ભગવાન કરુણા સાગરો વિજયતે

સકત પરમ પ્રકાશ મણિભાષ્ય

ભગવાન કરુણા સાગરનું પ્રાગટ્ય

: પ્રકાશક :

મહંત શ્રી સરજ્યુદાસજી ગુરુશ્રી મોહનદાસજી

ડુંભાલ પાટીયા, સુરત

પરમગુરુ ભગવાન કરુણાસાગરના અખંડ ઉપાસક
પૂ. શ્રી નરવેદસાગર ઉર્ફે નારણદાસજી મહારાજ

॥ ભગવાન કરૂણાસાગરો વિજયતે ॥

સક્ત પરમ પ્રકાશ મણિભાષ્ય

: સ્વ રચિત :

પરમ દયાળુ ભગવાન કરૂણાસાગર

: સંયોજક :

પરમ હંસ સુખાનંદજી - વડોદરા

: સંકલન :

સંતશ્રી નૌતમદાસજી ગુરૂશ્રી સરજ્યુદાસજી

: પ્રકાશક અને સટીક ભાષાંતર :

મહંતશ્રી સરજ્યુદાસજી ગુરૂશ્રી મોહનદાસજી, સુરત

: પ્રકાશન :

મહંતશ્રી સરજ્યુદાસજી ગુરૂશ્રી મોહનદાસજી

સંતશ્રી નિર્મળદાસજી ગુરૂશ્રી મોહનદાસજી

ભગવાન કરૂણાસાગરનું મંદિર

કરૂણેશ નગર સોસાયટી, કુંભાલ પાટીયા, સુરત

છપામણી (ખર્ચ) કિંમત : ૧૮૦-૦૦

વેચાણ કિંમત : ૭૦-૦૦

(પોસ્ટ ખર્ચ અલગ)

સમર્પણ

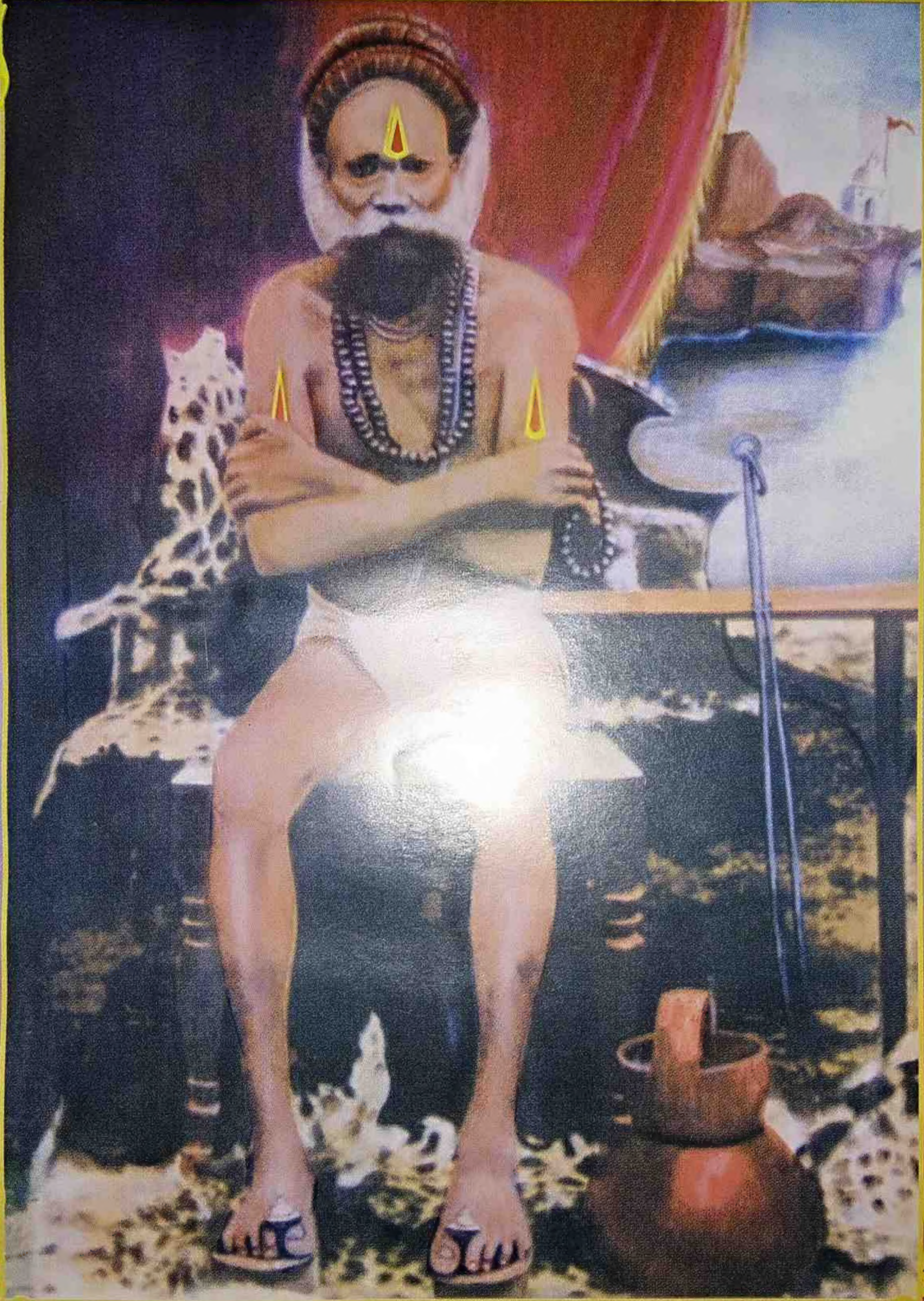
સહાદર સમર્પણ પ્રેમ - પુષ્પ

હમારા ગુરૂવર્ય મહાન સકર્તા અદ્વૈત લક્ષ સિદ્ધાંતના પ્રાજ્ઞ
અનુભવિ અને પ્રખર તત્ત્વજ્ઞાની શ્રી મોહનદાસજી
મહારાજના આશીર્વાદથી પ્રાપ્ત થયેલું
અગાધ અનુભવ વૃક્ષનું એક ગ્રંથરૂપી
પ્રેમ પુષ્પ અનેક વાર નમસ્કાર
કરીને તેમના પરમ પવિત્ર
ચરણ કમળમાં
સમર્પણ
કરીએ છીએ.

લિ.

આપના ચરણ રજના અભિલાષી
મહંતશ્રી સરજ્યુદાસજી ગુરૂશ્રી મોહનદાસજી
સંતશ્રી નિર્મળદાસજી ગુરૂશ્રી મોહનદાસજી
ભગવાન કરૂણાસાગરનું મંદિર
કરૂણેશ નગર સોસાયટી, કુંભાલ પાટીયા, સુરત

મહાન સમર્થ પરમ દયાળુ ભગવાન કરૂણાસાગરને મારી અતી નમ્રતાપૂર્વક વિજ્ઞપ્તિ કે તેઓ સંસાર ભરનાં સર્વ અંશોને સત્યજ્ઞાન આપે.

श्री महान तपस्वी रघुरामजी गुरु श्री कुवेर स्वामीजी

ઉપસંહાર

પરમગુરુ પરત્વે વિરહી અંશની પ્રાર્થના

હે કૃપાનિધિ ! અમારા કયા અવગુણે આપ અમોને છોડીને ચાલ્યા ગયા છો ! અમો શું કરીએ કે આપને પામી શકાય ! શું અન્નજળનો ત્યાગ કરીએ તો આપ મળશો ! અગર આંખો બંધ કરી ગગનમાં પ્રવેશ કરીએ તો આપ મળશો ! આપના પદપ્રાપ્તિના વિરહમાં સર્વ જ્ઞાનને વિસરી શુદ્ધ-બુદ્ધિને ભૂલી જઈ ચિતભ્રમ થઈ જાઉં તો આપ મને મળશો ! મન અચેત કરી દઉં. શ્વાસને બ્રહ્મરંધ્રમાં ચઢાવી દઉં, સર્વ નાડીને સંકીર્ણ કરી દઉં તો મને આપ મળશો ! અરે ! ઓ દીનાનાથ ! હું કર્તા કહીને આપનો પોકાર કરૂં છું તો પણ કયા અવગુણે મને આપનો મેળાપ થતો નથી ! હે પતિતપાવન ! પારાવાર પસ્તાવો થાય છે અહો હે ગુરૂદેવ ! હું આપને કેવી રીતે પામી શકું ! હે અધમ ઉદ્ધારક ! મારું હૃદય રડે છે. આંખ રડે છે અંતઃકરણ રડે છે અને રોમે રોમ રડી રહ્યાં છે, અને આપ દીનબંધુની શોધ પાછળ સર્વાંગ શરીર તરફડે છે. આપ જેવા સમર્થ સદ્ગુરુ મળવા છતાં અમૂલ્ય મુદ્દો પ્રાપ્ત ન કર્યો, એથી મનમાં અધિકાધિક અપાર પશ્ચાત્તાપ થાય છે. અરે ! આપની મહત્તા ઓળખી નહિ. હવે અમારો કયા રસ્તે ઉદ્ધાર થશે ! હે પતિત પાવન ગરીબ નવાજ ! અમારાં અઘોર પાપનો નાશ કરી સદાય આપના પવિત્ર ચરણ કમળમાં આશ્રય મળે એવી સદ્બુદ્ધિ આપો ! હે દયાના સાગર ! આપ કર્તા હોઈ અવિકારી અવિગત ગતિવાળા છો, પરંતુ અમારી મંદ ગતિને લીધે જ અમે આપની પરમ ગતિને ઓળખી શક્યા નથી ? હે સ્વામી અમારી અલ્પ મતિ ટાળો અને કરૂણા કરીને શરણમાં રાખો ! હે પરમ કૃપાળુ ! હમો મલિન મતિના અવગુણથી ભરેલા, પામર અને નિષિદ્ધ વાસનાથી ભરેલા છીએ, છતાં હે ગુરૂદેવ ! અમારા અવગુણ તરફ જોશો નહિ, પણ આ દાસને શરણે રાખી સુમતિનું સિંચન કરો ? આપ સદ્ગુરૂ છો, દાતાર છો, કર્તા છો અને ચૌદલોકને ઉપજાવનાર તેમજ સંહારનાર છો એમ અનુભવપૂર્વક જાણી સમજીને આપને શરણે આવ્યો છું, તો આપના ચરણકમળમાં આશ્રય આપી અભયદાન આપો.

પરમગુરુનો જવાબ

હે મારા સંત સજ્જન તથા ભગવતિજનો ! જો તમારે મને પાસે ને પાસે રાખવો હોય તો મેં જે સ્વાચાર પત્રિકા ગ્રંથમાં જે વચનામૃતો કહ્યાં છે તે મુજબ ચાલશો, અને તદ્નુસાર વર્તન કરશો ! તો તમારાં સઘળાં મનવંછીત કાર્યો પાર પાડીશ અને તમારા હૃદયમાં કૈવલજ્ઞાનનો ઉદય થશે, જેથી તમારૂં કલ્યાણ થતાં વાર લાગશે નહિ. હું નીજ સકર્તા સતકેવલનો પરમ વિશેષ અંશ છું. જેથી જ ઉપર પ્રમાણેની બીના કહી છે. મારા શરણમાં આવનાર સંત ભગવતિજનોએ જપ, તપ, તીર્થ, વૃત્ત અને અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનાં કર્મ કરવાની જરૂરિયાત રહેશે નહિ. કારણ કે ઉપર જણાવેલી બાબતો સજ્જનો ગુરૂવચનોનું પાલન કરશે તો તેને મારા મૂળ સ્વરૂપનો અનુભવ થશે. અને ભવપારંગત થતાં વાર લાગશે નહિ. એ જ પરમગુરૂનો હુકમ છે.

લિ. પ્રકાશક

સક્રત પરમ પ્રકાશમણિભાષ્ય ભાગ ૧

પ્રસ્તાવના

મહાન સમર્થ પરમ શ્રેષ્ઠ પરમ વિશેષ પરમગુરૂ ભગવાન કરૂણાસાગરની અસીમ અનહદ કૃપાથી "સક્રત પરમ પ્રકાશમણિ ભાષ્ય" નામના ગ્રંથની પ્રસ્તાવના લખવાનો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થયો. એ મારા અહોભાગ્ય છે જેથી હું તે પ્રસ્તાવના લખવાનો આરંભ કરૂં છું.

મૂળભૂત ગ્રંથનું નામ સક્રત પરમ પ્રકાશ મણિ ભાષ્ય છે, સદર ગ્રંથમાં પરમગુરૂએ પોતે કર્તાને લગાડવામાં આવતાં પંચવિશેષણોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરેલો છે. તે પંચવિશેષણ પૈકી સક્રત નામનું એક વિશેષણ કર્તાને સંબોધી લગાડવામાં આવે છે. સદર સક્રતનો અર્થ જોતાં ખરું નામ હાલ પ્રચલિત ભાષાને અનુસરી સ્વકર્તા એમ નીકળે છે. આ સ્વકર્તાનો અર્થ પણ પોતે જ કૃતના કર્તા છે એવો થાય છે, અને પરમગુરૂએ પણ સક્રત શબ્દની વ્યાખ્યા એ જ પ્રમાણે કરેલી છે. અને બીજાં અનેક પુસ્તકોમાં પણ એ જ અર્થમાં સક્રત શબ્દ વાપરેલો છે, આ ઉપરથી અને એ જ ન્યાયે સકર્તા શબ્દ શુદ્ધ છે એમ સમજી સક્રતભાસ એવું નામ લખ્યું નથી, પણ તેની જગ્યાએ સકર્તાભાષ્ય નામ લખ્યું છે. વળી મૂળભૂત નામ રાખવું અતિ ઉચિત લાગતાં કૈવલ પ્રકાશ નામ રાખ્યું નથી. પરંતુ મૂળભૂત અર્થને ઉદ્દેશી કૈવલ પ્રકાશ નામને બદલે સકર્તાભાષ્ય નામ રાખેલું છે સદર ગ્રંથમાં (સ્વકર્તા)નું વિસ્તૃત વિવરણ કરેલું છે એટલે કે સ્પષ્ટ સ્પષ્ટીકરણ કરેલું હોઈ સકર્તા સંબંધી સંપૂર્ણ વિવેચન કરેલું છે એથી જ સદર પુસ્તકનું નામ સકર્તાભાષ્ય રાખ્યું છે.

સદર સકર્તાભાષ્ય ગ્રંથમાં પ્રથમ પરમગુરૂના કરૂણાસાગર નામનો નિર્ણય કરી બતાવ્યો છે, તેમાં ભેદ બે છે. એક કરૂણા અને બીજો સાગર, તે પૈકી કરૂણાનો ભેદ જુદા પ્રકારે સમજાવ્યો છે, તે એવી રીતે કે ભૂમંડળમાં વસતા મહાપુરૂષોથી લઈ શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને આદ્યશક્તિ સુધીના મોટી વિભૂતિવાળા દેવતાઓ જે તે દરેક એકએક કરૂણાવાળા છે. તે પૈકી કોઈને સાગર સંજ્ઞા સંભવે તેમ નથી. એ વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો આ ગ્રંથમાં કરેલો છે. આ સમસ્ત દેવો ઉપરાંત સકર્તા સત્‌કૈવલને પણ સાગર સંજ્ઞા લાગતી નથી. એ વાત સાબિત કરીને તેમને મહદ્ કરૂણામય કહી શકાય એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ ન્યાયે સાગર સંજ્ઞા કોઈને ન લાગતાં માત્ર પરમગુરૂને જ સાગર સંજ્ઞા લગાડી શકાય છે એ વિષે ન્યાય પુરઃસર સાબિત કરી બતાવ્યું છે. વળી આ સાગર સંજ્ઞા જેને લાગે છે તે પરમગુરૂમાં સમસ્ત લોકની કરૂણાઓનું નિવેદન થાય છે. જેમ જગતની સઘળી નદીઓ સાગરમાં મળે છે તેમ એક એક કરૂણાવાળા અનંત દેવોની કરૂણાઓનું નિવેદન પણ

પરમ ગુરૂવે નમઃ
સત્ કૈવલ સાહેબ

ભગવાન કરૂણાસાગર

ગુરૂશ્રી મોહનદાસજી

મહંતશ્રી સરજ્યુદાસજી ગુરૂશ્રી મોહનદાસજી

ભગવાન કરૂણાસાગરનું મંદિર, ડુંભાલપાટીયા, સુરત.

પરમગુરૂમાં થાય છે, એથી જ તેમને કરૂણાસાગર નામનું વિશેષણ ઘટે છે, એ વાત આ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ લખી છે.

આ ઉપરાંત ખુદ જગતકર્તાના પંચવિશેષણ જે આદ્ય, સકર્તા, સ્વરાજ, કરૂણેશ અને કૈવલ છે. તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. વળી વેદાન્તે બ્રહ્મ સત્ય અને જગત મિથ્યા એ વિષય સાબિત કરવા અનેક પુસ્તકોમાં ખૂબ ચર્ચા કરી છે, પરંતુ પરમગુરૂ કહે છે કે કૃત અને કર્તા બંને સાચાં છે. તેમાં એટલો ખુલાસો છે કે જ્યાં સુધી કર્તાનો સંકલ્પ છે. ત્યાં સુધી કૃત છે જ એટલે તે ભ્રાન્તિરૂપ તો નથી જ. જુઓ કિંચિત માત્ર પણ કર્યા સિવાય થતું નથી. અને થાય પણ નહિ. ભ્રાન્તિ કોને થઈ ? કેવી રીતે થઈ ? એમ થવાના સંજોગો ચૈતન્યને શાથી સાંપડ્યા ? ભ્રાન્તિ દેહ વડે ઇંદ્રિયો વડે ગુણ વડે યા અંતઃકરણ વડે જગત ભ્રાન્તિવતભાસ્યું ? આમ ભાસ થવાની ભ્રાન્તિનો આરોપ કોની ઉપર ઘટાવવો ? જુઓ દેહાદીમાં ઘટાવીએ તો દેહ અને ચૈતન્ય ગતિએ ઓતપ્રોત છે દેહથી ચૈતન્ય સ્વતંત્ર નથી અને ચૈતન્યથી દેહ સ્વતંત્ર નથી. તો પછી ભ્રાન્તિ કોને થઈ ? જો દેહને થઈ એમ કહીએ તો ચૈતન્ય સિવાય દેહ જડ હોઈ નિષ્ક્રિય છે. અગર ચૈતન્યને થઈ એમ માનીએ તો ચૈતન્યમાં એવું કોઈ તત્ત્વ નથી કે જે ભ્રાન્તિને ઉત્પન્ન કરી શકે ! આ વિષયનો સ્પષ્ટ ખુલાસો આ ગ્રંથમાં છે.

આ ગ્રંથમાં આગળ ચાલતાં ચાલતાં બે હંગની વ્યાખ્યા ખૂબ સ્પષ્ટ વર્ણવી છે તેની એકંદરે સમજ એવી છે કે કર્તાના જગતમાં બે હંગ છે. એક અલ્પજ્ઞ અને બીજું સર્વજ્ઞ. માનવીથી લઈ સમસ્ત દેવ લોક સુધી એક જ હંગ છે. અને બીજું સર્વજ્ઞ મહદ્ હંગ પતિ વા પરમગુરૂનું છે આ સિવાય ત્રીજું હંગ નથી. એ વિશે સદર પુસ્તકમાં ખુલાસો છે. આમ નાનામોટા અનેક વિષયો સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી આપણે કોણ ? સકર્તાપતિ કોણ ? અને આપણે સકર્તાનો મેળાપ કેવી રીતે કરી શકીએ ? એ વગેરે સ્પષ્ટ સમજાવી આ ગ્રંથ પૂર્ણ કરેલો છે.

સદર સકર્તાભાષ્ય ગ્રંથનો વિષય પૂર્ણ થાય છે ત્યાર પછી પરમવિશેષ સ્વ. અનુભવના પદકીર્તનનો સમાવેશ થાય છે ત્યાર પછી "અગાધ બોધ" નામના ગ્રંથમાંથી સંત તથા હરિજનોને પરમપદ પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ યુક્ત ઉપાસના લખેલી છે આ ઉપાસનાવિધિનો વિષય આ આવૃત્તિમાં નવીન ઉમેરો છે આ ઉપાસનાનો વિષય અતિ અદ્ભુત છે, આવો સ્પષ્ટ ખુલાસો હજી સુધી મેં કર્યો નથી. જોકે પૃથક પૃથક દરેક ગ્રંથમાં ઉપાસના તો છે જ પરંતુ આ વિધિ તો અજોડ છે તે સૂક્ષ્મ દ્દષ્ટિએ આલોચન કરનારને દેખાય તેમ છે. મનના વિકારો પરહરીને ચોપાઈએ ચોપાઈ ઉપર લક્ષ્યબિંદુ રાખી વિચાર કરશો તો જરૂર પરમપદ તરી આવે તેવો લક્ષ જણાશે. અત્યાર સુધી કોઈ પણ

મંતપંથાવલંબીઓ પતિ તરફ જવાની સીડી બાંધી નથી જ્યારે પરમગુરૂના જ્ઞાનકથનના વિષયમાં ખાસ એક અદ્‌ભુત વાત છે, અને તે એ છે કે આપણ સર્વને આપણા નિજસ્વરૂપથી વિમુખ કરનાર બાહ્ય ઉપચારનું પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથોથી મુક્ત રાખ્યા છે દુનિયાની વિધવિધ વાણી જે જાળરૂપ છે તે આ ગ્રંથનું આલોચન કરનારના સમજવામાં આવશે બાહ્યાડંબરોના ભપકામાં નહિ. અંજાતા સત્ય માર્ગે જઈ શકશે, પદાર્થોની પ્રાપ્તિના અર્થમાં મુક્ત કરાવવા એ ગ્રંથનો મુખ્ય હેતુ છે. બંધન અને મુક્તિ એટલે દેહાદીથી લઈ પદાર્થ માત્રથી છુટી જવું તે જીવ અજ્ઞાની અને અલ્પજ્ઞ છે એથી પદાર્થોની ગ્રંથીથી છૂટો થઈ શકતો નથી કારણ કે એ ગ્રંથીથી કેમ કરી છૂટવું તેનું એને જ્ઞાન નથી, સદર ગ્રંથનું જ્ઞાન આ ગ્રંથીથી છૂટા કરાવનારૂં છે. જો સતત અભ્યાસ કરવામાં આવે અને તે સાથે કોઈ અધિક પુરૂષ જે આ ગ્રંથનો જ્ઞાતા હોય તેના સહવાસમાં રહી સત્સંગ કરવામાં આવે તો જરૂર પરમપદની પ્રાપ્તિ અર્થે કોઈપણ મંત્ર આદિનો જાપ જપવાની આવશ્યક્તા નથી, પરંતુ દુઃખની વાત છે કે એ વાત કોના ઘટમાં ઉતરે ! ખાસ હમારા પોતાના જ પંથમાં મંત્ર જ ગોખાય છે અને એ જ ખરું ભજન છે એમ મનાય છે. આ સ્થળે કોઈ પૂછે કે પરમવિશેષ પરમગુરૂ ભગવાન કરૂણાસાગરે ઘણીએ વાર જાપ જપવા વિષે કહી ગયા છે તો તેનો ઉત્તર એટલો જ છે કે જે જાપ જપવાનો કહ્યો છે તે જાપ નિત્ય, અખંડ, અમર છે. મુખજિહવા તેમજ મનપ્રણવના યોગે જપી શકાય તેવો તો આ જાપ નથી જ. તથાપિ મારા અજ્ઞાની કાયમપંથીઓ, મુખજિહવા દ્વારા જાપ જપે છે અને તેમ કરવાથી જ કલ્યાણ થાય છે એમ માને છે. આ પ્રમાણેની ચેષ્ટા જોઈ મને દુઃખ થાય છે. જો પરમગુરૂના પરમ માર્ગના પરમમુદ્દાને સમજ્યા હોત તો મુખજિહવા દ્વારા જાપ જપવામાં જ સંતોષ માનત નહિ. જુઓ આજ ગ્રંથની ઉપાસના વિધિમાં કૈવલ કૈવલ એ નામનો જાપનો અહર્નિશ ઉચ્ચાર કરજો એમ લખ્યું છે તે ખરૂં છે પરંતુ એ જાપ ફક્ત લઘુ હરિજન માટે હોઈ તે પંચભૂતાદિના પંચ પ્રણવને મહદ્ પ્રણવથી છૂટા પાડ્યા પછી જે જાપ ઊઠે છે તે જાપમાં કૈવલનું સંબોધન કરવાનું છે અને જાપ જપવાના પ્રકરણમાં આ જ જાપને અજાપ જાપ ગણ્યો છે અને તે જ સત્ય છે. જ્યાં સુધી પંચભૂતના વિકારી પ્રણવથી મુક્ત ન થવાય ત્યાં સુધી કૈવલનો અજાપ જાપ જપી શકાતો નથી. માટે હે ચૈતન્ય અંશ ! આ સત્ય અજાપ જાપ સાથે એકાકાર થઈ કૈવલનો જાપ જપવા પ્રયત્નશીલ રહેશો. આ માર્ગ ન સમજાય તો સદર જ્ઞાનના જ્ઞાતાઓને પૂછી માહિતગાર થવું જોઈએ. વળી એ જ હેતુને સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે આ ગ્રંથની ઉપાસના વિધિમાં ખુલાસો કર્યો છે તે વારંવાર વાંચીને વિચાર કરવો.

આ ઉપાસના વિધિમાં પરમગુરૂએ ખટદર્શીની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરી છે તે પ્રકરણ

વાંચીને લક્ષમાં લેજો. આ ખટદર્શી સિદ્ધાંતમાં જગતમાત્રના ભિન્ન ભિન્ન ઉપાસકોની ઉપાસનાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે, ત્યાં વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ કરેલી હોવાથી અત્રે એ વિષે વધુ કંઈ કહેતા નથી, પરંતુ આ ખટદર્શીથી પર નિજદર્શી વિશે પરમ વિશેષ અંશ અને કર્તા નિરાકરણવાળા પ્રકરણમાં જે ખુલાસો કર્યો છે, તે ખુલાસો અતિ અદ્ભુત હોઈ મારા પંથના આ જ્ઞાનવાન સમાજના સમજવામાં આવશે ? અગર પંથના આગેવાનો સમજવા દેશે ? જો સમજવામાં કોઈ હરકત ન થાય તો હરિભક્તને માટે પરમપદની પ્રાપ્તિનો માર્ગ સદંતર ખુલ્લો થઈ જાય તેમ છે. જુઓ, આ વિષયમાં જરાક આગળ વધીને કંઈક ખુલાસો કરૂં છું ખટદર્શી મહાપુરૂષોએ દરેકે એક એક દર્શનનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. અને તે પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતમાં જે તે પુરૂષોએ દીલને રોક્યાં છે, તેમણે પોતપોતાનો સિદ્ધાંત સત્ય માન્યો છે અને તેમાં જ તેમના દીલ રોક્યા છે આ તેમના સિદ્ધાંત જડને જ સ્પર્શે છે. પરંતુ તે ચૈતન્યને સ્પર્શી શકતાં નથી. આ કારણને લીધે પરમગુરૂએ ચૈતન્યનો સ્પર્શ કરાવનાર નિજદર્શી સિદ્ધાંતનો નિર્ણય કરી બતાવ્યો છે. તેમાં પરમગુરૂનું બાહ્ય સ્વરૂપ અને મહદ્ પરમ વિશેષ અંશનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે. આમ પરમગુરૂનું જે બાહ્ય સ્વરૂપ છે તેનું નામ કરૂણાસાગર છે અને આ કરૂણાસાગરનું આભ્યંતર અંશ સ્વરૂપજે છે તે જ પરમ વિશેષ અંશ છે હવે આ સ્થળે ધ્યાન પહોંચાડવાનું છે જુઓ, પરમગુરૂનું બાહ્ય સ્વરૂપ જે કરૂણાસાગર નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે આખાય બ્રહ્માંડભરમાં ઘાટ અઘાટ સર્વમાં સર્વત્ર ભરચક વ્યાપક રહેલું છે. આ વ્યાપક સ્વરૂપ જે કરૂણાસાગર નામથી આપણે ઓળખીએ છીએ તે સ્વરૂપમાં આપણા ચૌદલોક વસેલા છે. જે સ્વરૂપમાં આ ચૌદલોક વસેલા છે. તે સ્વરૂપનું બીજું નામ સોહંગ છે. આ સોહંગ સમાન્યવિશેષ સર્વ અંશના જીવનરૂપે છે એકલે કે તેના જ જીવનથી આપણ સર્વ જીવીએ છીએ હવે આપણા ઓહંગનું સોહંગરૂપ પરમગુરૂના સ્વરૂપમાં નિવેદન થાય તો એ સ્થળે પરમશાંતિનું છેવટ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે આમ આ સ્વરૂપ જેને પ્રાપ્ત થાય છે તે જ નિજ ચૈતન્યદર્શી છે એમ જાણવું અને આ ઉપાસનાવિધિમાં એ વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો છે.

આ સકર્તા ભાષ્યમાં કરૂણાસાગર કોને કહેવાય એ વિષે ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક સ્પષ્ટ ખુલાસો કરેલો છે તે જો બરાબર સમજાશે કે સારસામાં પ્રગટ થયેલા પરમપૂજ્ય પરમગુરૂ શ્રી કુવેર સ્વામીજીનું સ્થુલ શરીર યા ભૌતિક શરીર તે જ કરૂણાસાગર નથી પરંતુ આ ગ્રંથમાં પરમવિશેષ પરમગુરૂ ભગવાન પોતે જ સમજાવે છે તેમ કરૂણાસાગર સ્વરૂપ સાગરરૂપ હોઈ વ્યાપક છે. અને તેમાં જ દરેક દેવની કરૂણાનું નિવેદન થાય છે આમ આ સાગર સ્વરૂપ ચૌદેલોકથી શ્રેષ્ઠ હોઈ તે સર્વને માથે રહેલું છે. જેમ આકાશમાં વ્યાપક

મહદ્ અગ્નિનું સ્થુલ સ્વરૂપ વિદ્યુત છે તથા અવિગત આકાશનું સ્થુલ સ્વરૂપ શબ્દરૂપ ગર્જના છે. તેમજ વ્યાપક આકાશમાં સ્થુલરૂપ વાદળ બંધાય છે. તેમ આ દૃષ્ટાંતોના ન્યાયે વ્યાપક કરૂણાસાગરનું સ્થુલ સ્વરૂપ શ્રી કુવેર સ્વામીજી છે. જુઓ ! વિદ્યુત ગર્જના અને વાદળ આકાશના પેટાન્તરમાં અચાનક ઉત્પન્ન થાય છે અને વિખરાય જાય છે તેવી જ રીતે શ્રી કુવેર સ્વામીજીરૂપ પંચભૌતિક ઘાટ અચાનક દશ્યમાન થઈ આ ગ્રંથોરૂપ અગાધ અનુભવજ્ઞાન આપણ સર્વ લોકના અંશોના કલ્યાણ અર્થે મૂકી ગયેલા છે આમ વીજળીના ઝબકારાને પેઠે શરીરરૂપ પાત્રમાં ઝળકી ગયા છે તેમના અગાધ અનુભવજ્ઞાનને પ્રકાશમાં લાવવાનો અમારો યત્કિંચિત પ્રયાસ છે તે જો આ અનુભવ જ્ઞાનનો સંતો તેમ જ ભગવતિ ભક્તો લાભ મેળવી શકશે તો આ કાયમપંથ સેવકની સેવાભાવના નિષ્ફળ નહિ જાય. આ પરમગુરૂના પરમ મહદ કરૂણાસાગરરૂપ સ્વરૂપને સંપૂર્ણ ઓળખી તેમાં તલ્લીન રહી અનુભવનો ઉચ્ચાર કરનારા હમારા કાયમપંથમાં પરમપુજ્ય મહારાજશ્રી નારણદાસજી થઈ ગયા છે તે જે જે અનુભવ યુક્ત વાણી બોલ્યા છે તે વાણી પરમ મૃદલ ભાવવાળી હોઈ ગુરૂના પતિવ્રત ધર્મના સંબંધને ચોક્કસ સમજાવનારી છે. તેઓશ્રીના શબ્દેશબ્દમાં પરમગુરૂ પરત્વેનો દિવ્ય ભાવ તરવરી ઊઠે છે. એથી જ સમજાય છે કે તેઓશ્રી પરમગુરૂને સંપૂર્ણ ઓળખી શક્યા છે.

લિ. પ્રકાશક
કૈ.નિ. સુખાનંદજી પરમહંસ

સક્ત પરમ પ્રકાશમણિ ભાષ્ય ગ્રંથમાં પરમ વિશેષ પરમગુરૂ ભગવાન કરૂણાસાગર નામનો ખુલાસો એટલો સહેલાઈથી કરેલો છે કે થોડું ભણેલા તથા ઓછું સમજી શકે તેવાઓને પણ સમજ પડે અને આ જગતની અંદર પરમગુરૂ અને કરૂણાસાગર શું છે ! તેની કદર કરી શકે અને જે કરૂણા અને સાગર બંનેનો શુદ્ધભાવ સમજી શકે તેવો સદર ગ્રંથમાં ખુલાસો કરેલો છે. તથા કર્તા કૈવલના અંશને ચાસમી કેવી રીતે પહોંચે છે તે જણાવ્યું છે અને પરમગુરૂને પરમ કરૂણાવંત કેવી રીતે કહેવાય તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરેલો છે.

હવે નિજકર્તાને જ લગાડાતાં પાંચ વિશેષણોનો ખુલાસો કરેલો છે, તથા ખટ અવિગત ચિંતક પારસનો પટ ઈંદ્રિયો અને અંતઃકરણને લાગવાથી તેના રૂપાંતરમાં થતો ફેરફાર (ક્રીયા) સમજાવ્યો છે ખટ પારસને અવિગત ચિંતક પારસ કેમ કહ્યા તેની વિગત પણ સમજાવેલી છે. અંશ પોતાની મતલબ ઈંદ્રી અંતઃકરણ દ્વારા કેવી રીતે સાદ્ય કરે છે, તે બાબતનો ખુલાસો કરેલો છે અને કીટમહુરની આદ્ય લઈ નિરંજન સુધીના ઘાટમાં રહીને

સત્ કૈવલ સાહેબ

ભગવાન કરૂણાસાગર

ગુરૂશ્રી મોહનદાસજી

સંતશ્રી નિર્મળદાસજી ગુરૂશ્રી મોહનદાસજી

ભગવાન કરૂણાસાગરનું મંદિર, ડુંભાલપાટીયા, સુરત.

અંશો જે જે કર્મો કરે છે તે કેવલ પોતાની બાહ્ય વૃત્તિ વડે કરીને જુએ છે, અને તે કર્તારૂપ અરૂપથી રહીત છે. તે બાબતનો ખુલાસો સદર ગ્રંથમાં કરેલો છે. અને પંચદેહનું આરબલ જણાવેલું છે. અને એક એકનાથી કેટલુંક અધિકપણું છે, તે પણ જણાવ્યું છે.

બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ સ્થુલ દેહનો નાશ થવાથી મોક્ષ થાય છે એવી જે પરંપરાથી માન્યતા ઘુસી ગયેલી છે તેનો અત્રે પરમગુરુએ ઘણા જ ઉત્તમ પ્રકારે ખુલાસો કરેલો છે. અને કર્તાએ આ અંશોને મોજ ભોગવવાને માટે જે જે પદાર્થો ઉત્પન્ન કર્યા છે. તે તે પદાર્થો અને વિભૂતિ જોઈને ગરકાવ થઈને ઘણા જ અનિન્ય ભાવે થઈને ચિતવન (સ્તુતિ) કરવું એ બાબતનો ખુલાસો પણ કરેલો છે. અને કર્તાએ આપેલા સુખને યાદ કરીને કર્તાનું સ્મરણ કરવું.

હવે અનામી કર્તાનું સ્મરણ કેવી રીતે થાય અને આ સ્મરણ કર્તાને કેવી રીતે અંગિકૃત થાય એ વિશેનો ખુલાસો તથા બે હંગનો નિર્ણયનો ખુલાસો સદર ગ્રંથમાં કરેલો છે. જેમાં અંશોનું અલ્પજ્ઞ હંગ અને કર્તાના સર્વજ્ઞ હંગની ઐક્યતા કેવી રીતે થાય છે તે બાબત પણ સમજાવેલી છે. સકર્તાના ધામનું વર્ણનનો ખુલાસો સદર ગ્રંથમાં કરેલો છે અને સકર્તાનું ધામ ક્યાં આવેલું છે તે અને અંશોનું સ્થાન ક્યાં આવેલું છે. તે બંને બાબતનો ખુલાસો સદર ગ્રંથમાં કરેલો છે અને અંશો કર્તાની સાથે ઐક્યતા કેવી રીતે કરી શકે તે બાબત સંપૂર્ણ ખુલાસાવાર સમજાવેલી છે.

સંસ્કૃત પ્રાકૃત વાણીનો સિદ્ધાંત સમજાવેલો છે. તથા બંને વાણીઓ વચ્ચે કેટલો તફાવત છે અને બંને વાણીઓમાં અધિક ન્યુનતાપણું કેટલું છે, તે અને હાલના આધુનિક સમયમાં તેની અસર કેટલા પ્રમાણમાં થાય છે તે સમજાવેલું છે. અને જેનાથી વ્યાકરણને દેવવાણી માની લીધેલી જેથી જગતમાં અવળી સમજણ ઘુસી ગયેલી હોવાથી જગતના જીવોના માનવામાં (અંતઃકરણ) થતી ખોટી ખરી અસરની બાબતનો ખુલાસો સદર ગ્રંથમાં કરેલો છે. જેના પરિણામે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ બ્રહ્મજ્ઞાનથી મુક્ત થઈએ છીએ એવી દેવવાણીની પકડ પકડેલી હતી તે મિથ્યા થઈને ખોટી ઠરાવી છે. તે બાબતનો ખુલાસો સદર ગ્રંથમાં કરેલો છે.

ચતુર પ્રકારના જીવોને સમજાવવા આપેલા પરચાનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમાંથી બે પ્રકારના જીવ આર્થિક અને સામાન્ય સમજાવવા પરમગુરૂએ આપેલા પરચાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન કરેલું છે. અને ઉપર જણાવેલા બંને પ્રકારના જીવોને સમજાવવા જગતના આચાર્યોએ જુઠ્ઠુ બોલીને બતાવેલી લાલચ આપીને અનેક પ્રકારના ખોટા ખોટા વહેમોને દૂર કરી કર્તાના શરણમાં વાળેલા જીવોનું વર્ણન સદર ગ્રંથમાં કરેલું છે. અને અજ્ઞાન રૂપિ રોગ

મટાડવાને (દૂર કરવાને) માટે જ્ઞાન આપીને સમજાવ્યા છે.

હવે પરમગુરૂએ કેવા પ્રકારની રાજનીતિ જોઈએ અને રાજાને રાજ્ય પ્રાપ્ત કરતાં કેવા કેવા પ્રકારના દંભ, કપટ, છળ અને પ્રપંચ કરવા પડે છે. અને તેનાથી લાગેલું પ્રાયશ્ચિત કેવી રીતે નિવારણ થાય, અને પોતાના શરણમાં આવેલી રાજ્યની રૈયતને કેવી રીતે સુખી કરવી, કે જેથી રાજાને લાગેલું પ્રાયશ્ચિત નિવારણ થાય. અને ખરી રાજ્ય નીતિ કેવી રીતે કરવી કે જેમાં રાજ્ય પદવીની ઐશ્વર્યતા પ્રાપ્ત થાય. જીવોને કેવી રીતે કબજે કરવા અને ગુના કરેલા ગુનેગારોને કેવી રીતે સીક્ષા કરવી અને રાજ્યનીતિથી કેવી રીતે રાજ્ય ચલાવવું. તે બાબતમાં પરમગુરૂએ રાજવીઓને આપેલી શિખામણનું વર્ણન સદર ગ્રંથમાં કરેલું છે.

-સંપૂર્ણ-

સકર્તા અદ્વૈત લક્ષબોધ ઉલટ પંચીકરણ

મહાન સમર્થ પરમ શ્રેષ્ઠ પરમ વિશેષ પરમગુરૂ કરૂણાસાગરે સકર્તા અદ્વૈત લક્ષબોધ ઉલટ પંચીકરણનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે. તેમાંથી પ્રકરણ ૯માંનો પેટા ઉપ પ્રકરણ ૧ થી ૧૧ સુધી તથા ચાલુ અંગ ૧૦ની બાબતની પ્રસ્તાવના નીચે પ્રમાણે છે.

સકર્તા સત કેવલે જે ચોરાસી તત્ત્વો ઉત્પન્ન કર્યા છે તે આ સંસારમાં સ્થાવર જંગમના ઘાટની અંદર સરલતા પૂર્વક જે જે ઘાટમાં જે જે ઘાટનાં તત્ત્વો પોખાયાં છે તે તે તત્ત્વોની તે તે ઘાટમાં ક્રિયાનું વર્તમાન થયા જાય છે, તે કેવી રીતે થાય છે, તે તે ઘાટની સુલટ ક્રિયામાં (ચાલુ અમલમાં વર્તન થતી ક્રિયા) થતાં તત્ત્વોના અમલને સુલટ ક્રિયા કહેલી છે.

હવે ઉપર જણાવેલા ચોરાસી તત્ત્વોને કેવી રીતે ઉલટાવીએ (ક્રિયાના અમલને યાને વર્તનને ફેરફાર કરવો) કે જેની ક્રિયાની અંદર ફેરફાર ભર્યો અમલ વર્તાવીએ કે જેનાથી આપનું આપ (નીજ ચૈતન્ય સ્વરૂપ) અને પતિપદનો લક્ષ પ્રાપ્ત થાય એ પ્રમાણેની ઉલટક્રિયા ભગવાન કરૂણાસાગરે સદર ગ્રંથમાં ઘણી જ સહેલાઈથી સમજી શકાય અને તેનો અમલ વર્તનમાં મૂકી શકાય તેવી રીતે સમજાવેલો છે. કે જે તત્ત્વો આ સંસાર તરફ ચાલુ અમલમાં વર્તમાન થાય છે. તે તત્ત્વોને ઊલટાવીને ચાલુ સમયમાં તેનું વર્તન કરવાથી આપનું આપ અને પતિ પદ પ્રાપ્ત થાય તેવો લક્ષ સમજાવ્યો છે. હવે ઉપર જણાવેલા ચોરાસી તત્ત્વોની ઉલટક્રિયા કેવી રીતે કરવી અને કયા કયા તત્ત્વોના જુથ સંયુક્ત થાય છે. તે પરમગુરૂ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે સમજાવે છે.

કેવલની વૃત્તિથી ચોરાસી તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારબાદ તત્ત્વોથી રચાયેલા ઘાટમાં અંશ પોખ્યા. ત્યારબાદ અંશો પોતાના સ્વરૂપને ભૂલ્યા જેથી સામાન્ય તત્ત્વોની સુલટક્રિયામાં રૂંધાયા ત્યાર બાદ પરમગુરૂએ દર્શાવેલા તત્ત્વોની ઊલટક્રિયાનું વર્ણન કરેલું

છે કે આ સંસારભરમાંથી મુક્ત કેવી રીતે થવું અને સઘળાં તત્ત્વોને ઉલટાવી પરમ યજન ભજન કે જે પરમાર્થ સાધનરૂપ ઉલટ ક્રિયાનું વર્ણન કે જેની અંદર રજોગુણની દશ આકાંક્ષાની ઉલટ ક્રિયા, અહંકાર ગણની પંચ માત્રાને પંચભૂતની ઉલટ ક્રિયા, સતોગુણની પાંચ અવસ્થાને પાંચ અંતઃકરણની ઉલટ ક્રિયા, સ્વકાશગણનાં પંચ શંભસકરણ અને પંચ વિવસ્તાની ઉલટ ક્રિયા, તમોગુણના દશકાળની ઉલટ ક્રિયા તથા અચંત ગણની દશ ભાવનાની ઉલટક્રિયા. તથા ત્રણ ગુણ અને ગણની ઉલટક્રિયા, તથા ચાર મહાતત્ત્વોની ઉલટક્રિયા તથા નિરંજન અને અવ્યાકૃતની ઉલટ ક્રિયા પ્રકાશ બ્રહ્મવૃત્તિનાં ત્રણ મહાતત્ત્વોની ઉલટ ક્રિયા સંયમ ભોગવૃત્તિના ત્રણ ચક્ષસત્વની ઉલટ ક્રિયા વિગેરે ચોરાસી તત્ત્વોસહની ઉલટ ક્રિયાનું પરમગુરૂએ વર્ણન કરેલું છે.

મહાન સમર્થ પરમ શ્રેષ્ઠ પરમ વિશેષ પરમગુરૂ ભગવાન કરૂણાસાગરે ખટવૃત્તિની આદ્ય લઈ તત્ત્વો ઉત્પન્ન કરેલા છે તેની વિગત ઉપર જણાવી છે, પણ જે ખટવૃત્તિની મહદતા (મહાત્મ્ય)નું વર્ણન કર્યું છે. હવે વૃત્તિઓ રૂપિ કાચ જાણવો (દરપન) અને તેમાં અંશનું પ્રતિબિંબ પડેલું છે. અને તે પ્રતિબિંબનો અનુભવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો તે બાબતનો ખુલાસો પરમગુરૂએ સદર ગ્રંથમાં કરેલો છે. જે પરમગુરૂને એટલે ભગવાન કરૂણાસાગરને કોઈ કોઈ જગ્યાએ કર્તા તરીકે સંબોધ્યા છે. તે બાબતનો ખુલાસો કરવાને માટે ન્યાય કર્તા પુરૂષનું દૃષ્ટાંત આપીને સચોટ ખુલાસો કરેલો છે તે વાંચક વર્ગને જોવાથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે ખરૂખોટું શું છે. તેનું તોલ વજન કરશો ત્યારે માલમ પડશે કે કરૂણાસાગર એ જ ખરેખર ભગવાન પોતે જ છે જેથી કરીને સદ્‌ગુરૂની અને કૈવલકર્તાનું યજન ભજન મારા લક્ષ બોધ બતાવ્યા પ્રમાણે સર્વ અંશો કરશો અને સદ્‌ગુરૂ નીતિ એટલે રહેણીકરણીનું સારધાર પાલન કરશો તથા છાનીછપની અનીતિ ભરેલું જેટલું વર્તન કરશો તો કલ્પ પૂરો થતાં સુધી ભોગવવું પડશે માટે સદ્‌ગુરૂ નીતિએ ચાલીને યજનભજન કરશો તો તમારું કૃત કૃતાર્થ થતાં વાર લાગશે નહિ. એ પ્રમાણે સદ્‌ગુરૂનો બોધ છે.

પંચમ શ્વસંવેદ

મહાન સમર્થ પરમ શ્રેષ્ઠ પરમ વિશેષ પરમગુરૂ ભગવાન કરૂણાસાગરે પંચમ શ્વસંવેદ ગ્રંથ રચેલો છે તેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે જણાવે છે કે જગતભરમાં તમામ લોકો ચારવેદની વિગત જાણે છે પણ પંચમ શ્વસંવેદની બીનાથી અનભીગ્ન છે.

હવે પંચમ શ્વસંવેદ એટલે શું ? જે જે મહાપુરૂષો થયા તે તે તમામ મહાપુરૂષો બાહ્યવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને અંતરવૃત્તિમાં સ્થિર થયા તે અંતરવૃત્તિનું જે સ્વ સ્વરૂપ જેનું નામ શ્વસંવેદ યાને જેને પ્રણવ કહેવામાં આવે છે તેનું બીજું નામ જ શ્વસંવેદ છે, આ પ્રમાણે

છે તો તેનો અનુભવ કરવાથી સાક્ષાત્કાર થશે.

બ્રહ્માંડબર ભૌતિક પંચતત્ત્વોના ઘાટોની આદ્ય લઈને તમામના અંતરપટમાં સોહંગ પ્રણવ રહેલો છે આ જે સોહંગ પ્રણવ તેનું નામ જ પંચમ શ્વસંવેદ છે. આ પ્રણવમાં સંપૂર્ણ વિભૂતિઓ રહેલી છે, પણ મહાન સમર્થ સદ્‌ગુરૂ સિવાય તે વિભૂતિઓને કોઈ બહાર કાઢી શકે તેમ નથી. બાવન અક્ષરની ઉત્પત્તિનું કારણ સોહંગ પ્રણવ છે. અને તે અક્ષરો વડે ચાર વેદની રચના આદી પુરૂષે કરી છે. આ ચાર વેદ વડે સમસ્ત જગતનું બંધારણ થયેલું છે. તેની અંદર આ જગતમાં નીતિ નિયમથી કેવી રીતે વર્તવું તેનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. પણ જેને ભવપારંગત થવું હોય તેને આ પ્રણવ લક્ષમાં સ્થિર થયા સિવાય અને આપનપુનો (પોતાના સ્વરૂપનો) અનુભવ થયા સિવાય પતિપદ (કૈવલ)નો અનુભવ થતો નથી અને આ અનુભવ થવા સિવાય અંશો (જગતના જીવો) ભવપારાંગત થતા નથી આ અંશોને ભવપારંગત થવા માટે જ પરમગુરૂએ આ પંચમ શ્વસંવેદમાં લક્ષ સમજાવ્યો છે, તે સમજના ઘરમાં જઈ સંપૂર્ણપણે સમજવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. આ સમજપૂર્વકના લક્ષનું યથાર્થ વર્ણન આ ગ્રંથના સ્થાવર જંગમ તિલક ચિંતામણી નામના અંગોમાં વર્ણવેલું છે.

આ હીરણ્ય ગર્ભ જગતનાં સઘળાં અંકુરો (તત્ત્વો) બ્રહ્મરૂપી ભૂમિકામાં જ ઉત્પન્ન કરેલા છે જેથી સકર્તા સત્‌કૈવલની બાજદષ્ટિથી હીરણ્ય ગર્ભ અંકુરવત અંકુરો ખીલી રહ્યાં છે. પણ સઘળાં અંકુરોથી પર રહેલ બ્રહ્મ (ભૂમિકાથી) પર જેની દૃષ્ટિથી અંકુરો હીરણ્ય ગર્ભિત થયાં છે. તે પદનો અનુભવ મેળવવો તેનું નામ જ સાચી સમજ છે આ સાચી ઉપાસના પંચમ શ્વસંવેદમાં પરમગુરૂએ યથાર્થ દર્શાવી છે.

અઢાર ભાર વનસ્પતિની સ્થાવર જાતિ તિલક રૂપે જ જંગમ તેમ જ કીટ મહુરની આદ્ય લઈને નિરંજન જ્યોતિ સુધી ભાલ તિલક રૂપે છે. તેની સમજ સમજાય તેવી રીતે સદર ગ્રંથમાં ખુલાસો કરેલો છે.

આ ગ્રંથના પૂર્વાર્ધ સ્કંધ છઠ્ઠામાં તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ વિષે જણાવતાં કૈવલ કર્તાએ ખટવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી અને તેનાથી ચોરાસી તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થઈ અને તે તત્ત્વોને મિશ્રણ કેવી રીતે કર્યા કે જેનાથી ઉત્તરાર્ધમાં મહાન વિશાળ વૈરાટ શરીરનું બંધારણ થયું છે.

આ વૈરાટ શરીર જ્યારથી કર્તાએ ઉત્પન્ન કર્યું ત્યારથી અત્યાર સુધી એક સરખા પ્રમાણમાં સ્થિર રહેલું હોય તેની અંદરના રહેલાં તત્ત્વોની અનુક્રમ વિગતવાર તત્ત્વોની રચના વિષેનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરેલું છે તે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા ભગવતિજનો (અધિકારી) હશે તેજ આ મુદ્દો સમજી શકશે. અને વૈરાટમાં તત્ત્વોની થતી ક્રિયા અને આ ગ્રંથના અનુભવી પુરૂષોના શરીરમાં થતી ક્રિયાઓની ઐક્યતાનો અનુભવ કરશે તેમને આ ગ્રંથનું રહસ્ય

(મુદો) સમજાશે આ વૈરાટમાં તત્વોની થતી ક્રિયાનો અનુભવ મેળવશે તો આ જગતભરમાં કોઈ પણ કુદરતી ક્રિયાથી અજાણ્યો રહેશે નહિ એટલે કે જે જે તત્ત્વોની જે જે ક્રિયા થાય છે. તે તે તત્ત્વોનો અનુભવી થશે કે જેથી કલ્યાણ થતાં વાર લાગશે નહિ અને તમામ બાબતનો જાણકાર થશે આ વૈરાટમાં જે જે ગુપ્ત ક્રિયાઓ થાય તેનો પણ જાણકાર થશે.

ભગવાન કરૂણાસાગરે સ્થાવર તિલક ચિંતામણિ કંદ રચેલો છે. તેની અંદર અઢાર ભાર વનસ્પતિમાં કે જેની અંદર જલજાતી, વેલી જાતી, તરણજાતિ, પનડી જાતિ વૃક્ષ જાતિ અને અનેક ડંડાયમાન વૃક્ષ જાતિ એ પ્રમાણે છ જાતમાં અઢાર ભાર વનસ્પતિ સમાયેલી છે તે તમામમાં પાન, ફળ, ફુલ, કંટક વિગેરે સમાયેલાં છે. તે તમામ ભાલતિલક રૂપે જ છે માટે હે ભગવતિજનો જેનો અનુભવ કરવાં ચૂકશો નહિ જે ભાલ તિલક સ્થાવરની ગતિ છે તે ઘણો જ અનુભવ કરવાથી માલુમ પડશે.

ભગવાન કરૂણાસાગર જંગમ તિલક ચિંતામણિ કંદ રચેલો છે તેમાં જંગમ છ જાતિનું વર્ણન કરેલું છે. કીટ, જાતિ, પતંગ જાતિ, પશુ જાતિ, પક્ષી જાતિ, મનુષ્ય જાતિ, અને સામાન્ય વિશેષ દેવજાતિ તેમાં પેટા વર્ગો ઘણા જ પડેલા છે, તે સ્થળચર, જલચર, અગ્નિચર, મારૂતચર, અને આકાશ ચર, (આકાશગામી) વિગેરે ઘાટો છે યાને ચૌદ લોક આ વૈરાટમાં સમાયેલા છે તે બધાએ ભાલતિલકરૂપ અણી અગ્ર સ્વરૂપે છે. તમામ ભાલતિલક અણિ અગ્રસ્વરૂપે છે. તે તમામનો અનુભવ કરવાથી માલમ પડશે કે આપણે પણ જ્યારે અણિ અગ્ર સ્વરૂપે થઈશું ત્યારે કર્તાને જાણી શકીશું. માટે હે ભગવતિજનો ! ચૈતન્ય અંશનો અનુભવ કરજો અને તેની વિભૂતિંઓ અકલ, આરત, સુરતા, નુરતા, ઉપજણ, અને ઉપજણનો અંશ એ વિગેરે સાધનો (વિભૂતિ) અણિ અગ્ર સ્વરૂપે છે, વૈરાટની અંદર છ રુતુઓનું જે પરિવર્તન થાય છે તે સૂર્ય ચન્દ્રની અંદર ત્રણ ગુણ અને ત્રણ ગણના પરિવર્તનના ફેરફાર થવાથી આ પૃથ્વી ઉપર છ રુતુના રૂપાન્તર દેખાય છે.

હે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ યાને બ્રહ્મવેત્તાઓ તમોએ જે બ્રહ્મને સિદ્ધાંત કરીને માનેલું છે, તેને ભગવાન કરૂણાસાગરે પોતાના આસંન તરીકે ભૂમિકા લેખે વર્ણવેલું છે. અને તેની પાર જે મેં ભાલતિલકનું વર્ણન કર્યું છે. તે ગતિ ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતની પર છે. આ પ્રમાણેનું જંગમ ને માથે (કપાળે) ભાલતિલક દરેક ઘાટને અર્પણ કરીને કર્તારે જગત ઉત્પન્ન કર્યું છે માટે હે ભગવતિજનો ભાલતિલકના સ્વરૂપે થવું એ જ આપણો ધર્મ છે માટે તમામ ભાલતિલક ધારણ કરવા ચૂકશો નહિ.

લઘુ પંચીકરણ

ભગવાન કરૂણાસાગરે વાતડ રાગમાં પ્રશ્ન ઉત્તરના રૂપમાં પંચીકરણ ભગવતિજનોને માટે બનાવેલું તેમાં પાંચ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ તથા તે પાંચે તત્ત્વોની સ્ત્રીલિંગ અને પુરૂષલિંગ ઇંદ્રિયો તથા પાંચ તત્ત્વોના પાંચ કોશ તથા પાંચ અંતઃકરણ તથા પાંચ અવસ્થા તથા પાંચ દેહની સૂક્ષ્મ ક્રિયા જણાવેલી છે. અને પાંચ સુક્ષ્મ પ્રાણાયામ તથા પાંચ મહદ પ્રાણાયામ તે પંચ તત્ત્વનાં લેતાં મૂકાતા શ્વાસના વાયુ જણાવ્યા છે. તથા કર્તા કૈવલની સંયમ ભોગવૃત્તિનાં ત્રણ ચક્ષ સત્વની ક્રિયાએ કરીને કયા કયા પ્રાણાયામને જાગ્રત કરે છે અને મહાદ પ્રાણાયામથી વિખુટા પાડે છે તેની ક્રિયા તથા સપ્ત ભોમિકા અને તેની થતી ક્રિયા તથા ખટ સંપત્તિ અને તેનું વિવરણ અને ખટ ઊર્મી તથા ત્રણ મહાદ પરિતાપ કે જે ત્રણ બહારના અને ત્રણ અંદરના તેનું વર્ણન તથા જહદાજહદ અને અજહદ એ ત્રણે લક્ષણોનું વર્ણન સદર ગ્રંથમાં જણાવેલું છે.

સ્વાચાર પત્રિકા

ભગવાન કરૂણાસાગરે સ્વાચાર પત્રિકા નામનો ગ્રંથ રચેલો છે તેમાં સંતનેવર્તન કરવાના નિયમો તથા સંતોને ગામ પરગામ જવા આવવાની રીત જણાવેલી છે. તથા સંતોને રહેણીકરણી તથા વ્યવહારિક નિયમોનું પાલન કેવી રીતે કરવું તે તથા હરિભક્તોની રહેણી કરણી તથા નીતિ રીતિ જણાવેલી છે, સંતોને ત્યાગ પાલણ કરવાની બાબત તથા આ સંસારમાં રહેવા છતાં અલિપ્ત કેવી રીતે રહેવાય તે બાબત જણાવેલી છે.

પરમગુરૂ ભગવાન કરૂણા સાગરની સોળ વિભૂતિઓ જે કૈવલ કર્તા પાસેથી લઈને પૃથ્વી ઉપર આવ્યા અને તે વિભૂતિઓનો પડેલા પ્રભાવની બાબત જણાવેલી છે તથા તે વિભૂતિઓમાં કેટલી ગતિ સમાયેલી છે. તેનો ખુલાસો સદર ગ્રંથમાં જણાવ્યો છે. અને તે વિભૂતિઓનો ભગવાન કરૂણાસાગરે જ્યાં જ્યાં જરૂરિયાત જણાઈ ત્યાં ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરેલો છે આ તેમની મિલકત છે જે જે સંત ભક્તો તેમની બતાવેલી રહેણીકરણી પ્રમાણે ચાલશે તે તે સંત ભક્તો ઉપર જણાવેલી મિલકતના વારસદાર થશે. એ પ્રમાણે પરમગુરૂનું વચન છે. અને એ વચન પ્રમાણે ચાલશે તે પરમગુરૂનો મુંડીત શિષ્ય છે એમ જાણવું.

અગાધ બોધ

ઉપાસના

મહાન પરમશ્રેષ્ઠ પરમગુરૂ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે :

જ્યારથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં અનેક ધર્માવલંબીઓ

મહાપુરૂષો થઈ ગયાં તેઓની ઉપાસના સંબંધી જે જે વર્ણન કર્યું તે તે તમામ વર્ણન દેહાદીક ધર્મોને ઉદ્દેશીને જ કરેલું છે. આ જગતનું અંતિમ સિદ્ધાંત અકર્તા વ્યાપક બ્રહ્મ છે અને તેને અનુસરીને ઉપાસના સંબંધી બે મહાન પક્ષો ઊભા થયેલા છે, જેમાંથી એક નિર્ગુણ પક્ષ કે જે અકર્તા વ્યાપક બ્રહ્મને માને છે. અને બીજો પક્ષ જે સિરગુણ છે તે નામ, રૂપ અને ગુણની આદ્ય લઈને માનવાવાળો છે. તેમાંથી જે નામ, રૂપ અને ગુણવાળો જે પક્ષ છે. તે શિર્ગુણ ઈષ્ટ (દેવાદિક) ને માનીને ઉપાસના કરે છે તે ઉપાસનામાં અનેક દેવોની માન્યતાના કર્મકાંડમાં જગત રોકાઈ રહેલું છે. કારણ કે જે ખરી ચૈતન્ય ઉપાસના છે, તેનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી જગતના જીવો સાકાર સ્વરૂપની મહાનંદી રાખીને અટકેલા છે.

હવે જ્યારે ભગવાન કરૂણાસાગર કૈવલ ધામમાંથી નીકળી એકાદશ ધામ ઓળંગી નિરંજન લોકમાં આવ્યા અને નિરંજન લોકમાં આદિ પુરૂષ નિરંજનને આપનું આપ અને પતિપદનો લક્ષ સમજાવી શક્તિ લોકમાં આવ્યા અને ત્યા આવીને ત્યાં વસતા તમામ અંશોને ઉપરને લક્ષ સમજાવતાં સમજાવતાં સતલોક, ગૌલોક, મહરલોક, જનલોક, તાપસલોક તથા કૈલાસ, વૈકુંઠ અને બ્રહ્મસદન, તપલોક ધ્રુવલોક, ઋષિલોક, ગ્રહલોક, તારા લોક, ચન્દ્રલોક, સૂર્યલોકની આદ્ય લઈ ઉપર જણાવેલા તમામ ધામોમાં વસતા અધિકારી અધિકારીને આપનપુ (ચૈતન્ય સ્વરૂપ) અને પતિપદનોલક્ષ સમજાવતાં સમજાવતા પૃથ્વી ઉપર આવ્યા અને પૃથ્વી ઉપરના પુરસ્કરદીપ, કૌશકદિપ, સાગદિપ, કુશાલક દિપ, સાલમદીપ અને પાલખીદિપ સુધી ઉપર જણાવેલા લક્ષ સમજાવીને સાતમા કે જે જંબુદ્વીપના નામથી ઓળખાય છે. તેમાં ભારત ખંડની મધ્ય ભાગે ગુર્જર ભૂમિમાં ચરોતર વિભાગમાં આવી પ્રગટ થઈને સારસા નગરમાં ધામ રચીને અઢારમી ઓગણીસમી સદીના મધ્યમાં મહાન દિવ્ય જ્ઞાનથી ભરપુર ભરેલા જ્ઞાનવાન ઉપાસના કે જેની અંદર જ્ઞાન સંપ્રદાયનું બંધારણ બાંધેલું છે. તેની વિગત નીચે મુજબ જણાવી છે.

હે સંતભગવતિજનો લક્ષ જ્ઞાન મેળવવા સંબંધી અત્યાર સુધી કોઈએ વિચાર કર્યો નથી. જે જે ધર્માવલંબિયો થયા તેમને જડ દેહાકારનું વર્ણન કરેલું છે. જ્ઞાનની બાબતમાં ઊંડા ઉતરીને જ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું નથી. ચાર સંપ્રદાયવાળાઓએ સંપ્રદાય, ધુની, ધામ, અખાડો, ગાદી, ભેખક્ષેત્ર અને ગોત્ર વિગેરેનું ઉપલક વર્ણન કર્યું છે. જ્યારે ભગવાન કરૂણાસાગરે અત્રે આવીને જોયું ત્યારે ઉપલક જડ પદાર્થોનું વર્ણન કરેલું માલુમ પડ્યું ત્યારે પોતે કાયમપંથ, જ્ઞાન સંપ્રદાય, ગગનમઢી નિર્ગુણધુની, મુક્તદ્વારા, અવિગતવાદી અચંત અખાડા, બ્રહ્મક્ષેત્ર નાદ ગોત્ર કૈવલધામ સચ્ચિદાનંદ શાખા વિગેરે ઉપર જણાવેલી

બાબતનો ચૈતન્યલક્ષ મય ખુલાસો કરેલો છે.

હવે આ જગતમાં કાલ્પનિક અનેક પ્રકારના તિલકનો ઉપયોગ હાલમાં થાય છે. પણ તેમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ ભાલ તિલક કે જે અણી અગ્રરૂપે છે તેનું વર્ણન પરમગુરૂએ ચૈતન્યમય લક્ષથી ભરપુર ભરચક ગતિવાન કે જેનું સ્વરૂપ અંશનીગતિ દર્શાવનારું આકૃતિવાન છે. કે જેનો લક્ષ ભગવાન કરૂણાસાગરે સ્વમુખે ઉચ્ચારેલા પંચમ શ્વસંવેદમાં જંગમ તિલક ચિંતામણિ નામના કંદ ત્રીજામાં વધુ ખુલાસા સાથે કરેલો છે. તો તેનો અનુભવ મેળવવાની ઈચ્છા રાખનાર ભગવતિજનોએ જોઈ લેવું.

હવે ભગવાન કરૂણાસાગરે નિત્ય નિયમ માટે જ્ઞાન સંપ્રદાયના સંત હરિભક્તોને ચાલુ વર્તનમાં વર્તવાના નિયમો અને કેવી રીતે પાલન કરવું તેનો ખુલાસો કરેલો છે. હવે જગતમાં જેટલી જેટલી ધ્યાન ધરવાની નીતિ રીતિઓ જુદા જુદા મહાપુરૂષોએ કહેલી છે તે બધી જડ છે, પણ હવે ભગવાન કરૂણાસાગરે ચૈતન્યલક્ષ સહિત ધ્યાન ધરવાની સંતોને જે ઉત્તમ પ્રકારની નીતિ રીતિ ભરેલી ચૈતન્ય લક્ષ મય ઉપાસના સમજાવેલી છે કે જેની અંદર સંતોને ૨૧૬૦ જાપ જપવાના કહેલા છે. અને તે પ્રણવ સાથે એકતા કરીને જપવા કહેલા છે. તથા હરિભક્તોને ૭૨૦ જાપ જપવાના કહેલા છે. અને તે પ્રણવ સાથે એકતા કરીને જપવા કહેલા છે. ત્યારબાદ પરમ હરિભક્તો તથા લઘુ હરિભક્તોને ચૈતન્ય લક્ષનું ધ્યાન ધરવાની બાબત અને તેને અનુસરીને પાલન કરવાના નિયમો તથા ત્રણે પ્રકારના ઉપાસકોને પાલન કરવાની રહેણી કહેણીનું વર્ણન કરેલું છે.

હવે ભગવાન કરૂણાસાગર જંબુદ્વિપમાં આવીને જોયું તો ધર્મના નામે અનેક મતમતાંતરો ખટદર્શનની આદ્ય લઈને જોવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ તમામનાં સિદ્ધાંતો જોયાં અને પોતે વિચાર કર્યો કે ખટદર્શનની આદ્ય લઈને તમામનાં સિદ્ધાંતો જુદાં જુદાં છે, એમ જણાવવાથી તેઓ કઈ કઈ હદે અટકેલા છે. તેની ખરી વિગત પોતાના સંત હરિભક્તોને ખુલાસા સાથે જણાવેલી છે કે જેની અંદર કુલદર્શી આહારદર્શી, દેહદર્શી, પ્રકૃતિદર્શી અને આત્મદર્શીની ગતિ સુદીમાં જ અટકેલા છે. હવે ભગવાન કરૂણાસાગરે તેની ઉપરાંત પરમાત્મદર્શી અને તેની પાર નિજદર્શી (ચૈતન્ય)ની ગતિ ઘણા જ ખુલાસાવાર જણાવેલી છે. હવે પરમગુરૂનું જે સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપ (સોહંગ) પરમાત્મા રૂપે જ છે. અને તેની પાર જે કૈવલની ગતિ રહેલી છે. તેની સાથે પરમગુરૂ તદરૂપ, તદાકાર, તદવત્, ઓતપ્રોત અને અનુસ્યૂત રહે છે. આ ગતિએ કાયમને માટે રહેવાથી જ પરમગુરૂ અને પતિપદ એકમેક છે. એ લક્ષ સમજનારા ઘણા જ ઓછા પ્રમાણમાં છે. કારણ કે જેને બાહ્યવૃત્તિનો ત્યાગ કરી અંતરવૃત્તિમાં સ્થિર થયા હશે તેઓ જ આ લક્ષને સમજી શકશે. એથી જ પરમગુરૂની

કૈવલધામ નિવાસ :
મહંત શ્રી વિષ્ણુદાસજી
ઉમરા (સુરત)

કૈવલધામ નિવાસ :
કૈવલવેત્તા કે વેત્તા
પરમહંસ સુખાનંદજી
વડોદરા

કૈવલધામ નિવાસ :
મહંત શ્રી શાન્તિદાસજી
ઉમરા (સુરત)

(સોહંગ સ્વરૂપે) ગતિ વ્યાપક જ છે. અને વ્યાપકરૂપે કાયમને માટે જ રહેલા છે. એવું સમજીને જે ઉપાસકો પરમગુરૂની ઉપાસના કરતા હશે તે પરમગુરૂના ખરા ઉપાસકો છે એમ જાણવું આ પ્રમાણેની અવિગત ગતિનો જાણકાર થશે તેજ ખરો કાયમપંથી યાને કાયમ સમાજી છે. તેને કોઈપણ જાતના કર્મની વિધિ નિષેધ અગર કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ લાગી શકતો નથી અને તેને ચર્મ ચક્ષુ બંધ થઈને દિવ્ય ચક્ષુ ખુલ્લાં થઈ ગયા છે એમ જાણવું. જે મારા ચૈતન્ય સ્વરૂપનો રાત્રિ દિવસ એટલે કે હરહંમેશ દીન પ્રતિદિન અભ્યાસ કરશે તે જ મારો ખરો ઉપાસક છે જ્યારે ઉપર પ્રમાણેની ગતિના જાણકાર અનેક ઉપાસકો થયા ત્યારે પોતે (પરમગુરૂએ) વિચાર કર્યો કે હવે મારી અત્રે જરૂરિયાત નથી એમ નક્કી કરીને પોતે દેહ સહિત અંતરધ્યાન થયા અને કાશી દેશમાં પ્રગટ થયા અને ત્યાં થોડા ઘણા દિવસ રહીને આપનપુ અને પતિપદનો ઉપદેશ કર્યો તેનો પટ થોડા ઘણા ભગવતિજનોને લાગ્યો, ત્યારબાદ ગુજરાતના સંત ભગવતિજનોની પરિસ્થિતિ જોઈને પુનઃ ગજરાતમાં આવી પ્રગટ થયા આ વાતના સમાચાર પવનવેગે ફેલાતાં તમામ સંત હરિભક્તો સારસા ગયા ત્યાં દર્શન કરી સત્સંગનો લાભ મેળવી કૈવલ ધામ નિવાસનો નક્કી કરેલા વખત પ્રમાણે અંતિમ દર્શન કરી છેવટની બનેલી વિગતવાર બીના જાણી પરમગુરૂએ અંતિમ વખતે જે જે ચૈતન્ય લક્ષ (અગાધ ગતિથી ભરેલો) લક્ષ સમજાવ્યો ત્યારબાદ આપનપુ વસ્તુ શું છે ! તેનો અનુભવ કરાવ્યો તથા આપનપુની ઐક્યતા પતિપદની સાથે કેવી રીતે થાય તેનો લક્ષ પણ સમજાવ્યો અને પોતે કહ્યું કે આ છેલ્લા દિવસના સમાજનો દરબાર ભરેલો છે. જ્યારે આવા અકહેર અવાજથી શ્રી કુવેર સ્વામીજીએ કહ્યું ત્યારે (તરત જ) સંત હરિભક્તો ઘણા જ નિસાસાપૂર્વક રૂદન કરવા લાગ્યા કે જેમાં કેટલાકો અંતઃકરણથી રૂદન કરતા હતા અને કેટલાક મુખની ગ્લાની ભરેલો દેખાવ દેખાતો હતો અને કેટલાક બેભાન, બેશુદ્ધ, ચિતભ્રમરૂપે બની ગયા હતા. તે વખતની સ્થિતિનો દેખાવ, જેને અનુભવ્યો હોય તે જ જાણે આવા શોક સમયે ઘણી જ ધીરજ અંતરમાં રાખીને ઉપરથી દેખાવ શાન્તિપૂર્વક રાખીને તમામ સંત હરિભક્તો નર, નારી અને આરતવાન જે જે અંશો હશે તે તે તમામને શ્રી નારણદાસજી ઉર્ફે નરવેદસાગર, રામદાસજી, ગોરધનદાસજી, હંસદાસજી તથા પ્રેમદાસજી સહ તમામ મહાપુરૂષોએ પરમગુરૂ ચૈતન્ય લક્ષમય છે અને તે અજર, અમર, અખંડ, અવિનાશી, અને નિર્વાણ છે. એ પ્રમાણે લક્ષ સમજાવીને તમામને શાન્ત કર્યા છતાં પુ. અચરતે હઠ ન છોડી કારણ કે જેની સુરતા પરમગુરૂના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપર ઘણી હોવાથી અને એક જ ધામના બંનેવ અંશો હોવાથી અંશ અંશ પરત્વેનો ભાવ ત્યાગ નહિ થવાથી જેનું અંતઃકરણ રૂદન કરતું હતું જેથી પરમગુરૂએ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે આવીને

તેમની જે દર્શન કરવાની મનોભાવના હતી તે પૂર્ણ કરી ત્યારબાદ જે જે ભગવતિજનો બહારગામથી આવેલા તે તે ભગવતિજનો અંતિમ દર્શન કરી પોતપોતાના ગામે ગયા અને ગયા બાદ પરમગુરૂએ જે પ્રમાણે ચૈતન્ય લક્ષનું ધ્યાન ધરવાનું અને સ્વાચાર પત્રિકા ગ્રંથમાં રહેણી કહેણીના વિષયમાં જે જે નિયમોનું પાલન કરવાનું કહેલું હતું તે તે પ્રમાણે રહેણી કહેણીનું પાલન કરી પરમગુરૂએ કહેલા વચન પ્રમાણે ચાલીને પરમગુરૂના લક્ષમય રહીને પોતાનું જીવન પૂરું કરી કૈવલ લક્ષમય બની ગયા.

-: સંપૂર્ણ :-

સક્ત ચિંતામણી

ભગવાન કરૂણાસાગરે આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં ૐ એટલે ઓહંગ એટલા જ માટે કહેલો છે કે આ ઓહંગમાં પરા આદિ ચારે વાણીનું સ્થાન છે. તેમાં પરાનું રૂપ પ્રથમ છે. આ પરા યુક્ત ઓહંગ આ શરીર આદિ જડ દ્રવ્યોમાં વ્યાપક છે અને તે સ્થિર અંકુરો રૂપે છે. આ ઓહંગ નિજનું જીવન મેળવી ગતિવાળો થયો ત્યારે પરા આદિ વાણીનું રૂપ બંધાયું છે. ઓહંગમાં પરા અંકુરરૂપે હોય તેમાંની પ્રથમ સ્ફુરણા એ પશ્યન્તિનું સ્વરૂપ છે. આ પશ્યંતીનો જે પસારો થયો તેનો રદયમાં માપક ગ્રંથી રૂપ ઘાટ બંધાય છે તે મધ્યમાનું રૂપ હોય કંઠસ્થ આવતાં વિભાગ પડી જાય છે. આ વિભાગ પડી ઘાટરૂપ અક્ષરો વિખરાઈ જવા એ વૈખરીનું સ્વરૂપ છે. એમ કોઈપણ વાણીની શરૂઆતમાં ઓમ પ્રથમ વપરાય છે. બાવન અક્ષરની ઉત્પત્તિ ઓમકાર રૂપી કંદમાંથી થાય છે. જેથી વાણીનું પ્રથમ બીજ ઓમ છે.

જે સરજનહારને આદ્ય, સક્ત, સ્વરાજ, કરૂણેશ અને કૈવલ એવાં જે પાચ વિશેષણો લાગુ પડે છે. એવા સામૃથ સકર્તા ધણીએ જે ચૌદ લોકરૂપી જગત ઉત્પન્ન કર્યું છે. અને જેની ઉપર પોતાનો અમલ રૂપી પ્રકાશ વ્યાપક રહેલો છે. અને તે તમામની કળકુંચી પોતાના હાથમાં રાખેલી છે. ઉપર રચેલા ચૌદ લોક રૂપી જગતને સહાય કરવાને માટે સૂર્ય, ઇંદ્ર, ચંદ્ર, સરસ્વતિ, શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શક્તિ અને આદિ પુરૂષ સહિત રચેલા છે. આ તમામ લોકોને સૂર્ય પ્રકાશ આપી રહેલો છે. જેથી શિતળતાનો નાશ થાય છે. દયાળુ પરમ સકર્તા ધણીએ અગમ વિચાર કરીને જ પવન ઉત્પન્ન કર્યો જેથી દરેકને શાન્તિ થાય છે. અને છ ઋતુઓ બનાવી અને તેને અનુસરીને તેના ફળ મેવા બનાવ્યાં તેમ જ અમૃતના સ્વાદથી ભરપુર ભરેલાં ભોજનો બનાવ્યા. નવી નવી જાતનું સુખ ભોગવવાને માટે પદાર્થો બનાવ્યા તથા તેને અનુસરીને સાધનો બનાવ્યા જેના જેવા પુન્ય હતા તેવાં તેને સાધનો

મેળવી આપ્યાં અને તે સાધનોનું સુખ ભોગવાવીને તે તમામને નિહાળી રહ્યા છે. અને જે જીવ જેવાં કર્મ કરે છે તે ધ્યાનમાં લે છે. કારણ કે કર્તાને જગત ઘણું પ્રિય છે. એથી કરીને જગતની રચના રચેલી છે.

અચરત સાગર

મહાન સમર્થ પરમગુરૂએ જગતભરના સર્વે સિદ્ધાન્તો તપાસી જોયા છે. તેમાંના કોઈપણ સિદ્ધાન્તોમાં તેમને દુનિયાના સર્જનહારનો સત્ય નિર્ણય કરેલો જણાયો નથી. સર્વ સિદ્ધાન્તોમાં માત્ર સકર્તા પતિએ જે ચૌદ લોકરૂપ કૃત રચેલું છે. તેનું જ વર્ણન કરેલું હોઈ સકર્તાના કૃત પૈકીના મોટી વિભૂતિવાળાને જ દુનિયાના કર્તા તરીકે માનવી જગતના જીવોને તેમાં જ વળગાડેલા છે. આ ભેદનો સત્ય નિર્ણય સમર્થ પરમગુરૂએ આ ગ્રંથમાં કરી સાકાર તથા નિરાકાર ઉપરાંત દ્વૈત અદ્વૈતથી પર પરમ સકર્તા સત્ય કેવલ છે. એ બાબતનું સત્ય દિગ્દર્શન અચરત સાગર ગ્રંથમાં કરેલું છે. આ સકર્તા સિદ્ધાન્ત દઢતાપૂર્વક સમજવામાં આવે એટલા માટે કૃત્રિમ કર્તાવાદથી લઈ બ્રહ્મવાદ સુધીના સર્વ વિદ્વાનોને દિગ્મુઢ કરી નાખે તેવા સોળ અચરતના મર્મને સમજનાર જે હશે તે સકર્તા સત્ય કેવલને ઓળખી પરમ ગતિને પામશે.

પૂ. અચરતે કર્તા કેવલનો અસત્ય શું છે ? તેનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે અકર્તા વ્યાપક બ્રહ્મમાંથી જગતનાં દ્રવ્યો (મહાદ તત્ત્વો) કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયાં તે બાબતનો જગતમાં અકર્તા વ્યાપક બ્રહ્મને માનવાવાળાઓ જે જે આચાર્યો થયા અને તે તે આચાર્યોની વ્યાપક બ્રહ્મમાંથી જગત સહેજા સહેજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સહેજા સહેજ તેનો નાશ થાય છે. એવી જેની જેની માન્યતાઓ છે. તેને માટે આ અચરતસાગર ગ્રંથના પ્રણેતા અદ્વૈત સકર્તા સતકૈવલનો સિદ્ધાંત સાબિત કરી બતાવે છે. અ" વેદે જે વસ્તુઓને માટે નેતિ પોકારી છે તે વસ્તુતાને પ્રતિપાદન સાબિત કરી બતાવે છે. તે બાબતનો સંપૂર્ણ વિષય આ ગ્રંથમાં સમાયેલો છે. તે વાચક વર્ગને અનુભવ કરવાથી માલુમ પડશે. આ જગત હિરણ્ય ગર્ભિત અંકુરવત્ છે. એક એક અંકુરમાંથી હેરાઈ હેરાઈને અનેક અંકુરો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનું પસરન જગતમાં દેખાય છે, આ પસારો કરનાર સક્સ કોણ છે. તેનો ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરશો. આ જગતની અંદર પાંચ પ્રકારના આનંદ છે. અને તેની પાંચ પ્રકારની અસ્મીઓ છે. તેમાંથી જે અહંબ્રહ્માસ્મિને માનનારા (ધારણ કરનારા)ઓને માટે અગર બ્રહ્મવાદીઓ યાને નાસ્તિકવાદીઓને માટે સોળ પ્રશ્ન યાને સોળ અચર જણાવેલા છે. અને તે સોલે પ્રશ્નોનું સિદ્ધાંત આ જગતનો બનાવનાર (સર્જનહાર) કોઈ અલગ સર્જનહાર છે, એમ આ ગ્રંથ સાબિત કરી બતાવે છે. જેથી બ્રહ્મવાદીઓ યાને

નાસ્તિકવાદીઓ જ્યારે આ ગ્રંથનો અનુભવ કરશે ત્યારે કોઈ સમર્થ સરજનહાર આ જગતથી અલગ છે. એમ કહ્યા સિવાય ચાલશે નહિ. આ સોળ પ્રશ્નો યાને અચરત કેવા છે. અને તેમાં કેટલી કેટલી ગતિ સમાયેલી છે. તે તેનો અનુભવ કરવાથી માલુમ પડશે, જેમ કે આ અરૂપ અવિગત શુન્યમાંથી આ રૂપવાળાં તત્ત્વો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયાં અને તેમાંથી જે જે ક્રિયા થઈ અને તે ક્રિયા પૂર્ણ થયા બાદ તે તે તત્ત્વો અરૂપ થઈ ગયાં તો આ તત્ત્વોની ક્રિયા કરાવનાર શક્શ આ ઉપર જણાવેલી ક્રિયાથી અલગ છે. તે માન અપમાનથી રહિત છે. આ મહાદ તત્ત્વોની જે જે ક્રિયાઓ થાય છે તેનો તે મહાદ દૃષ્ટાંત રૂપે રહીને આ તમામ ક્રિયાનો જોનાર (જાણનાર) છે. હવે આ બાબતનો વધુ ખુલાસો નહિ કરતાં ગ્રંથમાં જણાવેલા સોળ પ્રશ્નો યાને અચરતો ઘણી જ બારીક દૃષ્ટિથી જોનારને યાને અનુભવ કરનારને પોતાની વૃત્તિમાં જે જે પકડો અહંબ્રહ્માસ્મિ બાબતની હશે તે તે તમામ પકડો છૂટો જશે.

અહંબ્રહ્માસ્મિવાળાઓ જ્યારે આ ગ્રંથનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરશે ત્યારે આ ગ્રંથમાં ગુપ્ત રહેલી ગતિ તેમને માલુમ પડશે ત્યારે પોતે ધારણ કરેલી જે બ્રહ્માસ્મિ છે. તેની તેઓ કિંમત કરશે ત્યારે તેમને બ્રહ્માસ્મિ ઉપર અભાવ થશે અને અભાવ થયા બાદ સદર ગ્રંથનો ઘણી જ જીણી દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરશે ત્યારે સકર્તાનું પદ અને તેનું કૃત અને પરમગુરૂની ગતિનો અનુભવ થશે. ત્યારબાદ પરમગુરૂ કોને કહેવાય અને સદર પરમગુરૂનાથી પરમ પદ રૂપી પરમ મોક્ષ (કલ્યાણ) કે જેની ગતિ પ્રાપ્ત થવાથી જન્મ મરણથી રહિત થવાય એવો લક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, અને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે થાય તેનો પણ અનુભવ થશે. અને એ બ્રહ્મ પ્રકાશ છે. અને તેનો પ્રકાશક બ્રહ્મથી અલગ છે. એ પ્રમાણેનો અનુભવ સદર ગ્રંથનો અનુભવ કરનારને પ્રાપ્ત થશે. અને સહેજા સહેજ બ્રહ્મમાંથી જગત ઉત્પન્ન થયું છે. એવું કહેવાની બાતની ચર્ચા કરવાનો વિષય છોડી દશે, પણ તે ક્યારે છૂટશે કે જ્યારે આ ગ્રંથનો અભ્યાસ થશે ત્યારે એ સિવાય જ્યારે સદર ગ્રંથનો અભ્યાસ થશે ત્યારે પરમગુરૂની મહદતા સમજાશે ત્યારે પરમગુરૂનું શરણ પ્રાપ્ત કરવાની તાલાવેલી લાગશે અને આવી તાલાવેલી જ્યારે જાગ્રત થશે ત્યારે પરમ વસ્તુરૂપ મુદ્દો તેને જરૂરથી સમજાશે. જ્યારે પરમ તત્ત્વના ખોજી (શોધક) બનશે. ત્યારે તેને પરમગુરૂનો લક્ષ સમજાવનાર આવી મળશે. જ્યારે પરમગુરૂનો લક્ષ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે તેને કૃત કૃતાર્થ થતાં વાર લાગશે નહિ.

વિશ્વભ્રમ વિધ્વંસનિધિ ગ્રંથ

નવબુદ્ધ

ભગવાન કરૂણાસાગર જ્યારે આ ભુમંડળ ઉપર પધાર્યા ત્યારે પોતાની સાથે કે જે કર્તા કૈવલે અર્પણ કરેલી નવબુદ્ધિઓ લઈને તથા બીજા અનેક પ્રકારની વિભુતિઓ લઈને આવ્યા છે, તેમાં ઉપર જણાવેલી નવબુદ્ધિનો વિગતવાર ખુલાસો આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરનારને અનુભવ થશે.

સદર નવબુદ્ધિમાંથી સ્થાવર જાતિની અઢાર ભાર વનસ્પતિના છ પ્રકારે વિભાગ પડેલા છે, તેનું પંચીકરણ તથા જંગમ વિભાગમાં સામાન્ય તથા મહાદ દેવતનુંના ઘાટો રચાયા અને તે ઘાટોના તત્ત્વોની વહેંચણી અને તે તત્ત્વોમાં રહેલી ઐશ્વર્યતા વિગેરેના પંચીકરણની વિગત જણાવી છે. જંગમ વિભાગમાં કીટજાતિ, પતંગજાતિ, પશુજાતિ અને પક્ષીજાતિ, વિગેરેના પંચીકરણના તત્ત્વોની ગતિ જણાવેલી છે. મહાદ વૈરાટ રૂપી શરીરમાં જે તત્ત્વો રૂપિ રકમ પોખેલી છે. જેથી સદર વૈરાટ અસંખ્ય જુગોથી તે અત્યાર સુધી ખડું રહેલું છે. તેનાં પાચીકરણની વિગત જણાવેલી છે અસંખ્ય લોકની રચના કેવી રીતે થઈ તે સદર ગ્રંથનો અભ્યાસ કરનારને વિગતવાર તત્ત્વોની ગતિ કેવી રીતે રહેલી છે. અને તેનો અનુભવ કરવાથી સઘળી રકમોનો અનુભવ થશે, અને આ અનુભવ થવાથી પરમ વિશેષ પરમ અંશ ભગવાન કરૂણાસાગરને કર્તા કૈવલે પ્રથમ ઉત્પન્ન કરેલા છે. અને જેની અંદર અધિકાઅધિક ગતિ સમાયેલી છે; માટે તે ગતિના રાજા છે. એ પ્રમાણે અનુભવ થશે. ઉપર જણાવેલી બુદ્ધિઓનું વર્ણન કર્યું તેનો અનુભવ પરમ ગુરૂના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરનારને માલુમ પડશે પણ હવે જે બુદ્ધિ જણાવવામાં આવે છે. તે "અવિરલ" ધારા એટલે વિરલ નહિ એવું ઘટ ભરચક અને અખંડ છે. એ પરથી એમ સમજવાનું કે કર્તાની તત્ત્વ સૃષ્ટિ અવિરલ છે જેનો કોઈ નાશ કરી શકે તેમ નથી કારણકે ચાર ખાણના ઘાટના અંકુરો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલાં છે. તે બાબતના પ્રશ્નનો વિગતવાર જવાબ અંકુરોમાં કેટલી કેટલી ગતિ રહેલી છે. તેનો વિગતવાર ખુલાસો કરેલો છે. હે કર્તા તમોએ આ જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે કરી તે બાબતનો અત્યાર સુધી આ જગત અજાણ્યું રહેલું છે તે ગતિની બાબત તમોએ મને જણાવી છે, અને તે સંકેતપૂર્વક જણાવી છે. અને ઉત્પન્ન કરેલું જગત જ્યારે નાશ થાય છે. ત્યારે તમને અસ્વાણ લાગતો નથી આ બાબતની જાણરૂપી કળ કુચી તમોએ મને બક્ષીસ કરેલી છે જે મેં જગતને જણાવી છે. હે કર્તા આઠે બુદ્ધિનો તમોએ મને વેત્તા બનાવી વ્યાકરણ, પ્રાકૃત તથા સ્થાવર જંગમ તમામ ઘાટોની ભાષાને જાણકાર (જાણવાની) વિભુતિ રૂપિ મુદો મને બક્ષીસ કરેલો છે. આ નવે બુદ્ધિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રથમ સકર્તા સત્ કૈવલને સુદ્ધ સંકલ્પ જે દિવસે થયો નહતો તે વખતે શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શક્તિ, આદિ પુરૂષ નિરંજનની, આદ્ય લઈ કંઈ પણ હતું નહિ. તથા આદિ અંતમાં કંઈપણ રકમોનાં અંકુરો પણ ઉત્પન્ન કરેલાં હતાં નહિ. અને આ બધાં ઘાટો એકદમ ઉત્પન્ન કરી તેમાં પ્રણવ પોખીને અંશો વસાવ્યા છે. આ તમામ ઘાટો પ્રણવરૂપી નાથથી નાથેલા છે. માટે તમો નાથેશ્વર કહેવાયા. આ તમામ ઘાટની નાથ રૂપી દોરી તમારા હાથમાં છે માટે એ ઘાટો દ્વારા જે જે કર્મ વિકર્મ થાય છે. તેના જાણકાર તમો છો. એ સ્વર જે પ્રણવ રૂપે રહેલો છે તેના વેતા આપ છો. આ જગતના વેદશાસ્ત્રના વક્તાઓને આ બાબતનો અનુભવ નહિ હોવાથી જે તે નાથોનું (પતિ) તરીકે સ્થાપન કરેલું છે અને આ બાબતથી જગત અજાણ્યું રહેલું છે. કારણકે કુદરત અનેક પ્રકારની છે. પણ તેનો અનુભવ શાસ્ત્રવેદ વક્તાઓને નથી જે કારણરૂપે સર્વની આદે કર્તા કેવલ છે. તે કર્તાને ઓળખવામાં જગત પ્રમાદ (આળસ) રૂપે રહેલું છે જેથી જગતને તેનો અનુભવ નથી માટે આ તમામ બાબતનો ખુલાસો આ ગ્રંથનો અનુભવ કરનારને પ્રાપ્ત થશે.

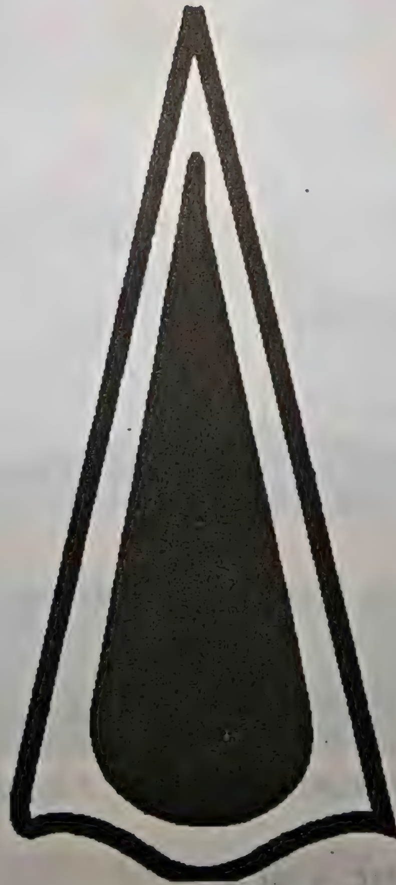
વિજ્ઞાન સક્ત મણીદીપ છપ્પા

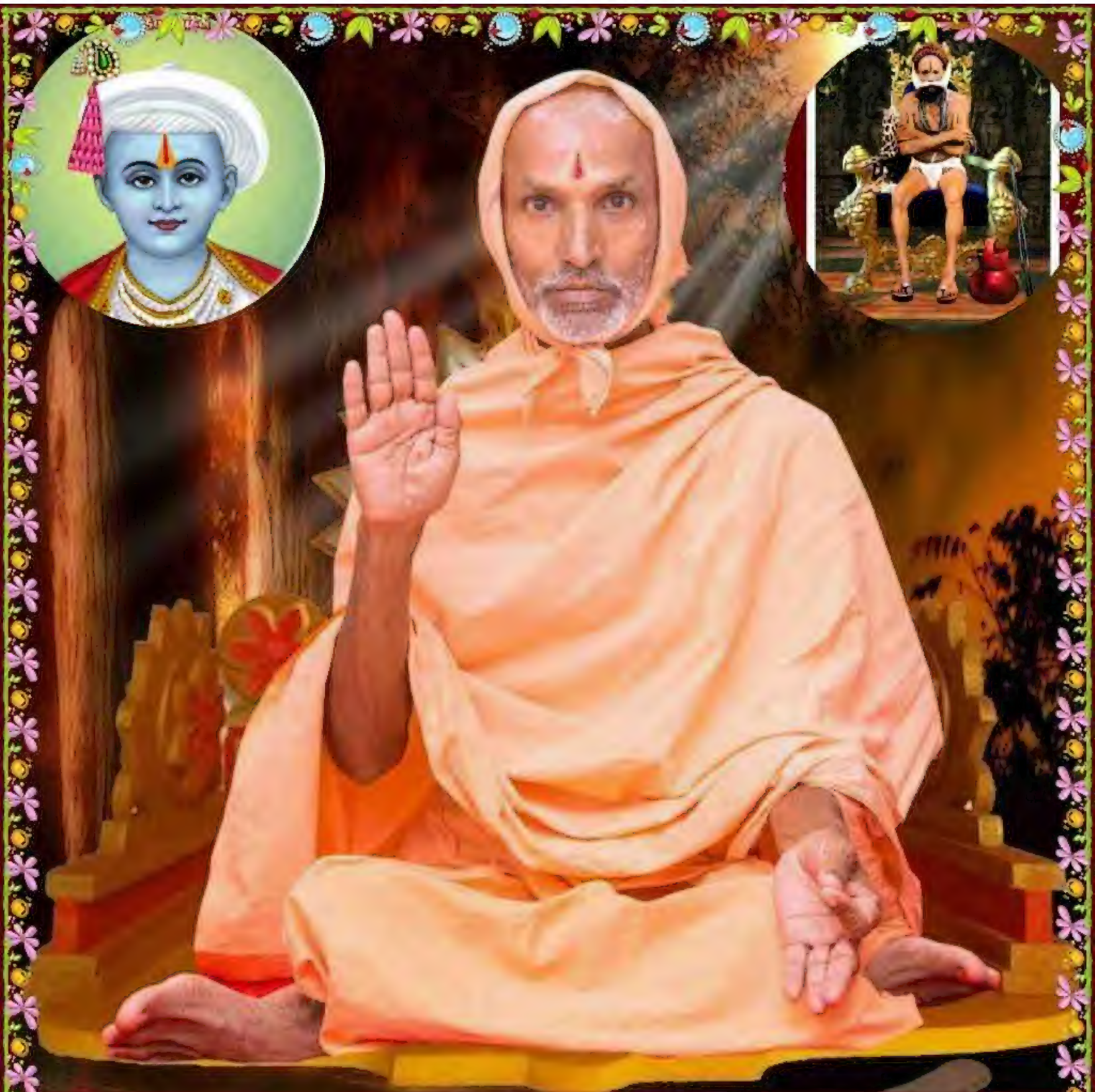
"ભગવાન કરૂણા સાગરનો જીવન પ્રભાવ"

મહાન સમર્થ પરમ શ્રેષ્ઠ પરમ વિશેષ પરમગુરૂ ભગવાન કરૂણા સાગર પ્રગટ કેવી રીતે થયા. તે બાબતની જગતને મોટામાં મોટી શંકા છે. તો તે શંકાનું નિવારણ થાય. એટલા જ માટે નીચે પ્રમાણેની હકીકત જણાવું છું તે ધ્યાન દઈને સાંભળો.

એક માતા પોતાના બાળકને લઈ પિયેર જતી હતી. રસ્તે જતાં એક તળાવ આવ્યું તેજ વખતે માતાને તરસ લાગેલી હોવાથી માતા પોતાના બાળકને કિનારાની પાળ ઉપર મુકી પાણી પીવા ગઈ. પાણી પીને માતા પાછી આવી ત્યારે બાળક જોવામાં આવ્યું નહિ. જેથી પોતાના માથાના બાલ તોડતી છાતી ફાટ કરૂણતા ભર્યુ રૂદન કરતી હતી. તેજ વખતે ભગવાન કરૂણા સાગરે પ્રગટ થઈને તે માતાને કેટલાંક સ્વાંત ભર્યા વચનામૃતો કહી શાંત પાડી અને ધીરજ આપી અને પુર્વજન્મનું વૃત્તાંત કહી પોતાનો સંબંધ (યોગાયોગ) કહી બતાવ્યો. અને પોતે ધર્મની માતા તરીકે સંબોધી ત્યારબાદ માતાએ તેમને પૂછ્યું કે આપ એકલા કેમ છો. આપની સાથે આપનુ વર્ણન કરે તેવા સાથીદાર તરીકે કોઈને કેમ રાખતા નથી, ત્યારે તેના જવાબમાં ભગવાન કરૂણા સાગરે જણાવ્યું કે કર્તા ધણીએ મને મદદ કરવાને માટે સોળ વિભૂતીઓ અર્પણ કરી છે. કે જે વિભુતિઓના પ્રતાપે મારી ઉપર કોઈનો તાપ તપી શકતો નથી. તથા કોઈ પણ જાતનો આધાર લીધા સિવાય પોતાની સ્વહામે મે અદ્વેત સકર્તા સિદ્ધાંત સાબિત કરી જગતમાં જણાવ્યું છે. તેમાં વેદ શાસ્ત્રો અને પુરાણોની શાખ અને આધાર પણ

લીધો નથી. અને તેનો અમલ વર્તાવતાં કોઈએ મને પૂછ્યું નથી કે મને તેમ કરતાં કોઈ અટકાવી શક્યું નથી. અને જ્યાં જ્યાં ગંગાની ધારાની માફક તેનો પ્રવાહ ચલાવ્યો છે. ખટદર્શનની આદ્ય લઈને ભેખો તથા વિપ્રો આચાર્યો અને સન્યાસીઓ વિગેરે મારી સામે આવીને શાસ્ત્રાર્થ કરતાં તેઓ તમામની હાર થઈ છે. પણ મને તેમ કરતાં કોઈ અટકાવી શક્યું નથી. તેમજ હું ધીરજ હારી ગયો નથી. તેમજ કોઈના તાપનો પટ મને લાગ્યો નથી એવા એવા પ્રતાપવાળી સોળ વિભૂતિઓ કર્તાએ અર્પણ કરેલી છે કે જેના પ્રતાપથી જગતમાં નિશ્ચિંતપણે વિચરૂં છું. મેં સ્વાચાર પત્રિકા ગ્રંથને વિષે રહેણી કરણી પાળવા સંબંધીના જે વચનામૃતો કહેલાં છે તે વચનામૃતો પ્રમાણે જે ચાલશે, અને મારા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને જે ચાલશે તેની અંદર આ સોળ વિભૂતિઓનો પ્રકાશ (પ્રભાવ) પડશે એમ સમજીને ઉપર પ્રમાણે જણાવેલાં વચનોનું પાલન કરશો.

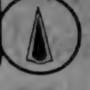

Paramguru Krupa
Sat Kaival Saheb

સક્રત પરમ પ્રકાશ મણિભાષ્ય ગ્રંથ

અનુક્રમણિકા

परम कृपालु भगवान करुणासागर

પ્રાગટ્ય : સંવત ૧૮૨૯ મહા સુદ ૨ • કૈવલધામનિવાસ : સંવત ૧૯૩૪ ભાદરવા વદ ૧૩

परम कृपाल दयाल सनेहु, भवतारन कारन धरे देहु ।
पर उपकार करन निज कर्ता, धरी सत्गुरु तन विश्व विचरता ।।

સદ્ગુરુ ભાષ્ય

શ્રીમંત ભગવાન કરુણાસાગરના નામનો નિર્ણય અંગ-૧

અથ શ્રી કરુણાસાગર નામ જે છે; તે નામ પરમગુરુ સિવાય અનંત બ્રહ્માંડમાં કોઈનું પણ હોય નહિ; અને તે કોઈને સંભવે નહિ તેમ જ કોઈને લગાડી શકાય નહિ. જેનું પોતાનું કરુણાસાગર નામ અર્થ સાથે વર્તમાનસહ પ્રમાણિક હોય, તેમનું બોલવું પણ પ્રમાણિક હોય. હવે આ ન્યાયે કરુણાસાગર કોણ તે કેવી રીતે જાણી શકાય ! તે વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો.

જેમાં કોઈ પણ કાળે, કોઈ પણ પ્રસંગે કોઈ પણ પ્રકારની અકરુણા (નિર્દયતા) મળે નહિ, તેમ જ હોય પણ નહિ, તેનું જ નામ કરુણા છે. હવે સાગર નામનો અર્થ તપાસીએ. ઘણી કરુણાઓનો સમૂહ જેમાં હોય તેને સાગર કહેવાય. જેમ સમુદ્રને વિષે અનેક નદીઓનો સમૂહ જણાય છે એથી તેને સમુદ્ર કહેવાય છે, તેવી જ રીતે ઘણી કરુણાઓ જેમાં એકઠી થાય છે તેને સાગર કહીએ છીએ.

હવે ઉપર પ્રમાણે જે ઘણી કરુણાઓ મળીને સાગર થયો છે તે કરુણાઓ કઈ કઈ અને કોની કોની મળીને સાગર થયો છે ? તે વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. જે સમયે સમુદ્રનું મંથન કરતાં વિષ નીકળ્યું ત્યારે આ વિષથી સૃષ્ટિનો પ્રલય થતો હતો. આ પ્રલયને અટકાવવા શિવજી સર્વ જીવો ઉપર કરુણા લાવી તે સર્વ વિષને પી ગયા, આ કારણને લીધે શિવજી કરુણામય છે. વળી વિષ્ણુ સર્વ જીવના શરીરનું પાલનપોષણ કરવાના હુકમમાં છે, માટે વિષ્ણુ પણ કરુણામય જાણવા. બ્રહ્મા સર્વ જીવોનાં શરીરોની વૃદ્ધિ કરવાના હુકમમાં છે માટે તેમને પણ કરુણામય જાણવા. (<u>આ પ્રમાણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરે એક એક પ્રકારની કરુણાવાળા છે. તેઓ આથી વધારે બીજી કોઈ કરુણા કરી શકતા નથી.</u>) આદ્યશક્તિ સર્વ જીવોના શરીરોને વિષે હેતપ્રીતિ વધારવાના હુકમમાં રહી છે. એટલા જ કારણ પૂરતી આ શક્તિ કરુણામય છે. હવે જે ચોવીસ અવતાર ધારણ કર્યા તે દુષ્ટને સંહારીને બાકીના સર્વ જીવો ઉપર કરુણા કરી છે. વળી આ દુષ્ટ લોકોમાં જે દુષ્ટપણું હતું તેનો નાશ કરીને તેઓને પણ નિર્મળ કર્યા છે. આ કારણને લીધે સર્વ અવતાર પણ કરુણામય છે એમ જાણવું. વળી રામાનુજ, નેમાનુજ, માધવાચાર્ય; અને વિષ્ણુશ્યામની, આદ્ય લઈને જે જે આચાર્યો થયા તેમણે અનેક જીવોને ચોરાસીના ખાતામાંથી છોડાવીને

હરિ ભણી વાળ્યા, તે માટે તેમને પણ કરુણામય જાણવા. હવે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ, તે પણ સર્વ જીવને સુખદાયી છે, કારણ કે પૃથ્વી સર્વને ધારણ કરીને રહેલી હોઈ સર્વ ઔષધિ ઉપજાવે છે, પાણી સર્વ જીવને શાંતિ કરે છે, અગ્નિ પ્રકાશ કરીને સર્વ પરિપક્વ કરે છે. વાયુ સ્પર્શ કરીને સર્વની અકળામણ મટાડે છે અને આકાશ સર્વને હરવાફરવા અવકાશ આપી રહેલું છે, આ કારણને લીધે આ પંચમહાભૂત પણ કરુણામય છે. વળી ચંદ્રસૂર્ય જે સર્વ લોકમાં પ્રકાશ કરી અંધકાર મટાડે છે તે પણ કરુણામય છે.

ઉપર પ્રમાણે દેવોમાં જે એકએક કરુણા છે તે કરુણા કરવાના હુકમ સર્વની આદ્ય રહેલા નિજકર્તાએ પોતે જ; પોતાના સર્વ જીવઅંશ જે ઉત્પન્ન કર્યા છે તેમને સુખીયા કરવા માટે (પોતે નિજકર્તાએ જ કરુણા કરવાના હુકમ) તેમને આપ્યા છે. એટલા જ માટે સર્વ કરુણાના અધિપતિ તે મહદ્ કરુણામય નિજ કૈવલકર્તા જ જાણવા, અને બીજા અન્યદેવ જે કરુણામય કહ્યા તે તો કર્તાના આપેલા હુકમને લીધે કરુણામય છે. હવે આ દેવોની જે જે કરુણા કહી તે ક્યાં સુધી પહોંચે છે અને તે કરુણાથી કોણ કોણ સુખ પામે છે ? તે વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. પંચમહાભૂતની કરુણા તે પંચતત્ત્વના દેહ સુધી પહોંચે અને એ કરુણા વડે પંચભૂતનો દેહ સુખ પામે. બીજા અન્ય દેવની કરુણા તે ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ, પ્રાણ તથા સૂક્ષ્મદેહ સુધી પહોંચે અને તે જ સુખિયાં રહે. ત્રણ ગુણની કરુણાથી પિંડના ત્રણ ગુણ જ સુખિયા રહે. શક્તિની કરુણા તે શરીરની શક્તિ સુધી જ પહોંચે છે. વળી અવતારાદિ આચાર્યોની કરુણા તે જીવનાં જપ, તપ, સાધન, સુધર્મ ચલાવવા સુધી જ પહોંચે છે. આ પ્રકારે આ સર્વની કરુણા તે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ, મહાકારણ તથા ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ, જપ, તપ, સાધન અને શુભ કર્મ કરાવવા સુધી જ પહોંચે છે, પણ નિજકર્તાનો જે અંશ તે કર્તાથી વિખુટો પડેલો હોઈ તેને દૃશ્યમાન કરાવીને કર્તાને મેળવી આપે તે કરુણા તો કોઈ પરમપુરુષ જ કરી શકે છે. આ કારણને લીધે સર્વ દેવ કરુણામય ખરા, પણ સાગર તો નહિ જ.

હવે નિજકર્તા મહદ્ કરુણામય હોઈ શુદ્ધ સંકલ્પના સંકલ્પી છે, પણ સાગર તો નહિ, કારણ કે સાગર નામ તે તો અનેક નદીઓના સમૂહને સમાવીને પુષ્ટિ પામ્યો હોય તેને લગાડાય છે. આમ ઘણી નદીઓના સમૂહનું જે ઘર તેને સાગર કહેવાય. કદાચ કોઈ પ્રશ્ન કરે અને કહે કે નદીઓ તો સમુદ્રથી જ છે છતાં આ નદીઓથી સમુદ્ર પુષ્ટિ પામ્યો છે એમ કેમ કહો છો ? એ વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાભળો. આ સમુદ્ર પ્રિયવૃત રાજાએ કરેલા ત્યારે પ્રથમ તે જળ વગરના હતા તે જ્યારે મહાઅગ્નિ તપીને આકાશમાંથી અવનિ ઉપર મહાવૃષ્ટિ થઈ ત્યારે પ્રથમ પૃથ્વીને તૃપ્તિ પમાડીને ઊગરતુંબચેલું પાણી

અનેક સરિતાઓ દ્વારા વહી જઈને સપ્તસાગર ભરાયા છે. આમ ઘણા દિવસે સપ્તસાગર ભરાઈને છલકાવા લાગ્યા ત્યારે પૃથ્વી બોળાવા (ડૂબવા) લાગી, ત્યારે નિયંતા ઈશ્વરે વડવાનલ અગ્નિ તેમાં મૂક્યો, એથી કરી તે જે નવીન પાણી આવતું તેનું શોષણ કરી લઈને તેને સમધારણ રાખે છે. એથી કરી અવનિ જે રેલાતી હતી તે રેલાતી અટકી છે. એટલા જ માટે સાગર તે વૃષ્ટિથી જ ભરાઈને રહેલો છે, એથી પર્જન્ય (વરસાદ)થી નદીઓના સમૂહનું ગ્રહણ કરીને પુષ્ટિ પામે છે, માટે તેને સાગર કહીએ છીએ. પણ નિજકર્તા તે કયા ઐશ્વર્યના સમૂહ મળવાથી થયા છે કે તેમને સાગર કહેવાય ? વળી કોની કરુણાઓ મળીને નિજ કર્તા થયા છે કે તેને સાગર કહીએ ! અર્થાત્ તેમાં કોઈ પણ કરુણા મળતી નથી અને મળે પણ નહિ. એ કારણને લીધે નિજ કર્તાને સાગરની ઉપમા ઘટતી નથી. વળી જેટલા નર તથા દેવ ઐશ્વર્યવાન છે તેમને પણ સાગરની ઉપમા ઘટતી નથી, કારણ કે આ સર્વ દેવની કરુણા તો એકદેશી છે; અને એકએક અંગને લાગે છે. આ કારણને લીધે સર્વ દેવ કરુણામય ખરા પણ સાગર તો નથી જ.

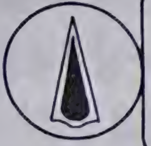
હવે આ પ્રકારે નિજકર્તાને અને દેવને સાગરની ઉપમા ઘટતી નથી, ત્યારે કરુણાસાગર એ નામ કોને સંભવે ? એ વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. સર્વ દેહનાં તત્ત્વો, ઈંદ્રિયો, અંતઃકરણ, ગુણ અને પ્રાણ તથા સ્થૂલસૂક્ષ્મની આદ્ય લઈ પરમકારણદેહ સુધીના પંચદેહ, નિજકર્તાના હુકમી સર્વ દેવની કરુણાઓએ હૃષ્ટપુષ્ટ રહે છે. આમ હૃષ્ટપુષ્ટ રહેવાથી સર્વ દેહનાં તત્ત્વોની ચાસણી ઉત્પન્ન થાય છે. આ ચાસણી કર્તાના અંશને પહોંચે છે.

આમ ચાસણી કર્તાના અંશને કેવી રીતે પહોંચે છે તે વિષે હવે કહું છું તે સાંભળો. પંચતત્ત્વની ચાસણી ઈંદ્રિયોને પહોંચે છે. અને ઈંદ્રિયોની ચાસણી મનને પહોંચે છે. આ મનની ચાસણી ગુણને પહોંચે છે અને ગુણની ચાસણી પ્રકૃતિને પહોંચે છે. આ પ્રકૃતિની ચાસણી પુરુષને પહોંચે છે અને પુરુષની ચાસણી આત્માને પહોંચે છે. આ આત્માની ચાસણી પરમાત્માને પહોંચે છે અને પરમાત્માની ચાસણી નિજકર્તાના અંશને પહોંચે છે.

નિજકર્તાના અંશ કર્તાથી ત્રણ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયા છે તે વિષે હવે કહું છું તે સાંભળો. એક સામાન્ય અંશ, બીજા વિશેષ અંશ અને ત્રીજા પરમવિશેષ અંશ, આ ત્રણ પ્રકારના અંશ છે. આ ત્રણ પૈકી સામાન્ય અંશ પોતપોતાના સ્વરૂપને જાણતા નથી; તેમ જ ઐશ્વર્ય પરાક્રમ એટલે દૈવી વિભૂતિ પણ નથી. બીજા વિશેષ અંશ છે. સર્વ સૃષ્ટિનાં તત્ત્વોના જે કરુણામય દેવ છે તે વિશેષ અંશ હોઈ તે વિષે આગળ કહેલું છે આ વિશેષ અંશને પોતાના આપનપુરૂપ નિજ સ્વરૂપને જાણવાની સ્વયં પોતાની જાણ નથી. પણ નિજકર્તાના પરમવિશેષ અંશ જે પરમગુરુ છે તે મળે તો તેમને

પોતાના સ્વરૂપે થતાં વાર લાગે નહિ, તે કેવી રીતે સમજાય તે વિષે સાંભળો. બ્રહ્મા વિશેષ અંશ હોઈ તેમને આદિનારાયણે ઉપદેશ કર્યો તે સમજતા વાર લાગી નહિ. આ આદિનારાયણને નિજકર્તાના પરમ વિશેષ અંશ જાણવા. હવે ત્રીજા પ્રકારના અંશ તે પરમ વિશેષ અંશ છે આ પરમ વિશેષ અંશ તે પરમગુરુ હોઈ તેમના ઉપદેશથી વિશેષ અંશને સ્વરૂપે થતાં વાર લાગતી નથી, પરંતુ સામાન્ય અંશને સ્વરૂપે કરતાં બહુ શ્રમ પડે છે. આ પ્રકારે સામાન્ય, વિશેષ અને પરમ-વિશેષ અંશ જાણવા. તેમાં સામાન્ય અંશમાં ઐશ્વર્યપણું નથી અને વિશેષ અંશને તો વિશ્વનું નિયંતાપણું રાખ્યાની (જગતને જતમત રાખવાની) ઐશ્વર્યતારૂપ દૈવી વિભૂતિ છે. આ ઐશ્વર્યતાને લીધે તે સર્વ તનુનાં તત્ત્વો ઉપર કરુણા કરીને તેને આનંદમય રાખે છે. આ સર્વ દેવોની કરુણાથી આનંદ પામેલા તત્ત્વોની ચાસણી નિજકર્તાના અંશને પહોંચે છે. આમ આ ચાસણી દૃશ્ય-અદૃશ્ય દેહવાળા ત્રણેય પ્રકારના અંશને પહોંચે છે. હવે સામાન્ય તથા વિશેષ આ બંને પ્રકારના અંશને પોતાના નિજસ્વરૂપની સ્મૃતિ નથી, એથી કરી તેમને આ ચાસણીની જાણ પણ નથી. પરમવિશેષ અંશ જે પરમગુરુ તે તો સદા પોતાને સ્વરૂપે જ છે, જેથી સર્વ તત્ત્વોની અને સર્વ દેવોની ચાસણી જે હિરણ્યગર્ભ થઈ હોય તેને પરમવિશેષ અંશ પોતે પોતાની મેળે લે છે; એટલે તે આવતી ચાસણીના રસને ઓળખે છે અને જાણે પણ છે; અને આમ જાણીને તે લે છે. એટલા જ માટે પરમવિશેષ અંશ જે પરમગુરુ તે સદાકાળ પરમવિશેષ અંશ રૂપે જ છે; અને સદાય અખંડાયમાન રહે છે. આમ તે અખંડ સ્વરૂપે રહે છે એથી કરીને તેમને અનેક દેવતાઓની કરુણાઓની અને તત્ત્વોની ચાસણી પોતાના સ્વરૂપમાં લીન પામ્યાની સ્મૃતિ રહે છે. હું નિજકર્તાનો પરમવિશેષ અંશ હોઈ જે હંગરૂપ મારું સ્વરૂપ છે; તે સ્વરૂપને વિષે સર્વ દેવની કરુણાઓની અને સર્વ તત્ત્વોની ચાસણી નિવેદન થાય છે એટલે કે મારા સ્વરૂપમાં અર્પણ થાય છે. આ પ્રમાણે અર્પણ થતી સર્વ દેવોની તથા તત્ત્વોની ચાસણીના સમૂહને ગ્રહણ કરનાર હું પોતે જ છું. આ પ્રમાણેની સ્મૃતિ પરમવિશેષ અંશને રહે છે. આ પ્રમાણે સર્વ દેવોની કરુણાઓની તથા તત્ત્વોની ચાસણીના સમૂહને સદા ગ્રહણ કરનાર નિજકર્તાના પરમવિશેષ અંશ હોઈ તેમને જ સાગર સંજ્ઞા સંભવે છે. આ પ્રમાણે સાગરરૂપ પોતે થઈને તે બીજા વિશેષ અંશ અને સામાન્ય અંશ, આ બંને પ્રકારના અંશો ઉપર પરમકરુણા કરીને તેમને નિર્મળ કરી તેમના સ્વરૂપ દર્શાવીને નિજકર્તાની સન્મુખ કરે છે. આ પ્રમાણે અસંખ્ય કાળથી જે નિજકર્તાથી ઉપજ્યા હતા તે કર્તાનો વિયોગ ટાળવા આ અંશોને પદાર્થથી છોડાવી તેમના ઉપર કરુણા કરીને કર્તાનો મેળાપ કરાવી આપે તે જ પરમવિશેષને પરમ કરુણાવંત કહેવાય.

આ પરમવિશેષ પરમગુરુને પરમ કરુણાવંત કેમ કહેવાય તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું. સર્વ દેવની કરુણાઓ તો પદાર્થ સુધી જ પહોંચી શકે છે પણ અંશને પહોંચી શકે નહિ, પરંતુ પરમવિશેષ જે પરમગુરુ છે તેમની કરુણા તો અંશને પહોંચીને તેને સ્વસ્વરૂપે કરે છે. આમ સ્વસ્વરૂપે કરીને અંશને કર્તાનો મેળાપ કરાવી આપે માટે પરમગુરુને પરમ કરુણામય જાણવા. હવે જે સાગરપણું પરમગુરુને જ સંભવે છે. તે જ પ્રકારે પરમ કરૂણાપણુ પણ પરમગુરૂને જ લાગે છે. એટલા જ માટે પરમ કરુણા અને સાગર, એ ઉભય મળીને જે કરુણાસાગર નામ થાય છે તે પરમગુરુનું જ છે.

નિજકર્તાને લગાડાતાં પંચવિશેષણનો નિર્ણય.
અંગ-૨

હવે નિજકર્તાના નામ વિષે કહું છું તે સાંભળો. નિજકર્તાનું નામ તે આદ્ય સકર્તા સ્વરાજ કરુણેશ કૈવલ છે. આદ્ય કહેતાં પ્રથમ આદ્યમાં પોતે એકલા હતા, બીજું કોઈ હતું નહિ. સકર્તા કહેતાં પોતે એકલા હતા તે પોતાના શુદ્ધ સંકલ્પે સર્વ જીવ તથા અંશને ઉત્પન્ન કર્યા. આમ ક્યાં સુધી ઉત્પન્ન કર્યું છે તે જુઓ. કીટ, પતંગ, સ્થાવર, જંગમ, દેવ દાનવ, માનવ, યક્ષ, કિન્નર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, પુરુષ અને પ્રકૃતિની આદ્ય લઈ સર્વ જીવ-અંશોને ઉપજાવનાર નિજકર્તા પોતે જ છે. તે ઉપરાંત બીજા કોઈ કર્તા નથી. એ કારણને લીધે તેમને સ્વકર્તા કહીએ છીએ.

હવે ત્રીજા સ્વરાજ નામ વિષે કહીએ છીએ. અનંત બ્રહ્માંડના ઈશના ઈશ પોતે જ છે અને તે સર્વ નિજકર્તાના પોતાના હુકમથી જ વર્તે છે, અને તે સર્વ નિજકર્તાના કરેલા પદાર્થમાં જ વર્તે છે પરંતુ તેમના કોઈનાથી નવો પદાર્થ બનાવી શકાય નહિ અને બને પણ નહિ. આ કારણને લીધે સર્વ લોક નિજકર્તાના હુકમમાં રહીને જ વર્તે છે. આમ કર્તાના પોતાના કૃતમાં બીજા કોઈનો અમલ નથી. એથી જ નામ રૂપ, ગુણની આદ્ય લઈ અનંત બ્રહ્માંડને વિષે નિજકર્તાનું પોતાનું જ રાજ્ય છે. આ રાજ્ય કોઈનું આપેલું નથી પણ તેમણે પોતે ઉત્પન્ન કરેલું હોઈ તે તેમનું પોતાનું જ સ્વરાજ છે. એટલા જ માટે તેમને સ્વરાજ કહીએ છીએ.

હવે કરુણેશ નામ વિષે ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. નિજકર્તાએ પોતાના સ્વકૃત સંકલ્પથી જગતના જીવઅંશો ઉત્પન્ન કરેલા; તેમના ઉપર કરુણા કરીને તે સર્વને દેહરૂપ મહેલ રચીને તેમાં વસાવ્યા છે. અંશોના આ દેહરૂપ મહેલોમાં ચૌદ ચૌદ રત્ન ભરેલાં હોઈ તેમાં તેમને વસાવ્યા છે. ખાલી મહેલમાં વસાવ્યા નથી. આ ચૌદ રત્ન કયા કયા છે

તે વિષે કહું છું, તે સાંભળો. દશ ઇંદ્રિયો અને ચાર અંતઃકરણ, આ ચૌદ રત્ન તથા તે ઉપરાંત છ અવિગતચિંતક પારસ સહ પ્રકૃતિરૂપી ભૂમિકાને આધારે પંચભૂતના રચેલા મહેલમાં આ અષ્ટદ્વાદશ એટલે વીશ પ્રકારની સમૃદ્ધિ ભરીને આ મહેલ પોતાના અંશને વસવાટ કરવાને આપ્યા છે.

હવે ખટ અવિગતચિંતક પારસ કયા કયા છે તે વિષે કહું છું, ત્રણ ગુણ અને ત્રણ ગણ તે એક રજોગુણ, બીજો તમોગુણ, ત્રીજો સત્ત્વગુણ, ચોથો અહંકારગણ, પાંચમો અચંતગણ અને છઠ્ઠો સ્વાકાશગણ, આ છ ગુણગણને અવિગતચિંતક પારસ કેમ કહ્યા છે તે વિષે ખુલાસો કરું છું, અને તે દરેકની શું કિંમત છે તે કહું છું તે સાંભળો. કોઈ સજાતિ ચેતન પદાર્થની સાથે હેતપ્રેમની વાર્તા કરવી હોય તો ચૌદે ઇંદ્રિયોને રજોગુણરૂપ અવિગતચિંતક પારસનો સ્પર્શ કરે તો બધી ઇંદ્રિયો રજોગુણરૂપ થઈ જાય એથી કરીને તે હેતપ્રેમની વાતો થાય છે. જ્યાં સુધી આ પારસનો સ્પર્શ રહે ત્યાં સુધી હેતનો વેગ પહોંચે છે, અને આ પારસના સ્પર્શનો પટ ઉતરી જાય ત્યારે ઇંદ્રિયો ઇંદ્રિયોના મૂળ પદાર્થ સ્વરૂપે રહે છે. હવે ત્યાર પછી કોઈ ચેતન પદાર્થની સાથે લડાઈ કે યુદ્ધ અથવા વિરોધ કરવો હોય તો આ ચૌદે ઇંદ્રિયોને તમોગુણરૂપ અવિગતચિંતક પારસનો સ્પર્શ કરે તો ચૌદે ઇંદ્રિયો તમોગુણરૂપ થઈ જાય, ત્યારે બધી ઇંદ્રિયો લડી શકે છે અને આ લડાઈનો વેગ પહોંચતા સુધી આ અવિગતચિંતક પારસનો સ્પર્શ રહે છે, અને જ્યારે આ પટ ઉતરી જાય ત્યારે ઇંદ્રિયો પોતાના મૂળ પદાર્થ સ્વરૂપે રહે છે. હવે કોઈ શાન્ત સ્વભાવના પુરુષ સાથે સત્સંગ વા નમ્રતાપૂર્વક સ્તુતિ કરવી હોય તો સત્ત્વગુણ અવિગતચિંતક પારસનો સ્પર્શ કરવાથી ચૌદે ઇંદ્રિયો શાન્તિવત્ થઈ જાય ત્યારે સત્સંગ, શાન્તિ અને સ્તુતિની વાર્તા થાય છે, અને જ્યારે આ પારસનો સ્પર્શ ઊતરી જાય ત્યારે ઇંદ્રિયો ઇંદ્રિયોના મૂળ સ્વરૂપે થઈ જાય છે. આ ત્રણ અવિગતચિંતક પારસ જે કહ્યા તેની સાથે, જ્યારે સજાતિ ચૈતન્ય પુરુષની સાથે કામ પડે ત્યારે ઇંદ્રિયોનો સ્પર્શ કરવો.

હવે જ્યારે વિજાતિ જડ પદાર્થોની સાથે કામ પડે ત્યારે ત્રણ ગણરૂપ અવિગતચિંતક પારસનો સ્પર્શ ચૌદે ઇંદ્રિયોને કરવો. હવે આ સ્પર્શ કયા પ્રકારે કરવો તે કહું છું. કોઈ મશાગત, મજૂરી કે ખાનપાનની આદ્ય લઈને રસ્તે ચાલવું હોય તો ચૌદે ઇંદ્રિયોને અહંકારગણ પારસનો સ્પર્શ કરે તો સર્વ ઇંદ્રિયોને વિષે અક્કડપણું આવે. આ અક્કડપણે કરીને ખાનપાન આદિ ધંધો થાય અને પંથે ચાલી શકાય. જ્યાં સુધી ધંધાપંથનો વેગ પહોંચે ત્યાં સુધી આ અહંકારગણ પારસનો પટ ઇંદ્રિયોને રહે છે અને વેગ શમતાં પારસનો પટ ઉતરી જાય ત્યારે પાછી ઇંદ્રિયો ઇંદ્રિયોને જ સ્વરૂપે રહે છે. હવે કોઈ સમયે ધંધારોજગાર

વિના સજાતિ ઇંદ્રિયો ઇંદ્રિયો જ મળીને એકાંતરૂપી જડની સાથે સ્વકાશ (નિશ્ચિંતપણે) રહેવું હોય; તો સ્વાકાશગણ પારસનો સ્પર્શ કરે તો રહી શકાય. જ્યાં સુધી ઇંદ્રિયોના સ્વકાશનો વેગ પહોંચે ત્યાં સુધી સ્વાકાશગણ પારસનો પટ રહે છે; અને વેગ મટ્યા પછી આ અવિગતચિંતક પારસનો પટ ઊતરી જાય. ત્યારે ઇંદ્રિયો પોતાના મૂળ સ્વરૂપે (ક્રિયા રહિત પદાર્થરૂપે) રહે. હવે ઇંદ્રિયોને શાંતિસંકોચ થઈને જડ નિંદ્રા સાથે ભડવું હોય તો અચંતગણ પારસનો સ્પર્શ કરે તો ઇંદ્રિયો અચંતરૂપવત થઈને નિંદ્રા સાથે ભડી શકે છે. આ જડ નિંદ્રાનો વેગ પહોંચતા સુધી તે પારસનો સ્પર્શ રહે અને નિંદ્રાના વેગની અવધિ આવે ત્યારે અચંતગણ પારસનો પટ ઊતરી જાય અને ઇંદ્રિયો ઇંદ્રિયોને જ સ્વરૂપે રહે.

હવે આ ખટ પારસને અવિગત કેમ કહીએ છીએ તે વિષે ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. અવિગત કહેતાં તે નિષ્કામ પદાર્થ છે અને ચિંતક તે ચિંતવન કરતાં ઇંદ્રિયોના સ્વભાવ પલટાઈ જાય છે, અને પથ્થરનો પારસ તો પદાર્થોને અંગોઅંગ સ્પર્શ કરાવે ત્યારે જ ધાતુ પલટાય છે; અને આ બેઠેલો પટ પાછો ઉતરે નહિ, એથી જ તેને ગતપારસ કહીએ છીએ, અને અવિગત પારસ તે પારસના પટે ગતિને પામેલા પદાર્થને પાછા અવગત કરી નાખે. આ પ્રકારે ચૌદે ઇંદ્રિયો કોઈ કાર્યને આચરે તો આ ખટ અવિગત પારસની એકતાને કરીને આચરે, પણ અવિગતચિંતક પારસની એકતા વિના એકલી ઇંદ્રિયોએ તરણું પણ હાલી શકે નહિ. ઇંદ્રિયો જે જે કાર્ય કરે છે તે અંશની મતલબે કરે છે. અવિગતચિંતકને ઇચ્છા નથી પણ એ તો અંશની ઇચ્છાથી અંશ કરાવે છે. અવિગત પારસની એકતા રખાવીને અંશ અંશની મતલબ સાધે છે, એટલા જ માટે ઇંદ્રિયોનાં કર્મ અંશને ભુક્તમાન કરવાં પડે છે.

આ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોનાં કર્મ અંશને ભુક્તમાન કરવાં પડે છે તે કયા પ્રકારે જણાય તે સાંભળો. કોઈ પુરુષ શત્રુને ગોળી મારે છે તે અગ્નિની એકતા કરીને મારે છે. આ બંદુકની દારૂગોળીને અને અગ્નિને આમ કરવામાં કંઈ મતલબ નથી. એટલા જ માટે ગોળી માર્યાનું વેર પેલા મારનારને જ ભોગવવું પડે છે. તેવી જ રીતે ઇંદ્રિયોનાં કર્મ અંશને ભુક્તમાન કરવાં પડે છે.

હવે કર્તાના અંશની બે વૃત્તિઓ છે. એક અંતરવૃત્તિ અને બીજી બાજવૃત્તિ. નેત્રે કરીને દેખાય તે બાજવૃત્તિ અને ધ્યાને કરીને દેખાય તો અંતરવૃત્તિ. આ બંને વૃત્તિઓ પૈકી બાજવૃત્તિ સાથે ખટ અવિગતચિંતક પારસની એકતા રહેલી છે. જુઓ, રજોગુણ ઊપજે છે તે બાજવૃત્તિએ જોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ તમોગુણ ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ સામા ચેતન પદાર્થને જોઈને જ થાય છે, તેવી જ રીતે સત્ત્વગુણ ઊપજે છે તે પણ જોઈને જ

ઊપજે છે. અહંકારગણ ઊપજે છે તે પણ ધંધો રોજગાર, ચાલવું કે ખાનપાન જોઈને જ ઊપજે છે. સર્વ ઇંદ્રિયોને સ્વાકાશગણનું સ્વકાશપણું ઊપજે છે તે નિવૃત્તિ દેખીને જ ઊપજે છે અને અચંતગણનું અચંતપણું જે ઊપજે છે તે પણ ઘણીક કષ્ટી કે શ્રમ પહોંચે છે તે દેખીને જ ઊપજે છે. આમ છ ગુણગણરૂપ અવિગતચિંતક પારસની એકતા અંશની બાજવૃત્તિ સાથે છે.

હવે સર્વ જીવજંતુ તથા બ્રહ્માકીટપર્યંત પુરુષપ્રકૃતિસહ સર્વ અંશોની વૃત્તિઓની એકતા નિજ સકર્તા સત્ કૈવલની પ્રકાશ બ્રહ્મવૃત્તિ જે વ્યાપક વિભૂતિ છે તેની સાથે છે. કર્તાની આ પ્રકાશબ્રહ્મવૃત્તિની એકતા તે કર્તાની અલૌકિક બાજવૃત્તિનાં દિવ્યચક્ષુને વિષે છે. એથી કરીને સર્વ અંશોનાં કર્મવિકર્મને સકર્તાપતિ તાદશ્ય જુએ છે. આ ન્યાયે અનંત બ્રહ્માંડના સર્વ અંશોની ક્રિયાઓ કર્તાને અજાણી નથી. જો કદાચ અંશોની આ ક્રિયા સકર્તાપતિને અજાણી હોય તો અનંત બ્રહ્માંડના અંશોને ભરણપોષણ તથા કર્મવિકર્મનાં ફળ કેમ કરીને આપી શકે ? વળી અંશોની આ ક્રિયા કર્તા જાણે નહિ તો જગત ઉત્પન્ન કરવાની શી મતલબ રહે ! જુઓ, કુંભાર પાત્રોને ઘડે છે તે તેનાં નામ, રૂપ, ગુણ અને મૂલને જાણે નહિ તો તે ઘાટ શા માટે ઘડે ? તેવી જ રીતે સર્વ જીવ રોજગાર ઉદ્યમ કરે છે તેને કર્તા ન જાણે તો તે શું કરવા કરે ? અને કર્યાનો આનંદ પણ શો ? શું તે વૃથા શ્રમ કરે ! એટલા જ માટે આ પ્રકારે કર્તા કીડીમહુરનો પગ હાલે તે પણ જાણે છે. આમ કયા કારણે જાણતા હશે ? જુઓ, ખટ અવિગતચિંતક પારસની એકતા વિના કીડીમહુરનો પગ હાલતો પણ નથી, અને જો આ છ પારસની એકતાએ હાલતો હોય તો તો આ પારસની એકતા સકર્તાપતિની પ્રકાશબ્રહ્મવૃત્તિ સાથે છે; અને પ્રકાશબ્રહ્મવૃત્તિની એકતા કર્તાનાં બાજ દિવ્યચક્ષુને વિષે છે. એટલા જ માટે આ ન્યાયે અણુરેણુથી લઈ સર્વ કંઈ કર્તા જુએ છે. આ વિષે એક બીજું દષ્ટાંત આપું છું તે સાંભળો. ભરવાડ ગાય, ભેંસ અને બકરાં વગેરે રાખે છે અને રાજા લશ્કર રાખે છે અને ખેડુતલોક કરશણ (વાવેતર) કરે છે તથા શાહુકાર લોક વેપાર કરે છે. આ બધાય પોતપોતાની દષ્ટિ પહોંચી શકે અને સંભાળ રાખી શકે તેટલો જ સંગ્રહ કરે છે. સંભાળ ન રાખી શકાય તેવું વધુ પડતું કરતા નથી. તેવી જ રીતે સકર્તાપતિએ પણ પાલનપોષણ ઉત્પત્તિ અને પ્રલય કરી શકે એટલા જ જીવ અનંત બ્રહ્માંડમાં ઉપજાવ્યા છે. આ બધાય જીવ પોતાના કરેલા છે એથી જ રજતજ તથા અણુની આદ્ય લઈ સર્વને કર્તા દેખે છે.

હવે આ પ્રકારે સર્વને જોનાર કર્તા કેવા હશે ? તે વિષે કહું છું. જુઓ, સકર્તાપતિ તો સર્વ શરીરે દગ (દષ્ટા) રૂપજ છે. જેમ કોઈ મહાપ્રકાશક મણિ હોય તેને કોઈ બાજુ પૂંઠ

હોય નહિ અને એથી તે દશે દિશામાં પ્રકાશ કરે છે, તેવી જ રીતે સકર્તાપતિનું સ્વરૂપ પણ દગરૂપ જ છે. તે આગળ, પાછળ, ડાબે, જમણે, ઊંચે, નીચે, સર્વત્ર સર્વ જુએ છે. આમ જોવાપણું જે છે તે કર્તાનાં અલૌકિક બાજવૃત્તિનાં દિવ્યચક્ષુએ જુએ છે જુઓ, લૌકિક ચક્ષુએ તો એકદેશી દેખાય છે અને અલૌકિક દિવ્ય ચક્ષુએ તો સર્વત્ર દેખાય છે. એ કારણને લીધે કર્તા બાજ અલૌકિક ચક્ષુ વડે જુએ છે એમ કહ્યું છે.

હવે કર્તાનાં બાજ અલૌકિક ચક્ષુ જે છે તે સર્વ અંશનાં ઉત્તમ મધ્યમ કર્મ જોવા માટેનાં છે અને કર્તાની બીજી અલૌકિક અંતરવૃત્તિ છે તે વૃત્તિના સંકલ્પે સર્વ અંશોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. આ અંશોને અને કર્તાને એકત્વપણું નથી, પણ અંશોનાં ઉત્તમ મધ્યમ કર્મ જોવાને કર્તાની અલૌકિક બાજદષ્ટિની એકતા છે. આમ કર્તાની બાજદષ્ટિ સાથે એકતા છે પણ કર્તાના શરીર સાથે અંશોને એકતા નથી. આમ શરીર સાથે એકતા નથી તે સાથી સમજાય ? જુઓ, કોઈ પુરુષને પુત્ર થાય છે. તે પુરુષ તો સારો બુદ્ધિમાન છે પણ તેનો પુત્ર તો કુબુદ્ધિવાળો પણ નીપજે છે. હવે જુઓ, આ પુત્ર તે પિતાની અંતરવૃત્તિના સંકલ્પનો અંશ છે આમ છે પણ આ પિતાપુત્રને એકતા નથી પરંતુ પુત્રનાં કૃત્ય જોવાને પિતાની બાહ્યદષ્ટિની એકતા છે. આ એકતાએ કરીને પિતા પુત્રને શિક્ષા દે છે. આમ પિતાપુત્રના શરીરની એકતા નથી તે કેમ સમજાય ? જુઓ, જો એકતા હોય તો પિતાને નથી ગમતું તે પુત્ર કરી શકે છે તે કેમ કરી શકે ? માટે એકતા નથી.

હવે પિતાની એકતા વિષે કહું છું. જુઓ, પિતાની એકતા તો તેના હાથપગ આદિ સર્વ ઇંદ્રિયો સાથે છે. જુઓ, પિતાને નથી ગમતું તે હાથપગ આદિ તેની ઇંદ્રિયો પણ કરતી નથી, કારણ કે આ ઇંદ્રિયોની એકતા પિતા સાથે છે જેથી તે કરતી નથી પુત્ર તો પિતાને નથી ગમતું છતાં તે કરે છે કારણ કે પુત્રની પિતા સાથે અંગત એકતા નથી, એથી જ તે કરે છે. આ વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરવા બીજું દષ્ટાંત કહું છું. જુઓ, સૂર્યકાંત એટલે એક કાલ્પનિક મણિ, જેના ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડતાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ અગ્નિરૂપ અંશ તે સૂર્યની અંતરદષ્ટિથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ આંતરદષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયો તે સમજાય કેવી રીતે ? જુઓ, સૂર્યની જે અંતરદષ્ટિ તે સૂર્યકાંત ઉપર મસૂરની દાળ જેટલું પ્રતિબિંબ પડે ત્યારે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તે સૂર્યની અંતરદષ્ટિનો અંશ છે. હવે જુઓ, આ અગ્નિને અને સૂર્યને એકતા નથી. સૂર્યની બાજદષ્ટિ તે સૂર્યનો વ્યાપક પ્રકાશ હોઈ તે પ્રકાશની એકતા આ અગ્નિ સાથે છે, પણ સૂર્યના તનની અને અગ્નિના તનની એકતા નથી, કારણ કે સૂર્યબિંબ અખંડ રહે છે તેવી રીતે અગ્નિનું સ્વરૂપ અખંડ રહેતું નથી, માટે એકતા નથી. જુઓ, સૂર્યની એકતા સૂર્યનાં કિરણો સાથે છે જેથી આ કિરણો અગ્નિની માફક બુઝાઈ

જતાં નથી. આમ સૂર્યની એકતાની લીધે કિરણો બુઝાતાં નથી. આ સૂર્યદષ્ટાંતના ન્યાયે કર્તાને અને અંશને એકતા નથી. જો એકતા છે એમ માનીએ તો કર્તાને સર્વજ્ઞપણું છે તેવી જ રીતે અંશને પણ સર્વજ્ઞપણું હોવું જોઈએ. વળી એકતા છે એમ માનીએ તો આપણને જે અજ્ઞાન છે તે કર્તાને પણ હોય એમ જાણવું. વળી એકતા હોય એમ માનીએ તો જીવનાં કર્મ જીવને ભોગવવાં પડે નહિ. કદાચ તમે કહેશો કે કર્મ કોણ ભોગવે છે ? આમ જો કહો તો જપ, તપ, સાધન, યોગની ક્રિયાઓ તથા ખટદર્શન અને ગુરુશિષ્યની આદ્ય લઈ વેદ અને પુરાણ આ બધાંય જુઠાં પડે તો પડે પણ કર્તાને ત્યાં અન્યાય કહેવાય. એટલા જ માટે કર્તાને અન્યાયી કહીએ તેના કરતાં કર્તાને અને અંશને એકતા છે એમ કહેવું મિથ્યા ઠરાવીએ તે વધારે ઉત્તમ છે. આમ એકતાને મિથ્યા ઠરાવતાં જપ, તપ, સાધન, યોગ, ધ્યાન, ખટદર્શન અને ગુરુશિષ્યની ઉપાસના આદિ સર્વે સાચું રહે અને કર્તા પણ ન્યાયવંત ઠરે. આ ન્યાયે કર્તાને ન્યાયવંત રાખવા હોય તો કહેવું પડશે કે કર્તાને અને જીવને એકતા નથી. વળી કર્તા સાથે જીવની એકતા હોય તો જીવ અનેક પ્રકારનાં કુકર્મ કરે છે ત્યારે તેવો ભાવ કર્તાને નથી અને કદાચ કર્તાને એવો ભાવ હોય તો જીવ કુકર્મી રહે શાનો ? વળી જીવ કુકર્મી ન હોય તો કર્મનો ભોકતા પણ ન હોય, પરંતુ જીવનાં કરેલાં કર્મ જીવ જ ભોગવે છે એવું સર્વત્ર દેખાય છે. આ ન્યાયે સર્વથા કહું છું કે અંશની એકતા કર્તા સાથે નથી; અને એથી જ જીવનાં કરેલાં કર્મ જીવ ભોગવે છે. <u>હવે આવા અનંત બ્રહ્માંડના સ્થાવર જંગમ જીવના કર્તા અરૂપ હશે કે સ્વરૂપ હશે ? તે વેષે કહું છું.</u> જુઓ, કર્તા રૂપઅરૂપ વિનાના છે. આમ રૂપઅરૂપ વિનાનાં હોય તે કેવી રીતે ઓળખાય ! જુઓ, આપણે આપણા સ્વપ્નને વિષે કઈ તીર્થ વ્રત કે દેશ પરદેશ જઈએ છીએ. જો આ દેખાયા પ્રમાણે પદાર્થરૂપે મૂર્તિમાન હોઈએ અને સર્વ ઇંદ્રિયો સહિત મૂર્તિમાન દેખાઈએ છીએ, તો ઘરની અંદર બારણું દઈને સૂતા હતા તે જો સ્વરૂપવાન હોત તો ઘરમાંથી કેવી રીતે નીકળાય ? વળી કોઈ વ્યાઘ્ર, ચોર, વાટપાડુની આદ્ય લઈ ઘા કરે છે એવું સ્વપ્નમાં દેખાય છે; અને આપણે રૂપવાળા હોઈએ તો તે ઘા લાગવો જોઈએ પણ તેમ બનતું નથી, માટે રૂપ કહેવાય નહિ. વળી જો અરૂપ કહીએ તો સ્વપ્નમાં પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમાન દેખાઈએ છીએ તે કેમ દેખાય ? <u>આ પ્રકારે કર્તા પણ રૂપઅરૂપ વિનાના મૂર્તિમાન છે.</u>

હવે આ પ્રમાણે કર્તા રૂપઅરૂપથી રહિત છે ત્યારે તે જગતનો ઉદય કેવી રીતે કરી શકતા હશે ? અને પંચભૂત, ગુણ, ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ, એ રૂપવાળાં ક્યાંથી લાવીને અને કેમ કરીને રચતા હશે ? તે વિશે, સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. જેમ આપણું પોતાનું ચૈતન્ય સ્વરૂપ જે રૂપઅરૂપથી રહિત છે તે નિંદ્રાકાળે સ્વપ્નાવસ્થામાં સંકલ્પે કરીને અનેક

લાવ લશ્કર (સરંજામ સાથેનું મોટું લશ્કર) હાથી, ઘોડા વગેરેને ઉપજાવે છે તે પોતે રૂપઅરૂપ વિનાનો હોવા છતાં ઉત્પન્ન કરે છે, ખરું ને ? આ ન્યાયે સકર્તાપતિ અરૂપસ્વરૂપ વિનાના છે છતાં સર્વને ઉપજાવે છે. આ કર્તાના બનાવેલા ઘાટ માત્ર વિલાઈ જાય ત્યારે તેમાં રહેલો અંશ ઉગરે છે. તે પ્રમાણે આપણા સ્વપ્નના સંકલ્પના ઘાટ જાગ્રતઅવસ્થા થતાં વિલય પામી જાય છે, ત્યારે તે ઘાટોમાં રહેલા અંશોનું શું થયું હશે ? તે વિષે સાંભળો.

આપણા સ્વપ્નના ઘાટ જે છે તે આપણા સંકલ્પથી જ થયા છે. તેને વિષે જે અંશ છે તે અંશ આપણી અંશવૃત્તિના જ છે. આપણી અંશવૃત્તિ તે અલ્પજ્ઞ છે અને તેનાથી જે અંશ ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ અલ્પજ્ઞ જ છે. વળી આ સ્વપ્નના જે ઘાટ રચાય છે તે પણ અલ્પજ્ઞ જ છે. જ્યારે સ્વપ્ન દૂર થઈ જાગ્રત અવસ્થા સ્ફુરે છે ત્યારે સ્વપ્નના ઘાટ વિલય પામી જાય છે, ત્યારે આપણી અલ્પજ્ઞ અંશવૃત્તિના જે અંશ છે તે આપણી અલ્પજ્ઞ વૃત્તિમાં લીન પામે છે. આમ લીન પામે છે તે કેવી રીતે સમજાય ? જુઓ, સ્વપ્નના વેગની અવધિ આવતાં તેમાં સ્ફુરેલા ઘાટની પણ અવધિ આવે છે. આમ અવધિ આવતાં તે ઘાટ લીન પામે છે, ત્યારે આપણી અંશવૃત્તિના જે અંશ છે તે આપણે વિષે જ લીન પામે છે તે કયા પ્રકારે લીન પામે છે અને કોની સાથે આપણામાં આવે છે તે વિષે કહું છું. સ્વપ્નના ઘાટના અંશ તે ઘાટ વિલય પામતાં અંશવૃત્તિમાં મળે છે અને તે વૃત્તિ આપણે વિષે આવે છે. તે ઘાટોના અંશોને પોતામાં હિરણ્યગર્ભ કરીને તે વૃત્તિ આપણે વિષે આવે છે. આ વૃત્તિમાં સર્વ ઘાટોના અંશ હિરણ્યગર્ભ રૂપ થઈને રહે છે. પછી તે જાગ્રતઅવસ્થા સ્ફુરતાં વૃત્તિમાં એકતા રાખીને રહેલા હોવાથી તે અંશો વૃત્તિની સાથે આપણે વિષે આવે છે. જે ઘાટના જે અંશ છે તે ઘાટના તે અંશ તથા સ્મૃર્તિ તે ઘાટની તે વૃત્તિમાં રહેલી છે જેથી તે અંશ તે વૃત્તિના કહેવાય છે. એટલા માટે સ્વપ્નના તે ઘાટ વિલય પામતાં તે ઘાટના અંશ વૃત્તિ સાથે આપણે વિષે આવ્યા છે એમ જાણવું.

હવે જે સમયે સ્વપ્નાવસ્થા ચાલે છે તે સમયે સ્વપ્નના ઘાટોમાંના અંશ તે વૃત્તિથી ન્યારા છે તે કેવી રીતે સમજાય ? જુઓ, આ ઘાટ વિલય પામતાં એ ઘાટમાંના અંશો વૃત્તિમાં પાછા આવ્યા તે જો ન્યારા હોય તો આવે ? તે વિષે ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. <u>કહો. વૃત્તિ તે શું છે અને ઘાટોના અંશ તે શું છે ? આ વિષય સ્પષ્ટ કરું છું. તે સાંભળો.</u> હવે વૃત્તિના રૂપ વિષે કહું છું. નિજકર્તાના આપણ અંશમાં મળીને પોતાના રચેલા ઘાટોને દેખે છે તે વૃત્તિનું રૂપ છે એમ જાણવું, અને ઘાટોના અંશ તે વૃત્તિથી ભિન્ન પડીને પેલા ઘાટોને હલનચલન કરાવે છે, આ પ્રકારે વૃત્તિથી વૃત્તિના અંશ ભિન્ન જાણવા. એટલા માટે ઘાટ વિલાતાં વૃત્તિના અંશ તે વૃત્તિમાં જ સમાય છે, એ જ પ્રકારે સકર્તા સ્વરાજ કરૂણેશ

કૈવલે; પણ પોતાની અંશવૃત્તિને સંકલ્પે અનંત બ્રહ્માંડની આદ્ય લઈને ચરાચર વિશ્વ ઉત્પન્ન કર્યું છે.

હવે જેમ આપણી અંશવૃત્તિના સંકલ્પના ઘાટ વિલાઈ જાય ત્યારે તે ઘાટોમાં અંશવૃત્તિના જે અંશ હતા તે પાછા અંશવૃત્તિમાં મળીને આપણા આપનપુરુપ નિજકર્તાના અંશમાં મળે છે, તે પ્રકારે સકર્તા, સ્વરાજ, કરૂણેશ, કૈવલના સંકલ્પથી રચાયેલા ઘાટોમાં અંશવૃત્તિના જે અંશ આવેલા તે પાછા નિજકર્તાને વિષે કયા પ્રકારે સમાય ? હવે તે વિષે કહું છું તે સાંભળો. આપણી અંશવૃત્તિના સંકલ્પનો વેગ સમતાં ઘાટ વિલય પામે છે ત્યારે તે ઘાટોના અંશ અંશવૃત્તિમાં મળીને આપણે વિષે આવે છે, તે જ પ્રકારે નિજકર્તાની અંશવૃત્તિના સંકલ્પે અનંત અંશ અને અનંત ઘાટ ઉપજે છે તે જ્યાં સુધી નિજકર્તાના અંશવૃત્તિના સંકલ્પનો વેગ પહોંચે ત્યાં સુધી સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ, મહાકારણ અને પરમકારણદેહ અને કર્તાના અંશ કર્તાથી ભિન્ન રહે છે અને સર્વ અંશ પોતાના કરેલાં કર્મ ભુક્તમાન કર્યા જ જાય છે. જે ઉત્તમ કર્મ કરે તે ઉત્તમ ભોગવે અને મધ્યમ કર્મ કરે તે મધ્ય ભુક્તમાન કરે.

હવે નિજકર્તાની અંશવૃત્તિના સંકલ્પનો વેગ ક્યાં સુધી પહોંચે છે અને અંશ અંશનાં કર્મ ક્યાં સુધી ભુક્તમાન કરે છે ? આ વિષે સ્પષ્ટ કહું છું તે સાંભળો. બસોને ઈઠયાસી યુગે એક મનુ થાય. એવા મનુ ચૌદ થાય ત્યારે વિરંચીનો એક દિવસ થાય. એવા સહસ્ત્ર વિરંચી થાય ત્યારે વિષ્ણુની ઘટિકા થાય. એવા હજાર વિષ્ણુ ચાલી જાય ત્યારે શિવની એક રંચ કહેવાય એવા શિવ હજાર ચાલી જાય ત્યારે ઈશ્વરની એક નિમિષ કહેવાય. એવા હજાર ઈશ્વર ચાલી જાય ત્યારે શક્તિ શણગાર સજી રહે. એવી હજાર શક્તિ ચાલી જાય ત્યારે એક કલ્પ થાય. એવા હજાર કલ્પ ચાલી જાય ત્યારે નિરંજનની એક નિમિષ કહેવાય. આ નિમિષ પ્રમાણે નિરંજન સો વર્ષ આયુષ્ય ભોગવીને લીન પામે, ત્યારે નિજકર્તાની અંશવૃત્તિના સંકલ્પનો વેગ લીન પામે, અને ત્યારે સર્વ અંશના પરમકારણદેહ પણ લીન પામે. ત્યાર પછી તે સર્વ અંશ કર્તાની અંશવૃત્તિમાં મળી જઈને અંશવૃત્તિને સંગે નિજ કૈવલકર્તાને વિષે લીન પામીને એક અખંડાકાર, અદ્વૈત કૈવલરૂપ જ થઈ રહે.

હવે આ પ્રમાણે સાંભળીને કોઈ પ્રતિવાદી જ્ઞાતા એમ કહે કે કોઈ પાપી ને અણપાપી, ધર્મી ને અધર્મી, ભજની અને અભજની, એ સર્વનો એક જ સમયે કર્તાને વિષે મેળાપ થાય. તો ભજનસ્મરણ અને સુકૃતદુષ્કૃતના ફળનો અધિક અધિકાર શું રહ્યો ? એ વિષે કહું છું તે સાંભળો. સર્વ અંશના પરમકારણદેહનું આયુષ્ય કલ્પના અંતકાળ સુધી હોઈ આ આયુષ્ય પહોંચતા સુધી સર્વ અંશ પોતપોતાના સુકૃતદુષ્કૃત ભોગવીને નિર્મળ થઈ રહે છે,

અને નિજકર્તાની અંશવૃત્તિ અને ક્રિયાવૃત્તિના સંકલ્પના વેગનો અંત પણ ત્યારે જ આવી રહે છે.

હવે અંશના પંચદેહમાં કયા કયા દેહ સુધી ક્યા ક્યા સુકૃતદુષ્કૃત થાય તે ભુક્તમાન કરવાં પડે છે ? તે વિષે કહું છું. જુઓ, પ્રથમ સ્થૂલદેહથી તો પ્રગટ ક્રિયાવાળાં સુકૃતદુષ્કૃત થાય, સૂક્ષ્મદેહે તો મનવાંછિત સુકૃતદુષ્કૃત થાય છે, કારણદેહથી અહંકાર ધરેલાં સુકૃતદુષ્કૃત થાય છે અને મહાકારણદેહથી તો સુવૃત્તિ કે કુવૃત્તિએ સુકૃતદુષ્કૃત થાય છે. આ સુકૃતદુષ્કૃતનાં ફળ આ ચાર દેહ પહોંચતા સુધી ભુક્તમાન કરવાનાં છે.

હવે ત્યાર પછી પરમકારણદેહ તે સુકૃતદુષ્કૃત રહિત નિરાલંબ નિર્લેપ, કર્તાના અંશને લપટાઈને અંશવત્ અંશના આભુષણરૂપ રહે છે. હવે આ અંશ પરમકારણદેહ સહ કઈ ભૂમિકાને વિષે પરમકારણ દેહ પહોંચતા સુધી કર્તાથી ભિન્ન રહે છે ? તે વિષે કહું છું તે સાંભળો. નિરંજનરૂપ નૂરભૂમિકા પરમ અમૃતથી ભરેલી હોઈ તેને વિષે કર્તાના સર્વ અંશ પરમકારણદેહસહ રહીને અસંખ્ય કલ્પ સુધી પરમ આનંદસુખ લેયા કરે છે. આ પરમ આનંદ તે પરમ અવિગત અમૃતના ભોજનની તૃપ્તિવત્ સદાકાળ રહેવાય તે છે. આ અસંખ્ય પરમસુખનો સ્વાદ તે પરમકારણદેહે કરીને તે ભૂમિકામાં જઈએ ત્યારે જાણી શકાય. તેનો મહિમા આ બાજુ અહીં મલીન દેહને વિષે મલિન વાણીએ શું કહી શકાય ! જુઓ, તે ભૂમિકાને વિષે જશો ત્યારે જ તમે જાણશો. આ પરમકારણદેહનું આવું સુખ ક્યાં સુધી માણીને નિજકર્તાને વિષે જવાય ? હવે તે કહું તે સાંભળો. જ્યાં સુધી નિરંજનનું આયુષ્ય રહે ત્યાં સુધી તે સુખને સર્વ અંશો ભોગવે છે અને ત્યાર પછી કર્તાની અંશવૃત્તિની સાથે સર્વ અંશ નિજકર્તાને વિષે જઈ મળે છે. આ પ્રકારે પણ કર્તામાં સર્વ અંશ સાથે જ મળે છે.

આમ સર્વ અંશ કર્તામાં સાથે જ મળે, ત્યારે ભજન-સ્મરણ અને સુકૃતનું શું અધિક ફળ રહ્યું ? તે વિષે કહું છું. જુઓ, ભજનસ્મરણનું ફળ તે ચાર પ્રકારના દેહની આદ્ય લઈ પરમકારણદેહ સુધી નર્યું એકલું સુખ જ ભુક્તમાન કર્યા કરવાનું છે. અને દુષ્કૃતનું ફળ તે સ્થૂલ સૂક્ષ્મની આદ્ય લઈને મહાકારણદેહ સુધી નર્યું એકલું દુઃખ જ ભુક્તમાન કર્યા કરવાનું છે. માત્ર એકલા પરમકારણદેહને વિષે જ સરખું સુખ ભોગવવાનું છે. આ પ્રમાણે સુકૃતદુષ્કૃતથી મળતાં ફળનો ફરક દેખાડ્યો. એટલા જ માટે સર્વ અંશોએ સારાં જ કર્મ આચરવાં, કારણ કે પોતાના કર્મ પોતાને જ ભુક્તમાન કરવાનાં છે, માટે સારાં સારાં કર્મ કરવાં. જુઓ, સર્વ પ્રાણીને સારું સુખ ભુક્તમાન કરવાનું ભાવે છે પણ નરસા ઉપર કોઈને ભાવ થતો નથી. એટલા માટે સર્વ સારાં કર્મ કરો કે જેથી સારું જ સુખ ભોગવો આ પ્રમાણે કરવાથી જ્યાં સુધી નિજકર્તાથી ભિન્ન રહેશો ત્યાં સુધી સુખનું સુખ જ

ભોગવવાનું મળશે. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી ચાર પ્રકારના દેહ રહે ત્યાં સુધી પણ સુખ ભોગવ્યા કરો અને પરમકારણ શરીરે તો નિરંજનરૂપ નૂરભૂમિકાને વિષે તો ઘણાક કાળ સુખનો સમૂહ ભોગવવાનો છે જ. ત્યાર પછી નિજકર્તાના પરમધામને પામશો, ત્યારે ત્યાં તો અગણિત પરમસુખની અવધિ જ છે. તે સુખનું વાણીએ કરીને વર્ણન કરી શકાય નહિ એવું ત્યાં સુખ છે.

આ પ્રમાણે નિજકર્તાના ઘરની રૂઢી તો છે જ, પણ કર્તાને અને કર્તાની મતલબને કોઈ જાણતું નથી. તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે. જુઓ, જે લોકો સગુણના ઉપાસક છે તે લોકો નિજકર્તાના કરેલા ઈશ્વરને જાણે છે, પણ આ ઈશ્વરો વિષે ખરાપણાનો મૂલતોલ કરી જાણતા નથી. હવે બીજા જે નિર્ગુણને જાણનારા છે તેઓ કહે છે કે બ્રહ્મ અકર્તા છે, માટે તે પણ નિજકર્તાને જાણતા નથી, કારણ કે કર્તાના કૃતની જ તેમને કિંમત નથી તો પછી નિજકર્તાને શું જાણી શકાય ? જુઓ, કર્તાનું કૃત તે ચોરાસીલક્ષ પ્રકારના ઘાટ રચ્યા છે. આ દરેકે દરેક ઘાટને કલ્પ પર્યંતનું આયુષ્ય પોખીને રચેલા છે.

આ ઘાટ કલ્પ પર્યંતની મુદતવાળા કયા પ્રકારે રચ્યા છે તે કહું છું. પ્રથમ આ સૂક્ષ્મદેહથી હજારગણું કારણદેહનું આયુષ્ય છે. આ કારણદેહથી હજારગણું મહાકારણદેહનું આયુષ્ય છે. અને આ મહાકારણદેહથી હજારગણું પરમકારણદેહનું આયુષ્ય છે. આ કહી બતાવેલા ચાર પ્રકારના દેહનાં આયુષ્ય આ પ્રમાણે છે. પણ આ ચાર દેહનાં આયુષ્ય નિજસકર્તાની ક્રિયાવૃત્તિ અને અંશવૃત્તિના સંકલ્પનો વેગ પહોંચતા સુધી રહે છે. પાંચમો સ્થૂલદેહ તે સૂક્ષ્મદેહથી પરમકારણદેહ સુધીના આ ચારે દેહના આભુષણરૂપ હોઈ અંશને ભાડુતી મકાનરૂપ રહેવાનો છે. તે દેહ પદાર્થરૂપ સુકૃતદુષ્કૃતનાં ફળ ભુક્તમાન કરવા માટે છે. આમ છે છતાં તેનું આયુષ્ય અલ્પ હોઈ મુદતી પ્રમાણ વિનાનું છે. જુઓ, ભાડુતના મકાનરૂપ પેઢીની માફક આ આપણું શરીર પણ વિલક્ષણ (અદ્ભુત) છે. આ ભાડુતી મકાન જ્યારે મૂકીને જઈએ ત્યારે જવાય. આ મકાન ક્યારે મૂકીને જઈશું એનું પ્રમાણ કહી શકાય નહિ. જુઓ કોઈ મૂકાવે તો મૂકીને જવાય અગર આપોઆપ મૂકીને જવું હોય તો પણ જવાય. આ પ્રકારે સ્થૂલદેહનું આયુષ્ય પણ એકસરખા પ્રમાણવાળું નથી. એ કારણને લીધે સ્થૂલદેહ અપ્રમાણ હોઈ ભાડુતી મકાન સરખો જ છે.

હવે સ્થૂલ સિવાયના બીજા ચાર દેહ તો કર્તાએ વજ્રમય, ઘણા આયુષ્યના રચીને પોતાના અંશોને એ દેહોમાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે. જેમ કોઈ ધનવંત મનુષ્ય પોતાના પુત્રને હવેલી તૈયાર કરીને આપે છે, તે હવેલી પણ પાંચદશ પેઢી સુધી પહોંચે છે. જુઓ, અલ્પઆયુષ્યના પુત્રને રહેવા સારુ આટલા લાંબા આયુષ્યની હવેલી કરીને પુત્રને તેમાં

વસાવે છે, તો પછી નિજ સકર્તા સર્જનહાર તો અનંત શક્તિમાન હોઈ અનંત બ્રહ્માંડોને રચનારા છે. તેમણે પોતાના અંશોને શું અલ્પ આયુષ્યવાળા શરીરરૂપ મહેલ રચીને વસાવ્યા છે ? વળી જે અનંત શક્તિમાન અને અનંત ઐશ્વર્યવાન કર્તા છે તે પોતાના અંશોને પોતાથી ભિન્ન કરીને કઈ મતલબ માટે અલ્પ આયુષ્યવાળા દેહ કરીને વસાવે ? આમ આવા અલ્પ આયુષ્યવાળા દેહ ભોગવવા માટે પોતાના અંશોને ભિન્ન પાડ્યા નથી, પરંતુ આ દેહ તો અસંખ્ય કાળ સુધી પહોંચે એવા આયુષ્યવાળા કરીને જ તેમાં અંશોને વસાવ્યા છે. આ પ્રકારે અમર, અજર, અવ્યક્ત વિભૂતિના દેહ રચીને તેમાં પોતાના અંશોને પ્રવેશ કરાવ્યો છે. આ પ્રમાણે આ જ પ્રકારના દેહોની આ સર્વ રચના છે.

હવે જુઓ દેહની રચના તથા આયુષ્ય ઉપર કહ્યા પ્રમાણે છે, <u>પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ તો પોતાનો અલ્પ આયુષ્યનો સ્થૂલદેહ વિલય પામતાં મોક્ષ માન્યો છે,</u> અને તેઓ આ ચરાચર વિશ્વને તો ભ્રાન્તિવત્ ગણે છે. તે કોની માફક માને છે તે વિષે દૃષ્ટાંત આપું છું તે સાંભળો. કોઈ ચક્રવર્તી રાજા કોઈ દિવસે કોટ્યવધિ ફોજ અને હાથીઘોડા શણગારીને પોતાની રૈયતને દેખાડવા સારુ સવારી કાઢીને મેદાન ભૂમિકામાં જઈને ખેલ કરાવી પોતાનું ઐશ્વર્ય દેખાડે છે. આ મેદાન નજીક એક પર્વત હતો, તેની ઉપર તે સમયે બે પુરુષ હતા. તેમાંના એક પુરુષે બીજા પુરુષને પૂછ્યું, "હે ભાઈ, આ નીચેના મેદાનમાં આ બધું શું દેખાય છે ?" ત્યારે પેલા પુરુષે ઉત્તર આપ્યો કે, ભાઈ, એ તો ઝાંઝવા બળે છે. આ તેને મૃગતૃષ્ણાનું જળ ભાસે છે, પણ તે સાચું નથી. જુઓ, આ કહે છે તે સાચું માનીએ તો એ કહેનાર પણ મૃગતૃષ્ણાના જળરૂપ છે એમ જાણવું. જ્યારે આ પ્રમાણે કહેનારા મૃગતૃષ્ણાનું પાણી ઠરે તો આ જોનારા અને જોવાનું દૃશ્ય બંને મિથ્યા ઠરે. આમ જોનાર અને દૃશ્ય, બંને મિથ્યા હોય તો મિથ્યા મિથ્યાને શું ભાસે ? એ જ પ્રકારે જેવરી (દોરી) અને છીપને વિષે સર્પ અને રજત (રૂપું) ભાસે છે તે પણ મિથ્યા છે એમ ઠરે, તો તેના જોનારા પણ મિથ્યા ઠરે. એટલા જ માટે મિથ્યા હોય તે મિથ્યાને શું જુએ ? વળી આ જેવરી બીજી જેવરીને તે સર્પ છે એવું કેમ કરીને જોઈ શકશે ? અને આ છીપ પેલી છીપમાં રજત કેમ જોઈ શકશે ? કદાચ કહેશો કે એ તો બધું સાક્ષીને દેખાય છે. જો આમ કહો તો તમારા કહ્યા પ્રમાણે તથા માનવા પ્રમાણે સાક્ષી એક જ છે. આ એક જ સાક્ષીને પોતે જે કંઈ કર્યું નથી એવું દૃશ્ય ભાસ્યું તે મિથ્યા ભાસમાન થયું તો આ પ્રમાણે મિથ્યા જોનાર સાક્ષી અજ્ઞાની ઠરે. આમ સાક્ષી અજ્ઞાની ઠરે ત્યારે આ અજ્ઞાની સાક્ષીને બોધ કરીને તેનું મિથ્યા ભાષણ મટાડનાર બીજો કોણ છે ? આ કારણને લીધે આ પ્રકારે જોતાં તો તમારું બોલવું જ મિથ્યા છે. જુઓ, નિજકર્તા તો સત્ય છે અને તેમનું કરેલું કૃત પણ તે

જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી સાચું જ છે. આ બધું કૃત તેનો અવધિકાળ આવતાં કર્તામાં લીન પામે તો પણ સત્ય જ છે. જુઓ, જે સત્ય છે તે સત્યમાં સમાય છે. હમણાં પણ તે સત્ય જ છે. માત્ર સ્થૂલદેહ વિલય પામે તેથી તેને અસત્ય કહો છો ? એટલા જ માટે તમને નિજકર્તાની અને કર્તાના કૃતની જાણ જ નથી.

આ તમારી (બ્રહ્મજ્ઞાનીઓની) સમજ કોના જેવી છે તે જુઓ. એક સમયે એક શેખચલ્લી ઓલિયા હતા. તેમણે એક જોશીને પૂછ્યું કે મારું મૃત્યુ ક્યારે થશે ? ત્યારે તે જોશીએ હાસ્ય કર્યું અને કહ્યું કે જા, ભૂખે પેટે કાચા સુતરનો તાંતણો બાંધીને આ ઉપવાસી પેટ તૃપ્ત થતાં સુધી રાબડી પીજો. આમ રાબડી પીતાં પીતાં એ સૂતરનો તાર તૂટી જાય ત્યારે તારું મૃત્યુ જાણજે. આ પ્રમાણે જોશીનાં વચન સાંભળીને તે શેખચલ્લીએ તે પ્રકારે કર્યું ત્યારે તેના પેટ ઉપરનો તાર રાબડી પીતાં પેટ ફુલવાથી તૂટી ગયો, એટલે પોતાનું મૃત્યુ માનીને તે જમીન ઉપર ગબડી પડ્યો. હવે જુઓ, આમ તાર તૂટતાં શું તે મરી ગયો છે ? અને પાછો નહિ ઊઠે ? આ પ્રમાણે સ્થૂલદેહ પણ કાચા સૂતરના તાંતણા સમાન છે. આ તાંતણાની માફક રહેલો સ્થૂલદેહ વિખરાઈ જાય ત્યારે તમો પંચભૂતના પંચભાગ પંચમહાભૂતમાં મેળવીને અને છઠ્ઠા ચૈતન્યને ચૈતન્ય સાથે મેળવી એકતા કરીને મોક્ષ માનો છો, તો પછી તમારી ગતિ પણ પેલા શેખચલ્લી કરતાં વધારે હોય એમ ક્યાં દેખાય છે ? તમો કર્તાના અકળિત કૃતની ગતિને પણ જાણતા નથી, એથી કરી તમારું જ્ઞાન મુદા રહિત હોઈ શુષ્ક છે, આ તમારું શુષ્ક જ્ઞાન સાંભળતાં સર્વ જીવ કર્મથી બહિર્મુખ થઈ જાય. આમ થતાં ભજનસ્મરણ અને ગુરુગોવિંદ ઉપરથી પણ આસ્થા ઊખડી જાય, અને કર્તાના સ્વરૂપને પણ પામે નહિ. વળી ઉત્તમ કર્મ કરવાનો અભાવ થાય અને મધ્યમ કર્મ તો શરીરને વિષે થયાં જ જાય છે, એથી કરીને જીવ નીચ યોનિને પામતાં જાય. ઊંચ કર્મને અભાવે ઊંચું કેમ થવાય ? એટલા જ માટે તમારું જ્ઞાન તો કર્તાથી વિમુખ કરાવનારું છે. વળી ઉત્તમ કર્મનો અભાવ કરાવી એક સ્થૂલદેહ છૂટે મોક્ષ મનાવો છો પણ આમ સ્થૂલદેહ છૂટે મોક્ષ થાય નહિ.

કદાચ કહેશો કે અમો સૂક્ષ્મદેહથી લઈ પરમકારણદેહ સુધીના સર્વ દેહને જ્ઞાન વડે એકદમ નાશ કરીને મોક્ષ પામીએ છીએ. આ પ્રમાણે જો કહેતા હોય તો કહો, કયા જ્ઞાન વડે કરીને નાશ પમાડો છો ? પ્રથમ સ્થૂલદેહ અવધિ આવતાં નાશ પામે છે તે પ્રમાણે સૂક્ષ્મદેહનો તમે કયા જ્ઞાને અને કઈ અવધિએ નાશ કરો છો ? ત્યાર પછી કારણદેહનો કયા જ્ઞાને કરીને નાશ કરો છો ? અને તે ઉપરાંત મહાકારણદેહનો કયા જ્ઞાને કરીને નાશ કરો છો ? વળી કર્તાના અંશનો અંગીકૃત જે છેલ્લો પરમકારણદેહ છે તેને કયા જ્ઞાને કરીને

નાશ પમાડો છો ? હવે આ પ્રકારે જે જે દેહનો જે જે જ્ઞાનથી નાશ થાય તે તે જ્ઞાન કરી દેખાડો. જુઓ, જે સ્થૂલદેહ છે તે તો અવધિકાળે નાશ પામે છે તે સૌ કોઈ જાણે છે, પણ સૂક્ષ્મદેહ તો પંચમાત્રા અને ચતુષ્ટ્ય અંતઃકરણનો છે. કહો, કયા પ્રકારે પંચમાત્રાનો નાશ કરો છો ? તેમજ કયા પ્રકારે ચતુષ્ટય અંતઃસકરણનો નાશ કરો છો ? વળી કારણદેહ જે છે તે આપણો દેહ તો જે વિભૂતિના ત્રણ ગુણ ઉપજાવ્યા છે તે જ વિભૂતિનો છે અને એ દેહનાં તત્ત્વ પણ ત્રણ છે, રજો, તમો અને સાત્ત્વિક કહો, કયા જ્ઞાને રજોગુણનો નાશ કરશો ? તથા કયા જ્ઞાને તમોગુણનો નાશ કરશો ? અને કયા જ્ઞાને સત્ત્વગુણનો નાશ કરશો ? હવે ચોથો મહાકારણદેહ છે તે આપણો દેહ, જે વિભૂતિની પ્રકૃતિ છે તે જ વિભૂતિનો છે. આ દેહ પણ પ્રકૃતિરૂપ એક માત્રિકાનો જ હોઈ તે સમ્યક્ (યોગ્ય, બરાબર) ભાવે અંશની સત્તા પ્રાપ્ત કરીને સર્વ તત્ત્વ, ઈંદ્રિયો અને અંતઃકરણને ચલાયમાન કરે છે. આવો ત્રણ પ્રકારના દેહના કારણભૂત જે મહાકારણદેહ છે તેને કયા પ્રકારે કરીને નાશ કરો છો ? હવે આપણો પાંચમો દેહ પરમકારણદેહ છે. જે વિભૂતિના નિરંજન પુરુષ છે તે જ વિભૂતિનો આપણો આ દેહ છે. હવે આવા અચિંત્ય, અવિગત દેહને તમે કયા પ્રકારે અને કયા જ્ઞાને કરીને ભાગી શકશો ? જુઓ, શિવશનકાદિકની આદ્ય લઈ સમાધિવાળા યોગીઓ સમાધિએ કરીને આ પરમકારણદેહને પ્રણવનો સ્પર્શ કરાવીને પાછા સ્થૂલદેહમાં આવે છે, તો આ સ્થૂલદેહ પણ પરમકારણનો પટ પામવાથી ઘણા કાળ સુધી પહોંચે છે. આટલો તો આ પરમકારણ-દેહના સ્પર્શનો પ્રતાપ છે, તો પછી તમે નિજ પરમકારણદેહને કેમ કરીને ભાગી શકશો ? અરે ! ભાગશો તો ક્યાંથી ! તમોને તો તે દેહની ગતિ પણ નથી. જો એ દેહની ગતિ હોય તો ભાગવાની વાત પણ કરો નહિ.

કલ્પપર્યંતના આયુષ્યવાળા નિજકર્તાના કરેલા જે દિવ્ય મહાકારણ અને પરમકારણદેહ છે તે અમૂલા દેહની તમને શા માટે ગતિ નથી ? જુઓ, તમે નિજકર્તાને જ જાણતા નથી, તો પછી તેમના કરેલા કૃતને કેમ કરીને જાણો ? એટલા જ માટે તમે અકળ વિભૂતિના ચતુર્દેહને જાણતા નથી. જેથી તમે એ દેહના અજાણ્યા હોઈ તેમને ભાગવાની વાત કરો છો. વળી કર્તાની મતલબનો ઊંડો વિચાર પણ તમે જાણતા નથી. અરે ! જે જ્ઞાને ભાગત્યાગ કરી મુક્તપણું માનો છો; તે તો નિજકર્તાના અંશની સત્તાએ અંતઃકરણનો ધર્મ છે. સૂક્ષ્મદેહનો નાશ કરતાં તો આ અંતઃકરણનો નાશ થાય અને અંતઃકરણનો નાશ થતાં તો સુષુપ્તિ થાય, ત્યારે ત્યાં તમારું ભાગત્યાગ કરવાની લક્ષણાનું શું જ્ઞાન પહોંચે એમ છે કે જેથી કરીને ત્રણ પ્રકારના દેહને નાશ કરશો ? એટલા જ માટે તમે આ દેહની અંત રચનાની ગતિને જાણતા નથી.

વળી તમે કહેશો કે અંતઃકરણ નાશ થતાં સુષુપ્તિ થાય છે. તે સમયે કોઈપણ દેહની સ્મૃતિ રહેતી નથી, એ જ ન્યાય અને એ જ પ્રકારે સર્વ દેહની નાસ્તિ છે એમ જાણીને મોક્ષ માનીશું. જો આ પ્રમાણે તમે કહેતા હોય તો સાંભળો. જે સુષુપ્તિ થાય છે તે તો કર્તાના અંશને પદાર્થના દૃષ્ટિપણાની તૃપ્તિને લીધે શાન્ત ગતિ થાય છે તે છે. આ શાન્ત ગતિની તૃપ્તિનો અંત આવતાં પાછું અંશની સ્વકાશ દૃષ્ટિએ જાગ્રત થવાય તો સર્વે દેહ પાછા તેમના તેમ જ છે, એટલા જ માટે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કોઈ પણ દેહનો પરિણામે નાશ નથી. જુઓ, આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા એક દૃષ્ટાંત આપું છું તે સાંભળો. એક પુરુષ હવેલીની બારીએ બેઠો છે તે પ્રસંગે કોઈ રાજાની લાખો ફોજ જતી હતી. તે જોઈને આ બારીએ બેઠેલા પુરુષે પોતાની આંખો બંધ કરી દીધી. આમ આંખો બંધ કરીને જોવા લાગ્યો ત્યારે ફોજ દેખાઈ નહિ અને પોતાનું ભુવન તેમ જ પોતાનું શરીર પણ દીઠું નહિ. આમ આંખો બંધ કરીને તેણે કંઈ દીઠું નહિ એથી શું રાજાની ફોજ, તેનું શરીર અને ભુવન નાશ પામ્યાં છે ? ના, આંખ ખોલીને જુએ તો સર્વ તેમનું તેમ દેખાય. એ જ પ્રકારે નિજકર્તાના અંશની દૃષ્ટિ અંતઃકરણ ઉપર શાંતિ રૂપે અભાવ ધરે ત્યારે લોહચુંબકના ન્યાયે અંતઃકરણ જડતા પામે છે. આમ અંતઃકરણ જડતા પામતાં સુષુપ્તિ થાય છે. પછી પાછી અંશની દૃષ્ટિ અંતઃકરણ ઉપર ભાવ ધરે તો સર્વ અંતઃકરણ ચેતન થાય અને જાગ્રત અવસ્થા સ્ફુરે, ત્યારે એકે ય વસ્તુનો નાશ થયેલો હોતો નથી જેથી સર્વ છે તેમનું તેમ દેખાય છે.

હજી પણ તમે એવું કહેશો કે કર્તાના અંશની દૃષ્ટિને અભાવે અંતઃકરણ જડતા પામે છે તો એ ન્યાયે અને એ પ્રકારે અમે સર્વ દેહ ઉપર અભાવ ધરીશું ત્યારે સર્વ દેહ જડવત્ નાસ્તિ જેવા જ છે ને ? આ પ્રમાણે જો તમે કહેતા હોય તો કર્તાના અંશને એકપણ દેહ અળખામણો જ નથી જુઓ, એ વિષયને સ્પષ્ટ કરું છું. જુઓ કોઈ એક શાહુકાર પોતાના પુત્રને પંચમાળની હવેલી કરીને તેમાં વસાવે છે તો તે પુત્રને હવેલીના આ પાંચ માળ પૈકી એકે ય માળ શું અળખામણો લાગે છે ? ના, નથી લાગતો. આ પ્રકારે કર્તાએ કરેલી પંચદેહરૂપ હવેલી કર્તાના અંશને પણ અળખામણી નથી, આમ અળખામણી નથી એવું શાથી સમજાય ? જુઓ, છેલ્લો સ્થૂલદેહ છે તે તુચ્છ છે, પરંતુ મોટા મોટા પરમહંસની આદ્ય લઈને કોઈને પણ તે અળખામણો લાગતો નથી (અને હજી સુધી તે અળખામણો લાગ્યો હોય એમ જણાતું નથી), અને જો કદાચ અળખામણો લાગતો હોય તો શિવશનકાદિક અને નવ યોગીની આદ્ય લઈને મોટા મોટા પરમહંસો પણ શરીરને હૃષ્ટપૃષ્ટ કરીને ઘણાક કાળ શા માટે રાખી રહે ? વળી આ સ્થૂલદેહ કરતાં તો પેલા ચાર દેહ ઘણા ઉમદા છે તે અળખામણા કેમ કરીને લાગે ?

આમ છે છતાં વળી કહેશો કે અમે તો જ્ઞાન પામીને આ બધા દેહ અળખામણા કરી દઈશું. જો એમ કહેશો તો શિવશનકાદિકનો લાંબા કાળ સુધી જીવવાનો જે મત છે તે મતનો અભાવ ઠરશે. અરે ! તમારા અભાવે અને તમારા જ્ઞાને એ દેહ ભાગે એવા તો નથી જ. કારણ કે તમે તો પદાર્થના અલ્પજ્ઞ છો એટલે બીજા અનેક પદાર્થ હોઈ તે સર્વ પદાર્થોની ગતિ જાણતા નથી. શા માટે નથી જાણતા તે જુઓ. પોતાના અંગીકૃત પદાર્થોને જાણતા નથી તો શરીરરૂપ અંગથી અલગ રહેલા પરપદાર્થોને શું જાણો ? હવે અંગીકૃત એટલે શું તે જુઓ. પ્રથમ સ્થૂલદેહને વિષે કોઈ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને પણ તમે જાણી શકતા નથી. વળી તમારી ભાગત્યાગ કરવાની લક્ષણાના જ્ઞાને અને અભાવે સ્થૂલદેહનો વ્યાધિ મટી શકતો નથી, તો હવે કહો, સ્થૂલદેહની ગતિ પણ તમારા હાથમાં નથી ને ? વળી સ્થૂલદેહનાથી સૂક્ષ્મદેહ તો હજારગણો આયુષ્યવાળો હોઈ વજ્રમય છે, તો કહો, આવા વજ્રમય દેહમાં તમારું શું ચાલી શકશે ? અને વળી તે સૂક્ષ્મદેહ કરતાં તો કારણદેહ હજારગણો વજ્રમય અને આયુષ્યવાળો છે, ત્યાં તમારા અભાવનું અને તમારા જ્ઞાનનું શું ચાલે એમ છે કે તે દેહને તમે નાશ કરી શકશો ? વળી ત્યાર પછી આ કારણદેહ કરતાં મહાકારણદેહ તો હજારગણો વજ્રમય અને આયુષ્યવાળો હોઈ ત્યાં તો તમારી ગતિ પણ નથી, તો પછી તે દેહને તમે શું ભાંગી શકશો ? વળી આ મહાકારણદેહ કરતાં છેલ્લો પરમકારણદેહ તો હજારગણો વજ્રમય અને આયુષ્યવાળો હોઈ કર્તાના અંશની નિકટમાં રહ્યો છે. આ દેહની તો આદિનારાયણ મળતા પહેલાં બ્રહ્માદિકને પણ ગમ હતી નહિ, તો પછી તમને તેની ગમ ક્યાંથી હોય ? આ પ્રકારે અને આ ન્યાયે તમને તો પંચદેહનું અલ્પજ્ઞપણું છે. નિજકર્તાને તો અનંત બ્રહ્માંડનું અને અંશ સહ સર્વ તત્ત્વનું સર્વજ્ઞપણું છે, તે સર્વજ્ઞ કર્તાના કરેલા પંચદેહને તમે અલ્પજ્ઞ હોઈ તમારા અલ્પજ્ઞ જ્ઞાને કરી કેવી રીતે ભાંગી શકશો ? એથી જ કહેવું પડે છે કે તમે કર્તાને જાણતા નથી, અને કર્તાની મહાન વિભૂતિના કૃતને પણ જાણતા નથી.

હવે આ પ્રકારે અમોએ કર્તા અને કર્તાના કૃતના વિશેષપણાનો ન્યાય દેખાડ્યો. એ પ્રકારે જોતાં તો તમારું બોલવું અને જે પ્રકારે જ્ઞાનથી મોક્ષ માનો છો તે સર્વ મિથ્યા જ છે. મિથ્યા હોવાનું કારણ એ છે કે નિજકર્તાની મતલબના મુદ્દાનો ન્યાય તમારા જ્ઞાનમાં અને તમારા મોક્ષ માન્યામાં ન આવ્યો એથી જ કહું છું કે તમારો બોધ અને તમારું જ્ઞાન તે કર્તાના અંશોને કર્તાથી વિમુખ કરવાવાળું છે. જુઓ, તમારા વિતંડાવાદવાળા જ્ઞાનને સાંભળીને ગુરુ, સંત અને શુભ કર્મો ઉપરથી અંતરમાં અભાવ થઈ જાય છે અને દેહનાં અશુભ કર્મો તો થયાં જ જાય છે. એનું કારણ એ છે કે આવું વિતંડાવાદવાળું જ્ઞાન સાંભળીને

લોકો કહે છે કે આપણે ક્યાં મરવું અને અવતરવું છે ? આમ મરવા અવતરવાનું ન હોઈ આપણે ક્યાં પામવું છે કે ઉત્તમ કર્મ કરીએ ? આમ જાણીને લોકો ઉત્તમ કર્મનો ત્યાગ કરે છે એથી જ ઉત્તમ કર્મને અભાવે અને દેહરૂપ શરીરથી થતાં મધ્યમ કર્મના ફળે નીચ યોનિ પ્રાપ્ત થાય છે આમ નીચ યોની પ્રાપ્ત થવાથી બુદ્ધિનો નાશ થતો જાય છે, અને બુદ્ધિનો જેમ જેમ નાશ થતો જાય છે તેમ તેમ કર્તાથી વિયોગ વધતો જાય છે. આ પ્રકારે તમારું જ્ઞાન તો જીવનાં અકલ્યાણ કરવાવાળું જ છે.

હવે જો તમારે જીવનાં કલ્યાણ જ કરવાં હોય તો ગુરુ, સંત, શુભ કર્મ અને કર્તાની ઉપાસના સંયુક્ત જ્ઞાન હોય તે કરવું. વિતંડાવાદી જ્ઞાને તો ઘણાક જીવ અધોગતિએ જાય અને કર્તાના કરવાપણાની મહત્તાને પણ જાણે નહિ અને અહો ! કર્તાએ આપણે સારું શી રચના કરી છે ! એમ કહે પણ નહિ. વળી કર્તાના દિવ્ય કૃત જોઈને કર્તાને મોટા કરી જાણતા નથી અને પોતે અલ્પજ્ઞ છે છતાં અહં બ્રહ્માસ્મિ કહે છે. જુઓ, આમ કહેનારને કર્તાના કૃતની જાણ પણ નથી. તો પછી કર્તાની બરાબર થઈને કેમ બોલતા હશે ! અરે ! ઓ અલ્પજ્ઞ ! એવું બોલતા તને શરમ કેમ આવતી નથી ? અરે ! આમ બોલવાથી અગાધ ગુનો થાય છે ! આ અગાધ ગુનાની બક્ષિસી (માફી) મેળવવી હોય તો કર્તા સંબંધી જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિની આરાધના કરો.

પ્રથમ જ્ઞાને કરીને પંચદેહને વિષે આપનું આપ જે છે તે આપનું આપ જાણવું અને કર્તાના કૃતસહ કર્તાને જાણવા; વૈરાગ્ય ધારણ કરવો એટલે પદાર્થો ઉપરથી વૃત્તિ ખેંચી લઈને એક નિજકર્તાને વિષે જ રાખવી. અને ભક્તિ કરવી એટલે કર્તાનું ભજન, સ્મરણ અને ઉપાસના રાખવી. હવે જ્ઞાનનું રૂપ તે આપનું આપ અને કર્તાના કૃતસહ કર્તાને જાણવા તે છે. વૈરાગ્યનું રૂપ તે સકલ પદાર્થોમાંથી દૃષ્ટિ વછોડીને નિજકર્તાને વિષે રાખવી અને પદાર્થોને વિષે તો દેહરખા ધર્મ જેટલી જ રાખવી અને અતિવિશેષ વૃત્તિને નિજકર્તામાં જ રાખવી. એ પ્રકારે ભક્તિનું રૂપ તે ભજન, સ્મરણ અને ઉપાસના છે.

હવે કયા પ્રકારે ભજનસ્મરણ અને કયા પ્રકારે ઉપાસના કરીએ ? તે વિષે કહું છું તે સાંભળો. ઉપાસના તે નિજ કર્તાના કૃતની મહત્તા જોઈને અંતરને વિષે અથાહપણું માનીને ગદગદ કંઠે થઈ જવું. હવે અથાહપણું તે શું તે વિષે સાંભળો. સ્થાવરજંગમની આદ્ય લઈ ચોરાસી લક્ષ પ્રકારનાં બીજ રચીને અકેકા બીજને વિષે કલ્પ કલ્પ પર્યંત નીકળ્યા જાય એટલા સંચ એકએકને વિષે પોખીને કર્તારે લાગલી એકદમ સૃષ્ટિ કરી છે જેથી ફરી કોઈને કરવી પડે નહિ. આ પ્રકારે કર્તાના અંશ સિવાયના નર્યા બીબાંના ઘાટ જ રચેલા છે. પરંતુ ત્યાર પછી તે બીબાંને વિષે પોતાના અંશને પ્રેરક કર્યા એટલે તે બીબાંમાંથી અનંત અનંત નીકળ્યા

જાય છે. તે કેવી રીતે નીકળ્યાં જાય છે તે સાંભળો. જુઓ. કોઈ કોઠારને વિષે અનેક રકમ ભરી હોય તો પણ તે રકમ આપોઆપ નીકળે નહિ, પણ તેને વિષે કોઈ આદમી પેસીને તે રકમોને બહાર કાઢે ત્યારે તે નીકળે છે; એ જ પ્રકારે સર્વના બીજરૂપ મઠને વિષે કર્તાએ ઘણાંક બીબાં ભરી રાખ્યા છે, પણ કર્તાના અંશરૂપ આદમી તે બીજને વિષે પ્રવેશ કરે તો જ અનેક ઘાટ નીકળ્યા જાય. આમ જે પ્રકારે નવા નવા ઘાટ પ્રસવ થતા જાય તે પ્રકારે કર્તાના અંશ પણ પોતાના સુકૃતદુષ્કૃત પ્રમાણે તેમાં પ્રવેશ કરતા જાય. એ પ્રકારનો અનુભવ જોતાં કર્તા વિના બીજા અન્ય દેવનું શું કરેલું છે ? આ પ્રકારે આ ન્યાયે કર્તા અદ્વૈત છે.

હવે જુઓ, આ નિજકર્તા સિવાય બીજો કોઈ કર્તા નથી. એ જ સ્વકર્તાના સર્વ પદાર્થ કરેલા હોઈ તે વિસ્તાર પામ્યા જાય છે. એ પ્રકારે અસંખ્ય વિભૂતિના રચનાર સ્વકર્તા એક જ છે. તેમની વિભૂતિના ડહાપણનું અથાહપણું જોઈને તેમની સ્તુતિ કરવી. અહો ! હે સ્વકર્તા ! તમારો કોઈપણ પાર પામી શકે નહિ, તો મારી અલ્પજ્ઞ મતિએ (બુદ્ધિએ) તમોને શું જાણી શકું ! આ પ્રકારની તારીફને યોગ્ય કર્તાને જાણીને તેમનું અહોરાત્રિ ચિંતવન કરવું. આમ ચિંતન કરવું એ જ પતિને ચંદન ચઢાવ્યા બરાબર છે એમ જાણવું. ત્યાર પછી તે કર્તાનું સર્વાંગે ધ્યાન કરવું તે પંચાગ ધૂપ છે એમ જાણવું. આમ પંચાગ ધૂપ અર્પણ કર્યા પછી કર્તાને વિષે અનંત આરતપણે રહેવું તે જ આરતરૂપ આરતી છે એમ જાણવું. આમ આરતપણે રહેવારૂપ આરતી કર્યા પછી કર્તાનાં જે જે કૃત છે તે કૃતનાં વિશેષણ (નામ, રૂપ અને ગુણવાળાં હોય તે) જોઈને, અહો ! ધન્ય છે ! તમારા ડહાપણ, વિવેક અને ચતુરાઈનું અથાહપણું જે છે તેને હું શું કહી શકું ! આમ અનંત ઉપમાઓરૂપ અભિષેક કર્તાને આરોપણ કરવો તે જ કર્તાને અનુપમ આભુષણ પહેરાવ્યા છે એમ જાણવું. હવે કર્તાને વિષે કર્તાના અનંતપણાના અનુભવનું જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાનનો ઉચ્ચાર કરીને સ્તવન, સ્તુતિ કે પ્રાર્થના કરીએ તે કર્તાને અંગીકૃત અલંકાર હોઈ એ જ પતિને ઘરેણું ચઢાવ્યું એમ જાણવું.

હવે આ કર્તાના અનંતપણાના અનુભવનો ઉચ્ચાર કયા પ્રકારે થાય અને કેવી રીતે સમજાય ? જુઓ, આ વિષે કર્તાના કરેલા જડ પદાર્થનું દૃષ્ટાંત આપીને ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. આ જડ પદાર્થ તે પારસ હોઈ એ પારસના દ્રવ્યના અંતનું જેવું વર્ણન, તથા ચિંતામણિના ચિંતવનના અંતનું જેવું વર્ણન, તેમ જ સ્થાવર જંગમ સર્વના બીજબિંદુના પ્રભાવપણાના અંતનું જેવું વર્ણન, તે જ પ્રકારે કર્તાના અનંતપણાના અનુભવનું વર્ણન જાણવું. (જુઓ, આ જે દૃષ્ટાંત આપ્યાં તે દૃષ્ટાંતમાં દર્શાવેલા પદાર્થની કિંમત અનંત હોઈ તેના અંતનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. પારસથી જે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે તેનો અંત ક્યાંથી લાવી શકાય ? તેવી જ રીતે ચિંતામણિના ચિંતવનથી ઉત્પન્ન થતા દ્રવ્યનો અંત ક્યાંથી લાવી

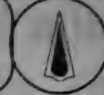
શકાય ! તેમ જ સ્થાવરજંગમના બીજબિંદુના પ્રભાવનો અંત પણ ક્યાંથી લાવી શકાય ? આમ આ દૃષ્ટાંતમાં દર્શાવેલા પદાર્થની વિભૂતિ અનંત હોઈ તેનો અંત લાવી શકાય તેમ નથી, તો પછી તેના અંતનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ વર્ણન કરી શકાય નહિ. તેવી જ રીતે કર્તાના અનંતપણાની અથાહ વિભૂતિના અનુભવનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી.) આ ચારે દૃષ્ટાંત તો કર્તાના કરેલા અલ્પજ્ઞ પદાર્થોનાં હોઈ તે દરેક એકદેશી છે અને તે કર્તાના અંશથી જ સ્ફુરે છે. આમ જો કર્તાના અંશથી સ્ફુરે નહિ તો તે દરેક દ્રવ્યરૂપ રકમ જડની જડ જ પડી રહે. જુઓ, કર્તા તો ચૈતન્ય હોઈ તેમનું ઐશ્વર્ય સર્વદેશી છે.

હવે આવા જડ પદાર્થ તે કર્તારે શા માટે કર્યા હશે ? એનો ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. એવા પદાર્થ જોઈને પોતાના અંશોની આંખ ઊઘડે (અહો ! મારા પતિ આવા છે ! એમ પતિને જાણવા આંખ ઊઘડે) અને મોજ પણ માણી શકે. જુઓ, આમ મોજ કરવાનું તો સર્વ કોઈ જાણે છે પણ આંખ ખોલવાનું જે કહ્યું તે શું હશે અને તે કેમ બની શકે ? તે વિષે સાંભળો. જુઓ, અંશોને આંખ ઊઘાડવાની તો એ છે કે કર્તાના કરેલા પદાર્થોની વિભૂતિને જોતાં તેનો અંત આવતો નથી, તો પછી એ અનંત વિભૂતિના કર્તા, અહો ! કેવા હશે ! અરે ! આપણે તો તેના કરેલા પદાર્થોની ઉપાસના કરીને શાન્તિ પામી ગયા છીએ અને એથી કરી કર્તાને ભૂલી ગયા છીએ, ત્યારે આપણા અંતરમાં એમ થવું જોઈએ કે, અરે ! હાય હાય ! એમ ત્રાસ ત્રાદ પોકારીને તે આપણા કર્તા કોણ હશે ! ક્યાં હશે ? તેમને તો આપણે જાણતા જ નથી ! આ પ્રમાણે અંતરમાં ઉપજાવવું અને પછી તે કર્તાને ઓળખાવે એવા સદ્‌ગુરુની ખોજ કરવા માંડવી. આ પ્રમાણે પોતાના અંશોને આંખ ખોલાવવા અને કર્તાને ઓળખાવવા માટે આ જડ પદાર્થો કર્તારે કર્યા છે.

હવે તે પદાર્થોની વિભૂતિના અંતનું અનંતપણું જોઈને, હે અંશ ! નિર્મળ થજો. આ પ્રમાણે નિર્મળ થઈ નિજકર્તાને કર્તા જેવા સમર્થ સદ્‌ગુરુથી ઓળખી લેવા. આમ કર્તાને ઓળખીને અલૌકિક અનંત પ્રેમ ઉપજાવી રોમેરોમ અને રગેરગને વિષે ચકચૂર થઈને અમીરૂંધન પામેલા કંઠથી સ્તવન કરવું તેને નિજકર્તાને કંઠે અમિત (અમાપ) મકરંદ કુસુમની માળા જાણવી. હવે આ પ્રકારનાં આભુષણો કર્તાને શોભે તેવાં કર્તાને ધરાવીને પછી કર્તાને જોતાં જ મોહ ઉપજાવીને સર્વાંગ શરીરે સમર્પણ થઈ રહેવું. આ પ્રમાણે અતિવિશેષ અનંત મોહની અવધિ સુધી તદાકાર થઈ રહેવું. પછી પાછું સમરસ મોહે સચેતન થઈને સ્મરણ કરવા લાગવું. આ સમરસ મોહ તે શું ? તે કહું છું. પતિના ધ્યાનમાં તદાકાર થતાં અતિશય પ્રેમથી જે અચેતનપણું થયું હતું તે ફરી પાછા સાવધાન સચેતન થઈને કર્તાના સુખનું સ્મરણ કરીને કર્તાને સંબોધન કરી કર્તાનું સ્મરણ કરવું.

બે હંગનો નિર્ણય

હવે આ પ્રમાણે કર્તાનું સ્મરણ કરવાનું કહો છો તો અથાહપણાના અનામી કર્તાનું સ્મરણ કેવી રીતે થાય ? અને આ સ્મરણ કર્તાને અંગીકૃત લાગે છે તે કેવી રીતે સમજાય ? તે વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરીને કહું છું. જુઓ. અણુથી તે પ્રકૃતિપુરુષની આદ્ય લઈને અનંત બ્રહ્માંડના અનંત વિસ્તારમાં કર્તા સમેત સર્વને વિષે બે હંગ રહેલાં છે, ત્રીજું હંગ જ નથી આ બે હંગ પૈકી એક હંગ પ્રકૃતિપુરુષની આદ્ય લઈને અનંત બ્રહ્માંડના સર્વ વિસ્તારમાં મળીને (એક જ હંગ) રહેલું હોઈ તે સર્વ અલ્પજ્ઞ અંશોનું હંગ છે. બીજું સર્વજ્ઞ મહદ્ હંગ નિજકર્તાને વિષે રહ્યું છે. આ હંગે કરીને અનંત બ્રહ્માંડ અને અનંત સૃષ્ટિના ઘાટ અચાનક ઉત્પન્ન થાય છે, અને અંશોના અલ્પજ્ઞ હંગે કરીને અંશ કર્તાનાં કરેલાં કાર્યમાં સૂક્ષ્મરૂપે વર્ત્યા જાય છે. આ આપણા અલ્પજ્ઞ હંગ વડે અચાનક નવા પદાર્થ ઉપજતા નથી. એથી જ કર્તાના સર્વજ્ઞ મહદ હંગના કરેલા પદાર્થોને વિષે આપણે અલ્પજ્ઞ હંગ વડે, વર્તમાન કર્યા કરીએ છીએ પણ નવા પદાર્થ થાય નહિ.

આમ નવા પદાર્થ કોની માફક બની શકે નહિ તે વિષે એક દૃષ્ટાંત આપું છું તે સાંભળો. જેમ સૂર્યકાંતમણિને સૂર્ય સામે ધરવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ સૂર્યકાંત દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ તે સૂર્યનો અંશ છે એમ જાણવું, પરંતુ સૂર્યના જેટલી દાહક શક્તિ આ ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિરૂપ અંશમાં આવતી નથી, અને તે તેનું વર્તમાન પણ સૂર્યનાં કિરણથી ઉત્પન્ન થયેલા જળથી પોષણ પામેલી વનસ્પતિના કાષ્ઠને વિષે જ કરે છે. પરંતુ આ સૂર્યકિરણથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ તે કર્તાનાં કરેલાં બીજને પાણી સીંચીને નવાં કાષ્ઠ ઉપજાવીને ભક્ષણ કરી શકે નહિ. તેનું કારણ એ છે કે સૂર્યનો અંશ જે અગ્નિ છે તે અંશરૂપ અગ્નિ અલ્પજ્ઞ દાહક શક્તિવાળો છે એથી કરીને તેનાથી નવીન કંઈ પણ નીપજતું નથી, પણ સૂર્યરૂપ પતિના જળસીંચન કરેલા પદાર્થમાં વર્તમાન વર્ત્યા જાય. આ પ્રમાણે સૂર્યના અંશ અગ્નિને વિષે અલ્પજ્ઞ દાહક શક્તિ આવેલી છે. તે જ પ્રકારે કર્તાના અંશને વિષે પણ દાહક શક્તિરૂપ હંગ અલ્પજ્ઞ જ આવ્યું છે. એ કારણને લીધે એ અલ્પજ્ઞ હંગ અચાનક નવું કંઈ નીપજાવી શકે નહિ; અને કર્તાના સર્વજ્ઞ હંગે કરેલા જે પદાર્થો છે તે પદાર્થોને વિષે આપણું અલ્પજ્ઞ હંગ વર્તમાન વર્ત્યા જાય છે.

હવે અંશોનું આ અલ્પજ્ઞ હંગ તે ક્યાં સુધી જાણવું ? તે વિષે કહું છું તે સાંભળો. જુઓ, આપણ અંશોનું અલ્પજ્ઞ અકર્તા હંગ તે સ્થાવર, જંગમ, કીટ, પતંગ, મનુષ્ય અને દેવની આદ્ય લઈ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ સુધી છે એમ જાણવું. આમ છે

છતાં જે પ્રકારે કર્તાના અંશ વિશેષ અને સામાન્ય છે તે પ્રકારે હંગ પણ સર્વને વિષે સામાન્ય અને વિશેષ રૂપે રહેલું છે, તો પણ કર્તાના સર્વજ્ઞ કર્તા હંગથી તો સર્વ અંશોનું હંગ અલ્પજ્ઞ અને અકર્તા જ છે. આ ન્યાયે સ્થાવર, જંગમ કીટ, પતંગ, પ્રકૃતિ અને પુરુષની આદ્ય લઈ એ સર્વ અંશના હંગે કર્તાના કર્યા વિનાની નવીન વસ્તુ કોઈથી અણુભર પણ નીપજી શકે નહિ. આમ નવીન પદાર્થ કરવાના પક્ષે તો સર્વનાં અકર્તા અલ્પજ્ઞ હંગ એકસરખાં જ છે. આ સાંભળીને કોઈને સંશય થશે અને કહેશે કે પ્રકૃતિપુરુષ તો અનંત પ્રકારની વિભૂતિ ઉત્પન્ન કરે છે તેની સરખામણીમાં કીટપતંગ શું કરી શકે છે કે સર્વનાં હંગ સામાન્ય કહો છો ? આ વિષયમાં ઠીક ઠીક ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. જુઓ, પ્રકૃતિપુરુષને વિષે નિજકર્તાએ જે પ્રકારે વિભૂતિ પોખીને તેમને ઉત્પન્ન કર્યા છે તે જ પ્રકારે તેમને વિષેથી પદાર્થો નીકળ્યા જાય છે, અને કીટ પતંગને વિષે પણ જે પ્રકારે કર્તારે જેટલી વિભૂતિ પોખી છે તે પ્રકારે તે પ્રમાણે પદાર્થ નીકળ્યા જાય છે. આમ છે તો પછી પ્રકૃતિપુરુષના હંગે કીટપતંગના હંગથી શું નવીન કર્યું છે કે તેમનું હંગ વિશેષ કહીએ ?

આ હંગના વિષયને સ્પષ્ટ કરવા દૃષ્ટાંત આપું છું તે સાંભળો. બે કોઠાર છે, તેમાં ન્યારી ન્યારી રકમો ભરી છે. એક કોઠારને વિષે હીરા અને બીજા કોઠારને વિષે કોડીઓ ભરેલી છે. આ કોઠારની રકમોને બહાર કાઢવા માટે તે બે કોઠારમાં બે આદમીને અંદર પ્રવેશ કરાવ્યો. હીરાના કોઠારવાળા આદમીએ હીરા બહાર કાઢ્યા અને કોડીઓના કોઠારવાળે કોડીઓ બહાર કાઢી. આ કોડીઓ અને હીરા તે કોઠારમાંથી કાઢનાર મજૂરોના ભરેલા નથી. વળી આ મજૂરોએ તે કોઠારમાં નવું કંઈપણ કર્યું નથી. આમ છે તો પછી હીરા કાઢનાર મજૂરે મજૂરીપક્ષે શું અધિક કર્યું છે કે જેથી તે હીરા કાઢનારને કોડીઓ કાઢનાર કરતાં શ્રેષ્ઠ માનીએ ? અર્થાત્ મજૂરીપક્ષે તો હીરા કાઢનાર અને કોડીઓ કાઢનાર બંને સરખા જ છે. આ ન્યાયે કીટપતંગથી લઈ પુરુષપ્રકૃતિ સુધીના દરેકના હંગ નવીન ઉપજાવવા પક્ષમાં એકસરખું જ છે, કારણ કે તે દરેક પોતાના ઘાટરૂપ કોઠારમાં ભરેલી જે રકમો છે તે જ કાઢે છે.

આમ છે તથાપિ કોઈ પ્રશ્ન કરશે અને કહેશે કે, પ્રકૃતિપુરુષની આદ્ય લઈને રજો, તમો અને સત્ત્વ સુધી જેટલા દેવ વિશેષ ઐશ્વર્યવાન છે તે સર્વ દેવોને વિષે કોઈ દેવે નેત્રથી જ પ્રજા ઉત્પન્ન કરી છે. કોઈ દેવે હાથ, પગ અને રોમથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી છે અને કોઈ દેવે કર્ણદ્વારથી, નાસિકાદ્વારથી અને મુખદ્વારથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી છે વળી પોતાની સ્વજાતિ સિવાયની વિજાતિ પ્રજા પણ ઉત્પન્ન કરી છે. તેમ જ ઉત્પત્તિસ્થાન મૂકીને અન્ય સ્થાને પણ પ્રજા ઉત્પન્ન કરી છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રપુરાણને વિષે સર્વ લોકો કહે છે તો તે કર્તાના કર્યા

સિવાય કેમ કરીને કરી શક્યા હશે ! જુઓ, એ વિષે ઠીક ઠીક ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ કરવા સારું વિશેષ ઐશ્વર્યવાળા દેવલોકોના દેહમાં સર્વ પ્રકારની વિભૂતિ પોખીને તે ઘાટ પ્રથમ નિજકર્તાએ જ કર્યા હતા. ત્યાર પછી પોતાના વિશેષ અંશોને તે વિશેષ વિભૂતિવાળા ઘાટોને વિષે પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યારે તે અંશોની સત્તા પામીને પૂર્વે કર્તાએ પોખેલા પદાર્થ નીકળી આવ્યા. આ પ્રમાણે નીકળી આવેલા પદાર્થ તે અંશોના હંગથી થયેલા નથી. જુઓ, આ વિષય વધુ ખુલ્લો થાય અને સમજાય એવું દૃષ્ટાંત આપું છું તે સાંભળો. કોઈ વૃક્ષના બીજને વિષે શાખા, મૂળ, ફળ, ફૂલ અને પત્ર જે છે તે નિજકર્તાનાં પોખેલાં હતાં. પછી આ બીજને વિષે જળ, પૃથ્વી અને અંશનો સંયમ થયો, ત્યારે તે અંશની સત્તા પામીને શાખા, મૂળ, ફળ, ફૂલ અને પત્ર તે બીજ ઉદય પામીને બહાર નીકળી આવે છે, તેને વિષે નવીન કરવાપણામાં જળ, પૃથ્વી અને અંશનું શું પ્રાધાન્યપણું છે ? કદાચ પાણી, પૃથ્વી કે અંશમાં પ્રાધાન્યપણું હોય તો તે કાંટાવાળા બીજમાંથી કાંટાનો ઉદય શું કરવા થવા દે છે ? એટલા જ માટે ખરી હકીકત તો એ છે કે નિજકર્તાએ જે બીજને વિષે જે પ્રકારે વિભૂતિ પોખીને તે ઉદય કર્યા છે તે જ પ્રકારે તે ઉદય થયાં જાય છે. જુઓ, આ બધાં આમ ઉદય થાય છે પણ તે સર્વ બીજ જડ હોઈ જડ વિભૂતિ પોખીને નિજકર્તારનાં કરેલાં હતાં, તે બીજરૂપ ઘાટને વિષે કર્તાના અંશ પ્રવેશ કરે ત્યારે તે ઘાટને ચેતન કરીને તેની અંદર કર્તાના પોખેલા જે બીજા અનેક ઘાટ હતા તેને બહાર કાઢે છે. આમ અંશ પ્રવેશ કરે ત્યારે અંદરના ઘાટ બહાર નીકળે છે, પરંતુ અંશના પ્રવેશ કર્યા સિવાય ઘાટથી આપોઆપ ઘાટ નીકળી શકતા નથી. આ ન્યાયે આટલું જ ઐશ્વર્યપણું અંશને વિષે રહ્યું છે, એથી કરી તે કર્તાના કરેલા જડ ઘાટને ચેતન કરીને અંદર પોખાયેલા બીજા ઘાટને બહાર લાવે છે.

વળી કહેશો કે એક સ્વજાતિને વિષે વિજાતિ કેમ નીપજતી હશે ? જુઓ, જે જે ઘાટમાં જે જે પ્રકારની રચના કર્તારે રચી છે તે તે રચના પ્રમાણે તે તે ઘાટમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે. એ ન્યાયે કોઈ ઘાટમાંથી વિજાતિ ઉત્પન્ન થાય તો તે ઘાટની રચના તે પ્રકારવાળી છે એમ સમજવું. આમ સજાતિમાં વિજાતિ ઉત્પન્ન થાય તે ક્રિયા ઘાટને અંગે ઘાટની છે એમાં ચૈતન્યે કશુંય નવું કે વધઘટ કરી નથી. તે તો ઘાટમાં રહેલી સમૃદ્ધિ જ બહાર કાઢે છે, એટલે જો ઘાટમાં સજાતિ સાથે બીજી વિજાતિ સમૃદ્ધિ હોય તો તે પણ નીકળે અને તે બનવા જોગ છે. કારણ કે પતિના રચેલા ઘાટોની ગતિ કોઈને નથી. બધો ઉત્પત્તિ ક્રમનો સંબંધ ઘાટની રચના અંગે છે. ચૈતન્ય તો ઘાટની અંદર રહેલી સામગ્રીને બહાર કાઢે છે. તે નવીન કંઈ કરી શકે નહિ. નવીન કરવા પક્ષે તો ચૈતન્ય અલ્પજ્ઞ હોઈ અકર્તા છે. આ

વિષે એક દૃષ્ટાંત આપું છું તે સાંભળો. એક કોઠારને વિષે દશ જાતિનું અન્ન ભર્યું હોય તો એક પુરુષ તેમાં પેસીને બહાર કાઢે ત્યારે દસે પ્રકારનું અન્ન નીકળે. પણ કાઢનાર પુરુષ એક પણ કણ નવીન કાઢી શકતો નથી. આ ન્યાયે જે જે કોઠારરૂપ દેહમાં જેટલી જેટલી રકમો ભરેલી હોય છે તેટલી તેટલી રકમો તે તે દેહમાંથી ચૈતન્યરૂપ આદમી કાઢી શકે છે.

વળી જગતને ઉત્પન્ન થવાનું દ્વાર છોડીને અન્ય દ્વારે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે તેવા દેવની કર્તાપક્ષે નવીન અધિક સામર્થ્યતા માનતા હોય તો એ વિષે એક દૃષ્ટાંત આપું છું તે સાંભળો. જુઓ, અઢાર ભાર વનસ્પતિ પૈકી મકાઈ નામના અન્નના છોડને મધ્ય ભાગે ડોડા થાય છે. તેના બીજનું ઉત્પત્તિદ્વાર ત્યાં જ છે. પણ કોઈ સમયે કોઈ મકાઈનો છોડ મચ્છરમાં (ગુમાનમાં, મદમાં) પડે છે ત્યારે તેને ડોડા મૂકીને ચમરી યે પણ કણ લાગે છે. એથી કરીને શું તે મકાઈનો છોડ ઈશ્વર થયો ? આ પ્રકારે એક નિજકર્તાના હંગ સિવાય કીટપતંગ અને પ્રકૃતિપુરુષની આદ્ય લઈ એ સર્વ અંશોના હંગથી નવીન વસ્તુ એક અણુભાર નીપજે નહિ, એટલા જ માટે સર્વ કૃતના બીજ ઉત્પન્ન કરવા પક્ષે તો એક નિજકર્તાનું જ હંગ છે, અને અન્ય સર્વ અંશોનાં હંગ તો તે કર્તાના હંગે કરેલા કૃતનાં બીજને સ્ફુરણ કરી શકે, પરંતુ નવીન કંઈ પણ નીપજાવી શકે નહિ. આ પ્રકારે અને આ ન્યાયે કીટપતંગની આદ્ય લઈને પ્રકૃતિપુરુષ સુધીના જે સર્વ અંશ છે તે સર્વમાં મળીને એક જ હંગ રહેલું હોઈ તે હંગ નવીન વસ્તુ કરવા પક્ષે તો અલ્પજ્ઞ હોઈ અકર્તા છે. હવે બીજું મહદ્ હંગ તે સર્વજ્ઞ, સ્વકર્તા હોઈ નિજકર્તાનું જ છે.

હવે આ બંને હંગ પૈકી અંશોનું જે હંગ છે તે અલ્પજ્ઞ, અકર્તા છે તે કેમ જાણી શકાય ? અને બીજું નિજકર્તાનું જે હંગ છે તે સર્વજ્ઞ, સ્વકર્તા છે તે કેમ કરીને જાણી શકાય ? આ બંને હંગનો ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. નવીન સરોજ અલિહંસ વેદશિર (વાણિથી પર રહી વાણીનો ઉચ્ચાર કરાવે છે તે, અથવા ચૈતન્ય અંશની જે જાણ છે તેનું જ નામ હંગ છે.) હંગ બોલે તે આપણ અંશોનું અંગ જાણવું. તે કીટ પતંગની આદ્ય લઈને પ્રકૃતિપુરુષ સુધીના પિંડપિંડ પ્રત્યે ભિન્ન છે પણ સજાતિએ એક જ હંગ જાણવું. (નવીન સરોજ એટલે સકર્તાપતિથી બાહ્ય હંગ વડે અસંખ્ય બ્રહ્માંડમાં જે કંઈ ઉત્પન્ન થયું છે તે ઘાટમાત્ર નવીન સરોજ છે. એમ જાણવું. અલિહંસ એટલે જેમ ભ્રમર કમળની સુગંધી પાછળ તલ્લીન થયો છે તેમ આ ઘાટરૂપ દેહદ્વારા બાહ્ય તત્ત્વ પદાર્થની ઉત્પન્ન થતી ચાસણી જે ઇંદ્રિયોથી લઈ સોહંગ પ્રદેશ સુધી ઉત્તરોત્તર પહોંચે છે. તે ચાસણી ભ્રમરરૂપ અંશ સ્વયં ઉપરછલો લે છે, આમ ઉપરછલું જે લેવાપણું છે તે જ હંગ છે. આ હંગની મતલબ વાણી આદિનો વિસ્તાર કરે છે, એથી જ એને વેદશિર હંગ કહેલું છે. જે તે ઘાટમાં જે જે ક્રિયા થાય છે

તે ક્રિયા હંગની મતલબે થાય છે. આમ સર્વ ક્રિયા જેના વડે થાય છે તે હંગ હોઈ તે નિજચૈતન્યના હથિયાર રૂપ છે. જ્યારે કોઈ માણસ નિદ્રાવશ થયો હોય અને કોઈ માણસ આ સૂતેલાને જગાડે ત્યારે હંગ પ્રણવને ટકોરો મારે છે, ત્યારે આ સૂતેલો માણસ હું કહીને જાગ્રત થાય છે. આમ જાગ્રત થાય તે વખતે કોઈ જાતનો વિકાર નથી, સ્વાભાવિક જાગ્રત થાય છે. તે વખતે કોઈ જાતનું તેનામાં આવરણ નથી. તે વખતે જે હુંકારો ભણે છે તે હંગનું રૂપ છે. આમ અંશની દૃષ્ટિ, અલ્પજ્ઞ જાણ, બાહ્યવૃત્તિ, બાહ્યગતિ, એ બધું હંગને ઉદ્દેશીને છે આમ આ હંગ વડે બ્રહ્માંડભરની સઘળીએ રચનામાં જે જે કંઈ જાણવાનું છે તે જાણનું નામ હંગ છે. આ હંગ જેનું છે તે અંશ હોઈ હંગની એકતા ઓહંગ પ્રણવ સાથે છે.) હવે સ્વકાશ સરોજ અલિહંસ શ્વસમ્વેદશિર હંગ બોલે તે નિજકર્તાનું હંગ જાણવું. હવે આ પ્રકારનાં બે હંગ કહ્યાં તેમાં એક અંશોનું અને એક નિજકર્તાનું છે. તે પૈકી આપણે અંશોને હંગે અહંગ અન્વય થઈને (શુદ્ધ અહંપણે પરસ્પર હંગ સાથે સંબંધ રાખી રહીને) નિજકર્તાના હંગનું ભજન કરો તો તે સ્મરણ નિજકર્તાના સ્વકૃત સંકલ્પના બીજને અંગીકૃત લાગે છે. આ સ્વકૃત સંકલ્પનું બીજ તે નિજકર્તાનું શુદ્ધ અહંપણું જ છે.

તે અહંપણું કર્તાને વિષે એકતા ક્યાં સુધી રાખે છે ? હવે તે કહું છું. જુઓ, જ્યાં સુધી પોતાના અંશ પોતાના સંકલ્પની સૃષ્ટિને વિષે ભિન્ન ભિન્ન રમણ કરે ત્યાં સુધી એકતા રાખીને રહે છે. આ કારણને લીધે પોતાના અંશોને પાલનપોષણ કરવાની દૃષ્ટિ રાખીને તેમનાં સુકૃત દુષ્કૃતને જોઈને ફળ આપવા સારુ તે અહંપણે જ જોઈને અપાય છે. આપણ અંશોને પણ ભજનસ્મરણ તે નિજકર્તાથી ભિન્ન છીએ ત્યાં સુધી કરવું પડે છે અને ત્યાં સુધી કર્તા કર્તાપણાને ધારણ કરી રહે છે, એથી જ એ પ્રકારે કર્તાના હંગનું ભજન તે કર્તાને જ અંગીકૃત લાગે છે. આ હંગ તે કર્તાના કર્તાપણાનું બાજહંગ જાણવું.

હવે કર્તાનું કર્તારૂપ અંતરહંગ તે કયા પ્રકારે અને કેવી રીતે સમજાય ? જુઓ, કર્તાના કરેલા અનંત બ્રહ્માંડના અંશોને અસંખ્ય કલ્પને અંતે અવધિકાળ કર્તા વિષે લીન કરીને પછી; કર્તા પોતાના બાજહંગને સમેટીને અંતરહંગે સ્વસ્વરૂપે જ રહે છે. આમ પતિ અંતરહંગે સ્વસ્વરૂપે રહે છે તે સ્વરૂપ જાણવાનો પ્રકાર શું છે ? જુઓ, અંતરહંગ સ્વસ્વરૂપ એટલે સંકલ્પરહિત શુદ્ધ સ્વસ્વરૂપે જ રહે. માત્ર પોતે પોતાને જ જાણે કારણ કે તેમણે પોતે જે બાહ્ય જગત હતું તે સમેટી લીધું છે, એટલે પછી કોઈ પદાર્થ નથી તો બાજહંગે જુએ શું અને જાણવાનુંએ શું ? આ કારણને લીધે બાજહંગનું જગત સમેટી લીધા પછી કર્તા અંતરહંગ સ્વસ્વરૂપ જ રહે છે.

આ પ્રસંગે કોઈ અકર્તા સિદ્ધાંતવાદી કહેશે કે હવે જુઓ. તમે જે કર્તા કહો છો તે આ પ્રસંગે અકર્તા જ રહ્યા છે ને ? ના, તેમ નથી. ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. કર્તાનું કૃત

કરવાવાળું જે બાજહંગ હતું તે અંતરહંગને વિષે બીજરૂપ થઈને રહે છે પણ કર્તા પોતાને સ્વસ્વરૂપે રહેવા છતાં બીજ રૂપે રહેલા બાજ કર્તાહંગને ભૂલી જતા નથી, કારણ કે તેમણે પોતે બાજહંગ વડે આગળ જગત રચેલું અને હજી પાછું રચવાનું છે તે સ્મરણની સ્મૃતિ કર્તા અંતરમાંથી વિસરી જતા નથી. આ ન્યાયે સદાયકાળ કર્તામાં કર્તાપણું છે, છે ને છે જ. જેમ કોઈ ખેતી કરનાર ખેડૂત ખેતી લઈ લીધા પછી થોડાક દિવસ પોતાને ઘેર બેસી રહે છે, એથી એ ખેડૂતને ખેતીના અકર્તા કહેવાય નહિ. વળી કોઈ હથિયાર બાંધેલા ક્ષત્રિય કહેવાતા હોય તો તે હથિયાર ઉતારીને બેઠા પછી તેને અક્ષત્રિય કહેવાશે ? જુઓ, ત્રીજું દૃષ્ટાંત આપું છું. કોઈ મજૂર મજૂરી કરીને રાત્રિ પડતાં પોતાને ઘેર આવી વિશ્રામ લે છે, એથી શું તેનું મજૂર નામ છે તે મટી જવાનું છે ? આ ન્યાયે જોઈ શકશો કે નિજકર્તા અકર્તા ન કહેવાય. વળી કોઈ માતુશ્રીનાં પાંચદશ બાળક મોટાં થઈને આયુષ્ય પ્રમાણે એક પછી એક મરી જતાં છેવટે માતા એકલી રહે ત્યારે તેને જન્મવંઝા કહેવાય ? ના, જન્મવંઝા કહેવાય નહિ. આ પ્રકારે સૃષ્ટિનો લય થતાં કર્તાને અકર્તા કહેવાય નહિ. અકર્તા તો તેને કહેવાય કે જેણે આદિ, અંત અને મધ્યમાં કોઈ કાળે કંઈપણ કર્યું ન હોય અને કરે પણ નહિ. વળી જો કર્તામાં કરવાપણાનું વિસર્જનપણું થઈ જાય તો ફરીથી કૃત કરવું હોય તો કેવી રીતે થઈ શકે ? અને શા વડે થાય ? એટલા જ માટે નિજકર્તાને આદ્ય સ્વકર્તા સ્વરાજ કરુણેશ કેવલ કહીએ છીએ.

નિજકર્તાનાં ઉપર કહેલાં પંચવિશેષણ છે; તે વિશેષણોનો અર્થ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવું છું તે સાંભળો. આદ્ય એટલે પ્રથમ પોતે જ હતા અને તે પહેલાં બીજું કોઈ હતું નહિ, એથી જ તેમને સર્વની આદ્ય કહીએ છીએ તેનું પ્રમાણ આપું છું તે જુઓ. જેમ ખગાકાર શૂન્ય પહેલાં બીજું કંઈ ન હતું. આ શૂન્ય આદ્યનું છે ખરું, પણ તે જાણ સિવાયનું હોઈ જડને જડ જ છે, અને આદ્ય કર્તા તો સજાણ અને સચેતન છે. હવે સ્વકર્તા તે અણુની આદ્ય લઈને વિશ્વના ચરાચર ઘાટોના અને એ ઘાટોમાં રહેનાર અંશોના કર્તા પોતે જ છે. પ્રથમ સર્વ ઘાટોના બીજના કર્તા બીજા કોઈ નથી. એ સર્વના કર્તા પોતે જ છે. એથી જ તેમને સ્વકર્તા વિશેષણ સંભવે છે. હવે સ્વરાજ કહેતાં અનંત બ્રહ્માંડ અને અનંત દેવ તથા જીવજંતુની આદ્ય લઈ સર્વ નિજકર્તાના પોતાના હુકમમાં જ વર્તે છે. આદ્ય, અંત અને મધ્યમાં ચરાચરને વિષે બીજો કોઈ હુકમી અને અમલી નથી. વળી સ્વરાજ કહેતાં તે પોતે પોતાને સ્વથકી જ હુકમી છે પણ એ હુકમ કોઈનો આપેલો નથી. એટલા જ માટે તેમને સ્વરાજ કહીએ છીએ. હવે કરુણેશ તે, તે પોતે સર્વ જીવોને મોજ આપ્યા પ્રમાણે તેનો ગુણ માનીને કોઈ સન્મુખ રહેતા નથી તો પણ પતિ પોતે સર્વનું પાલનપોષણ કર્યા જાય છે અને સંભાળ રાખે છે. વળી સર્વ દેવમાં જે દેવ મોટી વિભૂતિવાળા છે તે દેવ અલ્પજ્ઞ વિભૂતિવાળા જીવો ઉપર

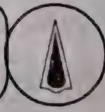
કરુણા કરે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સૂર્ય, ઇંદ્રાદિક અને પવનની આદ્ય લઈ આ મોટી વિભૂતિવાળા સર્વ દેવ અલ્પજ્ઞ જીવો ઉપર જે કરુણા કરે છે તે કરુણાઓના હુકમ કર્તાએ પોતે જ તેમને બક્ષેલા છે. એ સર્વ કરુણાઓના ઈશ કર્તા પોતે જ છે, એથી જ તેમને કરુણેશ કહીએ છીએ. હવે કૈવલ કેમ કહીએ છીએ તે સાંભળો. કર્તાએ પોતાના સંકલ્પના જે જે પદાર્થ કર્યા છે તે તે બધા વળ પોખીને કર્યા છે. પરંતુ તેમના પોતામાં વળ નથી, એટલે તે પોતે તો વળ રહિત છે. જુઓ, આ વિષે દૃષ્ટાંત આપું છું તે સાંભળો, કોઈ સ્ત્રી બધો જન્મારો વહી જતા સુધી સૂતર કાંતે છે. એ સૂતરની અનેક આંટીઓ વળ દઈને કરે છે. આ વળ તે પોતાને હાથે કરીને દે છે, પણ તે હાથોને એકેય આંટીનો વળ પડતો નથી. એ જ પ્રકારે નિજકર્તાએ સર્વ વિશ્વને વળ પોખીને રચેલું છે છતાં પોતે તો વળ રહિત જ છે. વળી બીજું દૃષ્ટાંત આપું છું તે સાંભળો. કુંભાર ચાક ફેરવીને અનેક પાત્રોના ઘાટ દંડ વડે વળ ચઢાવીને કરે છે પણ કુંભારના પોતાના હાથને વળ ચઢતો નથી, તેવી જ રીતે કર્તાએ પણ પોતાના સંકલ્પ રૂપ હાથ વડે કરીને સર્વ વિશ્વ વળ ભરીને કર્યું છે, પણ પોતે તો વળ રહિત જ છે. એટલા જ માટે કર્તાને નહિ વળ એથી કૈવલ કહીએ છીએ. આટલાં વિશેષણયુક્ત નામને ધારણ કરનાર એક આદ્ય કર્તા જ છે. એથી જ તેમને એક અદ્વૈત નિજકર્તા કહીએ છીએ. હવે અદ્વૈત કહીએ છીએ કેમ કે પ્રકૃતિપુરુષની આદ્ય લઈને અણુભર વસ્તુ નવીન કરે એવા એમના સિવાય કોઈ બીજા કર્તા નથી, કારણ કે પ્રથમ નિજકર્તાના કરેલા સંચવાળા પદાર્થનો વિસ્તાર થયો જાય છે એટલા જ માટે કર્તાપક્ષે તો એક અદ્વૈત સ્વકર્તા, સ્વરાજ, કરુણેશ, કૈવલ; જ છે. હવે એવા અદ્વૈત એકમેવ સ્વકર્તા, સ્વરાજ, કરુણેશ, કૈવલનું સ્થાનરૂપ ધામ ક્યાં હશે ?

ઇતિ દ્વિતિયો નિજકર્તા નામ વિશેષણ

પ્રકરણ અંગ-૨ સમાપ્ત

સકર્તાધામનું વર્ણન અંગ-3

જુઓ ! નિજકર્તાનું નામ કહ્યું અને તેનો નિર્ણય પણ કરી બતાવ્યો, હવે કૈવલનું ધામ ક્યાં હશે અને તે કેવી રીતે જણાય ? વળી કર્તાના કૃતનો વિસ્તાર ક્યાં સુધી હશે ? અને કર્તાના કૃતનો વિસ્તાર નથી ત્યાં શું હશે ? અને તેનો અંત તે ક્યાં સુધી હશે અને કેવી રીતે જણાય ?

સાંભળો. ઉપરના પ્રશ્નનો ઉત્તર કહું છું. પંચભૂત, પ્રકૃતિપુરુષ અને છ પારસની આદ્ય લઈ પરમ સકર્તાની પ્રકાશબ્રહ્મવૃત્તિનો પ્રકાશ જ્યાં સુધી પહોંચે છે ત્યાં સુધી કર્તાના

કૃતનો ફેલાવો પણ છે એમ જાણવું. એ ઉપરાંત જે કંઈ રહ્યું તે કર્તાના કૃત સિવાયનું હોઈ ખાલી નિઃસત્ત્વ શૂન્ય જ રહેલું છે, આ શૂન્ય અવિકાસ હોઈ અંત સિવાયનું છે. તો પછી તેનો અંત ક્યાંથી હોય ? હવે જુઓ ! કર્તાનું સ્થાન કર્તાએ ચોતરફ કરેલા કૃતની મધ્યમાં છે એમ જાણવું. જુઓ, આ પ્રમાણે મધ્ય સ્થાને બિરાજમાન રહીને કર્તા અનંત વિરાટની સર્વ સૃષ્ટિમાં નિઘા રાખે છે. અને જેનાં જેવાં સુકૃત હોય છે તેનાં તે જોઈને ફળ આપ્યાં જાય છે. આમ પોતે સાક્ષીરૂપ રહીને જે જેનાં જેવાં કર્મ હોય. તેને તે પ્રમાણે ભુક્તમાન કરાવે છે. આમ છે તો પણ કર્તાને પોતાને તો સામાન્યવિશેષ અંશ કર્યા પછી કર્મના ફળ આપવા પક્ષે વત્તાઓછા કોઈ પણ અંશ નથી. વળી જુઓ, સકર્તાપતિએ વિશેષ અંશ કર્યા છે તે પણ સામાન્ય અંશને સુખ પમાડવા તેમ જ નિયમમાં રાખવા સારું કર્યા છે, પરંતુ તે વિશેષ અંશનો પક્ષ હોવાથી તે કર્તાને પ્રિય છે અને સામાન્ય અંશ અપ્રિય છે એમ નથી. પરંતુ નાનામોટા બધા અંશો સરખા જ છે, કારણ કે સ્વકર્તાપતિએ વિશેષ અંશ કર્યા ત્યારે તેમને સામાન્ય અંશની બરદાસ રાખવાનું સોંપ્યું છે એટલે વહાલપણાના પક્ષે તો વિશેષ અને સામાન્ય અંશ એ બંને કર્તાને બરાબર જ છે. આમ હોવા છતાં સર્વ અંશોમાં જે અંશ પદાર્થોનાં કર્મફળનાં સુખનો ત્યાગ કરીને એક નિજકર્તાનું જ અનીન થઈ આરાધન કરે છે તે જ અંશ કર્તાને સર્વમાં અતિપ્રિય છે. જુઓ, અનેક પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય દિવ્ય સુખ છોડીને નિજકર્તાને જ સમર્પણ થઈને રહે ત્યારે તે અંશ કર્તાને પ્રિય કેમ ન લાગે ! એટલા જ માટે એક અનન્ય દાસનો અપવાદ રાખતાં બીજા નાનામોટા સર્વ અંશો કર્તાને સમાન જ છે. માટે હે અનન્ય દાસ ! તું સર્વ સુખ ત્યજીને એક કર્તાનો જ થઈને રહેજે. જુઓ, અનંત બ્રહ્માંડના કર્તાની જેના ઉપર રીઝ હોય તેને બીજાં અનેક અલ્પજ્ઞ સુખને શું કરવાં છે !

આ પ્રમાણે અને એ જ ન્યાયે સર્વ અંશોની સંભાળ રાખનાર તે કર્તા પોતે અનંત બ્રહ્માંડની મધ્યે જ રહ્યા છે. આમ હોવા છતાં કોઈ વેદ, પુરાણ તેમ જ શાસ્ત્રની સાક્ષી વગર અનંત બ્રહ્માંડની મધ્યે તે સકર્તાપતિ રહ્યા છે તે કેવી રીતે જણાય ? તે વિષે સાંભળો. જુઓ, કોઈ તેજસ્વી મણિ હોય તેને આકાશમાં અદ્ધર રાખીએ તો તેનો પ્રકાશ ચોતરફ સઘળે સરખો જ થાય છે. આમ ચોતરફ પડતા પ્રકાશના અંતની મધ્યે મણિ છે. આ મણિના દૃષ્ટાંતના ન્યાયે નિજકર્તાની પ્રકાશબ્રહ્મવત્તિની મધ્યે જ કર્તા પણ છે. જુઓ, આ મણિનું દૃષ્ટાંત તે જાણપક્ષે અજાણ, જડ અને એકેદેશી કહ્યું છે અને સકર્તા તો સજાણ અને સર્વદેશી છે. વળી મણિ પ્રકાશ કરે ખરો પણ એકલો જડવત્ રહે અને કર્તા તો પોતાનો પ્રકાશ જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી પ્રકાશને વિષે નવીન નવીન સૃષ્ટિ કરી શકે છે. હે અંશ ! આ વિષય વધુ સ્પષ્ટ સમજાવવા બીજું દૃષ્ટાંત આપું છું તે સાંભળો. જુઓ, કંદમૂળ અને વેલીજાતિ

(જેટલા પ્રકારના વેલા થાય છે તે તમામ) સિવાયની દીર્ઘ વૃક્ષજાતિના બીજ જે જળપૃથ્વીના યોગે ઊગી નીકળે છે; તે બીજ સ્ફુરણા પામ્યા પછી એટલે કે ઉગી નીકળ્યા પછી વૃદ્ધિ પામે ત્યારે તે શાખાનાં અંતથી એટલે ડાળીના છેડેથી અધોભાગે જોતાં, અને તે વૃક્ષના મૂળના અધોભાગના અંતથી એટલે કે મૂળને છેડેથી ઊર્ધ્વભાગે જોતાં, આ પ્રકારે નીચે ઉપર બંને બાજુથી જોતાં વચ્ચે થડમાં જ્યાંથી ઉપર નીચે બંને બાજુ પુષ્ટિ મળે છે ત્યાં વૃક્ષને સ્ફુરણ કરવાવાળું બીજ હોય છે. એ જ પ્રકારે અને એ જ ન્યાયે સકર્તાપતિ પોતાની સ્ફુરણાની મધ્યે છે એમ જાણવું. વળી સર્વ વનસ્પતિ અને અન્નજાતિની આદ્ય લઈને સર્વ બીજનાં અંકુરો તે બીજની મધ્યે રહ્યાં છે. આમ બીજની મધ્યે અંકુર શા માટે રહ્યાં હશે તે વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. જુઓ, બીજનાં અંકુર તે તો કર્તાના અંશોને રહેવાનું ભુવન છે, તેટલા જ માટે સર્વ અંકુર બીજની મધ્યે રહ્યાં છે. હવે આ પ્રકારે કર્તાના અંશોને રહેવાનાં ભુવનરૂપ અંકુરો બીજની મધ્યે કેમ રહ્યાં હશે ? તે વિષેનો ઉત્તર સાંભળો. જુઓ, આપણ સર્વ અંશોના કર્તા પોતાના કૃતની ઉપાધિના ફેલાવાની મધ્યે રહ્યાં છે, એટલા જ માટે કર્તાએ પોતાના અંશોને માટે પણ બીજની મધ્યે જ ભુવન રચ્યું છે; અને અંશ પણ પોતાના પિતાનું જોઈને બીજની મધ્યે રહે છે. વળી આપણા શરીરને વિષે દશ ઇંદ્રિયો પૈકી પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં જિહ્વા અને નેત્ર, એ બે વિશેષ છે. આ બે ઇંદ્રિયો પૈકી પ્રથમ જિહ્વાએ કરીને તો આ સર્વ શરીરની બીજી ઇંદ્રિયો અને તત્ત્વોનું પોષણ થાય છે. આ પોષણ કરનાર જિહ્વા બત્રીસ દાંતની પંક્તિમાં મુખના મધ્યભાગે રહેલી છે. વળી બીજી ઇંદ્રિય જે નેત્ર તેણે કરીને સર્વ વિશ્વનું દૃષ્ટાપણું થાય છે. આ નેત્રની દૃષ્ટિ નેત્રની મધ્યે જ રહેલી છે. આ પ્રકારે અને આ ન્યાયે સર્વ ઇંદ્રિયોનો અધિપતિ કર્તાનો અંશ જે આપનું આપ તે પણ બ્રહ્મરંધ્રને વિષે સહસ્રદળકમળની વચ્ચે રહ્યો છે.

આ પ્રમાણે આપનુ આપ જે નિજ ચૈતન્ય તે સહસ્રદળકમળની વચ્ચે કેમ રહ્યું હશે ? તે વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. જુઓ, સહસ્રદળકમળ તે સૃષ્ટિના નર અને માદાની બીજની ભૂમિકા છે. આ પ્રકારે દરેકેદરેક પિંડપિંડ પ્રત્યે અલ્પજ્ઞ સૂક્ષ્મ પદાર્થોનાં બીજ જાણવાં. આમ આપનું આપ જે નિજચૈતન્ય છે તે પણ અલ્પજ્ઞ જ છે, એથી જ અલ્પજ્ઞ ચૈતન્ય તે અલ્પજ્ઞ બીજની સૃષ્ટિ મધ્યે રહ્યું છે. વળી હીરામાણેકની આદ્ય લઈને રત્ન ઉપજે છે તે પણ પાષાણને આસપાસ રાખીને જ નીપજે છે. આ પ્રકારે જે જેનાથી અધિક ઐશ્વર્યવાન છે તે તે પદાર્થોની વચ્ચે જ રહે છે. હવે જુઓ, પ્રથમ જિહ્વા તે મુખની વચ્ચે રહી છે, એથી કરી સર્વ દેહઇંદ્રિયોનું પોષણ કરે છે એ પ્રકારે કર્તા પણ સૃષ્ટિનું પોષણ કરવા સારુ જ મધ્યે રહ્યા છે. જુઓ, સુરતા પણ નેત્રની વચ્ચે સર્વ

પદાર્થકાર્યને જોવા સારુ જ રહેલી છે, તેવી જ રીતે સર્વ સૃષ્ટિના અંશોનાં કર્મધર્મ અને પાપપુણ્યને જોવા સારુ કર્તા પણ વચ્ચે રહ્યા છે. વળી અંશ પણ સહસ્ત્રદળકમળની વચ્ચે રહ્યો છે તે સર્વ દળમાં નર અને માદાના બીજને પોતાની સત્તાએ કરીને વૃદ્ધિ પમાડીને પરિપક્વ કરવા સારુ જ રહ્યો છે, તેવી જ રીતે કર્તા પણ સર્વની મધ્યે રહીને અનંત બ્રહ્માંડને વૃદ્ધિ પમાડીને પરિપક્વ કરવા સારુ જ રહ્યા છે. વળી જુઓ, સર્વના શરીરને વિષે દશ પ્રકારના વાયુ પૈકી પ્રાણવાયુ તે સર્વ શરીર અને નાડીઓની મધ્યે રહ્યો છે, કારણ કે સર્વ દેહ, ઈંદ્રિયો અને નાડીઓના કારણરૂપ પવન છે, તેથી જ તે પવન મધ્યે રહ્યો છે એ જ પ્રકારે કર્તા પણ સર્વ સૃષ્ટિનું કારણ છે એથી જ તે મધ્યે રહ્યા છે. જુઓ, હીરામાણેક પણ આસપાસ પથ્થરને રાખી વચ્ચે રાખ્યા છે તે તેની પોતાની ક્રાંતિ છુપાવી રાખવા સારુ મધ્યે રાખ્યા છે. વળી જે કોઈ આ હીરામાણેકનો ખપ કરશે તે તેની ઉપર રહેલું પથ્થરનું આવરણ છેદીને લેશે. આ પ્રકારે કર્તા પણ મધ્યે રહ્યા છે, તે પોતાની ગતિ છુપાવીને જ રહ્યા છે પછી જે કોઈ કર્તાનો ખપ કરશે તે નિજન્યાયે કરીને અતિ અધિકારીપણે અનીન થઈને અનિત્ય આવરણને છેદીને જાણશે, તે જ અંશ નિજસકર્તાપતિને પ્રિય લાગશે. આમ હોવા છતાં નિજકર્તાને કોઈ પોતાને ન જાણે તો સારુ એવું નથી. જુઓ, નિજકર્તા પોતે તો પોતાના અંશોને મળવા સારુ વાટ જોઈને જ રહ્યા છે, પરંતુ પોતાનાં વિશેષણ શોધી કાઢે અને પોતે અંશ પોતાની મેળે જઈ મળે તો સકર્તાપતિ પોતે દર્શન આપવા સાવધાન જ છે.

હે અંશ ! હવે જો, આ પ્રકારે આટલાં દૃષ્ટાંતે કરીને નિશ્ચય થાય છે કે કર્તા પણ કર્તાની સ્ફુરણાની મધ્યે જ રહ્યા છે. આમ આવા કર્તા સર્વની મધ્યે રહીને સર્વ અંશોની રગેરગ અને ચગેચગની હકીકત જાણે છે, એટલા માટે જેની જેવી રહેણીકરણી હશે તેની તે પ્રમાણે જોઈને તેને મુસારો (પગાર) દેવામાં નિજકર્તા મહાવિચક્ષણ છે. વળી કોઈનાં સુકૃતદુષ્કૃત રતિમાત્ર પણ કર્તાને અજાણ્યાં નથી. કારણ કે કર્તા તો અનંત દૃષ્ટિમાન અને અનંત અગમ ગતિવાળા છે, એથી કરી એમને કશુંય અજાણ્યું નથી. આ પ્રકારે રહેલા કર્તાને અનેક વિશેષણો સહવર્તમાન કરીને દર્શાવ્યા. તે પતિનો નિશ્ચય કરીને જોતાં અંતરમાં દૃઢ થવું. પછીથી બીજા અનેક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનું અવલોકન કરીને જોતાં જો તે સિદ્ધાંતોને વિષે આ પ્રકારના કર્તા ન્યાયપુરઃસર અને વિશેષણ સહ વર્તમાન વર્ણવ્યા ના હોય અને લખ્યામાં પણ આવ્યા ન હોય તો; તે તે શાસ્ત્રો અને પુરાણોના સિદ્ધાંત પતિ વિનાના હોઈ તે શુષ્ક જાણવા. જુઓ, આ શુષ્ક સિદ્ધાંતને સાંભળતાં શું નફો મળે તેમ છે કે તે સાંભળીએ ! જો કદાચિત સર્વને લીધે દેખાદેખી સાંભળવું પડે તો કર્તા વિનાના તે સિદ્ધાંત અંતરમાં સાચા કરીને ઘાલવા નહિ. વળી

બીજા અનેક ભજન-સ્મરણ તેમ જ સાધન કર્તા રહિત હોઈ તે પદાર્થની ફળપ્રાપ્તિ માટેનાં છે. જેથી તેનાથી નિજકર્તાનો વિયોગ મટતો નથી અને પરમપદ પણ મળતું નથી. હે અંશ ! જુઓ, કર્તાનો વિયોગ મટાડવા લાયક અને પરમપદ પમાડવા લાયક માત્ર એક પરમગુરુ જ છે, અને પરમપદ તે પણ કર્તાનું ધામ છે. જ્યારે કર્તાને સમજી શકાય ત્યારે જ આ પરમધામમાં જવાય. આ પ્રમાણે કર્તાને અને પરમધામને સમજવામાં ન આવે તો બાકીનાં દેવયજનનાં ફળ ભુક્તમાન કર્યા જાય અને અહીંના અહીં જ રહે. એટલા જ માટે આપણા નિજકર્તાને મળવાનો ખપ કરો તો પરમગુરુ એ જ કર્તાના પરમવિશેષ અંશ હોવાથી તેમને જાણવા. આ પ્રકારે કર્તાનું ધામ અનંત બ્રહ્માંડની મધ્યે છે એમ જાણવું.

અંગ -૩ સમાપ્ત

સંસ્કૃતપ્રાકૃત વાણીનો સિદ્ધાંત અંગ-૪

હવે કદાચ કોઈ કહેશે કે આ તો પ્રાકૃતવાણી હોઈ એનું પ્રમાણ શું છે તે કહો, કારણ કે વ્યાકરણયુક્ત દેવવાણી સિવાય તે સાચું કેમ માની શકાય ? આ પ્રમાણે જો તમારું માનવું હોય તો એ વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. જુઓ, પ્રાકૃત શું છે તે સાંભળો. સર્વ વાણીમાં શ્રેષ્ઠ પરા વાણી છે. આ પરાવાણીનું કૃત તે જ પ્રાકૃત છે એમ જાણવું અને વ્યાકરણ તે પ્રાકૃતથી વૈને (વિયાઈને) પ્રસવ થયાનું કારણ હોઈ તેનું વ્યાકરણ જાણવું. આ વ્યાકરણ તે છેલ્લી વૈખરીવાણીને વિષે છે એમ જાણવું. કારણ કે પ્રથમ બાળક પરાવાણી દ્વારા પ્રાકૃતવાણીને જ બોલે છે. આમ પરાવાણીથી જ પ્રાકૃત બોલાય છે તે કેવી રીતે સમજાય ! જુઓ એ વિષે ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. પરાનું કૃત તે પ્રાકૃત હોઈ આ પ્રાકૃત વૈખરીનો ઉચ્ચાર કરનાર જિહ્વાથી ન બોલાય, અને વ્યાકરણ તે જિહ્વા, હોઠ તાલુ અને નાસિકાએ વાયુનું રુંધન કરીને વાયુની કરણે જે પ્રસવ કર્યું તે વ્યાકરણ છે એમ જાણવું. જેમ ઘાસનું તરણ (તરણું) તે ઘાસના કિરણવત્ હોઈ ઘાસની છેવટે જ રહે છે, તેમ વાયુનું છેવટ તે વૈખરી હોઈ એ વૈખરીથી કિરણ નીકળે, એથી જ વૈખરી વાણીથી જ વ્યાકરણ છે એમ જાણવું; અને પ્રાકૃત તો પરાવાણીથી ઉત્પન્ન થયેલું છે; તો પછી વૈખરીવાણીના વ્યાકરણથી તેને ન્યૂન કેમ કહેવાય ! એટલા જ માટે પ્રાકૃત તે વ્યાકરણનું બીજ છે અને પરાવાણી તે મૂળ પ્રણવરૂપ છે. આ પ્રાણાયામરૂપી પરાનું કૃત તે પ્રાકૃત છે એમ જાણવું.

હવે પ્રાણાયામરૂપ પરાનું કૃત તે જ પ્રાકૃત છે તે કેમ કરી સમજાય ? હવે તે કહું છું તે સાંભળો. જુઓ, જિહ્વા અને હોઠના મરોડ કર્યા સિવાય એકલા પ્રણવ વડે જ ઉચ્ચારણ

થાય તે જ પ્રાકૃત છે એમ જાણવું. જુઓ, જે અણસમજુ બાળક બોલે છે તે બોલવું બીજરૂપ મૂળ પ્રાકૃત છે એમ જાણવું, અને ત્યાર પછી જિહ્‌વાં, હોઠ, તાલુ અને નાસિકાએ પ્રણવને કબજે કર્યા વગર જે કંઈ છૂટા પ્રણવથી બોલે તે પણ પ્રાકૃત છે એમ જાણવું એટલા જ માટે પ્રાકૃત તે વ્યાકરણનું બીજ જાણવું, કેમ કે પ્રાકૃત તે નિજચૈતન્યનું અંગીકૃત છે અને વ્યાકરણ તે તો પરચૈતન્યથી અભ્યાસ કરેલું છે, તે જ્યાં સુધી અભ્યાસ રાખીએ ત્યાં સુધી યાદ રહે અને અભ્યાસ ન રાખીએ ત્યારે ગોખેલું બધું યે વિસર્જન થઈ જાય. જુઓ, પ્રાકૃત તો અભ્યાસ કર્યા સિવાય પણ રહે છે, એ કારણને લીધે પ્રાકૃત તે તો નિજચૈતન્યનું અંગીકૃત છે અને વ્યાકરણ તે તો ચૈતન્યથી પર જે ઇંદ્રિયો છે તે ઇંદ્રિયોનું અંગીકૃત છે. આ ઇંદ્રિયો અલ્પજ્ઞ છે એથી અભ્યાસ રાખે ત્યાં સુધી રહે, નહિતર વિસર્જન થઈ જાય છે. જુઓ, પ્રાકૃત તો શરીરના સર્વજ્ઞ ચૈતન્યનું અંગીકૃત છે તે કેમ કરીને વિસર્જન થઈ જાય ! વળી કોઈ કહેશે કે પ્રાકૃતમાં તો અજ્ઞાન છે અને વ્યાકરણમાં તો જ્ઞાન છે. આમ કોઈ કહેતું હોય તો અજ્ઞાન એટલે શું અને જ્ઞાન એટલે શું એ વિષયનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. અજ્ઞાન એટલે જે કંઈ પણ મતલબના પદાર્થનું અરોપણ કર્યા સિવાયનું બોલે તે જાણવું અને જ્ઞાન તે નિજમતલબનું પદાર્થ આરોપણ કરીને બોલે તે છે જુઓ, બાળકનું પ્રાકૃત તે રોવું છે. આ રડવામાં દરદ, દુઃખ ક્ષુધા કે માતુશ્રીરૂપ પદાર્થનું આરોપણ કરીને જ રોવે છે તેને પણ અજ્ઞાન જાણવું નહિ. વળી વ્યાકરણ તે પણ કંઈ પદાર્થ આરોપણ કરીને જ બોલે છે. આ પદાર્થ બે પ્રકારના છે. તે બે પ્રકાર કર્યા તે વિષે કહું છું તે સાંભળો. જુઓ, એક પહેલો પદાર્થ તે નિજકર્તા હોઈ તે સર્વનું કારણ છે અને બીજો પદાર્થ તે નિજકર્તાનું કૃત છે. આ બંને પદાર્થ કહ્યા તેમાં વાણીને વિષે <u>નિજકર્તારૂપી પદાર્થનું વર્ણન આવે તે વાણી વ્યાકરણ હોય અગર પ્રાકૃત હોય તો પણ તે વાણી બીજ સહિત સજીવન છે એમ જાણવું,</u> અને જે વાણીમાં નિજકર્તાનું વર્ણન ન આવે અને એકલા પદાર્થોનું જ વર્ણન હોય તો તે વાણી નિર્જીવ શુષ્ક છે એમ જાણવું. આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા એક દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભળો. જુઓ, કોડીનું વર્ણન વ્યાકરણે કર્યુ હોય અને પારસનું વર્ણન પ્રાકૃતે કર્યું હોય તો પણ એ બંનેનો અર્થ વિચારતાં તો પ્રાકૃતનો પારસ ભારે નીકળે અને વ્યાકરણની કોડી તે માલ જોતાં કોડી નીકળે. આમ વિચાર કરતાં વ્યાકરણનું અધિકપણું તે શું રહે ? જુઓ, કોડીનો પૈસોય ઊપજે નહિ. હવે આ વિષય વધુ સમજાવવા બીજું દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભળો. કોઈ પતિવ્રતા સ્ત્રીનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તો તે દેશનું વ્યાકરણ વડે વર્ણન કરીએ તો પણ તે સ્ત્રીને તે વર્ણન શું કામનું છે ? પણ પ્રાકૃતમાં કોઈ પોતાના પતિની ખબર કહે તો પણ તે તેના કામની છે અને તેનું શ્રવણ કરવું જરૂરનું છે, પણ પતિની ખબર વગરનું વર્ણન

વ્યાકરણ કરતું હોય તો તે તેને કામનું નથી. એટલા જ માટે કર્તાના પદના વર્ણન સિવાયનું વ્યાકરણ હોય તો પણ તે પતિવ્રતારૂપ પરમેશ્વરના ભક્તજનોને શું કામમાં આવે તેમ છે ? ભલેને તેને પ્રાકૃતથી અધિક ગણીએ તો પણ તેથી શું ? એટલા જ માટે જે વાણીમાં સિદ્ધાંત મોટો હોય તે વાણી મોટી જાણવી.

વળી કોઈ કહેશે કે વ્યાકરણ તો દેવવાણી છે. જો એમ કહેતા હોય તો સાંભળો. જુઓ, જેનામાં જેટલી સમજણ હોય તેવી જ વાણી તે બોલી શકે. આમ હોવાથી જ્ઞાની પુરુષો કરતાં દેવમાં શું અધિક સમજણ છે કે તે મોટું બોલ્યા હશે ? જુઓ, દેવનું ચેનચારિત્ર્ય તથા ક્રિયાકર્મ તો જ્ઞાની પુરુષો કરતાં ઘણાં નીચાં છે માટે તે વાણી પણ તે પ્રમાણે જ બોલ્યા હશે ને ! એટલા માટે દેવની સમજણ અને મોટાઈ જ્ઞાની પુરુષથી શ્રેષ્ઠ નથી, તો તે દેવોની વાણી આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે જોતાં શું અધિક હશે ! આ ન્યાયે દેવવાણીનું અધિકપણું અમોને જરાય દેખાતું નથી. વળી વ્યાકરણને દેવવાણી કહો છો તો તે પણ દેવના લોકનું બોલવું તે દેવને પ્રાકૃત જ છે. આ પ્રકારે સર્વ દેશનું ન્યારું ન્યારું બોલવું તે પોતપોતાના દેશનું પ્રાકૃત જ છે. તેવી જ રીતે વ્યાકરણ પણ દેવલોકમાં દેવનું પ્રાકૃત જ જાણવું. વળી સર્વ વાણીનો સિદ્ધાંત તો એ છે કે બોલીમાં પદાર્થનો અર્થ સમજાવવાનો છે, એ જોતાં તો જે જેના દેશનું બોલવું હોય તે તેના દેશમાં સર્વ લોકને સમજાય છે, તો પછી અર્થપક્ષે વ્યાકરણનું અધિકપણું શું છે ? માટે કાર્ય તથા પદાર્થપક્ષે તો પ્રાકૃત સુલભ છે. <u>આમ સાંભળીને કદાચ કોઈ કહેશે કે પદાર્થના અર્થપક્ષે પ્રાકૃત સુલભ હોય તો બહુ મંથનવાળું વ્યાકરણ શા માટે કર્યું હશે ?</u> સાંભળો, એ વિષે પણ કહું છું. જુઓ, સર્વ દેશની બોલી ન્યારી ન્યારી છે. એક દેશનું બોલવું બીજા દેશમાં સમજાય નહિ અને બીજા દેશનું બોલવું આ દેશમાં સમજાય નહિ, ત્યારે જેના જે દેશનું શાસ્ત્ર તેનું તે બીજા દેશમાં પ્રવર્તે નહિ. ત્યારે કોઈ વિચક્ષણ આચાર્ય પુરુષે સર્વ દેશદેશનાં પ્રાકૃતવાણી વડે સ્થાપેલાં પદાર્થોનાં નામ સર્વે ભેળાં કરીને તેનું વ્યાકરણ નિર્માણ કર્યું છે, એટલે તેથી કરીને જ એક દેશનું શાસ્ત્ર સર્વ દેશને વિષે પ્રવર્તે છે. આમ છે ખરું પણ સર્વ દેશ-દેશની પ્રાકૃત બોલીના નામોનો આશય લઈને જ વ્યાકરણ કર્યું છે એટલા જ માટે આદ્ય પ્રાકૃત તે વ્યાકરણનું બીજ જાણવું. જુઓ એક દેશનું બોલવું તે સર્વ દેશમાં પ્રવર્તાવવા મૃત્યુલોકના આચાર્યે જુગતી કરી છે પરંતુ આ વાણી દેવતાની બોલેલી નથી. કદાચ એ વાણી દેવની બોલેલી હોય તો દેવલોકના એક દેશની જ હોય પરંતુ તેમ નથી. જુઓ, વ્યાકરણમાં તો સર્વ દેશની વાણીનો સમૂહ છે, છતાં જો દેવવાણી કહેશો તો સર્વદેશનું પ્રાકૃત જોઈને દેવ બોલ્યા હોય તો ભલે પરંતુ એ નિશ્ચિત વાત છે કે પ્રાકૃતનો આશય લઈને જ તે એ વાણી બોલેલા છે. હે અંશ ! વાણીનો વાદ છોડી દો.

જુઓ, ગમે તે વાણી હોય તો પણ અર્થ તો પદાર્થનો જ સમજવાનો છે. આમ પદાર્થનો અર્થ સમજવા પક્ષમાં પ્રાકૃતથી વ્યાકરણમાં શું અધિકપણું છે કે પ્રાકૃત ઉપર અણગમો હોઈ શકે ? ગમે તે વાણી હોય પરંતુ કામ તો પદાર્થના અર્થનું છે નહિ કે વાણીનું ! જુઓ એ વિષે એક દૃષ્ટાંત આપું છું જેથી આ બાબત સ્પષ્ટ સમજવામાં આવશે. કોઈ તાડ તથા બહેડાવૃક્ષની આદ્ય લઈને એ અશુદ્ધ વૃક્ષની શાખાની એંધાણીએ ચંદ્રમાને દેખાડો, તો પણ ચંદ્રમા દેખાશે, કારણ કે કામ તો ચંદ્રમા જોવા સાથે હતું, નહિ કે તાડ આદિ વૃક્ષની સાથે. જુઓ, ચંદન તથા સુરતરુની આદ્ય લઈને ઉત્તમવૃક્ષની શાખાની એંધાણીએ કદાચ ચંદ્ર દેખાડો તો પણ મતલબ તો ચંદ્ર દેખવાની જ હતી. પછી શુભઅશુભ વૃક્ષનું ચંદ્રમા જોવા પક્ષમાં શું વધતુંઓછું પ્રયોજન છે ! માટે વ્યાકરણને જો શ્રેષ્ઠ કહેશો અને પ્રાકૃતને અશુદ્ધ કહેશો તો કહેવું પડશે કે તમે શબ્દના સિદ્ધાંતને જાણતા નથી. પણ નર્યા શબ્દને જ સાધી જાણો છો. જુઓ, આમ તમે કેવા છો ? તે વિષે દૃષ્ટંત સાંભળો. જેમ પોપટ શબ્દ સાધી જાણે છે પણ શબ્દના સિદ્ધાંતને જાણતો નથી તેવી જ રીતે તમે પણ પોપટ જેવા જ છો, તો પછી નિજકર્તાના અનુભવસિદ્ધ સિદ્ધાંતને શું સમજી શકશો ! એટલા જ માટે આ મારું બોલવું તે સર્વ સિદ્ધાંત અને વ્યાકરણના નિજ બીજના કારણરૂપ છે, કારણ કે આ મારા બોલવામાં ન્યાય સહિત નિજકર્તાનું વર્ણન છે. એથી આ મારું બોલવું તે સર્વ અખિલ બ્રહ્મસૃષ્ટિની વાણીનું કારણ છે. આમ હોવાથી રખે પ્રાકૃત જોઈને પાછા ભાગતા. જો પ્રાકૃત જોઈને ભાગી જશો તો તમોને નિજકર્તાના ઘરનું ઠેકાણું બીજી જગ્યાએ નહિ જડે, કારણ કે તમારી સર્વે વાણીઓના સિદ્ધાંત તો જોઈ લીધા છે અને તેમાં એકપણ નિજકર્તાને અંગીકૃત લાગે એવો નથી. એનું કારણ એ છે કે તમે તો સર્વ વાણીઓને વિષે નિજકર્તાના કૃતના પદાર્થ સાધ્યા છે. પરંતુ નિજકર્તાનો નિશ્ચય કરીને વાણીદ્વારા તેમનું વર્ણન કર્યું નથી, કારણ કે તમે તો સગુણ વર્ણવ્યું છે અને તે સગુણ તો કર્તાના કૃત પૈકીનું છે વળી નિર્ગુણ અકર્તાનું વર્ણન કર્યું છે તે તો પ્રકાશવત્ કર્તાની સમશક્તિનું કર્યું છે, આમ નિજકર્તાનું વર્ણન કોઈએ કર્યું નથી.

આ પ્રકારે તેમનાં ભજન, સ્મરણ અને સાધનનાં કર્મ પણ નિજકર્તાને અંગીકૃત થતાં નથી. આમ જ્યારે જે વાણીવડે સ્થાપન કરેલાં ભજન સ્મરણ અને કર્મ નિજકર્તાને અંગીકૃત નથી થતાં તો પછી તે વાણી દેવવાણી હોય તો પણ તે મનુષ્ય કરતાં કનિષ્ઠ જાણવી. એટલા જ માટે વ્યાકરણ હોય કે પ્રાકૃત હોય, ગમે તે હોય.પણ જે વાણીમાં સિદ્ધાંત મોટો હોય તે વાણી ગ્રહણ કરવી. જુઓ, જે વાણીમાં નિજકર્તાનું સ્થાપન કર્યું હોય તે જ વાણીનો સિદ્ધાંત મોટો જાણવો. આમ આવા મહાન સિદ્ધાંતનું વર્ણન અમે પણ સર્વ દેશમાં પ્રવર્તે

એવું વ્યાકરણમાં સકર્તાબીજરૂપ પંચમશ્વસંવેદ બોલ્યા છીએ, પરંતુ આબાલવૃદ્ધ સર્વને સમજવામાં આવે નહિ માટે તેમાંના અર્થનો આશય એકેદેશી કહી સમજાવીએ છીએ. હવે જુઓ, એ સિવાય બીજી અનેક વાણીઓનું ડહાપણ, ચતુરાઈ અને લાવણ્યતાથી ભરેલી છે પણ તે સર્વે ઈતિહાસ રચવા માટેની છે, પરંતુ પોતાના નિજકર્તાને અંગીકૃત કરીને હેતુ ઉપજાવે એવી એ વાણીઓ નથી જુઓ એ વિષે એક દૃષ્ટાંત આપું છું તે સાંભળો. જેમ કોઈ નગર નાયિકા અતિશય લાવણ્યતા અને ડહાપણવાળી તેમ જ બોલકણી હોઈ વિશ્વને મોહિત કરે એવી છે પરંતુ તે પતિવ્રતા જેવી કહેવાય નહિ અને તેની હારે પણ આવે નહિ. જુઓ, પતિવ્રતા તો થોડાં વચન બોલે પણ તે પતિને અંગીકૃત થઈને રીઝવે છે એથી તેણીને પતિ પોતાની માનીને પાલણપોષણ કરે છે, જ્યારે વેશ્યા તો અનેક પ્રકારનું ઐતિહાસિક બોલીને રીઝવે છે; પણ કયો પતિ તેણીને પોતાની માનીને ધણિયાતું કરે ! આ પ્રકારે નિજકર્તા પતિના સ્થાપન વિનાની વાણીના કર્તાને (વાણી બોલનારને) કોણ પોતાનો માનશે અને તેને સહાય કરીને મોક્ષ પામશે ! એટલા માટે આવા જીવ તે સદાકાળ નધણિયા જેવા હોઈ ભવમાં ભટક્યા કરે પરંતુ તેવા જીવો કોઈ કાળે પાર પામે નહિ. એટલા જ માટે પતિ વિનાની વાણીના શુષ્કજ્ઞાનને અને અકર્તાનાં વચન સાંભળીને તેમના વિશ્વાસે ખોટી થઈને રહેશો નહિ, અને જો તેમના કહ્યાને વિશ્વાસે રહેશો તો દેહને અંતે પાછો પસ્તાવો થશે. આ પશ્ચાતાપ કોની પેઠે થશે તે વિષે દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભળો. પ્રથમ અષાઢ મહિને પહેલો વરસાદ થતાં કોઈ ખેડૂત હળ જોડીને રસ્તે જાય છે. આમ રસ્તે જતાં રસ્તામાં કોઈ કૃતઘ્ની મોચીની તુંબડી (માથાની ખોપરી) પડી હતી. આ તુંબડીની ઓથે તેનો જીવ અવગતીયો થઈને બેસી રહ્યો હતો. તે પેલા ભલા ખેડૂતને કહેવા લાગ્યો કે હે ભાઈ, તું મારી સેવા કરીને બેસી રહે. હવે તો વરસાદ વરસવાનો નથી, માટે શાને કાજે મહેનત કરી મરે છે ! આ સાંભળી તેના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી તે ખેડૂતે ખેતીવાડીનાં કર્મ છોડી દીધાં અને તેની સેવા કરવા લાગ્યો. આમ સેવા કરતાં કરતાં આ ભલો ખેડૂત કહે છે કે હે તુંબડી ! જો, આ તો વરસાદ વરસતો દેખાય છે ને ! ત્યારે પેલી તુંબડી કહેવા લાગી કે તું વરસાદ વરસતો જોઈશ જ નહિ, આ દેખાતા વરસાદે તો કંઈપણ પાકવાનું નથી, માટે તું સર્વ ભ્રાન્તિને મૂકી દે અને મારા વચન ઉપર દૃઢતા રાખીને બેસી રહે આ પ્રમાણે તુંબડીનો ઉપદેશ સાંભળી આ ભલો ખેડૂત વરસાદની ભ્રાન્તિ મૂકી દઈને બેસી રહ્યો. પછી વરસાદે તો વરસીને પરિપૂર્ણ પકવ્યું. સર્વ લોક નવાં અન્ન ખાઈને કલોલ કરવા લાગ્યા, ત્યારે પેલો ખેડૂત કહે છે કે હે તુંબડી ! તું તો કહેતી હતી કે વરસાદ વરસવાનો નથી અને પાક પણ થશે નહિ. આ તો વરસાદ વરસ્યો અને પરિપૂર્ણ પાક થયો. આ સાંભળી

પેલી તુંબડી કહેવા લાગી કે હું તો કૃતઘ્ની છું અને આવાં જ કામ કરું છું. સર્વ કર્મ છોડીને તું મારે વિશ્વાસે કેમ રહ્યો હતો ! પછી આ તુંબડીનું આ પ્રમાણે કહેવું સાંભળીને તે ખેડૂતને કેવો પસ્તાવો થયો હશે ! આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનીના વહિત-વિતંડા જ્ઞાનને સાંભળીને વિશ્વાસે રહેશો અને પરમેશ્વરનું ભજનસ્મરણ છોડી દેશો તો પેલા ખેડૂતના જેવો પસ્તાવો થશે. એટલા જ માટે નિજકર્તાનાં કર્તાયુક્ત જ્ઞાનવચનો સિવાયનાં બીજા વહિતળ-વિતંડા જ્ઞાનના જે કર્તા છે તે જીવોને કર્મથી અને કર્તાથી વિમુખ કરનારા હોઈ તેમને કૃતઘ્ની તુંબડી સરખા જ જાણવા.

આ વિષયને લગતું એક બીજું દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભળો. કોઈ બે પુરુષ પરદેશ જઈને કોઈ મોટા શહેરમાં ટહેલ નાખવા લાગ્યા. તેમાં એક જણ કોઈ ધનવંત શેઠને ઘેર ટહેલ નાખે છે અને બીજો કોઈ ગંજેરીને ત્યાં આસન રાખી ભાંગ પીને બજારમાં ફરતાં ફરતાં કહેવા લાગ્યો કે હે ભાઈઓ અને લોકો ! મારે ઘેર દ્રવ્યનો તોટો નથી અને હું તો સર્વ સમૃદ્ધિએ પરિપૂર્ણ છું. જે કોઈને દ્રવ્ય લેવું હોય તે મારી પાસે આવો. આ પ્રમાણે ટહેલ નાખતા વર્ષ વીતી ગયું ત્યારે પોતાને ઘેર જવાને તૈયાર થયા. પેલા શેઠને ઘેર ટહેલ નાખવાવાળાને તો શેઠે દ્રવ્ય આપ્યું અને તેને ધનવંત કરી ઘેર મોકલ્યો, પણ બીજો હતો તે તો ઠાલોને ઠાલો જ ઘેર ગયો. આમ ખાલી હાથે પાછો ફરનાર શું કમાઈને ઘેર ગયો છે કે તે ઘેર રહીને ભુક્તમાન કરે ! એથી તે પાછો પરદેશમાં જ રટણ કરીને પેટ ભરતો થયો છે. આ દૃષ્ટાંતનો સિદ્ધાંત એવો છે કે જે નગરશેઠને ઘેર ટહેલ નાખનાર હતો તેને પરમેશ્વરનો ઉપાસક જાણવો અને બીજો જે ગંજેરીને ત્યાં ઉતર્યો હતો તે તો બ્રહ્મજ્ઞાની હોઈ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ ભાંગ પીને બકે છે કે હું તો અહંબ્રહ્માસ્મિ પરિપૂર્ણ છું ને તમારે કોઈને વરસ થયું હોય તો આવો. આમ વરસ કહેતાં તો જિંદગીનો બધો જન્મારો જાણવો. હવે પેલા પરમેશ્વરની ઉપાસના વાળાને તો પરમેશ્વરે દ્રવ્યરૂપ પરમપદ આપીને પોતાના ધામમાં રાખ્યો. બીજાએ તો પરમેશ્વરની ભક્તિ કરેલી નહિ એટલે તેને મજૂરી શાની આપે અને પોતાના ધામમાં કેવી રીતે રાખે ! માટે તેને તો તરતને તરત લક્ષચોરાસીરૂપ પરદેશમાં જન્મમરણ ભોગવવા જવું જ પડે. એટલા જ માટે નિજકર્તાની ભક્તિ છોડીને કોઈપણ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં વહિત-વિતંડી થઈ જશો નહિ, પણ કર્તાની ભક્તિ અને ભજન કરશો તો તમારો ઉદ્ધાર થશે અને ધણિયાતા કહેવાશો. આમ નિજકર્તાના ધણિયાતા થશો ત્યારે કાળમાયાની આદ્ય લઈને જે બીજાં અનેક વિઘ્ન છે તે પૈકી તમોને કોણ આંચ દઈ શકે તેમ છે ? આમ જ્યારે કાળમાયા અને વિઘ્નોની આંચથી મુક્ત થશો ત્યારે કદાચ અવતાર ધરશો તો પણ મુક્તરૂપ જ છો. આ સાંભળી કોઈ બ્રહ્મજ્ઞાની કહેશે કે અમે તો બ્રહ્મજ્ઞાનથી મુક્તરૂપ છીએ. આ પ્રમાણે જો કહેતા હોય તો અમે અનેક ન્યાયે કરીને જોયું

પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાને કરીને અને બ્રહ્મજ્ઞાનીને કહ્યે મુક્તરૂપ થવાય એવું છે જ નહિ. એટલા જ માટે મુક્ત થવું હોય તો નિજકર્તાની બંદગી કરતાં જો કર્તા રીઝે અને મુક્ત કરે તો જ થવાય તેમ છે. વળી જો પંચ પ્રકારના દેહ ભાંગીને કર્તામાં મળો તો મુક્ત થવાય. પણ એ પંચદેહ ભાંગવાની કળ બ્રહ્મજ્ઞાનીના હાથમાં નથી અને કદાચ ભાગવા જાય તો એમનાથી ભાંગી શકાય તેવા એ દેહ નથી. એટલા માટે જે કર્તાની અદૃષ્ટ વિભૂતિના પદાર્થ કર્તાના કરેલા છે; તે કર્તા વિના અગર કર્તાની કરેલી અવધિ વિના કોઈ ભાગી શકે તેમ નથી. વળી કર્તાની બંદગી અને ભક્તિ વિના આપોઆપ જ્ઞાન પામીને મોક્ષ થાય તો કર્તાના કર્યાપણાનું તેમ જ કર્તાનું માહાત્મ્ય શું રહ્યું ? એટલા માટે કર્તાની ભક્તિ કરવી એથી કરી કર્તા રીઝશે, કારણ કે કર્તાના કર્યા વિના તરણું પણ હાલી શકે તેમ નથી.

ચોથું અંગ સમાપ્ત

પરચા પ્રકરણ ચતુર્વિધ જીવનિરૂપણ અંગ-૫

હે પરમ દયામય પરમગુરુ ! આપ કહી ગયા છો કે કર્તા સિવાય તરણું પણ હાલી શકતું નથી તો પછી આગળના જમાનામાં મોટા મોટા આચાર્યો તથા અવતારાદિક થયા તે અનેક પ્રકારના પરચા દેખાડી ગયા છે. જુઓ, કેટલાક મૂએલા જીવતા કર્યા, કેટલાક લૂલા-લંગડા, આંધળા-પાંગળા વગેરેને હાથ, પગ અને આંખો આપી ગયા તે કેમ આપી ગયા હશે ? વળી તમે તો કહી ગયા છો કે કર્તાના કર્યા સિવાય તરણ હાલતું નથી તો પછી તેમણે આવા પરચા કેવી રીતે આપ્યા હશે ? હે અંશ ! આ વિષય સ્પષ્ટ સમજાવું છું તે સાંભળ. જુઓ, હું પણ ગ્રંથને વિષે પરચા વિષેની વાતો કહી ગયો છું પરંતુ તે વિષેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો અત્યારે કરું છું તે સાંભળો. જુઓ, આ જગતને વિષે ચાર પ્રકારના જીવ છે તે પૈકી એક જિજ્ઞાસુ, બીજો મુમુક્ષુ, ત્રીજો અર્થાર્થ અને ચોથો વિષયી જીવ. આ ચાર પ્રકારના જીવ કર્તાથી થયા છે એ વિષય કયા દૃષ્ટાંતથી સમજાય ? તે કહું તે સાંભળો. જુઓ, એક જ જળથી ચાર વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ છે. તે પૈકી એક પરપોટો, બીજું મીઠું, ત્રીજો કરો, અને ચોથું મોતી. આ ચારની સરખામણી કરતાં જિજ્ઞાસુ જીવ તે પરપોટા જેવો જાણવો, મુમુક્ષુ જીવ તો મીઠા જેવો જાણવો અને અર્થાર્થી જીવ ને બરફના કરા જેવો જાણવો તથા વિષયી જીવ તે મોતી જેવો જાણવો. હે અંશ ! આ પૈકી જિજ્ઞાસુ જીવ તો ન્યાય સહિત કર્તા સંબંદીનું જ્ઞાન સાંભળતાની સાથે જ ચેતી જઈ શરણે આવ્યો. પછી તેને ગુરુએ કર્તાની ભક્તિ જેવી રીતે કહી તેવી રીતે કરવા લાગ્યો. મુમુક્ષુ જીવની સાથે તો અમોએ દોસ્તી કરી એટલે એકતા થઈ, ત્યારે ધીરે ધીરે ઉપદેશ કરતાં તેનું હૃદય પીગળ્યું

અને તે અમારે શરણે આવ્યો. આ મુમુક્ષુ જીવને પણ કર્તા સંબંધી ભક્તિમાં લગાડ્યો. હવે અર્થાર્થી જીવને તો જન્મમરણ અને ચોરાસીના ફેરાનો તેમ જ નરકનો ભય દેખાડીને ઓગાળ્યો ત્યારે તે જીવ ગલિત થઈને અમારે શરણે આવ્યો. તેને પણ કર્તા સંબંધીની ભક્તિ પાછળ લગાડ્યો. હવે આ ઉપરાંત વિષયી જીવને તો આ ઉપર કહેલા ત્રણે પ્રકારના જ્ઞાનની આદ્ય લઈને બીજા અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા પણ કોઈ જીવ એકેય પ્રકારે સમજ્યા નહિ અને અમારી પાસે પણ આવ્યા નહિ. એટલે કે તે અમારાથી અલગને અલગ રહેવા લાગ્યા, ત્યારે અમોએ પેલા ત્રણ પ્રકારના હરિજનોને કહ્યું કે આ લોક અમારી પાસે કેમ આવતા નથી ? એ લોકોને તમે સમજાવીને અમારી પાસે લાવો તો તે લોકોને અમે હરેક પ્રકારે સમજાવીને પશુ સરખા જંગલીને માણસની હારમાં લાવીશું. પછી ન્યાય સહિત નિજકર્તાને ઓળખાવીને તેમની ભક્તિ કરાવીએ. આ પ્રમાણે અમોએ સમજેલા હરિજન લોકોને કહ્યું ત્યારે તે જઈને પેલા અલગ રહેનાર જીવોને બોધ કરવા લાગ્યા, ત્યારે તે જંગલી શાકુટ લોક એવું બોલ્યા કે શું તમારા ગુરુ તે કોઈના મરેલાને જીવતા કરે છે કે કોઈ લૂલાં, પાંગળાં, આંધળાંને હાથ, પગ કે આંખો આપે છે કે જેથી અમો તેમને માનીએ ? અને તેમને શરણે આવીએ ? જુઓ, તમારા ગુરુ તે ખાય છે, પીએ છે, અને આપણા સરખા જ દેખાય છે કે નહિ ? જુઓ, તે કંઈક પરચો દેખાડે તો અમે તેમને માનીએ, આ પ્રમાણે તે સર્વ લોક બોલવા લાગ્યા, કારણ કે તેમનામાં અંતરજ્ઞાન તો છે જ નહિ, એ લોક ઉપલકદેહને જોવાવાળા છે એથી અધિક જુએ ત્યારે માને ને ? આ પ્રમાણે પેલા હરિજને અમારી પાસે આવીને કહ્યું. આમ આ હરિજનનાં વચન સાંભળી અમોએ નિજકર્તાની સ્તુતિ કરી અને કર્તાની આજ્ઞા માગીને કહ્યું, હે કર્તા ! પેલા ચાર પ્રકારના જીવ તમારા ઉપજાવેલા હતા તે પૈકી ત્રણ પ્રકારના જીવને તો તમારા સ્વરૂપના અને તમારી મહત્તાના જાણકાર કર્યા છે, પણ આ એક પ્રકારના જીવ તો અમારી પાસે આવતા નથી તો પછી તેમને કેવી રીતે સમજાવવા અને તમને કેવી રીતે ઓળખાવવા ? જુઓ, તમારે તેમને ખાનપાન તો સરખાં જ આપવાં પડે છે છતાં એ જીવ તમને તો ઓળખતા ય નથી, તો પછી તમે તેમને ઉપજાવીને શી મતલબે પાલણપોષણ પહોંચાડો છો ? હે પતિ ! તમારી મોટપ અને મહત્તા પ્રમાણે તેની તો તમારે ગણતરી કે ગણના પણ નથી, પરંતુ હે પતિ ! હું તમારો નિજ અંગીકૃત મહદ્અંશ છું. એથી કરી મારે તમોને ઓળખાવ્યા વિના કેમ ચાલે ? વળી મને પણ તમે આજ્ઞા કરીને આ ભવને વિષે મોકલ્યો છે; જેથી એ જીવોનું કલ્યાણ ન કરી શકું તો મેં તમારી શી મતલબ સાધી ગણાય ? એટલા જ માટે એ જીવોને તમારું સ્વરૂપ ઓળખાવવું જોઈએ. ઓળખ્યા પછી ભલે ચાહે તેમ કરે પણ તમારી મહત્તાને તો તેઓ

જાણે તો ખરા ને ! આ કારણને લીધે આપની પાસે આજ્ઞા માગીને એટલું જ કહું છું કે એ લોકો તો પરચા આપ્યા સિવાય માનતા નથી, પણ તે પરચા આપના હુકમ સિવાય કેમ અપાય ! કારણ કે બીજાથી તરણું એ કેમ હાલી શકે ! આ પ્રકારે અમોએ સ્તુતિ કરી અને કર્તાની આજ્ઞા માગી. એ પ્રમાણે કર્તાના કરાવ્યાથી પરચા જરૂર જણાય ત્યાં આપ્યા. તે પરચા સંતજનોએ ગ્રંથમાં લખીને પેલા સમજેલા હરિજનોને આપ્યા, પરંતુ તે પરચાનું માન અમોએ માથે લીધું નથી. તે શા માટે લઈએ ? કારણ કે પરચા તો કર્તાની પાસે જ કરાવ્યા છે, તો પછી આપણે શા માટે માથે લેવા જોઈએ ! જુઓ, જ્યારે તે ગ્રંથ પેલા શાકુટ લોકોને સંભળાવ્યા ત્યારે તે સાંભળીને તે શાકુટ લોકોને ભાવ ઊપજ્યો, એથી તે અમારી પાસે આવવા લાગ્યા. પછી તે જીવો ઉપર હેત લાવીને મારી પાસે બેસાડી થોડે થોડે બોધ કરવા માંડ્યો તેમ તેમ તે જીવોને અમારી ઉપર હેત ઉપજવા લાગ્યું. જુઓ, આ જીવ તો જડ હતા પણ પેલા પરચા ઉરમાં જાણીને તે ભાવ ઉપજાવે છે. પછી અમારી સાથે તે જીવોની સાચી દૃઢતા બેઠી ત્યાર પછી એ જીવ અમારી સાથે અંતર ખોલીને વાતો કરવા લાગ્યા. તે કહેવા લાગ્યા, હે સ્વામી ! તમે તો કોઈ અકળ પુરુષ હોઈ અવિનાશી છો. આ સાંભળી મેં તેમને કહ્યું કે હે ભાઈઓ ! એવા પુરુષ અમો છીએ એવું તમે શાથી જાણ્યું ? ત્યારે તે લોકો કહેવા લાગ્યા કે હે મહારાજ ! તમે તો ઘણાકના કાર્ય કર્યા છે. જુઓ મરેલાં મનુષ્યોને જીવતાં કર્યાં છે, વળી ઘણાંકને હાથ, પગ અને આંખો આપી છે. એવાં બહુ જણનાં કાર્ય કર્યા છે. આવાં કામ તે મોટા પુરુષો સિવાય કેમ કરીને થઈ શકે ? આ વાત સાંભળ્યા પછી મેં એ સર્વ લોકોને એવું કહ્યું કે એમાંનું અમે કંઈ જ કર્યું નથી. આ તો પેલા હરિજનોએ અમારી ઉપમા વધારવા તમોને કહ્યું હશે, પણ અમોએ એવું કંઈ કર્યું નથી. તે વખતે સર્વ હરિજન કહેવા લાગ્યા કે આ મોટા પુરુષ મુખે કરીને કહેતા હશે કે એ પરચા અમે આપ્યા છે ! માટે મોટા પુરુષ તો પોતાની કીર્તિ પોતાને મુખે કરે નહિ. ખેર, ગમે તેમ હોય ! પણ તે પરચા જૂઠા છે એમ અમો કેમ કરીને માનીએ ? એ પ્રકારે અમો જેમ જેમ ના કહેતા જઈએ તેમ તેમ એ લોકો અમારા વિષેની ભાવના દૃઢ વિશેષ કરતા ગયા. આમ જ્યારે અમારે વિષે ભાવના દૃઢ કરતા ગયા તેમ જ જ્યારે અમારે વિષે જીવ પ્રતીત આણીને દૃઢ થયા, ત્યાર પછી એ જીવોને બોધ કરતાં અમોને ફાવ્યું. પછી અમે જે જે જ્ઞાન કરીએ તે તે સાચું માની લે અને એ જ્ઞાનનું ચિંતવન કરીને સમજવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે જે જે જાણવા લાગ્યા તે તે સાર અને અસાર, સાચું અને જૂઠું તેમ જ નિત્યાનિત્ય વિવેક એટલે કે આ નિત્ય વસ્તુ અને આ અનિત્ય વસ્તુ, એમ સારાસાર સમજવા લાગ્યા. વળી આ બધું કર્તાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, એ બીજાથી નીપજે નહિ, પણ કર્તા પોતે જ જેને હાથે

કરાવે તેનાથી નીપજી શકે પણ કોઈ બીજાથી આપોઆપ નીપજી શકે નહિ. આ પ્રમાણે જ્યારે સમજવા લાગ્યા ત્યારે અમને પોતાને નિજજ્ઞાને કરીને સત્ય માન્યા. જ્યારે અમોને સત્ય માન્યા ત્યારે અમોએ તેમને કર્તા સંબંધી કર્મ કરાવીને માણસની હારમાં આણ્યા. આમ જ્યારે એ લોક માણસની હારમાં આવ્યા ત્યાર પછી તે લોકોને અમે નિજકર્તા સંબંધી ઉપદેશ કરીને સુખિયા કર્યા છે. પછી તે લોક કર્તાને જાણીને જ્યારે સુખિયા થયા ત્યારે પેલા પરચાપરચીના વહેમને ભૂલી ગયા.

આમ પરચાના વહેમને ભૂલી ગયા તે જણાય કેવી રીતે ? જુઓ, પરચાનો વહેમ એમના અંતરમાં રહ્યો હોય તો કોઈ હરિજનને એકનો એક પુત્ર હોય અને અમે ત્યાં બેઠા હોઈએ ને એવામાં પુત્રનું મૃત્યુ થાય પણ કોઈ અમને કહેતું નથી કે આ બાળકને જીવતું કરો, કારણ કે પરચાથી હાનિ થાય છે કે નથી થતી તે વિષે તે સમજી ગયા છે. એથી જ એ લોકો કહેતા નથી કે આટલું કામ કરો. આ પ્રકારે આ જંગલી જડ જીવોને ચેતાવીને પરમેશ્વરના પદને પમાડ્યા. આ જંગલી જડ જીવોને કેવી રીતે પરમપદમાં પહોંચાડ્યા તે વિષે એક દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભળો. જુઓ, ચારપગા પશુઓમાં મદોન્મત્ત હાથીને ઝાલીને વશ કરવો હોય તો એક મોટો ખાડો ખોદીને તેના ઉપર કાગળની હાથણી ઊભી રાખે છે અને તે પછી આ હાથણીને જોઈ વિષયાંધ હાથી તે હાથણી તરફ દોડે છે, જુઓ, આ હાથણી સાચે છે ? ના, જૂઠી છે પણ તે હાથી સાચી હાથણી જાણીને ખાડામાં પડ્યો. પછી તેને વશ કરીને રાજાની સવારીને લાયક કર્યો. આ વાતને લગતું એક બીજું દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભળો. જંગલમાં સિંહ રહે છે પણ તે કોઈને હાથ આવતો નથી, પરંતુ તેને પણ અજાડી કે પાંજરામાં છેતરીને પકડી લે છે. પાછળથી તેને વસ્તીમાં લાવી ભણાવે છે. આ ભણાવેલો સિંહ રાજાને પોતાને કામ આવે છે. આ પ્રકારે પેલા શાકુટ જંગલી જીવ પણ એવા જ હતા, પણ તેમને પરચારૂપી પાંજરામાં કે અજાડીમાં પાડીને પરમેશ્વરને ખપ લાગે તેવા કર્યા, જુઓ, આ પ્રમાણે આચાર્યે સારું કર્યું કે ખોટું ? સારું જ કર્યું. આમ ન કર્યું હોત તો પરમ દયામય પતિને કામ આવે એવા જીવ તૈયાર થાત નહિ. જુઓ, બીજું દૃષ્ટાંત આપું છું તે સાંભળો. કોઈ બાળકને કંઈ રોગ થયો હોય તો તેને ઔષધ ખવડાવી મટાડવાની ખાતર તેની માતુશ્રી હાથની ખાલી મૂઠી વાળીને કહે છે કે, હે બેટા ! જો તું આટલું ઔષધ પી જાય તો આ મારી મુઠ્ઠીમાં લાડવો છે તે હું તને આપું ! આ પ્રકારે માતુશ્રી જુઠ્ઠું બોલીને બાળકને ઔષધ ખવડાવી રોગ મટાડે છે. એ જ પ્રકારે અને એ જ ન્યાયે મોટા પુરુષો જગતરૂપ બાળકને જ્ઞાનરૂપી ઔષધ ખવડાવીને મોક્ષ પમાડે છે.

અંગ - ૫મું સમાપ્ત

રાજનીતિ દેખાવન પરમગુરુ પ્રતિપાદન અંગ-૬

હવે કોઈ નરાધિપતિ રાજાને મહાવિકટ વંકો દેશ જીતવો હોય તો હરેક પ્રકારના છળ કરીને જ જીતે છે. પછી તે વંકા દેશને અનેક પ્રકારના અન્યાય અને કુભાંડ છોડાવીને રાજા ન્યાય નીતિમાં વર્તાવે છે, ત્યારે સર્વ લોક સુખ પામે છે. આ પ્રમાણે સુખ પામીને સર્વ લોક સરકારને આશિષ દે છે. પછી તે આશીર્વાદે કરીને રાજાને છલબલ કરતાં જે દોષ લાગ્યો હતો તેનું નિવારણ થાય છે. પછી વખત જતાં પોતાનો જય થાય છે અને અમલ વૃદ્ધિ પામે છે. પણ રાજા પોતે ન્યાયથી ચાલીને જગતની પ્રજામાં સુખ પ્રવર્તાવે તો જ રાજાનું રાજ્ય ઘણો કાળ પહોંચે છે. વળી ન્યાયે ચાલવાથી અને રૈયતને સુખ પમાડવાથી રાજાની સુકીર્તિ અને શોભા વૃદ્ધિ પામતાં જાય છે. આમ શોભા અને સુકીર્તિ એ જ રાજાએ રાજ્ય કર્યાનું ફળ છે એમ જાણવું. જે રાજાએ આ લોકમાં અને પરલોકમાં યશ મેળવ્યો છે તે યશ અને કીર્તિથી તે જ્યાં જ્યાં જશે ત્યાં ત્યાં લોકો તેને આદરમાન સહ સુખ આપશે. એટલા જ માટે રાજાના રાજ્ય કર્યાનું તાત્પર્ય એ જ છે કે તાડના સહિત ન્યાયે ચાલવું અને રૈયતને પાળવી, તો રાજાએ રાજ્ય કર્યાનો દોષ લાગશે નહિ તેમ જ પરમેશ્વર પણ રાજી રહેશે. આમ જેના ઉપર પ્રભુ રાજી રહ્યા હોય તેને બીજું શું જોઈએ ? એટલા જ માટે રાજાએ પ્રજાને દુઃખ દેવું નહિ. કદાચ આમ હોવા છતાં પ્રજા અતિશય દુઃખ પામશે તો તે અતિશય દુઃખને લીધે પ્રજામાં એક્કો થઈ જશે. આમ જ્યારે પ્રજામાં એક્કો થઈ જાય ત્યારે રાજ્યનો ભંગ થાય. આમ જ્યારે રાજ્યનો ભંગ થાય ત્યારે જગત બહુ દુઃખવશ થાય અને એકબીજાને લૂંટી ખાઈને ઉજ્જડ કરી નાખે. એ કારણને લીધે રાજાએ જગતનો એક્કો થવા દેવો નહિ. કદાચ એક્કો થશે તો જગત લુંટાઈ જઈ ઉજ્જડ થઈ જશે. આમ જ્યારે જગતનો ભંગ થાય ત્યારે પરમેશ્વરને પોતાનો મહદ અંશ મોકલીને નિયમમાં રાખતાં ઘણો પ્રયત્ન પડે. આમ જ્યારે પરમેશ્વરને પ્રયત્ન પડે ત્યારે તો તે કરતાં હમણાં જે રાજાનું રાજ્ય ચાલતું હોય અને તે નિયમમાં રાખી શકે તો તે ઘણું જ સારું છે. આમ થવાથી પરમેશ્વરને શ્રમ પહોંચે નહિ.

હવે આટલા પ્રકારના ન્યાયથી જોતાં રાજ્યપદવીની ઐશ્વર્યતા ઘણી મોટી છે, પરંતુ અમે જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે રાજ્ય કરે તો જ રાજા રાજ્યનું રાજ્ય કરે અને છેવટે મોક્ષ પણ પામે. એટલા જ માટે આ પ્રકારે ન્યાય ચલાવીને અને જગતનું પાલન કરીને સુખી રાખવા યોગ્ય તો એક માત્ર રાજ્યપદવી જ છે.

દોહા

તબતે શીખ સકલ વિધિ, રાજરીતનકી સોય,
ભિન્નભિન્ન કરી ભાખેહુ, અર્થ સહિત ગતિ મોય (૧)
જક્ત કબજ કરનન જીનું, પાલન કરન તગાજ,
છલબલકી કલ કહી તમ, લહે સો રાજધિરાજ. (૨)
શ્રીપતને મુખ યોં કીયે, હે નરપત મમ તુલ,
જબતે રાજ કરને જીનું, કીનેહુ અર્થ અમૂલ. (૩)
કુલ રાજન જેહી અવનીકે, ઓરૂ ઈશ્વર અવતાર,
પરમગુરુ શિર સબનકે, શીખ દેવન અધિકાર. (૪)
તદપિતાય જુગજાહેર, સકલ મર્મ ગતિ સાર,
રાજરીત રજતજ સબે, કીનેહુ કુવેર પોકારં. (૫)

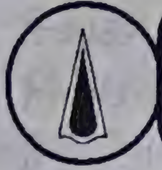
-ઈતિશ્રી સક્ત પરમ પ્રકાશમાણે સક્તભાષ્ય ગ્રંથ-

-સંપૂર્ણ-

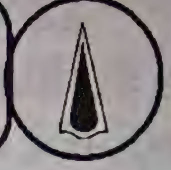
ઇચ્છાવૃતિ આદિ નિજઅંશલક્ષણા તથા સતકૈવલનું પરમ યજન પરમાર્થ સાધન ઊલટક્રિયા નિરૂપણ

પ્રકરણ-૯

રજોગુણની દશ આકાંક્ષાની ઊલટક્રિયા

ઉપપ્રકરણ-૧

શ્રીમંત પરમગુરુ શ્રી કરુણાસાગર ભગવાન આતુર નરનારી શ્રોતાજન તથા સંત પ્રત્યે તત્વભાગની ઉલટક્રિયાનું નિરૂપણ કરે છે તે સાંભળો. આ પ્રકરણ સાંભળતામાં પરમાર્થ પ્રાપ્ત થાય એવા જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવાનો ભાવ ઊપજે, એટલા માટે સાવધાન થઈ શ્રવણ કરજો. એથી કરી આ માર્ગે જતાં અંશને આદિ નિજ કેવલપતિની બોધલક્ષ વડે પ્રત્યક્ષ દર્શન જેવી અનુમાન ભેટ થશે.

હવે રજોગુણની દસ આકાંક્ષાઓની ક્રિયા ઇન્દ્રિયોને વિષે જે થાય છે તેની સાધારણ પ્રવૃત્તિ દેખાડી છે. હવે એજ પ્રવૃત્તિ વડે પોતાના સ્વરૂપનું અને પતિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એવી ક્રિયા કહું છું તે સાંભળો. પ્રથમ કાને શબ્દ ઘણા પ્રકારના સાંભળીએ છીએ અને તે જ પ્રકારે વહેવારમાં સર્વજંતુ આચરણ કરે છે. જે શબ્દ સાંભળવાથી પોતાનો લાગ નિદાન નિજ પદ કર્તાને વિષે પહોંચે તેવા જે વચન હોય તેના વિષે સદાકાળ અંતઃકરણની યોજના કરવી. શ્રોતાએ ત્યારે શું શ્રવણ કરવું ? સત્ય શાસ્ત્રવિચાર શ્રવણ કરવા સારું અત્યંત અક્ષય પ્રીતિ રાખીને સાંભળવું અને એ વચન સિવાય જે અકારણ હોય તેનો મનથી ત્યાગ કરી કાને પણ શ્રવણ કરવું નહિ. વળી સદગુરુ ઉપાસના તથા ધર્મનીતિ રાખવી અને એ કર્મને નિષ્ઠા પણ બહુ રાખવી તેમજ વર્ણાશ્રમની જુક્તિ અને પ્રીતિ વડે તેનું સેવન કરવું. પતિપ્રાપ્તિ માટે દેહની આદિથી અંત સુધી જીવને જે જે કર્મ કરવાનાં તે વારંવાર શ્રવણ કરે તો જ કળ્યામાં આવે. આ પ્રમાણે શ્રવણ કર્યા વિના ભક્તિ, જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને નિર્વાણપદ પામવાની પ્રતીતિ જણાય નહિ અને એ પ્રતીતિ જાણ્યા વિના વૃત્તિનું સજાણ નિશાન પહોંચે નહિ; કારણકે અંશ સ્વયં પોતે જે છે તેની પોતાની નિજ બાહ્યદૃષ્ટિ જે છે તે જ્યાં સુધી નિજકર્તાના સનાતનપદને વિષે ના પહોંચે, ત્યાં સુધી જે જે ભજનસ્મરણ કરીએ તે તે ઓરલા પદાર્થના અનુરાગનું થાય માટે પરમગુરુનાં અગાધ સત્ય બોધવચનો જે દિવ્ય બોધરૂપ છે તે જ ત્રિવિધ અર્થવાળાં પ્રસિદ્ધ બોધ વચનો પ્રત્યક્ષ અનુમાનપૂર્વક શ્રવણ કરજો, ત્રિવિધ અર્થ એટલે ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ હોઈ જે વચનમાં નિજઅદ્વૈત સકર્તાપતિ

કળવામાં આવે તે ત્રિવિર્ધાથ તે શ્રવણ કરવાં; જેથી અંતવ્રેહે હેતુએ (અંતરના વિરહવાળા હેતુએ) પતિવ્રતાની ભાવના સરખો એક કર્તાને વિષે જ અતિશય પ્રેમ રાખવો. આ પ્રકારે વચન શ્રવણ કરવાનો પ્રતાપ અદ્‌ભૂત હોઈ અમાપ છે. તેના યોગ વડ પરમપદ સુલભ થાય અને આતુર જન હોય તેને તો પ્રગટ પ્રાપ્તિ માલમ પડે.

હવે નાસિકાદ્વારે નાના પ્રકારે પુષ્પાદિકની સુગંધી ગ્રહણ કરીએ છીએ, તે પદાર્થની સુગંધ લેવાની ભાવના જ્યારે નિજ અંતરમાં થાય, ત્યારે સંત પરમગુરુભોગમૂર્તિને ભક્તિપ્રેમ વડે જે સુગંધી પુષ્પાદિક સમર્પણ કરેલું હોય તેની ઉત્તર પૂજા થયા પછી તેની પ્રસાદી જે શરીરે સ્પર્શેલું છે તે માથે ધારણ કરીને પછી તેનું સેવન કરવું દાખલા તરીકે વિષયી જીવ નરનારી પુષ્પાદિક સુગંધનો વિલાસ કરે છે, તે પ્રકારે પરમગુરુના ચરણાવિંદ ઉપર પુષ્પાદિ સુગંધનો વિલાસ કરવો અને તે જેમ ભ્રમર કમળની સુગંધ લે છે તે પ્રકારે વિરહભાવે પરમગુરુના ચરણકમળની સુગંધ ગ્રહણ કરવી. આ પ્રકારના ભક્તિપ્રેમ વડે પ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય, આ પ્રસાદ તે નિજસ્વરૂપ તથા સકર્તા હોઈ તે અનાદિ પદરૂપ અમોધ પરમપદાર્થની સુગંધ પામીએ, એટલે પછી તેને કર્તાનું ચરાચર વ્યયરૂપ સકલ કૃત સુગંધરૂપ જ જણાય.જે આ પ્રકારે અનુભવદ્વારે ઉપાસનાની સુગંધ લેશે એને સઘળુ કૃત સુગંધસ્વરૂપ જોવામાં આવશે, ત્યારે તેને દુર્ગંધ નજરે આવશે નહિ.

હવે નેત્રે કરીને નિરીક્ષણ કરવાને સર્વ જીવ પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમાં કોઈ કામની ઇચ્છાએ કરીને તો કોઈ સહેજ સ્વભાવે અંતરબાહ્ય દષ્ટિએ સ્ત્રીપુરુષો સર્વ જુએ છે; પરંતુ વિષયભાવબુદ્ધિનું જે જોવાનું તેનો ત્યાગ કરીને જોવું, વળી તત્ત્વપ્રવૃત્તિ સમૂળ જોઈને તેમાં જે જે વિષયાદી ક્રિયાવિભાગ વર્તે છે તે તે વિષયાદિ ક્રિયાનો વિભાગ ત્યાગ કરાવીને તેને પરમાર્થને વિષે લગાડવા. પછી આ બંને વિભાગ એકટા કરીને અંતરભાવવૃત્તિ પાસે લાવીને પદાર્થ ઉપરની ભાવના પોતે સમેટી લેતાં પછી તે દષ્ટિ જે શેષ રહે છે તે આપનાઆપ અંશની પોતાની બાહ્યદષ્ટિ જાણવી. આ બાહ્યદષ્ટિ તે સજાણ નયન હોઈ તે પરમ અલૌકિક પોતાને (અંશસ્વરૂપને) દેખાડવા લાગે, વળી આ જ દષ્ટિએ સકર્તાને પણ દેખીને ઓળખવાના છે, માટે દિવ્ય નિજરૂપ પોતે અને તેના પતિ એ બંનેનું વિલોકન કરવું. એજ નિરીક્ષણપણું હોય તે અતિ ઉત્તમ અભ્યાસે પ્રેમ સહિત કરવું. અહો ! હે અંશ ! તમે સદ્‌ગુરુ વડે ઉલ્ટીને દેખશો, તો સનાતન પ્રભુ દેખવામાં આવશે; એટલા સારું પરમગુરુ શ્રી કરુણાસાગરનું રૂપ (સોહંગસ્વરૂપ) અખંડ ગતિરૂપ જોતા રહેવું. સંત તે સમર્થ પરમગુરુ હોઈ તેમની દેહાંતર (તેમના સોહંગરૂપ મૂળ ખરા સ્વરૂપની) પરમ આકૃતિ પ્રથમ અતિ ઉલ્લાસે જોવી, એથી કરી પૂર્વે એટલે આગળ જોવાનું જે નિરૂપણ કરી ગયા છીએ તે પુષ્ટિ

પામશે. અહો ! હે અંશ ! સકલતત્ત્વોની ક્રિયાસહિત સ્વરૂપ જાણીને જોવા મળે તે મહા અદ્દ્ભુત હોઈ અપૂર્વ જાણજો. આ પ્રકારે જોયા સિવાય પદાર્થ અને પરમપદ જોવામાં આવશે નહિ. હવે આ પદાર્થ બે પ્રકારના છે, તેમાં એક તો તત્ત્વઅંશ સમેત સકલ કૃત જાણવું અને બીજું તે સ્વજાણ સ્વરૂપ ખુદ કેવલકર્તાનું જે અનાદિ ભાસક (ભાસ કરનાર), આ ઉભય પદાર્થ જોયા વિના તો તોલમૂલનું પ્રમાણ કંઈ પણ જણાય નહિ, વળી અવધિ અને અવધિરહિત સીમા આદિમધ્યાંત જાણવામાં આવે નહિ; તે માટે પરમભેદ લક્ષ અને આદર રાખી સર્વ નરનારી જીવ જોજો; જે જોયાના પ્રતાપથી જીવનું અનંત કલ્પનું કાર્ય સરશે. હવે પ્રથમ તો ચરાચર વિરાટ; દેવ અને સામાન્ય વિશેષ અંશની આદ્ય લઈ કૃતમાત્ર જોવું. પછી આ કૃતના પરમકર્તા વિષે ગમ લઈને તે ગતિ જોવી. હવે આ ઉપરાંત વેદ, શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વિષે પ્રમાણયુક્ત જોવાનું કંઈ પણ રહેતું નથી. આ પ્રકારે શ્વસંવેદગતિનું જોવાનું દર્શાવ્યું. જેણે આ પ્રકારે જોયું તેનું અનંત કલ્પનું કાર્ય સર્યું, જે કર્તા સાથે વિયોગ હતો તેની સાથે સંયોગ થઈ ને અક્ષયપદ મળ્યું, અહો ! હે અંશ ! આપણે તો દગ-નેત્રરૂપ છીએ અને આપણા કર્તા કેવલ તે પણ દિવ્ય દગસ્વરૂપે જ છે, તે માટે એક એકને જોઈએ તો જોવાનું બહું સુલભ થશે. દિવ્ય દેહરૂપ દગઆકૃતિ જેની છે તે પરમ અવ્યય વ્યક્તિ હોઈ તે પોતે સ્વજાણ સર્વજ્ઞ, અખંડવિભૂતિરૂપ અમર અને અચળ છે, વળી અંશનું અને નિજકર્તા પ્રભુનું એક એકને જોવાનું સચિંતક અતિ સચેતન હોઈ પરમ સુરેખ છે; તે વિષેની આ પ્રતીતિ કહી. એથી કરી વિવેકપૂર્વક જણાય છે. તેમાં અંશની દષ્ટિ વડે તત્ત્વનું વર્તમાન થાય છે અને કેવલકર્તાને જોયે કરીને અંશ સચેત થાય છે. જેમ સૂર્યના ભાસ વડે નેત્રના તેજને પુષ્ટિ મળવાથી પદાર્થ દેખીએ છીએ તે સિવાય જોઈ શકતા નથી, પણ સૂર્ય કંઈ નેત્રની પુષ્ટિએ સર્વને દેખતો નથી. તે તો સ્વયં પ્રકાશક છે. તેનું કામ તો જીવને નેત્રે પદાર્થ દેખવા સારુ પડે છે, આ પ્રકારે અલ્પજ્ઞ અને સર્વજ્ઞ નીરખવાનું દેખાડી દીધું, આ પ્રકારે જોઈને પરમ પુરાતન પ્રભુ અચળ છે તેનું તમે યજન કરજો.

હવે ક્ષુધાપિપાસા–આકાંક્ષા તે અન્નમયકોષરૂપ સર્વ દેહનું પાલન કરવા મુખે કરી ખટરસ પદાર્થ ખાવા પીવા તે છે, હવે આ ખટરસ તે કયા કયા કહું છું, એક તે મધની આદ્ય લઈ જિહવાએ ચાટીને ખાઈએ તે લેહ્ય (અવલેહ, ચાટણ) નામનો રસ જાણવો. બીજો પેય નામે રસ તે દુધ રસની આદ્ય લઈ ગટગટ પી જવાય તે જાણવો. ત્રીજો ચોખરસ તે આમ્રફળ, મીઠાં લીંબુ આદિ ચૂસી લઈને કૂચો થુંકી નાખીએ તે. ચોથો ખાદ્યરસ તે જામફળ આદિ ફળ તથા બદામ, પીસ્તા; સાકર વગેરે ખાઈએ તે ખાદ્ય નામે રસ જાણવો, પાંચમો અન્નભોજ્ય નામે રસ તે ક્ષીર; ભાતની આદ્ય લઈ ખાઈએ તે છટ્ઠો ભક્ષ્ય નામે

રસ તે રોટલી; પોળી (પૂરણપોળી) અને પકવાન ખાઈએ તે દેહનાં ખટરસ ભરણપોષણને સારું પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ તે નર્યા દેહને સારુ જ પ્રયત્ન કરીને ભોગ લેવો નહિ. આ સાંભળી કોઈ શ્રોતા કહે કે, ત્યારે કેમ કરીએ ! તે સિવાય તો દેહનો નિર્વાહ ચાલે નહિ ! હવે તે વિષે કહું છું તે સાંભળો. આપણને જે જે પદાર્થ; ફળ, રસ આદિ આવી મળે; તે સંત પ્રત્યક્ષ અવતારમૂર્તિ પ્રતિમાદિકને પ્રથમ સમર્પણ કરવું, પછી શેષ ઉચ્છિષ્ટ તે મુખમાં ઘાલીને સ્પર્શેલું હોય તે અથવા નજરે દેખાડેલું હોય, તે અથવા કાને સંભળાયેલું હોય, તેનું સેવન પ્રીતિપૂર્વક નિયમ અને નિષ્ટા રાખીને અલમસ્ત ન થવાય એવી રીતે ખાવું. પછી આ પ્રસાદ-રસના પ્રતાપ વડે તત્ત્વભાગનાં મુખ વિકાશ પામીને પોતાના પતિ ભણી ભક્ષણ કરવા સારું દોડશે, દગરૂપ અંશનું દષ્ટિરૂપ મુખ છે. તે અંતરબાહ્ય દષ્ટિ તે જ તેની ત્વચા હોઈ નિષ્કલંક છે એમ જાણવું. રૂપઅરૂપથી રહિત, અલૌકિક દિવ્ય દેહરૂપ પતિના સ્વરૂપની સન્મુખ સકલ તત્ત્વના મુખ ચોતરફથી એકઠાં થાય, તે ત્યારે જ થાય કે જ્યારે આપણે પોતે નિર્મળ પ્રતીતિએ કરીએ ત્યારે થાય આમ થાય ત્યાર પછી એકમુખી ક્રિયા સુલભ થવા માંડે છે. હવે તે અંશની દષ્ટિનું ખાવું પીવું તે શું હશે ? આ અંશની દષ્ટિનું ખાનપાન તે સકર્તાનું પરમપદ ભુક્તમાન કરે તે છે. જેમ, કોઈ પતિવ્રતા સ્ત્રી હોય તે કાયા, મન, જીવ, પ્રાણસમેત પોતાના મુખનો યોગ પતિ સાથે મેળવે છે તેમ તેજ પ્રકારે અંશનું મુખ જે સજાણદષ્ટિરૂપ તે કર્તા ભણી સન્મુખ થાય એટલું ક્ષુધાતૃષાનું મહાઅદ્ભૂત ફળ પ્રાપ્ત થાય, પણ જે જે ખાનપાનના પદાર્થ આવી મળે તે સમર્પણ કરીને ભુક્તમાન કરજો, આ પ્રકારે પરમગુરુ ઉપાસનાએ નિજદષ્ટિરૂપ મુખનો સનાતનને વિષે સંયોગ કરવો તે તો જે પ્રકારે વ્રેહેવંતી કામિની પુરુષની સાથે અનુસરે છે તે પ્રકારે પોતેજ અર્પણ થાય ત્યારે જ એ સંયોગ થાય.

હવે ઉચ્ચાર-આકાંક્ષા રસનાએ કરીને નાનાવિધ વચનનો સારો નરસો ઉચ્ચાર થતો હોઈ સાચું જૂઠું બોલવાની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે; તેમાં જે વૃથા બોલવું હોય તે તેની ગમ જોઈને ત્યાગ કરવું અને આપણા કાર્યનું સત્ય હોય તેટલું જ બોલવું, અકારણ વચન બોલવા વિષે ભાવના ધરવી નહિ, હવે મન અને પ્રણવના યોગ વડે ઉચ્ચાર થાય, પણ તે પોતે અંશ પોતાની ઈચ્છાએ શબ્દઘાટ ઘડીને બોલાવે છે. તેજ ઉચ્ચાર (કેવી રીતે થાય છે તે) પ્રથમ પરમગુરુના બોધ વડે ઓળખી લેવો અને લાગલું (અચાનક) બોલવું પડે તો શું ઉચ્ચારણ કરવું તે સાંભળો. શ્વસંવેદની આદ્ય લઈ પાંચે વેદનો અભ્યાસ કરવો, જે અભ્યાસના યોગે રસના રંગાઈને કર્તાના અખંડ ચિંતનમાં સુરતારૂપ (ધ્યાનાકાર, તલ્લીન) થઈ જાય એટલે કેવલ અને પરમગુરુના યશ ગાઈને કૃતાર્થરૂપ થાય; એટલે પછી સકલ

પદાર્થના ઉચ્ચાર પ્રતીતિપૂર્વક સદાકાળ સત્સંગે ઘડે. એટલે આમ પરમ કૃતાર્થ થયેલી જીહવા સદાકાળ સત્સંગે સકલ પદાર્થના જે પ્રતીતિ ઉચ્ચર ઘડે તે ઉચ્ચાર વાચા જે છે તે જ પરમ અભ્યાસે પરમપદના વેત્તા થઈ રહે પછી તે એક સકર્તા સિવાય અન્ય ઉચ્ચારણ કદાપિ કરે નહિ. જો કદાચ કૃતપદાર્થ આદિની પ્રવૃત્તિ અર્થે બોલવું પડે, તો તે પણ નિયમે જ બોલે. આ પ્રકારે નીતિએ વાણીકૃત કર્તાપદાત્મક ઉભય ભાવને વદે. પછી તે વાણી અનર્થ વાચાળપણાથી મુક્ત થઈને પુનિત (પવિત્ર) થયેલી જાણવી.

હવે શીતોષ્ણ-આકાંક્ષા તે અંતરબાહ્ય શીતોષ્ણપણાની એવું થાય છે, તે એક એક તત્ત્વના સ્પર્શે કરીને નાના પ્રકારે વર્તમાન થાય છે, એવું સકલ તત્ત્વ ભાગનું વર્તમાન તે ચૈતન્ય અંશના સ્પર્શે કરીને ચાલે. હવે શીતનો સ્પર્શ થતા શાંતિ થાય છે અને ઉષ્ણ ત્રિવિધ તાપને સ્પર્શે તો તાપ ઊપજે છે. વળી જ્યાં સુધી નિજસ્વરૂપ અને કર્તાના સુખની શાંતિ પ્રાપ્ત ન થઈ, ત્યાં સુધી સદાકાળ તત્ત્વોની સંગતિએ દાહપણું છે જ. હવે વિષયને વિષે વર્તે છે તેથી શાંતિ ઉપજે છે, પણ તે શાંતિ નિજસ્વરૂપના સુખની નથી એમ જાણવું. કારણકે આ શાંતિએ કરીને તો જે વેળા વિષયની પ્રાપ્તિ થાય નહિ તે વેળા કામાગ્નિના હેતુએ અધિક તાપ ઉપજે છે, એટલા માટે કામવિદ્યુતરૂપ તાપને સમાવવા સારુ સતગુરુ-સંતને સર્વાંગે પ્રેમભાવે મળવું. આમ અંગોઅંગ ભેટ થાય એમ મળવું. જેમ પતિવ્રતા પોતાના પતિને ભેટે તે પ્રકારે વૃત્તિ, અભિમાન ગુણ, ભાવના સહ સંતપદને વિષે અખંડ રત-લીન થઈ જવું. આમ અનંતપ્રકારની ક્રિયા પરમગુરુમાં લીન કરીને સર્વભાવે પ્રેમસહિત સ્પર્શવું તે જ પરમગુરુનું ભજન છે. પછી તેના (પરમગુરુના) સ્પર્શના પ્રતાપે પરમપદનો દિવ્ય અનુભવબોધ જાણવામાં આવશે. આ બોધલક્ષ વડે દગરૂપ અંશને અનાદિસિદ્ધ નિજકર્તા માલુમ પડશે. આ અંશની હેતુરૂપ સજાણદષ્ટિ તે સ્વજાતિભેદ વડે કરીને કર્તાપદને વિષે પહોંચે, તેજ પ્રભુ સાથેના સ્પર્શનો અવિનાશી યોગ થયો જાણવો. પછી આ ઉપરાંત નિજ આપના આપ રૂપ અંશને સ્પર્શ થવાનું કંઈ પણ બાકી રહેતું નથી, આ પ્રમાણેના જ સ્પર્શે કરીને અંશને દિવ્ય મહદ્ સજાણતનુને વિષે અપૂર્વ શાંતિ થાય છે. આવી શાંતિ પ્રાપ્ત થયા વિના તેમજ અહીં સુધીનો અનુભવ મેળવ્યા વિના જીવને વિયોગના દુઃખનો તાપ અખંડ રહે છે. આ પ્રમાણે તાપના સ્વરૂપને તથા શાંતિના સ્વરૂપને જાણીને તાપને ગ્રહણ ન કરતાં અતિ ઉજાગ્રતપણે શાંતિ સુખના પ્રમાણનો વિવેક ગ્રહીને સંતજને સર્વકાળ શાંતિ જ ભોગવતા રહેવું.

હવે ગ્રહણ–આકાંક્ષા તે પદાર્થ વિષયના કર્મની પોતાના હાથ વડે આપવા લેવાની પ્રવૃત્તિ બહુ પ્રકારે થાય છે. તે જ હાથનો ઉપચાર તે સંતસેવન તથા પરમગુરુનું યજન

કરવું તથા દાન, ધર્મ, પુણ્ય તેમજ નીતિ આદિ કર્મમા વર્તવું અને અહિંસાદિક આચરણ નિયમે રાખવું. એથી કરી પછી સર્વ તત્ત્વભાગની પ્રવૃત્તિ અંશના સજાણ ઘરને વિષે આવી જશે. આ ઠેકાણે પદાર્થોને અંશ જે છે તે શું આપે ? ત્યારે તે તો નિજ ન્યાયનીતિનું દાન પદાર્થોને આપે છે, અને અંશ આ પદાર્થો પાસેથી લે શું ? તે લેવાનું તે વૃત્તિરૂપી હાથ વડે પરમગુરુના યજનરૂપ ભક્તિનો સ્વાદ લે છે. પછી આ ચાસણી રૂપ સ્વાદ લેવાથી અંશની ભાવના સનાતન થાય છે. હજી પણ આગળ અંશની હાથનું નિશાન વર્તે છે. તે કેવી રીતે ? તે વિષે સાંભળો. હવે હેતુયુક્ત અલૌકિક બાહ્યદૃષ્ટિ જે છે તેજ વૃત્તિરૂપ તેનો હાથ જાણવો. તે હાથે કરી નિજ પ્રભુને સ્પર્શે અને સજાણપણા વડે સદાસર્વદા તે હાથ ધરી રાખે, એટલે તે સકર્તા પાસેથી અનંત ગતિ અંશને પ્રાપ્ત થાય, પણ તે કર્તા આપે એટલી; પરંતુ જયારે અંશ પોતે સ્વરૂપે થઈ રહે ત્યારે સર્વજ્ઞ ગતિ આપે છે. હવે કર્તા પાસેથી આપણે જે લેવાનું છે તે ગતિ જ લેવાની છે એમ જાણવું અને આપણે આપણા તરફનું કર્તાને આપવાનું તે નિજ આપનપુનો સર્વ ભાવ હોઈને તે સમર્પણ કરીને રહેવું; એ જ આપવાનું છે અને અનાદિ સત્ય જોવું તે હાથને લેવાનું છે.

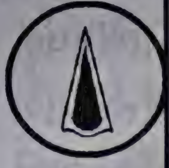
હવે વિષય-આકાંક્ષા તે ઉપસ્થવિષય તથા મૂત્રકર્મ છે તે અને મળ વિસર્જન-આકાંક્ષા તે ગુદાને વિષે અપવિત્ર મળ ત્યાગ થાય છે તે. ખાનપાન આદિ ભક્ષણ કર્યા વિના ક્યાંથી હોય ? આ વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું. જે નાનાવિધ મતપંથના બોધ ઘણાક કાળથી ખાતા આવેલા છે તે, બોધ ક્યા કયા ? ત્યારે, અંશની વૃત્તિએ સગુણ, નિર્ગુણ આદિ અનેક પદાર્થ ખાધેલા છે અને તે પદાર્થોને વિષે જ સર્વ પ્રેમ રાખેલો છે તે રૂપ રસનો મળ પ્રાસન કરેલો હોઈ તેની જ તૃપ્તિ સદાય અંતરમાં ભાવી, અને એથી અંશ સુખકારી થઈ રહેલા છે હવે એ નિજરૂપ અંશ અને સકર્તાપતિની ગતિ વિના સર્વ રસ એ મળ છે એમ જાણવું ; એથી અંશના વૃત્તિરૂપ ઉદરમાં જે મળમત રહ્યા છે તે સર્વ ઓરલા એટલે આજુબાજુના સિદ્ધાંત હોઈ તેનો વૃત્તિરૂપ ઉદરમાંથી ત્યાગ કરીને પ્રથમ તો નિર્મળ નિજરૂપે થઈ જવું. વળી મતરૂપ શક્તિરસ જે છે તે જ મૂત્ર તથા ધાતુ છે, તેનો ત્યાગ કરવો; એથી કરીને અંશની વૃત્તિ પક્ષાપક્ષ રહિત થઈ નિર્મળ થશે. પછી નિર્મળ રસરૂપ પરમામૃત, નિજરૂપ, સકર્તાપતિ સુરેખ હોઈ વિવેકપૂર્વક તેમના લક્ષરૂપ નિર્મળ રસનું પરમામૃત-પીવું, વળી ઉદરને લીધે ક્ષુધાતૃષા લાગે તે માટે ખાવું હોય, તો પૂર્વે ક્ષુધાતૃષા-આકાંક્ષાને વિષે કહ્યું છે તે જ પ્રકારે સત્વર સમજીને ખાનપાન કરવું. આ પ્રકારે વિમળ અંશે વિમળ રસરૂપ પરમ ગમગતિનું ભોજન કર્યું હોય, તો તેને તે ખાનપાન કરીને અખંડ અમર પદવી પ્રાપ્ત થાય. તેને પછી ખંડિત દેશમાં આવવાનું કંઈ પણ રહેશે નહિ અને મળત્યાગ કરવાનું પણ તેને રહે નહિ. અહો ! હે અંશ ! આ પ્રકારે જે તત્ત્વભાગ સમેત અમર થયો અને પછી પોતાની

સજાણ બાહ્યદષ્ટિએ સકર્તાનું ભજન તે રૂપ પરમામૃતપાનનું જેને ખાનપાન મળ્યું, તે પરમામૃતપાન કરનાર અંશને મળત્યાગ શાનો રહ્યો ? કારણ કે જે નિર્મળ સ્વરૂપ છે તેના વિષે તેની દષ્ટિમાં રજમાત્ર મળ નથી; એટલા જ માટે જેની દષ્ટિમાં રજમાત્ર મળ નથી એવા વિમળ સકર્તાને જોઈને; હે અંશ ! તે એક સત્ય સ્વરૂપનું ભજન નિત્યપ્રતિ કર્યા જજો. આ પ્રકારે મળવિસર્જન આકાંક્ષા તથા વિષય આકાંક્ષા, આ બંને આકાંક્ષાનો આદિ ભેદ સંતજન પ્રત્યે કહ્યો.

હવે ગમન-આકાંક્ષાનો અનુભવ સાંભળો. સુષ્ટદુષ્ટ કાર્ય સારું સ્ત્રી-પુરુષ સર્વ જીવ ગમન કરે છે. હવે તે સ્વધર્મને વાસ્તે ગમન કરવું તે કહું છું. ભિન્ન (હવે પછી ભવિષ્યમાં જે દેહ મળનાર છે તે) દેહધર્મની જે પ્રવૃત્તિ તે પૂર્વ કાળે કહેલા વિધિવચન પ્રમાણે ક્રિયા કરવી, ભક્તિ, તીર્થયાત્રા, સંતદર્શન પ્રદક્ષિણાની આધે વિચરવું તથા નાના પ્રકારનાં ઉત્તમ કર્મમાં અતિ ઉતાવળું ચાલવું; કારણ કે આવો મનુષ્યદેહનો દાવ ફરીથી હાથમાં આવતાં વાર લાગે. તેટલા માટે નિશદિન નવરું બેસી રહેવું નહિ, પણ સાધન-અભ્યાસમાં જ વખત કાઢવો. હવે પ્રથમ સર્વ તત્વ ભાગની પ્રવૃત્તિ તે નિજસજાણગતિએ કરવી. આ પ્રકારનું ગમન કરવામાં કિંચિતમાત્ર અનુમાન કરવું નહિ. અહો ! આપણને ઉપાસના (ભક્તિ), જ્ઞાન, વૈરાગ્ય એ જ પરમગુરુની કૃપાનું સૌભાગ્ય જાણવું. એથી કરીને આપણે આદિ યજન કરવા યોગ્ય થવું છે, આપણા માટે આ પ્રકારે ગમન કરવા ગતિની ચાલથી ચાલવું, તે પોતાની ઈચ્છાનીતિએ અહીં એટલે ગતિમાં બિરાજમાન થવું. પછી જન્મમરણ અને અનીતિ-ક્રિયાનો બોજો માથેથી સર્વ ઉતરી જશે. પણ કહ્યું તે પ્રમાણે ચાલતાં ચાલતાં. પોતાના સ્વરૂપને પહોંચે અને તેનું ઓળખાણ પડે, એટલે કે આ માપક દેહને વિષે નિજરૂપ અલ્પજ્ઞની માપકગતિ બહુવિધ જાણવામાં આવે પછી અનાદિ નિજપતિ જે અંશના પોતાના પિતા તેના ભણી ચાલવાનું તે નિજ સજાણવૃત્તિએ ઉતાવળુ ચાલવું. તે અપાર ગતિ કર્તાની જાણીને જેમ પોતાની માતા આગળ અજ્ઞાન બાળક દોડીને ગળામાં વળગી પડે તે પ્રકારે નિજ આપનો હેતુ પતિ તરફ અંગોઅંગ આપવો. આ પ્રકારે ચાલ્યા વિના વાટ ખૂટે નહિ. જે નિજકર્તાપદને વિષે પહોંચીએ તે માટે ગતિએ કરીને અટુટ પ્રતીતિની ધારણા વડે ચાલજો. પછી આ ઉપરાંત જીવને કલ્પાંત સુધી ફરી ચાલવાનું બીજું રહેતું નથી. એટલા જ સારું આ એક ગમનગતિ પરમાર્થ દોસ્તી સર્વ કરજો. વળી અહીં સુધી ચાલતા વચમાં ખોટી થઈને વિશ્રામ લેશો નહિ. આ પ્રકારે પરમગુરુએ સકર્તાની ઉપાસનાની ગતિના અનુભવપ્રભાવનું રૂપ કહ્યું, રજોગુણની આ દશ આકાંક્ષાઓની ઊલટ પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રતીતિ જાણીને વિચરવા સારું કહી.

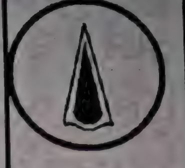
અહંકાર ગણનાં પંચમાત્રા અને પંચભૂતની ઊલટક્રીયા ઉપપ્રકરણઃ-૨

ઉપર પ્રમાણે જાણીને દુષ્ટ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો અને સુધર્મપ્રવૃત્તિ જે પ્રગટ હાલ કહી તેવી પોતાની દૃષ્ટિ રાખીને વર્તવું. એને જ તીવ્ર વૈરાગ્ય ધારણ કરવાની નીતિ કહી છે. શનકાદિક આધે ધણાક એ પ્રમાણે આચરણ કરતા હતા. હવે દશ આકાંક્ષાઓની દશ ઈન્દ્રિયો થઈ, તે પંચતત્ત્વનાં આકારે કરેલી છે એમ જાણવું. અહંકારગણથી પંચભૂત ઉત્પન્ન થયાં તેની જ નરનારી રૂપ મૂર્તિ અલંકાર ભરીને કરી છે. તે પંચભૂત વિના બીજા કોઈ તત્ત્વનાં સ્થૂલદેહ કરેલા નથી. આ સ્થૂલદેહ તો ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પંચભૂતનો છે. પંચતત્ત્વ સિવાય આકાંક્ષાઓની જે સ્થૂલ કર્મક્રિયા કહી છે તે શામાં રહીને કરે ! માટે તે સ્થૂલ ક્રિયા પંચભૂતના દેહને વિષે રહીને થાય છે. અને પ્રગટ દૃશ્યમાન થાય છે. હવે આકાંક્ષાઓને વિષે પંચમાત્રા જે રહી છે તેની સાધારણ પ્રવૃત્તિ સર્વમાં સમાનપણે થાય છે. આ માત્રાઓ તો પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને વિષે વસીને ક્રિયાનું આલંબન કરે છે. તેમના સ્થાન શ્રોત, ચક્ષુ, સ્પર્શ તે ત્વચા, રસના અને નાસિકા હોઈ એ પાંચ સ્થાનને વિષે રહીને વર્તમાન કરે છે. હવે તેની ઊલટ ક્રિયા હમણાં સંતસજ્જન પરત્વે કહું છું તે સાંભળો. જે નિજ પરમાર્થ ભૂલી ગયેલા છો તે એના યોગ વડે પ્રાપ્ત થશે. હવે શબ્દ તે સાંભળવું, એટલે આદિ સત્યપદનો જે શબ્દ હોય તેનું શ્રવણ કરજો. પદાર્થ જોવા તે નિત્ય આદિકર્તા અને કૃત (અંશ) જોવું. સ્પર્શ કરવો તે અનિત્ય સ્પર્શનો ત્યાગ કરીને અનાદિ પદને સ્પર્શવુ. સ્વાદ જાણીને પરમરસનું પાન કરવું અને પરમ સુગંધ નાકે ગ્રહણ કરવી.આ પ્રકારે માત્રાના યોગે આ બધુંય ગ્રહણ કરવામાં આવે છે; માત્રા વિના ગ્રહણ થાય નહિ, સકલ ઈન્દ્રિયોરૂપ આકાંક્ષાઓ શ્રેષ્ઠ છે, પણ વિવેક કરીને જુઓ તો સર્વ ઈન્દ્રિયો લુલા સરખી જ છે. માત્રા વડે જ ઈન્દ્રિયોને વિષે ક્રિયા કરવાનું સબળપણું આવ્યું છે. આ પંચમાત્રાના પંચ વિષય આંતરબાહ્ય વસીને રહેલા છે; તે દરેક પોતાની સ્વજાતિને ગ્રહણ કરે છે. જેમ કે સૂર્યના પ્રકાશરૂપ તેજે નેત્રનું તેજ પુષ્ટિ પામીને પદાર્થને જુએ છે. હવે તે વિષયવિચાર પરમાર્થ તરફ વાળવાને ક્રિયાની ધારા જે કહી તે ધારારૂપ ઉપાસના, ત્યાગ અને જ્ઞાન, એ ત્રણનું રૂપ દેખાડ્યું છે. આ પ્રકારે અહંકારગણના દશ તત્વ જે પંચભૂત અને પંચમાત્રા એ બે અને રજોગુણની આકાંક્ષાઓ એ ત્રણ મળીને એ ત્રિપુટીએ સ્થૂલને વિષે સંપૂર્ણ ક્રિયા પ્રગટ થાય છે; તથાપિ તેના માથા ઉપર અંતઃકરણ ઈષ્ટરૂપે રહ્યા છે તે તત્વોને જેમ આજ્ઞા કરે છે તેમ તેવી ક્રિયા કર્યા જાય છે.

સત્ત્વગુણનાં પંચઅવસ્થા અને પંચઅંતઃકરણ એ દશ તત્ત્વની ઊલટક્રિયા

ઉપપ્રકરણઃ-૩

હવે તે પાંચ અંતઃકરણ અને પાંચ અવસ્થા, એ દશ તત્ત્વ સત્વગુણથી થયાં છે તેનું સાધારણ વર્તમાન પ્રથમ દેખાડી દીધું છે. હવે પ્રથમ અંતઃકરણની ઉલટક્રિયા કહું છું તે ક્રિયા વડે પરમપદની પ્રાપ્તિ થશે. મન અંતઃકરણ તે સંકલ્પવિકલ્પ કરે છે. તેમાં પરમાર્થ કાર્યને સારું સંકલ્પ કરવો. અને વિષય કામનાનો જે સંકલ્પ ઊઠે છે તેને વિકલ્પે કરીને ભાગી નાખવો. આ પ્રમાણે જ્યારે મન સંકલ્પ કરે ત્યારે તે જોઈને તેમાં જે સંકલ્પ વિષયવૃત્તિનો હોય તે વિષયવૃત્તિનું વર્તમાન કરવું નહિ. પ્રથમ આકાંક્ષાઓની ક્રિયા માત્રા સહવર્તમાન કહી છે તે પ્રમાણે ક્રિયા મનનો સંકલ્પ થયા વિના થતી નથી; માટે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેવો જ સંકલ્પ કરીને પછી ઈન્દ્રિયોને આજ્ઞા કરવી તે ક્રિયાના પ્રતાપરૂપે નિજરૂપ અને આપણા સકર્તા બાપ એ બેની એકમેકની ભેટ થશે. જો ઈન્દ્રિયોનો હેતુ રાખવા મન વિષયનો સંકલ્પ કરશે તો તે વખતે મનનો ધર્મ જોઈને વિચાર તે કરવો માતકૌશલ્ય તથા સ્થિરપણું બુદ્ધિ-અંતઃકરણનું છે. આમ સ્વાભાવિક નિશ્ચય થાય તે નિશ્ચય સંકલ્પ ઊઠતા વારમાં ન કરવો જોઈએ ; પણ પરમાર્થનો સંકલ્પ કરે તો તે ક્રિયા વિશે નિશ્ચય અનુકૂળ રાખવો. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યા વિના વર્તવું નહિ. હવે તે સંકલ્પ-નિશ્ચયનો તોલ કરવો તે કામ અહંકાર-અંતઃકરણને સોંપેલું છે, હવે તે તોલ કરવો તે પરમાર્થ સિવાયનો બીજો તોલ અહંકારને હાથે કરવા દેવો નહિ, હવે ચિત્ત-અંતઃકરણ તે સૂક્ષ્મ ચિંતવન કરે છે, તે ચિંતવનને પરમાર્થ પ્રાપ્ત થાય એવા કામમાં લગાડવું, એટલે કે પરમગુરુ તથા કેવલભજનમાં સત્યક્રિયાની ધારણા રાખીને રહેવું. હવે વિષય પવૃતિ વડે નચિંતપણું સ્ફુરે છે અને તેમાં જીવનો હેતુ સમાધાન પામે છે તે નચિંત અંતઃકરણ જાણવું, તે નચિંતપણું વિષયભોગ મેળવવામાં અંતરબાહ્ય કોઈ કાળે રાખવું નહિ; પણ સત્ય ધર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આદિ પરમ અગાધ લક્ષબોધની સ્ફુરણાને વિષે વૃત્તિનું ચિંતવન કરીને નચિંત રહેવું, આ સાંભળીને શ્રોતા કહેશે કે નચિંત થયા પછી કયા પ્રકારે પરમાર્થ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ થાય ! આમ કહોતો તે વિષે સાંભળો. તે જ પ્રવૃત્તિનું રૂપ દેખાડું છું, જે પ્રકારે વિષયી જીવ પદાર્થ ભુક્તમાન કરીને પછી તેને તે કાળે નચિંત વર્તીને સર્વ ઈન્દ્રિયો અને તત્ત્વોનું વર્તમાન વર્તાવીને સમાધાન પામે છે, તે જ પ્રકારે પરમાર્થ જોગની પ્રવૃત્તિ પોતે હેતપ્રીતિએ કરી લઈને તત્ત્વભાગ નીતિની પ્રતીતિ નિજ અંતરમાં લેવી પછી તે અનુભવ

આપણને આવે ત્યારે સમાધાન થાય, તે જ પ્રકારે તે વારંવાર નિજ વૃત્તિને વિષે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે જ ખરેખરું નચિંતપણું હોઈ સર્વકાળ પૂર્ણ અભ્યાસે કરી ભોગવવું, હવે તે નિશ્ચિંતપણું કિંચિત્ ભોગવવાનું જાણીને (નચિંતપણાની દશા પ્રાપ્ત કર્યા પછી) પછી તત્ત્વભાગ સદાકાળ ભજનને વિષે વર્તાવવા, નહિતર તો લક્ષ વિના અમસ્તુ નચિંત થવું નહિ, જ્યાં સુધી સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય નહિ અને સર્વજ્ઞ નિજકર્તા પણ તાદશ થાય નહિ, ત્યાં સુધી કદાપિ નચિંત થવું નહિ અને પરમગુરુનું યજનભજન કરી અભ્યાસને વિષે સદાય આદિથી લઈ મધ્ય અને અંત સુધી વર્તવું. આ પ્રમાણેના અનુક્રમે કરીને પરમાર્થ પ્રાપ્તિ માટે પાંચે અંતઃકરણની સ્ફુરણાની પ્રવૃત્તિ કરવી વળી, અંતઃ કરણની પ્રવૃત્તિમાં સત્ય ક્રિયા ના હોય તો તેને અંશસ્વરૂપ પોતે કોઇ કાળે અનુકૂળ થવું નહિ. જે કાળે સત્ય, ધર્મ સિવાયની પદાર્થભાવનામાં વૃત્તિ અનુકૂળ થાય તે વખતે તેને જોઈને તે યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે તે વિચાર કર્યા સિવાય કદાપિ તેને સહાયભૂત થવું નહિ; પણ તે વખતે વૃત્તિ આટોપી રાખવી અને પદાર્થવિષય તરફ જવા દેવી નહિ. ત્યારે કોઇ શ્રોતા કહેશે કે અંતઃકરણ વિના કદાપિ વિચાર થાય નહિ. (તો પછી પરમતત્ત્વનો વિચાર કેવી રીતે કરવો ?) તે વિષે કહું છું તે સાંભળો. નિજ અંશ જે આપણ પોતે તેની જે સજાણ દૃષ્ટિ તે લક્ષ પ્રથમ પરમગુરુના બોધ વડે જાણી લેવો, પછી પદાર્થને ઓળખીને જ્યાં જેવું સંભવે ત્યાં તેવી યોજના કરીને વિવેચના (સ્પષ્ટીકરણ) કરવી. તે જાણપણું તે અંતઃકરણ વિનાનું જ્ઞાન જાણવું, આ અંતઃકરણ સમેત જાણવાનું જે જાણપણું તે સર્વ કાળ અંશને પોતાને સ્વાધીન રહેલું હોઇ તેજ સજાણવૃત્તિ છે; તે હે શ્રોતા ! તમારા નિજ અંતરમા વિચાર કરીને જુઓ એટલે જણાશે.

હવે પંચઅવસ્થાનું અધિષ્ઠાનપણું તે પંચ અંતઃકરણને વિષે છે. તે અંતઃકરણ પાંચે અવસ્થાનું વર્તમાન ભિન્ન ભિન્ન વશીને (જે તે અંતઃકરણ જે તે અવસ્થામાં રહીને) કરાવે છે. તે પાંચેનો મુખ્ય પ્રકાર જ્યાં અવસ્થા દેખાડી છે ત્યાં કહેલો હોઇ તેનો મુખ્ય ભેદ દેખાડ્યો છે. હવે તેનો બીજો અંતર ભેદ સંત સજ્જનને દર્શાવું છું. ચક્ષસત્વ પંચઅવસ્થાને ચંચળ કરીને વર્તાવે છે તે પ્રકારે પાંચે અવસ્થામાં સદાય પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. હવે તે ચક્ષસત્વની પ્રવૃત્તિ માત્ર એક જ અવસ્થાને વિષે દેખાડું છું. તે જ પ્રમાણે સર્વ અવસ્થાને વિષે જોઇ લેવું, પ્રથમ જાગ્રત-અવસ્થાને વિષે કંઇ કાર્યકારણ સિવાય હલણ ચલણ કરવાનું વર્તમાન થાય તે ક્રિયા અનંગ -ચક્ષસત્વની જાણવી. ત્યાર પછી પોતાની ભાવના સંયુક્ત કાર્યકારણને લીધે ક્રિયા વર્તવા લાગે તે વર્ગ જ્ઞાન-ચક્ષસત્વ જાણવું, ત્યાર પછી મન તથા શરીરનો નિરોધ કરી જાગ્રત અવસ્થાનો લય કરીને નિદ્રાવશ થઇ રહે તે ક્રિયા કાળચક્ષસત્વની

જાણવી, આ પ્રકારે પાંચ અવસ્થામાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને અંત, અંતઃકરણ અને ચક્ષસત્વ વડે થાય છે; તેનો અનુભવ પંચમનિગમમાં (શ્વસંવેદમાં) પરમગુરુએ વિસ્તારપૂર્વક કહ્યો છે. હવે એક અવસ્થાના ઉદરમાં બીજી ચાર અવસ્થાઓ અંકુરવત્ સૂક્ષ્મ વર્તે છે તેનું રૂપ દેખાડું છું. **પ્રથમ જાગ્રત અવસ્થામાં** સુષુપ્તિ અવસ્થા વર્તે; ત્યારે દરેક કામકાજનું વિસર્જનપણું થાય છે. જાગ્રતમાં સ્વપ્નાવસ્થા વર્તે ત્યારે ન થવાના વૃથા વિચાર ઉપજે છે. ત્યાર પછી સર્વ વિચારો લીન થાય, ત્યારે વૃત્તિને નચિંતપણું આવે તે જાગ્રતમાં તુર્યાવસ્થાની પ્રવૃત્તિ જાણવી. આમ તુર્યાની પ્રવૃત્તિ થાય. ત્યારે તે વખતે એક પ્રણાયામ શ્વાસને વિષે જ લક્ષ રહે છે. હવે જાગ્રતની આદ્ય અને નિદ્રાનો અંત તે સમયે આ બંનેની સંધિમાં જે પ્રવૃત્તિ વર્તે તે ઉન્મની અવસ્થા હોઇ તે વખત નથી પૂરી જાગ્રત અને નથી પ્રવેશ થઈ નિદ્રા; માત્ર સર્વ ધંધાની નિવૃત્તિ થઇ છે અને તે સમય પર શૂન્યશૂન્યાકાર સરખો કંઈક જાગ્રત પણ છે, તે કાળે પ્રણવની પાર ભાવના થઈ જાય તેને જાગ્રતમાં ઉન્મની ઓળખવી. આ પ્રકારે શુદ્ધ જાગ્રતમાં ચાર અવસ્થા અંકુરવત્ વર્તે છે તે વિચાર કરવા સારુ કહી.

હવે સ્વપ્નાવસ્થાને વિષે જાગ્રત-અવસ્થા વર્તે, ત્યારે પદાર્થના ઘાટ જોવામાં આવે છે. મુખ્ય (શુદ્ધ) સ્વપ્નાવસ્થા વર્તે ત્યારે કોઈ દિવસ પદાર્થ દીઠું ના હોય તે દ્રવ્યના ઘાટ, વ્યાધ, ચોરનાં પગલાં આદિ સ્વપ્નમાં આવે, તે જાગ્રત થઈને જોઈએ. ત્યારે આમાંનું કંઇ ન હોય તે શુદ્ધ સ્વપ્નાવસ્થા જાણવી હવે સ્વપ્ન અવસ્થામાં સુષુપ્તિ વર્તે, ત્યારે સ્વપ્નના પદાર્થ વિસર્જન પામે. ત્યાર પછી સ્વપ્નાવસ્થામાં તુર્યા વર્તે ત્યારે સ્વપ્નાના પદાર્થો દેખીએ ખરા પણ તેના વિષે હેતુ રહે નહિ પણ નિવૃત્ત થઈ શાંતિ પામી જવાય છે. સુષુપ્તિમાં વિસર્જનપણું થઇ જાય તો પણ પદાર્થ ઉપરનો હેતુ રહે છે પણ તે હેતુ લય પામે તે સમયે તે વેળા સ્વપ્નમાં તુર્યા વર્તે છે એમ જાણવું. હવે સ્વપ્નનો અંત અને સુષુપ્તિની આદ્યમાં તેનો પ્રવેશ સમયે આ બંનેની સંધિને વિષે એટલે કે સ્વપ્ન નહિ અને સુષુપ્તિ પણ નહિ, તે કાળે સ્વપ્નમાં ઉન્મની અવસ્થાનું વર્તન જાણવું.

હવે સુષુપ્તિમાં સુષુપ્તિ-અવસ્થા વર્તે ત્યારે અલ્પ પદાર્થ દ્રશ્યમાન થાય અને નિદ્રામાં જ તેનો પૂરો ઘાટ બંધાયા સિવાય જ તેનો લય પણ થઇ જાય તેનું નામ મૂળ સુષુપ્તિ અવસ્થા. સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં સ્વપ્નાવસ્થા વર્તે ત્યારે અર્ધમાત્રિકા સ્વપ્ન ચિંતવન વિનાનું દશ્યમાન થાય તે સુષુપ્તિમાં સ્વપ્ન જાણવું. કોઈ નિદ્રામાં બરલી ઉઠે અને પૂછીએ તો મને માલમ નથી એમ કહે એવી પ્રવૃત્તિ સુષુપ્તિમાં થાય તે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જાગ્રત અવસ્થા વર્તે છે એમ જાણવું. હવે અર્ધ માત્રિકા સ્વપ્ન તો છે અને તેના વિષયની નિવૃત્તિ થઈ જાય તે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તુર્યાવસ્થા વર્તે છે એમ જાણવું હવે અર્ધમાત્રિકા સ્વપ્નલય થઈ ગયું

છે. અને તુર્યાવસ્થાની આદ્ય પ્રવેશસંધિ છે તે સંધિને વિષે ઉન્મુન થઈ જવાય તે વેળા મૂકાતો પ્રણવ ઘોર કરતો બહાર નીકળે તે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ઉન્મની અવસ્થા જાણવી. આ પ્રકારે સુષુપ્તિ સહપંચઅવસ્થાની પ્રવૃત્તિ કહી.

હવે તુર્યાવસ્થા સહ પંચઅવસ્થા વર્તે તે વિષે કહું છું. હવે તુર્યા અને ઉન્મની. એ ઉભય અવસ્થા પ્રાણાયામને વિષે વર્તે છે અને તે પ્રાણયામની ક્રિયા પાંચે અવસ્થાને વિષે વર્તે છે તે કહું છું. તુર્યાવસ્થામાં જાગ્રત વર્તે ત્યારે તે જાગ્રતમાં અવ્યક્ત જેવો ચાલે અને તુર્યાવસ્થામાં સ્વપ્નાવસ્થા વર્તે ત્યારે તે અવસ્થામાં જાગ્રતમાં ચાલે તેથી વિશેષ લવમાત્ર વ્યક્ત વર્તે. તુર્યાવસ્થામાં સુષુપ્તિ-અવસ્થા વર્તે ત્યારે લેવાતો પ્રાણયામ ઘોર કરતો પ્રવેશ કરે છે, તે વખતે અહંકાર-અંતઃકરણ જાગ્રત છે એથી તે ઘોર કરે છે. તુર્યાવસ્થામાં તુર્યાવસ્થા વર્તે ત્યારે લેવાતા અને મૂકાતા, આ બંને પ્રણવ ઘોર કરતા ચાલે છે, કારણકે ત્રણ અવસ્થા અને ત્રણ અંતઃકરણ, આ છની ક્રિયા લીન પામી ગઈ છે તથા અધોઊર્ધ્વ બંને નાડી રૂંધન પામી છે; તે જ સ્થાને અને તેજ જગ્યાએ કબંધ નિયંતા વર્ગજ્ઞાન-ચક્ષસત્વ વસે છેતે લેવાતા અને મૂકાતા બંને પ્રાણાયામને સામાન્ય ચલાવીને કબજે રાખે છે. હવે આ સાંભળીને શ્રોતા કહેશે કે પાછળ બંને અવસ્થાનું નિરૂપણ કર્યું, ત્યારે તુર્યાના વર્તમાનમાં લેવાતો પ્રણવ જ ઘોર કરે છે એમ કહ્યું હતું અને અત્યારે કહો છો કે લેવાતા અને મૂકાતા બંને પ્રણવ ઘોર કરે છે તે કયા કારણને લીધે છે ? તે વિષે કહું છું તે સાંભળો. પાછળ તુર્યાવસ્થાનું નિરૂપણ કર્યું, ત્યારે તે પ્રકાર અવસ્થા પૂરતો જ કહેલો છે; એટલે કે મુખ્ય તુર્યાને વિષે અનંગ ચક્ષસત્વ પ્રધાન વસે છે તેની ક્રિયાનું નિરૂપણ કર્યું છે. (અગાઉ મુખ્ય તુર્યાનું નિરૂપણ કર્યું છે પણ તેની પેટા અંતર બીજી અવસ્થાઓનું નિરૂપણ કર્યું નથી એટલે ત્યાં કહ્યુ છે તે ખરું છે.) આ પ્રકારે મુખ્ય તુર્યાનું વર્તમાન દ્વિવિધ એટલે બે પ્રકારનું જાણવું. તેમાં અહીં તો તુર્યામાં તુર્યાની કહી છે તે જ પ્રવૃત્તિ થાય છે, એટલે કે બંને પ્રણવનો ઘોર થાય છે. હવે તુર્યાવસ્થાના ઉદરમાં બીજી અવસ્થાઓ વર્તે છે તે કહું છું. તુર્યાવસ્થામાં સ્વપ્નાવસ્થા વર્તે ત્યારે જે પ્રાણાયામ વિશેષ ઘોર કરીને ચાલતો હતો તે ઘોર ગર્જનાનો ત્યાગ કરીને તે સૂક્ષ્મ ઘોર કરીને ચાલવા લાગે, આ પ્રમાણે જે વખતે લેવાતા મૂકાતા બંને પ્રણવને વિષે વર્તમાન થાય, ત્યારે તે સમયે તુર્યામાં સ્વપ્નાવસ્થા વર્તતી જાણવી. પ્રણવની ઘોરગર્જનાનો જે સુક્ષ્મ ઘોરવાળો ઘાટ કરી દીધો તે કેવી રીતે થયો ?' તે વિષે સાંભળો. તુર્યાના સ્વપ્નમાં પ્રાણાયામ દેહને વિષે અલ્પ ચેતનપણું આવે છે તેથી કરીને શરીરની નાડીઓ વિકાસ પામી જાય છે, માટે આ સમયે સુક્ષ્મ ઘોર વર્તે છે તે

સ્વપ્નાવસ્થા તુર્યાના ઉદરની જાણવી, હવે એકલો લેવાનો પ્રણવ ઘોર કરે નહિ અને મુકાતો પ્રણવ ઘોર કરતો ચાલે, તે વેળા તુર્યામાં જાગ્રત-અવસ્થા વર્તે છે. કારણ કે જાગ્રત-અવસ્થા તો નાડીઓના ઊધ્વમુખે રહી છે તેણે કરીને ઊર્ધ્વ ભાગની નાડીઓ વિકાસ પામી છે, માટે મૂકાતો પ્રણવ જ ઘોર કરે છે, આ પ્રકારે તુર્યાવસ્થામાં જાગ્રત અવસ્થા વર્તતી જાણવી. હવે જે સમયે લેવાતો પ્રણવ ઘોર કરે અને મૂકાતો ઘોર કરે નહિ. તે સમયે તુર્યાવસ્થામાં સુષુપ્તિ વર્તતી જાણવી; કારણ કે અહંકાર-અંતઃકરણ અને સુષુપ્તિ અવસ્થા એ બંને નાડીના અધોભાગે વસેલાં છે. એથી કરીને પ્રણવને ઉર્ધ્વભાગે ખેંચી લેતા ઘોર થાય તે સુષુપ્તિ જાણવી, હવે તુર્યાનો અંત અને ઉન્મનીની આદ્યમાં શુદ્ધ ઉન્મની વર્તવાની વેળાએ બંને પ્રણવની સંધિમા તુર્યાવસ્થામાં ઉન્મની વર્તતી જાણવી. એ સમયે પ્રણવ સૂક્ષ્મ શ્વાસવત્ સમાન ઘોર કરતો ચાલે, તેનું કારણ એ છે કે અધોઊર્ધ્વ બંને નાડીઓ અલ્પ જાગ્રત થઈ છે. એથી કરીને સૂક્ષ્મ વર્તે છે. આ પ્રકારે તુર્યા સહિત પંચ અવસ્થા કહી.

હવે ઊન્મુની-અવસ્થાને વિષે ઉન્મુનીસહ પાંચ અવસ્થા વર્તે છે તે કહું છું તે સાંભળો. હવે ઊન્મનીમાં ઊન્મની એટલે શુદ્ધ ઉન્મની વતર્તી હોય ત્યારે બંને પ્રણવની પ્રવૃત્તિ, જેમ શુદ્ધ જાગ્રત-અવસ્થામાં બંને પ્રણવની પ્રવૃત્તિ સમાન ચાલે છે, તેજ પ્રમાણે ચાલતી હોઈ સમવત્ સામાન્ય પ્રણવ તે સમયે વર્તે છે તે એકલી શુદ્ધ ઊન્મુની-અવસ્થા વર્તતી જાણવી. હવે આ પ્રમાણે સાંભળીને શ્રોતાને શંકા થાય કે ઉન્મુનીની સાધારણ પ્રવૃત્તિમાં મૂકાતો પ્રણવ ઘોર કરે છે એવું પાછળ કહી ગયા છો અને હમણાં લેવાતા તથા મૂકાતા બંને પ્રણવ સામાન્ય ઘોર કરતા ચાલે છે એમ કહો છો, તો તે શંકા વિષે ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. તુર્યાને અંતે અને ઉન્મુનીની આદ્યે એ બંનેની સંધિને વિષે ચાલતા બંને સમાન પ્રણવનો ભેદ તો હમણાં જ દેખાડી દીધો છે અને પાછળ ઉન્મુની અવસ્થાને વિષે કહેલું તે વિષે પૂછો તો તે વિષે સાંભળો. સોહંગ પ્રણવ બહાર નીકળે છે તે ઠેકાણે કાળ-ચક્ષસત્વ પ્રધાન વસે છે તેની ક્રિયાને લીધે પાછળ એવું નિરૂપણ કર્યું છે. કાળ-ચક્ષસત્વની ભાવના પ્રણવને બહાર કાઢવાની છે એટલે કાળ-ચક્ષસત્વ અને સોહંગ પ્રણવ. એ ઉભયના સંબંધે ધડકીને પ્રણવને વિષે શબ્દ થાય છે. જે અવસ્થા જે જે દેહમાં વર્તે તે વખતે તે તે દેહ જાગ્રત રહે છે, માટે તે ઠેકાણે પ્રવૃત્તિ અને ઐશ્ચર્યતા જાગ્રતની જાણવી, અધોનાડી રુંધન પામી છે અને ઊર્ધ્વ નાડી વિકાસવાળી થઇ છે, તેણે કરીને મૂકાતો પ્રણવ શરણાઇ વાજિંત્ર સમાન ઘોર કરે. આ ઉભય પ્રકારે ઉન્મુનીના ભેદનું નિરૂપણ કર્યું. હવે ઉન્મુનીના ઉદરમાં બીજી ચાર અવસ્થા વર્તે છે તે વિષે કહું છું. હવે એક બે શ્વાસ ઘોર કર્યા વિના વર્તે અને પછી એક ઘોર

કરતો નીકળે, આ માપ પ્રમાણે લેવાતો તથા મુકાતો પ્રણવ રહી રહીને વર્તે (અટકી અટકીને ચાલે) તે સમયે ઉન્મુની-અવસ્થામાં તુર્યાવસ્થા વર્તતી જાણવી. ત્યાર પછી નિંદ્રાકાળે સર્વ શરીરનું અંગ ડાબેથી જમણે અને જમણેથી ડાબે એમ ફરે તે પ્રવૃત્તિરૂપ ઉન્મુની-અવસ્થામાં સુષુપ્તિ-અવસ્થા જાણવી. વળી પ્રણવયોગે અલ્પ ઘાટની પ્રવૃત્તિને લીધે દેહભાગ ચલાયમાન થવા માડે તેટલો જ વ્યાપાર તે સુષુપ્તિનો છે. ત્યાર પછી હાથપગનું પ્રસરણસંકિર્ણ જ્યારે કરે અને વિશેષ ઘાટ પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે ઉન્મુની-અવસ્થામાં સ્વપ્નાવસ્થા પ્રવર્તે છે એમ જાણવું. ત્યાર પછી નિંદ્રાના અંત સમયે અને જાગ્રતની આદ્યપ્રવેશ વેળા હોય તે સમયે નેત્ર તો મીંચેલા હોય અને શરીર પર હાથ ફેરવે અને જ્યાં ખંજવાળ આવે ત્યાં ખંજવાળે તો પણ આમ અમસ્તો દેહને ચંચળ વર્તાવે તે ઉન્મુની-અવસ્થામાં જાગ્રત અવસ્તા વર્તતી જાણવી; કારણ કે સર્વ દેહ પ્રણવયોગે અલ્પકાર્ય કરવા પ્રવર્તમાન થયો છે અને તે વેળા નચિંત-અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ પણ વર્તે છે અને કંઈક મન આદિ અંતઃ કરણની પ્રવેશસંધિ આવી છે, તેણે કરીને ઉન્મુનવત ઉન્મુની અવસ્થા વર્તે છે. આ પ્રમાણે પાંચ અવસ્થાનું પંચીકરણ દરેક અવસ્થાના પેટામાં વર્તતી બીજી અવસ્થાઓ સહ પચીસ થાય તે પચ્ચીસ પ્રકારે નિરૂપણ કરીને તે સંત-સજ્જન પ્રત્યે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કરીને દશ્યમાન દેખાડયું.

હવે આ પંચ અવસ્થા શરીરને વિષે જે પ્રમાણે પોખી છે તે પ્રમાણે વર્તમાન થયાં જાય, પણ આ દેહની પ્રતીતિ લેવાની તે જાગ્રત સિવાય માલમ પડે નહિ. જે અવસ્થાનું જે નિરૂપણ કર્યુ છે તેવું જાગ્રતમાં અતિ ઉજાગ્રતપણે રહીને જે કોઈ જોશે તેનેજ તે સજાણ અનુભવદષ્ટિએ કળ્યામાં આવશે; એવી અકળ આ અવસ્થાઓની પ્રવૃત્તિ હોઈ તે કળવાની છે. પણ આ ઠેકાણે તો જાગ્રત-અવસ્થા વિશેષ વર્તાવવા સારુ આ પાંચે અવસ્થાની ક્રિયા દેખાડી છે; તે તો પોતે સચેતન થવા સારુ આતુર જીવ પ્રત્યે કહી છે. હવે જાગ્રત -અવસ્થામાં તત્ત્વભાગ સહિત સર્વનું વર્તમાન બધું જણાય છે, તેમાં જે નિજસ્વરૂપ સજાણ આપણ છીએ તે સમેત જાણવામાં આવે અને વળી આદિ સકર્તા સ્વરાજ કરૂણેશ કૈવલ; એ પંચ વિશેષણ લક્ષણા સમેત પરમગુરુલક્ષ બોધ વડે જાગ્રતમાં જણાય અને તેનું કૃત અનંત બ્રહ્માંડ ચરાચર દેવાદિ સમેત જાગ્રતમાં ઓળખાય. જાગ્રત સિવાય બીજી અવસ્થામાં આમાંની એક પણ ગતિ માલમ પડે નહિ; કારણ કે બીજી અવસ્થામાં વર્તમાન થાય તે તો પોતાની ઈચ્છા વડે સૂક્ષ્મ અલ્પ થાય છે અને જાગ્રતમાં તો પાંચ દેહના સર્વ તત્ત્વભાગ પ્રણવ સમેત જાગ્રતરૂપ જાગ્રત વર્તે છે અને બીજી અવસ્થાઓમાં તો તત્ત્વભાગ તે તે અવસ્થા પ્રમાણે થઈને રહે છે; માટે આપણ અંશસ્વરૂપની સજાણદષ્ટિ જાગ્રત ઉપર

વિશેષ રાખવી. આ પ્રમાણે સજાણદષ્ટિ જાગ્રત ઉપર અતિ ઉજાગ્રતપણે રાખે, તો તેની ક્રિયા ભાસે જેના યોગ વડે અખંડ સુખની પ્રાપ્તિ થાય. તેટલાજ માટે બીજી અવસ્થાઓની પ્રવૃત્તિ ઉપરથી હળવે હળવે નિજ ઈચ્છાનો નિરોધ (નિગ્રહ) કરીને જાગ્રતમાં ભાવના રાખી ચેતનપણે પોતે અભ્યાસ કરવો. આ સાંભળીને શ્રોતા કહેશે કે અન્ય અવસ્થાની પ્રવૃત્તિ તો સહેજાસહેજ થાય છે અને જાગ્રતમાં સર્વ અવસ્થાની પ્રવૃત્તિ ઉલટાવીએ તો ઊલટી શકે છે, તો પછી બીજી અવસ્થાઓમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે ક્રિયા સચેતનપણે કેમ કરીને ઉલટાવી શકીએ ! હવે તે કહું છું તે સાંભળો. જેમ જેમ દેહનાં પંચતત્ત્વ તથા અવસ્થાની ભૂમિકા સહ પંચદેહનો ઉત્તમ ખેલ કર્યો છે તેમ તેમ કાર્યભાગ નિજ ઈચ્છાએ વર્તે છે, પણસજાણ અંશનું ઉજાગ્રતપણું દેહમાં જેટલા તત્ત્વભાગ પોખ્યા છે તે પ્રમાણે તે સર્વમાં આદિથી મધ્ય અને અંત સુધી વર્તે છે. આ બધાં તત્વોના સમૂહમાં અંશ પોતે અતિ-વિશેષ જાગ્રતમાં પોતાની ઈચ્છાવૃત્તિની ક્રિયામાં સર્વજ્ઞપણે સમાન ભાવે વર્તે છે; એટલા જ માટે જાગ્રતમાં વિશેષ ઉજાગ્રત રહીને સજાણદષ્ટિ વર્તાવવી. આ પ્રકારે સત્વગુણથી ઉપજેલા દસ તત્વોની ઊલટસૂલટપણાની ક્રિયા સર્વ જાગ્રતમાં દેખાડી. એ પંચદેહને વિષે પંચ અવસ્થા સહિત અંકુર વર્તમાન કરે છે તેનું યથાર્થ નિરૂપણ કર્યું છે.

સ્વાકાશગણનાં પંચસંભસકરણ અને પંચવ્યવસ્થા એ દશ તત્ત્વની ઊલટક્રિયા

ઉપપ્રકરણઃ-૪

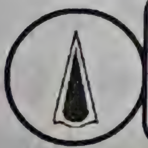
હવે સ્વાકાશગણથી પંચવ્યવસ્થા અને પંચસંભસકરણ એ દશ તત્ત્વભાગની ક્રિયા પંચઅવસ્થાની સંધિમાં જડપણે સૂક્ષ્મ થાય છે. સૂક્ષ્મ ક્રિયા થાય છે તેનું કારણ શું ? તેનું કારણ એ છે કે ગુણ અને અંતઃકરણથી તેના ભાગ કિંચિત્ છે માટે ક્રિયા પણ તેજ પ્રમાણે વર્તે, તે વિષે કહું છું તે સાંભળો. પ્રથમ પંચસંભકરણની ઊલટક્રિયાનું વર્તમાન કહું છું તે શ્રવણ કરજો. હવે સર્વ અવસ્થામાં શાંતિનું વર્તમાન સમાનપણે થાય છે; તેના વિષે જાગ્રતની પ્રવૃત્તિ વિશેષ રાખવી. જે વખતે દુઃખ આવી પડે ત્યારે અંતર અને બાહ્ય શાંતિ રાખવી અને પદાર્થનું સુખ મળે ત્યારે સત્ય ક્રિયા આચરવામાં નિત્ય નિર્મળતા રાખવી અરે ! મારા હાથથી હજુ સુધી ઊત્તમ ક્રિયામણ થયું નહિ ! આ પ્રમાણે અંતરમાં લાવીને સ્વરૂપલક્ષમાં વર્તવું. હવે સહેજપણું તે નાનાવિધ પ્રયત્ન કરીને જેટલી ભક્તિ તથા સંત સેવનની ક્રિયા થઈ આવે તેટલી પ્રતીતિ આદરે કરીને લેવી જોઈએ. તે પ્રયત્ન કર્યા સિવાય થાય નહિ. એવી સેવા ભક્તિ જે જે હોય તેની પ્રાપ્તિ થવાની ઈચ્છાને વિષે સહજતા

રાખવી. એ સિવાય સહેજપણું અમસ્તું વધવા દેવું નહિ. જેણે કરીને પોતાનું સ્વરૂપ અને પતિપદનો અંતરાય થાય, એવા સહેજેપણાને વધવા દેવું નહિ. હવે શીલસંભસકરણ તે શીલપણું પણ સદાસર્વદા સેવાભક્તિમાં રાખવું. અને વિષયાદિક ભાવના ત્યાગીને આદિ ભજનને વિષે શીલપણું રાખવું. હવે સંતોષ-સંભસકરણ એટલે વિષયને વિષે સંતોષ રાખવો નહિ. પણ પરમ સકર્તાના જશની પ્રતીતિ લઈને વારંવાર આનંદ-ઉલ્લાસ અંતરમાં થાય એવો પ્રેમહેતુ પોતે રાખવો. વળી જગતને દેખાડવા સારું સંતોષની ઢબ રાખવી નહિ. અમસ્તુ શબ્દજ્ઞાન બકવાથી અંતરની બળતરા નિદાન જાય નહિ. એથી કરીને નિજ પરમરસની પ્રાપ્તિનો કલ્પપર્યંત અંતરાય પડશે. હવે સમતા-સંભસકરણ તે સમતા, જે ચરાચરને વિષે વ્યાપક અંશ તનુ તનુ પ્રત્યે ભિન્ન ભિન્ન વસ્યા છે નિજ ચૈતન્ય સ્વરૂપના સ્વજાતિ સમાન હોઈ એક વખત પ્રથમ જોયા પછી તેનાં વિષે પોતાના ચિત્તમાં ન્યૂનતા રાખવી નહિ, અને જ્યાં અખિલ તત્ત્વ-ભાગ પ્રવર્તમાન થાય ત્યાં વિવેક કરવો. એ પ્રકારે અનેક ક્રિયા સંબંધિનું વર્તમાન જોઈને જાગ્રતની સંધિને વિષે સમતા રાખીને વર્તવું. જેથી કરીને અનાદી સ્વરૂપના પદની ગતિ આપણને જડે. અહો ! અવસ્થા વિના પાંચે દેહને વિષે એક પણ ઉત્તમ મધ્યમ કર્મ થાય નહિ, એટલા જ માટે અવસ્થાની સંધિમાં પંચસંભસકરણનું વર્તમાન દેખાડી દીધું.

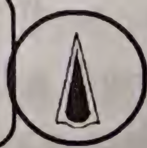
હવે જે પ્રકારે અવસ્થાના અધિષ્ઠાન અંતઃકરણ છે તે જ પ્રકારે વ્યવસ્થાના અધિષ્ટાન સંભસકરણ છે, તેની ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયા કહું છું. તે પણ અવસ્થાની સંધિમાં જ વર્તે છે. તે પૃથક્ પૃથક્ દેખાડું છું. હવે **સ્થિતિ-વ્યવસ્થા** તે સ્થિતિ સદાસર્વદા પ્રભુભજનસ્વાદને વિષે રાખવી જેથી કરીને સકલ તત્ત્વનો ધંધો સફળ થાય. હવે **ઉદાર-વ્યવસ્થા** તે ઉદાસ નિઃસ્પૃહીપણું છે જ્યારે વિષયનો હેતુ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેના વિષે ઉદાસી રાખવી, પણ તે વિષયમાં સ્થિતિ રાખવી નહિ. પરંતુ જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યને વિષે અતિશય સ્થિતિ રાખવી જોઈએ. એથી કરીને પરમ-દિવ્ય વૈભવને વિષે ગતિ પહોંચે તેમ કરવું હવે **ગલિત-વ્યવસ્થા** તે વિષયવૃત્તિમાંથી હળવે હળવે મનનો અતિ નિરોધ કરી લેવો અને પરમાર્થનું સાધન કરવા વિષે ગલિતપણું રાખવું નહિ, તેમજ અંતરમાં ધારવું પણ નહિ, આમ પ્રવૃત્તિ કરતાં અંતે જે કાળે પદાર્થ ધંધાની નિવૃત્તિ થાય, તે કાળે આદિ અને અંતની સંધિને વિષે શુદ્ધ વિચાર કરવો; કારણ કે મન-અંતઃકરણ તો વિષય ક્રિયામાં બહુ બળવાન છે. તે મન સર્વે ઈન્દ્રિયોની ધારણાએ પુષ્ટિ પામે છે પણ તેને તે ઠેકાણેથી ગળવીને (ઓગાળીને) પરમભજન કરવાની ક્રિયા દેખાડવી, પછી તેને જેમ જેમ રુચિ લાગતી જાય તેમ તેમ વિષયઆકાંક્ષામાં તે જશે નહિ, પછી તે તો નિજકૈવલપદ અચ્યુતને વિષે રત થઈ રહેશે.

હવે **કુંભ-વ્યવસ્થા** તે પ્રત્યેક અવસ્થામાં દૃષ્ટિ અને સ્મૃતિનો અવરોધ કર્યા જાય છે અને તેની પ્રવૃત્તિ વડે કોઈ જાતની સૂઝ પડતી નથી, તેમજ તે કળ્યામાં તથા દેખાવમાં પણ આવતી નથી; એવી ગુપ્ત ઘાત કરનારી હોઈ તે આપનું ચેતનપણું જે ઉજાગ્રત છે તેનું સ્મરણ થવા દેતી નથી. આ પ્રમાણે તત્ત્વપ્રવૃત્તિની સ્થિતિ જે કાળે થવા લાગે તે કાળે એ ક્રિયાને દેખીને પોતે ચેતન થઈ જવું, જે આ વખતે કુંભની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે જાણનાર અંશસ્વરૂપ પોતે છે તે જાણશે કે તે તત્વની પ્રવૃત્તિ મટી ગઈ નથી, પણ આપણામાં પ્રત્યક્ષ છેજ માટે જોવું જોજો એ કુંભ વ્યવસ્થા ઘણાક જનને નડી છે અને તેણે તેમને તેમના ઉપાસના સિદ્ધાંતથી ફરક થવા દીધા નથી. વળી જે નિજસ્વરૂપ, કર્તા અને કૃતને જાણવા દીધાં નથી, કારણ કે કોઈની દૃષ્ટિ તથા સ્મૃતિની પ્રવૃત્તિ આગળ ચાલવા દીધી નથી. વળી તેણે સગુણનિર્ગુણ અને વેદાંતની પર જોવાની ગતિ રોકી રાખી. હવે આ કુંભ વ્યવસ્થાએ ભલભલાઓની ગતિ આગળ જતાં અટકાવી રાખી છે, ત્યારે તે જાગ્રતમાં અનુભવ બોલ્યા તે કેવું ? તે વિષે સાંભળો. તે મોટા પુરુષો આ તત્વસંસાર ભ્રાન્તિરૂપ જ ભવ છે એવા ભાવે બોલ્યા છે, તથાપિ તેઓ અંતરબાહ્ય વ્યાપક વૈભવ માની બેઠા છે; પણ કેવલકર્તાનું કૃતતથા અંશઅંશીનો લક્ષ, ગતિએ આગળ ચાલીને જોયાં નથી. કારણકે તેઓએ કુંભ-વ્યવસ્થાની પ્રવૃત્તિ વિશેષ વધારી; તેટલા જ માટે તેઓને જોવા દીધું નહિ, અહો ! જાગ્રતમાં જે તત્વભાગની પ્રવૃત્તિ વધારીએ તે ભાગની વધે, પણ જે સંભવે નહિ તેનો વિચાર કરીને ન્યૂનાધિક, ઘટે એવા તત્વભાગ વર્તાવવા. આ સાંભળી કોઇ શ્રોતા એમ કહેશે કે જે જે પ્રમાણે તત્વભાગ પોખ્યા છે તે તે પ્રમાણે તત્વોનું તેવું વર્તમાન નિરંતર ચાલે છે; જેથી ત્યાં પોતાની ચતુરાઇ કરવા જાય તો તેનું કંઈપણ ચાલવાનું નહિ. આ વિષયમાં ખુલાસો કરું છું તે શ્રવણ કરજો. ઘરમાં જે સામગ્રી ઉત્તમ-મધ્યમ ઔષધિ આદિ ભરેલી હોય તે સુખદુઃખ આવી પડે ત્યારે તે સર્વ અર્થ આવે એટલા સારુ ભરેલી હોય છે. હવે તે રકમ પૈકી જે ખાવી ઘટે તેજ ખાવી અને ન ઘટે તેનો મુખે સ્પર્શ પણ કરવો નહિ અને જે ઔષધી શરીર ઉપર લગાવવાની હોય તે વ્યાધિના નાશને અર્થે ચોપડવી; નહિતર તો વિષ રાંધીને ભક્ષણ કરીએ તો તેનું કોઇ કાળે અમૃતપાન કર્યા જેવું ફળ મળશે ? કહો, ના મળે. વળી તેનો ત્યાગ ના કરીએ તો અનેક વિઘ્ન ઉત્પન્ન થાય. એટલા માટે જે પ્રવૃત્તિનો આદર કરે જીવની ગતિ અસંખ્ય જન્મ સુધી થાય નહિ એવી જે પ્રવૃત્તિ ગાળી નાખવાની હોય, તેનો તો ત્યાગ જ કરવો જોઇએ. આ પ્રકારે જે જાણવાનું તે ના જાણીને, આ વિશ્વમાં ઘણાક લઘુદીર્ઘ અંશો પોતાની ઇચ્છા થઇ તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ વધારતા ગયા અને તે કર્ણીય સર્વ છોડીને અકારણ વર્તતા ગયા. જ્યાં જેવી જોઇએ ત્યાં તેવી યોજના કરી નહિ. તે શા માટે નહિ ? તેનું કારણ એ છે કે દેહમાં તત્વોની જે પ્રવૃત્તિ થાય તે સર્વ સામાન્ય અને વિશેષ

અંશોને અકળ છે. એથી જ તેઓ કળી શક્યા નહિ. વળી **समान-व्यवस्था** એટલે સમાનપણું હોઈ આ વ્યવસ્થાના યોગે શૂન્ય સરખા થઈને સમાનપણું ધારણ કરી બેઠા અને પોતે જ આ વ્યવસ્થાને વિષે રૂંધન પામી ગયા; પરંતુ કર્તાના કરેલા તત્ત્વભાગયુક્ત સર્વ દેહને વિષે સજાતિ સમદષ્ટિએ જોયું નહિ. આ સાંભળી એમ કહેશો કે તત્વભાગ તો અધિકન્યૂન પ્રથમ કહી ગયા છો અને હમણાં ના કહો છો એનું કારણ શું છે ? હવે તે વિષે સાંભળો. તત્ત્વભાગ પક્ષે તો સજાતિ સર્વને વિષે વિભાગ સમાન જોઈને પછી તત્વ ભાગની પ્રવૃત્તિ વિષે ન્યૂનાધિક પોખ્યા પ્રમાણે વિચાર રાખવો. (તત્ત્વદષ્ટિએ તો સર્વ ઘાટને વિષે જે તત્ત્વો પોખેલાં છે તે તત્ત્વો સર્વ ઘાટમાં સમાન હોઈ ન્યૂનાધિક તત્ત્વો પોખેલાં નથી, એટલે કે નાનામોટા સર્વઘાટમાં તત્ત્વોની સંખ્યા સરખીજ છે. કોઈ ઘાટમાં અમૂક તત્ત્વો અને બીજામાં અમૂક તત્ત્વો એમ તત્ત્વો વધઘટ નથી, પરંતુ તે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પોખેલા હોઈ તે તત્ત્વોનું પોષણ ન્યુનાધિક છે; એટલે કે તત્ત્વોની ગણતરી ઓછીવત્તી નથી પણ સમાન છે,) હવે જે તત્વની જે પ્રવૃત્તિ છે તે તત્ત્વની તે પ્રવૃત્તિ તેના માપ પ્રમાણે સર્વને વિષે થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે મનનો ધર્મ સંકલ્પ વિકલ્પનો છે, તે સંકલ્પ વિકલ્પ બુદ્ધિ કરી શકે નહિ. બુદ્ધિ તો નિશ્ચયપૂર્વક ઘાટ જ ઘડ્યા જાય. એ પ્રકારે દરેક તત્ત્વની પ્રવૃત્તિ ભિન્ન ભિન્ન છે, તે જાણીને કૃતને વિષે સમાનપણું રાખવું, તત્ત્વવિવેકમાં આ પ્રમાણે રાખીને સર્વભાવે નિજકર્તાનું ભજન કરવું. આ પ્રમાણે પંચવ્યવસ્થા અને પંચસંભસકરણ : એ દશ તત્ત્વોની ક્રિયા કહી. આ ઊલટક્રિયા તો જીવ જે તત્ત્વના પ્રભાવમાં જ વહ્યા છે તે અંશને તારવા સારું, પરમગુરુએ કહી છે. પાંચ અવસ્થા પૈકી જાગ્રત-અવસ્થામાં આ દશે તત્ત્વોની ઊલટક્રિયાની જે લક્ષણા કહી છે તે જાણીને તે પ્રમાણે વર્તવું.

તમોગુણના દશ કાળની ઊલટક્રિયા
ઉપપ્રકરણ : ૫

હવે તમોગુણના દશ કાળનું વર્તમાન કહું છું. પ્રથમ **स्वभावकाळ** તે તત્ત્વના સ્વભાવ ત્રિવિધ છે તે ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ટ હોઈ સર્વ અંશો એ પ્રમાણે ત્રિવિધ વર્તમાન કરે છે. હવે તેમાં કનિષ્ટ અને મધ્યમ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો તે મન આદિતત્ત્વભાગને હાથે આપણે પોતે કરાવવો પછી શ્રેષ્ઠ સ્વભાવને વિષે જ તે તત્ત્વોને પ્રીતિ બેસાડવી. મૂળ ચૈતન્ય અંશનો સ્વભાવ તે જ ચેતનપણું હોઈતે ચેતનપણું બીજા કર્મને વિષે નિશાન રાખીને તેમાં વર્તવા દેવું નહિ, પરંતુ પરમગુરુકૃપાલક્ષ વડે અક્ષય દિવ્ય યજનને વિષે ચાલવું પછી ઇંદ્રિયો અને તત્ત્વના જે સ્વભાવ હોય તે પલટાઈ જશે. તે કેવા પલટાઈ જશે ? જેવી પોતાની ભાવના

હોય તે પ્રમાણે સ્વભાવ પલટાઈને વર્તશે. જેમ લોખંડનો સ્વભાવ શ્યામતાવાળો છે પણ તે પારસને સ્પર્શે કંચન થાય છે, તે પ્રકારે તત્ત્વભાગનો પ્રભાવ પરમાર્થ થઈ જશે, હવે **आक्रांत काळनी प्रवृत्ति** તે વિષયના વિષમભાવને વિષે આક્રાંતવત્ સર્વ તત્વો રહે છે; તે અકારણે આક્રાંતપણું છોડાવીને સત્ય ધર્મને વિષે વાળવાં. હવે **कामना काळने लीधे** નિજ અંશની ભાવનાએ સર્વને વિષે કામની કામના વસે છે. તે આપણી દષ્ટિરૂપ કામનાને પાછી આદિ તરફ વાળીને પરમપદને વિષે લગાવવી. પછી જે કામનાએ પરમગુરુપદ સાંગોપાંગ અભંગ પ્રાપ્ત થાય અને નિજરૂપલક્ષનાં યોગે પતિવ્રતાધર્મ સમાન સકર્તાનું ભજન થાય, તેજ કામના રાખવી. હવે **आश्चर्यकाळ** તે પોતાનું આદિ સ્વરૂપ કોઈ જાણતું નથી; તે માટે આ આશ્ચર્યભાગ અતિ ઊંડો છે. તેને જોઈને જેનાથી આશ્ચર્ય વૃદ્ધિ પામે તે કરવું. એટલે કે કર્તાએ આશ્ચર્યાત્મક કૃતરચના સોળ પ્રકારે કરીને ગોઠવી છે. તે રચના અચાનક કયા પ્રકારે અનાદિ પ્રભુએ કરી છે તે જોવું. કર્તાના કૃતનો આ ભેદ આશ્ચર્યસાગર ગ્રંથને વિષે સ્પષ્ટ કરી ગાયો છે; તે જ આશ્ચર્યભાવ અથાક થઈને (થાક્યા સિવાય) અગાધ દષ્ટિએ અંતરમાં વસાવવો. હવે **पृथककाल** તે ચરાચરને વિષે જે કૃત કર્યુ છે તે ઘડવું ભાંગવું તે હોઈ તે તત્ત્વ, અંશ સમેત પતિના સંકલ્પની ગતિ જોવી. આ પૃથક્ પૃથક્ રચના તત્ત્વના વિભાગે કરી અનંત દેખાય છે. અને અંશ પણ અનંત દેખાય છે અને જેણે કર્યું છે તે કર્તાની ગતિ પણ અનંત દેખાય છે. નહિ તો એ કેમ બને ! આ પ્રકારે પૃથક્ લક્ષ વડે સર્વ જોવું.

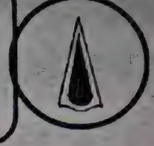
હવે **विपरीत-काळ** તે અકાળ મૃત્યુ જે અનેક પ્રકારે થાય છે, આ વિપરીત-કાળનો છેડો જોઈએ, તો તે સ્થૂલદેહથી લઈ પરમકારણદેહ સુધી છે, તે દેહ અનિત્ય અને નાશવાન જાણીને ભજનને વિશે સર્વ ભાગ કામમાં આવે એવું કરવું. હવે **अज्ञान-काळ** તે અજ્ઞાનકાળે કરીને વર્ણધર્મની માનીનતા સર્વને છે પણ તે વહેવારમાં અલ્પ કાર્ય જેટલી રાખીને આગળ જવા માટે પોતાની ગતિની અંતરમાં ચિંતા રાખવી પછી તે યજનભજનના પ્રતાપે જે અજ્ઞાનકાળ છે. તે પરમ સજ્ઞાન (જ્ઞાનવાળો) થશે અને પછી તે ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનની ગતિ કરવા માંડશે. જેમ ચમક વડે લોઢું ચેતન થાય છે. તેમ જ્ઞાન વડે અજ્ઞાનનું અલ્પપણું (પામરતા) જે છે તે જ સજ્ઞાન થશે; વળી તે સર્વ તત્ત્વભાગ સમેત ઊલટીને સન્મુખ થશે. પછી તેને જોઈને અંગીકાર કરવો તે કેમ કરીને કરવો ? વળી અજ્ઞાનકાળ જે છે તેને ઠેઠ પહોંચાડવો તે કયા પ્રકારે ? તે કહું છું તે સાંભળો. અહો ! હે પ્રભુ ! આપનું કરેલું જે આ કૃત તે વિભૂતિને હું કંઈ પણ જાણતો નથી, અપાર કૃતની ગતિ કઈ રીતે તમે કરી છે તે અમોને જણાય તેમ નથી, એમ વદવું આ પ્રકારે અજ્ઞાનકાળ તે સદ્ગતિને પહોંચે. એ જ

અજ્ઞાનકાળની માનીનતા અખંડ પરમપદરત થવાને રાખવી હવે **रागसकाळ** આદિ સકર્તાના પરમધામને વિષે સર્વ ભાવના રાખવી પ્રથમ તો ઉપાસના તે સત્સંગને વિષે પ્રીતી અચળ જોઈએ. પછી તે નિજપતિના દર્શન થતાં સુધી સંત (પરમગુરુ) સંઘાતે અક્ષય ઉપાસના રાખવી એથી કરી તે સર્વ જીવો પરત્વે, તે જીવોનું હિત જાણી, (અનુરાગપૂર્વક નિજગમ-લક્ષરૂપ કૃપાદાન આપશે. જેમ મેઘ વૃષ્ટિ કરે છે તેથી કરીને બીજનાં અંકુરો પત્ર ફળ, ફૂલ, આદિ ઉદય પામે છે. તે પ્રકારે સંતજને અખિલ જીવ ઉપર દયા કરવી હવે **द्वेषकाळ** તે સકલ તત્ત્વના દ્વેષ માંહોમાહે એકએક સાથે વેરભાવ છે, તે સમય વર્તીને આદિથી અંત સુધી જોવું પછીં તે દ્વંષને પોતાની ભાવનામાં વૈરાગ વર્તે એમ સંકલ્પને વિષે વાપરવો. (આપણા વર્તનની આડે આવનાર ઉપર દ્વેષ થાય છે કારણ કે આપણી ભાવના જે વિષયાદિ પદાર્થોમાં હોય છે તેને કોઈ અવરોધનાર મળે છે ત્યારે તેના ઉપર દ્વેષ ઉપજે છે. તેવી જ રીતે પરમપદની પ્રાપ્તિમાં વિષયાદિ પદાર્થ આડે આવે છે તેથી તે પદાર્થો ઉપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે વાપરી વૈરાગમાં સ્થિર થવું.) અને અંતરમાં કોઈ પદાર્થ કિંવા અલ્પજીવી આશા કરવી નહિ. (દ્વેષ થવાનું કારણ આશા ભંગ છે.) અને આ દ્વેષને પોતાની સચેતન સજાણવૃત્તિ વડે અનાદિ પુરુષને ત્યાં પહોંચાડવો; નહિતર તો દ્વેષ ઘાતક હોઈ આપણને મારક (મારનાર) થાય એટલા જ માટે જે દ્વેષને અનેક જન્મથી વધારતા આવેલા છીએ તે દ્વેષનો અંગીકાર કરવો નહિ. હવે દશમો **वृद्धि-अंतकाळ** તે જે જે ઘાટમાં જે જે તત્ત્વભાગની ક્રિયા ભરી છે તે તે ઘાટને તે તે તત્ત્વના માપ પ્રમાણે વૃદ્ધિ પમાડીને તેનો અંત આણે છે; જે જે ઊલટક્રિયા કહી છે તે ક્રિયાને અંશ સ્વઈચ્છાસંકલ્પે એકાએકી નિજ માપ પ્રમાણે સજાણવૃત્તિ સુધી પહોંચાડે છે. જેથી આમ જે જે તત્ત્વભાગના નિરાળા ધર્મ વર્તે છે તેના માપનો પણ આ સજાણવૃત્તિના ઘરમાં અંત આવી રહે છે પછી છેલ્લે વારે અંશનો હેતુ વિરહભાવે દિવ્ય પદ સુધી વધે. અહીં સુધી વધીને તત્ત્વવિભાગ પ્રવૃત્તિ ભાનનો (અંશના હેતુનો) કળશ કરીને નિજસકર્તા કૈવલના સનાતન પદ સુધી પહોંચાડે. હવે આ ઉપરાંત તત્ત્વવિભાગને વૃદ્ધિ થવાનું બીજું રહેતું નથી. આજ ઠેકાણે સર્વ તત્ત્વભાગની ક્રિયાનો અંત આવે છે, આ પ્રકારે વૃદ્ધિ અંતકાળના ભાવની પ્રતીતિ સંતસજ્જનને દેખાડી. આ પ્રકારે તમોગુણના દશ કાળનું વર્તમાન કરાવવું.

અચંતગણની દશ ભાવનાની ઊલટક્રિયા
ઉપપ્રકરણ:૬

હવે અચંતગણથી દશ ભાવના ઉત્પન્ન થઈ તેની ઊલટક્રિયા જે સંત સજ્જનને પરમ પાવન કરવાવાળી છે, તે વિષે હકીકત કહું છું તે સાંભળો. પ્રથમ अहंम-ભાવના તે મૂઢ ભાવનારૂપ હોઈ એથી કરી કોઈની કળા કોઈને આવડતી નથી; માટે આ પોતાના મૂઢપણાને જાણીને તેને ક્રિયા વડે ખંડન કરવું. જે આપણને ન આવડે તો પણ તે પ્રયત્ન કરીને કરવું. કદાચ એમ કહેશો કે જે ક્રિયા કરેલી નથી તે કેવી રીતે આવડે તે વિષે કહું છું તે સાંભળો. હે શ્રોતા ! જે ક્રિયા કરતાં આપણને નથી આવડતું તેનો અભ્યાસ કરવો તથા સત્સંગ કરવો, એથી કરી જાણવામાં આવશે આ પ્રમાણે જાણીને તે જાણ મુજબ જે અંશ થોડું ઘણું કરતા જશે, તેમ તેમ તે અંશ પ્રત્યે ધીમે ધીમે તે કળા પ્રાપ્ત થશે. જેણે જે જે દેહમાં જે જે કળા સાધી છે તે તે સર્વ અભ્યાસે કરીને સર્વને આવડી છે, તે પોતાના સ્વચૈતન્યના સામર્થ્ય વડે આદિથી અંત સુધી તેમને સુલભ થઇ છે. આ કર્તવ્યશક્તિ તે અંશને પોતાને આદિ મધ્યાંત સુધથી છે જ; પણ વચમાં કેટલોક કાળ આ કર્તવ્યશક્તિનો ઉપયોગ કર્યો નહિ, એથી કરી તે કળાને ભૂલીને અંશ મૂઢ થઇ ગયા છે. આ અહંભાવનાની ક્રિયા લોકોએ અતિ કાયરપણા વડે કરીને વધારી છે, છતાં પણ તે ક્રિયાને ઊલટાવીને વર્તે તો સ્વકર્તવ્યશક્તિ તત્વભાગને વિષે પ્રગટ થશે અને તે તમોને જણાશે; પણ અંશ પોતે આદર કરશે ત્યારે જ તે જણાશે. આ પ્રકારે જગતભરના સામાન્ય અંશનો પ્રકાર કહ્યો.

હવે વિશેષ અંશનો પ્રકાર કહું છું તે સાંભળો. આ વિશેષ અંશમાં અંકુરરૂપે જે કળા રહી છે તે સામાન્ય અંશથી ભિન્ન હોઈ વિશેષ અંશની કળા અલ્પજ્ઞ અંશને કોઇ કાળે પ્રાપ્ત થાય નહિ. કદાચ તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે તો પણ આવડે નહિ. વળી પરમવિશેષ અંશ આદિ અનુભવકૃત જે વચન બોલેલા છે તેનું સ્મરણ સામાન્ય અંશ અને વિશેષ અંશને નથી, જેથી તેમની ગતિ અન્ય જીવમાં આવતી નથી. તેમના કરેલા ગ્રંથ આદિનાં પ્રતીતિવચન હોય તે સમેત જોઇને તેના આધારે નાના વિધ વાણી ગાય ખરા; પણ પોતે પોતાની મેળે બ્રહ્માદિક સુધી સ્વઅનુભવ કરવાની શક્તિ કોઇને નથી, સારાંશ એ છે કે સામાન્ય તથા વિશેષ સર્વ અંશને સર્વ કાળથી એક કળા શ્રેષ્ઠ છે, તે કઇ ? તે સાંભળો. સર્વ પ્રકારે પ્રીતિભાવયુક્ત નિજ અવિનાશ સ્વરૂપ કર્તાના સાધન વિષે હેતુ રાખવો જોઈએ. આ પ્રકારે વર્તે ત્યાર પછી તે ઉપરાંત બીજી એકે કળા શ્રેષ્ઠ નથી, અહો ! આ કળા જેનામાં આવે તેના અંગમાં સર્વકળાનું મૂળજ વસી રહ્યું છે, તેને મૂઢ અહમ્ કેમ કહેવાય.

હવે સ્તંભભાવના જ્યારે વૃદ્ધિ પામે; ત્યારે મનની આદ્ય લઇ તત્ત્વોને અંધાધુંધ કરી નાંખે છે, તે કાળે સચેતન તીવ્રતાની સુઝ પડવા દે નહિ અને એથી કરી બધી પ્રવૃત્તિ મંદ થઇ જાય છે. આ મંદ પ્રવૃત્તિ જે સમયે વર્તે, તે વેળાએ પોતે તે જોઇને તે સાવધ થાય એવું તરત ઔષધ આપવું; એટલે કે આ સ્તંભવૃત્તિને મંદ પાડીને સદગુરુલક્ષની ગતિ તરફ વાળવી. અપાર પરમસુખરૂપ ઉપાસનાને વિષે નિજ વિવેક વડે પ્રવૃત્તિ કરાવવી, એથી કરી અંતઃકરણ આદિ તત્ત્વભાગ સચેત થઇને આ તત્ત્વો સનાતન પ્રભુ સન્મુખ વર્તવા લાગશે. હવે **વિસર્જનભાવના** તે સુખદુઃખ થાય તેનુ ભાન અકેક (દરેક, પ્રત્યેક) વેળાએ રહે નહિ તેમજ પોતાના સ્વરૂપને પણ જાણે નહિ. પોતે સુખરૂપ છતાં તે 'અહં દેહોસ્મિ' ભાવે પોતે પોતાની મેળે દુઃખ માનીને વિસર્જનપણું લીધું છે, તે વિષે એક દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાંભળો. એક દેશમાં બે ડાકણી સ્ત્રીઓ રહેતી હોઇ તે અન્ય ગામ પરત્વે બજાર કરવા ગઇ. આ સ્ત્રીઓ જતી વખતે પોતાના પુત્રોને કહે છે કે અમો જ્યારે પોતાને ભૂલી જઇએ. ત્યારે તમો અમોને કેવી રીતે ઓળખશો ? જો કે તમો અમોને ભૂલી ન જાવ એટલા માટે અમો બંને નાકમાં કોડીઓ બાંધીએ છીએ. એ નિશાનીએ તમો અમોને ઓળખી લેજો. આમ કહીને પછી બંને સ્ત્રીઓ બજારમાં એકઠી થઇ. તેમણે સામસામી નાકમાં કોડીઓ જોઇને કહે છે કે હું તે તું કે તું તે હું; એવું બેભાનણે બોલીને લડવાડ કરતાં કરતાં રાજદરબારમાં ગયાં. રાજાએ આ વાત સાંભળી અને ન્યાય કરવા તેમના પુત્રોને બોલાવી કહે છે કે તમારી માતાઓને ઓળખીને ઘેર લઇ જાઓ, અમે તેમને કહેલું કે એમ કંઇ શરીર બદલાતું નથી. પણ તેઓ માનતી નથી; માટે તમોને તેડાવ્યા છે. આ સાંભળી પુત્રો પોતપોતાની માતાને ઓળખી હાથે ઝાલીને લઇ જવા લાગ્યા ત્યારે પેલી ડાકિણી પુત્રને કહે છે કે જો હું તારી માતા હોઉં તો જ લઇ જા; નહિતર તો પછી રાજાની પાસે બદલાવવા આવીશ. તો રાજા બદલી આપશે નહિ. આ પ્રકારે જે પોતાનું ભાન ભૂલી ગયા તેનો અંત ક્યાંથી આવે ! આ ડાકિણી સ્ત્રીઓને પોતાનું શરીર તથા પુત્ર સમેત ભાન નથી. આ દૃષ્ટાંતના ન્યાયે ડાકિની સ્ત્રી સમાન જંતુરૂપ જીવ જે અનેક સ્ત્રીપુરુષરૂપે હોઇ હું દેહરૂપ છું કે આત્મારૂપ છું તેનું ભાન તેમને નથી. આ પ્રકારે સર્જનહારે જગત સરજયું તે દિવસથી લઇ આજ સુધી સર્વ લોક પોતાની જાણને ભૂલી ગયા છે, હું કોણ ? ક્યાંથી આવ્યો ? અને ક્યાં જઈશ ? આ સંબંધી સર્વ લોકને વિસર્જનપણું થયું. આ પ્રકારે જે વિસર્જનપણું થયું તેવું વિસર્જનપણું પ્રથમ દિવ્ય સૃષ્ટિ કરી તે પ્રભાવને વિષે સામાન્ય તથા વિશેષ કોઇ અંશને ન હતું. જેમ એક માતાને એક પછવાડે એક એમ ત્રણ પુત્રો જન્મેલા, તે બધા કેટલોક કાળ પોતાની માતાને જાણતા હતા. પછી કેટલોક કાળ વીતી ગયા બાદ નાના હતા ત્યારે બેછોકરાઓ

માતુશ્રીથી ભિન્ન પડી અન્ય દેશમાં જતા રહ્યા, એથી તે પોતાની માને ભૂલી ગયા અને ઓળખાણ પણ રહી નહિ. માત્ર એક શ્રેષ્ઠ તે માતાને ઓળખે અને પોતાને પણ જાણે. આમ ત્રિવિધ અંશ પૈકી એક પોતા સમેત પ્રભુને જાણે અને બીજા બંને તો વિયોગની વારે અજ્ઞાની થયા. તેણે કરીને ભૂલી ગયા. આમ વિસર્જનપણાની પ્રવૃત્તિ તત્ત્વભાગની વધારી, તેણે કરીને તેઓ સ્વાદરુચિમાં પચી ગયા; એ કારણને લીધે હું દેહરૂપ છું કે ચૈતન્ય અંશરૂપ છું તે અર્ધ કલ્પ સ્થૂલનો ગયો તથાપિ જાણવામાં આવ્યું નહિ. માટે હે અંશ ! પરમવિશેષ સદગુરુને અનન્ય પ્રેમે અનુસરીએ, તો તેઓ તત્ત્વભાગની ઓળખ કરી આપશે. પછી વિસર્જનપણું જતું રહેશે અને સજાણ સ્મૃતિરૂપ આદિથી અંત સુધીના વિવેકની ફામ આવશે. આજ ખરો પરમઉત્કૃષ્ટ ઉપાય હોઈ સ્મૃતિવંત અંશને સ્મરણ કરવાનો છે. આ સિવાય બીજા કોઇ અન્ય ઉપાયે જણાશે નહિ. માટે આ જન્મજન્માતરનું વિસર્જનપણું દવડાવીને (વિસર્જનપણાને બાળી મૂકીને) સ્મૃતિ આપે, પછી અનંત કલ્પ સુધી અખંડ ભજનને વિષે આ અંશ નિવાસ કરીને રહેશે; પણ હે અંશ ! આ વાત ધ્યાનમાં રાખજે કે પરમગુરૂએ જીવને સ્મૃતિ આપ્યા વિના પ્રાપ્ત નહિ થાય અને ટકશે પણ નહિ. માટે તેમના જ લક્ષઉપદેશ તથા ઉપાસના વિષે સર્વદા સંપૂર્ણ રહેજો.

હવે **નિંદ્રાભાવનાનું રુપ** તે તત્ત્વો તથા વિષય આશ્રમના પ્રભાવને વિષે જ જીવમાત્ર વહી જાય છે. પેલી ડાકિની સ્ત્રીના સમાન કોઇને કંઇ સુઝ પડે નહિ. વળી આદી, મધ્ય અને અંતમાં જે તત્ત્વપ્રવૃત્તિ થાય છે તે કઇ અને કેવી રીતે થાય છે તે જણાય નહિ. આમ સૂઝ પડતી નથી એવું દષ્ટિએ જોઇને આગળ વધવા અતિ ઉતાવળે સર્વ પ્રકારે સાવધાન થઇને નિજ સ્વરૂપે સકર્તાનું ભજન અતિ અભ્યાસે કરજો. વળી આહાર આદિયુક્ત ભક્ષણ કરવું તથા તત્ત્વવિભાગની પ્રવૃત્તિમાં નીતિએ વિચરવું. પછી એથી કરી આ પ્રવૃત્તિ સચેતનરૂપ દિવ્ય બોધને વિષે રહેશે. આમ કર્યા સિવાય માત્ર તત્ત્વ પ્રવૃત્તિનો જ સારો નરસો આહાર કરીએ છીએ તેમ કરતાં રહીએ, તો પાર પામી શકાય નહિ. આ કારણને લીધે પ્રભુભજન વિના કલ્પપર્યંત જે વ્યર્થ શ્રમ થાય છે તેને ટાળવા સારુ આ ઉપાય કહ્યો છે ; માટે હે અંશ ! તારા પોતાના સામર્થ્ય વડે આ સુખ લઇશ તો જ લેવાશે.

હવે **અંધતમ ભાવના** તે નિદ્રાકાળે લવરી કરવી તે તથા અનર્થ બોલવું તે છે. આ વાણી નિર્વાણપદને વિષે નિયમમાં રાખવી તથા સત્ય ભાષણ સિવાય અન્ય બોલવું નહિ. આ સત્ય વચને કરીને તે તત્ત્વભાગની પ્રવૃત્તિમાં સત્ય જ વર્તમાન થશે અને નિજવૃત્તિ અખંડ ભજનને વિષે ઉત્તમ પ્રકારે રહેશે. હવે **અચેતભાવના** તે અચેતન વડે સનાતનકર્તા તથા આદિથી અંત સુધી તેના કૃતને પણ જાણતાં નથી. પંચદેહની તથા અંશ સમેત પોતાની

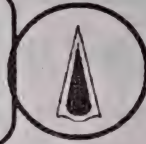
અવધિ જે કાળે થવાની છે અને જે વખતે શક્તિ, પુરૂષ, સર્વ તત્ત્વો તથા ખટવૃત્તિ તે આદિ અંતે કઇ રહે નહિ, તે નિજ અંતની શોધખોળ અગાધ પરમલક્ષ વડે કરવી. પછી તેની અંતરમાં ધારણા રાખીને અખંડ અલયપદ (જે પદનો લય નથી તે) જે અંતે રહેવાનું છે તેનું ચિંતવન કરજો. આ પ્રકારે અચેતને ચેતાવીને ભજનને વિષે સંપૂર્ણ ભાવના રાખજો હવે **उचाट भावना** તે પરમાર્થ કાર્ય જે કરવાનું છે તે કરીએ તેમાં વિઘ્ન આવે તો તે વખતે ઉદાસી રાખવી કે અરે ! મારું પોતાનું જન્મજન્માંતરને વિષે કેવું સંચિત ક્રિયામણ કરેલું જે કંઈપણ પરમાર્થ સાધન બની આવતું નથી ! આ પ્રકારે અંતરમાં ઉદાસી લાવીને જે પ્રકારે સર્વકાળ નીતિમાં વર્તાય એવું વર્તવું અને તે માટે સંતના સમાગમમાં રહેવાય તેવી આરત રાખજો, હવે **अभावभावना** તે વિષય વૈભવ જોઈને તેમાં અભાવ રાખવો, અને **परमेश्वररुप सद्गुरुपदने** વિષે પ્રેમ તથા હેતુ અખંડ રાખવો; વળી જે જે તત્ત્વક્રિયા પરમાર્થ કાર્યમાં આવે. તેટલી જ ગ્રહણ કરીને વર્તાવજો અને એ સિવાય જે પરમાર્થ કાર્યમાં અનાડ કરે એવા તત્ત્વની ક્રિયા દાબી રાખવી અને તેને વર્તવા દેવી નહિ, વળી જે જે ઠેકાણે જે તત્ત્વો ખપ લાગે તે તે ઠેકાણે તેટલાં માપ પ્રમાણે વર્તવા દેજો અને જે તત્ત્વનો જે વિષય તે તત્ત્વનાં તે વિષયની માપક ક્રિયા વડે અમાપ નિજ મહદ્ કેવલકર્તાનું ભજન કરજો; આ પ્રકારે કેવલકર્તાને પોતાની નિજદષ્ટિ ઊલટાવી જોશો ત્યારે દેખાશે; માટે તે દષ્ટિએ અન્યને વિષે અભાવ રાખીને પતિ તરફ જોજો.

હવે **मौन-भावना** તે બોલીને છાના રહીએ છીએ તે છે તેમાં વૃથા અનર્થ બોલવા પક્ષે મૌન ધારણ કરવું, પણ પરમગુરુ તથા કેવલ કર્તાના જશ ગાવામાં મૌન રાખવું નહિ; આ પ્રકાર મૌનભાવનાની સારાસાર પ્રવૃત્તિ જાણીને વર્તવું, એક અનુભવ સિવાય ચતુર્વાણી આગળ દઢધારણા વડે મૌન રાખીને રહેવું, અને કદાચ બોલવું પડે તો પ્રમાણિક વચન હોય તેટલું જ બોલવું, હવે દશમી **असामर्थ्यभावना** તે તો વિષયનું રસપાન કરવા વિષે અચૂક વર્તાવવી, વિષયની પ્રવૃત્તિ વેળાએ અસામર્થ્યપણુ ધારણ કરજો, એટલે કે તમો પોતે વિષયથી હારપણું લઈને રહેશો તો જ તમે તેને જીતી શકશો. પરમાર્થ પ્રાપ્તિની ક્રિયા વેળા પોતાનું સામર્થ્ય મૂકી દેવું નહિ, ત્યાં તો પૂર્ણ દઢતાપૂર્વક ધારણા રાખજો, કારણકે ધૈર્ય સિવાય વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કેમ કરીને લઇ શકાય ! માટે તત્ત્વની પ્રવૃત્તિ હેતુપ્રીતિએ સત્ય અર્થની આચરજો તથા પ્રભુ ભજનમાં અભંગ વૃત્તિ રહે એવું સામર્થ્ય રાખીને રહેજો આ પ્રમાણે પરમેશ્વરનું ભજન થાય તે જ સત્ય ધર્મ છે. એ સિવાયના સર્વ ધર્મ અનિત્ય હોઇ અંતે પોતાનું કાર્ય સિધ્ધ થાય નહિ; એટલા જ માટે પ્રકૃતિ, પુરૂષ અને બ્રહ્મ આદિની જે જે ઉપાસના છે તે સર્વ ઓરલી એટલે આ બાજુની જાણવી. તે ઉપરાંત

નિજ કર્તાના આદિ દિવ્ય પદને પામવાની જે નીતિ છે તેના દાતાર પરમગુરુ કરુણાસાગર અવતાર ગતિરુપ જે પ્રગતિ મૂર્તિ છે તેમનું આદરપૂર્વક સેવન કરજો, જેના યોગ વડે નિજ નિર્ધાર પદ પામી શકાશે; માટે આ પદ પામવા આદરને વિષે અક્ષય સામર્થ્ય રાખજો. આ પ્રકારે અસામર્થ્ય ભાવનાનો ત્યાગ કરીને પરમાર્થ પ્રાપ્તિ અર્થે સામર્થ્યતા ધારણ કરીને સર્વકાળ વર્તવું, આ પ્રકારે અચંતગણની દશ ભાવનાની ઉલટક્રિયા સનાતન પદને મળવાજોગ (પતિ પદની પ્રાપ્તિ થાય તેટલા પૂરતી જ) કહી છે. આ પ્રકારે ત્રણ ગુણ અને ત્રણ ગણ એ દરેકથી જે દશ દશ તત્ત્વ થયાં છે તે મળીને એકંદર સાઠ થાય છે. આ સાઠ તત્ત્વના સર્વ લઘુદીર્ઘ ભાગની ક્રિયા પરમાર્થ હેતુએ સંત સજ્જને અભ્યાસ કરીને નિજરૂપ ઓળખવા તથા સકર્તાપદની જાણ મેળવીને અચળ ભજનના પ્રતાપયોગે નિજધામ પામવા સારુ કરી દેખાડી છે. આ પ્રકારે ઊલટક્રિયા જાણીને જે વર્તશે, તે જ પરમસુખને પામશે.

ખટ ગુણગણની મુખ્ય ઊલટક્રિયા
ઉપપ્રકરણઃ-૭

હવે મુખ્ય ત્રણ ગુણ અને ત્રણ ગણની પ્રવૃત્તિ પ્રથમ સકર્તામણિભાસ નામના ગ્રંથને વિષે વિસ્તારપૂર્વક કહી છે. આ છ ગુણગણના સ્પર્શના યોગે તત્ત્વભાગની ક્રિયા ઉત્તમ, મધ્યમ થયા જાય છે. હવે તેની ઊલટ પ્રવૃત્તિનો પ્રભાવ જે પરમાર્થ પ્રાપ્ત કરવાવાળો છે તે કહું છું. જેમ સર્પના દાંત અને વાઘના નખ ખંડન કર્યા હોય ત્યારે તે બળહીન થાય છે, પછી તે કોઈના જીવનો ઘાત કરી શકતા નથી, તેવી જ રીતે રજોગુણ આદિ ગુણગણ સહિતના અવયવ (ગુણગણના વિભાગ) રૂપ તત્ત્વભાગ જે સાઠ છે તેની ઉલટક્રિયા કહી છે તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ જો કરાવે. તો તેની જે દુષ્ટ કર્મવાળી અનીતિભરી પ્રવૃત્તિરૂપ તેના નખદાંત પાડી નાખ્યા તથા ખૂંટી નાખ્યા છે એમ જાણવું. આમ દાંતને પાડવા અને નખને ખૂંટવા શા વડે ? તે સત્યક્રિયા અને નિયમરૂપ શસ્ત્ર વડે આ નખદાંતનો નાશ થાય છે, પછી તે વિષયાદિક અધર્મપ્રવૃત્તિમાં વર્તમાન શું કરવા કરશે ? અહો ! જ્યારે પરમાર્થના કામને વિષે તત્ત્વભાગ વર્તે, ત્યારે તેને ગુણગણની ક્રિયા પણ અનુકૂળ થાય છે અને એકમેક વિચાર કરીને સર્વ તત્ત્વભાગ વર્તમાન કરે છે. જુઓ; रजोगुणनी મોહક દૃષ્ટિ છે તે આદિમધ્યાંત પરમગુરુના લક્ષવિચારમાં મોહ રાખીને અહોરાત્રિ વર્તે છે, ત્યારે અનીતિવત્ વર્તીને સરપિંજરી એટલે શરીર રૂપ પિંજરને તાબે થઈને કોઈ કાળે પછી ન પડે; પણ સર્વ સમૂહ સહિત તત્વ ભાગ અંશની સન્મુખ મોહરૂપ થાય છે, પછી અંશવૃત્તિ પ્રભુપદને વિષે પ્રચંડ મોહરૂપ જ થઈ લાગે છે અહો ! હે અંશ ! મોહ વિના કોઈ કાળે ભક્તિ ન થાય અને

ભક્તિ વિના રસરૂપ દિવ્ય પ્રતીતિ આવે નહિ અને પ્રતીતિ વિના જેટલી જુક્તિ કરે તે સર્વ ખાલી છે એમ જાણવું, માટે રજોગુણનો મોહરૂપ વેગ જે છે તેને આ પ્રકારે નિજ અવિનાશી તરફ વાળી રાખવો, આમ પરમેશ્વર તરફ મોહ ક્યારે વળશે ? જ્યારે વિષયભાવરૂપ આશાનો ત્યાગ પોતે મનથી કરશે ત્યારે જાણવો.

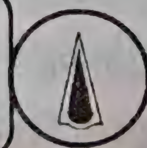
હવે **તમોગુણ** તે અનેક પ્રકારે ઘાતક કર્મને વિષે ક્રોધવૃત્તિ ઊપજે છે તેની અકારણ જે પ્રવૃત્તિ હોય તે પ્રથમ જોવી; પછી તત્ત્વોનું વિષય વર્તમાન થાય તેનું ખંડન કરવા તે સંધિમાં તમોગુણ ધારણ કરવો. આમ તાડનશિક્ષા કરાવ્યા સિવાય તત્ત્વભાગ પરમાર્થની સંધિને વિષે કોઇ કાળે વર્તે નહિ; માટે એ કાર્ય સારું પ્રથમ તમોગુણ ગ્રહણ કરવો. તે સિવાય અમસ્તો પોતાનું સામર્થ્ય ન હોય અને તેથી વિશેષ તમોગુણ ધારણ કરીએ તો તે બગાડ કરે, માટે વિશેષ તમોગુણ ધારણ કરીએ તો તે બગાડ કરે, માટે વિશેષ અંશ હોય તો તેણે તે પોતાની વિભૂતિ પ્રમાણે રાખવો અને લઘુ જીવ હોય તેણે તે લઘુ રાખવો. આ પ્રકારે તમોગુણની પ્રવૃત્તિ સામર્થ્ય વિના તથા કાર્યથી વિશેષ રાખવી નહિ. હવે **સત્ત્વગુણની** શાંતિ તથા નમનતા સદાકાળ છે, તે નાનાવિધ કાર્યમાં નમ્રતા તથા વિષયને માટે દીનપણું સર્વ પ્રાણીમાત્રે ધારણ કરેલું હોઇ તે રાજ્યપ્રાપ્તિ આદિ આશાને સારુ ધારણ કરેલું છે, હવે તે સંબંધી આર્જવ છોડીને સંતસદ્‌ગુરુરૂપ પરમપુરુષનો આર્જવ પરમપ્રાપ્તિ સારું કરવો, તેમનું અખંડ સેવનઅર્ચન કરજો. આ સત્ત્વગુણની આજ્ઞા વિશેષ કરીને અંતઃકરણ ઉપર છે, તે આજ્ઞા સત્ય ક્રિયાને વિષે વાળવી. વળી સત્ત્વગુણનું સામર્થ્ય પરમ અદ્‌ભુત છે, તે પોતાને સ્પર્શે કરીને સકલ તત્ત્વભાગને પોતાના સરખા કરી દે છે. પછી નિજરૂપ તથા પ્રભુપ્રાપ્તિ થવાને વાર લાગશે નહિ, પણ જો ઉપાસનાએ સર્વકાળ પોતાનું અંતરહૃદય પરમગુરુ પાસે રહે,તો તેમની કૃપા અનુરાગ વડે અનાદિ ભજન આપણાથી સુલભ રીતે થાય; આ પ્રકારે ત્રણ ગુણની ઊલટ પ્રવૃત્તિ કહી, તેજ પ્રકારે પ્રેમવિરહપૂર્વક અહોરાત્રિ વર્તજો; એથી કરી નિજભાવ ભૂલી ગયા હશો તે નિતિએ ચાલતાં પુનઃ પ્રાપ્ત થશે.

હવે **त्रण गणनु वर्तमान** જે અવસ્થાની સંધિમાં વર્તે છે, તે તત્ત્વભાગ અને તેની ક્રિયા ઊલટાવીને વર્તાવવા સારું કહું છું તે સાંભળો. હવે **अचंतगणनी प्रवृत्ति** તે અવસ્થાની ઉત્પત્તિ તથા લય આ બંનેની જાણ થવા દેતી નથી; તથાપિ આ અજાણપણાને ઓળખીને ભજનમાં સ્થિતિ રાખવી. વળી ભજનરૂપ સુધર્મ વેળાએ જાગ્રતઅવસ્થાની આગળ અચંતપણું આવે, તે જાણીને વા તેને ઓળખીને તત્ત્વસમૂહને વિષે પોતે અંશ સજાણપણે ચૈતન્યરૂપે સાવધાન થઇ રહેજો. આ તત્ત્વના સકલ સમૂહને ચેતન રાખીને પરમેશ્વરના ભજનને વિષે વર્તાવજો, આમ ભજનમાં વર્તાવતાં તે વખતે મંદપણું આવે, તો તે કાર્ય સિવાયનું છે એમ જાણીને તમે તેનો ત્યાગ કરજો. આ વિધિ પ્રમાણે જે કાળે સચેતન થાય, તે વેળા

સ્વાકાશગણ તત્ત્વવિકાસ કરવાના કામમાં સદા ચેતન રહેશે. તે પછી તે સર્વ ભાગ સંધિને વિકાસ પમાડીને એકએક સંધિને છૂટી કરી નાખે છે. એથી કરી ઉત્તમ વર્તમાન કરવાની ઉપાસના પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ શશીના ઉદયકાળે જે પ્રકારે ભાનુથી વિકસેલી કમળપાંખડી મળી જાય છે, તેવી જ રીતે તત્ત્વભાગની પ્રવૃત્તિ અચંતગણ વર્તે ત્યારે મંદ કરી નાખે છે; અને સ્વાકાશગણની પ્રવૃત્તિ વર્તે તે વખતે જેમ ભાનુના ઉદયકાલે કમળ વિકાસ પામે છે, તેમ તત્ત્વભાગ વિકાસ પામીને નીતિમાં છૂટા વર્તે છે, આમ છે છતાં આ નિયમ સિવાય વિષયવૃત્તિની સંધિ આવે, ત્યારે અચંતગણની પ્રવૃત્તિ રાખવી અને પરમેશ્વરના ભજન વેળા સ્વાકાશગણને ચેતન રાખવો અને તેને છોડવો નહિ. આ વિધિ પ્રમાણે સ્વાકાશગણઅને અચંતગણ સચેતન થાય તો પણ તે વખતે **અહંકારગણ** વિના તત્ત્વભાગને વેગળા વેગળા કોણ ધારણાએ રાખશે ? વળી સર્વ તત્ત્વનું અક્કડપણું અહંકાર વિના કોણ રાખે ? અને અક્કડપણા વિના સુધર્મ વિષે ચલણ કેમ કરીને થાય ? માટે અહંકારગણની ચેતનતા પંચભૂતની આધે સર્વ તત્ત્વની પ્રવૃત્તિ અક્કડપણે રાખવા સારુ અચૂક કાર્ય જેટલી રાખવી. એથી કરી અનેક તીર્થયાત્રાની લઈને પરમ ઉપાસના કરવાથી ફળ પ્રાપ્ત થશે, વળી ખાનપાન, બોલવું ચાલવું વગેરે અખિલ વર્તમાનધંધો કરી શકાશે. હવે મોહનો ત્યાગ કરીને સચેતનપણે શાંતિરૂપે સ્વાકાશગણની આદ્યે વર્તાવીએ, પણ અહંકાર વિના સામર્થ્ય વાન થઈને વર્તે નહિ; માટે સકલ નિયમની પ્રવૃત્તિમાં અહંકારગણ પ્રધાન છે, પણ જે અહંકાર નિજપદને વિષે પહોંચાડે તે જ અહંકારને ધારણ કરી રાખવો. તે વિના વાયકારણ (સમવાયીકારણ) અહંકાર ધારણ કરીને વિષય પ્રવૃત્તિનું ચિંતવન કરવું નહિ, કારણકે વિષયનો અહંકાર ધારણ કરવાથી અનેક જન્મને વિષે આપણી હાની કરી છે અને કરશે; માટે નિજકલ્યાણરૂપ પરમાર્થ સાધન કરવાને અહંકાર ધારણ કરવો, આ પ્રકારે ખટગુણગણની ઊલટક્રિયા દેખાડી છે, તે વિચારપૂર્વક લક્ષ રાખીને જોજો.

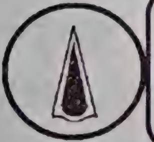

ચતુરતત્ત્વકારણની ઊલટક્રિયા
ઉપપ્રકરણ :-૮

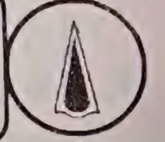

હવે ગુણગણને માથે ચતુર્તત્ત્વકારણ શ્રેષ્ઠ રહેલાં છે; તે એક આનંદ તત્ત્વકારણ, બીજું મહા તત્ત્વકારણ ત્રીજું પ્રકૃતિતત્ત્વકારણ અને ચોથું ધનંજેતત્ત્વકારણ, આ ચાર તત્ત્વકારણથી પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થાય એવી ઉલટક્રિયા કહું છું તે સાંભળો. હવે વિષયપ્રવૃત્તિ કરતાં જે **આનંદ** મોહ મદ વડે કરીને ઉપજે છે; તે આનંદ દ્વંદ્વ ઉપાધિનો જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો અને પરમ ઉલ્લાસથી પરમાર્થસાધન સાધવાની ક્રિયારૂપ ભજનને વિષે

અંતરહૃદયની પ્રીતિ સદાય રાખજો, જે આનંદે કરીને નિજસ્વરૂપ અને સકર્તાની પતીતિ આહલાદરૂપે પ્રાપ્ત થશે. આ વિધિ પ્રમાણે આનંદતત્ત્વનું વર્તમાન ચાલે, ત્યારે દેહનો સર્વ તત્ત્વભાગ ઉલ્લાસ પામીને પાવન-કૃતાર્થ થાય છે. હવે **महात-त्वकारण** તે, દેહને વિષે મહત્તાપણું જે તત્ત્વક્રિયાને વિષે રહેલું છે તે મહત્તા પરમગુરુ કૈવલની ઉપાસનાને વિષે સંપૂર્ણ રાખજો. આ ઉપાસના સિવાય વાયકારણ(સમવાયીકારણ, પરસ્પર સંબંધવાળી) મહત્તાનું અભિમાન લઈને રહેવું નહિ. આમ મિથ્યા અભિમાન રાખશો નહિ, ત્યારે સુધર્મની મહત્તાએ આ દેહને વિષે ઉત્તમ પ્રકારનું વ્રત અખંડ ચાલશે. આમ ઉત્તમ વર્તના પ્રતાપે અદ્વૈત કૈવલકર્તાની ભેટ થશે. હવે **प्रकृतितत्त्वकारण** તે સર્વ તત્ત્વભાગને ચંચળ કરે છે; પણ પરમ ભજનના કામમાં આવે એવું ચંચળપણું રાખવું. પ્રકૃતિરૂપ પાંખો આવ્યા વિના દેહના અખિલ તત્ત્વભાગની ક્રિયામાં ઉડવાપણાનો વેગ આવતો નથી, આ કારણને લીધે પ્રકૃતિતત્ત્વનો ભાગ જે પ્રવૃત્તિ કરનાર વૃત્તિ છે તે વૃત્તિ સર્વ તત્ત્વભાગને વિષે નીતિએ વર્તાવજો. જેણે કરીને નિજસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઇ નિજપતિનો સંયોગ થશે. પાછળ જે જે પ્રકારે ઊલટક્રિયા કહી છે તે ગુણગણ આદિ છાસટ તત્ત્વને માથે આ ચતુરતત્ત્વકારણ શ્રેષ્ઠ છે. આ બધાં તત્ત્વો આ ચાર તત્ત્વને આધિન હોઈ તે સર્વની ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયા સ્પષ્ટ કરાવે છે, તે અનુભવ કરીને જુઓ એટલે જણાશે. આ પ્રકારે છાસટ અને ચાર મળી સિત્તેર તત્ત્વવિભાગની ઊલટક્રિયા પરમાર્થ પ્રાપ્ત થાય એવી રીતે નિરૂપણ કરી છે.

નિરંજન અને અવ્યાકૃતતત્ત્વની ઊલટક્રિયા
ઉપપ્રકરણ : ૯

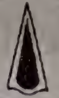
હવે આ સિત્તેર તત્ત્વને માથે પરમકારણરૂપ બે તત્ત્વ છે, તે એક અવ્યાકૃત અને બીજું નિરંજન. આ બે તત્ત્વની સાધારણ ક્રિયા પૂર્વે સ્ત્રી-પુરુષને વિષે જે પ્રમાણે તે તત્ત્વો પોંખેલા છે. તે પ્રમાણ વર્તે છે; તે સંબંધી નિરૂપણ કરેલું છે અને એજ પ્રમાણે જગતમાં વર્તમાન સદાકાળ ચાલે છે. તે એકબીજાના ભાગ એકબીજા ભણી પરસ્પર ખેંચાઈને જે પ્રવૃત્તિ સ્ત્રી-પુરુષના શરીરમાં થાય છે તે સાધારણ ક્રમ પ્રથમ દર્શાવેલો છે. હવે તે ભાગ વિષયપ્રવૃત્તિમાં તણાઈને જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે કરે નહિ, એવો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની અમુલ્ય યુક્તિ સંતસજ્જનને બતાવું છું તે સાંભળો. જેમ વિશ રૂપિયામાં બે રૂપિયા તાંબાના ગાળીને મેળવી એકરસ ધાતું કરીએ; ત્યારે સર્વ રૂપું છે એમ જણાય, પછી જુદા કરવા જઈએ તો થાય નહિ, એ પ્રકારે સ્ત્રી-પુરુષને વિષે તત્ત્વભાગ અરસપરસ રહ્યા છે તે સર્વ તીવ્ર વૈરાગ્ય ધારણ કરવાથી એકાકાર થાય છે, આ પ્રમાણે વૈરાગ્ય ધારણ કરીને

શનકાદિક તથા ગાર્ગી આદિ સ્ત્રીઓ પણ સુરેખપણે (પ્રમાણસર સુંદરપણે) વર્તી ગયાં છે, પછી આ સ્ત્રી-પુરુષને વિષયવાસનાનો ભોગ લેશમાત્ર રહ્યો નથી. અને તે એકેક સામું પરસ્પર દેખતાં પણ વિષયદૃષ્ટિ ત્યાગીને જ જોતાં હતાં. હવે આથી વધારે વિશેષ શ્રેષ્ઠ અંશ જે અવતારાદિ સ્ત્રી-પુરુષો તે જ્વાલાગ્નિ રૂપ હોવાથી તેમને વિષયપ્રવૃત્તિ નડતી નથી; કારણ કે જેમ જિહ્વાને ચિકટનો સ્પર્શ થાય તથાપિ એ ચીકટ આપોઆપ એની મેળેજ સાફ થઈ જાય છે. પણ હાથ પગને જો આ ચીકટનો સ્પર્શ થાય તો તે છાણ વગર માટીથી ધોયા સિવાય જતો નથી. તે પ્રકારે વિશેષ રસનારૂપ જનકાદિક, રામ અને કૃષ્ણ વગેરે હોઈ તેઓ પ્રપંચનીતિના નિયમમાં વર્તવા છતાં પોતે નિજપદ સહિત લક્ષને ભૂલ્યા નથી; આ ઉપરથી કહેવાનો સારાંશ તો એ છે કે વૈરાગ્ય સિવાય સામાન્ય અંશ તો બંધનવશ થાય જ છે; માટે તેણે તીવ્ર વૈરાગ્ય ધારણ કરીને તત્ત્વભાગને એકરસ કરી દેવા. શરીરમાં જે જે જગ્યાએ જે જે ભાગ રહ્યા છે, તે તે ત્યાં રહીને ઈન્દ્રિયોને તાણી લઈ જાય છે; માટે તે તે ભાગને તાવી નાખીને નિરોધ કરી રાખજો અને જ્યાં વિશેષ ભાગ રહ્યા છે તેમાં તેને ભેળવી દેજો, એટલે નર્યા એકલા વિશેષ ભાગનું જ અહંપણું રહેશે. આવો અભ્યાસ કરવામાં વૃત્તિ ચઢે અને તેમાં તલીન થાય, ત્યારે તે ભાગ ખેંચતાણ કરતા નથી. પછી આ બધાય ભાગ એકમુખી ક્રિયાવાળા થઈ નિજ અવ્યય સ્વરૂપની સન્મુખ વળશે. આ પ્રમાણે જો અભ્યાસ નહિ કરો તો અથવા કાયરપણે કરીને અભ્યાસ ન થાય, તો તે તત્ત્વભાગની ક્રિયા મટશે નહિ અને તે ક્રિયાએ જીવ પથ્ય (સ્વરૂપને અનુકૂળ હિતકર) પામશે નહિ અને પછી એ જીવનો છૂટકો અનંત કલ્પે પણ થશે નહિ. એ કારણને લીધે જેણે પરમપદરૂપ પરમાર્થ પ્રાપ્ત કરવો હોય, તેને જ માટે આ સાધન કહ્યું છે, : આવી ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ કરતાં ભૂલચૂક કરશો નહિ. આ સાધનના પ્રતાપ વડે અનાદિ સકર્તાનું અભંગ યજન ભજન થશે. આ પ્રકારે ઇચ્છાવૃત્તિના બોતેર તત્ત્વોની ઊલટક્રિયા એક સકર્તા સત્કેવલનું ભજન કરવા સારુ કહી છે. આ પ્રકારે ઇચ્છાવૃત્તિ અંશની સંકલ્પ ભાવનામાં રહેલી છે, તે નિરજંનની આદ્ય લઈ સર્વ તત્ત્વભાગનું વર્તમાન ક્રિયાવૃત્તિની આજ્ઞા વડે કરે છે, જો ઇચ્છાવૃત્તિ ન હોય તો તત્ત્વપદાર્થોને હાથમાં પકડીને છિન્નભિન્ન ભાગ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કોણ કરાવે ? તે માટે છ વૃત્તિઓ મધ્યે ઇચ્છાવૃત્તિની તત્ત્વસામગ્રીનો પ્રસારો ઘણો છે. આ કારણને લીધે ઇચ્છાવૃત્તિ પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે હુકમ મુજબ કાર્યકારણને વર્તાવે તે પ્રમાણે વર્ત્યાં જાય, માટે એ જ નીતિ ખરી હોઈ તે પ્રમાણે વર્તજો.

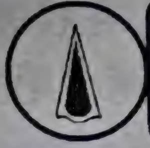

પ્રકાશબ્રહ્મવૃત્તિનાં ત્રણ મહાતત્ત્વની ઊલટક્રિયા

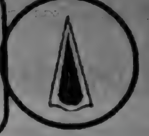
ઉપપ્રકરણઃ-૧૦

હવે પ્રકાશબ્રહ્મવૃત્તિથી ત્રણ મહાતત્ત્વો થયાં છે. એક વિકાસ, બીજું અવિકાસ અને ત્રીજું કુંભસ્થ, આ ત્રણ મહાતત્ત્વોની ક્રિયા પોખી છે તેપ્રમાણે પ્રથમ સાધારણ પ્રવૃત્તિમાં સર્વ કહી છે. હવે તે ક્રિયામાં જે રેચકપૂરકની ક્રિયા છે તે ક્રિયાનો સ્વસ્થતાપૂર્વક આસ્તેથી સ્થિરપણે લઇ લઇને કુંભક કરવો, જે કુંભકના પ્રતાપે દેહ સદાસર્વદા સચેત રહ્યો છે. અહો ! હે અંશ ! પ્રણવ તો સકલ તત્ત્વનું જીવન છે. વળી નિરંજનની આદ્ય લઇ બોતેર તત્ત્વભાગનું સમૂહરૂપ જૂથ આ પ્રણવ વડે બંધાઇને રહેલું છે; તે તત્ત્વભાગની ક્રિયામાં મન આદિ અંતઃકરણનો સંકલ્પ અતિ પ્રબળ વર્ત્યા જાય છે. વળી ઇચ્છાવૃત્તિ ઉપર અંશનો ભાસ પડેલો છે; એથી કરીને શરીરની સઘળી ક્રિયાઓ અતિ ચંચળ થઇ ગઇ છે, જે એક પલમાત્ર પણ વૃત્તિ સ્થિર રહેતી નથી. કયા વખતે કયા પ્રકારે તે થઇ જાય છે, તે આપણને માલમ પડતું નથી. આ શરીરની સઘળી ક્રિયાઓ પ્રણવના વેગને ઉતાવળો ચલાવે છે. જેથી પૂર્વે પોખેલા પ્રમાણે વર્તમાન વર્તવા દે નહિ. હવે એકત્વ (એકપણે) તત્ત્વની ક્રિયા કળે એટલે જાણે નહિ અને તેનું રોકાણ કરે પણ નહિ એટલે પ્રણવ વિશેષ ચાલે, ત્યારે વિચાર કર્યા વિના અંશને પ્રતીતિ કઇ રીતે આવે ? હવે સ્થિરતા વિના નિર્વાણપદનો વિચાર થાય નહિ. માટે સ્થિરતા સારુ દમ એટલે પ્રણવ જે છે તેનું જ ભક્ષણ કરીને આ દેહને વિષે વસજો. જે પ્રાણાયામના સાધને કરીને પાછલા જમાનામાં ઘણાક બ્રહ્મવેતા જ્ઞાનસંપન્ન થઇ ગયા છે, તે પ્રણવનું સાધન સદ્‌ગુરુએ લક્ષ બતાવ્યો હોય તે મુજબ કરજો. પછી કુંભકની સ્થિરતાના યોગના પ્રતાપે દેહમાં સર્વ તત્ત્વની ક્રિયા જે થાય છે તે જાણવામાં આવશે. પછી સનાતન પદને વિષે વિરહ ભાવવાળો ભજનનો હેતુયુક્ત લક્ષ ઉત્પન્ન થશે; એથી કરી પરમગુરુ ભગવાન કરુણાસાગરની ઉપાસનાએ અંશ તત્ત્વપ્રવૃત્તિ સહિત સત્ય પદને પહોંચશે. પછી તે ઓરલા અનુરાગમાં હેતુ રાખીને રહેશે નહિ. ઓરલો અનુરાગ તે કર્તાના કૃતની ઉપાસના હોઇ તેની અવધિ જાણીને અવધિ રહતિ જે પરમ કૈવલપદ છે, તેને વિશે પ્રીતિ રાખીને પોતે અંશસ્વરૂપે સજાણવૃત્તીરૂપ દૃષ્ટિ વડે સર્વકાળ તેનું ચિંતવન કરજો; એથી કરી, હે અંશ ! તું કૃતાર્થ થઇશ.

સંયમભોગવૃત્તિનાં ત્રણચક્ષસત્વની ઊલટક્રિયા
ઉપપ્રકરણ :-૧૧

હવે સંયમભોગવૃત્તિનાં ત્રણ ચક્ષસત્ત્વની સાધારણ પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ પ્રથમ સંત સજ્જન પરત્વે દેખાડી દીધું છે. આ ચક્ષસત્ત્વના યોગ વડે શરીરનાં સર્વ તત્ત્વોની ક્રિયા તથા પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. હવે આ ચક્ષસત્ત્વની પ્રવૃત્તિનો ઉલટ ભેદ દેખાડું છું, એટલ કે ચક્ષસત્ત્વની જે પ્રવૃત્તિ આ બાજુ આવીને જે ક્રિયા કરે છે તેમાંથી છોડાવીને જે તરફથી આવી છે તે તરફ પાછી ઠેઠ પહોંચાડવાની ગમગતિ બતાવું છું તે, હે અંશ ! શ્રવણ કરજો. પ્રકાશબ્રહ્મવૃત્તિનાં ત્રણ મહાતત્વો વડે વિચાર દૃષ્યમાન થાય છે, પણ તે વિચારનું જ્ઞાન કુંભકની સ્થિરતાએ જણાય છે; અર્થાત જેટલા પ્રમાણમાં કુભક પ્રણવની સ્થિરતા હશે. તેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ છે છતાં ચક્ષસત્ત્વ સિવાય કોઈ કાળે આદિમધ્યાંત કળ્યામાં આવશે નહિ. એ કારણને લીધે **वर्गज्ञानचक्षसत्व** ભિન્ન ભિન્ન જે કર્મ કરે છે તે કર્મથી વિષયભાવના થાય નહિ. એટલા માટે સાવધ રહી તે ભિન્નભિન્ન કર્મનો ત્યાગ કરીને આ વર્ગજ્ઞાન ચક્ષસત્વ વડે સત્ય કર્મની પ્રવૃત્તિ વધારવા માટે તત્ત્વભાગનો સંયમ કરજો. આમ સંયમ કર્યા સિવાય દેહને વિષે તત્ત્વના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગો એકમુખી ક્રિયાવાળા થશે નહિ. એટલા માટે વર્ગજ્ઞાન ચક્ષસત્વને સંયમ કરવા સારું વર્તાવજો. હવે **अनंगचक्षसत्त्वनी** પ્રવૃત્તિ તે કામને વિષે કામાતુર થવું તે હોઈ તેનો અખંડ સંયમ રાખીને સ્વરૂપ પ્રાપ્તિના કામને વિષે અનંગ ચક્ષસત્વની પ્રવૃત્તિ પુનઃ પુનઃ રાખજો. **काळचक्षसत्व** તે નાના પ્રકારની ક્રિયાનો છેવટે સંહાર કરે છે. તે જાણવું. આમ કાળની પ્રવૃત્તિએ છેવટે સર્વ નાનાવિધ ક્રિયાનો સંહાર કરીને નિજભાવ સહિત સજાણ બાજદષ્ટિને અંશના પોતાના અંતરના હેતુયુક્ત સહવર્તમાન સનાતન પદને વિષે પહોંચાડજો. આ પ્રકારે પ્રણવભાવના સહિત ત્રણ ચક્ષસત્વની ક્રિયા સજાણદષ્ટિરૂપિ નિજ હાથે ઠેઠ પરમપદમાં પહોંચાડજો. આ પ્રકારે ક્રિયાવૃત્તિની ઊલટપ્રવૃત્તિનું અપાર સ્વરૂપ તમો પોતે જોતા રહેજો.

હવે ઇચ્છાવૃત્તિ, સંયમભોગવૃત્તિ અને પ્રકાશબ્રહ્મવૃત્તિ આ ત્રણ વૃત્તિને તેમના સર્વ તત્ત્વભાગ સમેત સજીવનવૃત્તિએ ચેતનપણામાં લાવીને આ સર્વ તત્ત્વભાગનું આદિમધ્યાંત માપ આણી દીધું છે. આમ સકલ તત્વને સચેતન કરનારી જે સજીવનવૃત્તિ, તે સજીવનવૃત્તિ એ જ અંશની પૂર્ણ સજાણ સચેતન બાજદષ્ટિ હોઈ તે પરમ ઉપાસનારૂપ સત્યક્રિયાની ઉપર સદા તેને માથે રહેલી છે એમ જાણજો. હવે આ સજીવનવૃત્તિ આદી ચારે વૃત્તિઓની આદિથી મધ્ય અને અંત સુધી સર્વ પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. તે પ્રવૃત્તિની ક્રિયા કરનાર જે ક્રિયાવૃત્તિ

છે તે જ ક્રિયાવૃત્તિ અંશની પોતાની સજાણદષ્ટિરૂપ ભાવના છે એમ જાણજો. તે ક્રિયા સહિત નાના પ્રકારની અસંખ્ય વૃત્તિઓ આપ પોતે નિજ અંશને વિષે વસીને રહેલી છે. આ વસીને રહેલી વૃત્તિઓમાં ક્રિયા કરવાપણાની ભાવનારૂપ બીજ સર્વકાળ રહેલું હોઈ તે ભાવનારૂપબીજનો ઉદય થાય છે અને લય પણ થાય છે. આ વિધિ પ્રમાણે જે સર્વ તત્ત્વભાગ કર્યા છે તે નિજપ્રભુએ સંપૂર્ણ કાર્ય કરવા સારુ કરેલા છે. તે અખિલ તત્ત્વની પ્રપંચમાં તથા પરમેશ્વર તરફનું પરમાર્થ સાધન કરવામાં અર્થ આવે, એટલા માટે આ સર્વ તત્ત્વભાગ બનાવેલા છે. આ તત્ત્વભાગ પૈકી એકપણ તત્ત્વ કંઈ અકારણ ગેરઉપયોગનું કર્તારે કરેલું નથી. તે પ્રપંચમાર્ગની પ્રત્યક્ષ સાધારણ પ્રવૃત્તિ તથા પરમાર્થ-સાધનની ઊલટક્રિયાની પ્રવૃત્તિ વિષેનો અનુભવ કહ્યો તે લક્ષ વડે જોઈ તપાસી જુઓ તો જણાશે. હવે અંશની પોતાની દિવ્યદષ્ટિએ આ વૃત્તિઓની પ્રવૃત્તિ જોઈને યથાયોગ્ય વર્તાવવા ઘટે તેવી વિવેચનાની યોજના કરજો. આવા પ્રકારની ઉતમ પ્રવૃત્તિના પ્રતાપ વડે અંશને અક્ષય સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય છે. હવે આ પ્રકારે દેવ, માનવ, સ્ત્રી-પુરુષ સર્વ પ્રત્યે વર્તમાન કરવાજોગ આ ક્રિયાની ધારા કહી છે, તે સામાન્ય અંશ તથા વિશેષ અંશ આદિ સર્વ સંસારને તરવા સારું આ ઊલટક્રિયા કહી છે. વળી પરમગુરુની ઉપાસના અને પોતાનું નિજસ્વરૂપ તથા સકર્તા સતકૈવલની ગતિ જાણવા અક્ષય ભજન થયા, એવી ઊલટક્રિયા આ વિશ્વને દેખાડી છે.

ખટવૃત્તિ આદિ પરમવિશેષ પરમગુરુની મહત્તાનું નિરુપણ
પ્રકરણઃ-૧૦

હવે સકલ પદાર્થયુક્ત આ બધી ઉપરોક્ત વૃત્તિઓ એ જ પોતાનું નિજસ્વરૂપ જોવાનું દર્પણ છે એમ જાણજો. આ વૃત્તિઓને વિષે પદાર્થ-તત્ત્વભાગની ક્રિયા કરવી તે રૂપ કાચનું ઘર (ફ્રેમ) જાણવું અને તેમાં વૃત્તિરૂપી કાચ જાણવો. હવે આ દર્પણને વિષે, આપનું આપ અંશનું પ્રતિબિંબ જણાય છે તે કેવું જણાય છે ? તે સાંભળો. તે દિવ્ય સજાણસ્વરૂપ અલ્પજ્ઞ ગતિવાળુ હોઈ પદાર્થમાં વર્તમાન કરે એવું છે. હવે આ સ્વરૂપને જોવું એટલે પરમગુરુની કૃપાએ શુદ્ધ નિર્મળ માપક અંશસ્વરૂપ ઓળખવું. આમ આ પ્રમાણે નિજસ્વરૂપ જોઈને આનંદ કરવો અને પરમ સુભેદ સુખ ભોગવવું. હવે આ સ્વરૂપ જોઈને કેવો આનંદ થાય છે, તે વિષે દષ્ટાંત આપીને વિસ્તારપૂર્વક સ્પષ્ટ કરીને કહું છું તે સાંભળો. જેમ, કોઈ રાજાની રાણી રૂપમાં અતિ સુંદર હોઈ લાવણ્યતાવાળી હતી. તે એક દિવસ ઉત્તમ પ્રકારે નાહીધોઈને પોતાની ગાદી ઉપર બેસી પોતાના અંગ ઉપર અલંકારરૂપ આભૂષણ પહેરતી હતી. આમ સર્વ અલંકાર ધારણ કર્યા બાદ તે પોતાનુ નિજમુખ સર્વ અંગ સહિત દર્પણમાં

જોઈને પોતાની મેળે નિર્ણય કરવા લાગી. પછી તે અંતરમાં વિચાર કરે છે કે મારા સ્વરૂપ સમાન આ મૃત્યુલોકમાં કોઈ સ્ત્રી જણાતી નથી અને હશે પણ નહિ; પણ કવિઓએ ગ્રંથમાં દેવલોકની દેવાંગનાઓ આદિનું વર્ણન બહુ કરેલું છે. તેમાં સાવિત્રી તથા ઉમિયા કરતા લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ સર્વશ્રી શ્રેષ્ઠ અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે એવું કહ્યું છે, પણ તે તો વૈકુંઠવાસી વિષ્ણુની અર્ધાંગના થઈને રહેલી છે તેનું સ્વરૂપ મારા સ્વરૂપ સાથે મળતું આવશે. આ લક્ષ્મી સિવાય બીજી કોઇ સ્ત્રીની ઉપમા મને લાગે એવી કોઇ સ્ત્રી આ ભૂતળને વિષે નથી. આ પ્રમાણે જોઈ વિચારીને મનમાં આનંદ પામીને વળી પાછી કહેવા લાગી. કે હું તો લક્ષ્મી પોતે જ છું આમ તે રાણીએ સજાતિપણે માની લીધું. હવે આ પ્રકારે તત્ત્વક્રિયાયુક્ત વૃત્તિસ્વરૂપ દર્પણ જે કાચના સ્વરૂપ ઘરરૂપ છે અને જે વિજાતિ હોઇ નિજ સ્વરૂપથી ભિન્ન છે, તે દર્પણમાં દિવ્ય સજાણ ગતિવંત પોતાનું નિજસ્વરૂપ જોતા રહેજો. આ સ્વરૂપ અનાદિપદથી ભિન્ન થયેલું હોઇ તે અલ્પ ગતિવાળું અલ્પજ્ઞ છે એમ જાણજો. પછી પોતાના સર્જનહાર સર્વજ્ઞ કેવલકર્તાને જાણવાનો વિવેક કરજો. જે પ્રકારે તે રાજાની રાણી પોતાના અંતરમાં લક્ષ્મીની ઉપમા યોગ્ય પોતાને માની લે છે અને મનમાં વિચાર કરે છે કે લક્ષ્મીને તો વૈકુંઠનાથ શ્રી વિષ્ણુ મહાશ્રેષ્ઠ પતિ છે, તો મને પણ આ વિષ્ણુ સિવાય આ મૃત્યુલોકનો રાજા ધણી તરીકે શોભતો નથી. આમ અંતરમાં ભાવના કરીને કહે છે કે મને તે વિષ્ણુ પતિ મળે તો સારું આમ ધારીને પછી તે પતિ પામવાની ભક્તિ કરીને વિષ્ણુપદને પામી અને તે પતિને વરી; હવે આ દૃષ્ટાંતના ન્યાયે એ પ્રકારે નિજસ્વરૂપ અંશ અલ્પજ્ઞ છું અને તત્ત્વોથી તીત એટલે અલગ છું એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણીને પોતાના પતિ જે નિજકર્તા તે પતિની શોધ પરમગુરુદ્વારા નિરંતર કરજો. રાણીના પતિ મૃત્યુલોકના રાજા જેવા અન્ય અનંત દેવીદેવતા હોઇ તેમને પતિ માનીને તેમની ઉપાસના કરવી શરૂ કરી હતી. પણ તે આપણા ખરા નિજપતિ સમાન શોભતા નથી, કારણ કે તે તો આપણા જેવા જીવગતિના જીવ છે. અને રાણીએ માનેલા પતિ વિષ્ણુની માફક આપણા સ્વરૂપના દિવ્યપતિ તો વિષ્ણુથી પણ અધિક અત્યંત અપાર છે.

હવે ઉપર કહ્યા મુજબ દિવ્ય પરમપતિનું ચિંતવન કરી પરમગુરુની ઉપાસના દ્વારા તેમનું ભજન કરજો. આપણા તે પતિ પરમ અનુપમ હોઇ અલૌકિક દગ-દૃષ્ટિરૂપ અતિ સજાણ અમાપ છે. તે પતિ સાથે સંગ થાય એટલા માટે તે મહા પ્રયત્ન કરીને કરજો. હવે પંચવૃત્તિ સહ તત્ત્વ પ્રકારની ઊલટક્રિયા વિષેનો ભેદ સવિસ્તર દેખાડી સંતસજ્જન પરત્વે પરમ અપાર ઠેઠ સુધીનો લક્ષવિવેક દર્શાવ્યો છે. અહો ! હે અંશ ! સકર્તાના સંકલ્પને વિષે બીજગમાં ખટવૃત્તિરૂપ ભાવનાં અંકુરો ઉત્પન્ન થયાં છે. તેનો પરિવાર અંશ સહ આ પ્રકારે કહ્યો છે. તેમાં પાંચ વૃત્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે. કારણ સમાન કાર્યમાં ભાવ હોવો જોઈએ તે

મુજબ અંશ કાર્યરૂપ હોઇ તેના કારણરૂપ સકર્તા સત્કેવલ છે. આ કાર્યરૂપ અંશવૃત્તિનું લક્ષણ કહું છું તે સાંભળો. આ અંશને વિષે જે છઠ્ઠી અંશવૃત્તિ તેનો પ્રકાર જે છે તે "સકર્તા મણિભાસ" નામના ગ્રંથને વિષે કહ્યો છે. આ અંશના સંકલ્પ-ભાવનામાં ઉત્પત્તિ તથા લય થાય છે, તે વિષેનું નિરૂપણ તે ગ્રંથમાં કરેલું છે તે જોઇ લેજો. તે પ્રમાણે તથા તે ન્યાયે અંશમાં છઠ્ઠી અંશવૃત્તિ સર્જવાની મોહશક્તિ રહેલી છે, તે કર્તારે અલ્પ ગતિ પોખેલી તે પ્રમાણે ઉત્પત્તિ તથા લય થાય તેવી છે, આ વૃત્તિ કેવી છે ? તે વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરુ છું તે સાંભળો. કોઇ સ્ત્રીને પતિના સંયમે કરી અસંખ્ય સંતતિ થાય છે, તેવી જ રીતે નિજપતિ સકર્તા સત્કૈવલની દ્રષ્ટિનો ભાસ અંશ ઉપર પડે છે. (એટલે અંશમાં રહેલી અંશવૃત્તિની સ્ફુરણા સ્ફુરે છે.) જેમ સૂર્યના પ્રકાશ વડે નેત્ર દેખતાં થાય છે. તેમ પરમપતિની પરમ સત્તા વડે જ અંશને વર્તવાનું છે. અંશના વર્તનમાં અંશવૃત્તિની આદ્ય લઈને ઘાટમાં વસ્તુ (છ વૃત્તિઓ) પોખ્યા પ્રમાણે અલ્પ સંકલ્પ કરે છે. પરંતુ નિજસકર્તાની પેઠે ધારણા કરીને નવીન તત્વ તથા અંશ ઉપજાવી શકે નહિ. કારણ કે જ્યારે અંશમાં સંકલ્પનું પોષણ કર્યું ત્યારે કર્તારે વચમાં નવું કરવા મૂકવાનું ભર્યુ જ નથી. માટે નવું શું જોઇને કરી શકે ! અરે ! અંશ કરવા જાય તો પણ તેનાથી કંઈ જ બનતું નથી. અહો ! હે અંશ ! કર્તારે જે કૃત કર્યું છે તેમાં તમે વર્તજો. તે સિવાય નવીન બીજા પ્રકારના તત્ત્વો કે અંશ કશુંય તમારાથી થશે નહિ; કારણકે અંશ અલ્પગતિવાળો છે; તે ક્યા પ્રકારે છે બતાવું છું. આ અંશને કર્તાના કૃતની ગતિ માલમ પડતી નથી, કારણકે તે ક્યાં અને કયા પ્રકારના તત્ત્વ પોખીને કર્યું છે અને તે તત્ત્વોને સારા નરસા પ્રકારે વર્તાવવાની પણ ગમ નથી. કારણકે અંશની ભાસદષ્ટિરૂપ વૃત્તિ તે તત્ત્વોના સંગે કરી બેભાન થઇ ગઇ છે, એથી કરી તત્ત્વભાગ વાપરવાની જે જુક્તિ તે જાણી નહિ અને પોતાની ઇચ્છાએ અનીતિ વધારીને દુઃખ ભોગવવા લાગ્યા.

હવે અંશની દૃષ્ટિ તો પરમ સજાણ છે પણ તત્ત્વપ્રવૃત્તિના પ્રભાવમાં તે ચુસાઇ ગઇ છે. જેમ પારો કંચનને સ્પર્શીને એકઠો મૂકીએ ત્યારે તે સોનાનું વિત્ત ચૂસી લે છે. પછી તેમાંથી સુવર્ણસાર ભઠ્ઠી લગાવીને કીમિયાગર આ સુવર્ણને કાઢી લે છે; તેવી જ રીતે અહીં કીમિયાગરની માફક અપાર વિવેક કરવાનો છે તે દેખાડું છું. હવે નાનાવિધ સદક્રિયારૂપ સામગ્રી એ તો પાત્ર જાણવું અને ઉપાસનાવૈરાગરૂપ વિચિત્ર અગ્નિજવાળા જાણવી; તેમાં જ્ઞાન સમજણે કરીને નિવેડો કરીએ, ત્યારે સુવર્ણની માફક અંશ ભિન્ન થાય છે. આમ અંશ એ સોનું છે અને તત્ત્વ તે પારો છે, એ વિષેની નિજ અંતરમાં નિરંતર વિવેચના કરીને આદિ કીમિયાગરરૂપ જે કર્તા તેમને ઓળખવા; જે સકર્તા સતકૈવલે તત્ત્વો અને અંશ સરજીને અનંત બ્રહ્માંડની માંડણી (ચૌદ તબક્કાની ગોઠવણ) કરી છે, તે

કીમિયાગર અચળ છે. તેમને અહીં આ બાજુથી સર્વજ્ઞ પરમગુરુની લક્ષકૃપા વડે કરીને જોજો. તેમને જોવાની અદ્‌ભુત કળા દર્શાવવા સારુ અનંત ગતિએ ઉલટક્રિયા દર્શાવી દીધી છે, તે અંશને પોતાને પરમ તીવ્ર ઉજાગ્રત વૃત્તિ રાખવા સારુ દર્શાવી છે. માટે એ પ્રકારે આચરણ રાખીને પ્રતીતિ લેજો. એથી કરીને પરમગુરુકેવલપદને વિષે તમારી અખંડ પ્રીતિ રહેશે. અહો ! હે અંશ ! આ વિશ્વમાં માનવ સ્ત્રીપુરુષના સજાણ અંશને સદાકાળ સર્વપ્રકારે આદિમધ્યાંતનું જાણપણું છે, તે જાણપણું ક્યાં સુધી છે ? તે ચરાચર તત્ત્વપદાર્થ, દેવવિભૂતિ, વિરાટ સહિત સર્વની માનવજનને ઓળખાણ પડે છે. વળી દેવલોક જે છે તે માનવને ઓળખે છે પણ માનવ જેવી તત્ત્વગતિ દેવને નથી. તે કેમ જણાય ? તે વિષે ખુલાસો સાંભળો. વિશેષ અંશ માનવ શરીરને વિષે અવતાર ધારણ કરે છે. તે આ લોકમાં માનવ જેવા અલંકાર ધારણ કરીને દેવાદિકની અપાર ગતિ ગાઈ ગયેલા છે. આ પ્રકારે ઉઘાડો સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનવરૂપ દેહ રોકડો પ્રાપ્ત થયો છે, જે દેહમાં ચરાચરનો નિવેડો, નિજ તનુ તથા સ્વરૂપ સહિત જાણવામાં આવે છે. હવે આવો દેહ જે અંશને પ્રાપ્ત થયો, તે અંશે તત્ત્વભાગની ઊલટક્રિયા જોઈને આચરવી; જે દેવાદિકને પણ દુર્લભ છે, એટલે કે આ પ્રતીતિ પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ છે, એટલા માટે તે ક્રિયા આચરીને તેનો અનુભવ નિજ પ્રીતિજોગ વડે સત્સંગ કરીને લેજો. વળી અપાર તત્ત્વભાગની ક્રિયા વર્તાવીને સર્વ પ્રકારે સજાણ થજો. આ સજાણપણું તો કર્તાના પરમવિશેષ અંશ જે છે તેમને શરણે જઈને તેમના પ્રતિબોધ વડે જાણી લેજો.

આ પ્રકારે શ્રવણ કરીને શ્રોતાજન પ્રશ્ન કરે છે કે પરમગુરુ પ્રત્યે કોઈ ઠેકાણે પરમવિશેષ અંશકોટીમાં વર્ણન કર્યું છે અને હંસતા લેવા તથા અગાધબોધ આદિ ગ્રંથોને વિષે કેવલવેત્તા આદિનિરૂપણમાં પરમ વિશેષ અંશ એ જ સર્વજ્ઞ કર્તા સ્થાપન કરેલા છે; ત્યારે એ શ્રવણ કરીને સંશય ઉપજ્યો, તેનું તાદશ્ય નિરૂપણ કરીને સંભળાવો, આ પ્રશ્ન સાંભળીને પરમગુરુ પોતે સર્વજ્ઞપણે ઉત્તર આપે છે તે શ્રવણ કરો. તે પોતાની દ્વિવિધ (બે પ્રકારની) ગતિના ન્યાયનું નિરૂપણ કરે છે તે દૃષ્ટાંતે કરીને તેનું રૂપક વર્ણન કરી દેખાડે છે તે સાંભળો. જેમ કોઈ એક દેશના નગરમાં ન્યાય કરનાર પુરુષ રહેતા હતા. તેમને બે સ્ત્રીઓ અને પરિવારમાં એક કન્યા તથા તેમનાં માતુશ્રી સાથે તે એક નગરમાં રહેતા હતા. જે જે લોકને તકરાર હોય તેઓ તેમની કચેરીમાં આવતા અને જેની જેવી બાબત હોય તેની તે બાબતનો તેઓ ન્યાય કરીને પ્રતિઉત્તર આપતા હતા, એકવેળા બીજા એક ગામના પાંચ છ જણ કંઈ તકરાર લઈને ન્યાય કરાવવા તેમના ગામની ભાગોળે આવ્યા. તે વખતે ત્યાં તે ગામના લોકો હરતાફરતા હતા તે નરનારી પ્રત્યે તે પૂછવા લાગ્યા કે આ ગામમાં ન્યાય કરનાર પુરુષ જે રહે છે તે ઘેર છે કે કોઈ ગામપરગામ ગયા છે ? આ પ્રમાણે તેમણે

પ્રથમ એક બાઈ મળી તેને પૂછ્યું; તે બાઈએ તે લોકોને ઉત્તરમાં કહ્યું કે તે તો મરી ગયા છે. આ પ્રમાણે સાંભળીને તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે હવે ગામમાં તો જઈએ; એમ ધારી તેઓ આગળ ચાલ્યા તેવામાં એક બીજી બાઈ મળી. તેને તે લોકોએ પૂછ્યું ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે તે ન્યાય કરનાર પુરુષ છે તો ખરા પણ આંધળા થયેલા છે. આ સાંભળી તે લોકોને વિશ્વાસ આવ્યો કે તે છે તો ખરા પરંતુ પેલી સ્ત્રીએ મરી ગયા છે એવું કેમ કહ્યું હશે ! આમ વિચાર કરતા કરતા આગળ ચાલ્યા ત્યારે એક બ્રાહ્મણ મળ્યો; ત્યારે તેને ન્યાય કરનાર વિષે પૂછી જોયું ત્યારે તેણે કહ્યું તે તો આંધળા અને કાને બહેરા થયા છે, આ પ્રમાણે કોઈનું બોલવું સરખું આવ્યું નહિ, પછી પેલા લોકો ન્યાયકર્તા પુરુષને જઈ મળ્યા અને તેમને જોયા. તો તે સભા ભરીને બેઠા હતા અને ન્યાયના વચન બોલીને પ્રતિઉત્તર આપતા હતા. આમ મરી ગયેલા નથી તેમજ આંધળા બહેરા પણ નથી એમ જોઈને તે પરગામથી આવેલા લોકો તે ન્યાય કરનારને કહેવા લાગ્યા કે અમોએ આ ગામની ભાગોળે આવીને લોકોને તમારા વિષે પૂછ્યું હતું આમ કહી તે લોકોએ ન્યાય કરનાર વિષે જે જે કહ્યું હતું તે તેમને કહી સંભળાવ્યું અને પૂછ્યું કે આપ તો પ્રત્યક્ષ છો, ત્યારે તે લોકોએ આ પ્રમાણે કેમ કહ્યુ હશે ? આ સાંભળી તે ન્યાયકર્તા ઉત્તર આપે છે કે તેમણે જે કહ્યું તે ખરું છે એ વિષે ખુલાસો કરુ છું તે સાંભળો. આ સંસારમાં મારે બે સ્ત્રીઓ છે તેમાંની એક જે આપને પ્રથમ મળેલી તે સ્ત્રી મારી અર્ધાંગના છે. મારી જે બે સ્ત્રીઓ છે તેમના છ છ માસના વારા કરેલા છે. પ્રથમ આપને જે સ્ત્રી મળેલી તે તેમાંની એક હોઈ હાલ તેનો વારો નથી. તેણે હું મરી ગયો છું એમ કહેલું. તે તો ખરી વાત છે; કારણકે તેના લેખે તો તેનો હાલ વારો નહિ હોવાથી હું મરેલો જ છું. વળી બીજી જે સ્ત્રી તમોને મળેલી તે મારી કન્યા છે. તે મોટી થયેલી છે પણ દ્રવ્ય નહિ હોવાથી તેનું લગ્ન કર્યુ નથી. આમ એને હું ઉંમરલાયક જોઉં છું પણ લગ્નનો જોગ મળતો નથી; એટલે તેણે મને અંધ કહેલો તે સાચું જ છે. કારણ કે તેના લેખે તો હું આંધળો જ છું. હવે પેલા બ્રાહ્મણે બહેરો કહેલો તે વિષે કહું છું તે સાંભળો. બે બ્રાહ્મણ ફરિયાદ લઈને આવેલા તેમની તકરાર ખેતર સંબંધી હતી. તે બંનેના ખેતર પાસે છે; તેમાં એકબીજાની જમીન દબાવીને લીધેલી છે. તેમની તકરાર સાંભળતાં તે બંનેની જમીન ધર્માદાની એમ સમજાયું. જો હું એકને ઓછીવત્તી કહું છું તો તે ધર્માદાની જમીન હોઈ તે બંનેને હાનિ થાય. આમ વિચાર કરી મેં પ્રતિઉત્તર આપ્યો નહિ અને મૌન રહ્યો, એથી તેના લેખે તો હું બહેરો જ છું. આ પ્રમાણે ન્યાય કરનાર પુરુષે કરેલો ન્યાય સાંભળીને તે લોકો ખુશ થયા અને કહેવા લાગ્યા કે આ ન્યાય તો ખરેખર ન્યાયી જ છે. એટલામાં ભોજનની વેળા થઈ તે વખતે માતૃશ્રીએ દરરોજના નિયમ પ્રમાણે ભેંસનુ તરત દોહેલું દૂધ આપ્યું, તે દૂધ સાથે તે પુરુષ જન્મ્યા. પછી તેમણે માતુશ્રી પાસે વધારાનું દૂધ નિત્યક્રમ

પ્રમાણે રુદન કરીને માગ્યું. આ બીના પેલા પરગામથી આવેલા લોકોએ જોઇ એટલે તે સંબંધી તેમણે પૂછ્યું કે આવડા મોટા થયા છો અને ન્યાય પણ કરો છો તો રડીને દૂધ કેમ માગ્યુ ? આ સાંભળી ન્યાયકર્તા પુરુષ કહે છે કે મેં મારી માતુશ્રી પાસે રડીને જે દૂધ માગ્યું તે ન્યાયથી જ માગ્યું છે, તેમાં મેં અન્યાય કર્યો નથી; તે વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. મારી માતુશ્રીનો તો હું ગમે તેટલો મોટો હોઉ તો પણ સદા બાળક જ છું, માટે રડીને માંગ્યું તે રીતનું જ છે. મારી માતા આગળ મારું શ્રેષ્ઠપણું શું છે ? તે તમો ન્યાયદષ્ટિએ જુઓ. તમારી આગળ તો શ્રેષ્ઠ ન્યાયકર્તા છું, પણ મારી માતા આગળ તો હું સદાય શિશુ સમાન જ છું. આ પ્રમાણે પ્રતિ ઉત્તર સાંભળીને અને તે સત્ય માનીને તે લોકો જે ન્યાય કરાવવા આવેલા હતા તે ન્યાય કરાવીને પોતાના ગામ પ્રત્યે ગયા. આ પ્રકારે વિસ્તારપૂર્વક દષ્ટાંત કહ્યું છે તે જ પ્રકારે પરમવિશેષ અંશને બે પ્રકારની ઉપમા લાગે છે એમ જાણજો,વળી જે જે અવતાર થયા તે પણ અંશ કોટીના હોવા છતાં તેઓ પોતે કર્તા છે એમ બોલી ગયા છે. આ પ્રમાણે જીવને ઇશ્વર કહી પોતાની ઐશ્વર્યતારૂપ કેવળ સાક્ષાત બ્રહ્મ અમો જ અનુભવીએ છીએ છીએ એવું તેઓ બોલી ગયા છે. હવે તેના ઉપરાંત તેમનાથી પણ અધિક જે અવતારાદીકને પણ બોધ કરી પરમદાન આપનાર સદ્‌ગુરુ છે. અને વળી જે અસંખ્ય બ્રહ્માંડમાં વસતા દેવાદિક અને જીવને તત્ત્વભાગની નીતિ તથા અકળ કૃતનો ભેદ તથા સ્વરૂપ અને સકર્તા સહિત લક્ષબોધ દર્શાવીને તારનાર પ્રસિદ્ધ દાતાર છે, તે જ સદ્‌ગુરુ કૈવળ પદનો ન્યાય દર્શાવનાર છે. તેથી જે તે સદ્‌ગુરૂને પ્રબુદ્ધ (જેનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખુલ્લાં છે એવા) કર્તાના સમાન અચળ કહ્યા છે. નિજકર્તા પોતે જે સનાતન ધામમાં અચળ વસે છે; તે જ નિજધામ છોડીને કોઇ કાળે કોઇ કલ્પને અંતે પણ કૃતરૂપે થઇને અવતાર લેતા નથી. એટલા જ માટે પરમવિશેષ અંશ જ નિજકર્તાની સર્વજ્ઞ ગતિરૂપ હોઇ તેજ કૈવલ છે, એમ જાણીને આ પ્રકારની પ્રતીતિએ કહ્યું છે, આ પ્રકારે નિજ કૈવલપતિ સાક્ષાત પ્રગટ સર્વત્ર ગતિરૂપ દિવ્યમૂર્તિ તદ્રુપ તદાકાર છે એમ જાણજો. તે સામાન્ય અને વિશેષ આદિ સર્વ અંશોને માનવાયોગ્ય સત્ય છે. વળી પરમવિશેષ અંશ જે પરમગુરુ અવતાર તે સાક્ષાત્ અખંડ ગતિરૂપ હોઇ તેમને નિજ કૈવલકર્તા સમ જાણીને તેમનું ભજન કરજો.

હવે પરમગુરુ ભગવાન કરુણાસાગરને જે અંશકોટિમાં કહ્યા છે તે વિષેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરં છું તે સાંભળો. પરમ સકર્તારૂપ માતુશ્રી આગળ આ પરમ અંશ પરમગુરુ અલ્પજ્ઞ ગતિરૂપ હોઇ બાળક સમાન છે એમ જાણજો; કારણ કે તેઓ દરેકે દરેક કલ્પમાં સકર્તા પાસેથી નાનાવિધ ગમગતિ માગીને લે છે, જેમ બાળક માતાની પાસે રડીને ધીંગાણું મચાવીને દૂધની આદ્ય લઇ ખોરાક વગેરે માગે છે, તેવી જ રીતે પરમ સકર્તારૂપ માતુશ્રીની

આગળ પરમવિશેષ અંશરૂપ બાળક ઢીંગ વસીને એટલે પાસે રહીને અનાદી સિદ્ધ પ્રતીતિએ સર્વકાળ પરમરસનું પ્રાસન કરે છે. અને માતારૂપ સકર્તા પોતાના શ્રેષ્ઠ અંશને બાળકરૂપ જાણીને પરમગતિ વિષેના ભેદની નિશાની ધરથી એટલે કે પ્રથમથી લઈ તે આજ પર્યંત આપતા જાય છે. પછી આ પરમગતિના સામર્થ્ય વડે કરીને તે આ જગતને વિષે ન્યાય કરીને અગમ્ય ગમગતિ દર્શાવે છે. આ કારણને લીધે પરમવિશેષ જે અંશ તે કર્તાની આગળ સદા સર્વકાળ શિશુવત એટલે બાળક સમાન હોઈ તેમની આગળ અખંડ રહે છે. આ પરમવિશેષ અંશને કર્તાએ આપેલી ગતિ ગ્રહણ કરીને તે ન્યાયપૂર્વક બ્રહ્માંડને વિષે અનંત અંશોના તારણહાર થયા છે. આ બાજુ આ પરમગુરુની અખંડ જ્ઞાનરૂપ ગતિ આ જગતના જીવઅંશથી લઈ ઈશ્વરપર્યંતને માથે શ્રેષ્ઠ હોઈ સત્ય છે. આ પ્રમાણે આ પરમદિવ્ય ગતિરૂપ તનુ ધારણ કરનાર પરમગુરુ હોઈ તેમને સાક્ષાત કેવલરૂપ જાણજો. આ પ્રકારે ઉપર પ્રમાણે પરમગુરુ વિષે બે પ્રકારનો ભેદ વર્ણવ્યો છે. આ ઉભય ભેદ તે અંશ તથા અંશી વિષેનો હોઈ તે લક્ષ ગ્રહણ કરીને આ બાજુ ઈશ્વરથી પણ શ્રેષ્ઠ એવા સગુણ રૂપે પરમગુરુનો જે અવતાર થયો છે તેમને સાક્ષાત કેવલકર્તા જ જાણજો. આ બંને પ્રકાર જાણીને તથા અનુભવીને તેમના આદિ ચરણારવિંદને વિષે વૃત્તિ રાખજો તથા તત્ત્વપ્રવૃત્તિ સમેત નિર્વાણ જાણીને નિર્વાણરૂપ પ્રસાદ લેજો. પછી આ પ્રમાણેના વિચારે કરીને તીવ્ર વૈરાગ્ય ધારણ કરે, તો જીવ-અંશને નિર્વાણરૂપ પ્રસાદ તરત પ્રાપ્ત થાય તેમ છે; માટે હે અંશો ! આ પ્રમાણે આ જ એક નિર્દ્વંદ્વ (રાગદ્વેષ, માનઅપમાન ઈત્યાદિ દ્વંદોથી પર-રહિત) આરાધન કરજો. જો કદાચ કિંચિત્ લક્ષગતિ વડે નિજપતિરૂપ નિર્વાણપદને વિષે સજાણદૃષ્ટિરૂપ વૃત્તિ પહોંચીને સ્પર્શ થાય તો થતા વારમાં જ અનંત અઘનું (પાપનું) નિવારણ થઈ જાય. જેમ નોળિયો સર્પને ચાવીને તેનો પ્રાણઘાત કરે છે. આમ કરતાં નકુળને (નોળિયાને) તેનું ઝેર ચઢે છે ત્યારે ગારુડી પોતાની પાસે વનસ્પતિની બુટ્ટી રાખે છે તે બુટ્ટી પેલા મુગસને (નોળિયાને સુંઘાડે છે એથી કરીને તેનું ઝેર ઉતરી જાય છે. આ પ્રકારે પ્રંપચપદાર્થના સ્વાદરૂપ જે વિષ તે અનેક જન્મથી લીધેલું હોઈ તે સર્વાંગ શરીરમાં તેમજ વૃત્તિમાં વ્યાપક મળી ગયું છે, તે સામાન્ય તથા વિશેષ સર્વ અંશને સગુણનિર્ગુણરૂપ લક્ષસ્વાદનું ચઢેલું છે, જેથી હવે એ વિષ ઉતરી જાય એ વિષે ઉપાય શું છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે પરમગુરુ એ જ કોઈ ગારુડી છે એમ જાણજો, તેજ વનસ્પતિની બુટ્ટી સુંઘાડશે; એટલે કે તે પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞપણે નિજરૂપલક્ષ દર્શાવશે. વળી આપણ સર્વ અંશો અલ્પજ્ઞગતિવાળા છીએ એવું દર્શાવવા રૂપી પહેલી બુટ્ટી તે પોતાની સજાણવૃત્તિ-ભાવનારૂપ નાકને વિષે પ્રથમ સુંઘાડશે. પછી તેના આદિકર્તાનો લક્ષ તે પ્રાજ્ઞ (જ્ઞાતા) પુરુષ અંશ પરત્વે જણાવશે.

આ પ્રમાણે સુગંધ વનસ્પતિની બુટ્ટીરૂપ અનાદિસિદ્ધ સકર્તાનો લક્ષ નિજદષ્ટિમાં લેશે; ત્યારે તેણે કરીને પદાર્થવિષયના સ્વાદનું અજ્ઞાનરૂપ વિષ જે નિજવૃત્તિને વિષે ચઢેલું છે તે તત્કાળ ઉતરી જશે આ પ્રમાણે જે અંશને પરમગુરુ પ્રસાદ વડે આ પરમકર્તારૂપ અચળ બુટ્ટી પ્રાપ્ત થાય અને તે નિજ સજાણવૃત્તિરૂપ નાસાપુટને વિષે પરમગુરુનો તીવ્ર બોધ ગ્રહણ કરે, તો તેનું ઝેર ઊતરી જાય અને અંશ સચેતન થઈને પરમદિવ્ય ભજન (પરમગુરુની ઉપાસના) પામે એટલા જ માટે આ જ પ્રબોધ (જ્ઞાન-ઉપદેશ) વડે વારંવાર પરમગુરુનું યજનભજન કરવું. આ પ્રમાણેના યોગ વડે અનંત કલ્પ સુધી અજ્ઞાન-વિષ ફરીથી આપણને આવીને સ્પર્શી શકે નહિ; જેથી પરમપદ પામતા સુધી શરીરના અખિલ તત્ત્વભાગ પોતાને આધિન રહે તેવી પ્રવૃત્તિ કરતાં રહેવું. આમ જ્યાં સુધી તત્ત્વભાગનું વર્તમાન સ્વાધીન થાય નહિ, ત્યાં સુધી નિજ પરમગતિ પણ અભંગ થઈ નથી એમ જાણવું.

આ પ્રમાણે અભંગ ગતિ કોની થતી નથી. એ વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. જેને લક્ષબોધનાં વચન શ્રવણ કરવાની પ્રીતિ નથી તેને અનાદિ પદની પ્રાપ્તિ શાનિ હોય ? અહો ! હે અંશ ! જેને અનાદિ પદની પ્રાપ્તિ ન થઈ તેણે સંસારનો ત્યાગ કરીને નિહંગપણુ ધારણ કર્યું હોય તો પણ પરમપદની પ્રાપ્તિ વિના તેના સર્વ વર્તમાન ઉપલક ઢોંગ સરખા જાણવા અહો ! હે અંશ ! કદાચ તેણે દેખાદેખી જોગ લીધો હોય તો માની લેજો કે ધન અને સન્માન લેવાને અર્થે તેમ જ જગતમાં મહત્તા દેખાડવા સારું લીધો છે. અરે ! પ્રપંચી સંસારનો ત્યાગ કરીને ઉપયોગ શું કર્યો ! જેણે સદ્‌ગુરુનું મન રીઝવ્યુ નહિ અને તનમનથી સેવા પણ કરી નથી, તેણે દંભને અર્થે દાંભિક ભજન વૃથા દેખાડ્યું. વળી બીજા લોકોને દેખાડવા અને તેમના દિલને ભમાવવા એકાંતમાં ધ્યાન-ભજન કરીએ છીએ એમ કહીને બેસે છે પણ તેને નિજરૂપ તથા પોતાના સકર્તા પતિની ગતિ આદિમધ્યાંત નથી એમ જાણજો. વળી તત્ત્વસ્વાદના પ્રવાહને વિષે અતિશય અવિવેક કરીને દોડતા જાય છે. અહો ! જેણે પ્રપંચ ખોટો કર્યો અને પરમાર્થની જોડી (દોસ્તી) પણ ના કરી, એવા જીવ બંને તરફથી લૂંટાઈને અઘોર નરકમાં પડવા જેવા થઈ રહ્યા છે; ત્યારે આ જીવને સમર્થ પરમગુરુ કહે છે, અહો ! હે અલ્પજ્ઞ અંશ-જીવ ! આગળ દરેકે દરેક કલ્પમાં હજી પણ આ પ્રમાણે વિટંબણા થતી જશે ! અરે ! પ્રપંચને વિષે રહીને અથવા છોડી દઈને ત્યાગને ધારણ કરીને પણ જે કરવાનું હતું તે ન આચરીને ભટકો છો, એથી કરી તમારી નિદાન ગતિ કેમ કરીને થશે ! વળી આ જીવને પરમગુરુ શું કહે છે તે સાંભળો. મારા બોધવચનોનો અભ્યાસ કરીને તે વચનોરૂપ ગ્રંથ હાથમાં પાસે રાખીને તેમાં જીવને અવળસવળ સમજાવી પકડી પકડીને ખૂંચવી નાખ્યા. હે જીવ ! તમો ગૂંચવનાર અને ગૂંચવાયેલા જીવ, આ બંને

બંધન વશ થઈને રહેલા છે, પણ ન કર્યું અને ન થયું કલ્યાણ આદિ કોઈનું આ પ્રમાણે વચન સાંભળીને તમો સદગુરુ પરત્વે કહેશો કે આપનો અનુગ્રહ મહત પરમતીવ્ર લક્ષબોધ, નિજ આપરૂપ તથા પતિપદ સહિત, જે અમોને ઉત્તમ પ્રકારે કરેલો, છતાં એ અનુગ્રહે અમારું કલ્યાણ ના થયું, ત્યારે તેનું ફળ શું રહ્યું ? વળી ઉપદેશનો પ્રતાપ વાણી વડે મહાઅદ્‌ભુત કહો છો તે વૃથા કે શું ? આ પ્રમાણે સાંભળી પરમગુરુ વદે છે કે સર્વ જીવ પરત્વે અમો ઉપદેશ કરીએ છીએ તે કાળે જીવની વૃત્તિ કિલ્મિષ (પાપ-અપરાધ) રહિત હોય છે તથા અંતરમાં ઉત્કંઠા સહિત પ્રેમ હોય છે ત્યારે અમો તે જીવ પરત્વે ઉપદેશ આપીએ છીએ, પણ તે ઉપદેશ, મંત્ર, વચન, લક્ષ ગ્રહણ કરીને તેનું સાધન-વર્તમાન તે પ્રમાણે કરી શકતા નથી; એથી કરી જીવને વચન ફળદ્રુપ થતાં નથી. આમ વચન ફળદ્રુપ ન થાય તો નિજપદની પ્રાપ્તિ કેમ કરીને થાય ! જેમ સ્ત્રીની ઋતુ જોઈને પુરુષ તેનો ઉપભોગ કરે છે અને બિંદુ-બીજ કમળમાં અર્પણ કરે છે; તે બિંદુ બીજ કમળને વિષે જ્યારે જામતું નથી ત્યારે તેનો પ્રલય થાય છે, તેમાં પુરુષનો શો અપરાધ છે ? તેવી જ રીતે સદગુરુ લક્ષબોધ જીવ પરત્વે કરે છે, પણ તેનો સંગ્રહ જીવ કરી શકતા નથી; એથી તે જીવને ઉપદેશ કરેલો તેનો દોષ કિંચિત માત્ર સદગુરૂને લાગતો નથી માટે હે સાધુસંતજનો ! તથા હે નરનારી ! વિચાર કરીને જુઓ. વળી જે જીવની વૃત્તિ વિશે અવિનાશી લક્ષનો ઉપદેશ ના ટક્યો તે બોધ કરેલા જીવમાં આરતરૂપ ઋતુ કમતી, માટે લક્ષ રહ્યો નહિ. અહો ! હે અંશ ! પરમપુરુષનો સત્સંગ થયો તો પણ તેના હાથમાં કશુંય આવ્યું નહિ; એટલા માટે આરત તથા અતિ સ્નેહ પોતાની વૃત્તિમાં પરમ પ્રેમથી ધારણ કરીને અતિ ઉતાવળે પરમગુરુનો સત્સંગ કરી લેજો. પછી અનુગ્રહબિંદુ તે કૃપાસિંધુ આપસે, તે હેતુ નિજવૃત્તિરૂપ સજાણ કમળમાં ઠરશે. તેણે કરીને કલ્યાણરૂપ અગાધ ફળ જે છે તે તમોને અભંગ ફળશે. હવે આ ઉપદેશરૂપ વૃક્ષ પરમગુરુસત્સંગના સિંચન વડે વૃદ્ધિ પામે. તેનો જે અનુભવ તે પ્રત્યક્ષ જાણજો. વળી નિજકર્તાલક્ષનું ફળ પરિપક્વપણે તાદશ દેખાય છે. એ વિષેનો વિચાર કરી જોઈને અક્ષય પ્રતીતિ રસફળ સફળનું, હે અંશ ! પોતે સેવન કરજો અને પરમગુરુ કૈવલ પુરાતનનું ભજન કરજો. આ પ્રમાણે મારાં વચન શ્રવણ કરીને તમો શ્રોતા એમ કહેશો જે અમે તો તમારો લક્ષ લઈને પોતાનું સ્વરૂપ અને નિજકર્તાને જાણીને ભજન કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે જો તમે કહેતા હોય તો તે વિષે ઉત્તર આપું છું તે સાંભળો. મારા લક્ષબોધ પ્રમાણે બતાવેલું યજનભજન કરવા તથા રહેણીકરણી પાળવા જે અંશ વચન નીતિએ વર્તમાન કરશે તેમજ તે પ્રમાણે સારધાર રહેશે તે સંસારી હોય વા ભેખ લીધેલા સાધુસંત હોય, તે બંને પ્રકારના સર્વ અંશો આદિમધ્યાંત સુધી ભવપારંગત

થશે. વળી લક્ષ જાણ્યા પછી જો વર્તનમાં વર્તશો નહિ અને અનીતિ-કપટ કરીને જેટલા ચાલશો. તેટલા અંશને પાછળથી જન્માંતરે અનીતિ કરેલી ભોગવવી પડશે અને હાલ અનીતિ છાનીછપની કિંવા ઉઘાડી જેટલી વર્તમાન કરશો, તેટલી કર્તાનો સંકલ્પ પૂરો થતાં સુધી અવધિપર્યંત ભોગવવી પડશે, તે છૂટશે નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીમુખે સદ્‌ગુરુ બોલેલા છે.

(અપૂર્ણ)

તા.ક. ઉપરનો વિષય ભગવાન કરુણાસાગરના સકર્તા અદ્વૈતલક્ષબોદ્ધ ઉલટસુલટ પંચીકરણમાંથી અંગ ૯, ૧૦ છાપ્યાં છે. બાકીના ૧ થી ૮ તથા ૧૧ થી ૧૪ સુધીના અંગો સદર પ્રકાશકે છપાવેલા પંચમ શ્વસંવેદમાં જોઈ લેવાં.

લી. પ્રકાશક
મહંત શાન્તિદાસજી ગુરુવિષ્ણુદાસજી
મુ. ઉમરા જીલ્લે સુરત પોસ્ટ ઉમરા. વાયા સુરત

પંચમ શ્વસંવેદ કંદ :- ૬
તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ વિષે.

હવે જ્યારે નિજમહદ્‌ સજાણ-જાણસ્વરૂપ કેવલ કિરતારને દ્વૈતરમણ કરવાનો ઉમંગ થયો; ત્યારે છ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન કરીને વિશ્વ ઉત્પન્ન કર્યું છે **प्रथम प्रकाशब्रह्मवृत्ति उत्पन्न करी.** આ પ્રકાશબ્રહ્મવૃત્તિથી ત્રણ મહાતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયાં. એક અવિકાશ-મહાતત્ત્વ, બીજું વિકાસ-મહાતત્ત્વ, અને ત્રીજું કુંભસ્થ-મહાતત્ત્વ. આ પ્રમાણે પ્રકાશબ્રહ્મવૃત્તિથી આ ત્રણ મહાતત્ત્વો થયાં છે **त्यार पछी किरतारे बीजी संयमभोगवृत्ति उत्पन्न करी.** આ સંયમભોગવૃત્તિથી ત્રણ ચક્ષસત્ત્વ ઉત્પન્ન થયાં. તે આ પ્રમાણે. (૧) વર્ગજ્ઞાન-ચક્ષસત્ત્વ, (૨) અનંગ-ચક્ષસત્ત્વ અને (૩) કાળચક્ષસત્ત્વ. આ પ્રમાણે સંયમભોગવૃત્તિનો વંશ ઉત્પન્ન થયા પછી, **किरतारे इच्छावृत्ति उत्पन्न करी आ इच्छावृत्तिथी बोतेर तत्त्वोनी उत्पत्ति थई छे.** તે પૈકી પ્રથમ નિરંજનતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. આ નિરંજનતત્ત્વથી અવ્યાકૃતતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. આ અવ્યાકૃતતત્ત્વથી બે કારણતત્ત્વો થયા, એક મહાતત્ત્વકારણ અને બીજું આનંદતત્ત્વકારણ. આ બંને કારણતત્ત્વોમાંથી ચોત્રીસ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયાં છે, પ્રથમ આનંદતત્ત્વકારણનો વિસ્તાર કહું છું તે હે શિષ્ય ! સુરતા ધરીને સાંભળ. આ આનંદતત્ત્વકારણથી પ્રકૃત્તિ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. આ પ્રકૃત્તિતત્ત્વકારણથી ત્રણ ગુણ ઉત્પન્ન

થયાં. આ ત્રણ ગુણ પૈકી તમોગુણથી દશકાળ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયાં. તેના નામ :- સ્વભાવકાળ, કામનાકાળ, આક્રાંતકાળ, આશ્ચર્યકાળ, પૃથક્‌કાળ, વિપરીતકાળ, અજ્ઞાનકાળ, રાગસકાળ, દ્વેષકાળ અને વૃદ્ધિઅંતકાળ આ દશ કાળતત્ત્વો તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોઈ રજોગુણથી દશ આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થયેલી છે; હે શિષ્ય ! તેનાં નામ સાંભળ; શ્રવણ આકાંક્ષા, સુગંધ આકાંક્ષા, નિરીક્ષણ આકાંક્ષા, ક્ષુધાપિપાસા-આકાંક્ષા; ઉચ્ચારઆકાંક્ષા શીતોષ્ણ-આકાંક્ષા, ગ્રહણ-આકાંક્ષા, વિષય-આકાંક્ષા, મલવિસર્જન આકાંક્ષા અને ગમન-આકાંક્ષા. આ દશ આકાંક્ષાઓ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલી હોઈ સત્ત્વગુણથી પાંચ અંતઃકરણ અને પાંચ અવસ્થા ઉત્પન્ન થયાં છે તે સાંભળો જાગ્રત, સ્વપ્ર, સુષુપ્તિ, તુર્યા અને પાંચમી ઉન્મુની આ પાંચ અવસ્થા અને મન, બુદ્ધિ અહંકાર ચિત્ત અને પાંચમુનચિત, આ પાંચ અંતઃકરણ મળી દશ તત્ત્વો સત્વગુણથી થયાં છે. આ પ્રમાણે ચોત્રિસ તત્ત્વો આનંદતત્ત્વકારણથી થયેલાં છે હવે મહાતત્ત્વકારણનો વિસ્તાર કહું છું. મહાતત્ત્વકારણથી ધનંજેતત્ત્વકારણ ઉત્પન્ન થયું. આ ધનંજેતત્ત્વકારણથી ત્રણ ગણ ઉત્પન્ન થયા. એક અહંકારગણ બીજો-અચંતગણ અને ત્રીજો સ્વાકાશગણ, આ ત્રણ ગણ થયા. તે પૈકી અહંકારગણથી પંચભૂત અને પંચમાત્રા ઉત્પન્ન થયાં છે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, પવન અને આકાશ, આ પંચભૂત તથા ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ - આ પંચમાત્રા મળી દશ તત્ત્વો અહંકારગણથી થયાં છે હવે સ્વાકાશગણથી પંચ વ્યવસ્થા અને પંચસંભસકરણ ઉત્પન્ન થયાં છે. શાંત, શીલ, સહેજ, સંતોષ અને પાંચમુ સમતાસંભસકરણ હોઈ સ્થિતિ, ઉદાર, ગલિત, કુંભ અને પાંચમી સામાન્યવ્યવસ્થા થયેલી છે. હવે અચંતગણથી દશ ભાવના ઉત્પન્ન થઈ છે. અહમભાવના, સ્તંભભાવના, વિસર્જનભાવના, નિંદ્રાભાવના, અંધતમ ભાવના અચેતભાવના, ઉચાટભાવના, અભાવભાવના મૌનભાવના અને દશમી અસામર્થ્યભાવના, આદશ ભાવના અચંતગણથી થયેલી હોઈ આ પ્રમાણે મહાતત્ત્વકારણથી ચોત્રીસ તત્ત્વો થયાં છે. આ પ્રમાણે આનંદતત્ત્વકારણ અને મહાતત્ત્વકારણ તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં ચોત્રીશ-ચોત્રીશ તત્ત્વો, તેમ જ અવ્યાકૃત અને નિરંજન તત્ત્વ સહ બોત્તેર તત્ત્વો થયેલાં છે.

આ પ્રમાણે બોત્તેર તત્ત્વો ઉત્પન્ન કર્યા પછી किरतारे क्रियावृत्ति उत्पन्न करी, આ ક્રિયાવૃત્તિએ કરીને સર્વ તત્ત્વોના વિભાગની વહેંચણી કરીને પિંડ તથા બ્રહ્માંડની આદ્ય લઈ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ તથા કુર્મ, મેંડક અને શેષ પર્યંત, સ્થાવરજંગમ, કીટ, પતંગ તથા દેવશરીરોસહ ચોરાશી લક્ષ પ્રકારના ઘાટો ઉત્પન્ન કર્યા પણ તે ઘાટ જડવત્ રહેલા હોઈ વૃદ્ધિ પામ્યા નહિ, त्यारे किरतारे पांचमी संजीवनवृत्ति दरेके दरेक घाटमां

प्रेरक करी. આથી કરી સર્વ ઘાટો પોતપોતાના માપ પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામીને સ્થિર થઈ રહ્યા, પણ હલણચલણ આદિ કોઈ ચેષ્ટા થવા લાગી નહિ; એટલે કે વૃદ્ધિ પામ્યા પણ જડવત્ રહ્યા, ત્યારે **किरतारे छठ्ठी कर्ताअंशवृत्तिने उत्पन्न करी.** આ વૃત્તિ વડે કિરતારે પોતાના અંશો દરેકે દરેક ઘાટમાં પ્રેર્યા. આ પ્રમાણે કિરતારે જ્યારે સર્વ ઘાટમાં અંશોની પ્રેરણા કરી, ત્યારે જે જે ઘાટમાં જેટલા જેટલા વિભાગ પોષ્યા હતા તે તે પ્રમાણે સર્વ ઘાટો હલણચલણ કરવા લાગ્યા.

-: दोहा :-

कर्ताउमंग खटवृत्तिकृत्त, कीयेहु सकल विस्तार,
बोहोरु विविधी भिन्नभिन्न तनु, कीये जीनुं कहुं अनुसार. ।।१।।
उलटसुलट तत्त्व उतइत, कीये क्रियावृत्ति मेलाय;
नारण्यदास सुण भवगति, देतही कुवेर लखाय. ।।२।।

હે નારણદાસ ! સકર્તા સત્‌કૈવલનો ઉમંગ એ જ છ વૃત્તિઓ હોઈ આ છ વૃત્તિઓ વડે પાર ન પામી શકાય એવા જગતનો વિસ્તાર કર્યો છે, વળી વિધવિધ પ્રકારનાં ભિન્ન ભિન્ન શરીરો જે પ્રકારે કર્યાં છે તે પ્રકાર મુજબ હું તને કહીને સમજાવું છું તે તું સાંભળ. આ બાજુ અને તે બાજુ વસતા સર્વ લોકોના ઘાટેમાં તત્ત્વો ઊલટસૂલટ; એટલે કે દરેકે દરેક તત્ત્વમાં કર્તાની ચોથી ક્રિયાવૃત્તિ દ્વારા સેળભેળ અવરનવર પોખાયેલાં છે, તે વિષેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો હવે પછીના પ્રકરણમાં કરું છું તે તું ધ્યાન દઈને સાંભળ.

પતિની ચોથી ક્રિયાવૃત્તિથી તત્ત્વોનું મિશ્રણ કેવી રીતે થયું તે વિષે.

હવે સકર્તા સત્‌કૈવલની ચોથી ક્રિયાવૃત્તિએ તત્ત્વોની વહેંચણી કરીને બ્રહ્માંડની આદ્ય લઈ સ્થાવરજંગમ, કીટપતંગ તથા દેવતનું સહ સર્વ ઘાટો ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે પૈકી બ્રહ્માંડ એટલે વિરાટ તથા ખટ મહાન દેવોનાં શરીરો કયાં કયાં તત્ત્વોથી કેવી રીતે રચાયાં તે વિષેની હકીકત સાંભળો. **क्रियावृत्तिथी प्रथम विराटदेहनुं बंधारण** બાંધવાને જે જે તત્ત્વોમાંથી જેટલા જેટલા વિભાગ લીધા તે તે પ્રમાણે સઘળી હકીકત કહેવામાં આવે છે.

महद् अहंकारगणथी जे पंचभूतोनी उत्पत्ति थई छे તે પૈકી પૃથ્વી તત્ત્વના નવ ભાગમાં બાકીનાં ચાર તત્ત્વો જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશમાંથી પા પા ભાગ મૂકીને આ પ્રમાણેના દસ ભાગ વિરાટદેહમાં પોખ્યા તેવી જ રીતે જળતત્ત્વના નવ ભાગ લઈને તેમાં બાકીના ચાર તત્ત્વો; પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશતત્ત્વના પા પા ભાગ મૂકીને આ દશ ભાગ વિરાટદેહમાં પોખ્યા. અગ્નિતત્ત્વના નવ ભાગ લઈને તેમાં બીજા

ચાર તત્ત્વો. પૃથ્વી, જળ, વાયુ અને આકાશતત્ત્વના પા પા ભાગ મૂકીને આ દશ ભાગ વિરાટદેહમાં પોખ્યાં. વાયુતત્ત્વના નવ ભાગ લઈને તેમાં બીજા ચાર તત્ત્વો પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને આકાશતત્ત્વના પા પા ભાગ મૂકીને આ દશ ભાગ વિરાટદેહમાં પોખ્યાં. વળી આકાશતત્ત્વના નવ ભાગ લઈને તેમાં બીજા ચાર તત્ત્વો, પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુતત્ત્વના પા પા ભાગ મૂકીને આ દશ ભાગ વિરાટદેહમાં પોખ્યાં.

હવે महद्रजोंगुणथी दस आकांक्षाओ जे उत्पन्न थई તે પૈકી પાંચ આકાંક્ષાઓમાં બીજી આકાંક્ષાઓનો એક એક ભાગ કેવી રીતે મેળવ્યો તે નીચે પ્રમાણે છે : સુગંધ-આકાંક્ષાના પાંચ ભાગમાં મળવિસર્જન-આકાંક્ષાનો એક ભાગ મૂકીને ક્ષુધાપિપાસા-આકાંક્ષાના પાંચ ભાગમાં વિષય-આકાંક્ષાનો એક ભાગ મૂકીને નિરીક્ષણ-આકાંક્ષાના પાંચ ભાગમાં ગમન-આકાંક્ષાનો એક ભાગ મૂકીને શીતોષ્ણ-આકાંક્ષાના પાચ ભાગમાં ગ્રહણઆકાંક્ષાનો એક ભાગ મૂકીને, અને શ્રવણ-આકાંક્ષાના પાંચ ભાગમાં ઉચ્ચાર-આકાંક્ષાનો એક ભાગ મૂકીને, આ પ્રમાણેના વિભાગ વિરાટદેહમાં પોખ્યા.

અહંકારગણના પંચભૂતના વિભાગની વહેંચણી ઉપર કહી ગયા છીએ हवे अहंकारगणनी पांच मात्रानी वहेंचणनो संबंध आकांक्षाओ साथे केवी रीते छे ते कहुं छुं. ઉપર પ્રમાણે પાંચ આકાંક્ષાઓમાં બીજી એક આકાંક્ષાનો ભાગ મેળવી જે છ વિભાગ કર્યા છે તે છ વિભાગવાળી આકાંક્ષાઓમાં પંચમાત્રાના ચાર ચાર વિભાગનું મિશ્રણ આ પ્રમાણે કરેલું છે. સુગંધ આકાંક્ષાના જે છ ભાગ તૈયાર કર્યા તેમાં ગંધમાત્રાના ચાર ભાગ મૂકીને, તથા શુધાપિપાસા-આકાંક્ષાના છ ભાગમાં રસમાત્રાના ચાર ભાગ મૂકીને તથા નિરીક્ષણ આકાંક્ષાના છ ભાગમાં રૂપમાત્રાના ચાર ભાગ મૂકીને, તથા શીતોષ્ણ-આકાંક્ષાના છ ભાગમાં સ્પર્શમાત્રાના ચાર ભાગ મૂકીને અને શ્રવણ-આકાંક્ષાના છ ભાગમાં શબ્દ માત્રાના ચાર ભાગ મૂકીને, આ પ્રમાણે દશ દશ ભાગ તૈયાર કર્યા તે બધા મળી પચાસ ભાગ થયા તે વિરાટદેહને પોખ્યાં.

हवे स्वाकाशगणनां पंचसंभसकरण अने पंचव्यवस्था, आदश थयां તે દરેકમાંથી નવ નવ ભાગ લીધા અને सत्त्वगुणना पांच अंतःकरण अने पांच अवस्था आ दश थयां ते દરેકમાંથી એક એક ભાગ લઈને સંભસકરણ તથા વ્યવસ્થામાં કેવી રીતે પોખ્યા તે સાંભળો. શાંતસંભસકરણના નવ ભાગમાં મનઅંતઃકરણનો એક ભાગ મૂકીને તથા સહેજસંભસકરણના નવ ભાગમાં બુદ્ધિઅંતઃકરણનો એક ભાગ મૂકીને, તથા શીલસંભસકરણના નવ ભાગમાં અહંકારઅંતઃકરણનો એક ભાગ મૂકીને તથા સંતોષ-

સંભસકરણના નવ ભાગમાં ચિત્ત અંતઃકરણનો એક ભાગ મૂકીને અને સમતા સંભસકરણના નવ ભાગમાં ચિદ્.અંતઃકરણનો એક ભાગ મૂકીને તેમજ સ્થિતિવ્યવસ્થાના નવ ભાગમાં જાગ્રતઅવસ્થાનો એક ભાગ મૂકીને તથા ઉદારવ્યવસ્થાના નવ ભાગમાં સ્વપ્ર-અવસ્થાનો એક ભાગ મૂકીને તથા ગલિતવ્યવસ્થાના નવ ભાગમાં સુષુપ્તિ-અવસ્થાનો એક ભાગ મૂકીને, તથા કુંભ-વ્યવસ્થાના નવ ભાગમાં તુર્યાવસ્થાનો એક ભાગ મૂકીને, અને સામાન્ય-વ્યવસ્થાના નવ ભાગમાં ઉન્મુની-અવસ્થાનો એક ભાગ મૂકીને, આ પ્રમાણે દશ દશ ભાગ મેળવીને જે તૈયાર કર્યા તે બધા મળી સો ભાગ વિરાટ દેહમાં પોખ્યા.

हवे अचंतगणनी दश भावना, તે દરેકમાંથી નવ નવ ભાગ લઈને તેમાં તમોગુણના દશ કાળના એક એક ભાગને કેવી રીતે મેળવ્યો છે તે સાંભળો. અહમ્ભાવનાના નવ ભાગમાં કામના-કાળનો એક ભાગ મૂકીને, તથા સ્તંભ-ભાવનાના નવ ભાગમાં પૃથક-કાળનો એક ભાગ મૂકીને તથા વિસર્જન-ભાવનાના નવ ભાગમાં અજ્ઞાન-કાળનો એક ભાગ મૂકીને તથા નિંદ્રા-ભાવનાના નવ ભાગમાં સ્વભાવ-કાળનો એક ભાગ મૂકીને, તથા અંધતમ-ભાવનાના નવ ભાગમાં દ્વેષ-કાળનો એક ભાગ મૂકીને, તથા અચેત-ભાવનાના નવ ભાગમાં આક્રાંતકાળનો એક ભાગ મૂકીને, તથા ઉચાટ-ભાવનાના નવ ભાગમાં આશ્ચર્ય-કાળનો એક ભાગ મૂકીને, તથા અભાવ-ભાવનાના નવ ભાગમાં રાગસ-કાળનો એક ભાગ મૂકીને, તથા મૌનભાવનાના નવ ભાગમાં વિપરીત-કાળનો એક ભાગ મૂકીને અને અસામર્થ્ય ભાવનાના નવ ભાગમાં વૃદ્ધિઅંતકાળનો એક ભાગ મૂકીને આ પ્રમાણે દશ દશ ભાગ મેળવીને જે તૈયાર કર્યા તે બધા મળી સો ભાગ થયા તે વિરાટ દેહમાં પોખ્યાં.

हवे धनंजेतत्त्वकारणथी मूळ त्रण गण थया. અહંકારગણ, સ્વાકાશગણ અને અચંતગણ - આ ત્રણે ગણમાંથી નવનવ ભાગ લઈને તેમાં પ્રકૃતિતત્ત્વકારણના ત્રણ ગુણ રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્વગુણ, તે દરેકમાંથી એક એક ભાગ લઈને કેવી રીતે મેળવ્યા તે સાંભળો. અહંકારગણના નવ ભાગમાં એક ભાગ રજોગુણનો મૂકીને તથા સ્વાકાશગણના નવ ભાગમાં એક ભાગ સત્ત્વગુણનો મૂકીને અને અચંતગણના નવ ભાગમાં એક ભાગ તમોગુણનો મૂકીને આ પ્રમાણે દરેકના જે દશ દશ ભાગ થયા તે વિરાટદેહમાં પોખ્યાં.

हवे अव्याकृत-तत्त्वथी जे चार तत्त्वकारण उत्पन्न थयां. તેમાં પ્રથમ માહાતત્ત્વકારણ તથા આનંદતત્ત્વકારણ, અને મહાતત્ત્વકારણથી ધનંજે-તત્ત્વકારણ તથા આનંદતત્ત્વકારણથી પ્રકૃતિતત્ત્વ થયું. આ ચારે તત્ત્વો અવ્યાકૃતથી ઉત્પન્ન થયેલા હોઈ

ધનંજેતત્ત્વકારણના નવ ભાગ લઈ તેમાં પ્રકૃતિતત્ત્વકારણનો એક ભાગ મૂકીને અને મહાતત્ત્વકારણના નવ ભાગમાં એક ભાગ આનંદતત્ત્વકારણનો મૂકીને, આ દશ દશ ભાગ વિરાટદેહમાં પોખ્યા.

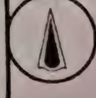
हवे निरंजनतत्त्वना पांच भागमां अव्याक्रत तत्त्वना पांच भाग મેળવીને વિરાટતનુને વિષે પોખ્યા.

हवे सकर्ता सत्‌कैवलनी संजमभोगवृत्तिथी जे त्रण चक्षसत्व थयां छे ते પૈકી અનંગચક્ષસત્ત્વના ત્રણ ભાગ અને વર્ગજ્ઞાન-ચક્ષસત્ત્વના ત્રણ ભાગ મળી છ ભાગ થયા. તેમાં કાળચક્ષસત્ત્વના ચાર ભાગ મેળવીને આ દશ ભાગ વિરાટના દેહને વિષે પોખ્યા.

हवे करुणेश कैवलथी जे प्रकाशब्रह्मवृत्ति उत्पन्न थई तेनाथी त्रण महातत्त्वो थयां. આ ત્રણ પૈકી અવિકાશ-મહાતત્ત્વના આઠ ભાગ લઈ તેમાં એક ભાગ વિકાસ-મહાતત્ત્વનો અને એક ભાગ કુંભસ્થ-મહાતત્ત્વનો મેળવી આ દશ ભાગ મહદ્. વિરાટ પ્રમાણે લઈને વિરાટ દેહમાં પોખ્યા, વળી વિકાસ-મહાતત્ત્વના આઠ ભાગ લઈ તેમાં એક ભાગ અવિકાશમહાતત્ત્વનો અને એક ભાગ કુંભસ્ત-મહાતત્ત્વનો મેળવીને આ દશ ભાગ મહદ્ વિરાટ પ્રમાણે લઈને વિરાટદેહને વિષે પોખ્યા. વળી કુંભસ્ત મહાતત્ત્વના આઠ ભાગમાં એક ભાગ અવિકાસ મહાતત્ત્વનો અને એક ભાગ વિકાસ મહાતત્ત્વનો મેળવીને આ દશ ભાગ મહદ્ વિરાટ પ્રમાણે લઈને વિરાટ દેહને પોખ્યાં. આ પ્રમાણે કર્તાની ક્રિયાવૃત્તિએ વિરાટદેહના બંધારણ માટે જે તત્ત્વોના જે વિભાગ ઓતપ્રોત સંયુક્ત જે પ્રમાણે પોખ્યા છે તે પ્રમાણે કહ્યા. (તત્ત્વોથી જે સમષ્ટિ વિરાટનો દેહ બંધાયો તે વિરાટ ખગાકાર શૂન્યમાંથી અંતરિક્ષ અધ્ધર તોળાઈ રહેલું છે. આ વિરાટ કદી ન ડગે અને હાલે પણ નહિ એવું સજ્જડ મજબૂત તત્ત્વોના બંધારણે કરી ગોઠવાયેલું છે, આ વિરાટને અધોભાગે અને ઊર્ધ્વભાગે ત્રણ ત્રણ મહાન દેવોના આકર્ષણ રહેલાં હોઈ મહિમંડ-ઈંડ તોળાઈ રહેલું છે, આ ખુલાસો આગળ ઉપર આવતા પ્રકરણમાં થવાનો છે.)

વિશાળ વિરાટશરીરનું પંચીકરણ કંદ-૭મો.

હવે આ વિશાળ વિરાટ અને છ મહદ્ દેવોની આદ્ય લઈને બીજા સર્વ સામાન્ય દેવો વિષે કયા કયા તત્ત્વોના વિભાગની કઈ કઈ ચેષ્ટા થાય છે તે કહું છું તે સાંભળો. હે શિષ્ય !

પ્રથમ વિરાટ અને છ મહદ્ દેવોની આદ્ય લઈને તત્ત્વોથી થતી ચેષ્ટા કહું છું. આ વિરાટ-શરીરમાં જે તે તત્ત્વોના વિભાગ પોખ્યા છે એથી કરીને વિરાટનું સંપૂર્ણ શરીર બંધાયેલું છે. વળી, વિધવિધ પ્રકારે તત્ત્વોની વહેંચણી કરીને આ વિરાટ સ્વરૂપ ઊભું કરેલું છે, આથી કરીને આ વિરાટ-શરીરના પેટાઅંતરમાં વિધવિધ પ્રકારની ન્યારી ન્યારી ક્રિયાઓ થાય છે, તે ક્રિયા જે પ્રમાણે થાય છે તે પ્રમાણે પૃથક-પૃથક બતાવું છું.

પ્રથમ અહંકારગણથી જે પંચભૂત ઉત્પન્ન થયાં છે તે પૈકી પૃથ્વીતત્ત્વના નવ ભાગ લઈને તેમાં બીજાં ચાર તત્ત્વોના પા પા ભાગ મૂકીને આ દશ ભાગનું જે પોષણ કર્યું હતું તેનાથી શું થયું તે કહું છું. પૃથ્વીતત્ત્વના નવ ભાગ પોખ્યા હતા, તેથી કરીને મેરૂપર્વતની આદ્ય લઈ સર્વ પર્વતો રચાયા છે. આ પૃથ્વી તત્ત્વના નવ ભાગમાં જળતત્ત્વનો પા ભાગ પોખ્યો હતો, તેણે કરીને પર્વત જડાકાર જતમત બંધાઈને રહ્યા છે. તે જણાય કેવી રીતે ? જ્યારે કોઈ પાષાણને અગ્નિની ભઠ્ઠીમાં નાંખી બાળી મૂકે છે ત્યારે તેનો ચૂનો થાય છે; એથી પાષાણનું જતમતપણું વિખુટું પડી વિખરાઈ જાય છે. તેનું કારણ જળનો જે પા વિભાગ હતો તે બળી જવાને લીધે છે. આ ન્યાયે પૃથ્વીતત્ત્વને વિષે જળનો પા વિભાગ રહેલો છે એમ જાણજો. વળી, પર્વતમાં પા ભાગ વાયુતત્ત્વનો હોવાને લીધે પર્વત પાણીનું શોષણ કરી લે છે, એ વિભાગ વાયુનો જાણજો. વળી પા વિભાગ આકાશતત્ત્વનો હોવાને લીધે પર્વતના છિદ્રોમાં જળ પ્રવેશ કરે છે. તેમાં પા ભાગ અગ્નિતત્ત્વનો હોવાને લીધે તરત પર્વત સૂકાઈ જાય છે.

હવે જલતત્ત્વના નવ ભાગમાં બાકીનાં ચાર તત્ત્વોના પા પા ભાગ મૂક્યા છે તે કેવી રીતે સમજવું તે વિષે, હે શિષ્ય ! કહું છું તે સાંભળ. જળતત્ત્વના નવ ભાગ વિરાટતનુને પોખ્યા હતા, તેણે કરીને વિરાટમાં પૃથ્વી નીચે મહદ્જળ થયું છે. આ મહદ્જળને લીધે પ્રિયવ્રત રાજાના રથનાં પૈડાંએ કરીને પૃથ્વીનું આવરણ છેદાઈ જતાં સાત સમુદ્ર ઊમડી આવ્યા છે. આ સાતસમુદ્ર મહદ્જળના તસિયા (તરડની ફાટે થતું ઝરણું) ઝરીને ભરાઈ રહેલા છે, તે મહદ્જળના નવ વિભાગ પોખ્યા છે તેને લીધે છે એમ જાણવું. જળતત્ત્વમાં પૃથ્વી તત્ત્વનો પા ભાગ પોષ્યો હતો તેને લીધે જળ ઉપર કાષ્ટ તથા મનુષ્યની આદ્ય લઈને નાવ વગેરે હજારો મણ બોજો લઈને તર્યા જાય છે, તે જળતત્ત્વમાં પૃથ્વીતત્ત્વની કઠણતાને લીધે ડૂબતાં નથી. આ પ્રકાર મહદ્જળમાં પૃથ્વીતત્ત્વના વિભાગને લીધે છે એમ જાણવું, હવે મહદ્જળને વિષે પા ભાગ અગ્નિતત્ત્વનો પોખ્યો હતો; તે અગ્નિ વડવાનલ નામથી ઓળખાતો હોઈ જળતત્ત્વમાં વ્યાપક રહ્યો છે. આ અગ્નિ નિત્યપ્રતિ ચોસઠ યોજન પાણીનો પ્રલય કરે છે, પ્રભાતનો સમય થતાં પાણી ઉપર ધૂમર જેવું નીકળતું હોય એમ

દેખાય છે. તે વડવાનલ અગ્નિએ કરીને જળનું શોષણ થાય છે. આ ન્યાયે મહદ્જળમાં અગ્નિતત્ત્વનો વિભાગ રહેલો છે એમ જાણવું, વળી આ મહદ્જળમાં વાયુતત્ત્વનો પા ભાગ પોખેલો, એથી કરી જળ ચલિત ધર્મવાળું એટલે કે ચાલતા પ્રવાહવાળું દેખાય છે, હવે મહદ્જળને વિષે પા ભાગ આકાશતત્ત્વનો પોખ્યો હતો તે ઘેરા જળમાં નાવ ચાલે છે ત્યારે દૂરબીન વડે મચ્છમગરાદિની આદ્ય લઈ ઊંડા પાણીમાં પર્વત વગેરે દૃષ્ટિએ આવે છે, તે આકાશના વિભાગને લીધે ઊંડા પાણીમાં વિકાસ દેખાય છે. વળી, જ્યારે પાણી નિર્મળ થાય છે ત્યારે નીચેની પૃથ્વી દેખાય છે, તેમાં દૃષ્ટિ રૂંધન પામતી નથી તે આકાશના વિભાગને લીધે છે એમ જાણજો. હે શિષ્ય ! મહદ્જળમાં બાકીનાં ચાર તત્ત્વોના પા પા ભાગ રહ્યા છે તે આ પ્રમાણે વિચારતાં જોઈ શકાય તેમ છે.

હવે વિરાટને વિષે અગ્નિતત્ત્વના નવ ભાગમાં બાકીનાં ચાર તત્ત્વોના પા પા ભાગ મૂકીને જે દશ ભાગ વિરાટમાં પોખ્યા હતા તે વિષે કહું છું. વિરાટને વિષે અગ્નિતત્ત્વના જે નવ ભાગ પોખ્યા હતા તેણે કરીને વિરાટના મહાન ઉદરમાં મહદ્ અગ્નિ થઈને રહ્યો છે. બ્રહ્માના નિત્ય પ્રલયને વિષે સૂર્યની એક કળા છે, પણ જ્યારે મહદ્.અગ્નિની બીજી પંદર કળાનો પ્રવેશ થાય ત્યારે સમસ્ત પૃથ્વીને તાંબાના રંગ જેવી તપાવીને કરી નાખે છે, આ મહદ્. અગ્નિતત્ત્વમાં પા ભાગ જલતત્ત્વનો પોખ્યો હતો, તેણે કરીને જે પૃથ્વી સૂર્યના અતિ તાપથી તપી ગયેલી હોય છે તેની ઉપર મહાજળની વૃષ્ટિ થઈને સર્વ પૃથ્વીને જળમય કરી નાખે છે; આ મહદ્ અગ્નિતત્ત્વમાં જળના પા ભાગને લીધે છે એમ જાણવું મહદ્ અગ્નિતત્ત્વમાં પા ભાગ વાયુતત્ત્વનો પોખ્યો હતો તેથી કરીને વૃષ્ટિના મહાજળનું શોષણ અગ્નિ કરી લે છે. આ શોષણ શક્તિ તે મહાઅગ્નિમાં વાયુનો પા ભાગ રહ્યો છે તેણે કરીને છે. હવે મહાઅગ્નિમાં પૃથ્વીનો પા ભાગ પોખેલો છે, તેથી કરી અગ્નિની જ્વાળાનું રૂપ બંધાય છે. આ રૂપ પીળા રંગનું દેખાય છે, તે પૃથ્વીના વિભાગે કરીને છે એમ જાણવું. જો કે અગ્નિનો રંગ લાલ છે, છતાં જ્વાળાનું રૂપ પીળું દેખાય છે તે રૂપ પૃથ્વીના વિભાગે કરીને છે. આ મહદ્.અગ્નિમાં પા ભાગ આકાશનો પોખેલો છે એથી કરીને જ અગ્નિના પ્રકાશમાં વિકાસપણું રહ્યું છે.

હવે વિરાટને વિષે વાયુતત્ત્વના નવ ભાગમાં બીજાં ચાર તત્ત્વોના પા પા ભાગ મેળવી, જે દશ ભાગ પોખ્યા હતા તે વિષે કહું છું નવ ભાગ વાયુના પોખ્યા હતા. તેને લીધે વિરાટને વિષે મહદ્-વાયુ થયો છે આ મહદ્ વાયુના અંશનું સશુમાર ચક્ર થયું છે. જેને આધારે સર્વ દેશ રહ્યો છે. વાયુતત્ત્વના નવ ભાગમાં પા ભાગ પૃથ્વીતત્ત્વનો પોખ્યો હતો તે સશુમાર ચક્રના પૃથક્ પૃથક્ માળમાં જે સર્વ દેવ રહેલા છે તેને ધારણ કરી રહે છે.

આ ધારણાશક્તિ તે વાયુને વિષે રહેલા પૃથ્વીતત્ત્વના પા ભાગને લીધે છે એમ જાણવું હવે વાયુના નવ ભાગને વિષે પા ભાગ જળતત્ત્વનો પોખેલો, તેણે કરી ઉનાળે તથા શિયાળે ધૂમર, મેઘરવો અને વરસાદ વગેરે વરસે છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે મહદ્‌વાયુમાં પા ભાગ જળનો પોખેલો તેણે કરીને છે વળી આ મહદ્‌વાયુમાં પા ભાગ અગ્નિતત્ત્વનો પોખેલો એથી કરી વાયુરૂપ સશુમાર ચક્રમાં પ્રબળ ગમન કરવાની શક્તિરૂપે આકૃતિ રહેલી છે, તે અગ્નિતત્ત્વના વિભાગે કરીને છે. તેવી જ રીતે વિરાટના મહદ્‌વાયુમાં પા ભાગ આકાશતત્ત્વનો રહેલો તેને લીધે અપાર તારામંડળ દ્દષ્ટિગોચર થાય છે અને દ્દષ્ટિ રૂંધન પામ્યા સિવાય લંબાણ પ્રદેશ સુધી ચાલી જાય છે. આમ થવાનું કારણ મહદ્‌વાયુમાં પા ભાગ આકાશતત્ત્વનો રહેલો તે છે તે આ પ્રમાણે મહદ્‌વાયુના નવ ભાગમાં બાકીના ચાર તત્ત્વોના પા પા ભાગ પોખાયેલા છે એથી કરીને અનેક પદાર્થો દ્દષ્ટિગોચર થાય છે.

हवे आकाशतत्त्वना नव भागमां बाकीना चार तत्त्वोना पा पा भाग પોખેલા તેથી શું થયું તે કહું છું જે સાંભળો. આ બાકીનાં તત્ત્વોથી પોષાયેલું આકાશ જે છે તેનાથી વિરાટને વિષે મહદ્ આકાશ થયું છે. આ મહદ્. આકાશ એટલે ઓગણપચાસ વાયુની આદ્ય લઈ દ્વાદ્દશ મેઘના મંડાણ ઉપરાંત ખગાકાર શૂન્ય રહ્યું છે. તેને જ મહદ્ આકાશ કહેવામાં આવે છે. આ મહદ્ આકાશમાં જે પા ભાગ પૃથ્વીતત્ત્વનો પોખેલો તે કયો અને તેનાથી શું થયું ? આકાશમાં પા ભાગ પૃથ્વીતત્ત્વનો રહેલો છે. આ પૃથ્વીતત્ત્વની ધારણાએ કરીને ગરૂડ અને હંસની આદ્ય લઈ દેવ તથા વિમાન વગેરે અદ્ધર ગમન કરી શકે છે. તેવી જ રીતે મહદ્ આકાશમાં પા ભાગ જળતત્ત્વનો પોખાયેલો તે કેવી રીતે સમજાય તે સાંભળો. જ્યારે આ મહદ્આકાશવાદળની આદ્ય લઈ કોઈ પણ પ્રકારના આવરણ સિવાયનું અતિ નિર્મળ હોય છે. ત્યારે પૃથ્વી ઉપર ઓસ જામે છે, એટલે કે ઝાકળ પડે છે, એ ગુણ મહદ્ આકાશમાં પા ભાગ જળનો રહેલો છે તેને લીધે છે. આ આકાશમાં અગ્નિતત્ત્વનો પા ભાગ પોખેલો, એથી મહદ્. શૂન્યને વિષે કોઈ સમયે આકાશવાણી થાય છે. આ આકાશવાણીમાં ભયંકરપણું રહ્યું છે. આ ભયંકરતા રૂપી તગાદો જે હોય છે તે મહાશૂન્યમાં અગ્નિના પા વિભાગને લીધે છે. વળી, આ મહદ્. આકાશમાં જે ભયંકર શબ્દનો ધ્વનિ ઊઠે તે આકાશવાણીને આકાશમાં પોખાયેલો વાયુનો પા ભાગ નીચે ઉતારી સાત દ્વીપના લોકોને શ્રવણ કરાવે છે. આ ધ્વનિને નીચે ખેંચી લાવવાની શક્તિ વાયુના વિભાગને લીધે છે. આ પ્રકારનો અનુભવ મેળવીને જોશો તો જણાશે. આ પ્રમાણે વિરાટમાં પંચભૂતના જે વિભાગ પોખેલા તે વિષેની જે જે ક્રિયા થાય

છે તે કહી.

हवे रजोगुणनी दश आकांक्षाओ पैकी सुगंध-आकांक्षाना પાંચ ભાગમાં મળવિસર્જન આકાંક્ષાનો એક ભાગ મૂકીને જે છ ભાગ થયા, તે લઈને તેમાં અહંકાર ગણની ગંધમાત્રાના ચાર ભાગ મેળવીને આ દશ ભાગ વિરાટને વિષે પોખ્યા હતા. તેનાથી શું થયું તે સાંભળો. વિરાટને વિષે રજોગુણની સુગંધ આકાંક્ષાના પાંચ ભાગમાં ગંધમાત્રાના ચાર ભાગ પોખ્યા હતા. તેનાથી વિરાટને વિષે મૃત્તિકારૂપી પૃથ્વી થઈ છે; અને એક ભાગ મળવિસર્જન-આકાંક્ષાનો પોખેલો તેનાથી અઢાર ભાર વનસ્પતિના બીજ આ પૃથ્વીમાંથી ઊગી નીકળે છે. આ બીજ જે ઊગી નીકળે છે તે વખતે તે અંકુરોનો રંગ પીળો હોય છે અને તે પૃથ્વીને વિષે એક ભાગ રજોગુણની મળવિસર્જન-આકાંક્ષાનો જાણવો. જેમ બાળક જ્યાં સુધી માતાનું પયપાન કરીને રહે છે ત્યાં સુધી બાળકનો મળ પીત રંગનો થાય છે; તેવી જ રીતે પૃથ્વીતત્ત્વ જળનું જ પયપાન કરીને રહે છે એથી જ આ પૃથ્વીને પ્રથમ મળ વિસર્જન થાય છે તે પીત રંગનું જ હોય છે. હવે વિરાટને વિષે સુગંધ આકાંક્ષાના પાંચ ભાગ પોખ્યા હતા તેનાથી અઢાર ભાર વનસ્પતિની સુગંધની આઘ લઈને, પશુ, પક્ષી તથા મનુષ્યના દેહપાત થાય છે તેથી થતી દુર્ગંધ તથા શૌચ આદિથી થતી દુર્ગંધ, આ બધી દુર્ગંધને વિરાટ ગ્રહણ કરી લઈને પોતાના સ્વરૂપમાં લીન કરી સમાવી લે છે. ત્યાર પછી દુર્ગંધ વા સુગંધીની વાસના એવી તો લીન પામી જાય છે કે શોધી પણ જડતી પણ નથી. કારણ કે સુગંધ આકાંક્ષાના પાંચ ભાગ વિરાટને વિષે રહ્યા છે તે ગંધમાત્રાને ગ્રહણ કરી લે છે. આ પ્રમાણે વિરાટને વિશે સુગંધ-આકાંક્ષારૂપ વ્યાપક નાસિકા રહેલી છે.

हवे रजोगुणनी क्षुधापिपासा-आकांक्षाना પાંચ ભાગમાં એક ભાગ વિષય આકાંક્ષાનો મૂકીને આ છ ભાગમાં અહંકારગણની રસમાત્રાના ચાર ભાગ મેળવીને જે દશ ભાગ પોખ્યા હતા તેની હકીકત સાંભળો, આ ક્ષુધાપિપાસા-આકાંક્ષાના જે પાંચ ભાગ છે તેનાથી વિરાટને વિશે આભ્રરૂપ વાદળ થયું છે, અને અહંકાર ગણની રસમાત્રાના જે ચાર ભાગ પોખ્યા હતા તેનાથી આ આભ્રરૂપ વાદળમાં વૃષ્ટિરૂપી જળ થયું છે. વળી એક ભાગ વિષયઆકાંક્ષાનો પોષ્યો હતો તેનાથી કામરૂપ વિદ્યુત એટલે કે વિદ્યુતરૂપ અગ્નિ થયો છે; તે કેવી રીતે જણાય તે સ્પષ્ટ કરવા દૃષ્ટાન્ત આપું છું તે સાંભળો. કોઈ સ્ત્રી-પુરુષના સંયમ વખતે જો પ્રથમ પુરુષને કામ ચલક્તિ થયો હોય તો તે પુરુષ સ્ત્રીને પૂર્ણ ઋતુદાન આપી શકે. આ પુરુષને કયા અંગમાં કામનો ચલકારો થાય ત્યારે વર્ષારૂપ ઋતુદાન પૂર્ણ આપી શકે અને ગર્ભ રહે તેમ જ શાન્તિ પામે. તે કહું છું જે સાંભળો, જ્યારે પુરુષની નાભિના નીચેના ભાગની ડાબી કક્ષાએ કામ ચળક્તિ હોય તો આ પુરુષ સ્ત્રીને પરિપૂર્ણ

ઋતુદાન આપી શકે અને તેનો ગર્ભ રહે, આ ગર્ભ બળયુક્ત પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે. કદાચ આ પ્રમાણે કામ ચળક્તિ ન થાય અને બીજી કુક્ષિએ કામ ચળક્તિ થાય તો આ પુરુષ સ્ત્રીને પૂર્ણ ઋતુદાન આપી શકે નહિ; છતાં ઋતુ સ્ખલિત થાય તો તેનો ગર્ભ રહે નહિ. કદાચ ગર્ભ રહે તો આ બાળક અલ્પ આયુષ્ય ભોગવે. આ દૃષ્ટાંત આપવાનો હેતુ એ છે કે કામરૂપ વિદ્યુતના આધારે બાળકની ઉત્પત્તિ વા તંદુરસ્તી રહેલી છે. તેવી જ રીતે સમષ્ટિ વિરાટને વિષે વિષય-આકાંક્ષાનો એક ભાગ કે જે વિદ્યુતરૂપ અગ્નિ થઈને રહેલો છે, તે વડે શું ક્રિયા થાય છે તે હે શિષ્ય ! લક્ષ આપીને સાંભળ. જ્યારે પૃથ્વીની વિરહ-આતુરતાએ વૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે એટલે કે પ્રથમ અષાઢ મહિનાની પાંચમને દિવસે વિરાટને વિષે કામરૂપ વિદ્યુતનો અગ્નિ ચળકતો હોય તો પૃથ્વીને સંપૂર્ણ ઋતુદાન આપી શકે. જેમ પુરુષની ડાબી કુક્ષિએ નાભિ નીચે કામ ચળક્તિ થયો હોય તો ગર્ભ પૂર્ણત્વને પામે છે, તેવી જ રીતે વિરાટને વિષે કામ કયા ખૂણે ચળક્તિ થયો હોય તો પૃથ્વીને પૂર્ણ વર્ષારૂપ ઋતુદાન આપી શકે ? હવે તે કહું છું જે સાંભળો. વિરાટ-શરીરની ઉત્તર દિશાએ ઈશાન ખૂણામાં નીચેના મૂળમાં વિદ્યુત-અગ્નિ ચળક્તિ હોય તો પૃથ્વીને પરિપૂર્ણ વર્ષા-ઋતુદાન આપી શકે, કદાચ આ સિવાય વિરાટમાં બીજા કોઈ ખૂણે વિદ્યુત ચળકે તો પૃથ્વીને પરિપૂર્ણ ઋતુદાન આપી શકે નહિ. આ પ્રમાણે વિરાટમાં વિષય-આકાંક્ષાનો એક ભાગ વિદ્યુતરૂપ અગ્નિ થઈને રહેલો છે એમ જાણજો.

હવે વિરાટને વિષે રજોંગુણની નિરીક્ષણ આકાંક્ષાના પાંચ ભાગમાં એક ભાગ ગમન આકાંક્ષાનો મૂકીને જે છ ભાગ બનાવ્યા હતા તેમાં અહંકારગણની રૂપમાત્રાના ચાર ભાગ મેળવીને જે દશ ભાગ તૈયાર કરીને પોખ્યા હતા. તેનાથી શું થયું તે વિષેની હકીકત સાંભળો. રજોગુણની નિરીક્ષણ-આકાંક્ષાના પાંચ ભાગ વિરાટને વિષે સમદૃશ્યરૂપે વ્યાપક રહ્યા છે, તે કેવી રીતે ઓળખાય તે સાંભળો. નિરીક્ષણ-આકાંક્ષાના પાંચ ભાગ, તેના કિંચિત્ અંશનો ચંદ્ર થઈને આકાશને વિષે રહ્યો છે અને અહંકારગણની રૂપમાત્રાના ચાર ભાગ જે પોંખેલા હતા તે વિરાટને વિષે કાષ્ટ-પાષાણમાં રહેલા અગ્નિની માફક અવ્યક્ત હોઈ વ્યાપક રહ્યા છે તેનો કિંચિત્ અંશ સૂર્યરૂપે થઈને આકાશમાં રહેલો છે, હવે ગમન-આકાંક્ષાનો જે એક ભાગ પોખેલો હતો તેણે કરીને ચંદ્ર તથા સૂર્યમાં ગમન કરવાપણું રહેલું છે.

હવે વિરાટને વિષે રજોગુણની શીતોષ્ણની આકાંક્ષાના પાંચ ભાગમાં એક ભાગ ગ્રહણ-આકાંક્ષાનો મૂકીને આ છ ભાગ થયા તેમાં અહંકારગણની સ્પર્શ-માત્રાના ચાર ભાગ મેળવીને આ દશ ભાગ પોખ્યા હતા, તે કયા અને તેનાથી શું થયું તે કહું છું.

રજોગુણની શીતોષ્ણ-આકાંક્ષાના પાંચ ભાગ વિરાટદેહની ત્વચા થઈને રહ્યા છે. આથી કરીને વિરાટ ઇંડકટાક્ષરૂપે હોઈ તેને પડદારૂપે આ ત્વચા વીંટાઈને તે ગોળાકાર જતમત રહેલું છે. વળી, એક ભાગ ગ્રહણ આકાંક્ષાનો પોખ્યો હતો, એથી કરી શેષ, કૂર્મ અને મેંડકની પીઠને ગ્રહણ કરીને આ વિરાટ અસંખ્ય કાળનું અડગ હોઈ મક્કમરૂપે સ્થિર રહ્યું છે. વળી, તેમાં ચાર ભાગ અહંકારગણની સ્પર્શમાત્રાના પોખ્યા હતા. તે વિરાટમાં વ્યાપક રહેલા હોઈ તેના અંશો તરીકે ઓગણપચાશ શાખાસંયુક્ત મારૂતરૂપ પવન થઈને રહેલા છે.

હવે વિરાટને વિષે રજોગુણની શ્રવણ-આકાંક્ષાના પાંચ ભાગમાં એક ભાગ ઉચ્ચાર-આકાંક્ષાનો મૂકીને આ છ ભાગમાં અહંકારગણની શબ્દમાત્રાના ચાર ભાગ મેળવીને આ દશ ભાગ પોખ્યા હતા, તે કયા અને તેનાથી શું થયું તે કહું છું. રજોગુણની શ્રવણ આકાંક્ષાના જે પાંચ ભાગ તે વિરાટની દશ દિશા થઈને રહ્યા છે. તે શાથી સમજાય તે સાંભળો. આ વિરાટને વિષે દશ દિક્પાલ થઈને રહ્યા છે. અને તેમાં અહંકારગણની શબ્દમાત્રાના ચાર ભાગ પોખ્યા હતા તેનાથી વિરાટમાં સત્ત્વશૂન્ય (શબ્દશૂન્ય) થઈને રહ્યું છે. આ સત્ત્વશૂન્ય એટલે જ્યાં સુધી દ્વાદશ મેઘના મંડાણની આદ્ય લઈને ઓગણપચાસ વાયુનું આવરણ રહ્યું ત્યાં સુધી સત્ત્વશૂન્ય છે એમ જાણજો. વળી, રજોગુણની ઉચ્ચાર-આકાંક્ષાનો એક ભાગ પોખેલો તે આ સત્ત્વશૂન્યમાં વ્યાપક થઈને રહેલો છે, તે જ્યારે વૃષ્ટિકાળે વિદ્યુતનો સંયમ થાય છે ત્યારે આ ઉચ્ચાર-આકાંક્ષાનો એક ભાગ જે પોખેલો છે તે ગર્જના કરી ઊઠે છે. આ પ્રમાણે રજોગુણની દશ આકાંક્ષામાં અહંકારગણની પંચમાત્રાના વિભાગ મેળવી જે વિરાટમાં પોખ્યા હતા તે, જે જે વિભાગોની જે જે સ્ફુરણા થાય છે તે કહીને વિગતવાર તમોને સમજાવી છે.

હવે સ્વાકાશગણનાં પંચસંભસકરણ અને પંચવ્યવસ્થા આ દશ પૈકી દરેકે દરેકના નવ નવ ભાગ લઈને તેમાં સત્ત્વગુણનાં પંચઅંતઃકરણ અને પંચ અવસ્થા આ દશમાંથી એક-એક ભાગ મૂકીને, જે વિરાટતનુને પોખ્યા હતા તે વિષે સાંભળો. શાંત-સંભસકરણના નવ ભાગ જે વિરાટતનુને પોખ્યા હતા. તે વિરાટના પૃથ્વીતત્ત્વના સ્થૂલ શરીરને વિષે રહેલા હોઈ આ વિરાટનું સ્વરૂપ સદાય શાંતિવત્ રહે છે અને પૃથ્વીતત્ત્વ પણ સદાય શાંતિવત્ રહે છે. તેમાં એક ભાગ મન-અંતઃકરણનો પોખ્યો હતો તે વિષેની હકીકત સાંભળો. આ મન-અંતઃકરણના એક ભાગને લીધે વિરાટમાં સદાય સૂક્ષ્મ સંકલ્પ થયા જ જાય છે. આ સંકલ્પ-વિકલ્પ થવાનું કારણ વિરાટનો પ્રણવ છે. આ વિરાટમાં ઊલટાસૂલટી પવન પલટાય છે આમ પવનનું ઊલટસૂલટ થવું એ જ સંકલ્પ-વિકલ્પ જાણવા. શાથી

સમજાય કે વિરાટમાં પવન ઊલટસૂલટ થયે સંકલ્પ-વિકલ્પ થાય છે ? હે શિષ્ય ! આ વિષે જાણવા જોગ અને અનુભવમાં લેવા તથા તે સાથે ખૂબ વિચાર ચલાવવા સત્ય હકીકત કહું છું તે લક્ષપૂર્વક સાંભળ, જેમ, આપણે મનુષ્ય માત્રથી લઈ જંગમ-જાતિમાત્રને વિષે પાંચ પ્રકારના પ્રાણાયામરૂપ વાયુ ઊલટાસૂલટી પલટાવાથી સંકલ્પ-વિકલ્પ ઊઠે છે. હવે આપણા વિશે કયા તત્ત્વનો કયો પ્રાણાયામ-વાયુ પલટાયે કયા પ્રકારના સંકલ્પ ઊઠે છે તે સાંભળો. જ્યારે પૃથ્વી-તત્ત્વનો પ્રાણાયામ આપણા પોતાના શરીરમાં ચાલતો હોય, ત્યારે જેટલા વિભાગ પદાર્થના હોય તે પદાર્થ પ્રાપ્તિના સંકલ્પ ઊઠે; અર્થાત્ આ પ્રણવ પૃથ્વીતત્ત્વનો પટ પામીને જે બહાર આવે છે તે પ્રણવ પદાર્થના સંકલ્પ લઈને જ ઊઠે છે. કદાચ આ સિવાય અન્ય સંકલ્પ ઊઠતા હોય તો પદાર્થના સંકલ્પને મુખ્ય રાખી તેના પેટા-અંતરમાં સૂક્ષ્મરૂપે ઊઠે છે. હવે આપણા વિશે જળતત્ત્વના પ્રણવનો વાયુ ચાલતો હોય, તો ખટરસની આદ્ય લઈ જેટલી રસની જાતિ હોય તે સંબંધી સ્વાદના સંકલ્પ ઊઠે. કદાચ અન્ય સંકલ્પ ઊઠતા હોય તો તે સ્વાદના સંકલ્પને આગળ રાખીને તેના પેટાઅંતરમાં ઊઠે. આપણા વિષે અગ્નિતત્ત્વનો પ્રાણાયામ વાયુ ચાલતો હોય તો કોઈની સાથે વેરવર્ગ કે યુદ્ધ અગર લડાઈ કરવાની આદ્ય લઈને જે જે પ્રકારના આચરણોમાં વિરોધ અગર પરિતાપ ઊપજતો હોય, તેટલા પ્રકારના સંકલ્પ ઊઠે. કદાચ અન્ય સંકલ્પ ઊઠતા હોય તો વિરોધને મુખ્ય રાખીને જ ઊઠે છે એમ જાણજો. વળી, આપણા વિષે વાયુતત્ત્વનો પ્રણવ ચાલતો હોય, તો દેશ-પરદેશ કે ગામ પરગામની આદ્ય લઈને ઘેરથી બહાર કે બહારથી ઘેર ગમન કરવાના સંકલ્પ ઊઠે. કદાચ અન્ય સંકલ્પ ઊઠતા હોય તો ગમન કરવાના સંકલ્પને મુખ્ય આગળ રાખીને ઊઠે. વળી આપણા વિષે આકાશતત્ત્વનો પ્રાણાયામ વાયુ ચાલતો હોય, તો સર્વ સંકલ્પ લીન પામીને શૂન્યવત્ થઈ જવાય. કદાચ તે વખતે શૂન્યવત્ સૂક્ષ્મ સંકલ્પ ઊઠે, તો આળસ, નિંદ્રા કે શયન કરવાની આદ્ય લઈને શત્રુમિત્ર કે સગાસંબંધીથી હાર પામ્યાના સંકલ્પ ઊઠે. આ પ્રમાણે શરીરમાં પ્રાણાયામ પલટાયે સંકલ્પ વિકલ્પ ઊઠે છે. આજ ન્યાયે અને આ જ પ્રમાણે વિરાટમાં ઊલટાસૂલટી પવન પલટાય, ત્યારે સંકલ્પ-વિકલ્પ ઊઠે છે એમ જાણજો; હવે વિરાટમાં કયા તત્ત્વનો પવન પલટાય અને કઈ કઈ દિશાનો પવન પલટાતાં કયા કયા તત્ત્વને વિષે કયા કયા પ્રકારના સંકલ્પ ઊઠતા હશે, તે હકીકત કહું છું જે સાંભળો दक्षिण अने पश्चिमनी संधिने विषेथी जे वायु वाय छे ते वायु नैऋत्य કોણનો હોઈ આ વાયુ વિરાટના પૃથ્વીતત્ત્વનો પ્રાણાયામ છે એમ જાણજો. જ્યારે આ નૈઋત્ય ખૂણાનો વાયુ વાય છે, ત્યારે ખેતરોનાં કર્ષણ અને ઘાસની આદ્ય લઈને સર્વ વનસ્પતિ પૈકી જેટલી તૃણજાતિ હોય, તેટલીનાં પત્ર તથા બીજને વૃષ્ટિ થોડી હોય તથાપિ

આ વાયુએ કરીને પૃથ્વીના વિભાગવાળા રસનું પોષણ કરીને પરિપક્વ કરી દે છે, આ કારણને લીધે આ સમય પર આ વિરાટને વિષે પદાર્થ ભાવનાના અલ્પ સંકલ્પ ઊઠે છે એમ જાણજો; સત્ત્વગુણના મનઅંતઃકરણનો એક ભાગ શાંતસંભસકરણના નવ ભાગમાં પોષેલો હોવાથી આ અલ્પ સંકલ્પો ઊઠ્યા જ કરે છે.

हवे पूर्व अने उत्तरनी संधिमांथी जे वायु छे ते વાયુ વિરાટતનુના ઈશાન ખૂણાનો હોઈ આ વાયુ જળતત્ત્વના પ્રાણાયામનો ચાલે છે એમ જાણજો. આ ચાલતા જળતત્ત્વના પ્રણવમાં રસભાગના સંકલ્પ ઊઠે છે, हवे पूर्व अने दक्षिणनी संधि एटले अग्निखूणानो वायु વિરાટને વિષે વાતો હોય, તો આ વાયુ અગ્નિતત્ત્વનો છે એમ જાણજો. આ સમયે આ વાયુમાં તામસ વિભાગના સંકલ્પ ઊઠે છે એમ જાણજો. विराटमां उत्तर अने पश्चिमनी संधि वायव्य खूणानो पवन वाय તો આ પ્રણવ વાયુતત્ત્વનો જાણવો. આ સમયે આ પ્રણવમાં ગમન-આકાંક્ષાના વિભાગના સંકલ્પ ઊઠે એમ જાણવું. हवे उत्तर दक्षिण आदि चारे खूणानो वायु શમદમ થઈને શૂન્ય પડી જાય અને મહાસૂક્ષ્મ ભાગે, તૃણ હાલે નહિ તેવો વાયુ વિરાટના મધ્ય ભાગને વિષે ધીમે ધીમે વાય, તો તે વિરાટતનુના આકાશતત્ત્વનો પ્રાણાયામ જાણવો. એ સમયે વિરાટને વિષે સર્વ સંકલ્પ શમદમ થઈ ગયેલા છે એમ જાણજો. જો કદાચ સૂક્ષ્મ સંકલ્પ ઊઠતા હોય તો તે ઉદાસીન કે શૂન્યવત્ ઊઠે છે એમ જાણવું. જેમ મનુષ્ય આદિ જંગમજાતિને વિષે પ્રાણાયામ પલટાયે સંકલ્પ ઉત્તમ કે મધ્યમ થાય છે. તેવી જ રીતે અને તે જ પ્રકારે વિરાટને વિષે પ્રાણાયામ પલટાતાં ઉત્તમ મધ્યમ સંકલ્પ ઊઠે છે. આ ક્રિયા કેવી રીતે થાય છે તે કહું છું. विराटने विषे नैऋत्यकोणनो पृथ्वीतत्त्वनो प्रामायाम-वायु ચાલે છે, ત્યારે સર્વ વનસ્પતિનાં પત્ર, ફૂલ, ફળની આદ્ય લઈને જેટલા તૃણજાતિ હોય, તેને તે ધીરે ધીરે પૃથ્વીના રસનું પોષણ કરીને ઘાટ કરી દે છે અને ત્યારે સર્વ અનાજના કણ તથા ઘાસ પાકીને પદાર્થરૂપે થઈ જાય છે; કારણ કે પૃથ્વીના પ્રાણાયામને વિષે પદાર્થ ભાવના રહેલી છે. જેથી કરીને તે સર્વને પકવી કઠણ કરે છે. આ કઠણતા એજ પદાર્થ ભાવ જાણવો. આ પ્રમાણે વિરાટને વિષે પૃથ્વીતત્ત્વના પ્રાણાયામના સંકલ્પની ક્રિયા થાય છે એમ જાણવું.

हवे विराटने विषे इशानकोणना जलतत्त्वनो प्राणायामवायु વાય છે ત્યારે તે વાયુને વિષે રસભાગના સંકલ્પ રહેલા છે, જેથી કરીને આ જળતત્ત્વનો વાયુ રસની વૃદ્ધિ કરે છે, તે કેવી જણાય તે કહું છું. કોઈ વાયુ વર્તનારા હોય છે. તે અખાત્રીજને દિવસે વાયુને જુએ છે. જો અખાત્રીજને દિવસે ઈશાનકોણનો જળતત્ત્વનો વાયુ વાય, તો

તેથી કરીને રસરૂપ જળની વૃદ્ધિ થાય છે, તે કેવી રીતે તે વિષે કહું છું તે સાંભળો; બીજ ઊતરતા અને અખાત્રીજનો અમલ બેસતા જો ઈશાન ખૂણાનો વાયુ એક મુહૂર્ત (બે ઘડી અથવા ૪૮ મિનિટ) વાય, તો એક માસ જેટલી વૃષ્ટિ થાય; અને એથી ઓછો વખત વાયુ વાય તો વૃષ્ટિ ઓછી થાય કદાચ બે મુહૂર્ત જળતત્ત્વનો વાયુ વાય, તો બે મહિના વૃષ્ટિ થાય અને ત્રણ મુહૂર્ત વાય તો ત્રણ માસ વૃષ્ટિ થાય અને ચાર મુહૂર્ત સુધી આને આજ પવનનો વાયુ વાય, તો ચોમાસાના ચારે માસ સંપૂર્ણ વૃષ્ટિ થાય. ફાગણ મહિનાની ચૌદસ ઊતરતાં અને હોળીની પૂનમ બેસતાં, તથા અષાઢ મહિનાની ચોથ ઊતરતાં અને સુદી પાંચમ બેસતાં, આ બંને વખતે. અખાત્રીજને દિવસે વાયુની જે ક્રિયા કહી છે તેવી જ ક્રિયા (હોળી કે પાંચમને દિવસે) થાય, તો જ સંપૂર્ણ વૃષ્ટિ સમજવી. વાયુ જોનારાઓએ પાંચમ, હોળી અને અખાત્રીજ, આ ત્રણે સમય પર જળતત્ત્વનો ઈશાન ખૂણેથી નીકળી નૈઋત્યકોણમાં જતો વાયુ જોવો. આ વાયુ જોનારાઓએ મેદાનની સરખી સપાટીવાળી જગ્યાએ બેસવું, જ્યાં ઝાડ વગેરેથી વાયુનું રોકાણ થાય નહિ. બેસતી વખતે ધૂણીનું સાધન રાખવું અને ચાર દિશા આંકી ચાર લાકડી ઊભી કરવી. તેની મધ્ય ભાગે ધૂણી રાખવી અને ધુમાડો જે તરફ જાય તે ધ્યાનમાં રાખવું અને ક્યાં તત્ત્વનો વાયુ ચાલે છે તે નક્કી કરવું કદાચ ધુમાડો ગૂંચાય અને મિનિટે મિનિટે ધુમાડાની ધારા બદલાય તો જાણવું કે તે સમયે જે તત્ત્વ ચાલતું હોય તેના પેટાસંકલ્પ, જે બીજાં તત્ત્વોના પ્રણવ મળીને, ઊઠે છે. આવો પવન ચાલે તે સમય અલ્પ વૃષ્ટિવાળો હોઈ સ્વપ્રવત્ થોડો ઘણો, આછો પાતળો વરસાદ થાય પણ ખાલી જાય નહિ. કારણ કે જે મુખ્ય તત્ત્વ ચાલતું હોય તેના પેટા અંતર બીજાં તત્ત્વો વર્તી જાય તે, પોતાનો ગુણસ્વભાવ બતાવી જાય છે, પણ વધારે અમલ મુખ્ય તત્ત્વનો હોય, જેથી કરી મુખ્ય તત્ત્વનું વજન ઓછું થતું નથી. આ ગ્રંથમાં વાયુ વિષે ભગવાન કરૂણાસાગરે સંપૂર્ણ ખુલાસો કર્યો છે. તેને લક્ષ દઈ વારંવાર વાંચજો અને તત્ત્વોની ગતિ આપણી અંદર ચાલે તે તથાવિરાટની જાણવા, જોવા અને અનુભવવા, હે ભગવતિજનનો ! ચૂકશો નહિ.) પાંચમને દિવસે કામદેવરૂપ વિદ્યુત-અગ્નિ જે ચળક્તિ થાય છે તેમાં પણ વિરાટના રસભાગના સંકલ્પની ક્રિયા થયા જ જાય છે. (એથી જ આ વિદ્યુત વિષે અનુભવ મેળવી લેવો) આ પ્રમાણે વિરાટના જળતત્ત્વના પ્રાણાયામ-વાયુના સંકલ્પની ક્રિયા જાણવી.

हवे विराटने विषे अग्नितत्त्वनो प्राणायाम-वायु જે અગ્નિખૂણાનો વાય, એ જ વાયુ અગ્નિતત્ત્વનો હોઈ એમાં તામસ વિભાગના સંકલ્પ રહેલા છે. જ્યારે આ વાયુ વાય છે ત્યારે આખાય વિરાટમાં તામસ ભાગના સંકલ્પની વૃદ્ધિ કરે છે, તે વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો. જ્યારે કોઈ વાયુ વર્તનારા વાયુ શાસ્ત્રીઓ હોળી, અખાત્રીજ કે

અષાઢી પાંચમને દિવસે વાયુ જુએ છે ત્યારે આ ત્રણે વખતે કદાચ વિરાટના અગ્નિખૂણાનો અગ્નિતત્ત્વનો વાયુ વાય તો અનાવૃષ્ટિ હોય અગર કાળ પડે વા અલ્પ વૃષ્ટિ થાય. આમ થવાના કારણનો પ્રકાર કયો અને અલ્પ વૃષ્ટિ શાથી થાય તે વિષેની હકીકત કહું છું તે હે શિષ્ય ! સાંભળ. અગ્નિખૂણાનો ઉપર કહેલા ત્રણ વખતે જેટલા મુહૂર્ત વાયુ વાય, તેટલા માસ અનાવૃષ્ટિ થાય, એટલે કે દુષ્કાળ પડે; કારણ કે આ અગ્નિ તત્ત્વના પ્રણવમાં તામસ સંકલ્પ રહ્યા છે. આ તામસ સંકલ્પે કરીને રસનું મૂળ જે વૃષ્ટિ થવી તે છે તેનો નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે વિરાટના અગ્નિતત્ત્વના સંકલ્પની ક્રિયા જાણજો.

हवे विराटने विषे वायव्यकोणनो वायुतत्त्वनो प्राणायाम ચાલે છે, તેમાં ગમન કરવાના સંકલ્પ રહ્યા છે, એથી કરી આ વિરાટના પવનને ગમન કરાવે છે. કોઈ વાયુશાસ્ત્રી હોળી, અખાત્રીજ કે અષાઢી પાંચમ જુએ છે, તે ત્રણે વખતે વાયવ્ય કોણનો વાયુ વાય તો અલ્પવૃષ્ટિ થાય. વળી આ વાયુતત્ત્વનો વાયુ હોળી વગેરેને દિવસે વાય, તો ઘાસ તથા અન્ન વગેરેનો પણ પ્રલય કરે છે. આ કારણને લીધે અન્ન વગેરે વસ્તુઓ મોંઘી વેચાય છે. વળી સર્વ પદાર્થના વિભાગને આ દેશથી પેલા દેશમાં અને પેલા દેશથી આ દેશમાં એમ અવારનવાર લાવવા લઈ જવા સંબંધી ગમન કરાવે છે; કારણ કે વાયુ-તત્ત્વમાં એક ભાગ ગમન-આકાંક્ષાનો રહેલો તેણે કરીને છે. આ પ્રમાણે વિરાટના વાયુતત્ત્વના સંકલ્પની ક્રિયા જાણવી.

हवे विराटने विषे आकाशतत्त्वनो प्राणायाम ચાલતો હોય ત્યારે તેના વિષે સર્વ સંકલ્પનો નાશ કરવાની ક્રિયા રહેલી છે, વિરાટને વિષે આ આકાશ તત્ત્વનો પ્રાણાયામ કયો અને ક્યારે કેવી રીતે થાય છે તે સાંભળો. જ્યારે વિરાટની ચાર દિશાનો વાયુ શમદમ થઈ જાય અને એકલો મધ્યમ વાયુ વિરાટના ઊર્ધ્વ ભાગે મહાસૂક્ષ્મ જે તૃણમાત્રને પણ હલાવી ન શકે તેવો ચાલે ત્યારે આ પ્રાણાયામ સંપૂર્ણ આકાશતત્ત્વનો છે એમ જાણજો. આ પ્રાણાયામ જે સમયે ચાલે છે તે સમયની હકીકત કહું છું. જ્યારે દક્ષિણાયાનનો સૂર્ય ઉત્તરાયણ થાય અને ઉત્તરાયણનો સૂર્ય દક્ષિણાયન થાય, તેનો મધ્ય સમયે વિરાટમાં આકાશતત્ત્વ ચાલે છે એમ જાણવું. હવે આકાશતત્ત્વના પ્રણવમાં સંકલ્પની ક્રિયા કયા પ્રકારે જાણવી તે હકીકત સાંભળો. જ્યારે ચૈત્ર મહિને વર્ષ બદલાય છે તે સમય સંક્રાન્તિ જે મેષ તે જે કાળે બેસે છે તે દિવસે વિરાટને વિષે લેતા શ્વાસનું આકાશતત્ત્વ હોય, તો આ લેતા શ્વાસનો પ્રાણાયામ વિરાટના ઉદરમાં જેટલા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે તેટલા દેશમાં સર્વત્ર વૃષ્ટિ હોય; અને વિરાટના આ લેતા શ્વાસનો પ્રાણાયામ જેટલા દેશમાં પ્રવેશ ન કરી શકે, તેટલા દેશમાં વૃષ્ટિ થાય નહિ કદાચ આ સમય પર વિરાટતનુના છૂટતા (મૂકતા)

પ્રાણાયામનો વાયુ વાય. તો જે સ્થાનથી ઊઠ્યો હોય તે સ્થાનકથી જેટલા સ્થાનક સુધીના મુલકને વીંધી શકે તેટલા પ્રદેશને વિષે અનાવૃષ્ટિ હોય અને આ વાયુ જેટલા પ્રદેશમાં પ્રવેશ ન કરી શકે તેટલા પ્રદેશમાં વૃષ્ટિ થાય. હવે કઈ દિશાના કયા પ્રણવને છૂટતો વા લેવાતો સમજવો તે વિષે સાંભળો. જ્યારે પૂર્વ પવન જતો હોય તેને ઉલટાવીને પશ્ચિમ તરફ ચલાવે, ત્યારે તેને વિરાટનો મુકાતો પ્રાણાયામ જાણવો. અને તે સમયે શુદ્ધ પશ્ચિમથી પૂર્વ દિશાએ પવન પલટાય તો તેને વિરાટનો લેવાતો પ્રણવ જાણવો. આ પ્રકારે વિરાટને વિષે શાંતસંભસકરણના નવ ભાગમાં એક ભાગ મનઅંતઃકરણનો પોખ્યો હતો તે વિષેની સંપૂર્ણ ક્રિયા કહી.

હવે વિરાટને વિષે શીલ-સંભસકરણના નવ ભાગમાં એક ભાગ બુદ્ધિ-અંતઃકરણનો મેળવીને આ દશ ભાગ પોખ્યા હતા તેની હકીકત સાંભળો, શીલ-સંભસકરણના નવ ભાગને લીધે વિરાટ સદાય શીલવંત સરખું રહે છે. તેના વિષે એક ભાગ બુદ્ધિ-અંતઃકરણનો પોખ્યો હતો તેણે કરીને વિરાટને વિષે વિરાટના વહેવાર પ્રમાણે વિધવિધ પ્રકારના ઘાટ ઘડાય છે. આ ઘડાયેલા ઘાટની સમજૂતી આ પ્રમાણે છે. વિરાટને વિષે સાઠ સંવત્સર અને ખટઋતુની આદ્ય લઈ દ્વાદશ માસ તથા અસંખ્ય યુગો વીત્યા જાય છે. આ સર્વના વિરાટને વિષે ઘાટ ઘડાયા જાય છે અને તેનાં નામ રૂપ તથા ગુણ તથા નિશદિન વગેરે બદલાતાં જાય છે, એ પ્રકાર વિરાટમાં રહેલા બુદ્ધિ અંતઃકરણના એક ભાગની ક્રિયા વડે થાય છે.

હવે વિરાટને વિશે સહેજ-સંમસકરણના નવ ભાગમાં એક ભાગ અહંકાર અંતઃકરણનો મેલીને આ દશ ભાગ વિરાટતનુને પોખ્યા હતા તે ક્યા ? આ સહેજ-સંભસકરણના નવ ભાગને લીધે વિરાટ સદાયકાળ સ્વાભાવિક સહજ દશાવાળું જણાય છે. વળી એને વિષે એક ભાગ અહંકાર અંતઃકરણનો પોખ્યો હતો, તેને લીધે વિરાટ અસંખ્ય યુગોથી તોળાઈ રહેલું છે.

હવે વિરાટને વિશે સંતોષ-સંભસકરણના નવ ભાગમાં એક ભાગ ચિત્ત-અંતઃકરણનો મેળવીને એ દશ ભાગ પોખ્યા હતા, તેથી શું થયું તે સાંભળો સંતોષ-સંભસકરણના નવ ભાગને લીધે વિરાટ સદાકાળ સંતોષ સરખું જ રહે છે. કારણ કે વિરાટને વિશે કોઈ સમયે વૃષ્ટિ વધારે હોય કે ઓછી હોય તે પ્રમાણે વિરાટને વિષે ઊપજણ પણ વધારે કે ઓછી થાય છે, તથાપિ વિરાટ અસંતોષી છું એવો પોકાર કરતું નથી. આ ગુણ સંતોષ-સંભસકરણના નવ વિભાગને લીધે છે. તેમાં એક ભાગ ચિત્ત-અંતઃકરણનો પોખ્યો હતો તેણે કરીને શું થાય છે તે સાંભળો. પ્રથમ મનથી સંકલ્પ થાય છે

એવું ઉપર કહેલું, તે સંકલ્પનો બુદ્ધિએ નિશ્ચય કર્યો હતો. આ પ્રમાણે બુદ્ધિએ નિશ્ચિત ઘડેલા ઘાટને અહંકારે તોળી રાખ્યો હતો. આ પ્રમાણે અહંકારે તોળી રાખેલા પદાર્થોનું ચિત્ત ચિંતવન કરીને સાક્ષાત્કારપણું ધરાવે છે; તે ચિત્તનો એક ભાગ પોખાયેલો તેણે કરીને છે. વળી, આ ચિત્ત સાક્ષાત્કાર ધરાવે છે એમ કહું છું તે, ખટઋતુ, સંવત્સર અને યુગની આદ્ય લઈને આ બધાઓનું તાદૃશ્યપણું દૃઢ-નિશ્ચયાત્મક દર્શાવે છે; એ જ ચિત્તના ચિંતવનનું સાક્ષાત્કારપણું છે એમ જાણજો.

हवे समतासंभसकरणना નવ ભાગમાં એક ભાગ ચિદ્.-અંતઃકરણનો મેળવીને જે દશ ભાગ વિરાટતનુને પોખ્યા હતા, તે વિષે કહું છું જે સાંભળો. સમતાસંભસકરણના નવ ભાગને લીધે વિરાટ સદાયકાળ શમદમ સમસ્વરૂપે રહે છે. આમ, સમસ્વરૂપ કહેતાં જે વિરાટના ઉદરને વિષે ચૌદ લોક રમણ કરે છે તે, તેને ખણે છે, ખોદે છે પણ વિરાટ કોઈની ઉપર દ્વેષ વા હેતુ રાખતું નથી; આ ગુણ સમતાસંભકરણના નવ વિભાગને લીધે છે. તેણે કરીને વિરાટમાં અતિશય સમતાપણં રહ્યું છે. આને વિષે એક ભાગ નચિંતઅંતઃકરણનો (ચિદ્.-અંતઃકરણનો) પોષેલો હતો, તેણે કરીને વિરાટ સદાયકાળ નચિંત સરખું જ રહે છે; જેમાં કોઈ જાતની પ્રવૃત્તિ જ ન હોય એવું ધ્યાનાકાર સરખું જ દેખાય છે. આ પ્રમાણે વિરાટને વિષે પંચસંભસકરણના અને પંચ-અંતઃકરણના વિભાગ રહ્યા છે.

हवे विराटना कया कया तत्त्वने विषे पंचसंभसकरणना नव नव भाग अने एक एक भाग पंच अंतःकरणनो રહ્યો છે તે વિષે સાંભળો. શાંત-સંભસકરણના નવ ભાગ અને એક ભાગ મન-અંતઃકરણનો મળી આ દશ ભાગ વિરાટના પૃથ્વીતત્ત્વના સ્થૂલદેહમાં રહેલા છે, તથા શીલ-સંભસકરણના નવ ભાગ અને બુદ્ધિ-અંતઃકરણનો એક ભાગ મળી દશ ભાગ વિરાટના જળતત્ત્વના સૂક્ષ્મશરીરને વિષે રહેલા છે; તથા સહેજ-સંભસકરણના નવ ભાગ અને એક ભાગ અહંકાર-અંતઃકરણનો મળીને આ બધા ભાગ વિરાટના અગ્નિતત્ત્વના કારણ-શરીરને વિષે રહેલા છે; તથા સંતોષ-સંભસકરણના નવ ભાગ અને એક ભાગ ચિત્ત-અંતઃકરણનો મળીને આ બધા ભાગ વાયુતત્ત્વના મહાકારણદેહને વિષે રહ્યા છે; અને સમતા-સંભસકરણના નવ ભાગ અને એક ભાગ ચિદ્-અંતઃકરણનો મળીને આ બધા ભાગ આકાશતત્ત્વના પરમ કારણદેહને વિષે રહેલા છે.

हवे पंचसंभसकरण अने पंचअंतःकरणना विभागनी क्रिया પંચતત્ત્વને વિષે થાય છે તે બતાવું છું. જે શાંત-સંભસકરણના વિભાગ પૃથ્વીતત્ત્વને વિષે રહ્યા છે તેણે

કરીને પૃથ્વી શાંતિવત્ રહી છે, તેમાં એક ભાગ મન-અંતઃકરણનો હતો, તેથી કરીને પૃથ્વીને વિષે ઔષધિ આદિ સર્વ અંકુરોની ઉપજણ રહેલી છે; તથા શીલ-સંભસકરણના વિભાગ જળતત્ત્વને વિષે રહ્યા છે, તેણે કરીને જળ શીલવત્ દેખાય છે અને તેમાં બુદ્ધિ-અંતઃકરણનો એક ભાગ રહેલો, એથી કરીને જળને વિષે મધુરતા રહી છે, તથા સહેજ-સંભસકરણના વિભાગ વિરાટના અગ્નિતત્ત્વને વિષે રહ્યા છે, આથી કરીને મહાસૂન્યને વિષે મહાઅગ્નિ સહેજ સ્વભાવે રહ્યો છે; જે કોઈ સમયે પ્રલયકાળે જ દશ્યમાન થાય છે. નહિતર સદાકાળ સહેજ સ્વભાવે રહેલો છે, તેમાં અહંકાર-અંતઃકરણનો એક ભાગ હોઈ તે સદાકાળ આ અગ્નિને તોળી રાખે છે. જે સઘળે ફેલાવા દેતો નથી; તથા સંતોષ-સંભસકરણના વિભાગ વાયુને વિષે રહેલા છે, તેણે કરી આ વાયુરૂપ સશુમારચક્ર કોઈ પણ પ્રકારનું ભક્ષણ કર્યા સિવાય સંતોષવાન રહે છે, તેમાં ચિત્ત-અંતઃકરણનો એક ભાગ રહેલો હોઈ તેનાથી આ સશુમારચક્રને વિશે અતિશય ચળક્તિ - પણું રહ્યું છે; અને સમતા-સંભસકરણના વિભાગ આકાશતત્ત્વના પરમકારણદેહમાં રહ્યા છે, તેથી કરીને આકાશ શમદમરૂપે રહ્યું છે, તેમાં એક ભાગ ચિદ્ અંતઃકરણનો હોવાને લીધે આકાશ સદાયકાળ નચિંતરૂપે રહે છે. આ પ્રમાણે પંચ-સંભસકરણના અને પંચ-અંતઃકરણના વિભાગ વિરાટના પંચભૂતને વિશે રહ્યા છે.

हवे विराटने विषे स्वाकाशगणनी स्थिति व्यवस्थाना નવ ભાગ અને એક ભાગ સત્ત્વગુણની જાગૃત-અવસ્થાના મેળવીને આ દશભાગ પોષ્યા હતા તે વિષે સાંભળો. આ દશ ભાગ વિરાટતનુને વિષે પૃથ્વી-તત્ત્વના સ્થૂલદેહને વિષે રહેલા છે. આથી કરી પૃથ્વી સદાકાળ સ્થિતિવત્ રહી છે. તેમાં રહેલા જાગ્રત-અવસ્થાના વિભાગને લીધે વિરાટમાં જાગ્રત-અવસ્થા થઈ છે. **विराटने विषे उदार-व्यवस्थाना** નવ ભાગમાં એક ભાગ સ્વપ્નાવસ્થાનો મેળવી પોષ્યા હતા તે વિરાટના જળતત્ત્વના સૂક્ષ્મદેહને વિષે રહ્યા છે, એથી કરી આ મહાજળ સદાકાળ અથાહ, ઉદાર અને ગંભીરરૂપે રહે છે. એમાં એક ભાગ સ્વપ્નાવસ્થાનો જે પોખેલો. એથી કરી વિરાટમાં સ્વપ્નાવસ્થા છે. **विराटने विषे गलित-विव्यस्थाना** નવ ભાગને વિષે એક ભાગ સુષુપ્તિઅવસ્થાનો મેલીને પોષ્યા હતા, તે વિરાટને વિષે અગ્નિતત્ત્વના કારણદેહમાં રહ્યા છે; તેથી કરીને મહાઅગ્નિ કાષ્ટપાષાણની આઘ લઈ વિરાટમાં ગલિતપણે રહ્યો છે, આથી કરી આ અગ્નિ આપોઆપ પોતે પ્રગટ થતો નથી, તે ગલિત-વ્યવસ્થાના નવ ભાગને લીધે છે. તેમાં એક ભાગ સુષુપ્તિ-અવસ્થાનો પોષ્યો હતો, એથી કરી વિરાટમાં સુષુપ્તિ-અવસ્થા થઈ છે. હવે **कुंभव्यवस्थाना** નવ ભાગને વિષે એક ભાગ તુર્યાવસ્થાનો મૂકી દશ ભાગ વિરાટ તનુને પોષ્યા હતા, તે આ દશ

ભાગ વિરાટને વિષે વાયુતત્ત્વના મહાકારણદેહમાં રહ્યા છે. તેથી કરીને વાયુતત્ત્વરૂપ જે સશુમાર ચક્ર તે ફરે છે ખરું, પણ કુંભવત્ સરખું જ દેખાય છે. કારણ કે ચંદ્રસૂર્યની આદ્ય લઈને તારામંડળ તેના આધારે રહેલાં છે, પણ તારામંડળ કે ચંદ્રસૂર્ય ચાલતા દેખાતા નથી, તેનું કારણ કુંભ-વ્યવસ્થાના નવ ભાગ પોખેલા છે તે છે. વળી એક ભાગ તુર્યાવસ્થાનો પોખેલો એથી કરીને વિરાટમાં તુર્યાવસ્થા થઈ છે, **हवे सामान्य व्यवस्थाना** નવ ભાગમાં એક ભાગ ઉન્મુની-અવસ્થાનો મૂકીને આ દશ ભાગ વિરાટદેહને પોખ્યા હતા. તે વિરાટના આકાશ-તત્ત્વના પરમકારણદેહને વિષે રહ્યા છે, એથી કરી આકાશતત્ત્વ સામાન્યવત્ દેખાય છે એને વિષે એક ભાગ ઉન્મુની-અવસ્થાનો મૂકેલો એથી કરી વિરાટને વિષે ઉન્મુની-અવસ્થા થઈ છે.

हवे पंचतत्त्वने विषे कई कई पंचअवस्था कया कया समय पर वर्ते छे અને કેટલા કેટલા દિવસ ભોગવે છે તે કહું છું જે સાંભળો. પાંચ પાંચ અવસ્થા પાંચ પાંચ પ્રકારના લોકને વિષે પાંચ પ્રકારે રહી છે, તે કયા કયા લોકમાં કયા કયા પ્રકારે આ અવસ્થાઓ રહી છે તે સાંભળો. નાગ લોક, દેવ અને મનુષ્યની આદ્ય લઈ આ લોકો શ્રેષ્ઠ જાગ્રત-અવસ્થા ભોગવે છે, અને બીજી ચાર અવસ્થાઓ તેમના ઉદરને વિષે પેટા અંતરવર્તમાન કરે છે, પશુ, પતંગ, કીટની આદ્ય લઈ આ જાતિમાં સ્વપ્રાવસ્થા શ્રેષ્ઠ રહેલી છે, અને બીજી ચાર અવસ્થાઓ તેના પેટાઅંતર તેમના ઉદરને વિષે વર્તમાન કરે છે, હવે તૃણજાતિ, વેલીની જાતિ અને વૃક્ષની જાતિની આદ્ય લઈ આ જાતિ જે છે તે સુષુપ્તિ-અવસ્થા શ્રેષ્ઠ ભોગવે છે અને બાકીની ચાર અવસ્થાઓ તેના પેટાઅંતર તેમના ઉદરને વિષે વર્તમાન કરે છે. હવે ત્રણ ગુણ અને ત્રણ ગણની આદ્ય લઈ વિરાટ સમેત આ બધામાં તુર્યાવસ્થા શ્રેષ્ઠ રહી છે અને બીજી ચાર અવસ્થાઓં તેના પેટા અંતર તેમના ઉદરને વિષે વર્તમાન કરે છે હવે આનંદત્ત્વકારણ, મહાતત્ત્વકારણ, પ્રકૃતિતત્ત્વકારણ, અને ધનંજયતત્ત્વકારણની આદ્ય લઈ અવ્યાકૃત અને નિરંજનસમેત આ બધાઓને વિષે ઉન્મુની અવસ્થા શ્રેષ્ઠ વર્તે છે, અને તેના પેટાઅંતર બાકીની ચાર અવસ્થાઓ તેમના ઉદરને વિષે વર્તમાન કરે છે. આ પાંચ અવસ્થાઓ પૈકી એક અવસ્થા જે-તે અવસ્થાની જાતિને વિષે શ્રેષ્ઠ વર્તે છે, પણ આપણે તો વિરાટને વિષે તુર્યાવસ્થા શ્રેષ્ઠ કહી છે.

હવે વિરાટને વિષે જે તુર્યાવસ્થા શ્રેષ્ઠ કહી છે તેના પેટાઅંતર બીજી ચાર અવસ્થાઓ તુર્યાસહ કહું છું તે સાંભળો. **विराटमां तुर्यावस्था** જે શ્રેષ્ઠ વર્તે છે. તેણે કરીને આખુંયે વિરાટ સદાયકાળ સ્વભાવે સહેજ તુર્યાસરખું રહે છે એ વાત ખરી છે પણ તેના ઉદરને વિષે બીજી ચાર અવસ્થાઓનું વર્તમાન થાય છે તે હકીકત સાંભળો, तुर्याने विषे उन्मुनी

अवस्था वर्ते छे તેથી કરીને એક માસ વસંતઋતુનો અને બે માસ ગ્રીષ્મઋતુના આ ત્રણ માસના નેવું દિવસો સુધી ઉન્મુની અવસ્થા વર્તે છે. **तुर्यावस्था विषे जाग्रत-अवस्था** તે અષાઢ શ્રાવણ અને ભાદરવો, આ ત્રણ મહિના નેવું દિવસો સુધી જાણવી. **तुर्याने विषे स्वप्नावस्था** તે એક શરદ્ઋતુનો આસો માસ અને શીત ઋતુના કારતક અને માગશર બે માસ મળી આ નેવું દિવસો સુધી જાણવી. હવે **विराटनी तुर्यावस्था उदरनी पेटाअंतर वर्तती सुषुप्ति अवस्था** તે હિમ ઋતુના પોષ અને મહા બે મહિના અને વસંતઋતુનો એક મહિનો ફાગણ માસ મળીને આ નેવું દિવસ સુધી જાણવી. આ અવસ્થાઓ જે કહી તે તુર્યાના ઉદરના પેટા અંતરમાં વર્તે છે તે કહી. હવે પાંચમી તુર્યાવસ્થા તે વિરાટને વિષે સદાયકાળ વર્તમાન કરે છે. આ ઉપર પ્રમાણે જે અવસ્થાઓ કહી ગયા, તેની ક્રિયા આ વિરાટને વિષે કેવી રીતે થાય છે તે કહું છું જે સાંભળો.

विराटने विषे तुर्याना उदरमां वर्तती जाग्रत-अवस्थानी क्रिया જે ચોમાસાના નેવું દિવસો વિદ્યુત, વાદળ, વૃષ્ટિ અને ગર્જનાની આદ્ય લઈને અતિશય ઉપાધિની સ્ફુરણા થાય છે. તે જાગ્રત-અવસ્થાને લીધે છે; તથા વિરાટને વિષે તુર્યાના ઉદરમાં વર્તતી **स्वप्नाअवस्था जे क्रिया** થાય છે તે એક માસ શરદઋતુનો અને બે માસ શીતઋતુના મળી આ નેવું દિવસોમાં અલ્પ વૃષ્ટિ. ઓસ અને ધૂમરની આદ્ય લઈ જે સૂક્ષ્મ ઉપાધિ ઊઠે છે તે સ્વપ્રાવસ્થાએ કરીને છે. જેમ આપણા વિષે જાગ્રત-અવસ્થાના અંકુરો સ્વપ્રાવસ્થાને વિષે સ્ફુરે છે ત્યારે સ્વપ્રાવસ્થા જણાય છે એ પ્રકારે વિરાટને વિષે જાગ્રત-અવસ્થા એટલે વૃષ્ટિકાળ. આ વૃષ્ટિકાળના અંકુરો જે અલ્પ વૃષ્ટિ, ધુમ્મસ અને ઓસઆદિ તે સ્વપ્રાવસ્થાના નેવું દિવસ સુધી સ્ફુરે છે આ કારણને લીધે નેવું દિવસ સુધી સ્વપ્નાવસ્થા જાણવી. **हवे विराटने विषे तुर्याना उदरमां सुषुप्ति-अवस्थानी जे क्रिया** થાય છે તે વિષે કહું છું. જેમ આપણા વિષે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્વપ્રાવસ્થાના અંકુરો ઊઠે છે. આ સ્વપ્રાવસ્થાના સંકલ્પ થાય છે તે સંકલ્પના રૂપ બંધાય છે તેનું નામ અંકુર, આવાં અંકુરો સ્વપ્રમાં સ્ફુરે છે, પણ સ્વપ્રના સંકલ્પ કરતાં ઘણા વધારે સૂક્ષ્મ સંકલ્પો સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં ઊઠે છે; તે આળપંપાળ આછું-પાતળું દશ્યમાન થાય છે, પણ જાગ્રતને વિષે સુષુપ્તિના આ સૂક્ષ્મ સંકલ્પનું આળપંપાળ જે દશ્યમાન થાય છે તે કહી શકાતું નથી. તેવી જ રીતે વિરાટમાં હિમ ઋતુના બે માસ અને એક માસ વસંત ઋતુનો મળી નેવું દિવસ સુધી સુષુપ્તિ વર્તતી હોઈ જેમ સ્વપ્રાવસ્થાના વિકારે કરી અલ્પવૃષ્ટિ, ધૂમર ઓસ વગરે થાય છે, તેવી જ રીતે વિરાટને સુષુપ્તિના નેવું દિવસ મેઘરવો, ઓસની આદ્ય લઈને અલ્પ સૂક્ષ્મ વિકાર ઊઠે છે.

તે સુષુપ્તિ અવસ્થાએ કરીને આ અલ્પ વિકારો ઊઠે છે. हवे विराटमां उन्मुनी-अवस्थानुं वर्तन થાય છે તે વિષેની ક્રિયા કહું છું તે સાંભળો. વસંત ઋતુનો ચૈત્ર માસ અને ગ્રીષ્મ ઋતુના બે માસ વૈશાખ અને જેઠના નેવું દિવસોમાં વિદ્યુત, વાદળ, ધુમ્મસ કે ગર્જના વગેરે કંઈ ઉપાધિ થતી નથી તે ઉન્મુની - અવસ્થાએ કરીને છે. કદાચ આ સમયે માવઠું કે મેઘરવાની આદ્ય લઈને ઉપાધિ થાય, તો આ ઉન્મુનીને વિષે પુનઃ જાગ્રત-અવસ્થાનું વર્તન જાણવું. हवे विराटना विषे सदाकाल तुर्यावस्था વર્તે છે અને તેના પેટાઅંતર આ ચાર અવસ્થાઓની ક્રિયા થાય છે, પણ તે થઈને પાછી રહી જાય છે. કારણ કે આ ચાર અવસ્થાઓ નિમિત્ત માત્ર છે અને તુર્યા અખંડ છે. જેમ વૃષ્ટિકાળે વરસાદ વરસીને પાછો રહી જાય છે, ત્યારે વિરાટ નિર્મળ થાય છે; વળી ધૂમર, મેઘરવો અને ઓસ વગેરે વરસી વરસીને પાછાં રહી જાય છે, ત્યારે વિરાટ નિર્મળ દેખાય છે. આ પ્રમાણે ચારે અવસ્થાઓની ક્રિયાઓનું પરિવર્તન થઈને રહી જાય છે અને વચ્ચે વચ્ચે વિરાટ સદાય નિર્મળ રહે છે. આમ નિર્મળ રહેવાનું કારણ વિરાટમાં સદાય તુર્યાવસ્થા રહી તે છે. આ પ્રમાણે વિરાટને વિષે પાંચ અવસ્થાઓનું પરિવર્તન થાય છે તે કહ્યું.

हवे विराटने विषे अचंतगणनी दश भावना પૈકી અહંભાવનાના નવ ભાગમાં તમો ગુણના દશ કાળ પૈકી કામના કાળનો એક ભાગ મેળવીને આ દશ ભાગ પોખ્યા હતા તે વિષે કહું છું. આ अहंभावनाना નવ ભાગને લીધે વિરાટ અહમ્ સરખું જ રહે છે જે અસંખ્ય કાળ વીતી જવા છતાં વૃદ્ધત્વનું તાત્પર્ય અધિક-ન્યૂન જણાતું નથી, તે ગુણ અહમ્ ભાવનાના નવ વિભાગે કરીને છે. एने विषे एक भाग कामना-कालनो પોખેલો, એથી કરી માતાપિતા સિવાય જળપૃથ્વીના યોગે અનેક પ્રકારના કીટ આદિ જીવો વૃષ્ટિકાળે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિરાટમાં પોખાયેલા કામના-કાળે કરીને થાય છે. આ પ્રમાણે વિરાટમાં અહમ્-ભાવના અને કામના કાળ રહેલાં છે.

हवे विराटमां स्तंभ भावनाना નવ ભાગમાં એક ભાગ પૃથક-કાળનો મેળવીને આ દશ ભાગ પોખ્યા હતા તે વિષે કહું છું. આ સ્તંભ-ભાવનાના નવ ભાગે કરી વિરાટ સદાકાળ સ્તંભ સરખું રહે છે. તેના વિષે एक भाग पृथक-काळनो પોષેલો, એથી કરી આ વિરાટને વિષે કંઈક ચાંદીની ભૂમિકા, કંઈક સુવર્ણ-ભૂમિકા, કંઈ ત્રાંબુ તથા લોહની આદ્ય લઈને હીરા, રત્ન, પારસ, મૃત્તિકા તથા ખારા-મીઠા પાણીની આદ્ય લઈ આ બધુંય ભેદાભેદ આ વિરાટમાં પૃથક્ પૃથક્ જણાય છે, તે પૃથકકાળની ક્રિયાએ કરીને છે. આ પ્રમાણે વિરાટ વિષે સ્તંભભાવના અને કામના કાળના વિભાગ રહ્યા છે.

हवे विराटमां विसर्जन-भावनाना નવ ભાગમાં એક ભાગ અજ્ઞાનકાળનો મેળવીને આ દશ ભાગ પોખ્યા હતા તે વિષે કહું છું. આ વિસર્જન-ભાવનાના નવ ભાગે કરી વિરાટને વિષે ગયા વર્ષે જે ક્રિયા થઈ હોય તે આ વરસે હોય નહિ અને આ વર્ષની ક્રિયા આવતા વરસે થાય નહિ; આમ, પાછલી ક્રિયા વિસરી જવાનું કારણ માત્ર વિસર્જન ભાવનાએ કરીને છે. એમાં एक भाग अज्ञान-काळनो પોખેલો, એથી કરી પાછળ થયેલી ક્રિયા જે વિસરી ગયા. તેની સ્મૃતિ થવા દેતો નથી; તે અજ્ઞાનકાળના વિભાગે કરીને પાછલું યાદ આવતું નથી. આ પ્રમાણે વિરાટને વિષેવિસર્જન-ભાવના તથા અજ્ઞાન કાળના વિભાગ રહ્યા છે.

हवे विराटने विषे निंद्रा-भावनाना નવ ભાગમાં એક ભાગ સ્વભાવ-કાળનો મેળવીને એ દશ ભાગ પોખ્યા હતા તે વિષે કહું છું. નિદ્રા-ભાવનાના નવ ભાગને લીધે વિરાટ સદા નિદ્રાવત્ દેખાય છે અને વળી તેના ઉદરને વિષે સર્વ અવસ્થાઓ વર્તમાન કરે છે. જેમ આપણને નિંદ્રા આવે છે ત્યારે સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિની આદ્ય લઈને બધી અવસ્થાઓ વર્તમાન કરે છે, એ જ પ્રકારે વિરાટને વિષે જાણજો, એને વિષે एक भाग ए स्वभाव-कालनो છે. એથી કરી ખટઋતુની આદ્ય લઈ જે જે ઋતુનો જે સ્વભાવ પડ્યો છે તે તે પ્રમાણે સદાકાળ થયે જાય છે, આ પ્રમાણે વિરાટમાં નિદ્રા-ભાવના અને સ્વભાવ-કાળ રહ્યાં છે.

हवे विराटने विषे अंघतम भावनाना નવ ભાગમાં એક ભાગ દ્વેષકાળનો મેળવીને આ દશ ભાગ પોખ્યા હતા તે વિષે કહું છું. આ અંધતમ-ભાવનાના નવ ભાગ વિરાટના ઉદરના મહાશૂન્યને વિષે રહેલા મહદ્.-અગ્નિ તત્ત્વને વિષે રહ્યા છે, એથી કરી મહાશૂન્યને જે મહા અગ્નિ રહ્યો છે તે અંધનો અંધ જ રહે છે; તે આ મહાશૂન્યને છોડી આખા વિરાટમાં પ્રકાશતો નથી. કારણ કે આ અગ્નિ અંધતમ ભાવનામય રહ્યો છે, એથી કરી પ્રકાશી શકાતું નથી. એને વિશે एक भाग द्वेषकाळनो રહેલો છે, એથી કરી કોઈ કાળે બ્રહ્માના નિત્ય પ્રલયને વિષે આ મહાઅગ્નિની સોળ કળા સૂર્યને વિષે પોષાય છે, ત્યારે વિરાટના ઉદરમાં વસતા સ્થાવર જંગમની આદ્ય લઈને સર્વનો પ્રલય કરી નાખે છે; તે અગ્નિમાં રહેલાં દ્વેષકાળના વિભાગે કરીને છે. આમ, વિરાટના ઉદરમાં રહેલા સ્થાવર-જંગમ આદિનો પ્રલય થાય છે પણ વિરાટનો પ્રલય થતો નથી.

हवे विराटने विषे अचेतनभावनाना નવ ભાગમાં એક ભાગ આક્રંત કાળનો

મેળવીને આ દશ ભાગ પોષ્યા હતા, તે વિષે કહું છું અચેત-ભાવનાના નવ ભાગે કરીને વિરાટ સદાકાળ અચેત સરખું જ રહે છે જેથી એના ઉદરમાં ચૌદલોક ખોદે છે. ખણે છે, અને ખૂંદે છે છતાં વિરાટ બોલતું-ચાલતું માત્ર અચેતને અચેત સરખું જ રહે છે એને વિષે **एक भाग आक्रंत-काळनो** પોખેલો, એથી કરી આ વિરાટના ઉદરમાં ખોદાતાછતાં, ખણાતાં અને ખુંદાતાં તે સદા આકૃતિને આકૃતિવાન જ રહે છે; એ આક્રંત-કાળનાં વિભાગે કરીને છે. આ પ્રમાણે વિરાટને વિશે અચેતભાવના તથા આક્રંતકાળના વિભાગ રહેલા છે.

हवे विराटने विषे सातमी उचाट-भावनाना નવ ભાગમાં એક ભાગ આશ્ચર્ય કાળનો મેળવીને દશ ભાગ પોષ્યા હતા તે વિષે કહું. આ ઉચાટ ભાવનાના નવ ભાગે કરીને ગ્રીષ્મઋતુમાં અને ઉન્મુની અવસ્થામાં વિરાટ ઉચાટ સરખું રહે છે. એને વિષે **एक भाग आश्चर्यकाळनो** પોખ્યો હતો તેણે કરીને વિરાટને વિષેચાર અવસ્થાની ઉપાધિ જે અભ્ર, વિદ્યુત, ગર્જના, વૃષ્ટિ અને ધૂમર-આદિ સર્વની ક્રિયા આ મહાશૂન્યને વિષે લીન પામી જાય છે પણ તેમાંનું પાછું કઈ પણ દૃષ્ટિએ આવતું નથી, તે આશ્ચર્ય-કાળના વિભાગે કરીને અચરજ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ઉચાટ-ભાવનાના તથા આશ્ચર્ય-કાળના વિભાગ રહેલા છે.

हवे विराटने विषे आठमी अभाव-भावनाना નવ ભાગમાં એક ભાગ રાગસકાળનો મેળવીને આ દશ ભાગ પોખ્યા હતા તે વિષે કહું છું. અભાવ ભાવનાના નવ ભાગ વિરાટની સ્પર્શમાત્રામાં રહ્યા છે. આ સ્પર્શમાત્રા કહેતાં ઓગણ પચાસવાયુ જે છે તે વિરાટમાં રહેલા અનંત પદાર્થોને વિષે પણ કોઈ પદાર્થને વળગતો નથી. તે અભાવ-ભાવનાએ કરીને છે. એને વિષે એક ભાગ રાગસ-કાળનો પોખેલો તેણે કરી આ પવન જ્યારે પુષ્પાદિક ધૂપદિપ વગેરેની ઉપરવાય છે, ત્યારે તેની વાસનાને ગ્રહણ કરીને એક ખેતરવા કે બે ખેતરવા લેતો જાય છે. આ ક્રિયા પવનમાં રહેલા રાગસ-કાળના વિભાગે કરીને થાય છે; પણ તેમાં રહેલી અભાવ-ભાવનાને લીધે પાછો વાયુ નિર્મળ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે વિરાટને વિષે અભાવ-ભાવના તથા રાગસ-કાળના વિભાગ રહ્યા છે.

हवे विराटने विषे नवमी मौन-भावनाना નવ ભાગમાં એક ભાગ વિપરીત-કાળનો મેળવીને આ દશ ભાગ પોખ્યા હતા તે વિષે કહું છું. મૌન-ભાવનાના નવ ભાગે કરીને વિરાટ સદા મૌન સરખું જ રહે છે. એથી કરી તેના ઉદરને વિષે દેવ, મનુષ્ય તથા ખટ ગુણગણની આદ્ય લઈ અસંખ્ય લોક નિવાસ કરીને વર્તે છે, તેમાં કેટલાક લોક મહાન રૂડાં કામ આચરે છે, અને કેટલાક લોકો અતિશય અધર્મે ચાલે છે. પણ વિરાટ અધર્મીને

અધર્મ કરતાં બોલીને વારી રાખતું નથી તેમ જ સુધર્મીને બોલીને ઉપમા દેતું નથી; તેનું કારણ મૌન-ભાવનાના નવ ભાગને લીધે કોઈની સાથે વિરાટ બોલતું નથી, એમાં **एक भाग विपरीत-काळनो** પોખાયેલો, એથી હિમ, અતિવૃષ્ટિ, મરકીરોગ, લૂ અને અગ્નિની આદ્ય લઈને વિરાટને વિષે જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે વિપરીત-કાળના વિભાગે કરીને થાય છે એમ જાણવું. આ પ્રમાણે વિરાટને વિષે મૌન-ભાવના તથા વિપરીત-કાળના વિભાગ રહ્યા છે.

हवे विराटने विषे दशमी असामर्थ्य-भावनाना નવ ભાગમાં એક ભાગ વૃદ્ધિ અંત-કાળનો મેળવીને આ દશ ભાગ પોખ્યા હતા. તે વિષે કહું છું. અસામર્થ્ય-ભાવનાના નવ ભાગને લીધે આ વિરાટમાં પોતાના વિરાટ શરીર પ્રમાણે મહદ્ શક્તિ રહેલી હોવા છતાં તેનાથી હલણચલણ થઈ શકતું નથી. આમ હલણચલણ ન થઈ શકવાનું કારણ અસામર્થ્ય ભાવના છે. આ વિરાટમાં **एक भाग वृद्धिअंतकाळनो** પોખેલો, તે ભાગ વિરાટના ઇંડકટાક્ષની ત્વચામાં રહેલો છે; એથી કરી વિરાટના દેહ પ્રમાણે વૃદ્ધિ પમાડીને તેનો અંત લાવે છે, જેથી તે હવે ફરી નવીંન વૃદ્ધિ પામતું નથી. તે કયા કારણને લીધે વૃદ્ધિ પામતું નથી ? વિરાટની ત્વચામાં આ વૃદ્ધિ અંતકાળનો વિભાગ રહેલો હોવાથી તે વિરાટની ત્વચાને વધવા દેતો નથી. આ પ્રમાણે વિરાટની ત્વચા વધતી નથી, એથી કરી વિરાટનું અંત કાઠું વૃદ્ધિ પામતું નથી. આ પ્રમાણે વિરાટમાં અસામર્થ્ય-ભાવના તથા વૃદ્ધિ અંતકાળના વિભાગ રહેલા છે.

हवे धनंजयतत्त्वकारणना मूळ त्रण गणो એક અહંકારગણ, બીજો સ્વાકાશગણ અને ત્રીજો અચંતગણ; આ ત્રણ ગણ પૈકી અહંકારગણના નવ ભાગમાં, પકૃતિ-તત્ત્વકારણના જે ત્રણ ગુણ રજોગુણ, તમો ગુણ અને સત્ત્વગુણ, આ ત્રણ ગુણ પૈકી રજોગુણનો એક ભાગ મેળવીને આ દશ ભાગ થયા તે; તથા સ્વાકાશગણના નવ ભાગમાં એક ભાગ સત્ત્વગુણનો મેળવીને આ દશ ભાગ થયા તે; અને અચંતગણના નવ ભાગમાં એક ભાગ તમો ગુણનો મેળવીને જે દશ ભાગ થયા તે; આ પ્રમાણે ત્રણ ગણ અને ત્રણ ગુણના બધા મળીને ત્રીસ ભાગ થયા, તે વિરાટતનુને પોખ્યા હતા તે વિષેની હકીકત કહું છું તે સાંભળો. પ્રથમ **अहंकारगणना नव भागमां एक भाग रजोगुणनो** મેળવી આ દશ ભાગ વિરાટતનુને પોખ્યા હતા, તે વિરાટદેહનાં પંચભૂત તથા પંચમાત્રાને વિષે રહેલા છે. આ દશ ભાગ પૈકી રજોગુણનો એક ભાગ અહંકારગણની રસમાત્રાને વિષે રહ્યો છે; બીજા નવ ભાગ બાકી રહ્યા તે પૈકી પાંચ ભાગ વિરાટનાં પંચભૂતને વિષે રહ્યા છે અને હવે જે

ચાર ભાગ બાકી તે ચાર ભાગ બીજી (રસમાત્રા સિવાયની) ચાર માત્રાને વિષે રહેલા છે.

हवे रजोगुणनो विभाग रसमात्राने विषे रह्यो छे अने बीजा नव भाग पंचभूत तथा चार मात्राने विषे केवी रीते रह्या छे તે કહું છું તે સાંભળો. અહંકારગણની દૃષ્ટિ ઊર્ધ્વ ગમનવાળી છે અને રજોગુણની દૃષ્ટિ અધોમુખ ગમન કરવાવાળી છે. આથી કરી રજોગુણનો વિભાગ જે રસમાત્રા તે વર્ષાઋતુના પાણીમાં રહેલો છે, એથી કરી વરસાદના પાણીને અધોમુખ (નીચે) ગમન કરાવે છે; કારણ કે વર્ષાઋતુની રસમાત્રામાં આ રજોગુણ અધોદૃષ્ટિએ રહેલો હોઈ રસમાત્રાને અધોમુખ ગમન કરાવે છે. હવે અહંકારગણના નવ ભાગ જેમાં રહ્યા છે તેને ઊર્ધ્વ (ઊંચે) ગમન કરાવે છે. તે વિષેની હકીકત કહું છું તે સાંભળો. પૃથ્વીતત્ત્વ તથા ગંધમાત્રાને વિષે અહંકારગણના બે ભાગ રહેલા છે, તે સર્વ પર્વત તથા મૃત્તિકાની આદ્ય લઈને ઊર્ધ્વમુખ વૃદ્ધિ પામવારૂપ ગમન કરાવે છે. અગ્નિતત્ત્વ અને રૂપમાત્રાના બે ભાગને વિષે અહંકારગણના બે ભાગ રહ્યા છે. જેથી અગ્નિતત્ત્વને અને રૂપમાત્રાને પણ ઊર્ધ્વમુખે ગમન કરાવે છે. વળી, પવનતત્ત્વ અને સ્પર્શમાત્રા આ બંનેને વિષે અહંકારગણના બે ભાગ રહ્યા છે, જેથી તે મહદ્‌વાયુને અને સ્પર્શવાયુને ઊર્ધ્વમુખે ગમન કરાવે છે. તે કેવી રીતે જણાય તે કહું છું. જો કોઈ વાયુનું રોકાણ કરે, તો તે અધોમુખે પૃથ્વીમાં પ્રવેશતો નથી, પરંતુ ઊર્ધ્વમુખે ચાલે છે. હવે આકાશતત્ત્વ અને શબ્દમાત્રા એ બંનેને વિષે અહંકારગણના બે ભાગ રહેલા છે જેથી તે મહદ્ આકાશ અને આવરણ આકાશને ઊર્ધ્વમુખે ગમન કરાવે છે. તે કેવી રીતે તે કહું છું. આકાશનો ભાગ શબ્દ હોઈ તે શબ્દની પણ ઊર્ધ્વમુખે અવિકાસમાં દૃષ્ટિ છે, જેથી તે અધોમુખે પૃથ્વીમાં પેસતો નથી, હવે મહદ્ જળને વિષે એક ભાગ અહંકારગણનો રહેલો છે. આ મહદ્‌જળ પૃથ્વીની તળે શમદમ દંડાકાર અડોલવત્ રહ્યું છે. તેમાં અહંકારગણનો ઊર્ધ્વમુખ ગમનદૃષ્ટિવાળો એક ભાગ હોવાને લીધે તે પૃથ્વીને તોળી રહેલો છે; કારણ કે અહંકારગણની દૃષ્ટિ ઊર્ધ્વ ગમન કરવાવાળી છે. જેથી કરીને આ અહંકારગણના વિભાગ જેના વિષે રહ્યા છે તેને તે ઊર્ધ્વ ગમન કરાવે છે. આ પ્રમાણે વિરાટને વિષે અહંકારગણ તથા રજોગુણના વિભાગ રહેલા છે.

हवे विराटने विषे स्वाकाशगणना नव भागमां एक भाग सत्त्वगुणनो મેળવીને આ દશ ભાગ પોષ્યા હતા તેની હકીકત સાંભળો. આ દશભાગ પંચસંભસકરણ અને પંચવ્યવસ્થાના વિભાગને વિષે રહ્યા છે. તે પૈકી સત્ત્વગુણનો એક ભાગ ઉદાર-વ્યવસ્થા અને સ્વપ્રાવસ્થા વિષે રહ્યો છે, તે કેવી રીતે તે સાંભળો સતત્ત્વગુણનો સ્વભાવ અધો-ઊર્ધ્વની મધ્યશમદમ ઉદારવત્ રહ્યો છે, એથી કરી ઉદાર-વ્યવસ્થા અને સ્વપ્રાવસ્થાને

જાગ્રત-અવસ્થા કરતાં ઉદારવત્ જ રાખે છે. હવે સ્વાકાશગણના નવ ભાગ તે પાંચ સંભસકરણ અને ચાર વ્યવસ્થાને વિષે રહ્યા છે; જેથી આ વિરાટને વિષે પાંચ સંભસકરણ અને ચાર વ્યવસ્થાની અંદર જેટલું સ્વાકાશપણું જણાય છે તે સ્વાકાશગણના વિભાગે કરીને છે, આ વિરાટને વિષે જે સ્વાકાશરૂપી નિર્મળપણું દેખાય છે તે નિર્મળપણું સ્વાકાશગણના નવ વિભાગે કરીને જણાય છે. આ પ્રમાણે વિરાટને વિષે સ્વાકાશગણના નવ ભાગ અને એક ભાગ સત્ત્વગુણનો રહ્યો છે.

हवे अचंतगणना नव भागमां एक भाग तमोगुणनों મેળવીને જે દશ ભાગ વિરાટને વિષે પોષ્યા હતા તેની હકીકત સાંભળો. આ દશ ભાગ અચંતગણની દશ ભાવનાઓને વિષે રહ્યા છે તે પૈકી તમોગુણનો એક ભાગ અચંતગણની અસામર્થ્ય-ભાવનામાં અને (તમોગુણના) વૃદ્ધિઅંતકાળના વિભાગમાં રહ્યો છે. એથી કરીને તમોગુણનો વિભાગ વિરાટના વૃદ્ધિપણાનું ભક્ષણ કરતો રહે છે; જેથી વિરાટ તેની હદ મૂકીને આગળ વધી શકતું નથી. હવે અચંતગણના બીજા નવ ભાગ નવ ભાવનાને વિષે રહ્યા છે, જેથી આ નવ ભાવનાને વિષે અચંતપણું ઊપજે છે. આ અચંતપણું તે અચેત હોઈ એ અચંતપણું અચંતગણના વિભાગે કરીને ઊપજે છે. આ પ્રમાણે વિરાટને વિષે અચંતગણ અને તમોગુણના વિભાગ રહ્યા છે.

हवे आ त्रण गण अने त्रण गुणना विभाग વિરાટને વિષે કયા કયા સમય પર કેવી રીતે વર્તમાન કરે છે તે સાંભળો. વિરાટને વિષે અહંકારગણના નવ ભાગ તે ચાર માસ ચોમાસાના ભોગવે છે; તેના વિશે એક ભાગ રજોગુણનો રહ્યો છે તે વરસાદનો ઉદય કરે છે તેવી જ રીતે સ્વાકાશગણના નવ ભાગ તે શિયાળાના ચાર માસ વર્તમાન કરે છે, તેને વિષે એક ભાગ સત્ત્વગુણનો મૂકેલો એથી કરી શિયાળામાં અતિશય શીતળતા ઉપજાવે છે; અને અચંતગણના નવ ભાગ તે ઉનાળાના ચાર મહિના વર્તમાન કરે છે, તેમાં એક ભાગ તમોગુણનો મૂકેલો એથી કરી ધૂપ કાળને વિષે અતિ તામસ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે વિરાટને વિષે ખટ ગુણગણના વિભાગ રહ્યા છે.

હવે અવ્યાકૃતથી ચાર તત્ત્વકારણ ઉત્પન્ન થયાં છે તેમાં પ્રથમ આનંદ-તત્ત્વકારણ અને મહાતત્ત્વકારણ થયાં છે; તે પૈકી આનંદતત્ત્વકારણથી પ્રકૃતિતત્ત્વ થયું અને મહાતત્ત્વકારણથી ધનંજયતત્ત્વકારણ થયું છે. **हवे महातत्त्वकारणना नव भागमां एक भाग आनंदतत्त्वकारणनो** મેળવીને આ દશ ભાગ વિરાટને વિષે પોષ્યા હતા, તે વિષેની હકીકત કહું છું. મહાતત્ત્વકારણના નવ ભાગનું વિરાટ પ્રમાણે વિરાટને વિષે મહાતત્ત્વકારણ થયું છે. આ વિરાટનું મહાતત્ત્વકારણ વિરાટના કયા સ્થાન પર રહ્યું છે તે

હકીકત સાંભળો. વિરાટનું પાંચમું આકાશતત્ત્વ જે શબ્દ-આકૃતિ સંયુક્ત શૂન્ય તેના વિભાગને છોડીને, જે અનાદિ ખગાકાર રહ્યું છે અને જે સદાકાળ છે અને છેજ, આ અનાદિ ખગાકાર શૂન્યને વિષે મહત્ત્વકારણના નવ ભાગ રહ્યા છે. આ મહાતત્ત્વના નવ ભાગ અનાદિ ખગાકારને વિષે રહ્યા છે તે કેવી રીતે સમજાય, એ વિષેની ક્રિયા કહું છું તે સાંભળો. વિરાટનું આકાશતત્ત્વ અને અનાદિ ખગાકાર જે પોલાણ આ બેની વચ્ચે રહીને અભ્ર વિદ્યુત, ગર્જના અને પવનની આદ્ય લઈને આ બધાઓને પોતાના સ્વરૂપમાં મેળવીને અરૂપ કરી નાખે છે. એમાં એક ભાગ આશ્ચર્યકાળનો રહ્યો છે તે સર્વ ઉપાધિના અરૂપ અંકુરોને ગ્રહણ કરી રાખે છે, ત્યારે વિરાટને વિષે આશ્ચર્ય જણાય છે, આ પ્રમાણે આશ્ચર્ય-કાળ આ અરૂપ અંકુરોને ગ્રહી ન રાખે તો મહાતત્ત્વને વિષે આ અંકુરો લીન પામી જાય ખરાં, પણ તરત ને તરત પાછાં બહાર નીકળી આવે; એટલા માટે આશ્ચર્યકાળ ગ્રહણ કરી રાખે છે. એથી કરીને મહાતત્ત્વની અંદર ને અંદર રહે છે તે વિષે દૃષ્ટાંત આપું છું. જેમ કોઈ હલકી જણસને હાથ વડે પાણીમાં ડૂબાડીએ તો ડૂબે ખરી, પણ જ્યારે હાથમાંથી છોડી દઈએ તો પાછી તે જણસ પાણી ઉપર તરી આવે છે; આ પ્રમાણે હાથરૂપ આશ્ચર્યકાળનો વિભાગ મહાતત્ત્વમાં રહેલો હોવાને લીધે સર્વ ઉપાધિને ગ્રહણ કરી રાખે છે, ત્યારે જ વિરાટની આ સઘળી ઉપાધિઓ અંદર રહી શકે છે. હવે એને વિષે એક ભાગ આનંદતત્ત્વકારણનો પોખ્યો હતો તેણે કરીને વિદ્યુત, ગર્જના, અભ્ર વગેરે જે આ મહાતત્ત્વમાં લીન પામ્યાં હતાં; તેને પાછા સમયે સમયે અરૂપ છે છતાં રૂપ ધરાવીને ઉદય પમાડે છે; તે આનંદતત્ત્વકારણના વિભાગે ઉદય પમાડે છે. આ પ્રમાણે વિરાટને વિષે મહાતત્ત્વકારણ અને આનંદતત્ત્વકારણના વિભાગ કહ્યા.

हवे धनंजय-तत्त्वकारणना नव भागमां एक भाग प्रकृतितत्त्वकारणनो મેળવીને દશ ભાગ વિરાટતનુને પોખ્યા હતા, તે વિષે કહું છું જે સાંભળો આ દશ ભાગ વિરાટની શબ્દમાત્રા જે સત્ત્વશૂન્ય તેને વિષે રહ્યા છે. વિરાટની શબ્દમાત્રાને વિષે ૐકારની આદ્ય લઈ બાવન અક્ષરોનું બંધારણ બંધાય છે, તે ધનંજયતત્ત્વકારણની શક્તિએ કરીને અક્ષરોનાં રૂપ બંધાય છે. એ વિષે દૃષ્ટાંત આપું છું તે સાંભળો. જેમ કોઈને નદીની રેતીનો ગોળો બાંધવો હોય, તો તેના વિષે થોડી ચીકણી માટી ભેળવીને બાંધે તો બંધાય; માત્ર રેતી બાંધવા જઈએ તો બંધાય નહિ પણ વીખરાઈ જાય. આ દૃષ્ટાંતના ન્યાયે આકાશનું સ્વરૂપ નદીની વેળું જેવું છે. એટલે કે કોઈ જાતની તેમાં પકડ નથી; આ કારણને લીધે ધનંજયતત્ત્વકારણરૂપ માટી વડે અક્ષરમાત્રનું રૂપ બંધાય છે. જો આમ ન કરે તો, અગર ધનંજયતત્ત્વ કારણરૂપ ચીકાશ ન નાખે, તો શબ્દનું બંધારણ બંધાય નહિ પણ વીખરાઈ

જાય. એમાં એક ભાગ પ્રકૃતિતત્ત્વકારણનો પોખેલો, એથી કરી અક્ષરને વિષે સ્વર રહ્યા છે. જો આ પ્રકૃતિતત્ત્વકારણરૂપ સ્વર ન નાખે, તો નર્યા બોડારોડા અક્ષર જ બોલીને રહી જવાય, પણ અક્ષરમાંથી સ્વર નીકળે નહિ; છતાં સ્વર નીકળે છે તે પ્રકૃતિતત્ત્વકારણના વેગથી નીકળે છે. આ પ્રમાણે વિરાટને વિષે ધનંજય તત્ત્વકારણ તથા પ્રકૃતિતત્ત્વકારણ રહ્યાં છે.

हवे विराटने विषे पांचभाग निरंजनना अने पांच भाग अव्याकृतना મેળવીને દશ ભાગ પોખ્યા હતા તે વિષે કહું છું. નિરંજનના અને અવ્યાકૃતના બંનેના વિભાગ બરાબર પોખ્યા છે. એથી કરીને વિરાટ નપુંસક થયું છે; એટલે કે આ વિરાટ ન તો પુરુષ કહેવાય અને ન તો સ્ત્રી કહેવાય. કારણ, અવ્યાકૃત અને નિરંજનના ભાગ બરાબર છે, તેણે કરીને નર્યો પુરુષ વા નારી સ્ત્રી કહેવાય નહિ. વળી વિરાટને વિષે પૃથ્વી, જળ, તેજ વાયુ અને આકાશની આદ્ય લઈ પોતપોતાના તત્ત્વોના સંયમે કરીને અનેક જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે અવ્યાકૃત અને નિરંજનના સરખા વિભાગે કરીને થાય છે. આ પ્રકારે વિરાટને વિષે નિરંજન અને અવ્યાકૃતના વિભાગ રહેલા છે.

हवे विराटने विषे कर्तानी प्रकासब्रह्मवृत्तिनां त्रण महातत्त्वो જે એક અવિકાસમહાતત્ત્વ, બીજું વિકાસમહાતત્ત્વ અને ત્રીજું કુંભસ્થ મહાતત્ત્વ આ ત્રણ મહાતત્ત્વો પૈકી **अविकास महाततत्त्वना** આઠ ભાગ લઈને તેના વિષે એક ભાગ વિકાસ-મહાતત્ત્વનો અને એક ભાગ કુંભસ્થ-મહાતત્ત્વનો આ બે ભાગ મેળવીને આ દશ ભાગ વિરાટતનુને પોખ્યા હતા, તે વિષેની હકીકત કહું છું તે સાંભળો. આ દશ ભાગનો વિરાટને વિષે ૐકાર પ્રાણાયામ થયો છે, આ ૐકાર પ્રાણાયામ વિરાટનો લેતો શ્વાસ જાણવો, એમાં એક ભાગ વિકાસમહાતત્ત્વનો પોખ્યો હતો, તે ૐકાર પ્રણવને છેડે અગ્રભાગે રહ્યો છે, તે વિરાટના ઉદર વિષે આગળ આગળ વિકાસ કરતો જાય છે. તેની પૂંઠે પૂંઠે ૐકાર પ્રાણાયામ પ્રવેશ કરે છે. વળી એમાં એક ભાગ કુંભસ્થ-મહાતત્ત્વનો પોખ્યો હતો, તે આ ઓમકાર પ્રણવમાં વ્યાપક થઈને રહેલો હોઈ આ પ્રાણાયામને ધીરે ધીરે ચાલવા દે છે; કારણ કે કુંભસ્થ-મહાતત્ત્વને વિષે સ્તંભનશક્તિ રહી છે તે સ્તંભન શક્તિવાળો કુંભસ્થ મહાતત્ત્વનો વિભાગ આ પ્રણવને સ્તંભનવત કરતો રહે છે.

हवे विकासमहातत्त्वना आठ भागमां એક ભાગ અવિકાસ મહાતત્ત્વનો અને એક ભાગ કુંભસ્થ-મહાતત્ત્વનો મેળવી આ દશ ભાગ વિરાટતનુને પોખ્યા હતા. તે વિષેની હકીકત સાંભળો, આ દશ ભાગનો વિરાટને વિષે સોહં-પ્રણવ થયો છે. આ સોહંપ્રણવ તે વિરાટનો મુકાતો શ્વાસ છે એમ જાણવું. તેમાં એક ભાગ અવિકાસ-મહાતત્ત્વનો પોખ્યો

હતો, તે સોહં-પ્રાણાયામના છેડે એટલે કે અગ્રભાગે રહ્યો છે; તેણે કહીને સોહં-પ્રાણાયામના વેગ પ્રમાણે થોડોક ચાલવા દઈને પાછો ઉલટાવે છે, કારણ કે અવિકાસ મહાતત્ત્વમાં સંપુટ શક્તિ છે, એથી કરી સોહં-પ્રાણાયામને સંપુટવત પાછો ઉલટાવે છે. વળી એમાં એક ભાગ કુંભસ્થ-મહાતત્ત્વનો મૂક્યો હતો, તે સોહં-પ્રાણાયામમાં વ્યાપક થઈને રહેલો હોઈ તે સોહં-પ્રાણાયામને ધીરે ધીરે રેચક થવા દે છે. આ કારણને લીધે વિરાટના આયુષ્યનો આરબલ ઘણો પહોંચે છે.

હવે કુંભસ્થ-મહાતત્ત્વના આઠ ભાગમાં એક ભાગ અવિકાસ-મહાતત્ત્વનો અને એક ભાગ વિકાસમહાતત્ત્વનો મળી દશ ભાગ થાય તે વિરાટતનુને પોષ્યા હતા તે વિષેની શું શું ક્રિયા થાય છે તે સાંભળો. આ દશ ભાગ ઓહંગ અને સોહંગ બંને પ્રણવમાં કુંભક થઈને રહેલા છે. આ કુંભક એટલે બંને શ્વાસની મધ્યે શ્વાસને સ્થિર રાખે છે તે કુંભસ્થ-મહાતત્ત્વે કરીને છે. એમાં એક ભાગ વિકાસ-મહાતત્ત્વનો તે કુંભસ્થ-મહાતત્ત્વના ઊર્ધ્વ ભાગને છેડે એટલે કે અગ્રભાગે રહ્યો છે, તે કુંભકને થોડી વાર બાદ બહાર છોડી દે છે અને બીજો અવિકાસ-મહાતત્ત્વનો એક ભાગ તે કુંભકના અધો મુખને છેડે એટલે કે અગ્રભાગે રહ્યો છે તે વિરાટના આ કુંભકને પકડી રાખે છે, આ પ્રમાણે વિરાટને વિષે આ ત્રણે મહાતત્ત્વોની જે ક્રિયા થાય છે તે કહી.

હવે સકર્તા સતકૈવલની સંયમભોગવૃત્તિનાં ત્રણ ચક્ષસત્ત્વ, એક વર્ગજ્ઞાન ચક્ષસત્ત્વ, બીજું અનંગ-ચક્ષસત્ત્વ અને ત્રીજું કાળ-ચક્ષસત્ત્વ, આ ત્રણ પૈકી વર્ગજ્ઞાન-ચક્ષસત્ત્વના ત્રણ ભાગ અને અનંગ-ચક્ષસત્ત્વના ત્રણ ભાગ કાળ-ચક્ષસત્ત્વના ચાર ભાગ મળી દશ થયા તે વિરાટતનુને પોષેલા. તેનાથી કઈ કઈ ક્રિયા થાય છે તે સાંભળો. **વર્ગજ્ઞાન-ચક્ષસત્ત્વ** તે વિરાટનાં સર્વ તત્ત્વો અને ઈન્દ્રિયોની વિભક્તિ ન્યારી ન્યારી રાખે છે. તે આ તત્ત્વની તથા ઈન્દ્રિયોની ક્રિયા થાય તે બીજાં તત્ત્વો તથા ઈન્દ્રિયોને વિષે મળવા દે નહિ તથા બીજાં તત્ત્વો અને ઈન્દ્રિયોની ક્રિયા આ તત્ત્વો તથા ઈન્દ્રિયોને મળવા દે નહિ. વળી જે તત્ત્વ તથા ઈન્દ્રિયોની ક્રિયા જે સમય પર જોઈએ તે સમયે તે તત્ત્વ તથા ઈન્દ્રિયો ક્રિયા જણાવે છે. આ કામ વર્ગજ્ઞાન-ચક્ષસત્ત્વનું છે, તેમાં **અનંગ-ચક્ષસત્ત્વના જે ત્રણ ભાગ** તે વિરાટનાં સર્વ તત્ત્વ-ઈન્દ્રિયોને વર્ગજ્ઞાન-ચક્ષસત્ત્વના જણાવ્યા બાદ આ બધા તત્ત્વ-ઈન્દ્રિયોને ઉમંગમાં લાવી જ્યાં જેવું તત્ત્વ તથા ઈન્દ્રિયો હોય ત્યાં તે પ્રમાણે ક્રિયા કરાવે છે. આ પ્રમાણે ક્રિયા કરાવવી તે ગુણ અનંગ ચક્ષસત્ત્વનો છે. આ અનંગ-ચક્ષસત્ત્વ તે કામદેવ જાણવો. આ કામનાએ કરીને સર્વ તત્ત્વોની ક્રિયા યથાયોગ્ય યથાસમયે થયા જ જાય છે.

વળી એને વિષે काल-चक्षसत्त्वना चार भाग પોષેલા, એથી કરી તે આ બધાં તત્ત્વો તથા ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને પાછળથી નાશ પમાડી દે છે. આ પ્રમાણે નાશ પમાડે છે એટલે કે કાળ ચક્ષસત્ત્વ, અનંગ-ચક્ષસત્ત્વના આનંદરૂપ ઋતુનો નાશ કરે છે, ત્યારે તરત જ બીજી ઋતુ બદલાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ ચક્ષસત્ત્વની તત્ત્વો તથા ઈન્દ્રિયોમાં ઉપક્રિયા (બાહ્યક્રિયા) થાય છે. હવે આ ત્રણ ચક્ષસત્ત્વની મૂળ સ્થાનની ક્રિયા કહીએ છીએ. આ ત્રણ ચક્ષસત્ત્વનું મૂળ સ્થાન કર્તાની પ્રકાશ બ્રહ્મવૃત્તિનાં ત્રણ મહાતત્ત્વોમાં છે. હવે કયા કયા મહાતત્ત્વને વિષે કયું કયું ચક્ષસત્ત્વ રહ્યું છે તે વિષે કહું છું જે સાંભળો. અવિકાસ-મહાતત્ત્વમાં વર્ગજ્ઞાન-ચક્ષસત્ત્વ રહ્યું છે તથા વિકાસ-મહાતત્ત્વમાં કાળ ચક્ષસત્ત્વ રહ્યું છે, અને કુંભસ્થ-મહાતત્ત્વમાં અનંગ-ચક્ષસત્ત્વ રહ્યું છે. આ ત્રણ महातत्त्वो एटले शुं તે વિષે સાંભળો. અવિકાસ-મહાતત્ત્વ તે વિરાટનો લેવાતો ૐકાર પ્રાણાયામ જાણવો, અને વિકાસ-મહાતત્ત્વ તે વિરાટનો મુકાતો સોહંગ પ્રાણાયામ જાણવો; આ બંને પ્રણવની સંધિને વિષે જે પ્રણવ સ્તંભન પામે છે તેને વિરાટનો કુંભસ્થ-મહાતત્ત્વનો કુંભક પ્રાણાયામ જાણવો. આ મહાતત્ત્વોના આ ત્રણ પ્રણવ જ ઓહંગ, સોહંગ અને કુંભક; તેમાં આ ત્રણ ચક્ષસત્ત્વનાં સ્થાન છે. તે સ્થાનમાં શું શું ક્રિયા થાય છે તે સાંભળો. પ્રથમ वर्गज्ञान-चक्षसत्त्व લેવાતા પ્રાણાયામ શ્વાસને અંદર પૂરી પુષ્ટિ આપે છે તેણે કરીને પ્રણવ અતિશય બહાર વહી જતો નથી, હવે अनंग-चक्षसत्त्व તે કુંભસ્થ-મહાતત્ત્વ, જે લેવાતા પૂરક શ્વાસને અંદર ખેંચી રાખે છે. આથી કરી વિરાટને વિષે થોડોક પ્રાણાયામ ભરાઈ રહે છે, એથી કરી આખા વિરાટને વિષે સમૃદ્ધિ રહે છે. ત્યાર પછી काल-चक्षसत्त्व મુકાતા શ્વાસરૂપ પ્રાણાયામને બહાર રેચક કરી નાખે છે, કારણ કે કાળ-ચક્ષસત્ત્વનો એક ભાગ વધારે પોષાયેલો છે તે પ્રાણાયામનો કાળ કરવા સારું પ્રાણાયામને બહાર ઉલેચી નાખે છે, જ્યારે અનંગ-ચક્ષસત્ત્વ જેમ જેમ નિર્બળતા પામતું જાય છે, તેમ તેમ કાળ-ચક્ષસત્ત્વ પ્રાણાયામને વિશેષ ને વિશેષ બહાર રેચક કરી નાખે છે. આ જ કારણને લીધે વિરાટનો કોઈ કાળે નાશ થાય છે, કારણ, બે ચક્ષસત્ત્વના ત્રણ ત્રણ ભાગ પોખેલા ત્યારે કાળ-ચક્ષસત્ત્વના ચાર ભાગ પોખેલા; આમ કાળ-ચક્ષસત્ત્વનો એક ભાગ વધારે પોખાયેલો હોવાથી કોઈ કાળે વિરાટ નાશ પામે છે. આ પ્રમાણે વિરાટને વિષે ત્રણ ચક્ષસત્ત્વ રહેલાં છે.

દોહા

અતિ થીર ઇંડ વૈરાટકે, કીયેહુ સકલ અનુક્રમ;
સચિત સબુધ અધિકારીકુ, દર્શાવન નિજ મર્મ. (૧)

અબ ખટ ગુણગણ મહાદકે, નારણદાસ સુણ તંત;
પોખેહુ વૃત્તિક્રિયાજેહીવિધે, કુવેર સો કરત વિસ્તરંત. (૨)

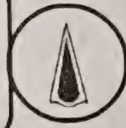
આ વિરાટ અસંખ્ય યુગોથી એકસરખા પ્રમાણમાં સ્થિર રહેલું હોઈ તેની, તથા તેની અંદરના રહેલાં તત્ત્વોની અનુક્રમ-વિગતવાર રચનાની સ્થિતિ વિષેનું સંપૂર્ણ વર્ણન કર્યું છે, તે શુદ્ધ બુદ્ધિયુક્ત ચિંતવન કરનાર કોઈ અધિકારી હશે, તેને જ આ મર્મરૂપ મુદ્દો દેખાશે અને તેના જ માટે મેં આ હકીકત કહેલી છે હવે આવતા કંદમાં ખટ ગુણગણ આદિ મહાદદેવોનું વર્ણન કરું છું. સમર્થ કુવેર સ્વામીજી કહે છે કે; હે નારણદાસ ! આ પ્રમાણે ક્રિયાવૃત્તિથી જે વિધિ પ્રમાણે કૃત (બનાવેલું) છે તે વિસ્તારપૂર્વક સમજાવું છું તે તું સાંભળ. (અપૂર્ણ)

તા.ક. - ઉપરનો વિષય ભગવાન કરણાસાગરના પંચમશ્વસંવેદમાંથી કંદ ૬ થી ૧૪ સુધી ગદ્ય વિભાગ છે. તેમાંથી કંદ ૭મો પૂરો અને કંદ ૬માંથી તેને અનુસરીને લગતો વિષય લીધો છે. હવે બાકીના કંદોનો વિષય જેને જોવાની ઈચ્છા હોય તેણે સદર પ્રકાશનના પ્રકાશકે છપાવેલા પંચમશ્વસંવેદનું પુસ્તક મંગાવીને જોઈ લેવું.

લિ. પ્રકાશક
મહંત શાન્તિદાસજી ગુરુ વિષ્ણુદાસજી
મુ. પોષ્ટ ઉમરા, વાયા, જિ. સુરત

તત્ત્વજ્ઞાન
તત્ત્વજ્ઞાન (પંચીકરણ)

આ અસાર સંસારને વિષે ભવસાગર તરવાને માટે શરીર સંબંધી પંચીકરણ ઉપર વિશ્વાસ છે. કેમ કે પંચીકરણથી વાકેફ આપણે નથી થયા ત્યાં સુધી આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન કદી પણ થતું નથી. માટે પંચીકરણની અવશ્ય જરૂર છે માટે ભગવાન કરૂણાસાગર નીચે પ્રમાણે કહે છે તેનું ધ્યાન પૂર્વક શ્રવણ કરો. સંતજનો, આ શરીર પંચભૂતનું બનેલું છે તેમાં કઠણ ભાગ તે પૃથ્વી, ભિનાશ તે જળ, ઉષ્ણ તે તેજ ચરલ તે પવન, અવકાશ અંદરનું પોલાણ તે આકાશ એ પંચભૂત જાણવા, પંચ કર્મેન્દ્રિય અને પંચજ્ઞાનેન્દ્રિય, પ્રથમ શ્રવણ નાક ત્વચા, નેત્ર, જીભ્યા, એ પંચજ્ઞાનેન્દ્રિય જાણવી. હવે પંચકર્મેન્દ્રિય કહીએ. પ્રથમ હાથ, પાદ વદન, ઉપસ્થ અને ગુદાએ પંચકર્મેન્દ્રિય. તેમાંની નરમાદા કહીએ. પૃથ્વી તત્ત્વની બે ઈન્દ્રિય; ગુદાને પુરુષલીંગ જાણવી અને નાસિકાને સ્ત્રીલીંગ જાણવી. જળતત્ત્વની બે ઈન્દ્રિય; રસનાને સ્ત્રીલીંગ જાણવી, અને ઉપસ્થને પુરુષલીંગ જાણવી. અગ્નિ તત્ત્વની બે ઈન્દ્રિય; હસ્તને પુરુષ લીંગ જાણવી, ને નેત્રને સ્ત્રીલીંગ જાણવી. આકાશ તત્ત્વની બે

ઈન્દ્રિય; વદન એ પુરુષ લીંગ જાણવી ને કર્ણને સ્ત્રીલીંગ જાણવી. વાયુની બે ઈન્દ્રિય; પાદને પુરુષલીંગને ત્વચા ને સ્ત્રીલીંગ જાણવી. એ પ્રકારે ઈન્દ્રિયોનિ એક એકની સાથે નરમાદા તરીકે શક્યતા રહેલી છે તે જાણવી. હવે પંચમાત્રા કહીએ, આકાશ તત્ત્વની શબ્દ માત્રા, વાયુતત્ત્વની સ્પર્શ માત્રા, અગ્નિતત્ત્વની રૂપમાત્રા, જળતત્ત્વની રસમાત્રા, પૃથ્વી તત્ત્વની ગંધમાત્રા, એ પંચતત્ત્વની પંચમાત્રા જાણવી. હવે પંચકોષ શું છે તે કહીએ. પ્રથમ અન્નમય કોષ, આનંદમય કોષ. મનોમય કોષ, પ્રાણમય કોષ, ને વિજ્ઞાનમય કોષ. તેમાં અન્નમય કોષ તે પૃથ્વી તત્ત્વનો જાણવો, અને જળ તત્ત્વનો આનંદમય કોષ જાણવો. અગ્નિતત્ત્વનો મનોમય કોષ જાણવો. વાયુતત્ત્વનો પ્રાણમય કોષ જાણવો, ને આકાશ તત્ત્વનો વિજ્ઞાનમય કોષ જાણવો, એ પાંચે તત્ત્વના પાંચ કોષ જાણવા.

પ્રશ્ન - પૃથ્વી તત્ત્વનો અન્નોમય કોષ કેવી રીતે જણાશે ?

ઉત્તર - અન્નાદિક પદાર્થ ખાવાથી અન્નમય કોષ પુષ્ટ રહે છે.

પ્રશ્ન - આનંદમય કોષ જળતત્ત્વનો કેમ જાણીએ ?

ઉત્તર - આનંદથી જળતત્ત્વની ઉપસ્થ ઈન્દ્રિને રસના પુષ્ટ રહે છે. તેમ છતાં જો આનંદ ભંગ થાય તો રસનાની અમી સૂકાઈ જાય છે તેમ ઉપસ્થ ઈન્દ્રિય પણ ભંગ થાય છે. કેમ કે આનંદમય કોષ જળતત્ત્વનું આશન છે, જેથી જળની ઈન્દ્રિયોને પુષ્ટ રાખે છે.

પ્રશ્ન - મનોમય કોષ તે અગ્નિતત્ત્વનો કેમ જાણીએ ?

ઉત્તર - જુઓ મન પ્રફુલ્લિત હોય છે. ત્યારે વદન પર તેજ રહે છે અને મન ભંગ થાય તો મુખ ઉપર તેજ રહેતું નથી. કેમ કે મનોમય કોષ તેજ તત્ત્વનો છે, જેથી તેજને પુષ્ટિ આપે છે.

પ્રશ્ન - પ્રાણમય કોષ વાયુતત્ત્વનો કેવી રીતે જાણીશું ?

ઉત્તર - પ્રાણમય કોષ દશ પ્રકારના વાયુને પુષ્ટ રાખે છે તેમ છતાં પ્રાણ જાય તો એક પણ વાયુ રહેતો નથી જેથી પ્રાણમય કોષ વાયુતત્ત્વનો જાણવો.

પ્રશ્ન - વિજ્ઞાનમય કોષ આકાશ તત્ત્વનો કેમ જાણીએ ?

ઉત્તર - આકાશ તત્ત્વની ઈન્દ્રિયો શ્રવણ અને મુખ છે, તેમાં મુખ જ્ઞાનના ઉચ્ચારથી પુષ્ટ રહે છે, અને શ્રવણ સાંભળવાથી પુષ્ટ રહે છે તેથી વિજ્ઞાનમય કોષ આકાશ તત્ત્વનો જાણવો તે આકાશ તત્ત્વની ઈન્દ્રિયોને પ્રકાશે છે. એ પ્રકારે પંચકોષ પંચતત્ત્વમાં રહેલા છે પણ પોતે પોતાના સ્વસ્થાનમાં રહેલા છે, ને તે શિખા પર્યંત સર્વ શરીરને પ્રકાશે છે. અન્નમય કોષ પૃથ્વી તત્ત્વમાં રહી પંચભૂત, ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અવસ્થા અને ગુણને પ્રકાશે છે. આનંદમય કોષ જળતત્ત્વમાં રહી ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અવસ્થા અને ગુણને

પ્રકાશે છે.

મનોમય કોષ અગ્નિતત્ત્વમાં રહી સર્વે ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ ગુણ અને અવસ્થાને પ્રકાશે છે.

પ્રાણમય કોષ વાયુ તત્ત્વમાં રહી સર્વ શરીર, ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણ અવસ્થાના ગુણને પ્રકાશે છે. વિજ્ઞાનમય કોષ આકાશ તત્ત્વમાં રહી સર્વ શરીર ઈન્દ્રિયો, અવસ્થાને અંતઃકરણ વગેરેને પ્રકાશે છે. એ પ્રકારે સર્વ શરીરમાં અન્યોન્ય પ્રકાશ કરે છે; છતાં પોતપોતાને સ્થાને રહી પ્રકાશ આપે છે. હવે પંચમુદ્રા કહીએ, પ્રથમ ભુચરી, ચાચરી, ખેચરી, અગોચરીને ઉન્મુનિ, એ પંચમુદ્રા. તેનું સાધન કયા પ્રકારે હશે તે કહીએ. પ્રથમ બાર વર્ષ સુધી નીચી દૃષ્ટિ રાખીને અમર મંત્ર જપે તો ભુચરી મુદ્રા સિદ્ધ થાય, તેનું ફળ ભુ કહેતાં પૃથ્વી તેના વિષે ગમન કરે. અને સન્મુખ દૃષ્ટિ રાખીને ન તો ઊંચી અને નતો નીચી અર્થાત્ બરાબર નેત્રની સન્મુખ દૃષ્ટિ બેસે તે પ્રમાણે અમર મંત્રનો જાપ જપે તો ખેચરી મુદ્રા સિદ્ધ થાય. તેનું ફળખે એટલે આકાશમાં ગમન કરે. બાર વર્ષ સુધી નેત્ર બંધ કરીને અમર મંત્રનો જાપ જપે તો અગોચરી મુદ્રા સિદ્ધ થાય, તેનું ફળ-સર્વ ના દેખતા અદૃશ્ય થઈ શકાય. બાર વર્ષ સુધી નાશિકાના અગ્ર ભાગે દૃષ્ટિ રાખી અમર મંત્રનો જાપ કરે તો, ઉન્મુનિ મુદ્રા સિદ્ધ થાય. તેનું ફળ-પરમાત્માનું દર્શન થાય. બાર વર્ષ સુધી નાભિ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને અમર મંત્ર જપે તો ચાચરી મુદ્રા સિદ્ધ થાય, તેનું ફળ - શરીર રચનાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અર્થાત્ ચર-અચરનું જ્ઞાન થાય. એ પ્રકારે પંચ મુદ્રાનું સાધન અને તેના ફળની પ્રાપ્તિ કહી. હવે અવસ્થા વિષે કહીએ. પ્રથમ જાગ્રત, સ્વપ્ન સુષુપ્તિ તુરિયાને ઉન્મુની એ પંચ અવસ્થા છે.

પ્રશ્ન - મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત અને નચિંત એ પંચ અંતઃકરણ અને પંચ અવસ્થા તે કયા કયા સંજોગે અને કયા કયા સ્થાનને વિષે રહેલાં છે ?

ઉત્તર - પ્રથમ પૃથ્વીતત્ત્વ, જાગૃત અવસ્થા; સ્થુલદેહ, મન અંતઃકરણ અને રજોગુણ અધિષ્ઠાન, સહ વર્તમાન નેત્ર સ્થાને જાગ્રત અવસ્થા ભોગવે છે. હવે જળતત્ત્વ, સૂક્ષ્મદેહ, બુદ્ધિ અંતઃકરણ અને સત્ત્વગુણ અધિષ્ઠાન સહ વર્તમાન કંઠસ્થાને સ્વપ્ન અવસ્થા ભોગવે છે. અગ્નિતત્ત્વ. કારણદેહ. અહંકાર અંતઃકરણ, તમોગુણ અધિષ્ઠાન વગેરે હૃદયસ્થાને સુષુપ્તિ અવસ્થા ભોગવે છે. વાયુતત્ત્વ, મહાકારણ દેહ, ચિત્ત અંતઃકરણ, પ્રકૃતિ અધિષ્ઠાન વગેરે તુરિયા અવસ્થા નાભિસ્થાને ભોગવે છે. આકાશતત્ત્વ, પરમ કારણ દેહ; નચિંત અંતઃકરણ નિરંજન અધિષ્ઠાન વગેરે બ્રહ્મ રુંદ્રસ્થાને, ઉન્મુની અવસ્થા ભોગવે છે. એ પ્રકારે અવસ્થા અને અંતઃકરણ કહ્યાં.

પ્રશ્ન-હવે અવસ્થા ઉલટા સૂલટી પલટાય છે, તે કયા આવરણથી પલટાતી હશે ? જે આ અવસ્થામાં રહીને બીજી અવસ્થાનું જ્ઞાન થતું નથી. અને બીજી અવસ્થામાં રહી આ અવસ્થાનું જ્ઞાન થતું નથી. તે આવરણે કરી મૂળ પ્રાણાયામને વિષે પંચતત્ત્વના સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામ વારાફરતી વર્તમાન વર્તે છે તે તત્ત્વ પલટાવાથી અવસ્થા પણ પલટાય છે.

પ્રશ્ન - પંચતત્ત્વના પ્રાણાયામ તે કયે સ્વરૂપે વર્તમાન કરતા હશે ?

ઉત્તર - પંચતત્ત્વને વિષે પંચ સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામ મહાદ પ્રાણાયામના ભાસના રહેલા છે, તે પંચતત્ત્વના પંચ સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામને મહદ પ્રાણાયામને વિષે વારાફરતી ગમન કરે છે.

પ્રશ્ન - પંચતત્ત્વના પંચ સૂક્ષ્મ તે કયા કયા જાણવા ?

ઉત્તર - પંચતત્ત્વના પંચ સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામ તે પંચ પ્રાણવાયુ જાણવા તે પ્રાણાયામ તે કયા કયા તત્ત્વનો કયો કયો પ્રાણવાયુ જાણીએ ? પંચવાયુમાં અપાન વાયુ તે પૃથ્વી તત્ત્વનો જાણવો, પાનવાયુ તે જળતત્ત્વનો પ્રાણાયામ જાણવો. ઉદાન વાયુ તે અગ્નિ તત્ત્વનો પ્રાણાયામ જાણવો, વાન વાયુ તે પવન તત્ત્વનો જાણવો. સમાન વાયુ તે આકાશ તત્ત્વનો પ્રાણાયામ જાણવો. એ પંચ તત્ત્વના પંચ પ્રાણાયામને મુકાતા શ્વાસના જાણવા.

પ્રશ્ન - હવે લેતા શ્વાસના પંચતત્ત્વના પંચ પ્રાણાયામ કયા હશે ?

ઉત્તર - પંચતત્ત્વના પંચ લેતા શ્વાસના પ્રાણાયામ તે પંચ ઉષ્મવાયુ જાણવા.

પ્રશ્ન - તે કયા કયા તત્ત્વનો કયો કયો પ્રાણાયામ જાણવો ?

ઉત્તર - નાગ, કુર્મ, ક્રકલ, દેવદત્ત ને ધનંજય એ પંચ વાયુ પંચ તત્ત્વના લેતા શ્વાસના જાણવા.

પ્રશ્ન - પંચ ઉષ્મ વાયુ પૈકી કયા કયા તત્ત્વનો કયો કયો પ્રાણાયામ જાણવો ?

ઉત્તર - કુર્મ વાયુ તે પૃથ્વી તત્ત્વના લેતા શ્વાસનો પ્રાણાયામ જાણવો. કરકલ વાયુ તે જળ તત્ત્વના લેતા શ્વાસનો પ્રાણાયામ જાણવો, દેવદત્ત વાયુ અગ્નિ તત્ત્વના લેતા શ્વાસનો પ્રાણાયામ જાણવો, નાગવાયુ તે પવન તત્ત્વના લેતા શ્વાસનો પ્રાણાયામ જાણવો. ધનંજય વાયુ તે આકાશ તત્ત્વના લેતા શ્વાસનો પ્રાણાયામ જાણવો એ પ્રાણાયામ સૂક્ષ્મ ભાગે રહેલા છે.

પ્રશ્ન : પંચતત્ત્વને પંચ સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામ મહદ પ્રાણાયામને વિષે કયે પ્રકારે વર્તે છે તે કહો :-

ઉત્તર - મુકાતા મહદ પ્રાણાયામને વિષે પંચ તત્ત્વના પંચ મુકાતા પ્રાણાયામ વર્તે છે. અને લેતા મહદ પ્રાણાયામને વિષે તો પંચ તત્ત્વના પંચ સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામ વર્તે છે. એ પ્રકારે પંચતત્ત્વના પંચસૂક્ષ્મ પ્રાણાયામ પંચના વિકાર સંયુક્ત મહદ પ્રાણાયામને વિષે વર્તે છે. તે

પંચ તત્ત્વના વિકારી પ્રાણાયામને આવરણે કરીને તત્ત્વના ભેદે અવસ્થા પલટાય છે.

પ્રશ્ન - કયા તત્ત્વને આવરણે કંઈ અવસ્થા પલટાય છે ?

ઉત્તર - પ્રથમ પૃથ્વી તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામ મહદ પ્રાણાયામને વિષે વર્તે ત્યારે જાગ્રત અવસ્થા સ્ફુરણ થાય છે. ત્યાર પછી જળતત્ત્વનો સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામ મહદ પ્રાણાયામને વિષે વર્તમાન કરે છે ત્યારે સ્વપ્રઅવસ્થા સ્ફુરણ થાય છે. અગ્નિ તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામ મહદ્ પ્રાણાયામને વિષે વર્તમાન કરે ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થા સ્ફુરણ થાય છે. વાયુતત્ત્વનો સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામ મહદ પ્રાણાયામને વિષે વર્તે ત્યારે તુરિયા અવસ્થા સ્ફુરણ થાય છે. આકાશ તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામ મહદ પ્રાણાયામને વિષે વર્તમાન કરે છે ત્યારે ઉન્મુનિ અવસ્થા સ્ફુરણ થાય છે. એ પંચ અવસ્થા તત્ત્વના પ્રાણાયામના આવરણે કરીને વારાફરતી પલટાય છે.

પ્રશ્ન - તત્ત્વના પ્રાણાયામ પંચ તત્ત્વને વિષે કયે પ્રકારે રહેલા છે તે કહો ?

ઉત્તર - જેવી રીતે વાજિંત્રને વિષે નાદ રહેલો છે, કાષ્ટ તથા પાષાણને વિષે અગ્નિ રહેલો છે, તથા લુહારની ધમણ વિષે પવન રહેલો છે, તેવી જ રીતે સત્ત્વ કારણ જે અગ્નિ, વાયુ અને શબ્દ એ સામાન્ય ભાગે જડવત્ રહેલા છે, પણ જ્યારે વિશેષ ચૈતન્ય મળે છે ત્યારે એ ત્રણ દૃષ્ટાંતના સત્ત્વને જાગૃત કરે છે, પણ પોતે પોતાની મેળે જાગૃત થઈ શકતા નથી. કેમ કે તેની અંદર સામાન્ય સત્ત્વ રહેલું છે. જેથી કરીને પોતે પોતાનાથી ચૈતન્ય થવાતું નથી. એ પ્રકારે પંચભૂતને વિષે પ્રાણાયામ સૂક્ષ્મ પંચ સામાન્ય ભાગે રહેલા છે. હવે અગ્નિને, ધમણના પવનને અને વાજિંત્રના નાદને વિશેષ ચૈતન્યવાન મળે છે ત્યારે તેને જાગૃત કરીને મહદ્ સત્વને વિષે મેળવી દે છે. મહદ્ સત્વને મહદ્ આકાશ, મહદ્ અગ્નિ અને મહદ્ પવનની અંદર ત્રણે સામાન્ય સત્વ તે કાષ્ટ પાષાણનો અગ્નિ, ધમણનો પવન અને વાજિંત્રનો શબ્દ પ્રગટ થઈને પાછળથી મળી જાય છે. તે વિશેષ ચૈતન્ય પુરુષનાથી જ પ્રગટ થાય છે ને મહદ્સત્વને વિષે મળે છે. એ પ્રકારે અહીં પંચભૂતને વિષે પાંચ સામાન્ય પ્રાણાયામ રહેલા છે.

પ્રશ્ન - ઉપર મુજબ કહેલા પ્રાણાયામને કયું વિશેષ ચૈતન્ય જાગૃત કરીને પંચભૂતના મહદ્ પ્રાણાયામ વિષે મેળવે છે ?

ઉત્તર : નિયંતા કૈવલની સંયમ ભોગવૃત્તિનાં ત્રણ ચક્ષસત્ત્વ થયેલાં છે, તેમાં પ્રથમ વર્ગજ્ઞાન ચક્ષસત્ત્વ, બીજું અનંગ ચક્ષસત્ત્વ ત્રીજું કાળ ચક્ષસત્ત્વ એ ત્રણ ચક્ષસત્ત્વ પંચતત્ત્વના સામાન્ય પ્રાણાયામને જાગૃત કરી મહદ્ પ્રાણાયામને વિષે મેળવે છે ?

પ્રશ્ન - તે કયા પ્રકારે એક એક તત્ત્વના પ્રાણાયામને જાગૃત કરી મહદ્ પ્રાણાયામને

વિષે મેળવે છે, અને પાછા કયા પ્રકારે એકએક તત્ત્વના પ્રાણાયામને મંદ કરતા જાય છે ?

ઉત્તર - પ્રથમ વર્ગજ્ઞાન ચક્ષસત્ત્વ જ્યારે પૃથ્વી તત્ત્વના પ્રાણાયામને જાગૃત કરે છે ત્યારે અનંગ ચક્ષસત્ત્વ તે પૃથ્વી તત્ત્વના સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામને લઈ મહદ્ પ્રાણાયામને વિષે મેળવી દે છે, ત્યારે જાગૃત અવસ્થા સ્ફુરણ થાય છે. કાળ ચક્ષસત્ત્વતે પૃથ્વી તત્ત્વના પ્રાણાયામને મહદ્ પ્રાણાયામના વિષેથી વિખુટા પાડી મંદ કરી નાંખે છે, ત્યારે જાગૃત અવસ્થા લીન પામી જાય છે. વર્ગજ્ઞાન ચક્ષસત્ત્વ જ્યારે જળતત્ત્વના પ્રાણાયામને જાગૃત કરે છે ત્યારે અનંગ ચક્ષસત્ત્વ તે જળતત્ત્વના પ્રાણાયામને મહદ્ પ્રાણાયામને વિષે મેળવી દે છે. ત્યારે સ્વપ્ન અવસ્થા સ્ફુરણ થાય છે. કાળ ચક્ષંસત્ત્વ જળતત્ત્વના પ્રાણાયામને મહદ્ પ્રાણાયામને વિષેથી વિખુટો પાડી મંદ કરી નાંખે છે. ત્યારે સ્વપ્ન અવસ્થા લીન પામી જાય છે. વર્ગજ્ઞાન ચક્ષસત્ત્વ અગ્નિ તત્ત્વના પ્રાણાયામને જાગૃત કરે છે, ત્યારે અનંગ ચક્ષસત્ત્વ અગ્નિ તત્ત્વના પ્રાણાયામને લઈ મહદ્ પ્રાણાયામને વિષે મેળવે છે; ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થા સ્ફુરણ થાય છે. પછી કાળ ચક્ષસત્ત્વ અગ્નિતત્ત્વના પ્રાણાયામને મહદ પ્રાણાયામને વિષેથી વિખુટો પાડીને મંદ કરી નાખે છે, ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થા લીન પામી જાય છે. વાયુ તત્ત્વના પ્રાણાયામને વર્ગજ્ઞાન ચક્ષસત્ત્વ જાગૃત કરે છે. ત્યારે અનંગ ચક્ષસત્ત્વ વાયુના પ્રાણાયામને લઈ મહદ પ્રાણાયામને વિષે મેળવી દે છે એટલે તુરિયા અવસ્થા સ્ફુરણ થાય છે, જ્યારે કાળ ચક્ષસત્ત્વ તે પવન તત્ત્વના પ્રાણાયામને મહદ્ પ્રાણાયામને વિષેથી વિખૂટો પાડી મંદ કરી નાખે છે, ત્યારે તુરિયા અવસ્થા લીન પામે છે. વર્ગજ્ઞાન ચક્ષસત્ત્વ આકાશ તત્ત્વના પ્રાણાયામને જાગ્રત કરે છે અને અનંગ ચક્ષસત્વ આકાશના પ્રાણાયામને લઈને મહદ્ પ્રાણાયામને વિષે મેળવી દે છે એટલે ઉનમુની અવસ્થા સ્ફુરણ થાય છે અને કાળ ચક્ષસત્ત્વ આકાશ તત્ત્વના પ્રાણાયામને જ્યારે મહદ્ પ્રાણાયામને વિષેથી વિખુટો પાડી મંદ કરી નાંખે છે ત્યારે ઉનમુનિ અવસ્થા લીન પામી જાય છે. એ પંચ અવસ્થા કહી. <u>હવે સપ્ત ભોમિકા કહીએ છીએ</u>, જે ધ્યાન આપી શ્રવણ કરશો (૧) શુભ ઈચ્છા (૨) સુવિચારણા (૩) તનુમાનસા (૪) સત્વાપતિ, (૫) અશમ શક્તિ, નામિકા (૬) પદાર્થ ભાવના (૭) તટષ્ટ તુરિયા બ્રહ્મ સંધિ એ સાત ભોમિકા જાણવી. હવે શુભ ઈચ્છા એટલે નિત્યાનિત્ય વિવેક કરવો. સુવિચારણા - એટલે મોક્ષની ઈચ્છાવાળા મુમુક્ષુએ ગુરુ પાસે જઈને શ્રવણમનન આદિ ધ્યાન કરે તેને સુવિચારણા ભોમિકાનો મનુષ્ય જાણવો. તનુમાનસા તે સૂક્ષ્મવસ્તુને ગ્રહણ કરે અને સ્થૂલનો અભાવ રાખે એ પ્રકારે ત્રણ ભોમિકા સુધી તો જગત સાચું દેખાય. એવો માણસ જો હોય તો તેને તનુમાનશા ભોમિકાનો જાણવો. સત્વાપતિ ભોમિકા તે આત્મપ્રતિતિ દઢને જગત્ સ્વપ્નાવત્ ભાસે તેને બ્રહ્મવિદ્ કહેવો જોઈએ.

અશમશક્તિ નામિકા કહેતાં તે ક્ષણ સમાધિવત્ અને ક્ષણદષ્ટિવત્ પણ તે સ્વકાશરૂપ દષ્ટિને વિષે બિલકુલ આસક્ત દેખાય નહીં, જેથી તેને બ્રહ્મવિતવર્ય કહીએ. પદાર્થો તરફ અભાવ રાખી તે સદાકાળ સમાધિવાન રહે અને કોઈ ઉત્તમ મુમુક્ષુ મળે તો સહજભાવે લક્ષાર્થ બોલી જાય પણ આપોઆપ તેમને બોલવાની ઈચ્છા થતી નથી; એથી જ તેને પદાર્થો તરફના અભાવવાળી બ્રહ્મવિત વર્ય કહીએ છીએ. તટસ્થ તુરિયા બ્રહ્મસંધિ ભોમિકા તે સદાકાળ ઉન્મુનિ ખલુવિંદ બ્રહ્મ ઈતિ એકરસ રહે, તેમને પોતપોતાને બોલાવવાની પણ ઈચ્છા થતી નથી; અને કોઈ મુમુક્ષુ પ્રત્યે પણ બોલતા નથી એ સપ્ત ભોમિકા કહી તે વેદાંતલક્ષની છે, પણ શ્રી દયાળુ પરમગુરુ કરૂણાસાગર ભગવાન સર્વજ્ઞ સર્વ શક્તિમાન સર્વજ્ઞાન કૈવલાદ્વૈતનેશિરતોરની માફક સકર્તા પરમ સિદ્ધાંત છે, એવા જે પરમગુરુ શ્રી કુવેરસ્વામી સર્વ આચાર્યોના શિરછત્ર સર્વ અવતારાદીકના મુગટમણિ અખિલઅંશ તારણ કષ્ટનિવારણ, કાલવીદારણ, તિમિરહરણ, જ્ઞાનભાનું, પ્રકાશક, બ્રહ્મચંદ્રાસ્ત અને કર્તા સૂર્યોદય કરનાર કૈવલસ્વરૂપ, તરણતારણ, દ્વંદ્વનિવારણ, ભક્ત-ઉદ્ધારણ, જેના સદ્‌ગુણોની ગણના કરવી તે લેખક શક્તિની કલમ બહાર છે; તો હું અનેક આપદાઓથી ખિન્ન થયેલી મારી અપ્લમતિથી શું વર્ણન કરી શકું. એવા જે પરમગુરુ લક્ષને જાણવું એટલે ઉપર મુજબ કહેલી ભોમિકાઓમાંથી પરમગુરુનું જાણવું તેનાથી વૃજીત છે. હવે ખટસંપત્તિ કહીએ. શમ-દમ ઊપ્રતિતિ, તિતિક્ષણા, શ્રદ્ધા. સમાધાન, એ ખટસંપત્તિ કહી. સમ કહેતાં પ્રાણાયામને કુંભક કરી સ્થિર કરવા તે, અને દમ કહેતાં સ્વાસ નિયમિતપણે ચલાવવો તે, અને ઊપ્રતિતિ તે બાહ્યવૃત્તિને સમેટી લઈને સમદમ રાખવી. તે તિતિક્ષણા એટલે તિતિક્ષણપણે ઉજ્જાગર રહેવું. શ્રદ્ધા એટલે સદાકાળ ગુરુ વચન પર વિશ્વાસ રાખવો તે શ્રદ્ધા. સમાધાન તે સમદમ ઊપ્રતિતિ, તિતિક્ષણા ને શ્રદ્ધા તેનું ફળ અને આત્માનો નિશ્ચય કરવો તેનું નામ સમાધાન. તે ખટ સંપત્તિવાન જે પુરુષ હોય તે યોગિંદ્રરાજ કહેવાય છે. કેમ કે તે પુરુષ અનેક વિષયોથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તે ખટ સંપત્તિ સાધી શકે છે, જેણે એ ખટ સંપત્તિ સાધન કરેલી છે તેને યોગીરાજ કહેવાય છે. નહિતર તો બાનાધારી ભેખ નામના જ છે, હવે ખટ તાપ કહીએ :- ત્રણ શરીરસંબંધી જાણવા અને ત્રણ ઉપપરિતાપ, તે જાગ્રત અવસ્થામાં સામાન્ય જ્ઞાનને વિષે ભુક્તમાન કરવા પડે છે. શરીરસંબંધી ત્રિવિધ તાપ તે કયા, અને ત્રણ ઉપપરિતાપ તે ક્યા તે કહીએ. શરીરસંબંધી ત્રિવિધતાપ તે કયા, તે કામ ક્રોધાદિક ગુણ અધિક તપી જાય તેમ દસ ઈન્દ્રિયોના દેવ અધિક વિષયોની ચાહના કરે છે છતાં પ્રાપ્ત ન થાય તેનો પોતાના વિષે ઘણો જ પરિતાપ થાય છે. તેને અધિદૈવ તાપ જાણવો. શરીરસંબંધી અધિભૂત તાપ તે પંચભૂતમાં કોઈ અધિક વૃદ્ધિ પામી જાય ત્યારે

પિંડરોગ, કઠોદર, જલંદરની આદ્ય લઈ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પૃથ્વી તત્ત્વ વૃદ્ધિ પામવાથી થાય છે. શરદી, ક્ષય, કફ, અજીરણ, શીતની આદ્ય લઈ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે જળતત્ત્વ વૃદ્ધિ પામવાથી થાય છે પ્રમેહ, જ્વર નયન દુઃખ ગલતકોડ, પક્ષઘાત, ગરમી વગેરે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે અગ્નિતત્ત્વ અધિક વધી જવાથી થાય છે; ઊલટી, ઉધરસ, દમ, તાણ, મરઘી વાયુ, ચિતભ્રમની આદ્ય લઈ, વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય તે વાયુતત્ત્વ વધી જવાથી થાય છે. સોજો, વા, ઉધરસ, શુન્યકાર વગેરે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય તે આકાશતત્ત્વ વિશેષ વધી જવાથી થાય છે. એ પંચભૂત અધિક વૃદ્ધિ પામવાથી શરીરને વિષે એ પ્રકારે તાપ ઉત્પન્ન થાય છે. તે શરીર સંબંધી અધિભૂતના શરીરને વિષે ક્ષુધા પિપાસાનો તાપ સદાકાળ રહે છે. જેને માટે અહોરાત્રિ મનુષ્યો મશગુલ રહ્યા કરે છે તે શરીર સંબંધી અધ્યાત્મ તાપ જાણવો કેમ કે અન્ય તાપ તો કોઈ દિવસ શાન્તિ પામી જાય છે, પણ ક્ષુધાપિપાસાનો તાપ તે સદાકાળ અધ્યાત્મ તાપ લાગુ રહે છે, જેથી ક્ષુધાપિપાસા ને અધ્યાત્મ તાપ જાણવો. એ ત્રિવિધતાપ શરીર સંબંધી જાણવા, હવે ત્રણ ઉપપરિતાપ કહીએ. નવગ્રહ, પિતૃ, પીડા, વૃષ્ટિ, અગ્નિકોપ. શીતની આદ્ય લઈને દૈવ કોપની પીડા ઉત્પન્ન થાય તે આધિદૈવ્ય ઉપપરિતાપ જાણવો. કેમ કે પોતાના દેહથી પરોક્ષ રહેલા તાપ પીડા પમાડે છે. જેથી પર રહેલા તાપ દુઃખ આપે છે. માટે તેને અધિદૈવ્ય ઉપપરિતાપ જાણવો. નૃપતિ, વનપતિ, ચોર, સર્પ, વીછું એ સર્વે પરોક્ષ રહેલા તાપ શરીરને દુઃખ આપે છે, તે અધિભૂત ઊપપરિતાપ જાણવો. કેમ કે પંચભૂતના ઘાટ સર્વ કોઈના છે, જેથી એક બીજાને દુઃખ આપે છે, માટે અધિભૂત ઉપપરિતાપ જાણવો. સુત, વિત, દ્વારા, કુટુંબ સહોદર સંબંધીની આદ્ય લઈને તેના દુઃખનો અભ્યાસ આપના અંતરને વિષે રહે છે, જેથી તે તાપે તપવાથી ઘણું જ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે એને અધ્યાત્મ ઉપપરિતાપ જાણવો એવી રીતે એ છ તાપ જાણવા.

હવે જહદા જહદ લક્ષણ કહીએ. દશ ઈન્દ્રિયને પંચભૂત ચતુષ્ટ અંતઃકરણ, ત્રણ ગુણ, પ્રકૃતિ, નિરંજન એટલાની અંદર જે આત્મા માની બેઠા હોય અથવા પંચદેહ માનેલા હોય તો તેને અજહદ લક્ષણા કહેવી. પછી વિચાર કરતાં તત્ત્વ તથા દેહીના કર્મ કાર્યો તેનાથી હું પર છું મેં તેને આત્મા માન્યો, પણ અમો તેનાથી નિત્ય અનિત્યનું શોધન કરવા લાગ્યા ત્યારે તેનાથી કાંઈ વિશેષ જણાવા લાગ્યું. જેમ કોઈ રાજાની હવેલીયો, ઓરડીયો, નાનાવિધ બનાવેલી હોય છે. તેમાં રાજાની સ્વતંત્ર વસ્તી હોતી નથી તેનું તો બેસવાનું ઠેકાણું કોઈ જુદી જ જગ્યાએ હોય છે. જેમ સિંહાસન, મહેલ અથવા કચેરી જુદે જુદે ઠેકાણે હોય એમ વિચારતાં તટસ્થતિર રહેવાને નાસાગ્રને વિષે દેખે તો તે ઠેકાણે પ્રણવ તંત્ર ઘોષ

શબ્દ ચતુર વાણીનું ભૂષણ ઉઠે છે તે ઉપરાન્ત વિચાર કરીને જોયું તો આત્મા એ ઠેકાણે પ્રણવ નથી. જે સ્થળે પ્રણવનો નિશ્ચય થયો ને પંચદેહનું અસત્યપણું માનવામાં આવ્યું તેને અમે જહદ લક્ષણા કહી. હવે જહદા જહદ કહીએ જે પ્રણવ રૂપી તંતુને પોતાની સત્તાથી પોષણ કરીને સત્તા પ્રમાણે વર્તમાન કરાવે છે તે નિયંતા કૈવલનો જે અંશ આપનું આપ સ્વરૂપ તે તો તેની પર છે અને તે ઠેકાણેથી જ પોષણ કરે છે વળી મન વાણીથી રહિત અંતઃકરણ ગુણ, પુરુષ પ્રકૃતિ, નિરંજન અને બ્રહ્મ પારના પરમલક્ષને તેમ જ અધો સંસાર અને ઉર્ધ્વ ઈશ્વરની પાર સ્થિર સ્થાન જે અંશનું વર્ણવેલું છે તેને જ યથાર્થ જહદ ત્રિવિધ પ્રકારની માનવી જોઈએ.

ઈતિશ્રી પરમ ગુરુવે નમઃ

મહાન સમર્થ પરમ શ્રેષ્ઠ પરમ વિશેષ પરમગુરુ ભગવાન કરુણાસાગરના સ્વાચાર પત્રિકા ગ્રંથનાં વચનામૃતો

“કાયમ સમાજ ધર્મના મહારાજો તથા ભગવતીજનોને માટે જણાવેલી પોતાની સોળ વિભૂતિઓનો વિષય. અંગ ૬.

(તેમાંથી અં. ૫નું નીચે પ્રમાણે વર્ણન)

શ્રીમંત પરમગુરુ શ્રી કરુણાસાગર ભગવાન કહે છે કે હે સંત સજ્જન અને આતુર (આરતવાન) નરનારી શ્રોતાજન પ્રત્યે પોતાની સોળ વિભૂતિઓનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરું છું તે હે શ્રોતાજન ધ્યાન દઈને શ્રવણ કરશો.

અમો નિજકર્તાના પરમવિશેષ અંશ હોય અનંત બ્રહ્માંડની વિભૂતિઓ ધારણ કરીને અવની ઉપર આવ્યા છીએ. તે કઈ કઈ વિભૂતિ લાવ્યા છીએ તે કહું,

(૧) સકર્તા સંબંધી જ્ઞાન વિભૂતિ.

(૨) ન્યાય સહિતનિજ કર્તાનો અનુભવ કરવાની વિભૂતિ જેનો તમને સર્વને ખુલાસો (અર્થ) માલુમ જ છે.

(૩) ધીરજ વિભૂતિ દેશોદેશમાં ફરતાં ઘણા જ ખટ દર્શનની આદ્ય લઈને નટખટીયા લડ્યા જાય છે. પણ અમારું ધૈર્યપણું ડગતું નથી.

(૪) સહન શક્તિ વિભૂતિ.

બાર પંથ અને બાવન દ્વારા અને વિપ્ર સંન્યાસીની આદ્ય લઈ ને મનમાં દ્વેષ રાખી અમારા મૂખે ચઢીને મનમાં આવે તેવું બોલી ગયા તો પણ અમોએ ક્રોધાવાન થઈને કોઈની સાથે વેર કર્યું નથી અને તેના તે જ અમારે શરણે થયા છે.

(૫) સભાજિત શક્તિ વિભૂતિ.

જે ન્યાય સહિત સકર્તા સંબંધી મોટી મોટી સભાઓને વિષે કોઈ પણ જગ્યાએ અમારું હારવું બન્યું નથી.

(૬) અભય શક્તિ રૂપી વિભૂતિ.

આપણા સકર્તા સંબંધી જ્ઞાન પ્રવર્તાવતાં સર્વ કોઈ અમારું વૈરી થઈ ચૂક્યું હતું, પણ તેની એકે આંચનો ભય અમોને ઉત્પન્ન થયો નથી.

(૭) યોગકલા વિભૂતિ.

ૐ પ્રાણાયામ અને સપ્તચક્રની આદ્ય લઈને રોમેરોમ અને રગેરગની ગુપ્ત કળકુંચી તમોને સર્વને ગ્રંથના વિષે દેખાડી દીધી છે તે યોગ કલાએ શરીરનું શોધન કરીને દેખાડી છે.

(૮) આકૃતિ શક્તિ વિભૂતિ :-

જે હમારું શુર અને કરડાઈપણું તે અનેક વિઘ્ન આવી પડે તો પણ જરાયે નહિ ડગતાં નિર્માલ તેમ જ કાયરપણું આવ્યું નથી. જે કોટિ કોટિ વિઘ્ન હોવા છતાં સદાકાળ આકૃતિવાન જ રહું છું.

(૯) સહોમ શક્તિ વિભૂતિ :

જે કોઈના સિદ્ધાંતનો આશ્રમ લઈને અમો નથી વર્ત્યા. સહોમ એટલે શહાં જે પોતાની જ હોંમે (હિંમત) સકર્તા સિદ્ધાંતનું નિર્ણય કર્યું છે.

(૧૦) નરવેદ વિભૂતિ :-

જે નરવેદ તે વૈરાગ્યને હમારા વિષે કેમ જાણશો. જે નરવેદ વૈરાગ્યનો અમે નિજકર્તાને ત્યાંથી આ ભવભવાટીના વિષે ઉતર્યા છીએ તે દિવસનો સાથે જ લાવ્યા છીએ. તે નરવેદને ન લાવીએ તો ભવાટી (વિશ્વ) છોડીને નિજકર્તાને ત્યાં વહેલું જઈ શકાય નહિ. માટે નરવેદ તેજ દિવસથી ચોરીઓ તાવ અને ધુંધવાળા (ધુધરેલો) સરખો અમારી પાસે ગુપ્ત રહે છે. જ્યાં જેવું શરીર પ્રગટ ધરું ત્યાં તેવો વૈરાગ્ય પ્રકટ કરું છું, પણ આ શરીરે સાત વર્ષની ઉંમરમાં તે વૈરાગ્યને પ્રકટ કર્યો હતો. તે દિનથી લઈ આજ સુધીમાં લાખો રૂપિયાનાં દ્રવ્ય અમારી પાસે આવ્યાં હશે, પણ અમોએ એક કોડી પણ હાથે ઝાલી હોય તો દેખાડો. અને અનેક સ્ત્રીઓને બોધ કરી સમજાવ્યો હશે, પણ તેમાં નિજકર્તાની જાણ અને કલ્યાણની શક્તિ ના દેખી તો તરત જ તેમનો અમે ત્યાગ કરી દીધો હશે. પણ તેના ટકા પૈસા અને માનના વિષે અમારું ચિત્ત આસક્ત થયું હોય તો અમારા દિવ્ય અનુભવનો ચાલતો

પ્રભાવ તે દિવસે દિવસે વિશેષ વૃદ્ધિ પામતો નાજ રહે. માટે આપ દ્રવ્ય અને સ્ત્રીની આદ્ય લઈને મહેલ-જરૂખા, આભૂષણ અને વસ્ત્ર વગેરે જેટલો પદાર્થ હોય તે અમારા વિષે લેપ થયો હોય એમ કદી પણ સમજશો નહિ. અને તો જ તમારું કલ્યાણ છે કોઈ એક નાવડીના વિષે આપણે બેઠા હોઈએ અને તેજ નાવડી ચોટેલી દેખીએ તો આપણે પેલી પાર કેમ ઉતરીશું એ પ્રકારે અમો રૂપી નાવ, તેના વિષે તમો બેઠા છતાં અમોને પદાર્થ વિષે લપટાયેલા દેખશો તો તમોને પદાર્થ છોડાવી પેલીપાર કર્તાના પદને કોણ પહોંચાડશે. જેથી હું પદાર્થમાં નથી અને પદાર્થ મારું પણ નથી એ જ અમારા અનુભવાનંદ શ્રુતિનું દઢ વચન માનજો.

(૧૧) એકાદશમી પ્રભાવ પ્રકાશ વિભૂતિ :-

અમે જ્યાં જ્યાં ઉચ્ચાર કરીએ છીએ. ત્યાં ત્યાં ગંગાના પ્રભાવ જેવી ધારા બાંધીએ છીએ, અને તેના વિષે પ્રભાવ ન્યાય સહિત અર્થ ભાસવાન થતો જાય છે. તે પ્રકાશ જાણવો.

(૧૨) સમૃતિ વિભૂતિ :-

અનંત ગ્રંથોના વિષે ન્યારાં ન્યારાં અંગની વિભૂતિ ઘણે પ્રકારે દેખાડી છે અને સ્મૃતિ એટલે એક વિભક્તિમાં બીજી વિભક્તિ એટલે પુનઃ વિભક્તિ આવે નહિ.

(૧૩) પ્રાલબ્ધ વિભૂતિ :-

અમારી આટલી ઉંમરે કોઈના આગળ હાથ ધર્યો નથી, અને કંગાલ થઈ કોઈની યાચના સ્વીકારી નથી અને સહેજ સ્વભાવે અમારો દરબારી ખરચ ચાલ્યો જાય છે.

(૧૪) નિર્લેપ મહદ વિભૂતિ :-

અમોને અમારી જિંદગીમાં અનેક પ્રકારના વૈભોગ મળે પણ નિજકર્તાને છોડીને લેશમાત્ર લલચાયા નથી.

(૧૫) દઢરૂપી વિભૂતિ :-

નિજકર્તાને દઢ કરવાને અનેક સિદ્ધાંતો અવલોકીને સર્વની ઉપરાંત ન્યાય સહિત નિર્ણય કરી સિદ્ધાંત વર્ણવ્યું છે.

(૧૬) અર્ધ-પાદ-પુંજા, નિરાજણ કરવાની ઐશ્વર્ય વિભૂતિ :-

ખટદર્શન, ચાર સંપ્રદાય, દ્વાદશપંથની આદ્ય લઈ બાવન દ્વારા જે તેની મધ્યે સર્વના દેખતાં જાહેરમાં મારું નિરાજન કરો (આરતી) છો, પણ તેનો કોઈએ અર્થ અમોને પૂછ્યો નથી અને ન કોઈ અમોને અટકાવી શક્યું. માટે નિરાજન ઐશ્વર્ય વિભૂતિ જાણવી એટલા પ્રકારની વિભૂતિ સહ વર્તમાન પ્રગટ દેહ ધરીને જગતના વિષે બોધ કર્યો છે.

પરમ ગુરુના સમર્થ વિદ્વાન શિષ્યોનો પરિચય

મહાન સમર્થ પરમશ્રેષ્ઠ પરમ વિશેષ પરમગુરુ ભગવાન કરુણાસાગરની પાસે

ચાર સમર્થ વિદ્વાન પુરુષો રહેતા હતા. તેમાં બે પુરુષો દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતા અને બે સાઠોદરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તેમાં જે ગુજરાતી હતા તેઓ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષાના જાણકાર છોટમ શાસ્ત્રી અને વૃજલાલ શાસ્ત્રી હતા અને દક્ષિણી પુરુષો ભીખુભાઉ અને રામભાઉ શુદ્ધ દક્ષિણી અને મહારાષ્ટ્રી ભાષાના જાણકાર હતા.

'છોટમ શાસ્ત્રી' : તેઓનું મૂળ નામ છોટાલાલ મહારાજ હતું. તેઓની જન્મભૂમિ ગામ મલાતજ (તા. પેટલાદ, જિ. ખેડા) હતું. તેઓ ચાર ભાઈ હતા. તેમાં નાનામાં નાના છોટમ શાસ્ત્રી હતા. તેઓશ્રી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના સારામાં સારા જાણકાર હતા. તે વખતે તેમના ગુરુશ્રી પુરુષોત્તમ યોગી હતા. (ચાણોદનિવાસી) તેમનામાં પ્રથમથી જ કાવ્ય રચવાની કવિત્વ શક્તિ હતી. તેમણે ઘણાં જ કાવ્યો, પદો, આખ્યાનો તથા ભક્તિરસથી ભરપૂર ગ્રંથો રચેલાં છે. તેમાં મુખ્ય ગ્રંથ 'ભક્તિ ભાસ્કર' તથા 'બોધસુધા' નામના ગ્રંથોમાં ભક્તિરસનું સરળતાપૂર્વક સારી રીતે વર્ણન કરેલું છે. તેઓ પ્રથમ ગામના ચોરામાં બેસી તલાટીની નોકરી કરતા હતા તે વખતે તેમણે બ્રહ્મ સિદ્ધાંતને અનુસરીને ઘણાં જ પદો, કાવ્યો અને ગ્રંથો રચેલાં હતાં. પૂર્વજન્મના યોગે અને અનેક જન્મના સંસ્કારોને લીધે તેમનો ભગવાન કરુણાસાગરનો મેળાપ થયો. મેળાપ થતાંની સાથે જ મહાન સમર્થ પરમ વિશેષ, પરમશ્રેષ્ઠ પરમગુરુ ભગવાન કરુણાસાગરની દિવ્ય વિભૂતિઓનો પ્રભાવ છોટમની ઉપર પડ્યો તેથી છોટમે ભગવાન કરુણાસાગરની પાસે બોધ લીધો હતો. ત્યાર બાદ નોકરી છોડીને ભગવાન કરુણાસાગરના સત્સંગનો લાભ લેવા ભગવાન કરુણાસાગરની સાથે મરણ પર્યંત સુધી રહ્યા. તેમણે ભગવાન કરુણાસાગરના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને તેનો સાર સિદ્ધાંત સમજીને ઘણાં પદો રચેલાં છે. તે આજે ભગવાન કરુણાસાગરનાં મંદિરોમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં મોજુદ છે.

ભગવાન કરુણાસાગરનો મેળાપ થતાં પહેલાંનાં જે પદો બ્રહ્મ સિદ્ધાંતને અનુસરીને રચેલાં હતાં તે પદો તેમનાં કૈવલ નિવાસ થયા પછી અમદાવાદના જીવાજી કિશોરજીના તરફથી અમદાવાદના પ્રકાશકોને મળેલાં અને તે પ્રકાશકોએ પ્રગટ કર્યા હતાં.

સદર પદો બ્રહ્મ સિદ્ધાંતના હોઈ જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં અને લોકમુખે ગવાવા લાગ્યાં પરંતુ ભગવાન કરુણાસાગરના સંસર્ગમાં આવ્યા પછીનાં જે પદો રચાયાં તે પદો પ્રસિદ્ધિમાં આવી શક્યાં નહીં. તેથી ઘણાનું માનવું એમ છે કે તેમના ગુરુ ચાણોદના યોગી શ્રી પુરુષોત્તમ હતા પરંતુ તેમની પાસેથી જે ઉપદેશ મળ્યો તેનાથી તેમના અંતઃકરણને શાંતિ થઈ નહીં તેથી તેઓ પૂર્ણજ્ઞાની ગુરુની શોધમાં હતા. તેવા સમયે પૂર્વના સંસ્કારના યોગબળે તેમને મહાન સમર્થ ભગવાન કરુણાસાગરનો મેળાપ થયો. ત્યાર બાદ તેમણે

તેમનો ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો અને જીવન પર્યંત તેઓ ભગવાન કરુણાસાગરની સાથે રહ્યા હતા. ભગવાન કરુણાસાગર જ્યાં જ્યાં ઉપદેશ કરવા જતા ત્યાં ત્યાં તેઓ સાથે જતા અને તેમણે અંશ અંશી પદની એકતાના લક્ષ સિદ્ધાંતનું અને સકર્તા અદ્વૈત લક્ષ (સકર્તા સત કેવલ) સિદ્ધાંતનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

તેઓ ભગવાન કરુણાસાગરના શિષ્ય હતા તેની સાક્ષી રૂપે ભગવાન કરુણાસાગરનાં કેટલાંક મંદિરોમાં તેમનો ફોટો ભગવાન કરુણાસાગરની સાથે જોવા મળે છે. ભગવાન કરુણાસાગર (શ્રી કુવેરસ્વામીજી)ના અઢાર ગ્રંથો તથા ઘણાં જ પદોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરીને પોતે ચૈતન્ય લક્ષમય બની ગયા. બાદ ભગવાન કરુણાસાગર સંવત ૧૯૩૪ના ભાદરવા વદી ૧૩ને દિવસે કૈવલધામ નિવાસી થયા તેથી ભગવાન કરુણાસાગરના ચાલ્યા ગયા બાદ તેઓ પોતાની જન્મભૂમિ મલાતજ ચાલ્યા ગયા અને બાકીનું આયુષ્ય ભગવાન કરુણાસાગરના લક્ષમાં પૂરું કર્યું અને સંવત ૧૯૪૧ના આસો વદી ૧૩ને દિને તેઓ પણ કૈવલધામ વાસી થયા.

આ બાબતની વિગત ગામ મલાતજના પટેલ બકોરભાઈ દ્વારકાદાસ જે તેમના પરમ ભક્ત હતા તેમણે જ પ્રકાશકને બીના જણાવેલી હતી તથા તેજ ગામના પટેલ ઈશ્વરભાઈ બાબરભાઈએ પણ એ જ વિગત જણાવેલી.

'વ્રજલાલ શાસ્ત્રી' : તેઓ ગામ મલાતજ (તા. પેટલાદ, જિ. ખેડા)ના વતની હતા, તેઓ ચાર ભાઈઓ હતા. હીરાલાલ, શંભુપ્રસાદ, વ્રજલાલ પોતે અને છોટાલાલ, તેમાંથી વ્રજલાલ આચાર્ય ગણાતા હતા, તેઓએ ભગવાન કરુણાસાગરની પાસે 'છોટમ' મહારાજ સાથે ઉપદેશ લીધો હતો અને ભગવાન કરુણાસાગરની સાથે જ રહીને ફરતા હતા. તેમણે ભગવાન કરુણાસાગરના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને સંસ્કૃત ભાષામાં 'કરુણાસાગરાષ્ટકમ્' બનાવેલું તથા ભગવાન કરુણાસાગરના સ્થૂલ દેહનું વર્ણન તથા તેમની દિવ્ય પ્રભાવવાળી વાણીનું વર્ણન સંસ્કૃત શ્લોકમાં કરેલું છે. જે અત્રે એક હસ્તલિખિત નાના ગુટકામાં (પુસ્તકમાં) લખેલું છે.

તેઓ ભગવાન કરુણાસાગરના શિષ્ય હતા તેની સાક્ષી તરીકે ભગવાન કરુણાસાગરના 'અચરત સાગર' નામના ગ્રંથના આઠમા કંદમાં આઠમી ચોપાઈમાં એ બાબતનું વર્ણન કરેલું છે. વ્રજલાલ શાસ્ત્રી એ અમદાવાદમાં ધાર્મિક ગુજરાતી સાહિત્યના આચાર્ય હતા. 'છોટમ'ના કૈવલધામ નિવાસ થયા બાદ તેઓ પણ કૈવલ ધામનિવાસી થયા.

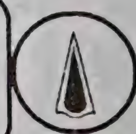
પરમશ્રેષ્ઠ ગતિના અધિકારી 'ભીખુભાઉ', 'અને રામભાઉ'

પરમશ્રેષ્ઠ ગતિના પુરુષ 'ભીખુભાઉ' અને 'રામભાઉ' ભગવાન કરુણાસાગરના શિષ્યો હતા. તેઓ પુના સતારા તરફના વતની હતા અને ત્યાંથી આવીને વડોદરામાં થોડો વખત રહ્યા હતા તે બાદ અને નવસારી પ્રાંતના વ્યારા તાલુકાના વ્યારા શહેરમાં રહેતા હતા. ભીખુભાઉ તેમના નાના ભાઈ રામભાઉ સાથે મળીને ગાયકવાડ સરકારનો વ્યારા તથા સોનગઢ તાલુકાનો ઈજારો રાખતા હતા. તેના બદલ ગાયકવાડ સરકાર તરફથી તેમને થોડું લશ્કર તથા બીજો રસાલો મળતો હતો. જ્યારે બંને ભાઈઓ વડોદરા ઈજારો ભરવા આવેલા ત્યારે મહાન સમર્થ પરમશ્રેષ્ઠ પરમ વિશેષ પરમ ગુરુ ભગવાન કરુણાસાગરનો મેળાપ વડોદરાના સિયાબાગમાં થયો તે વખતે ભગવાન કરુણાસાગરની કથા ચાલતી હતી. તે વખતે ચાલતાં ચાલતાં 'કૈવલ' શબ્દનો ધ્વનિ ભીખુભાઉના કાને પડ્યો જેથી ભીખુભાઉએ તે શબ્દનો ભાવ સમજવા માટે ભગવાન કરૂણાસાગર પાસે આવીને ઘણી જ દિનતાપૂર્વક ભગવાન કરુણાસાગરને પૂછવા લાગ્યા તેથી ભગવાન કરુણાસાગરે તેઓ અધિકારી માલુમ પડવાથી તેમને સંપૂર્ણ ચૈતનલક્ષ સમજાવ્યું; અને અંશ અંશીપદની ઐક્યતાનું લક્ષ સમજાવ્યું, તે વખતે ભગવાન કરુણાસાગરનો મુકામ તંબુ સાથે મકરપુરા ગામના આંબાવાડિયામાં હતો. ત્યાર બાદ ભીખુભાઉએ ભગવાન કરુણાસાગરને વ્યારા પધારવા વિનંતી કરી જ્યારે ભગવાન કરુણાસાગર સુરત જિલ્લામાં આવ્યા ત્યારે વ્યારા ગયા તે વખતે ભીખુભાઈએ તેમનો અવર્ણનીય આદર સત્કાર કર્યો હતો.

(અપૂર્ણ)

પંચમ શ્વસંવેદ
સ્થાવરતિલક-ચિંતામણિ કંઠ-૨

ચોપાઈ

जेही निज तिलक भालगति तंतु, धरे तन सिर जेतनेही जीवजंतु;
सुनहो संत पंडित तेही मरमु, कहुं जेही अरथ तुरत जायभरमु. ॥१॥

જે તિલકનું વર્ણન હું કરું છું તે તિલક ચૈતન્ય-અંશને સ્પર્શીને રહેલું છે. એથી જ આ તિલકને નિજતિલક તરીકે સંબોધ્યું છે. આ તિલક જીવજંતુ માત્રને માથે ધારણ કરેલાં જ છે. આ વાત નવીન કે કૃત્રિમ ગોઠવેલી નથી. આ વિષેનો સરસ સમજાય એવો જે ખુલાસાવાળો મર્મ કહું છું તે, હે પંડિતો તથા સંતજનો ! સાંભળો. આ મર્મ સાંભળતાની સાથે જ તમામ પ્રકારના ભ્રમનું નિવારણ થશે.

नाम रूप गुन जीव तन जेते, अचर चराचर जल थल तेते;
तिलक भाल सर्व सिर अधीकारा, सूक्ष्म स्थुल कुल अणी आकारा. ॥२॥

જડજાતિના જીવ તથા પૃથ્વીની અંદરના જીવની આદ્ય લઈ સ્થાવર-જંગમના તમામ જીવમાત્રનાં શરીરો તિલકરૂપ સકર્તા સર્જનહારે સર્જેલાં હોઈ એક પણ ઘાટ તિલક સિવાયનો નથી. વળી સ્થૂલથી લઈ સૂક્ષ્મ પર્યંત નામ, રૂપ અને ગુણ જ્યાં સુધી પહોંચે છે ત્યાં સુધીનાં સર્વ શરીરો અણિયાળાં હોઈ ભાલતિલકરૂપ છે.

ध्यान शकल सर्व तरणही सारे, पत्र सर्व ही तिनु अणी आकारे;
भार अठार वनस्पति जातीं, अणी अग्रे तेहुनकी सर्व पाति. ॥३॥

અનાજ, તૃણ અને તેનાં પત્રો અણી-આકૃતિવાળા હોઈ અઢારેલક્ષ સ્થાવરજાતિનાં પાંદડાં અણિયાળા છે.

केतेककु कंटक अणियारे, केतेककु अनि फल फूल ही धारे;
केतेककु काकर अनि भाला, डाल मुल सर्व पेढ विशाला. ॥४॥

સ્થાવર જાતિના પેટા-વિભાગ પૈકી કેટલાકને કાંટા તથા ફળફૂલ અણિયાળાં હોઈ કેટલાકને ફળ પણ ધારવાળાં હોય છે, તો કેટલાંક વૃક્ષોની ત્વચાએ ભાલાની માફક કાકર હોય છે; તેમ જ ડાળ, મૂળ અને પેઢ, વિશાળ હોવા છતાં અણિયાળા હોય છે. આ વિષે ધ્યાનપૂર્વક જોજો.

केतेककु अनि सहु साज सकुला, केतेककु साखाही अनि मुला;
केतीक वेल अनि नहर नहरकु, पकर लेत सर्व गीरे तरुवरकु. ॥५॥

વૃક્ષની કેટલીક જાતિ સર્વાંગ અણિવાળી હોય છે, કેટલીક શાખાઓ ત્વચા મૂળ અણિયાળાં હોય છે, કેટલીક વેલી-જાતિ અણિયાળી હોઈ જેની ગાંઠે ગાંઠે નહોર નાખે છે તે પણ અણિયાળા હોઈ વૃક્ષ ઉપર ચઢતા પડી ન જવાય તેથી આ નહોર પકડી રાખે છે તે પણ અણિયાળા છે.

केतीक पत्र फूल अनिडीरा, केतीककु अनि शकल शरीरा;
द्रख्त शकलके बिजग तिन आदु, लहो तेही परख वरखकीं अनादु. ॥६॥

કેટલીક સ્થાવર જાતિને પત્ર તથા ફૂલ અણિયાળાં હોય છે, તથા કેટલીક વેલી-જાતિ સર્વાંગ અણિયાળી હોય છે. સર્વ વૃક્ષોનાં બીજ આદિ-અનાદિથી અણિયાળાં હોઈ અંદર રહેલી સર્વ રચના અણીઅગ્રવાળી હોઈ સમાઈને રહેલી છે.

बिजग अनाद आध्य अंकुरा, उदित प्रथम अणीकार त्रसुरा;

कोई अंकुर बेडग गति दरसे, पण नीकशत अनि बिज निज धरसें ॥७॥

બીજ માત્ર અનાદિનાં હોઈ અંદરથી નીકળતા અંકુરને આદિ ગણ્યું છે જ્યારે પ્રથમં ઊગે છે ત્યારે અણિયાળું હોઈ ત્રિશૂલ-આકૃતિવાળું દેખાય છે. કોઈ અંકુર ઊગતી વખતે બેડોળ હોય છે, પણ પ્રથમ બીજની અંદરથી નીકળતાં અણિયાળું હોય છે.

भाल तिलक लक्ष सर्व तरु उगही, आध्य अंत अणी सार जुग जुगही;

वनस्पति गत एही अनुसारा, तिलक भाल अंक सर्व तनुधारा. ॥८॥

આ સર્વ વનસ્પતિ જે ઊગે છે તેની લક્ષણા ભાલતિલકરૂપ હોય એવી દેખાય છે, આ આદિથી અંત સુધી યુગોના યુગ વહી જાય તો પણ અણિયાળી જ રહે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિ માત્રની ગતિ હોઈ વનસ્પતિનાં સર્વ શરીરો આ તિલકરૂપ ગતિને ધારણ કરીને રહેલાં હોય એમ દેખાય છે.

स्थिर स्थावर तरुवर गत पेखी, बिनु अनि अग्र आकार न देखी;

ओरु स्थावर परवत जमी जेता, भाल तिलक सम अग्रही तेता. ॥९॥

અઢારલક્ષ સ્થાવર જાતિની ગતિ તપાસતાં અણિઅગ્રના આકાર સિવાયની દેખાતી નથી. વળી વિધવિધ પ્રકારનાં પર્વતો તે પણ ભાલતિલકની આકૃતિવાળા છે.

कमल नाभ पृथवि आध्यही निकशे, अति अलंकार भाल विनु विकशें,

विकशत कली दल कमल सलुने, सघरी पंख अनि तिलक नमुने. ॥१०॥

કહેવાય છે કે પૃથ્વીની આદ્યે વેદનારાયણની નાભિમાંથી કમળનો દાંડો સ્ફુરી નીકળ્યો. આ દાંડાને શિખરે કમળ છે. આ કમળ જ્યાં સુધી વિકસિત નથી થયું. ત્યાં સુધી અણીઅંગ્રનો અલંકાર દેખાતો નથી; પણ જ્યારે કમળ વિકસિત થાય છે ત્યારે આ કમળની દરેક દરેક પાખડી અતિ સુંદર હોઈ ભાલતિલકના નમૂનારૂપ દેખાય છે.

शकल अचर गत एही नर अनुपा, भाल तिलक अनि अग्र स्वरूपा,

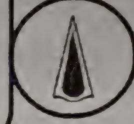
कही गति तिलक अचर सिर जेती, केहं कुबेर अब चर सिर तेती. ॥११॥

સર્વ સ્થાવરની ગતિ અનુપમ હોઈ તેનું સ્વરૂપ અણિઅગ્રવાળા ભાલતિલકરૂપ છે. ઉપર પ્રમાણે સ્થાવરજાતિને માથે જે ભાલતિલક છે તેની ગતિ સમજાવી. સમર્થ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે હવે પછી જંગમજાતિનાં તિલક વિષે વર્ણન કરું છું તે નીચે પ્રમાણે છે.

પંચમ શ્વસંવેદ

જંગમતિલક-ચિંતામણી કંદ-૩

ચોપાઈ

चर ब्रह्मा चतुरानन जेही, संभु सत्वगुन आध्य सबेही,
तेहुनके अरध वरग तन जगता, ऐंसी लक्ष चौलक्ष विवगता. ॥१॥

જંગમજાતિના શિવ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ, આ આદિગુણરૂપ પુરુષોના અર્ક વડે જગતમાત્રનાં શરીરો બંધાયેલાં હોઈ વિદ્વાનોએ ઘાટોના ચોરાસી લક્ષ પ્રકારના વર્ગ પાડ્યા છે.

अवन लोक सुर लोक गगन ही, विविधी भात त्रेहे त्रेहे के तन ही,
त्रीगुन अरघ जग विगत विभागा, जेही जीनसें उत्पन्न कहु रागा. ॥२॥

પૃથ્વી ઉપર વસતા જંગમ આદિ લોકો તથા દેવતાઈ ભુવનોમાં રહેનારા દેવલોકો તથા ગગનમંડળમાં રહેનાર જીવમાત્ર વિધવિધ ભાતનાં શરીરોવાળા હોઈ તરેહ તરેહ પ્રકારના દેખાય છે; પરંતુ આ બધાંના ઘાટરૂપ શરીરો ગુણના અર્ક વડે બંધાયાં છે, તેમાં જે જે ગુણથી જે જે ઉત્પન્ન થયું તેનો અનુરાગ તે તે ગુણ સાથે રહેલો છે. આ વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો.

शब्द स्पर्श रूप रस ओरु गंधा, पंचतत्त्व सहीतम शिव द्वंधा,
इंद्रि साज दश अज उत्तपानी, प्रथक प्रथक पिंड मांही रचानी. ॥३॥

શિવજીના તમોગુણરૂપ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ તથા પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ થયેલાં છે, તેમ જ રજોગુણરૂપ બ્રહ્માજીના અર્કથી દશ ઇંદ્રિયો થયેલી હોઈ આ શરીરમાં પૃથક્ પૃથક્ ગોઠવાયેલી છે.

ओरु विष्नुके अंतःकरण चौनां, चतुर अवस्था रेह जेही भोवनां,
प्रसिध स्त्रष्ट तन एही स्थुला, सरल शक्त व्यापक अनुकूला. ॥४॥

સત્ત્વગુણરૂપ વિષ્ણુના અર્કથી ચાર અંતઃકરણ અને ચાર અવસ્થા થયેલાં છે અને તે સ્થૂળ શરીરરૂપ ભુવનમાં રહેલાં છે ઉપરના આ ત્રણે ગુણોના અર્ક વડે ચોરાસી લક્ષ પ્રકારના ઘાટ રચાયેલા હોઈ પ્રસિદ્ધ સ્થૂલરૂપે દેખાય છે. આ ત્રિગુણાત્મક જગતમાં સ્થૂળરૂપ ઘાટોમાં સરલતાપૂર્વક વ્યાપક શક્તિ રહેલી છે.

धारन पिंड अकड अहंकारा, अणु आध्ये ब्रह्माण्ड ही सारा,
सोही निज अंश संच गुण शिवके, अवनी रचि जाजव कीता दिवके. ॥५॥

અણુરેણુથી લઈ બ્રહ્માંડ સુધીના ચૌદ લોકનાં સર્વ શરીરોને આ અહંકારગણે અક્કડ ધારણ કરી રાખ્યા છે. આ અહંકારગણરૂપ જે અંશ તે શિવજીનો હોઈ સર્વ ઘાટોમાં

પૃથ્વીની આદિથી જ સિંચાયેલો છે.

सात्विक गुन तन स्वान्ति शकलमें, ब्रह्माके रजोईन्द्री विकलमें;
शक्ति सरल तुम कही जेही आगु, प्रोये एही तत्त्व शकल तिनधागु. ॥६॥

વિરાટનાં સર્વ શરીરોમાં જે કંઈ શાન્તિ દેખાય છે તે ગુણ સત્ત્વગુણનો છે તેમ જ ઇંદ્રિયોમાં રજોગુણયુક્ત વિકળતા દેખાય છે તે ગુણ બ્રહ્માનો છે. આગળ હું કહી ગયો છું કે શક્તિ સરલતાપૂર્વક દરેક ગુણના ઘાટમાં રહેલી છે. આ રહેલી શક્તિરૂપ દોરામાં ઉપરના ત્રણે ગુણ પરોવાયેલા છે. આ ત્રણે ગુણ જેમાં પરોવાયેલા છે તે શક્તિ ત્રણે ગુણથી પર આવેલી છે.

दरस अदरस साध्य चक्रवरति, सूक्ष्म स्थुल अणु प्रोये प्रकृति,
एही परकार निगम चौहु कहेवु; निज उत्पन्न गति अगमही रहेवु. ॥७॥

દૃશ્ય, અદૃશ્ય તથા સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને અણુરેણુની આદ્ય લઈ ચક્રવર્તી સુધી સર્વ ઘાટોમાં પ્રકૃતિ પરોવાયેલી હોઈ આજ પ્રકૃતિને લીધે ઘાટ માત્રના ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ દેખાય છે. આ પ્રમાણે ચાર વેદે પ્રતિપાદન કરેલું છે, પરંતુ નિજ-ઉત્પત્તિની ગતિ અગમ્ય છે.

शक्ति धागु वटवल अकडाइ, भये निरंजन पुरुषके अंश पाइ;
आगु शक्ति जीनसें उत्तपानी, फेरी तेही पुरुष भाश सरसांनी. ॥८॥

જ્યારે નિરંજન પુરુષનો અંશ શક્તિમાં આવ્યો ત્યારે આ શક્તિરૂપ ધાગામાં વળ પરોવાયો. આ વળ વડે શક્તિ દરેક ઘાટને અક્કડ રાખે છે. આ શક્તિ નિરંજન-પુરુષથી ઉત્પન્ન થઈ છે અને તેમાં ભાસ પણ તેનો જ આવેલો છે એથી જ આ શક્તિ સરસ સુંદરતાવાળી શાણી દેખાય છે.

सोही श्रुति कहत पुरुष ब्रह्महेजा, अण इच्छा उत्पन्न गत सहेजा.
ज्यौं रविते उतपन अपनिरा, फेरी सोसत गत सहेज सहीरा. ॥९॥

જેને આપણે આદિપુરુષ નિરંજન કહીએ છીએ તે જ પુરુષે આદ્યશક્તિને ઉત્પન્ન કરી છે. આ આદ્યશક્તિને ઉત્પન્ન કરનાર પુરુષને માટે વેદ કહે છે કે પરબ્રહ્મના હેજરૂપ આદિપુરુષ નિરંજન ઉત્પન્ન થયા છે. આ પુરુષની ઉત્પત્તિ માટે બ્રહ્મને ઇચ્છા થઈ નથી, પણ સહેજાસહેજ ઉત્પન્ન થયા છે; જેમ સૂર્યથી પાણી સહેજાસહેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ પાણીનું શોષણ જે થાય છે તે પણ સહેજાસહેજ છે.

दिनकरकु अप उपज न भावु, सोसत पोसत सहेज सभावु;
मारुत सें तन आभ्र जमाई, सुन शकल मल रहत छवाई. ॥१०॥

સૂર્યને પાણી ઉત્પન્ન કરવાનો ભાવ નથી પણ સહેજાસહેજ પોષણ તથા શોષણ થયા જાય છે. વળી વાયુથી વાદળરૂપ ઘાટનો જમાવ થતો હોઈ આખું એ શૂન્ય મળથી છવાઈ જાય છે.

विलसत सहेज उपजतही येसे, मारुत धरत न इच्छ करासें;
बिनु बादल काहु गगनही चोले, करही प्रले ब्रह्मान्डही डोले. ॥११॥

આકાશમાં છવાયેલું વાદળ સહેજાસહેજ વિલસાઈ જાય છે અને ઉત્પન્ન પણ સહેજાસહેજ થાય છે. આમ, વાદળ ઉત્પન્ન કરવાની અને વિલસાવવાની ઈચ્છા વાયુમાં નથી. આ મહદ્ આકાશના ચોલા (પોલાણ)માંથી કોઈ કાળે દશ્ય અને અદશ્ય આ બંને વાદળમાં રહેલી અમી વિલસાઈ (વિલાઈ) જાય ત્યારે બ્રહ્માંડ ડોલી ઊઠે. કારણ કે આ બ્રહ્માંડનું બંધારણ પાણી છે, આ પાણીનો નાશ થાય ત્યારે બ્રહ્માંડનું બંધારણ છૂટું પડી જાય છે. જ્યારે બ્રહ્માંડમાં પાણીનું હેજમાત્ર રહેતું નથી ત્યારે બ્રહ્માંડમાં અદશ્ય રહેલા અગ્નિનું બળ વધી જાય છે. આ વધેલા બળે કરીને બ્રહ્માંડભરને ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે, એનું નામ મહદ્ પ્રલય છે.

निज नभ भभक शब्द अण इच्छा, भयेहु आकाशमातविनु वंच्छा;
धरें तेही शब्द शक्त अदभुता, लोक शकल जुगकीये भये भुता. ॥१२॥

નિજ નભરૂપ આકાશમાંથી શબ્દનો રણકારો થાય છે તે આકાશને આ શબ્દોચ્ચાર કરેલાની ઈચ્છા નથી છતાં શબ્દ થયો, આ શબ્દને ગત-શબ્દ જાણવો. જેને ગત આકાશ કહે છે એ જ આ શબ્દ - આકાશ છે. આ શબ્દ રૂપ આકાશથી જગતભરનાં આદિ માતા જે શક્તિના નામથી ઓળખાય છે તે થયાં છે, પણ મૂળ અવિગત આકાશમાં આ ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છા નથી. જ્યારે ગતશબ્દરૂપ આકાશને વિશાળ અદ્ભુત શક્તિએ ધારણ કર્યું ત્યારે ચૌદે લોકના સર્વ લોકો પંચભૌતિક ઘાટવાળા થયા.

तित नभ नाद भयेउ अनुकरता, ईत साम्रथ क्रत शब जुग हरता,
त्रीये दृष्टांत ज्ञान जेही कहेवु, पुरुष ब्रह्म ते यौ अनुभयेवु. ॥१३॥

શુદ્ધ અવિગત આકાશમાંથી જે જે સહેજાસહેજ ગતઆકાશરૂપ નાદ થયો તે જ નાદ સમસ્ત લોકના કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે (અને તેને જ જ્યોતિ-નારાયણ વા આદિપુરુષ નિરંજન વા ઈશ્વર તરીકે વેદે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. વળી આ નાદ જેને વિષે વર્ણન કરીએ છીએ તે શમદમરૂપે છે.) આ નાદરૂપ ઈશ્વરનું આ બાજુ અપાર સામર્થ્ય દેખાતું હોઈ કૃત્યમાત્રના કર્તાહર્તા તેઓ પોતે છે. ઉપરનાં ત્રણે દષ્ટાંત જગતમાત્રની ઉત્પત્તિ સહેજાસહેજ થઈ છે એવું સાબિત કરવાને વેદે કહેલાં છે. ઉપરના દાખલા લઈ વેદે સિદ્ધ કર્યું છે કે નિર્વિકલ્પ

બ્રહ્મમાંથી આદિપુરુષ સહેજાસહેજ ઉત્પન્ન થયા છે.

निज उपजण करता हंग नांही, गगन पवन पावक कीशमांही,
त्यौं गति ब्रह्म म्रम मांनुभावा, उपजे निरंजन सहेज सभावा. ॥१४॥

આ જગતની સહેજાસહેજ ઉત્પત્તિ થઈ છે એવો મર્મ બતાવવા વેદાંત ઉપરનાં ત્રણ દષ્ટાંત આપી સાબિત કરે છે અને કહે છે કે ગગન, પવન અને પાવક, એ કોઈમાં કર્તા તરીકે હંગ નથી છતાં સહેજાસહેજ ઉત્પત્તિ તેમાં થાય છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મ પણ નિરવિકલ્પ હોઈ કોઈ પણ પ્રકારના ભાવવાળું નથી, છતાં તેમાંથી મહાનુભાવ આદિપુરુષ નિરંજન સહેજાસહેજ ભાવે ઉત્પન્ન થયેલા છે.

आम्र नाद अप क्रतहर्त तंतु, पुरुष प्राक्रम ब्रह्माण्ड अनंतु,
उपज खपत गत करन नखेदु, रहत सदा पद ब्रह्म अछेदु. ॥१५॥

અભ્ર એટલે વાદળ, નાદ એટલે શમદમરૂપે રહેલો શબ્દ અને અપ એટલે સઘનઘનરૂપ પાણી, આ ત્રણ તત્ત્વ કર્તાહર્તા એટલે સર્જનાર અને નાશ કરનાર રૂપ છે, તેવી જ રીતે ચૌદલોકરૂપ જગતના મહાન પરાક્રમી આદિ પુરુષ નિરંજન હોઈ આ અનંત બ્રહ્માંડના રચઈતા છે; આમ ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ થયાં જ જાય છે, પણ પરબ્રહ્મ આ સર્વથી સદાને માટે નિરાળું હોઈ કોઈ પણ તત્ત્વને સ્પર્શ્યા સિવાય અભેદ રહેલું છે.

ब्रह्म सनातन आद्य सर्वनुं, कोटी कल्प जुग अनंत अरबनु;
सकल चराचर व्यापक पदही, वेदवचन वदीत सदचिदहीं. ॥१६॥

જેની અનંત અબજ યુગો અને કરોડો કલ્પની પણ ગણતરી થઈ શકે નહિ તેવું સનાતન બ્રહ્મ સર્વ લોકનું આદિ હોઈ સચરાચર વ્યાપક છે. આમ, સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મનો મુદ્દો વેદવચન વડે સાબિત કર્યો છે.

ओरु आनंद सहित पद सरलु, लहत मरम कोई कोइक जवरलु,
अखंड डंडम अद्वैतवित सभरा, चौं दशोदश ठसरस धरसधरा. ॥१७॥

આ આનંદયુક્ત સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મરૂપ પદ અતિ સરલ છે. આ વિષેનો ખરો મર્મ કોઈક જ વિરલા પુરુષો જાણે છે. આ બ્રહ્મ અખંડ ડંડાકાર અદ્વૈત વિત્તરૂપે દશે દિશામાં ઠસરસ; સભરાભર ભરપૂર ભરાયેલું છે અને બ્રહ્માંડભરનાં સઘળાં દ્રવ્યોની ધારણારૂપ છે.

इन्द्रि अगोचर स्वरपर महादु, त्रीगुणातित जेही आद्य अनादु;
ब्रह्मलक्ष एही सकल सरावा, निगम नेति नहि भाव अभावा. ॥१८॥

આ બ્રહ્મ ત્રણે ગુણોથી રહિત આદિ-અનાદિનું હોઈ ઈન્દ્રિયોથી અગોચર અને

પ્રણવથી પર મહદ્દરૂપે રહેલું છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચયાત્મક કરનાર વિદ્વાનોએ આ બ્રહ્મલક્ષને તારવી તેનાં ખૂબ વખાણ કર્યા છે. વળી, ભાવાભાવ રહિત આ બ્રહ્મનો પાર ન પામવાથી નિગમે પણ નેતિ કહી છે.

(આમ, ઉપર પ્રમાણે વેદે જે સહેજાસહેજ ઉત્પત્તિ કહી છે તેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે છે.)

ताहीते निरंजन केही विधि उपना, जक्त सहित जाकेवत सुपना;
सोहीं मम मर्म कहेहु मजभुता, सुनहो संत पंडित समजूता. ॥१९॥

હે પંડિતો અને સંતજનો ! જગતમાત્ર જેને સ્વપ્નવત્ છે. એવા આદિ-પુરુષ નિરંજનની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ વિષેનો મજબૂત મર્મવાળો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો.

बिनुं अंकुर बीज उगही ना अवनि, देखो बिलोक वांक भवभवनी;
अनंत कोट जुग घन अपरलये, बिनहु बिजग धरा कवहु न पलये. ॥२०॥

અઢારલક્ષ સ્થાવર જાતિનાં અંકુરો ન હોય તો પૃથ્વીમાંથી કંઈ પણ ઊગે નહિ. આ વિધવિધ પ્રકારનો વળ અંકુરોમાંથી નીકળે છે. આમ, યુગોના યુગોથી જે પ્રભાવ ચાલતો આવ્યો છે તે અવલોકનપૂર્વક વિચાર કરીને જુઓ. અનંત કરોડ યુગ સુધી આ પૃથ્વી ઉપર પાણી પડે તો પણ અંકુર સિવાય પૃથ્વીમાંથી કંઈ પણ ઊગશે નહિ.

सोही बीजके जुगमे कुन करता, जुवो पंडित ज्ञानी धरी सुरता;
लोक चतुरदश पंड ब्रह्मांडा, शक्ति सहित बीजग तन इंडा. ॥२१॥

હે પંડિતો અને જ્ઞાનીઓ ! આ પૃથ્વીમાંથી જે અંકુરો ઊગે છે તે તથા બ્રહ્માંડભરના ચૌદલોક તથા શક્તિની આદ્ય લઈ મહીમંડઇંડનાં સર્વ શરીરોનો કર્તા કોણ છે તે સુરતા ધરીને જુઓ.

ताहीते अगम रहे बीज करनारा, पंडित ज्ञानी मन करहो विचारा;
सोही बीजक निरंजनहीसे नीकरे, इंड कटाक्ष पोमी पर बीखरे. ॥२२॥

હે પંડિતો વા જ્ઞાનીઓ ! આ બીજનો કરનાર કોઈ અગમ્ય પુરુષ છે. તમારા મન સાથે વિચાર કરીને જુઓ તો જણાશે કે આ બીજ નિરંજનથી ઉદ્દ્ભવેલું હોઈ પૃથ્વીની આદ્ય લઈ મહીમંડઇંડ સુધી વિખરાયેલાં છે.

अवनी सकल अंकुर जब भयेउ, विविधीभात वनखंड निपयेवु;
एकएकपे अन्योअन्यही अनंता, झरीझरी बीज भयेहु नहि अंता. ॥२३॥

જ્યારે આ પૃથ્વી સર્વ અંકુરોવાળી થઈ ત્યારે વનખંડીની આદ્ય લઈ વિધવિધ ભાતનાં અંકુરો ઉદ્દ્ભવ્યા. એક એક અંકુરથી અન્યોઅન્ય પરાવાર ઝરીઝરી અંત ન લાવી શકાય

તેટલા બીજરૂપ અંકુરો થયાં છે.

त्रीये दृष्टान्त कहेहु जेही आगु, त्यौं चोथा बीजग अनुरागु;
शून्य शब्द आभ्रण रवि नीरु, बिनु बंछन ज्यौं धरत शरीरु. ॥२४॥

ઉપર બ્રહ્મની સહેજાસહજ સાબિતી માટે ત્રણ દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે તેને લગતું આ બીજરૂપ અંકુરનું ચોથું દૃષ્ટાંત હોઈ તેની પણ તેવી જ સહેજાસહેજ ગતિ છે. જેમ શૂન્યથી શબ્દ, પવનથી આભ્ર, અને સૂર્યથી પાણી બિન-ઈચ્છાએ સહેજાસહેજ થયેલાં છે તેમ.

त्यौं बीजग अवनि पख उरे, आपही आप अचानक स्फूरे;
अवनि तोय नहि इच्छ उपजकी, सेहेज स्वभाव नीपज रजतजकी. ॥२५॥

તેવી જ રીતે બીજમાત્ર પૃથ્વીના પેટાઅંતરમાંથી આપોઆપ અચાનક ઊગી નીકળે છે. આ બીજને ઊગાડવાની પૃથ્વીને તથા પાણીને ઈચ્છા નથી; માત્ર સહેજાસહેજ ઊગે છે.

त्यौं निजब्रह्म भोमीगत भावु, करतव करन इच्छ नहि चाहावु,
जडनहि अवन्य ब्रह्म नहि जडही, पण नहि उपज शक्ति सडभडही. ॥२६॥

જેમ બ્રહ્મ અકર્તા તેમ પૃથ્વી પણ અકર્તારૂપ છે. બ્રહ્મથી સહેજાસહેજ ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ પૃથ્વીથી પણ સહેજાસહેજ અઢારલક્ષ સ્થાવર-જાતિ ઉગે છે વળી પૃથ્વી જડ છે અને બ્રહ્મ જડ નથી તથાપિ સહેજાસહેજ ઉત્પન્ન થવાની શક્તિ બંનેમાં સભરાભર હોઈ એકસરખી રહેલી છે.

ज्यौं बीजग निरंजन निरमयेउ, लोक सकल जडतन कृत भयेऊ,
त्यौं चैतन बीजग जीव अंशु, ब्रह्म भोम उदितव जुग वंशु. ॥२७॥

જેમ નિરંજન રૂપ બીજનું નિર્માણ થયું તેનાથી સર્વલોકનાં જડ-શરીરોરૂપ કૃત થયું છે તેવી જ રીતે ચૈતન્યરૂપ અંશ અને બીજના અંકુર રૂપ જીવ બ્રહ્મભૂમિકામાં નિર્માણ થયેલા હોઈ સ્થાવર-જંગમ બંનેનો વંશ વૃદ્ધિ પામેલો છે.

जड चैतन उभये बीज मरमु, एककी जांमण जमी एककुहे ब्रह्मु;
ब्रह्मभोम चैतन बीज जामे, जड बीजग अवनि वृद्ध पामे. ॥२८॥

જડચેતન ઉભય જે બીજ તેનો મર્મ આ પ્રમાણે છે. એક બીજનું જામણ પૃથ્વી છે અને બીજાનું જામણ બ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મભૂમિકામાં જેનું જામણ છે તે ચૈતન્ય બીજથી ઓળખાય છે અને જેનું જામણ પૃથ્વી છે તે જડ બીજથી ઓળખાય છે.

जड बीजग निरंजनहीसें भयेउ, जीव चैतन बीज कीने निरमयेउ;
काजी पंडित ओरु संत समेतु, करो एही खोज जबीतो बडवेतु. ॥२९॥

સ્થૂલાદિ ધર્મવાળાં બીજ આદિ શરીરો નિરંજનથી થયાં છે એમ વેદાન્તે નક્કી કર્યું છે ત્યારે હે કાજીઓ, પંડિતો અને સંતજનો ! કહો, આ બીજના અંકુરરૂપ જીવ અને ચૈતન્યને કોણે નિર્માણ કર્યાં છે ? ન સમજાય તો ખોજ કરો જેથી તમો મહદ્ જાણના વેત્તા થશો.

चैतन अंश जीव अंकुरा, न भये ब्रह्मसे आप निज नुराः
सोही नुरके नुरी अकल अभेदा, लहत न मर्म शास्त्र चहु वेदा. ॥३०॥

નિજ નૂરરૂપ ચૈતન્ય અંશ અને બીજમાત્રનાં અંકુરો એ બ્રહ્મથી થયેલાં નથી, આ ચૈતન્યરૂપ નૂરનો નૂરી અકળ અને અભેદ છે. આ મર્મ શાસ્ત્ર તથા વેદ જાણતા નથી.

सहु ओरले पद रहे अटकाइ, शक्ति निरंजन गुनजश गाई;
निज करता गत कोहु न कहेतु, जीने करीया जीव बिजग सचेतु. ॥३१॥

પ્રથમથી જ જગત માત્ર શક્તિ, નિરંજન આદિના ગુણ ગાવા લાગ્યું. આ ગુણ જેના ગવાય છે તે પદ ઓરલાં હોઈ આ બાજુનાં છે, તેમાં સર્વ અટકી રહ્યા, જેથી જેણે બીજરૂપ અંકુરો સચેતન કર્યાં છે તે નિજ કિરતારની ગતિને કોઈ પામી શક્યું નથી.

सर्व सिद्धांत सार गत अंतु, बरनेहु ब्रह्म निराल अचंतु,
बिनहु चैतन सृष्टि क्यौं करी सरजी, कहो पंडित ज्ञानीगुन धरजी. ॥३२॥

હે વિદ્વાન પંડિતો ! પરબ્રહ્મ નિરાળું, અચંત, સર્વ સિદ્ધાન્તના અંતિમ સારરૂપ, સંકલ્પ-વિકલ્પ રહિત કહો છો તો તેણે ચૈતન્ય અંશ સિવાય આ સૃષ્ટિ કેમ અને કેવી રીતે સર્જી તે કહેશો ?

जेही हम ब्रह्म अवन कर ठांना, सोहु तुमही सिद्धान्त बखांना;
पादु पाण्य बिनु कर्म अजापु, अंतःकरण इंद्री बिनु थापु. ॥३३॥

હે બ્રહ્મવિદ્ભાવવાળા વિદ્વાન પંડિતો ! તમે વેદાન્તના ન્યાયે બ્રહ્મને હાથ પગ નથી તેમ જ અંતઃકરણ યુક્ત ઇંદ્રિયો પણ નથી જેથી કોઈ પણ પ્રકારના કર્મ સિવાયનું હોઈ પ્રણવનો અજંપો પણ તેમાં નથી એમ બ્રહ્મ-સિદ્ધાન્તની સ્થાપના કરો છો અને ખૂબ વખાણો છો, પરંતુ ઉપર બતાવેલા ન્યાયે કરી અમે આ બ્રહ્મને અવ્યક્ત પૃથ્વીરૂપ ગણી બીજનાં અંકુરો તથા ચૈતન્ય અંશોને રહેવાનાં ભુવન તરીકે સ્થાપના કરીએ છીએ, કારણ કે આ બ્રહ્મ સમસ્ત દ્રવ્યો આદિ તત્ત્વોને ઉત્પન્ન થવાંની ખાણરૂપ છે અને સમસ્ત ચૈતન્ય અંશોનું મૂળ ભુવન હોઈ પૃથ્વીરૂપ સર્વને ધારણ કરીને રહેલું છે.

पंचतत्त्व गुण रहित अकर्ता, सोहु क्यौं करी भये जक्तके कर्ता,
त्रीये दृष्टान्त सहेज उत्पन्नका, आम्र नीर रवि शब्द गगनका. ॥३४॥

હે વિદ્વાનો ! પરબ્રહ્મ પંચતત્ત્વ, ગુણ આદિ રહિત અકર્તારૂપે છે અને વાયુથી અભ્ર રવિથી નીર અને ગગનથી શબ્દ, આ ત્રણ દૃષ્ટાંતોથી બ્રહ્મમાંથી સહેજાસહેજ જગત ઉત્પત્તિ થાય છે એમ આપનું માનવું છે, તો વિચારપૂર્વક ખ્યાલ કરો કે આ અકર્તા બ્રહ્મ જગતનો કર્તા છે એમ કહેવાને શો આધાર છે ?

कहु तीनके कर्ता पुनी सोइ, सुनहो संत श्रोताहु सबकोई;
गगन शब्द निरंजनके हकारा, बोलत पुरुष ज्यौं देवल भकारा. ॥३५॥

સમર્થ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે બ્રહ્મમાંથી જગતની સહેજાસહેજ ઉત્પત્તિ થઈ છે એવું સમજાવવા વેદે ઉપર પ્રમાણે દૃષ્ટાંતો આપેલાં છે; પણ ઉપરની ખરી જાણના અભાવે આ દૃષ્ટાન્તોનું સ્વરૂપ સહેજાસહેજ વર્ણવ્યું છે તે વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું તે, હે સંતસજ્જનો ! સાંભળો. શૂન્યમાંથી શબ્દ સહેજાસહેજ થયો છે એમ માનો છો પણ આદિપુરુષ નિરંજનથી આ મહાન શબ્દ ઉદ્ભવ્યો છે. જેમ દેવાલયમાં કોઈ પુરુષ જોરથી બોલે તો આખું દેવળ ગર્જી ઊઠે છે તેવી જ રીતે મહીમંડઇંડરૂપ વિરાટમાં આદિપુરુષ નિરંજનથી કોઈ કાળે આકાશવાણી થાય છે જે વિરાટ ભરમાં પ્રસરી જાય છે. આ ન્યાયે આ શબ્દના કર્તા આદિપુરુષ નિરંજન હોઈ તે સહેજાસહેજ ઉત્પન્ન થતો નથી.

समदम पवन चरल गति वामे, तस तेज आभ्रण पुनी जामे;
ज्यौं ग्रथ शीत संबंध गत जेसे, त्यौं ग्रथ पवन तप्त शीत तेसे. ॥३६॥

જ્યારે વિરાટમાં પવનની ચરલગતિ વિરામ પામે છે તે સમયનો પવન શમદમરૂપે સ્થિર થયો છે. જ્યારે પવન આ પ્રમાણે શમદમ થાય છે ત્યારે વિરાટનો સૂક્ષ્મ અગ્નિ જાગૃત થઈ તપી ઊઠે છે તે સમયે આકાશમાં વાદળાનો જમાવ થાય છે. જેમ ઘી ઠંડક લાગતાં જામી જાય છે તેવી રીતે વિરાટમાં રહેલા અગ્નિનો સંબંધ પવનને લાગતાં આ પવન ઘીની માફક જામી જતો હોઈ શમદમરૂપે થઈ જાય છે. પવનમાં અગ્નિતત્ત્વનો વિભાગ રહેલો છે. એથી કરી પવનના શમદમ કાળે તેમાં રહેલો અગ્નિનો ભાગ તપી ઊઠે છે. જેમ જેમ અગ્નિનો ભાગ તપતો જાય છે તેમ તેમ પવન વધુને વધ જામતો જાય છે. (વિરાટમાં આ પ્રમાણે પવન જામે ત્યારે આ બાજુના લોકોને અકળામણ, ઘામ કે ધખારો બહુ થાય છે.)

धरत रजोगुन रविकर जबही, झरत नीर व्रज वत गत तबही;
त्रीयाही भोम भगवत् व्रज ग्राहाये, खाण चतुर तन उर उपजाये. ॥३७॥

જ્યારે સૂર્યનાં કિરણોમાં રજોગુણ આવે ત્યારે ઉપર પ્રમાણે ધૃતવત્ જામી ગયેલા પવનમાંથી વીર્યરૂપે બુંદ થઈ પાણી પડે છે. આ પાણીરૂપ બુંદને સ્ત્રીરૂપ પૃથ્વી પોતાના

ભગસ્થાનરૂપ ઉદરમાં ગ્રહણ કરીને ચાર ખાણના ઘાટોને ઉત્પન્ન કરે છે.

उपजत गुन तमो दिनकर घोरा, शोषतही अप कीरनी करी जोरा;
ओरु खट ऋतु पुनी याहीते उपानी, त्रिगुन धारनसें सो कहहुनिदानी. ॥३८॥

જ્યારે સૂર્યમાં ઘોર તમોગુણનું પરિવર્તન ચાલે ત્યારે આ પૃથ્વી આદિ પ્રદેશમાં પડેલા પાણીનું સૂર્ય પોતાનાં જોરદાર કિરણો વડે શોષણ કરી લે છે, વળી સૂર્યમાં ત્રણે ગુણોનું પરિવર્તન અવરનવર થયા કરે છે તેથી કરીને છ ઋતુઓ આ સૂર્યથી થયેલી છે; આ વિષે નિશ્ચયાત્મક કહું છું તે સાંભળો.

रजो ओरुसत्व संजुक्तही आदिता, व्रतत सकलमांही ऋतु जबी सीता;
रहत सतोगुन क्रत रजु छीमा, जाहीसें जगतमांही ऋतु गति हीमा. ॥३९॥

જ્યારે સૂર્યનાં કિરણોમાં રજોગુણ અને સત્વગુણ આ બંને ભેગા વર્તતા હોય ત્યારે આ સત્ત્વરજો-ગુણયુક્ત કિરણો જે જે દેશ, મુલક કે પરગણામાં પડે તે તે દેશમાં શીત એટલે શિશિર ઋતુનો અમલ થાય છે, આ પ્રમાણે શિશિર-ઋતુના ચાલતાં અમલમાં જ્યારે કિરણોમાં રજોગુણ ઓછો થઈ જાય અને સત્ત્વગુણ એકલાનું જ વર્તન રહે ત્યારે આ સત્ત્વગુણી કિરણો જે જે દેશમાં પડ્યાં હોય તે તે દેશમાં હેમંતઋતુનો અમલ થાય છે.

रजो ओरु तमो सुरमिलितसंजोगा, ऋतु वसंतही जबी खीलत अमोघा
विसरत गुन रजो तमो रहे जबही, ग्रीष्मकाल ऋतु लगतहे तबही. ॥४०॥

જ્યારે સૂર્યનાં કિરણોમાં રજો અને તમોગુણ મિશ્ર વર્તતા હોય ત્યારે સુંદર રળિયામણી વસંતઋતુ ખીલી ઊઠે છે. જ્યારે કિરણોમાંથી રજોગુણ વિરામ પામે અને તમોગુણ એકલો રહે ત્યારે ગ્રીષ્મઋતુનો અમલ તે તે પ્રદેશમાં થાય છે.

तजी तमोगुन रजोगुन सुर धरही, ऋतु वर्षा लगत जगत जल भरही,
याही रजोमांही तमो करत ही प्रवेशा, ऋतु शरद म्रदुल व्रतत सर्व देशा.॥४१॥

સૂર્યનાં કિરણો તમોગુણનો ત્યાગ કરી રજોગુણ ધારણ કરે ત્યારે વર્ષાઋતુ શરૂ થતી હોઈ જગતને પાણીથી તરબોળ કરે છે. વળી સૂર્યનાં ચાલુ રજોગુણી કિરણોમાં તમોગુણ પ્રવેશ કરે કે તરત જ મૃદુલ કોમળ સ્વભાવવાળી શરદઋતુ તે તે દેશમાં વર્તે છે.

कबहुक गुन तमो व्रतत वर्षाकाला, महा भयंकर पोमी परत दुकाला;
स्वप्ने रजोगुन उपजत भाना, बिनऋतु व्रषत जे घनही निदाना. ॥४२॥

વર્ષાકાલ વખતે સૂર્યનાં કિરણોમાં કદાચ તમોગુણનું વર્તન થાય તો પૃથ્વી ઉપર ભયંકર દુકાળ પડે તથા સૂર્યની સ્વપ્રાવસ્થામાં રજોગુણી કિરણોનું વર્તન થાય તો બિનઋતુએ એટલે કે ગમે તે ઋતુમાં વરસાદ થાય.

शीत ओरु हीम बसत गुन ह्रदये, रहत लिंग स्थान वषाई ऋतु शरदये;
नयन निवास सुरके गुन करही, ऋतु वसंतही ओरु ग्रीष्म समरही. ॥४३॥

શિશિરઋતુ અને હેમંતઋત સૂર્યના હૃદયસ્થાને રહેલી છે તેમ જ વર્ષાઋતુ અને શરદઋતુ સૂર્યના લિંગસ્થાને રહેલી છે તથા સૂર્યના નયનસ્થાને ગુણનો અવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે જે તે દેશમાં વસંતઋતુ અને ગ્રીષ્મઋતુ વર્તે છે.

रहत गलित त्रतीयेहु गुन जेही, वर्तत आवंत्रही सकल घट तेही;
याहीके सफुर विना ऋतु वर्षाकाला, परत अचानक विश्वही दुकाला. ॥४४॥

જ્યારે સૂર્યમાં વર્તતા ત્રણે ગુણોનું વર્તન સર્વાંગ શરીરમાં વિરામ પામી જાય તે સમય આ ગુણોની સ્ફુરણા સ્ફુરતી નથી, ત્યારે આ સમય જો વર્ષાકાળનો હોય તો અચાનક આખાય દેશમાં દુષ્કાળ પડે. અર્થાત્ વર્ષાકાળે જ્યારે જ્યારે ગુણોનું વર્તન વિરામ પામે ત્યારે ત્યારે દુષ્કાળ પડે.

एही खटऋतु गुन सुरके समागु, सहेज होत कहत कीये सो विभागु;
अवनी तोय कंचन ओरु खंडा, दीये दृष्टांत लहेरी नंग भंडा. ॥४५॥

વેદાન્ત કહે છે કે આ જગત સહેજાસહેજ થયું છે. તેની સાબિતી માટે તે કહે છે કે માટી એક અને પાત્ર અનેક; તથા પાણીની લહેર, તથા સોનાના વિધ વિધ દાગીના, તેમ જ ખાંડની અનેક પ્રકારની મીઠાઈ જે બને છે તે, આ બધાનાં નામ, રૂપ અને ગુણ ઓગળી જાય ત્યારે માટીનાં પાત્ર માટી રૂપે. સોનાના દાગીંના સોનારૂપે, પાણીથી થયેલી લહેર પાણીરૂપે અને ખાંડથી થયેલી મીઠાઈ ખાંડ રૂપે જ રહે છે; તેવી જ રીતે પરબ્રહ્મ સમજવું. આ પ્રમાણે પરબ્રહ્મનો નિર્ણય કરી જગતમાત્રની ઉત્પત્તિ સહેજાસહેજ વર્ણવી છે. સમર્થ પરમગુરુ કહે છે આ જગત સહેજાસહેજ થયું નથી પણ તેના કર્તાસકર્તા સત્કેવલ છે આ જગતરૂપ કૃત કર્તા સિવાય નથી બન્યું એ પુરવાર કરવા માટે સૂર્યનું દૃષ્ટાંત આપી ઉત્પત્તિનો ક્રમ બતાવ્યો છે એટલે કે સૂર્યમાં ગુણોના સમાગમે કરીને છ ઋતુઓનું પરિવર્તન થાય છે. આ સઘળાં પરિવર્તન સૂર્યથી જ હોઈ તેના કર્તારૂપે સૂર્ય છે.

तेसेही ब्रह्म वेदांत बखांनां, चौदलोक, नंग भंड उत्पाना;
भंड कुलाल लहेरी अप पवना, नंग सोनार कीयेहु क्रत सहुना. ॥४६॥

જગતની સહેજાસહેજ ઉત્પત્તિની સાબિતી માટે વેદાન્તે ઉપરનાં દૃષ્ટાંતો આપી પરબ્રહ્મનાં ખૂબ વખાણ કર્યા છે પણ દયાળુ પરમગુરુ કહે છે કે માટીનાં પાત્રોનો કર્તા કુંભાર, દાગીનાનો કર્તા સોની, પાણીમાંથી જે લહેર ઊઠે છે તેનો કર્તા પવન અને વિધવિધ મીઠાઈનો કર્તા કંદોઈ હોઈ કર્તા સિવાય બન્યાં નથી.

बिनु कर्ता नंग उपजत नांहि, अवनी तोय कंचन खंड मांही;
त्यौं अप अवन कनक ब्रह्म तेसे, बिनु कर्ता जुग उत्पन्न केशे. ॥૪૭॥

ઉપરનાં ચારે દૃષ્ટાંતને મૂળ ગણી મહદ્ બ્રહ્મની સરખામણી કરવા વેદાન્તે તે ઘટાવ્યાં છે પણ આ ચારે દ્રવ્યોમાંથી કર્તા સિવાય બન્યા નથી; એ ન્યાયે બ્રહ્મરૂપ દ્રવ્યમાંથી આ ચૌદલોકરૂપ વિધવિધ પ્રકારના ઘાટ બન્યા તે કોણે બનાવ્યા ? વળી પૃથ્વી, પાણી સોનું અને ખાંડ, આમાંના કોઈમાં કર્તવ્ય-શક્તિ દેખાતી નથી તેવી જ રીતે બ્રહ્મ પણ અકર્તા છે, તેમ જ લહેરનો કર્તા પવન જે લહેરથી જુદો હોઈ અલગ છે. તથા માટીનાં પાત્રોનો કર્તા કુંભાર જે માટીથી જુદો હોઈ તે માટીથી અલગ છે, તો આ ન્યાયે અકર્તા પરબ્રહ્મમાંથી આ પરબ્રહ્મ અલગ રહી જગતમાત્રની ઉત્પત્તિ કરનાર કર્તા કોણ ?

समशक्ति सचराचर सर्वमां, अवनी तोय कंचन पंडवमां;
अधिक शक्ति विनु उपजेन घाटा, त्यौ सम ब्रह्मसे क्यौं भयेहे वैराटा. ॥૪૮॥

પૃથ્વી, પાણી અને સુવર્ણથી લઈ શરીર સુધીના સઘળા ઘાટોમાં સમશક્તિ સચરાચર વ્યાપક રહેલી છે; આમ છે છતાં આ સમશક્તિથી કોઈ ઘાટ આદિની રચના થતી નથી, પણ બહારની કોઈ વિશેષ શક્તિવાળો પુરુષ મંથન કરે ત્યારે આ સમશક્તિ જાગ્રત થાય છે અને ત્યારે જ આ ઘાટોની શરૂઆત થાય છે; તેવી જ રીતે સમશક્તિરૂપ અકર્તા બ્રહ્મમાંથી કોઈ અધિક શક્તિવાળા મહદ્. પુરુષ સિવાય વિરાટ કેવી રીતે થયું ?

ताहीते खोज पंडित करो संतु, क्यौं अटकेहु ब्रह्मज्ञान अतंतु,
बिन तंतु तन तुम क्यौं पावा, पंचतत्त्व गुन क्यांसेही आवा. ॥૪૯॥

કંઈ પણ જેમાં વિત્ત નથી એવાં બ્રહ્મમાં, હે પંડિતો ! શા માટે અટકી રહ્યા છો ? આ બ્રહ્મથી કોઈ પર વસ્તુ છે તેની ખોજ કરો. વળી બ્રહ્મમાં કોઈ તત્ત્વ નથી, તો ગુણયુક્ત પંચતત્ત્વવાળું શરીર તમે કેમ કરીને પ્રાપ્ત કર્યું ! આ શરીર મળવાનું કારણ શું અને ઘડ્યું કોણે એ જરા વિચાર કરી જોશો ?

इंद्रि साज अंतःकरण उरा, ज्योति शक्ति त्यौं तंत सफुरा,
तंत सकल एही कीनहु बनाये, तुमही तो ब्रह्म निराकारही गाये. ॥૫૦॥

મહદ્બ્રહ્મના ઉદરમાં સ્થાવર-જંગમથી લઈ આદ્યશક્તિ અને જ્યોતિ-નારાયણ સુધી આ સર્વનાં ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણયુક્ત ઘાટરૂપ શરીરો તેમાં જંગમ આદિનાં વ્યિષ્ટિ અને દેવતાઈ આદિનાં સમષ્ટિ શરીરો રચાયેલાં છે હે પંડિતજી ! કહો, આ બધાંય તત્ત્વો આદિ સાજની રકમો કેમ કરીને થઈ અને કોણે બનાવી ? કારણ કે તમે તો નિર્વિકલ્પ, નિરાકાર બ્રહ્મનું વર્ણન કરો છો; તેનાથી તો રેખામાત્ર થતું નથી તો પછી આ અનંત તબક્કાઓ

ખગાકાર શૂન્યને વિષે ગોઠવાયા છે તે આ બધાઓને ધારણ કરીને કોણ રહ્યું છે અને આ મહાન વ્યવસાય કોણ કરે છે તે કહેશો ?

निराकार ब्रह्म सम सरभरही, अधिक सामृथ कर्ता सब करही;
सोही निजकर्ता कारण पद परम, वेद कतेब न जानत मरम. ॥५१॥

હે પંડિતો ! નિરાકાર બ્રહ્મ સમશક્તિરૂપ હોઈ સરભર ભરાયેલું છે; આથી જ આ બ્રહ્મમાં કર્તવ્યશક્તિ નથી. આનાથી અધિક સામર્થ્યવાળા સકર્તા સર્વના સર્જનહાર હોઈ આ પરમ બ્રહ્મના કારણરૂપે છે. તેમના મર્મને વેદ તથા કુરાન જાણતાં નથી.

जेही कर्ता कीये तंत एही सरभी, आप तंतु विना तंत सगर्भी;
सोही कर्ता कुनहु नहि चीना, सहु ओरले पदारथ ब्रह्मभीना. ॥५२॥

કિરતારે આ ચૌદ લોકરૂપ જગતનાં જે તત્ત્વો રચ્યાં છે તે હિરણ્યગર્ભરૂપ ગતિવાળાં છે, અને કિરતાર પોતે આ બધાંય તત્ત્વોથી રહિત હોઈ અલગ છે, આ અલગ રહેલા કિરતારને કોઈ ચીની શક્યું નથી; કારણ કે આ બધાય તબક્કાઓમાં વસતા સર્વ લોકો આ બાજુના પદાર્થોના ચળકતા રંગમાં રંગાયેલા હોઈ તરબોળ રહે છે. તેઓ આ નિહંગપતિની પરમજાણની ખોજ કેવી રીતે કરી શકે !

निज पदारथ निरंजन महामाया, अन्योअन्य तीनु जुग उपजाया;
सोही बीजग निरंजन हम गाये, ब्रह्मभोम उपजन बहु पाये. ॥५३॥

સૃષ્ટિની આદ્ય નિજપદાર્થરૂપ નિરંજન અને મહામાયા આ બંનેના પરસ્પર સંજોગે કરીને જે પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ તેનાથી ત્રણે લોકની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. આમ, નિરંજન એક બીજનું સ્વરૂપ હોઈ આ બીજના સંજોગે બ્રહ્મરૂપ ભૂમિકામાંથી વિધવિધ પ્રકારનાં પારાવાર બીજ ઉદ્‌ભવ્યાં છે.

ज्योति बीजग ब्रह्मअवनि आकारा, तुम जन जानो एही निज कीरतारा,
अहो पंडित ज्ञानी घर शोधो, बिनुं जाने क्यौं जग परमोधो. ॥५४॥

હે પંડિતો ! બીજરૂપ જ્યોતિનારાયણ તથા બ્રહ્મભૂમિકા ને જ તમે નિજકિરતાર કહો છો પણ આ તમારા ખરા કિરતાર નથી. હે જ્ઞાનિઓ ! તમારા નિજ કિરતારની શોધ કરવી હોય તો નિજઘર વિષે શોધખોળ કરો. તે તો તમે જાણતા નથી તો પછી જગતને શા માટે પરમોદો છો !

तुम नहीं चीनत आद्य तुमारा, तो केसे चीनो निजपति किरतारा,
आद्य तुमारी शक्ति ओरु ज्योति, ब्रह्मक्षेत्रमही भये हे उध्योति. ॥५५॥

હે પંડિતો ! તમે પોતે તમારા આત્મસ્વરૂપને ચીનીને ઓળખી શક્યા નથી તો પછી સકર્તા સર્જનહારને ક્યા ન્યાય વડે ચીનીને ઓળખી શકશો ? કારણ કે આદ્ય-શક્તિ અને જ્યોતિનારાયણને તમે તમારા કિરતાર માનો છો પરંતુ આદ્યશક્તિ અને જ્યોતિનારાયણ તો બ્રહ્મભૂમિકામાંથી ઉદ્‌ભવ્યાં છે.

एही सब कर्ता सो निजपद नांही, तुम तो सकल भूलो उनहुकी मांही;
भूलेहु आप ओरनकु भूलावो, जक्त सकलमांही करी करी दावो. ।।५६।।

હે પંડિતો જ્યોતિનારાયણ અને આદ્યશક્તિને તમે કર્તા માનો છો પણ તે નિજપદરૂપ આપણા કર્તા નથી, છતાં તમો બધા શક્તિ તથા જ્યોતિમાં ભૂલા પડ્યા છો. અરે ! જગતમાં તમારી માન્યતાનો દાવો રાખી તમે તો ભૂલ્યા અને જગતને પણ ભૂલાવ્યું.

सगुण निर्गुण दोहु पक्ष दृढवाइ, करत बोध बुधके मत ठाइ;
सगुण शक्त गुण ज्योत समेतु, निर्गुण ब्रह्म न्हेंकरमही नेतु. ।।५७।।

ગુણ, શક્તિ અને જ્યોતિની આદ્ય લઈ સગુણ પક્ષ સ્થાપ્યો તેમ જ ન્હેં - અક્ષરરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મની સ્થાપના કરી વેદે કર્મનો નિષેધ કર્યો છે. આ સગુણ, નિર્ગુણ બંને પક્ષ દૃઢ કરાવવા વિદ્વાનોએ ઠાવકી બદ્ધિ વડે ખૂબ ઉપદેશ કરી મતનો જમાવ કર્યો છે.

वेद पुराण शास्त्र मत एही, तीनहुकी पर पद परम सदेही;
अपरंपार पार तीनु पारी, पुरुष अजोन्य सुगम शुभकारी. ।।५८।।

વેદ, પુરાણ અને શાસ્ત્રોનો મત ઉપર પ્રમાણે છે, પરંતુ સ્વદેહરૂપ પરમપદ આ બધાઓથી ઉપર આવેલું હોઈ પારાવાર જે બ્રહ્મ તેનાથી પણ પર આવેલું છે. આ પદના વાસી અજન્મા પુરુષ સુગમ હોઈ શુભકારી છે.

सगर्भ शुद्ध सनातन तनही, अटल सदा पद सधर सदनही;
सद् चिद् आनंद कंद पर पोते, सरल सत्ता जीनुं सकल उद्योते. ।।५९।।

હિરણ્ય ગર્ભરૂપ જે શુદ્ધ સનાતન પદ તે સદાય અચળરૂપે હોઈ તેણે સર્વલોકને ધારણ કરેલા છે. આ સર્વલોકને ધારણ કરનાર એવું જે ભુવન તે જ સચ્ચિદાનંદ કંદરૂપ હોઈ આ સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મમાં તેનાથી પર રહેલા સકર્તા સત્‌કૈવલની સરલતાપૂર્વક સમશક્તિ આવી ત્યારે વિધવિધ પ્રકારના સર્વ લોકોનો ઉદય થયો.

रहत शून्य अजरायल अरसु, जहां ब्राजही कैवल निज परसु;
अगम भोम तेही अकथ कथाना, सदासदोदित सर्वातीत स्थाना. ।।६०।।

મહાશૂન્ય અંતરિક્ષ, અજરામર હોઈ અગમ્ય તથા અકથ્ય તેમ જ સદા સદોદિત છે.

વળી સર્વ લોકથી આ મહાશૂન્યરૂપ ભુવન પર આવેલું છે. આ પર આવેલા ભુવનમાં સકર્તા સત્‌કૈવલ આ ભુવનને સ્પર્શીને બિરાજેલા છે. અર્થાત્ આ અંતરિક્ષ આવેલું મહાશૂન્ય એ જ તેમનું સિંહાસન છે.

सर्व उत्कृष्ट शिखर घर सोइ, बिनु कैवलकर्ता नहि कोई;
सोइ़ी कैवलपद आद्य अनादु ब्रह्म ज्योत शक्ति गुन आदु. ॥६१॥

સર્વ શિખરોમાં શ્રેષ્ઠ મહાશૂન્યરૂપ શિખરમાં સકર્તા સતકૈવલ સિવાય બીજા કોઈનો નિવાસ નથી. આ કૈવલ કર્તા અનાદિના હોઈ બ્રહ્મ, જ્યોતિ, શક્તિ અને ગુણ આદિનાં છે.

तेही कर्ता महाद अखंड उजासा, व्यापक ब्रह्म जेनुं तेज प्रकाशा;
जीव अंश बीजग पुनी तीनके, कैवल आद्य सनातन जीनके. ॥६२॥

જેના ધામમાં અખંડ અજવાળું છે એવા મહદ્ સકર્તા સત્ કૈવલ હોઈ વ્યાપક બ્રહ્મ તેજ તેમનો પ્રકાશ છે. જેનો પ્રકાશ સનાતન છે એવા જે સકર્તા સત્ કૈવલ તેમણે જ નિરંજનરૂપ બીજના અંકુરરૂપ જીવ અને ચૈતન અંશ રચેલા છે.

प्रथम बीजग निरंजनही अंकुरा, अणीअग्रेव तन भयेहु सफुरा;
तिलक भाल निरंजन गत जोती, तेज पुंज अणीअग्र उद्योती. ॥६३॥

અનાદિ ખગાકાર શૂન્યમાં પ્રથમ નિરંજનરૂપ બીજમાંથી જે અંકુરની સ્ફુરણા થઈ તે સ્ફુરણાની ગતિનું સ્વરૂપ અણિઅગ્રવાળું છે. આ સ્ફુરણા એ જ મહદ્ જ્યોતનું સ્વરૂપ હોઈ ભ્માલતિલકરૂપે છે. મહાશૂન્યમાંથી આ પ્રમાણે તેજ; પુંજ એટલે જ્યોતિરૂપ અણિઅગ્રવાળું સ્વરૂપ ઉદ્‌ભવ્યું છે.

ओर सकल जीव त्रिगुण समेता, अणिअग्रेव लख उपज सहेता;
स्थिर स्थावर आगम हम बरने, अणिअग्रेव तन सब बन बरने. ॥६४॥

ત્રણ ગુણની આદ્ય લઈ જીવમાત્રની ઉત્પત્તિ થવામાં જે હેતુ રહ્યો છે તે હેતુનો લક્ષ અણિઅગ્રવાળો છે જે ઝીણી દષ્ટિથી જોતાં જણાશે. વળી સ્થાવરજાતિનાં દરેકે દરેક ઝાડ ભ્માલતિલકરૂપ અણીઅગ્રવાળાં છે તે વિષે આગળ વર્ણન કરેલું છે.

अब जंगम गतमत कहु सारा, अणीअग्रेव भव सकल पसारा;
त्रिगुण शक्ति सुरलोक समेतु, अणीअग्रेव तन सकलन केतु. ॥६५॥

ત્રણ ગુણની આદ્ય લઈ શક્તિ અને દેવલોક સુધીના જંગમજાતિમાત્રનાં શરીરોની ગતિ અણિઅગ્રવાળી હોઈ આ શરીરો વડે જ સર્વ જગતનો પ્રસારો થયો છે. આ બધી જંગમજાતિના સારાય પ્રસારાની ગમગતિ ધજાદંડની માફક અણીઅગ્રવાળી છે તે વિષે કહું છું.

पादु पांण्य अंगुरी अनी वेसा, श्रवण नेन अनी दसन विशेषा;
ओरु नासा लिंगस अनि रुपा, रोम सकल अनी अग्र अनुपा. ॥६६॥

હાથ, પગ અને આંગળાંનો ઘાટ જોતાં અણિયાળો દેખાય છે. વળી કાન, નેત્ર. દાંત નાસિકા, લિંગસ્થાન અને શરીર ઉપરનાં સઘળાં રૂવાંટાં પણ અણિયાળાં હોઈ આ દરેકની ગતિ અણિયાળી દેખાય છે.

निखशिख कुचन सहित अनि राजे, रसना रसिक अनी अग्र बिराजे;
पंच तत्त्व अब कहु समजाइ, तिलकभालवत् गत सब ताइ. ॥६७॥

રસિક જિહ્‌વા તથા કુચસ્થાનથી (સ્તન) લઈ નખશિખ પર્યંત સર્વાંગ શરીરો અણિયાળી ગતિએ બિરાજેલા છે. પંચતત્ત્વોની ગતિ પણ ભાલ તિલકરૂપ છે તે વિષે સમજાવું છું તે સાંભળો.

श्रवण व्योम रसना अप सारा, नयन तेज अवनि गंध ठारा;
पवन तुचा सपरस तन सारु, रोम रोम अणिअग्र आकारु. ॥६८॥

આકાશમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થયો તે અણિયાળો હોઈ શ્રવણને સાંભળવાની ગતિ તે પણ અણિયાળી છે. સઘન ઘનમાંથી ઉત્પન્ન થતું પાણી અણિયાળી ગતિવાળું હોઈ પૃથ્વી ઉપર અણિયાળી ગતિએ પડે છે. ખટરસ સ્વાદની પરીક્ષા જિહ્‌વા અણિયાળી ગતિએ કરે છે. આંખ અણિયાળી દૃષ્ટિએ તેજ (રૂપ)ની અને નાસિકા અણિયાળી ગતિએ ગંધની પરીક્ષા કરે છે. પવનનો સ્પર્શ ત્વચાને થતાં આ ત્વચા અણિયાળી ગતિએ પરીક્ષા કરે છે. આમ, સર્વાંગ શરીર અને રોમેરોમ અણિઅગ્ર આકરવાળાં છે.

पंचतत्त्व इंद्री सुख एही, भालतिलक मे आणिअग्र सनेही;
बानी चतुर अणिअग्र वखानु, परा पश्यंती मध्यमाही वैखरानुं ॥ ६९॥

પંચતત્ત્વનાં મુખ ઇંદ્રિયો છે, આ ઇંદ્રિયો પંચતત્ત્વોની ગતિ વા વિકાસને ઓળખે છે. આ ઓળખવાની ગતિ ભાલતિલકરૂપ હોઈ અણિઅગ્રના સ્નેહરૂપ દેખાય છે. વળી પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈખરી, આ ચાર વાણીની ગતિ અણિઅગ્રરૂપ હોઈ તે ગતિનાં હું વખાણ કરું છું તે સાંભળો.

पराहि शून्य श्रवण अनिवारे, पश्चंती ऊँकार अनिरेख शिर धारे;
घडन घाट मध्यमा अनी उरा, वैखरी द्वार अनी स्वरही सफुरा ॥७०॥

પરાવાણીનું સ્વરૂપ શૂન્યરૂપ હોઈ તેનું સ્રવણ એટલે ઝરણું (ઝરવું તે) અણિયાળું છે. આ પરાનું જે અણિયાળું ઝરણ તે પશ્યંતીનું સ્વરૂપ હોઈ ૐકારે પોતે અણિયાળી રેખ વડે તેને માથે ધારણ કરેલું છે. હવે ૐકારના ઝરણરૂપ જે મધ્યમાં વાણી છે તે

અણિયાળી ગતિએ શબ્દમાત્રનો ઘાટ ઘડે છે અને વૈખરી વાણી દ્વારા આ શબ્દોનો સ્વર જે સ્ફુરે છે તે ગતિએ અણિયાળો છે.

घडन घाट मध्यमा अनि केसे, भयेहु अक्षर अनिगत ताइ तेसे;
त्रिगुण तंत अणिअग्र समेती, सुनहो संत तीनु समज सचेती. ॥७१॥

આ મધ્યમા વાણીમાં જેની સાથે જે જે પ્રકારે આલોચન થાય છે તે તે પ્રકારના ભાવવાળા અણિયાળા અક્ષરો બંધાય છે. આ અક્ષરો જેના પરત્વે જે જે ભાવવાળા બંધાય છે તે તે પ્રમાણે તે સ્ફુરે છે. આ સ્ફુરણાના સ્વરૂપની ગતિ અણિયાળી છે. વળી ત્રણ ગુણનું તંત્ર પણ અણિઅગ્રરૂપ છે એ વિષેની સમજ આપું છું તે, હે સંતજનો ! સચેત થઈને સાંભળો.

प्रथम रजो संबंधही जेही साधे, नेनकटाक्ष अणिअग्र सनांधे;
द्वितीयो सत्तो गुण सर्व सुख पूरी, गलित वचन अनि दोहु कर जोरी. ॥७२॥

પ્રથમ રજોગુણનો સંબંધ જે જન સાધે છે તે અણિયાળી નજરે સરસંધાનની માફક પોતાની રજોગુણ-ભાવવાળી વક્રદષ્ટિ નાખે છે. આ લક્ષણાનું સ્વરૂપ અણિયાળું છે. બીજું સત્વગુણનું સ્વરૂપ સર્વ સુખની પૂરીરૂપ હોઈ કોઈ માનવ વા દેવ પરત્વે બંને હાથ જોડી ગલિત વચને પ્રાર્થના કરીએ છીએ; આ પ્રાર્થનાનું સ્વરૂપ અણિયાળું છે.

त्रीतीये तमोही अहंकार उद्योति, तेही गति अग्र ज्वाल अनी ज्योति;
तिलक भाल सम त्रिगुन सनातु, ताहीते सकल तन भये अणियातु. ॥७३॥

ત્રીજો તમોગુણ તે અહંકારરૂપે પ્રકાશે છે તેની ગતિ જ્યોતિરૂપ જ્વાળાવાળી હોઈ અણિ અગ્રરૂપે છે. આ પ્રમાણે આ ત્રણે ગુણનો નાતો ભાલતિલકરૂપ હોઈ આનાથી જ સર્વલોકનાં શરીરોની ગતિ અણિયાળી થયેલી છે.

अंतःकरण चतुर अणि भेषा, करन बोध गति जुग उपदेशा;
चित्त चितवंन संकल्प मन सारा, घडन घाट बुध तोलत अहंकारा. ॥७४॥

ચતુષ્ટય અંતઃકરણનું સ્વરૂપ અણિ અગ્રરૂપ હોઈ તેની અણિઅગ્ર ગતિ વડે વિદ્વાનો જગતને ઉપદેશ કરે છે. વળી ચિત્તની લક્ષણા ચિંતવન, મનની લક્ષણા સંકલ્પ, બુદ્ધિની લક્ષણા ઘાટ ઘડવા તે અને અહંકારની લક્ષણા તોલ કરવો તે છે.

कहहु ताय अणिअग्र बखांनी, जेही जाकी गतमति कति छानी
सकल वस्त रज अज लगी जेही, प्रोइ मनवृत्ति अणिअग्र सनेही. ॥७५॥

જેની ગતિમતિની લક્ષણા અતિ ગુપ્ત છે એવાં આ અણિઅગ્રવાળા અંતઃ કરણનાં

વખાણ કરું છું; તેમાં પ્રથમ મન અંતઃકરણથી અણુથી લઈ બ્રહ્મા સુધીનાં દરેકે દરેક શરીરોમાં અણિઅગ્રરૂપ મનોવૃત્તિઓ સ્નેહપૂર્વક પરોવાઈને રહેલી છે.

त्रिविधी रस्व समलीत ठसवेदा, गडेहु अग्र होइ लेइ वुध भेदा;
सोही निज भेद कहेहु संसारा, खटही शास्त्र मत पुरान अढारा; ॥७६॥

ત્રિવિધ રસ્વ એટલે અકાર, મકાર અને ઊકાર, આ ત્રણ માત્રાઓ સમલિત ઠસરસ વેદરૂપે છે; તેને પ્રાપ્ત કરવા કોઈ મહાન પુરુષો બુદ્ધિરૂપ અણિ અગ્ર વડે અંદર ઊતરીને આ ત્રણે માત્રાઓને ખોજપૂર્વક ભેદી નાંખી જેનું જેવું સ્વરૂપ છે તે તે પ્રમાણે તેમાં રહેલો નિજભેદ આ સંસારના સઘળા લોકો આગળ, વેદ, શાસ્ત્રો તેમ જ પુરાણો રૂપે કહી સંભળાવે છે. આ પ્રમાણે જે ભેદ સંભળાવે છે તે પ્રકાર બુદ્ધિનો હોઈ ભાલતિલકરૂપ છે.

चित चिंतवन तन रहतही घेरा, छनत सार अणिअग्र नमेरा;
दृढ मजबूत हरदेही अहंकारा, कढेहु तोल कंटहीक संसारा. ॥७७॥

ચિત્તના ચિંતવનનું સ્વરૂપ અતિ ઘેરું હોઈ આ ચિત્તરૂપ અણિ વડે સર્વ વસ્તુને છીણી સારરૂપે વસ્તુરૂપ મુદ્દો તારવે છે. હૃદયસ્થાને દઢ મજબૂત અહંકાર રહેલો છે. આ અહંકાર સંસારભરમાં કાંટાની માફક તોલ કરવાવાળો છે.

सोही कंटव अणि अग्र सरेखु, कहेहु अहंकार हम जबी अनीवेखु;
शरीरशोधन सर्व एही कनुकर्म, तिलकभालवत रस्वगति मर्म. ॥७८॥

આ અહંકારરૂપ કાંટો અણિ અગ્રરૂપ છે અને આ અણીએ વસ્તુ ચઢાવી તોલ કરનારો છે. આથી જ આ અહંકારને અણીના વેશવાળો કહું છું, વળી શરીરનું શોધન કરવામાં સંપૂર્ણ અનુકૂળ છે. આ ઉપરથી આ અહંકારરૂપ રસની ગતિનો મર્મ ભાલતિલકરૂપ છે.

दश अवतार विष्णु के घरे जेही, अणीअग्रेव तन सकल सबेही;
कोहुके पादुपाण कोहु पुछ मुखा, बिनहु अग्र अनी नहि तनरुखा. ॥७९॥

વિષ્ણુના જે દશ અવતારો થયા તે બધાનાં શરીર અણિ અગ્રવાળાં હોઈ કોઈને હાથપગ તો કોઈને મુખ તથા પુચ્છ હોઈ આમ કોઈ પણ દેહનો ચહેરો અણિઅગ્રવાળા અવયવો સિવાયનો છે જ નહિ.

शेष सकल स्त्रष्टही शिर धारु, याहीके पुछ फनी अनीही आकारु;
जीव लक्ष बावीश अपजाति, अनीअग्रेव तन सकल विजाति. ॥८०॥

સમસ્ત સૃષ્ટિને ધારણ કરનાર એવા જે શેષજી તેમના પુચ્છ તથા ફેણ અણિયાળાં છે. વળી બાવીસ લક્ષ જળચરજાતિના દરેકેદરેક ઘાટ વિધવિધ પ્રકારના હોવા છતાં તે દરેકનાં શરીર અણિઅગ્રરૂપ છે.

पंच चतुर कुल नाग नरेशु, मुछ पुछ अनीअग्र सरेशु;
पर्वत कुल अष्टांग अनुपा, भालतिलक अनीअग्र निरुपा. ॥८१॥

શેષનારાયણના કુળમાં વૃદ્ધિ પામેલા નવકુળ નાગ છે. આ બધાનાં મુછપુચ્છયુક્ત શરીર અણિ અગ્રવાળાં છે તથા સુંદર શોભાવાળા આઠે કુળના પર્વતો ભાલતિલકરૂપ અણિઅગ્રવાળા છે.

पशु पंखी ओरु कीट पतंगा, अनीअग्रेव तन सकल उतंगा;
कोहुकी चंच पर काहु करपादु, कोहु सींगपुछ अनीअग्र अनादु. ॥८२॥

પશુ, પક્ષી, કીટ અને પતંગ, આ બધી જાતિનાં શરીરો ઉત્તમ અણિ-અગ્રરૂપ છે. કોઈને ચાંચ અને પાંખ તથા કોઈને હાથ-પગ તો કોઈને શિંગડાં તથા પુચ્છ, આમ અનેક પ્રકારના ઘાટ હોવા છતાં આ બધાય અણિઅગ્રરૂપ છે.

रुद्रही बाण एकादश लिंगु, भालतिलक अनीअग्र उतंगु;
शक्ति कल संसार सरांनी, अणी अलंकार शिर पर निशांनी. ॥८६॥

રુદ્રનાં અગિયાર બાણ જે લિંગથી ઓળખાય છે તે ઉત્તમ અણિઅગ્રવાળાં હોઈ ભાલતિલકરૂપ દેખાય છે. આખાય સંસારના મહાકવિઓ જે સ્ત્રી જાતિનાં વખાણ કરી ગયા તેમણે જે જે અંગનાં વર્ણન કર્યાં તે તે અંગનિ નિશાનીઓ લક્ષમાં લઈ અલંકારપૂર્વક અણિઅગ્રરૂપે વર્ણવી છે.

भ्रगुटि नेन नासा अनीअग्रू, वेधे सकल कामी कुल नगरु;
देव सकलके देवल अवनिके, भालतिलकवत् अग्र अनीके. ॥८४॥

ભ્રુકુટિ, નેત્ર અને નાસિકા અણિઅગ્રરૂપ હોઈ તે સર્વ કામાંધ નુગરાઓનાં હૃદયને વીંધે છે. પૃથ્વી પરનાં સઘળાં દેવાલયો અણિઅગ્રવાળાં હોઈ ભાલતિલકરૂપ દેખાય છે.

शस्त्र सकल भहुविधि मतमतके, कीरखी राछ क्षत्री नरपतके,
अनीअग्रेव कर सकल धरनकु, तुप्त बंधु अनी करन धरनकु. ॥८५॥

ખેડૂતનાં રાચરચીલાં (ઓજારો) તથા ક્ષત્રિયો અને રાજાઓનાં વિધવિધ હથિયારો જેને તેઓ પોતાના બંધુ સમાન ગણી ખૂબ ખુશ થઈ હાથમાં ધારણ કરે છે, તે તે તમામ શસ્ત્રો અને ઓજારો અણિયાળા છે.

देव सकल शशी सुर उडघनही, अनीअग्रेव कीरणी सर्व तनही;
निगम चतुर चुर चुर स्वर सुरती, अणीअग्रेव व्याक्रण रुचा फुरती. ॥८६॥

સર્વ દેવલોકો તથા સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારામંડળ, આ બધાઓનાં શરીરોમાંથી

અણિઅગ્રરૂપ કિરણો નીકળે છે. બ્રહ્માજીએ નિજવસ્તુની શોધખોળ કરવા પ્રણવના ચૂરેચૂરા કરી શ્રુતિરૂપે ચાર વેદ રચ્યા છે. આ ચાર વેદ તથા વ્યાકરણ અને ઋચા (વેદમંત્રો)ની સ્ફુરણાનું સ્વરૂપ અણિઅગ્રવાળું છે.

प्रवण चाप रसना कर ठांनी, निगम बाण अणी कर्ण बेधांनी;
एही अभिप्राय कहेहु सुनो संतो, सकल जीव क्यौं भये अणितंतु. ॥८७॥

પ્રણવરૂપ ચાપ (મનુષ્ય) ને રસના એટલે જીહ્વારૂપ હાથમાં ગ્રહણ કરી નિગમરૂપ બાણને છોડતાં આ નિગમરૂપ બાણની અણીથી ભલભલાંના કાન વીંધાય છે. આ બધાય જીવોનાં શરીર અણિયાળાં કેમ થયાં તે વિષેનો અભિપ્રાય કહું છું તે, હે સંતજનો સાંભળો.

निज कैवलसे सकल जब भयेवु, अणिअग्रेव अंकुर उत्पयेवु;
अणी अंकुर आयेहु इतधरसे, फेरी अणी करत जावन उत घरसे. ॥८८॥

જ્યારે નિજ સકર્તા સત્‌કૈવલથી સર્વલોક ઉદ્‌ભવ્યા ત્યારે પ્રથમથી જ અણિઅગ્રરૂપે અંકુરો ઉત્પન્ન થયાં છે. આમ, પ્રથમથી જ અણિઅગ્રરૂપે તે ઘેરથી આ બધાંય અંકુરો આ બાજુ આવ્યાં છે. જ્યારે ફરી પાછાં આ અંકુરો અણિઅગ્રરૂપ થશે ત્યારે તે નિજઘર પ્રાપ્ત કરી શકશો.

विश्व सकल तन सर्व आणी आसे; निज चैतनगत सेहेज प्रकाशे;
कैवलपद सरभर उस देशा, भयेहु अग्र तांही करन प्रवेशा. ॥८९॥

ચૌદલોકનાં શરીરો આશયયુક્ત અણિઅગ્રરૂપ હોઈ નિજ ચૈતન્યની ગતિ આ અંકુરમાં આવી ત્યારે અંકુરમાં રહેલા આશયનો પ્રકાશ થયો. કૈવલના પદરૂપ વ્યાપક બ્રહ્મમાં સર્વત્ર રચાયેલા અંકુરરૂપ ઘાટોમાં ચૈતન્ય અંશોએ પ્રવેશ કર્યો.

ज्यौं नरपतद्वारेही सर्व दीना, जोडही पाण अणिअग्र आधीना;
त्यौं कैवल नरपतही जीवनकु, अणीअग्रेव स्तुति सर्व तनकु. ॥९०॥

જેમ રાજાના દ્વારે સર્વ લોક અણિઅગ્રવત્ બંને હાથ જોડી દીનતાપૂર્વક આધીન થઈને ઊભા રહે છે તેમ ચૌદલોકની આદ્ય લઈ અનંત મહીમંડઈંડનાં નૃપતિરૂપ સકર્તા સત્‌કૈવલ હોઈ આ બધાય તબક્કાઓમાં જીવમાત્ર અણિઅગ્રરૂપે સ્તુતિ કરતા હોય તેમ વસેલા છે.

जेसेही भोमी सजड सन्लारी, गडत खील अणीअग्र आकारी.
यौं कैवलहि पोमी परिपुरा, गडत आस जीव अणीअंकुरा. ॥९१॥

જેમ સજ્જડ પૃથ્વીમાં અણિયાળો ખીલો હોય તો જ જઈ શકે છે તેવી જ રીતે કૈવલરૂપ પરિપૂર્ણ ભૂમિમાં જીવ આશયયુક્ત અણિયાળા અંકુર વડે ખીલાની માફક પ્રવેશી

શકે છે.

आपही आप गडही नहि कीला, त्यौं जीव मोक्षही लहत नएकीला;
गाडेहु कील पुरुष जमी गडही, यौं सतगुरुमें कैवल जीव भडही. ॥९२॥

જેમ ખીલો પોતાની મેળે કોઈ વસ્તુમાં પ્રવેશી શકતો નથી તેમ જીવ એકલો મોક્ષ મેળવી શકતો નથી; પરંતુ કોઈ પુરુષ જમીનમાં ખીલો ઘાલે તો જરૂર જઈ શકે છે તેમ જીવને સત્‌ગુરુ કૈવલ સાથે ભેટો કરાવી શકે છે.

ताहीते सकल सतगुरु करो खोजा, बिनहु मोक्ष वृथा क्यौं खुवोरोजा;
हो सतगुरु साम्रथ जगमांही, तेहु तोलना सरभर कोहु नांही. ॥९६॥

હે અંશો ! ઉપર કહ્યા મુજબ વૃથા દિવસો ગુમાવ્યા સિવાય જો મોક્ષ મેળવવાની ઈચ્છા હોય તો સદ્‌ગુરુની ખોજ કરો. જેની તુલના ન થઈ શકે એવા સમર્થ સદ્‌ગુરુ હયાત છે તો પછી મુંઝવણ શાની હોય !

कैवल पद अदबद अजमाली, पावतही जेही गुरु करत दलाली;
कैवलपद सद्‌गुरु नहि भीनु, सलंगसुतर सरभर लोलीनु. ॥९४॥

કૈવલ અને પદરૂપ ભગવાન કરુણાસાગર અદબદ હોઈ ગુપ્ત રહેલા છે; આમ છે છતાં ગુરુરૂપ દલાલ કરો તો પ્રાપ્ત કરી શકાશે. વળી કૈવલ અને પદરૂપ સદ્‌ગુરુ સરભર, લોલીન, (તલ્લીન એકાકાર) સળંગસૂત્રવત્ હોઈ ભિન્ન નથી; તેમ જ,

एकमेक अद्वैत गमगतही, मीले सदगुरु कैवलपद पतही;
कैवलपद् करुणामय रहेउ, अणीअग्रेव सर्व भव उतपयेउ. ॥९५॥

સકર્તા સત્‌કૈવલ અને પરમગુરુ એકમેક હોઈ ગમગતિએ તેઓ અદ્વૈત છે; પણ સત્‌ગુરુ મળશે ત્યારે જ કૈવલપદ પ્રાપ્ત થશે. આ કૈવલપદ કરૂણામય હોઈ તેનાથી જ આ બધુંય જગત અણિઅગ્રવત્ ઉત્પન્ન થયેલું છે.

भालतिलक चिंन सब तनु जाये, सकल जीव चरअचर जनाये;
निज चैतन देह आद अविकारु, तिलक भाल तन सब उर धारु. ॥९६॥

ચરાચર જીવમાત્ર જે દેખાય છે તે ભાલતિલકરૂપ ચિન્હયુક્ત દેહવાળા જન્મ પામેલા છે. ભાલતિલકયુક્ત જે દેહ જન્મ પામ્યો છે તે પ્રથમથી જ વિકાર રહિત હોઈ નિજ ચૈતન્યે પોતામાં ધારણ કર્યો છે.

एही परकार सार सर्व खोजु, अणीअग्रेव तनु सकल सरोजु;
याही अनुभव पंडित मम संतु, खटदर्शनं सुनो भेख अनंतु. ॥९७॥

આ પ્રમાણે ખોજ કરીને જોતાં સર્વમાં સારરૂપ એ જણાયું કે જગત ભરનાં સર્વ

શરીરો કમલવત્ અણિઅગ્રવાળા છે. ખટદર્શનના ભેખની આદ્ય લઈ હે અનંત ભેખધારી પંડિતો અને મારા સંતજનો ! ઉપરના અનુભવ પ્રમાણે ખોજ કરીને જોજો.

तिलकभाल हम जबी निरमावा, सकल जीव आसेही भरपावा;
असंख्य लोक गति कीयेहु नमेरा, तिलक भाल चकवेपति मेरा. ॥९८॥

ભગવાન અનંત ભેખની આદ્ય લઈ ખટદર્શન વગેરે ભેખધારીઓને ઉદ્દેશી કહે છે કે આ મારું ભાલતિલક ચકવેપતિ છે અને સર્વ જીવો ભાલતિલકરૂપ સંપૂર્ણ આશયયુક્ત નિર્માણ કરેલા છે; અર્થાત્ અંકુરરૂપ સર્વ જીવોની જે રચના થઈ છે તે જ સાક્ષાત્ ભાલતિલકરૂપ છે. આમ છે છતાં ચૌદલોકમાં વસતા સર્વ લોકો નિર્દય નુગરા હોઈ મારા આ અણિયાળા અંકુરરૂપ ભાલતિલકની ગતિને ઓળખી શક્યા નથી.

ओर सकल करतव उपजुगती, तिलकभालगत विनु नहि मुक्ति;
भालतिलक लक्ष निजपद पाहु, आये जेही गति इत वाही गति जाहु. ॥९९॥

આ બાજુના સર્વલોકોએ જે તિલક ઉપજાવી કાઢ્યાં છે તે કૃત્રિમ હોઈ ઉપલક છે પણ ભાલતિલક સિવાય જીવ માત્રની મુક્તિ કદી થશે નહિ; કારણ કે પરમપદે પહોંચાડવાવાળો ભાલતિલકરૂપ જે નિજલક્ષ તેજ જે ઘેરથી જે ગતિએ આવ્યા તેજ ગતિએ તેજ ઘેર લઈ જનાર છે.

द्वैतरमण नाम रूप गुण वेशा, आवन जावन अणीअग्र प्रवेशा;
निज चैतन तन कछु ना सहावे, जेही चैतन जड द्रष्ट ना आवे. ॥१००॥

હે શુદ્ધ સમજબુદ્ધિવાળા વિદ્વાનો ! હું કહું છું તે સાંભળો ! નામ, રૂપ અને ગુણવાળો વેશ દ્વૈતરમણ કરાવનારો હોઈ આ બાજુ અને તે બાજુ પ્રવેશ કરાવનાર અણિઅગ્રરૂપ અંકુર જ છે. જેને હું નિજ ચૈતન્ય કહું છું તેમાં આમાંનું કંઈ જ નથી અને રહી શકે તેમ પણ નથી. આ કારણને લીધે ભૌતિક શરીરના ઘાટવાળી જડ દૃષ્ટિમાં આ ચૈતન્ય આવી શકતો નથી. આ ન્યાયે ચૈતન્ય સંબંધી ધ્યાનપૂર્વક જોવા શ્રમ કરવો તે વ્યર્થ છે.

सोही चहीतन जबी भये दशरुपा, तिलक भालवत् सकल सरुपा;
निज चैतनके तिलक सर्व देहु, सोही नमुने हम कीये उपलेहु. ॥१०१॥

જ્યારે ચૈતન્યે અણિઅગ્રરૂપ ટોપી પહેરી લીધી ત્યારે આ ટોપીયુક્ત ચૈતન્ય દશ્યરૂપ થયો. આ દશ્યરૂપ થવું એ જ ભાલતિલકનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ નિજચૈતન્યના જે તિલકરૂપ દેહ રચાયા તે જ નમૂના મુજબ મારા કાયમ પંથીઓ માટે આ બહારનું ભાલતિલક નિર્માણ કરેલું છે, માટે બહારના ભાલતિલકના આ નમૂના મુજબ અંદર ખોજ કરીને જોજો.

याहीते सकल खोज कीयेहु निहोरा, तिलकभाल सबके शिर मोरा;
पंथ पक्ष जतमत ज्यौं त्यौं वेशा, खटदर्शन ओरु द्वादश भेषा. ॥१०२॥

ઉપર પ્રમાણે નિહાળીને ખોજપૂર્વક સર્વ લોક જોશો તો ભાલતિલકરૂપ મહોર (છાપ) સર્વના મસ્તકે અનાદિની છેજ એમ દેખાશે. આ અંદરના ખરા તિલકની જાણ બુઝાઈ ન જાય એમ સમજીને સર્વ ભગવતિજનોએ ઉપલક ભાલતિલક કરવું જોઈએ વળી ખટદર્શનની આદ્ય લઈ દ્વાદશ ભેખ તેમ જ સર્વ મતપંથના પક્ષાવલંબીઓએ પોતાના જતમત પક્ષ બાંધી જે જે તિલકના વેશ કર્યા છે તે તમામને માથે ભાલતિલક સરદારરૂપ હોઈ સર્વોપરી છે.

भालतिलक तीनुमांही सरदारा, करेहु लक्ष तनु आद्य विचारा;
निजपदलक्ष पक्ष नहि पाति, सोहीपद अटलही आद्य सनाती. ॥१०३॥

આ બધા મતપંથનાં સઘળાં તિલકોને માથે ભાલતિલક સરદારરૂપ છે. આ તિલકરૂપ લક્ષનું સ્વરૂપ આદ્યના વિચારરૂપ છે. આ પ્રમાણે નિજપદના લક્ષ રૂપ તિલક હોઈ એમાં કોઈ જાતનો પક્ષપાત નથી. આ નિજપદ અચળ, આદ્ય અને સનાતન છે.

पक्ष पंथ मत विविधी विचारा, द्वैतभाव ओरल्या उपचारा;
सोही मम सकल नकलवत वेशा, तिलकभाल उपचार विशेषा. ॥१०४॥

પંથના પક્ષવાળા મતાવલંબીઓએ દ્વૈતભાવવાળા વિધવિધ વિચારો કરી આ બાજુના ઓરલા ઉપચારો ઉપજાવી કાઢી ખરા તિલકના અભાવે તિલકની કૃત્રિમ નકલો કરી છે. આ બધાંય તિલકોથી મારા ભાલતિલકના ઉપચાર વિષેની ગતિ વિશેષ હોઈ શ્રેષ્ઠ છે.

जेही उपचार आद्य अनुसुता, तेही उपचार सकल संजुक्ता;
निज उपचार सार तन देही, भालतिलक वत सर्व सजेही. ॥१०५॥

આ તિલકરૂપ ઉપચાર આદિ વસ્તુરૂપ મુદ્દાની સાથે અનુસ્યુત હોઈ સર્વ અંશો સંયુક્ત રહ્યા છે. આ નિજ ઉપચારના સારરૂપ જે દેહ તેનું સજાવટ સ્વરૂપ ભાલ તિલકવત્ છે.

पसरण पुष्ट संकीरण संखेतु, भालतिलक दोनु अग्र सहेतु;
ताहीते तिलक हम भाल भविता, ताही के आकार सकल तन केता. ॥१०६॥

જ્યારે આ ભાલતિલકરૂપ અંકુરોનો પ્રસારો થાય છે ત્યારે પુષ્ટિ પામેલા દેખાય છે; અને આ પુષ્ટિ પામેલો પ્રસારો સંકુચિત થાય ત્યારે સંકેત એટલે પ્રથમથી કરેલી ગોઠવણ મુજબ અંકુરરૂપે રહે છે. આમ, આ પ્રસારો અને સંકીર્ણ સંકેત આ બંનેનો હેતુ અણિઅગ્રરૂપ હોઈ ભાલતિલકરૂપે છે; એટલા જ માટે કહું છું કે ભાલતિલકના આકાર મુજબ આ

બધાંય શરીરોની આકૃતિ રચાયેલી છે.

रची परपंच लखो न मत भुरी, आदि मम ज्ञान तिलक जुग मुरी;
ज्ञानदृष्टि जुवो सकल विलोकी, दिव्य दृष्टि करी लक्ष अलोकी. ॥१०७॥

પરમ દયાળુ ભગવાન કરુણાસાગર કહે છે કે આ તિલક વિષે જે નિર્ણય કરી બતાવ્યો છે. તે પ્રપંચ નથી, કારણ કે મારું જ્ઞાન આદિ હોઈ તિલક એ જ જગતના મૂળરૂપે છે; માટે જ્ઞાનદષ્ટિથી સર્વ વિલોકન કરીને જોશો તો આ તિલકરૂપ અલૌકિક લક્ષ દિવ્ય દષ્ટિ કરાવનારો છે એમ સમજાયા સિવાય રહેશે નહિ, માટે સ્વાનુભવ કરી જોશો.

द्रष्ट अलोक आत्म अनुभवकी, सोही गति लहत लोक वित्त सवकी;
याही निज द्रष्ट लक्ष मम न्यालो, भालतिलक पख वदित विशालो.॥१०८॥

જે ભગવતિજનની આત્મ-અનુભવથી અલૌકિક દષ્ટિ થાય તે આ દિવ્ય દષ્ટિની ગતિ વડે સર્વલોકના વિત્તને સમજી શકે છે. આ દિવ્યદષ્ટિથી મારા ભાલતિલકરૂપ વિશાળ લક્ષને નિહાળીને જોશો તો યથાયોગ્ય સમજાશે. ચર્મચક્ષુવાળા આ અનુભવ મેળવવા હરીફાઈ કરી શકશે નહિ.

अणि अलंकार सकल तन धजही, ताहीते तिलकभाल भवदिगवजही;
अहो मम सज्जनसंत सुनो सरही, तिलकभाल जाहर जुग धरही. ॥१०९॥

ધ્વજારૂપ અણિઅગ્રવાળો અલંકાર છે અને એવાં ભાલતિલકરૂપ શરીરો સર્વ અંશને પ્રાપ્ત થયેલાં હોઈ સર્વલોકમાં દિગ્વિજય કરાવે છે. અહો ! હે મારા સંતસજ્જનો ! આ મારું ભાલતિલક જગતભરમાં જીત મેળવનાર હોઈ તમો તેને જગજાહેર મસ્તકે ધારણ કરજો.

तिलकभाल सो नवीन नहि नुगता, आद्य अंत तन प्रसंग संजुक्ता;
सकलजीव मम पद पक्ष दक्षु, तिलकभाल अनी सब शिर लक्षु. ॥११०॥

હે સંતજનો ! આ મારું ભાલતિલક તે નવીન નુકતો છે એમ માનશો નહિ કારણ કે આદિથી અંત સુધી તે શરીરની સાથે જોડાયેલું છે જ. આ અણિયાળા તિલકરૂપ જે લક્ષ તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ હોઈ મારા પક્ષના બધાય જીવને આ ભાલતિલકરૂપ દિક્ષા આપેલી છે.

निज कैवलपदके जीव अंशा, भालतिलकके उपासीक हंसा;
जब कैवलपदसे द्वैत पावा, भालतिलक अंक वहांसे गति लावा. ॥१११॥

જ્યારથી જીવ તથા અંશો નિજકૈવલપદથી સર્જાઈને દ્વૈત થવા પામ્યા ત્યારથી જ તે ભાલતિલકની ઉપાસનાવાળા હોઈ આ તિલકરૂપ અંકનો નમુનો ત્યાંથી જ લઈને આવ્યા છે.

सरजी स्त्रष्ट उत्कृष्ट तबनका, तिलकभाल सीक्का आद्य कैवलका;
निजकर्तार उपास जो करहो, तिलकभाल छापा उर धरहो. ।।११२।।

જ્યારે સકર્તા સત્‌કૈવલે ઉત્કૃષ્ટ સૃષ્ટિ સર્જી ત્યારે પ્રથમથી જ ભાલતિલકરૂપ સિક્કો મારેલો છે, માટે જો નિજ કિરતારની ઉપાસના કરવી હોય તો ભાલતિલકરૂપ છાપો તમારા ઉરમાં ધારણ કરજો.

ओर सकल उपासन वरता, अधिक विभूत देख कीये कर्ता;
ताहीके उपासक कर्तव शरीरा, निज चैतन नहि प्रसव परीरा. ।।११३।।

દેવતા આદિની અધિક વિભૂતિ જોઈ જે કર્તા તરીકે પદ સ્થાપ્યાં છે તે બધાંની ઉપાસના આ બાજુની હોઈ ઓરલી છે; કારણ કે કર્તા તરીકે જે પદ સ્થાપ્યાં છે તે પદરૂપ શરીરો કૃતરૂપ હોઈ તેમની ઉપાસના નિજ ચૈતન્યને લેશમાત્ર સ્પર્શતી નથી.

कर्तवके आप कर्तवही इष्ट थापा, कर्तवके जाप कर्तवहीके छापा;
कैवलपद सदचिद पर नेता, याही में नहि कोहु ताही पद वेता. ।।११४।।

જગત પોતે કૃતરૂપ છે અને જગત્‌ના સ્થાપેલા કર્તા તે પણ કૃતરૂપ છે. તેમની ઉપાસનાનો મંત્ર તે પણ કૃતરૂપ હોઈ તિલકનું છાપું કાઢ્યું તે પણ કૃતરૂપ છે. બ્રહ્માજીએ સચ્ચિદાનંદપદની સ્થાપના કરતાં નેતી પોકારી, જે નેતિનું સ્વરૂપ પારાવાર હોઈ પોતે સમજી શક્યા નહિ. જ્યાં બ્રહ્માજીની ગતિ પહોંચી નહિ તે પદરૂપ કૈવલને જાણનાર આ ચૌદ લોકમાં કોઈ વેત્તા નથી તો પછી ઉપાસનાની ખરી હકીકત આ બાજુ આવીને કોણ કહે ! આ ન્યાયે કોઈ સત્ય હકીકત કહેનાર મળ્યું નહિ એથી જ એમણે તિલક, મંત્ર અને ઉપાસના યુક્ત કર્તા કૃત્રિમ સ્થાપ્યા છે.

तब तीनु तिलक अलख क्यौं लखही, रचीपचीरहे हु प्रपंच कीच पखही;
तिलकभाल कैवल प्रीछ पदमी, धरही लेलाट पावही पद कदमी. ।।११५।।

એટલા જ માટે કૃત્રિમ તિલકથી અલખ નિયંતાનો લક્ષ કેવી રીતે મેળવી શકશો. આમ, અલખનો લક્ષ ન મેળવી શક્યા તેથી પ્રપંચરૂપ કીચથી ભરેલા પંથમાં રચીપચી રહેલા છે. અરે ! આ મારું ભાલતિલક તો સકર્તા સત્‌કૈવલનું ઓળખાણ કરાવવાવાળું હોઈ આ ભાલતિલકને તમારા લલાટ પર ધારણ કરો જેથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થશે.

कैवलमोक्ष इच्छ जीनु भक्ति, धरही तिलक अणीअग्र संजुक्ति;
भालतिलक शिर जेही जन करही, सोही नमुने निजपद संचरही. ।।११६।।

કૈવલપદરૂપ મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાયુક્ત ભક્તિ કરતા હોય તેમણે અણિ-અગ્ર સંયુક્ત ભાલતિલક કપાળે ધારણ કરવું. જે ભગવતિજન પોતાના શિરે ભાલતિલક ધારણ

કરશે તેજ ભગવતિજન આ તિલકના નમૂના વડે નિજપદમાં સંચરી શકશે.

जो कोहु अरथ गुपत मत घेहेरु, लहत न मर्म रुठ बुद्ध वेरु;
करत सुरत अणीअग्र आकारा, समजत सकल अकल सुविचारा. ॥११७॥

જેની બુદ્ધિ બૂઠી થઈ ગઈ છે એવા બુદ્ધિના દુશ્મન આગળ ગુપ્ત અર્થવાળા ગહનઘેરા લક્ષનું વર્ણન કરું તો આ બુદ્ધિહીન આ મર્મને સમજી શકતા નથી. જ્યારે અક્કલના સુવિચારી પુરુષો સુરતાને અણિઅગ્રના આકારરૂપ કરે ત્યારે જ આ મારા ગુપ્ત મર્મને સમજી શકશે.

अणीअग्रेवलक्षतीलक सो भाला, मीटे भव फरन जो धरही सकाला;
तिलकभाल ओलखाण अगमकी, अणी अंकुर उत्पन्न जीव जनकी.॥११८॥

અણીઅગ્રરૂપ પરમ લક્ષ એજ ભાલતિલક હોઈ તેને જો કોઈ ભગવતિજન ધારણ કરશે તો કાળવશ થઈ ભવમાં ફેરા ફરવાના મટી જશે, વળી આ ભાલતિલક અગમ્ય પ્રદેશનું ઓળખાણ કરાવનાર છે, જેથી આ તિલક વડે અગમ્ય પ્રદેશની ઓળખાણ થતાં જીવમાત્રની ઉત્પત્તિ અણિઅગ્રરૂપ અંકુરમાંથી થઈ છે તે ત્યારે જ સમજી શકશે.

ओर छाप गुण इश ओरलांनी, तिलकभाल घर ठेठ निशांनी;
तिलकभाल तेहुते चक्रवर्ती, अनंत ब्रह्मांड द्वीप सत धरती. ॥११९॥

આ ભાલતિલક સિવાયની બીજી કૃત્રિમ તિલકની છાપો ગુણયુક્ત ઈશ્વરોની હોઈ આ બાજુની છે અને ભાલતિલક ઠેઠ નિજઘેર લઈ જવાવાળું હોઈ ઠેઠ ઘરની નિશાની છે. વળી સાતદ્વીપ અને અનંત બ્રહ્માંડમાં ભાલતિલક ચક્રવર્તી છે.

भालतिलक ओरु भजन कैवलका, जमजुथ कुल नहि डरप अमलका;
तिलकभाल अनुभव एही निरणु, महिमा अतुल गति काहा मम बरनुं. ॥१२०॥

કોઈ ભગવતિજન ભાલતિલકની ગતિ ઓળખી જો કૈવલકર્તાનું ભજન કરે તો તેને જમ ના (મૃત્યુના) જૂથ પૈકી કોઈના અમલનો ડર રહેશે નહિ. ભગવાન કહે છે કે ભાલતિલકના અનુભવ વિષેનો નિર્ણય આ પ્રમાણે છે. અરે ! આ તિલકનો મહિમા અતુલ હોઈ તેની મહદ્‌ગતિ વિષે હું શું વર્ણન કરું !

जाहीते संबंध निजपद अनुरागा, क्यौं न करही तेही तिलक अभागा;
निजपद लक्ष कैवल सद सोइ, ताहीते तिलकभाल कहेतु जे सोइ. ॥१२१॥

આ ભાલતિલકનો સંબંધ નિજપદની સાથે અનુરાગવાળો છે તો પછી, હે અભાગી ! આ ભાલતિલક કેમ કરતા નથી ! વળી જે-તે નિજપદનો લક્ષ કહું છું તે લક્ષ કૈવલના સત્યપદે પહોંચાડનારો છે; એટલા જ માટે મેં આ ભાલતિલકનું નિર્માણ કરેલું છે.

कहूं जीनु वरण तिलक रंग वेषा, रक्त श्वेत उभये अणी रेषा;

अब तुम संत सकल मम दासु, धरो एही तिलक निःशंक निश्वासु. ॥१२२॥

હે ભગવતિજનો ! કપાળે જ્યારે તિલક કરો ત્યારે આજુબાજુ શ્વેત ચંદનનું અને મધ્યભાગે લાલ કંકુનું અણિયાળું તિલક કરવું. આ પ્રમાણે ભાલતિલકને નિઃશંકપણે અહોરાત્રિ ધારણ કરીને રહેવું.

अति दृढ अडंग मते मस्ताने, फरो फंद फरक तरक जग जाने;

निडर निहंग सिंह सम साधु, रहो उत्कृष्ट सृष्टनही बाधु. ॥१२३॥

હે સિંહસમ મારા સાધુઓ ! આ તિલક સંબંધીનો મત નિશ્ચયાત્મક કરી અતિ દૃઢતાપૂર્વક તથા અડગ રહી સંસારના ફંદથી અલગ રહી ભય પામ્યા સિવાય આ પરમશ્રેષ્ઠ મતમાં મસ્તાન રહેજો. હે મારા સાધુજનો ! નિડર અને નિહંગ રહી જગતમાં ઉત્કૃષ્ટ ગતિએ રહેજો.

एही विधि विचरत नर ओरु नारी, सोही जन कैवलपद अधिकारी;

तेही अधिकार सार श्रुति अंतु, याहीते अधिक नहि पद परमंतु. ॥१२४॥

આ પ્રમાણેની સમજણવાળું ભાલતિલક ધારણ કરીને વિચરનાર સ્ત્રી વા પુરુષ કૈવલપદના અધિકારી છે. આ સારરૂપ અધિકારમાં શ્રુતિવચન વિરામ પામી જાય છે એટલે કે પ્રવેશ કરી શકતા નથી. વળી આથી વધારે અધિક કોઈ પરમપદ નથી.

દોહા

एही निज तिलक निरुपण, खुद घरका शिरतोर;

तेही तजी ओरु तन अरपही, निज पतिनके अति चोर. ॥१२५॥

આ પ્રમાણે તિલકનું નિરૂપણ કરેલું હોઈ ખુદ સકર્તા સત્કૈવલના ઘરના તોરારૂપે છે. આ ઉત્તમ તિલકને તજી જેણે પોતાનું શરીર બીજા કૃત્રિમ તિલકને અર્પણ કર્યું છે તેઓ નિજ સકર્તાપતિના ચોર છે.

अचुत सचीत चीत विमलही, समल सजेहु जेही साज;

केहं कुवेर सो प्रभावनकी, सुनहु नारण गतिराज. ॥१२६॥

જ્યારે અચ્યુતરૂપે સકર્તા સતકૈવલની વિશેષ શક્તિ વ્યાપક થઈ ત્યારે તેમાંથી સમષ્ટિ શુદ્ધ ચિત્ત વડે વિરાટની સર્વ સામગ્રી રચાયેલી છે. બ્રહ્મના મહદ્ સમષ્ટિ અંતઃકરણ પૈકી આ ચિત્ત અગ્રગણ્ય હોઈ વિમળ છે. સમર્થ કુવેર સ્વામીજી કહે છે આ ચૌદ લોકનું સાજ અવળસવળ એકબીજામાં મળી સમલિતરૂપે રહેલું છે તે વિષેના પ્રભાવનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરું છું તે હે નારણદાસ ! સાંભળ.

અપૂર્ણ

તા.ક. પંચમ શ્વસંવેદમાં ૧૪ કંદ છે તેમાંથી કંદ ૨ અને ૩ છપાવ્યા છે બાકીના કંદ જોવાની ઇચ્છા રાખનારે સદર પ્રકાશનના પ્રકાશકે છપાવેલા પંચમ શ્વસંવેદનું પુસ્તક મંગાવીને જોઈ લેવું.

પ્રકાશક
મહંત શાન્તિદાસજી ગુરુ વિષ્ણુદાસજી
મુ. પોષ્ટ, ઉમરા, જિ. વાયા. સુરત.

કાયમ પંથ ધર્મની ઉપાસના વિધિ

અગાધ બોધમાંથી અંગ-૮૧

-: વિજ્ઞાન સંપ્રદાય વિધિ વિષેનું વર્ણન :-

(સંત હરિજન તથા મહારાજોને જાણવા અને તદનુસાર વર્તવા તથા દર્શાવેલા લક્ષ મુજબ ધ્યાન ધરવા તેમ જ ખાસપૂજન કરવા માટે આ વિધિ "અગાધ બોધ" ગ્રંથમાંથી તૈયાર કરેલી છે માટે દરેક સંતહરિજને પાઠપૂજા તથા લક્ષ દર્શાવ્યા મુજબ ધ્યાન ધરવાનું છે.)

मास मास एक मेला थावे, सब हरिजन दर्शनकु आवे;
करी सभा तव ज्ञानकचेरी, सन्मुख, चित्त रखिये नरनारी. ॥१॥

જે સમય પર પરમવિશેષ પરમગુરુ ભગવાન કરુણાસાગર વિદ્યમાન હતા તે સમયની દરેકેદરેક પૂર્ણિમાએ મેળો ભરાતો હતો અને સર્વ હરિભક્તો દર્શનાર્થે આવતા હતા. અમો આવા પ્રસંગે સભારૂપી જ્ઞાનકચેરી ભરી સઘળા સ્ત્રી-પુરુષોને ઉદ્દેશી કહેતા હતા કે અમારી સન્મુખ ચિત્ત રાખી હું કહું છું તે સાંભળો.

तेही मध्ये हम बेठे जाइ, गर्जन लागे सिंहगिराइ;
सुनो हरिजन जंबुद्वीपनके, दृढ भक्ति साचे तनमनके. ॥२॥

આ જ્ઞાનકચેરીની જે સભા ભરાઈ તેની મધ્યે જઈ બેસીને સકર્તા તથા પરમતત્ત્વ સમજાવવા સિંહગર્જના સમ પ્રચંડ વેગપૂર્વક પરમગુરુ કહે છે કે, હે જંબુદ્વીપનિવાસી સંતો અને હરિજનો ! તનમનથી સાચી દૃઢ ભક્તિ રાખીને લક્ષપૂર્વક સાંભળો.

चौद तबक दिव्य देव चेताये, बोहोरु हम अवनि पर आये;
द्वीप सप्त अवनिका सोइ, सबकु बोघ बतायो मोइ. ॥३॥

જ્યારે મારા સકર્તાપતિએ મૃત્યુલોક આદિ સર્વલોકને લક્ષબોધ આપી શુદ્ધ જાગૃત કરવાને મને હુકમ કર્યો, ત્યારે ચૌદ તબક્કા ઉપર વસતા સર્વ દિવ્ય દેવતાઓને ચેતાવી તેમને જ્ઞાનબોધ આપ્યો; પછી હું આ પૃથ્વી ઉપર આવ્યો. આ પૃથ્વી ઉપર સાત દ્વીપ છે, તે દરેક દ્વીપમાં ફરી મેં લોકોને સકર્તા સંબંધી લક્ષ આપ્યો છે.

पंथ पक्ष मत सब सुनवाये, ज्ञान रहेशगति विविधी लखाये;
सो हकीकत तुमकु कही दीनु, द्वीप सप्त देवलोक सहीनु. ॥४॥

જે જે ભુવનોમાં વા દ્વીપોમાં કાયમપંથ ધર્મનો પ્રચાર કરેલો અને ત્યાં પંથ અને તેના પક્ષ સંબંધી જે મત તેમને મેં બતાવેલો તે તમોને સંભળાવ્યો છે. વળી પરમજ્ઞાન તથા રહેશ એટલે રહેણી અથવા પરમપદ ભોગવવાની દશા તેમ જ પરમગતિ વિષેની વિધવિધ પ્રકારે મેં સાત દ્વીપ અને ચૌદે લોકમાં જે વ્યાખ્યા કરી છે તે સઘળી હકીકત મેં તમોને અગાઉ કહી સંભળાવી છે.

अब सुनीयो जंबुके जनही, मम सन्मुख धरी सुरत समनही;
तेसेही तुमकु देहु बताइ, पंथ पक्षमत सकल शीखाइ. ॥५॥

હવે હે જંબુનિવાસી ભગવત્‌જનો ! મારી સન્મુખ અંતઃકરણપૂર્વક સુરતા ધરીને સાંભળો. જેવી રીતે સાત દ્વીપ તેમ જ ચૌદે લોકના દેવતાઓને ઉપદેશ કર્યો છે તેજ પ્રમાણે તમોને પરમપંથનો પક્ષ તથા તે સંબંધીનો જ્ઞાનમત સર્વ શીખવાડું છું.

सावधान थाओ जन ओरु संतु, कहुं जेही बोध लखाय नचंतु;
संप्रदाय धुनी धाम समेतु, मढी अखाड देखाडहु तेतु. ॥६॥

હે સંતો અને ભગવત્‌જનો ! સંપ્રદાય, ધૂણી, ધામ, મઢી તેમ જ અખાડો વગેરે દેખાડવા ચતુષ્ટય અંતઃકરણથી પર નિશ્ચિત પરમલક્ષબોધ જે કહું છું તે સાવધાન થઈને સાંભળો.

तिलक छाप कहुं भेखकी भाखी, जब देखो उरकी निज आंखी,
चामचक्षु देखन मत ओरु, पकर रहे करतव सब ठोरु. ॥७॥

ભાલતિલકના છાયારૂપ જે નિહંગ ભેખની રીતિ કહી બતાવું છું તે તમારા અંતરની આંખોએ લક્ષપૂર્વક જોજો. જો અંતરની આંખોએ નહિ જોતાં ઉપલક મર્મચક્ષુ વડે જોશો તો પ્રાકૃત પુરુષોએ પોતાના નામ પર જે જે કૃત્રિમ પંથો ચલાવ્યા છે તે તે ઠેર ઠેર જ્યાં જ્યાં જોશો ત્યાં ત્યાં દેખાશે; તેમાં મારો જે નિહંગ પ્રદેશનો આશય તમોને સમજાવવાનો છે તે જોઈ શકશો નહિ.

ज्ञानलक्ष कोहु नांही विचारा, सब वरने उपलेही वहेवारा,

चार पंथ ओरु बावन द्वारु, ए सब धरे देही नाम आकारु. ॥૮॥

હે ભગવત્‌જનો ! લક્ષજ્ઞાન મેળવવા સંબંધી કોઈએ વિચાર કર્યો નથી; કારણ કે બધાઓએ ઉપલક વહેવારનું જ વર્ણન કર્યું છે જુઓ, બાર પંથ અને બાવન દ્વાર ! આ બધાં જે નામ તે દેહરૂપ આકૃતિનાં હોઈ તેમનાં ઉપર વિશ્વાસ રખાયો છે.

रामानंद नेमानुज जेही, विष्णुसांम माधवाचार तेही,

देहीके नाम संप्रदा चारी, कोहु न कही निजतत्त्व विचारी. ॥૯॥

જુઓ ! રામાનુજ નેમાનુજ વિષ્ણુસ્વામી અને માધવાચાર્ય આ ચાર આચાર્યોના નામ ઉપરથી ચાર સંપ્રદાયના નામ પડેલાં છે અને કહેવાય છે કે એ ચારે નામ પરંપરાથી ચાલતા આવેલાં છે. અરે ! જ્યાં ભૌતિક દેહનાં નામ પૂજાતાં હોય ત્યાં નિજતત્ત્વનો વિચાર કોણ કરે ! અર્થાત્ કોઈએ કર્યો નથી.

तेसेही पण ओरु बावनद्वारु, सोभी कहे देही नाम आकारु,

देही तो सबकी गइ बिलाइ, नाम रह्यो सब जुगमें छाइ, ॥૧૦॥

તેવી જ રીતે જે બાવન દ્વાર છે તેમનાં નામ પણ દેહને સંબોધીને પાડેલાં છે. ભલા ! જોઈ શકશો કે કોઈનો પણ દેહ અમર રહ્યો નથી ! પણ દરેકે દરેકનો દેહ વિલસાઈ ગયો છે. માત્ર આખાય જગતમાં ફક્ત નામની છાયા રહેલી છે. આમ, છાયારૂપ નામ સિવાય કશુંય અસ્તિત્વ નથી.

नरे नाम क्यौं करी सरै काजु, बिनु परगट निज देह समाजु,

तो तेही पंथे क्यौं निस्तरही, नामी बिन कारज कुन करही. ॥૧૧॥

હે ભગવત્‌જન ! નર્યા એકલા જ નામે કાર્યની સિદ્ધિ કેમ કરીને થશે ! કારણ કે જે નામ પર વિશ્વાસ રાખ્યો છે તે નામને ધારણ કરે એવો જે પ્રગટ પ્રત્યક્ષ દેહ તે નથી, માત્ર નામ જ છે; તો પછી આમ માત્ર નામ ધારણ કરનાર પંથથી જન્મ-મરણનો નિસ્તાર કેમ કરીને આવશે ! વળી નામથી પર નામને ધારણ કરનાર જે નામી છે તે નહિ મેળવો તો કાર્યસિદ્ધિ કોણ કરશે ?

वळी कोइ हमकु कहे विचारी, देही तो नहि रहे अमर तुमारी,

तब तुमेरे पण पंथही एसे, आगलके थइ गये तीन जैसे. ॥૧૨॥

આ પ્રસંગે મને એક વાત ઉપસ્થિત થાય છે અને તે એ છે કે કોઈ વિચારવાન પુરુષ કદાચ મને કહે કે તમારો દેહ પણ અમર રહેશે નહિ. તો પછી તમારો પંથ અને આગળ થઈ ગયા તે બંનેમાં શું ફેર છે ?

तेमाटे हम कहत पोकारी, मेरा पंथ अगम अविकारी,

कहुं पंथनका नाम सुनाइ, नाम नामी जेहीं अखंड सदाइ. ॥१३॥

ઉપરની શંકાનું નિવારણ કરવા હું પોકાર કરીને કહું છું કે મારો પંથ વિકાર રહિત અગમ્ય છે. જે વિકાર રહિત અગમ્ય પંથ છે તે પંથનું નામ અને નામને ધારણ કરનાર જે નામી એ બંને સદા અખંડ હોઈ તે વિષે તમોને કહી સંભળાવું છું.

कायम पंथ हमारा कहाइ, कायम करता सदा रहाइ,

नाम रूप अविचल ममपंथा, सदा मोक्षपद कैवलकंथा. ॥१४॥

મારા પંથનું નામ કાયમપંથ છે અને તેના કર્તા કાયમ હોઈ સદા સદોદિત રહેલા છે. આમ, નામ, રૂપ અને પંથ, આ બધુંય અવિચળ છે. વળી, સદાને માટે મોક્ષ રૂપ જે પદ તેના ધણી સકર્તા સત્કૈવલ છે.

ऊपजे खपे न बिनसे धामु, सो पद मम पंथनके नामु,

ज्ञान संप्रदा ओरु मम केरी, जीनसे सब मीले चेराचेरी. ॥१५॥

સકર્તા સત્કૈવલનું ધામ ન ઉત્પન્ન થાય કે વિનાશકાળે ન ખપી જાય એવું અચળ પદ હોઈ આ પ્રમાણે મારા પંથનું નામ છે. વળી મારા સંપ્રદાયનું નામ જ્ઞાનસંપ્રદાય છે; તે જ્ઞાને કરીને અસંખ્ય લોકમાં જ્ઞાનવાદ ઉપસ્થિત થયેલો હોઈ અનેક દ્રવ્યોનું પૃથક્કરણ કરી જે ભાંગફોડ કરવામાં આવે છે તે જ્ઞાન વડે જ થાય છે. આ જ્ઞાન મૂળથી જ સ્થાવર જંગમ આદિ સર્વમાં વ્યાપક રહેલું છે. તેમાં સ્થાવર જાતિના ઘાટમાં જે ક્રિયા થાય છે તે ઘાટના યોગે સ્થિર ગુપ્ત થાય છે અને જંગમની ક્રિયા જંગમના ઘાટ પ્રમાણે ચલિત છે એટલે કે ચેષ્ટારૂપે પ્રગટ દેખાય છે. આમ, સ્થાવરજંગમ આદિ દરેકે દરેક ઘાટ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક જે કંઈ વર્તમાન થાય છે તે બધાય ભિન્નભિન્ન વર્તમાનનું મૂળ જ્ઞાન હોઈ તેના સમુલ્લાસનું નામ જ્ઞાનસંપ્રદાય છે.

तब बाढ़े पंथनकी परजा, ज्ञानसंप्रदा जबीं हम बरजा,

अचल सदा सोइ ज्ञान रहावे, कोटी कलप जब जुग वीती जावे. ॥१६॥

જેમ જેમ પંથના પંથીઓ જ્ઞાનનો વધારો કરતા જાય તેમ તેમ પંથની પ્રજાનો પણ વધારો થતો જાય છે. આવા ચોરાશી લાખ પંથ છે તે પૈકી જે જે પંથ જ્ઞાનનો જમાવ કરતા ગયા તે તે લોકો આગળ વધતા ગયા છે. આ કારણને લીધે ગર્જના કરીને કહું છું કે સર્વોપરી સર્વશિર શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનસંપ્રદાય છે કોઈનું નામ સંબોધીને યા પ્રાકૃત પુરુષને સંબોધીને એ નામ પાડ્યું નથી. માત્ર નિરાલંબ; નિર્વિકારી દુનિયાના સર્જનહારને સંબોધી જ્ઞાનસંપ્રદાયની સ્થાપના કરી છે. આ જ્ઞાન સદા સદોદિત અચળ છે; કરોડો કલ્પ વીતી

જાય તો પણ આ જ્ઞાનનો નાશ થતો નથી.

संप्रदाय मम एही द्रढाइ, सदा सदोदित आवे न जाइ;
मढी गगन धुनी निर्गुण सारा, कर्मकांड झरे काष्ट अपारा. ॥१७॥

આ પ્રમાણે આ ન્યાયે મારો આ જ્ઞાનવાન સંપ્રદાય દઢ કર્યો છે; અને એ સંપ્રદાય સદા સદોદિત દેદિપ્યમાન હોઈ તે કદી ન ઉત્પન્ન થાય કે ન નષ્ટ થાય, એટલે કે તે સદા અખંડજ છે. વળી મારી પરમમઢી તે દશે દિશામાં વ્યાપક રહેલું આકાશ હોઈ તેની અંદર મારી નિર્ગુણ ધૂણી આવેલી છે. આ નિર્ગુણ ધૂણીમાં ત્રિગુણાત્મક જગત માત્રના ઘાટનો ઠાઠ તૈયાર થાય છે અને તે ઊલટ થતાં એટલે કે પરમકારણ દેહના અંતર પ્રદેશમાં જતાં આ નિર્ગુણ ધૂણીમાં ઘાટ માત્રનાં કર્મકાંડ બળીને ભસ્મીભૂત થાય છે; જેથી કરી અંશ વિશુદ્ધ, અતિ નિર્મળ થતો હોઈ તે સકર્તાપતિના ધામમાં પહોંચી શકે છે.

देखो एही मम मढी ओरू धुनी, सदा विदेही तपे उनमुनी;
मढी अविचल बिनसे नहि शुन्या, धुनी निरगुन चेतनपद पुन्या. ॥१८॥

અહો ! હે કાયમપંથીઓ ! જુઓ તો ખરા ! કેટલી સુંદર મારી મઢી તેમ જ ધૂણી છે. સદા વિદેહદશામાં અખંડ ઉન્મુની તપી રહેલી હોઈ કોઈ જાતનો તેમાં વિનાશ નથી. માત્ર શૂન્યરૂપ હોઈ આ મઢી અવિચળ છે. વળી નિર્ગુણ ધૂણી સદા ચૈતન્યના સ્પર્શે કરી અખંડ પવિત્ર છે.

ते माटे अविचल मढी धूनीयां, ज्ञानचक्षु जोइ सारही कढीयां;
मुक्तद्वार हमेरा हे सोइ, बड़े बड़े महाजन गये तांहां होइ. ॥१९॥

હે કાયમપંથીઓ ! આ મઢી અને ધૂણી જ્ઞાનચક્ષુથી જોઈ તે વડે સાર કાઢી નિશ્ચય કર્યો છે કે એ બંને અવિચળ છે. વળી મારા દ્વારનું નામ મુક્તદ્વાર છે, જે દ્વારમાં મહાન મોટા મોટા મહાપુરુષો થઈ ગયેલા છે.

जीव सकल संशे बंध पाशा, सब कोई चाहत मुक्त की आशा;
मुक्तद्वार ताते हमकीना, सो द्वारा कुनहु नहि चीना. ॥२०॥

સંસારભરના જીવમાત્ર સંશયની પાશજાળથી બંધાયેલા છે, તે પાશજાળમાંથી છૂટવા જીવ માત્ર પરમમુક્તિની આશા સેવે છે. આ તેમની આશા પાર પડે એટલા માટે હમોએ મુક્તદ્વાર ખુલ્લે ખુલ્લું સમજાવ્યું છે; પણ આ મારું મુક્તદ્વાર કોઈ ચીનીને જાણી શક્યા નથી; કારણ કે,

सब कोइ तो लहे मुक्तही चारु, सो सब बंधन अंग आकारु;
इम कीना जेही मुक्तही द्वारा, सो मुक्ते चैतन किरतारा. ॥२१॥

હે જાણકાર અંશ ! આ બાજુનો સર્વ સંસાર મુક્તિ ચાર પ્રકારની જાણે છે, અને તે ચારે મુક્તિ વિષ્ણુના અંગતભૂત શરીરને સંબોધી વર્ણવેલી છે; અર્થાત્ આ મુક્તિઓ વિષ્ણુના અંગની આધીનતા સેવે છે. એથી જ હું જે મુક્તદ્વાર કહી ગયો છું તેમાં અને આ મુક્તિમાં જમીન આસ્માન જેટલો ફરક રહેલો છે. સાયોજ્ય, સાલોક્ય, સામીપ્ય અને સાંનિધ્ય આદિ મુક્તિઓ વિષ્ણુ આદિ ગુણની અપેક્ષા રાખે છે, ત્યારે આ પરમ દ્વારરૂપ મુક્તિ વિષ્ણુ આદિથી લઈ ગુણપર્યંતથી છોડાવનારી હોઈ એ મુક્તિ દ્વારા ચૈતન્ય ગુણો આદિથી નિરાળો થઈ કિરતારને ભેટે છે.

चार मुक्तके दाता जेही, सो चैतन करता होये तेही;
ऐसा द्वारही मुक्त हमारा, सुनो सब संत हरिजन सारा. ॥२२॥

હે સંતો અને હરિજનો ! આ ચારે મુક્તિના દાતાર અને કર્તા ચૈતન્ય છે. જુઓ તો ખરા ! ચૈતન્ય અંશમાં કેટલી અદ્‌ભુત શક્તિ રહેલી છે ! આ ચાર મુક્તિ તો ચૈતન્યનું કૃત છે. આ કૃતના કર્તા ચૈતન્ય છે. આ કૃતિથી એટલે કે આ ચાર પ્રકારની મુક્તિના વહેમથી ચૈતન્ય મુક્ત થાય ત્યારે ચૈતન્ય અંશ સ્વરૂપે થાય. આમ, સ્વસ્વરૂપે થવું એનું નામ મુક્તદ્વાર છે.

તિલક નિરૂપણ

तिलक भेखकी अब समजावुं, संशे रहेनन पावे कावु;
तिलकभाल भव तनकु वेधे,अणिअग्रेव कालज क्रम छेदे. ॥२३॥

હવે ભેખને ધારણ કરવાના તિલકનો નિર્ણય સમજાવું છું. આ જે નિર્ણય કરું છું તેનાથી સંશય રહેશે નહિ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે. વળી આ અણિવાળું ભાલતિલક ભવમાં આવેલાં શરીરોમાં રહેલી ઇંદ્રિયોની વાસનાને વીંધી નાખી તેની અણિ વડે કાળના ક્રમને છેદી નાખશે.

त्रधा त्रवेणी लेलाटही ज्योति, ए उपले आकार उद्योति;
अब कही देवु भीतर भल भेदु, तिलकभाल समजण गत वेदु. ॥२४॥

હે ભગવત્‌જન ! ઉપર જે તિલક દર્શાવ્યું છે તેની ઉપલક આકૃતિ જ્યોતિના જેવી હોઈ ભ્રૂકુટિથી ઉપરના ભાગમાં જે લલાટ આવેલું છે ત્યાં ત્રિવેણી ઉપર ત્રણ પાંખાવાળું ઉપર જતાં એક થાય તેવું અણિયાળુ ભાલતિલક કરવું. હવે આ તિલકનું સ્વરૂપ જે ઉપર વર્ણવ્યું તે બાહ્ય હોઈ શરીરની આભ્યંતર ભાલતિલકની ગતિનો ભેદ સુંદર રીતથી સમજાવું છું તે સાંભળો.

चंदासुर होय त्रिवेणी समंधा, जब प्रकृति स्वांत पाये धंधा;
नेन नासिका त्रिये तंत सारा, तब सुलजे निज लक्ष विचारा. ॥२५॥

પુરુષના ડાબા અંગે ચંદ્ર અને જમણા અંગે સૂર્ય વહે છે. આ બંને વહેણનો મેળાપ-સંયમ ભ્રુકુટિસ્થાને થાય છે; એટલે કે ચંદ્ર સૂર્યનો સંબંધ ભ્રૂકુટિસ્થાને એક થાય ત્યારે પ્રકૃતિ જે શરીરના સઘળા અંગભૂત અવયવોને ચંચળ કરનારી છે તે શાંતિ પામી જાય છે. જ્યારે પ્રકૃતિ શાંત થાય ત્યારે શરીરની બાહ્ય કર્મેન્દ્રિયો તેમ જ અભ્યંતર જ્ઞાનેન્દ્રિયો શાંતિ પામી ગઈ છે એમ જાણવું. આમ, ચંદ્રપ્રણવનો શાંત સ્વભાવ અને સૂર્યપ્રણવનો ઉગ્ર સ્વભાવ, આ બંને સ્વભાવ, હે સાધક ! તમારે સ્થિર કરવા. પછી નિજ-લક્ષનો વિચાર કરવા બે આંખ અને નાસિકાનો અગ્રભાગ, આ ત્રણેનું શરસંધાનની માફક એકીકરણ કરીને સ્થિર થતાં શીખશો તો નિજલક્ષની સૂલટ ગતિનો જે પરમ વિચાર છે તેનું તમોને આલોચન કરતાં આવડશે.

सोही त्रीये तन मीली तिलक ही भालु, त्रिकुटिमध्येकी योत्रधाविशालु;
अणी अग्र सोइ अणी निकासी, सरी बीच सो निज सुरत बिलासी ॥२६॥

બંને આંખોની દૃષ્ટિ નાસિકા ઉપર સ્થિર થતાં ભાલતિલકરૂપ આકૃતિ બંધાય છે. આ ત્રિધારું, અણિયાળી આકૃતિવાળું, વિશાળ ભાવને દર્શાવનારું ભાલતિલક ત્રિકુટીના મધ્ય ભાગે દયાળુ સર્જનહારે કરેલું હોઈ તેની અણિયાળી અગ્ર નિશાની કાઢી છે જેની વચમાં નિજ ચૈતન્યની સુરતાને અખંડ જ્ઞાનનો વિલાસ કરાવવા માટે પતિએ પ્રથમથી જ આ પ્રમાણેની ગોઠવણી કરેલી જ છે.

भीतर तिलक ज्ञान कही गतियां, सो नमुनो शिर धरे जतमतीयां;
सुनो मम संत सजनही समेतु, तिलक ज्ञान अरथ कीयो संकेतु. ॥२७॥

હે કાયમપંથના પ્રેમીલા સંતસજ્જનો ! તમારા સમક્ષ શરીરની અંદર રહેલા તિલકની જ્ઞાનગતિ કહી છે તે નમુનો તમારા મસ્તકના લલાટ ઉપર ધારણ કરજો અને સર્વાંગ શરીરે મન, કર્મ અને વચનને જતમત રાખી તમારી અંતરદશામાં રહેજો. આ પ્રમાણે આ તિલકના જ્ઞાનનો અર્થ પરમગુરુએ સંકેતરૂપે સંક્ષેપમાં કહ્યો છે.

બાવનદ્વાર વિષેની સમજ

ओर सब भेखके द्वादश पंथा, संप्रदाय तीन सब शिर कंथा;
द्वार बावन तीनके पुनी ओरु, नामरूप उपली गत ठोरु. ॥२८॥

આ બાજુના ભેખધારીઓના પંથ બાર છે. તેમાં ચાર સંપ્રદાયને માથે ચાર ધણી છે.

તે દરેક ભેખ બાવન દ્વારને માને છે. આ બધાંય નામ ઉપલક ગતિનાં હોઈ ઘાટને ઉદ્દેશી ઠેકાણાબંધ પાડેલાં છે.

ते तेही पंथ द्वार पण मेरा, संप्रदाय एक एकपे अनेरा;
तीनु सब लक्ष बनावहु तंतु, सुरत धरी सुनो जन मम संतु. ॥२९॥

હે ભગવત્જન ! બીજા ભેખધારીઓમાં જે પંથ અને દ્વાર છે તે પ્રમાણે જ મારાં પણ પંથ અને દ્વાર છે તથા તે એકે એકથી જુદો મારો પણ સંપ્રદાય છે. હવે મારા પંથ વગેરે વિષેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરી લક્ષ બતાવું છું તે. હે મારા સંતજનો ! સુરતા ધરીને સાંભળો.

द्वादश आंगुल श्वास सो पंथा, ओ सो हंग संप्रदाइ कंथा
द्वार कहुं बावन अब मेरे, भये द्वादश पंथनके चेरे. ॥३०॥

હે પરમપદના શોધક ચૈતન્ય અંશ ! હું જે ખુલાસો કરું છું તે લક્ષપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખજો. નાસિકાના અગ્રભાગથી લઈ બ્રહ્મરૂધ્ર સુધી, એ વચ્ચેનો માર્ગ બાર આંગળના વિસ્તારવાળો છે. આ બાર આંગળ શ્વાસ જે વહન કરી રહ્યો છે, એ જ શ્વાસમાં તમારે નિરંતર ગમન કરવાનું છે, આ જ મારો ખરો પંથ છે. આ સંપ્રદાયના ધણી બે છે, એક ઓહંગ અને બીજો સોહંગ હોઈ આ બંને બાર આંગળ શ્વાસના ધણી છે. હવે હે સાધક ! મારા બાવન દ્વારનો વિસ્તાર સાંભળ. આ બાવન દ્વાર બાર આગળ વિસ્તારવાળો જે પંથ કહ્યો તે પંથના એ શિષ્યો છે,

द्वादश आंगुल पंथ सो श्वासा, बावन अक्षर द्वार विकासा;
श्वासा मठ मध्य शब्द देदारा, अक्षर बावनद्वार नीसारा. ॥३१॥

હે સાધક ! બાર આંગળના વિસ્તારવાળો જે પંથ છે તે શ્વાસરૂપ હોઈ તેમાંથી બાવન અક્ષરરૂપ દ્વારનો વિકાસ થાય છે એટલે કે શબ્દની ખીલાવટ થાય છે. વળી, આ શ્વાસરૂપી મઠની મધ્યમાં દરેક શબ્દનો દેદારરૂપ દેહ બંધાય છે. આ દેદારરૂપ બાવન અક્ષર આ દ્વાર દ્વારા બહાર નીકળે છે.

शब्द रमण बावन निजद्वारा, सो बावन अक्षर विस्तारा;
एही बावन द्वारा मम केरा, जीन समजे सुलजे उलजेरा. ॥३२॥

હે વિચારવાન સાધક ! શબ્દને રમણ કરવામાં આ પ્રમાણે નિજ પોતાના બાવન દ્વાર છે. આ બાવન અક્ષરનો વિસ્તાર આ પ્રમાણે થાય છે. આ પ્રમાણે આપણાં બાવન દ્વાર દ્વારા નીકળતાં બાવન અક્ષરોથી ઉલટસૂલટ સર્વ સમજ પડે છે.

संप्रदाय कहे पंथ सबेही, जीनु जाने जन होय बिदेही;
धाम क्षेत्र शाखा कहुं अबही, सुनो मम संत हरिजन सबही. ॥३३॥

હે નિવૃત્ત ચિત્તવાળા ! મેં સંપ્રદાય અને પંથ વિષે ઉપર પ્રમાણે જે ખુલાસો કર્યો છે તેને જો તમે જાણીને લક્ષમાં લેશો તો નિશ્ચયાત્મક કહું છું કે તમો વિદેહ દશા પ્રાપ્ત કરશો, હવે ધામ, ક્ષેત્ર અને શાખા વિષે ખુલાસો કરું છું તે, હે મારા સંત અને હરિજન ! લક્ષપૂર્વક સાંભળો.

ધામ ક્ષેત્ર અને શાખા વિષે ખુલાસો

धाम कहे कैवल निज सोइ, ब्रह्मक्षेत्र ऊपजे सब कोइ;
लोक चतुरदश पंड ब्रह्मांडा, सप्तद्वीप भिन्न भिन्न महीखंडा. ॥३४॥

આપણું નિજધામ કેવલધામ હોઈ ક્ષેત્ર તે બ્રહ્મક્ષેત્ર છે. આ બ્રહ્મક્ષેત્રમાંથી પિંડબ્રહ્માંડથી લઈ ચૌદ લોક સુધીના સર્વ લોકો તેમ જ ભિન્ન ભિન્ન સાત દ્વીપની આદ્ય લઈ આ મહીમંડઈંડમાં અનેક ખંડ રચાયા છે. એકંદરે આ બધી અનેક દૃશ્ય-અદૃશ્ય પૃથ્વીઓ પરબ્રહ્મરૂપ ક્ષેત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોઈ તેમાં જ તેમનું નિવાસસ્થાન છે.

स्थावर जंगम विश्व विलासा, ब्रह्मथकी सब भये परकाशा;
गुन तीनु शक्ति ओरु ज्योति, ए सब ब्रह्मत्ये भये उद्योती. ॥३५॥

હે જિજ્ઞાસુ ! સ્થાવર જંગમની આદ્ય લઈ સમસ્ત વિશ્વનો વિલાસમાત્ર બ્રહ્મથી જ પ્રકાશ પામેલો છે. વળી ત્રિગુણની આદ્ય લઈ શક્તિ અને જ્યોતિનારાયણ, એ બધાંય ભુવનો બ્રહ્મથી જ પ્રકાશિત થયેલાં છે.

जीव सकल तन उत्पन्न जाते, ब्रह्मक्षेत्र हम कीना ताते;
शाखा सद् चिद् आनंद मेरी, बढ़ी बहु पेज गगन लीयो घेरी. ॥३६॥

સર્વ અંશનાં સુંદર શરીરો આ પ્રમાણે આ ક્ષેત્રમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં હોવાથી મેં એ ક્ષેત્રને બ્રહ્મક્ષેત્ર તરીકે નિશ્ચિત કરેલું છે. હે સાધક ! હવે શાખાનો પ્રકાશ કરું છું તે તું લક્ષમાં લેજે. જો, સચ્ચિદાનંદ એ મારી શાખા છે. આ સચ્ચિદાનંદ શાખાના પેચ (વળ) એટલા તો વધ્યા છે કે તેનાથી આખુંયે ગગન ઘેરાઈ રહેલું છે.

अचंत अखाडा अविगत गादी, तांहां बेठे निज पुरुष अनादि;
कहें कुवेर सुनो मम संतु, जीनके नहि हे आद्य ने अंतु. ॥३७॥
सारधार धन्य सेवक सभागी, कहें कुवेर रहे चरन मम लागी. ॥३८॥

હે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા સાધક ! હવે મારા અખાડા વિષેની સમજ આપું છું. જો મારો અચિંત્ય અખાડો છે અને તેમાં મારી અવિગત ગાદી છે. આ ગાદી ઉપર અનાદિ નિજ પરમપુરુષ સકર્તા સત્કૈવલ બેઠેલા છે. સમર્થ કુવેર સ્વામીજી કહે છે કે, હે મારા સંત-

જનો ! આ ગાદી ઉપર બિરાજેલા પરમપુરુષને આદ્ય તેમ જ અંત લાગતાં નથી. જેને આદ્યઅંત લાગતાં નથી એવા પરમપુરુષ રૂપ મારા ચરણમાં જેને સારધાર તાલાવેલી લાગેલી છે એવા સદ્‌ભાગ્યશાળી સેવકને ધન્ય છે !

સંત હરિજનની પ્રણિપતવિધિ અંગ-૮૨ મું.

दंडव्रतकी कहूं अब रीति, हरिजन संत मिलनकी नीति;
सतकैवल साहेब कहेना जनकु, सतसांम्रथ झीलना संतनकु. ॥१॥

હવે સંત અને હરિજન જે સમય પર મળે તે સમયે દંડવત્ કરવાની રીતિ કહું છું તે સાંભળો. જ્યારે હરિભક્ત સંતને મળે ત્યારે તેણે 'સત્‌કૈવલ સાહેબ કહીને તેમના પરત્વે નમન કરવું અને ત્યારે સંતમહાપુરુષે 'સતસામ્રથ' બોલીને આવતા નમસ્કાર ઝીલી લેવા.

ओरु हरिजन हरिजनका मीलना, सो भी कहुं बचन सजनके आधीनना;
सतकैवल परमातम कहेना, एकएकपे हलमली रंगभीना. ॥२॥

હવે કાયમપંથી હરિજનને જ્યારે હરિજન મળે, ત્યારે સામા મળનાર હરિજનને સજ્જનતાપૂર્વક અનન્ય ભાવ વડે 'સત્‌કૈવલ પરમાત્મા' કહેવું અને બંનેએ હળીમળીને આપણે નિજદેશના દેશી છીએ એમ માની જ્ઞાનસમજના રંગમાં રંગાઈને તલ્લીન રહેવું.

संत संतमिलनकी बांनी, सो भी पन कही देवुं निदानी;
अहो जय कैवलहंसा करही, सनमुख होइ अन्योअन्य ऊचरही. ॥३॥

નિદાન કહી દઉં છું કે જ્યારે સંતપુરુષને સંતપુરુષ મળે, ત્યારે કઈ વાણીનો ઉચ્ચાર કરવો તે સાંભળો. જ્યારે સંતને સામા સન્મુખ સંત મળે ત્યારે 'અહો ! જય કૈવલહંસા' એમ અન્યોઅન્ય કહેવું.

સંતનું ગોત્ર.

नाद गोत्र मम कहीए जेही, नादे होय जन नादे देही;
द्वे परकार नाद सोइ बरनुं, सुनो हरिजन साधु धरी करनु. ॥४॥

હવે નાદ ગોત્ર વિષેનો ખુલાસો કરું છું તે સાંભળો જ્યારે ગુરુ ભગવત્‌જનના કર્ણદ્વારમાં અમૂલ્ય લક્ષનાદ સંભળાવે છે ત્યારે તે નાદ એ હરિજનના હૃદય કમળમાં જામે છે. પછી સર્વાંગે તે હરિજન નાદરૂપ લક્ષમાં રહે છે. આ નાદ બે પ્રકારનો છે, તે વિષે સ્પષ્ટ ખુલાસો કરું છું, તે હરિજન અને સાધુ સર્વ કર્ણ ધરીને સાંભળો.

प्रथम नादसे बिंदु होइ, बिंदुसे ऊपजे सब कोइ;
लक्षचोरासी जीवाजंतु, बिंदुत्ये प्रगटे सब तंतु, ॥५॥

પ્રથમ મહદ્ અવિગત આકાશમાંથી ગત આકાશ થયું. આ ગત આકાશ એજ નાદ હોઈ આ નાદથી બિંદુ ઉત્પન્ન થયેલું છે. આ બિંદુથી ચૌદલોક આદિ સમસ્ત જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. ચોરાશી લક્ષ પ્રકારના જીવજંતુનાં સર્વ શરીરો તથા તત્ત્વો માત્ર આ બિંદુથી પ્રગટ થયાં છે.

सो बिंदुनादे होय सबही, नादगोत्र हम कीना तबही;
ओर नाद गुरुमुखकीदिक्षा, लेइ उपदेश पंथ भये पक्षा. ॥६॥

આ બાજુના સર્વલોક નાદબિંદુથી થયા છે, એ કારણને લીધે સત્ય અને છેવટ પરિણામને બતાવનાર આ નાદગોત્ર છે એમ મેં કહ્યું છે વળી બીજો નાદ જે ગુરુના મુખમાંથી શબ્દરૂપ લક્ષ નીકળે છે તે છે. આ શબ્દરૂપ લક્ષનો નાદ લઈને સમસ્ત દુનિયામાં નિરનિરાળા પંથનો પક્ષાપક્ષી ભર્યો ચકચાર ચાલે છે.

खटदर्शन ओरु द्वादशभेखु, बंधे मत एकएकपे विशेखु;
सो सरवे गुरुनादेही भइया, नादगोत्र हम याते कहीया. ॥७॥

બાર પંથનો ભેખ અને છ દર્શન, આ બધાય મતના આદિ પ્રણેતાઓ એકબીજાથી અધિક શ્રેષ્ઠ મતનું વર્ણન કરી ગયા છે; પરંતુ એ બધાય ગુરુએ આપેલા નાદથી થયેલા છે. એટલા જ માટે મેં નાદગોત્રનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

સંતને ઉપાસનામાં તલ્લીન રહેવાની વિધિ

अबके कहत उपासना बरनी, रहेश कलागत नारी नरनी;
गुरुके बोधवचन चित्त धरना, लक्ष आराधन अहोनिश करना. ॥८॥

હે ઉચ્ચ ભાવવાળા સંત ! તમારે માટે પરમ પદની પ્રાપ્તિ અર્થે ઉપાસનાની વિધિ તથા રહેશ એટલે અંતરપટમાં સ્થિર થવાની જે કળા છે તેની ગતિ પ્રાપ્ત થાય એવું કહું છું માટે, હે નરનારી ! સર્વ સાંભળજો. હે સ્ત્રી-પુરુષો ! હું તમોને જે ગુરુબોધ આપું છું તે બોધરૂપ વચનો ઉપર ચિત્ત ધરીને અહર્નિશ લક્ષનું આરાધન કરવું.

भोर भये प्रगटे जब भानु, सावधान थवुं करी अस्नानु;
आसन दृढ करी शमदम देहा, विश्वविलासहास तजी नेहा. ॥९॥

હે સાધક ! તું પોતે અંતરપટની પ્રાપ્તિ અર્થે ગુરુની રીઝ મેળવીને પછી ઉપાસનાનો ક્રમ ગોઠવજે. તે ક્રમ આ પ્રમાણે છે. પ્રથમ પ્રાતઃકાળે સૂર્યોદય થયે શૌચાદિ સ્નાનવિધિ

પરવારી મનને સ્થિર કરવા એકાંતવાસ શોધી ત્યાં સ્થિર થઈ પછી આસન દૃઢ કરવા એટલે લાંબા સમય સુધી આસન ફેરવવું ન પડે એવી દૃઢતા મેળવવાનો પ્રથમ અભ્યાસ કરવો. આમ, લાંબા સમયના અભ્યાસે આસન દૃઢ થશે. હે સાધક ! જ્યારે આસન દૃઢ થાય ત્યારે તમો જગતમાત્રનો જે વિહાર કરી વિલાસ ભોગવવાના છો તે તમામ હાસ્યવિલાસ અને વૈભવ તમારા અંતઃકરણમાંથી દૂર કરી સ્વચ્છ થજો પછી તમારા દેહ ઉપર નજર નાખી શરીરના ગોલકની દશ ઇંદ્રિયોમાંથી જે વિધવિધ પ્રકારની આકાંક્ષાઓ ઊઠે છે તેને તમો ઉપદેશ કરજો અને કહેજો કે, હે ઇંદ્રિયો ! મારે મારા અંતરપ્રદેશમાં જવું છે, ત્યાં જતાં મને હરકતભર્યા વિક્ષેપો કરશો નહિ. મારું અંતરધ્યાન તૂટે તેવાં વર્તન રાખશો નહિ. તમારી જે જે આકાંક્ષાઓ ઊઠે છે તે મારા અંતરપ્રદેશમાં જતાં મને હાની કરનારી હોઈ વિનાશકારી છે; માટે તમો વિલાસી આકાંક્ષાઓને તજી મને સહાયભૂત થાઓ. આમ, આ ઈન્દ્રિયોને સંબોધી ઉપદેશ કરીને તે ઇંદ્રિયોની મદદ લઈ તેમનાં અધોકર્મ સમાવી ઊર્ધ્વ કર્મ કરવા સંબંધી મદદ લેશો એટલે દમરૂપ પ્રણવ આપોઆપ નિયમિત થઈ જશે. પછી શરીરમાં કોઈ વિશેષ ધબકારા ઊઠશે નહિ. જ્યારે ઇંદ્રિયોની ટક્કરો ખાતાં પ્રણવમાં ધબકારા વધે છે ત્યારે તે જ ધબકારા ઇંદ્રિયો પોતાના શાસનકર્તા તરીકેનો અધિકાર છોડી દે છે ત્યારે દૂર થાય છે. આ ન્યાયે ઇંદ્રિયો વૈભવ વિલાસનો સ્નેહ છોડી પોતાના મૂળભૂત સ્વરૂપે થાય તો પ્રણવ પોતાની મેળે આપોઆપ શાંતિ પામે છે એટલે ઘણો જ સ્થિર થતો હોઈ સૂક્ષ્મ અજંપાજાપ ઊઠે છે. આ પ્રમાણે શાધકે તૈયાર થઈ પદ્માસન વાળીને દેહને શમદમ કરવો અને ત્રિકૂટિ ઉપર લક્ષ રાખીને બેસવું.

सुरतनुरत करके एकतरा, हरदे ध्यान कैवल किरतारा;
गुरुलक्ष जापमंत्र तेही जपना, इंद्रीभोग सब सुख तजी सपना ॥१०॥

હે સાધુ ! ઇંદ્રિયોના ભોગનું સર્વ સુખ તજી દેવું જોઈએ. કારણ કે તે સ્વપ્નના સુખ સમાન છે. પછી સુરતા અને નૂરતા, આ બંનેની નેન નાસિકાની ત્રિકૂટી ઉપર એકતા કરી જોવું અને ત્યાં શું થાય છે તેનું આલોચન કરવું અને હૃદયમાં કેવલ કિરતારનું ધ્યાન રાખવું. પછી ગુરુએ જે લક્ષમંત્ર આપ્યો છે તેનો જાપ જપવો.

स्थूल सूक्ष्म कारण तन जेही, महाकारण पर परम विदेही;
परमविदेही सोही निज आप रुपा, सो निश्चे करी तत्त्व अनुपा ॥११॥

હે સાધુ પુરુષ ! તારું નિજ આપનપુ સ્વરૂપ તે સ્થૂલદેહમાં નથી, કારણ કે મન સહ દશ ઇંદ્રિયોનું રાજ જે શરીરમાં હોય તે શરીરનું નામ સ્થૂલદેહ છે. હવે જો, એમાં તારું નિજસ્વરૂપ દેખાય છે ? ના, નથી દેખાતું. હવે આગળ ચાલો, જુઓ સૂક્ષ્મદેહ, પંચમાત્રા

અને ચતુષ્ટય અંતઃકરણ આ નવ વાસનાલિંગથી તૈયાર થયેલો તેનું નામ સૂક્ષ્મદેહ. જો આ નવ વાસના લીંગથી તૈયાર થયેલા દેહમાં તું છે ? અંગર તારી સ્વજાતિનો કોઈ હોય એમ દેખાય છે ? કહીશ કે ના, કોઈ જ નહિ. ત્યારે હવે આગળ ચાલ. જો, કારણ શરીર, અહંકારસહ ત્રણ ગુણથી રચાયેલો છે. હવે તું જો. ગુણ પૈકી કોઈ તારો સ્વજાતિ છે ? ના, આ બધીય કારણદેહની રકમો જ છે. તો પછી એ દેહને છોડીને આગળ ચાલ એટલે મહાકારણ દેહની તપાસ કરીએ, જો આ મહાકારણ દેહ ચિત્ત અંતઃકરણસહ સારી-નરસી બે વૃત્તિથી રચાયેલો હોઈ તે ૐકાર પ્રણવરૂપે છે. જો, ૐકાર તે તું નથી અને સારી-નરસી વૃત્તિરૂપ પણ તું નથી અને તે ચિત્ત અંતઃકરણરૂપ પણ તું નથી. ત્યારે તું કોણ છે ? એ તો આ ચારે દેહ તપાસતાં પણ નિશ્ચય થતો નથી. હવે આ સ્થળેથી આગળ જતાં ચિત્ત-નિવૃત્તિ પામે છે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખજો. આમ, મનથી લઈ ચિત્ત સુધી તપાસતાં જણાશે કે તારું સ્વરૂપ આ ચારે દેહોથી અલગ છે. હવે પાંચમો પરમકારણદેહ તેનું અંતઃકરણ નચિંત હોઈ તે દેહ સોહંગ પ્રણવરૂપ છે, આ સોહંગપ્રણવ એ જ પરમતત્ત્વરૂપ છે. તે પોતે ભાવાભાવ રહિત નિઃસંસર્ગી છે. નીચેના ચારે દેહનાં કોઈ પણ તત્ત્વ આ પરમકારણદેહરૂપ સોહંગ પ્રણવમાં પ્રવેશી શકતા નથી. આ પાંચમો દેહ બીજા ચારે દેહના કારણરૂપે છે. તે દેહના પટે કરી નીચેના ચારે દેહસહ સઘળાં તત્ત્વો જીવતાં છે, એટલે કે આ ચારે દેહ તત્ત્વોસહ પરમકારણ દેહનું જીવન પામવાથી જ જીવતા છે. આ પાંચમો દેહ સર્વદેહોના કારણના પણ કારણરૂપ છે. આ પાંચમો દેહ આકાશ તત્ત્વના સત્વથી રચાયેલો છે, આ એક જ તત્ત્વનો દેહ છે એથી જ આ દેહ અદ્વૈતરૂપ દેખાય છે. હે સાધુ ! આ દેહને નિહાળતાં ચકિત થઈશ નહિ. પણ સ્થિરતાપૂર્વક એ દેહનું આલોચન કરજો, જો આ દેહમાં નચિંત અંતઃકરણ છે. તું આ અંતઃકરણનો પટ પામે તો નીચેના અંતઃકરણસહ દેહ જામી જાય છે. જેમ શીતના યોગ વડે પાણી જામીને બરફરૂપ બંધાઈ જાય છે તેમ ચિત્ત નિવૃત્તિ પામતાં નચિંત થવાય છે. ત્યારે નીચેના અંતઃકરણ યુક્ત સર્વ દેહો જામી (ઠરી) જાય છે. જ્યારે તું આ પરમકારણદેહનો પટ પામીશ, ત્યારે તને ઢંઢોળીને જાગ્રત કરનાર આ બાજુનું કોઈ પણ તત્ત્વ તારા પ્રદેશ સુધી પહોંચશે નહિ એટલે તને આ બાજુ કોઈ ખેંચી લાવી શકશે નહિ. એવા સુખરૂપ નિરાલંબ દેહનો, હે સાધક ! તારે સંગ કરવા જેવો છે. વળી, આ પરમકારણ દેહમાં તું પરમ વિદેહરૂપ રહેલો છે. હે સાધુ ! આ આખર સિદ્ધાંત સમજવાની તક ચૂકીશ નહિ. ધ્યાન રાખ, જે વસ્તુ પરમ વિદેહરૂપ છે એ જ તારું નિજ રૂપ છે. હજી સ્પષ્ટ સમજાવું છું કે આ પરમકારણ દેહ એ તારું ઘર છે. સોહંગપ્રણવ એ તારું જીવન છે અને નચિંત અંતઃકરણ એ તારી મોજ છે. આ ત્રણેનો

સાક્ષી એ જ તું પોતે છે. એટલે કે આ ત્રણેયનો પ્રકાશક તું પોતે છે. માટે આ પરમકારણદેહરૂપ તારા ઘરમાં સ્થિર થા. જો તું આ ઘરની સ્થિરતાનો લાભ ચૂકીશ નહિ તો વિદેહ સ્વરૂપે થવાશે. આ ઘરમાં ગયા અને રહ્યાં એ જ વિદેહી પુરુષો થયા છે. જેણે સદ્‌ગુરુ દ્વારા આ પ્રમાણે જ્ઞાનનાં સાધન મેળવ્યાં હશે તેમને આ વિદેહદશા પ્રાપ્ત કરવાનો લાભ મળશે. માટે હે સાધક ! આ પરમતત્ત્વનો વિચાર કરી આ પ્રમાણે નિશ્ચયપૂર્વક રહેવાનો યત્ન કરવો.

जड तन तजी लख विविधि विभागा, चैतनलखचिंतवन अनुरागा,
मकरतार दोरी दम श्वासा, तामध्ये कैवलहंस निवासा. ॥१२॥

હે પરમ વિદેહી અંશ ! તું જે શરીરમાં સ્થિર છે તે શરીર જડ અને ચૈતન્યથી રચાયેલું છે. જ્યારે પરમપદની પ્રાપ્તિ અર્થે ધ્યાન ધરવા બેસે ત્યારે આ પ્રમાણે વિચાર કરવો. હું કહું છું કે જડચૈતનનો વિચાર કરતાં જડથી ચૈતન્યને તારવી શકવો એ જ મુક્ત દિશાની નિશાની છે. જો હિરણ્યગર્ભ એ જ જડચેતનની એકતાનું નામ છે. પતિએ જગત રચ્યું ત્યારથી જ જડચૈતન ભેગા છે. હજી સુધી આપણે જડથી અલગ ચૈતન્યરૂપ થયા નથી. દરમિયાન વચમાં કંઈ એક જુગો વીતી ગયા, પણ હજી તેવા ને તેવા જ છીએ. કહો, લાખો વખત જન્મ્યા હોઈશું અને લાખો વખત ગુરુ કર્યા હશે પરંતુ જડચૈતનને જુદાં પાડી શકીએ એવું જ્ઞાન કોઈ ગ્રંથકારે વા ગુરુએ કર્યું હોય એમ દેખાતું નથી. હવે, હે શિષ્ય ! વિચાર કર. નખશિખપર્યંત જે બધું શરીર દેખાય છે તે જડ છે. આ શરીરની અંદર વિધવિધ તત્ત્વોનું મિશ્રણ છે તે જડ છે. વળી દશ ઇંદ્રિયોથી લઈ ગુણ, પ્રાણ, અંતઃકરણ, અવસ્થા વગેરે તથા બીજી નાની નાની જે અનેક પ્રક્રિયાઓ આ શરીરમાં થાય છે તે બધું જ જડ છે. હે ચૈતન્ય અંશ ! જડ શરીરના ખાલી ખોખામાં સર્વાંગે પ્રણવ વ્યાપક છે અને એ પ્રણવમાં તારું પ્રતિબિંબ (ભાસ) છે; એથી કરીને તારું પ્રતિબિંબ અસ્થિર છે. જેથી એ બિંબને સોહંગ પ્રણવમાં સ્થિર કરીશ ત્યારે તને જડચૈતનની જ્ઞાનયુક્ત જાણ થશે. હવે હે અંશ ! વિચાર કર. તારા પરમકારણદેહરૂપ નિરંજનરૂપી નૂર ભૂમિકામાં આ બાજુના પદાર્થ નથી, એટલે આ પદાર્થના જ્ઞાનની ત્યાં તને જરૂર પણ નથી, માટે સ્થૂલથી લઈ સૂક્ષ્મ પર્યંત મહાકારણદેહ સુધીનાં તત્ત્વો તથા દેહો પણ જડ છે તેમ જ દુઃખરૂપ પણ છે. આમ, જડ વિભાગનો વિચાર કરવો. પછી ચૈતન્ય સંબંધીના લક્ષનું આલોચન કરવું. આમ, જડનો સંપૂર્ણ વિભાગ હાથ લાગે ત્યાર પછી ચૈતન્ય સંબંધીના લક્ષનું ચિંતવન અનુરાગપૂર્વક કરવું. હવે હે શિષ્ય ! ધ્યાન ધરવાના આરંભમાં જ એક જ વાત ખાસ લક્ષમાં લેવાની છે. તે સમજાવું છું તે સાંભળ. જેમ કરોળિયો પોતાના મુખમાંથી કાઢેલા તાર વડે અંતરિક્ષ ઘર બાંધે છે અને

તે તાર વડે અંતરિક્ષ ખેલે છે તેમ એ ન્યાયે ચૈતન્ય અંશના પોતાથી ચૈતન થયેલા શ્વાસરૂપ દોરી વડે આ પંચભૌતિક ઘાટ બંધાયેલો છે; તે દોરી દ્વારા જ આ શરીરમાં વિધવિધ પ્રકારના ખેલ અવસ્થાઓ અને અંતઃકરણને સ્વાધ્ય રાખી ખેલે છે. વળી આ શ્વાસની મધ્યમાં ચૈતન્ય અંશનું પ્રતિબિંબ પડેલું છે. જેમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું છે તે શ્વાસ સર્વાંગ શરીરમાં વ્યાપક છે. આ વ્યાપક શ્વાસને લીધે સર્વાંગ શરીરમાંથી જાણ સ્ફુરે છે. આ જાણનો જાણકાર ચૈતન્ય અંશ છે અને તે પોતે પિંડબ્રહ્માંડની સંધિને વિષે સહેજ શૂન્યરૂપ ઘરમાં સોહંગપ્રણવ સહ અખંડ એકતા રાખીને દૃષ્ટારૂપે રહ્યો છે. આ ઓહંગ સોહંગની ગ્રંથિ ધ્યાન ધરનાર ધ્યાનીથી લક્ષ વડે છૂટે છે અને તે સોહંગરૂપ થઈ જાય છે માટે નિત્યપ્રતિ આ પ્રમાણે પ્રણવનું ધ્યાન ધરવું. આમ, પ્રણવનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં લાંબા સમયે પ્રણવમાં સ્થિરતા આવે છે. જેમ જેમ પ્રણવ સ્થિર થતો જસે તેમ તેમ પ્રણવમાં રહેલું તારું બાહ્ય પ્રતિબિંબ સ્થિરતાવાળું તારી અલ્પજ્ઞ સજાણ દૃષ્ટિએ પડશે. જો પાણી હાલતું હોય તો આપણા મુખનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ નહિ. તેવી જ રીતે પાણીરૂપ પ્રણવ અસ્થિર હોય તો અંદર આવેલું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ દેખાશે નહિ. માટે હે સાધક ! ધ્યાનમાં સ્થિરતા મેળવવા આ લક્ષનું વારંવાર ચિંતવન કરવું.

सो हंसा आपनुं निज आपु, दरस परे एही ध्यान प्रतापु;
जब दरसे हंसा एही ध्यानु, तब अनुभव उर होय अविलानु; ॥१३॥

શ્વાસમાં જે પ્રતિબિંબ છે અને એ વિષે ઉપર પ્રમાણે સમજૂતી આપીને તમોને સમજાવ્યું છે તે મુજબ તે પ્રતિબિંબ તારું પોતાનું હોઈ એ જ તારું નિજ આપનપુરૂપ સ્વરૂપ છે. માટે હે સાધક ! પ્રણવનું ધ્યાન ધરજે; એથી કરી આ ધ્યાનના પ્રતાપે તમારું આપનપુ દૃશ્યમાન થશે. જ્યારે આ ધ્યાન પ્રમાણે આ હંસને જોશો ત્યારે મહાન ઉગ્ર અનુભવ પ્રગટ થશે અને આમ, અનુભવ પ્રગટ થયે તમારા સકર્તા પતિનો સાક્ષાત્કાર થશે. હે સાધક ! આ સ્થાને એક વાત લક્ષમાં રાખ ! અત્યાર સુધી અભ્યાસ કરી ગુરુદ્વારા અનુભવ મેળવી તું આટલા સુધી આવ્યો, ત્યારે તને આપનપુનું ભાન થયું. આ ભાન કરાવનાર પરમગુરુ છે. તેમની યોગ્યતા ડગલેને પગલે ભુલીશ નહિ. જો પ્રતિબિંબનો યોગ થતાં તું સ્વસ્વરૂપે થયો કે તરત જ પતિ તરફથી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એ જ ઉગ્ર અનુભવ હોઈ એ અનુભવ દ્વારા પતિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

जब अनुभव उर प्रगटे करता, इंडपिंड फोडी जाय सुरता;
जइ कैवल निजपदकु परसे, दिव्य द्रष्ट आंहांवांहां सब दरशे; ॥१४॥

હે સાધક ! આ પ્રમાણે પતિ તરફથી જે ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી તારામાં ઉગ્ર

અનુભવ પ્રગટ થશે. આમ, અનુભવ પ્રગત થતાં પિંડ તથા ઇંડ એટલે બ્રહ્માંડભરનાં સઘળાં શરીરો તેમ જ બ્રહ્માંડ સહ સર્વે ઘાટોના સઘળા પડદા તારા અનુભવ આગળ ખુલ્લા થઈ જશે. આમ, સર્વ ઘાટોના પડદા ખુલ્લા થતાં નિજ ચૈતન્યની સુરતા તે સર્વની જાણકાર થાય છે. એટલે કે સુરતા સર્વ પડદાને ભેદીને સકર્તાપતિને સ્પર્શીને રહે છે. ત્યારે તે સમયે આ ચૈતન્ય અંશને પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિ વડે આ બાજુ અને તે બાજુ સર્વસ્થળે સર્વઘાટની ગતિ દરમ્યાન થાય છે.

एही परकार ध्यान नित्य करना, मुक्तरूप होय विश्व विचरना;
आसन सम खट घडी तीन नेमु, चंचलचित्त मन वश करी धेमु; ॥१५॥

હે અંશ ! અત્યાર સુધી ઉપર પ્રમાણે મેં તારી આગળ જે વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે નિત્ય નિરંતર ધ્યાન ધરવું એટલે પછી તું આ બાજુના સર્વ બંધનોથી મુક્તરૂપ થઈ આખા વિશ્વમાં વીચરીશ. તો પણ તને તારા પ્રદેશમાં આ બાજુની ટક્કરો હાનિ પહોંચાડશે નહીં. હે સાધક ! છ ઘડી સંપૂર્ણ બેસી શકાય એવો નિયમ લઈ પદ્માસને સ્થિર થવું પછી તારું જે મન ચંચળતાવાળું છે તે ચિત્તસહ વશ કરીને તેના વેગને ધીમો પાડવો.

द्वे सेहेस्तर सत साठही जापु, घडी खटके होय श्वास समापु;
सुनो मम संत उपासनमर्मु, अहोनिशकरोएही तजी ओरुभरमु; ॥१६॥

હે સાધક ! આ છ ઘડીમાં બે હજાર એકસોને સાઠ અજંપા ઊઠે છે અને એટલા અજંપાનો જાપ થતાં આ છ ઘડીનો શ્વાસ પૂર્ણ થાય છે. આ છ ઘડીનું માપ તે ઘડિયાળનો આધાર રાખીને કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે જાગ્રત-અવસ્થા બાર ઘડી ભોગવે છે. આ બાર ઘડીના ચાર હજાર ત્રણસોને વીશ અજંપા થાય છે, તેનું અર્ધ આપણે જાપ જપવાના છે. હે સાધક લક્ષપૂર્વક યાદ રાખજે કે જે સમય પર જાગ્રતઅવસ્થાનું પરિવર્તન આપણા શરીરમાં થાય ત્યારથી ઘડીની ગણતરી કરી શકાય. જાગ્રત અવસ્થા સિવાયની બીજી અવસ્થાઓમાં નક્કી કરેલી ઘડીઓ મુજબ જાપ જપાય નહીં. જાગ્રત અવસ્થાની અડધી મજલ સુધી છ ઘડી થાય છે. આ અવસ્થાની સાથે ના સંબંધવાળી જે ઘડી છે તે ઘડીમાં આ બે હજાર એકસો સાઠ જાપ જપવાના છે. સાધકે પ્રથમ અવસ્થા ઓળખવાનો અભ્યાસ કરવો, પછી તેમાં જાગ્રત અવસ્થા શોધી લેવી અને તે અવસ્થા મુખ્ય રાખી તેમાં ઉઠતા અજંપાનો જાપ જપવો. જ્યારે અવસ્થા બદલાય છે ત્યારે અજંપા તો તે જ છે પણ તેની પ્રક્રિયા બદલાઈ જાય છે, તે આ અજંપાનું સાધનસાધનાર તરત સમજી જાય છે. માટે અવસ્થા સાધ્ય કરવામાં સાવધ રહેવું. હે મારા સંત ! મારી આ ઉપાસનાનો મર્મ આ પ્રમાણે હોઈ આ બાજુનો સઘળો ભ્રમ ત્યજી દઈને અહરનિશ આ પ્રકારે ઉપાસના કરવી.

હરીજન માટેની ઉપાસના વિધિ

अगम उपास सो कही संतनकु, सुगम उपास कहुं हरिजनकु;
करी स्त्रान भान जब उदही, मनमंजन अंतर करी शुधही. ॥१७॥

હે શ્રી હરિના ભક્ત ! સાંભળ અગમ્ય પ્રદેશની ઉપાસના તથા ધ્યાન ધરવાની હકીકત પ્રથમ સંતજનોની કહી. હવે સુગમ એટલે સહેલાઈથી સમજી શકાય અને તદ્દનુસાર ધ્યાન ધરી શકાય તેવી ઉપાસનાયુક્ત ધ્યાન ધરવાનું કહું છું તે સાંભળ. હે ભક્ત ! સૂર્યોદય થતા પહેલા શૌચાદિક અને સ્નાનથી પરવારી સંસારના ઉપયોગમાં ન લેવાની હોય એવી એકાંત જગ્યાએ જઈ મનને મંજન કરવું એટલે માંજવું, એટલે કે મનને શાંતિ આવે એવો વૈરાગ્ય પોખવો અને મનને સમજાવવું કે હે મન ! તર્ક-વિતર્ક કરીશ નહિ તથા વાસનામય જે જે તરંગો ઊઠે છે તેનો અમલ કરીશ નહિ. મને મારા પતિ તરફ જતાં અડચણભૂત થઈશ નહિ. આમ, વૈરાગ્યનું પોષણ આપી મનથી થતા ઉપદ્રવોને શાંત કરવા, હે ભક્ત ! એક વધુ વાત યાદ રાખ કે જ્યારે તું એકાંતમાં સિદ્ધ કરેલા આસને બેસી મંત્રાવાહન કરીશ ત્યારે તે પ્રસંગે મનમાં સ્થિરતા વૈરાગ્યના પોષણે કરીને આવે છે. તે મનની સ્થિરતા થતાં બુદ્ધિમાં જાગૃતિ આવે છે, એથી કરી બુદ્ધિના ઘરમાં રહેલી વાસનાનું જોર વધે છે. આમ, વાસનાનું જોર વધતાં બુદ્ધિમાં જે વિચારવાની શક્તિઓ છે તેની ઉપર વાસનાનું આચ્છાદન પડે છે, તે સમયે સ્વપ્ન સ્ફુરી ઊઠે છે. ત્યારે જે લક્ષ સાધ્ય કરવા એકાંતમાં બેઠા છીએ તેવું જ્ઞાન રહેતું નથી અને બુદ્ધિ આડા-અવળા વિચારોમાં ચડી જાય છે. આમ, વિચારોમાં ને વિચારોમાં ઘડી બે-ઘડી નીકળી જાય તો પછી શુદ્ધ સજાણ ભજન આપણે કરી શકીશું નહિ. માટે મનને જ્ઞાન સમજણે સ્થિર કરતાં આવડશે, પણ બુદ્ધિ મન કરતાં હજારોગણી બળવાન છે તેને તાબે કરી તેના ઉપર અંકુશ મેળવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી મુશ્કેલ છે. આ સ્થળે જતાં બેલી સદ્‌ગુરુ છે તેમનું વંદન કરવું; અને દિનતાપૂર્વક સદ્‌ગુરુના ચરણ-શરણની આજીજી સ્વીકારવા દિલમાં નરમ થજો. મોહક ભાવનાનો ત્યાગ કરજો, કામ ક્રોધાદિકને દૂર રાખજો. આમ, કરવાથી શરીરના ગાત્રોરૂપ અવયવોમાં નિર્મળતા આવશે. આ નિર્મળતા સર્વ શરીરમાં અમલ કરશે. આમ, નિર્મળતારૂપ અમલ મેળવેલો ભગવત્‌જન ગુરુના શરણમાં ઝુકતાં, એ દાસને તે શરણમાં લેશે. આમ, ગુરુ શરણમાં લેશે ત્યારે બુદ્ધિથી જે જે વાસનાઓ સ્ફુરે છે તે તે, હે ભગવત્‌જન ! તારા અંકુશમાં આવશે પછી દિલમાં અતિશય જાગૃતિ રાખી જે તારા અંતર હૃદયમાં ગુપ્ત જાપ ઊઠે છે તેમાં ચિત્તને પરોવી દેવું, આમ ગુપ્ત જાપ જપતાં એક ભય છે અને તે કુંભવ્યવસ્થા છે. જો આ કુંભ વ્યવસ્થાનો અમલ આ ધ્યાનના સમયે થઈ જાય તો સર્વાંગ શરીરમાં જે તારી જાણ છે તે અને તારી દૃષ્ટિ રુંધન

પામે છે. આમ જાણ રૂંધન પામતાં ધ્યાનમાં બેઠેલા હરીભક્તને નિંદ્રા આવે છે. પછીથી તે આ નિંદ્રામાં ઢળી પડે છે. જે સમયે ભક્ત નિંદ્રાધીન થઈ ઢળી પડે છે તે સમયે પુનઃ સહેજ જાગૃતિ આવી જાય છે. આથી પાછો ફરી સાવધ થઈને બેસે છે. પણ પૂરેપૂરી કુંભવ્યવસ્થા નાશ પામી હોતી નથી. એટલે તે ફરી પાછો ગાત્રો ઢીલાં પડી જવાથી ઢળી પડે છે, આમને આમ ઘડી-બેઘડી વ્યતિત થઈ જાય છે, એટલે સમય જાય છે અને ધ્યાન પૂરું ધરી શકાતું નથી. આ કારણને લીધે, હે ભક્તજન ! તું ખૂબ સાવધ રહેજે, તારા અંતઃકરણમાં અને શરીરમાં રોમેરોમ જાગૃતિ રાખજે. જો કુંભવ્યવસ્થાની ટક્કર લાગશે તો ઉપર કહ્યા મુજબ તે વ્યવસ્થાને તાબે થઈ જવાશે, માટે સંભાળપૂર્વક શરીરમાં સમતા સાચવી શકાય એવી દઢતાનું પોષણ કરવું. જો સ્વપ્ન આદિ બુદ્ધિના ઘરમાં ઉઠતી વાસનાઓને તાબે કરી શકો નહિ તો ભજન થઈ શકશે વા ધ્યાન પણ ધરી શકાશે નહિ. ધ્યાન ધરનારે સર્વ ઇંદ્રિયોના ગોલખને સંકુચિત કરવા આ પછી તેના ઉપર આપણી જાણનું આચ્છાદાન નાખવું આ જાણરૂપ છાયાને લીધે ઇંદ્રિયોની વાસનામાં અંકુરો ફુટશે નહિ હે ગુરુદેવના પ્રેમીલા ભક્તજન ! તારા શરીરની અંતરરચના એટલી બધી ગુપ્ત છે કે ભલભલાઓને ઢોળી પાડે, છતાં આ મને ઢોળી પાડનાર કોણ છે અને એ ક્યાંથી આવ્યો છે તે તેઓ સમજી શકતા નથી. એટલા માટે તારા શરીરરૂપ ક્ષેત્રમાં અનંતકાળથી આ ચોરો ઘર કરીને પોતાનો અમલ જમાવી પડેલા છે. માટે અતિશય વૈરાગ્યના અને જ્ઞાનના પોષણોથી તેમને હાંકી કાઢી શુદ્ધ અને સરળતાવાળું હૃદય બનાવી તેમાં ભક્તિના અંકુરોને જાગ્રત કરવાં. આથી સર્વાંગ શરીરમાં ભક્તિ સિવાય બીજું દેખાશે નહિ. આમ, ભક્તિ દઢ કર્યા પછી ગુરુના મૂળ ખરા ચરણ ઉપર પ્રીતિ લાવીને રહેવું.

आसन दृढ एकांत जमाइ, गुरुचरनन प्रथम लहेलाइ;
बोहोरु कहे गुरु जेही निज जापु, सो जपीए तजी तन मन आपु; ॥१८॥

હે હરિભક્ત ! આમ, અંતરને શુદ્ધ કરેલા આસન પર એકાંતમાં બેસી પ્રથમ ગુરુના ચરણમાં તનમન અર્પણ કરી લહે લગાડવી. પછી ગુરુએ જે અંતરજાપ જપવાને સમજાવ્યું છે તે જપવો. આ જાપનો ધ્વનિ અખંડ ઊઠે છે. તે જાપરૂપ ઓતપ્રોત થવું. આથી કરી આ જાપમાં જે જે ઋચાઓ ઊઠે છે તે લક્ષમાં લેવી. તેમાં યોગ્ય અને અયોગ્ય, આ બંને પ્રકાર સમજાશે. તેમાં પતિ તરફ જવાનો અંતરલક્ષ રાખવો અને અયોગ્ય ઉઠતા વિચારો દૂર કરવા, આ વાત ધ્યાનમાં સ્થિર થયા પછી ભૂલી જવી નહિ. જો ભૂલી જવાશે તો અંતઃકરણમાં બહેરશૂન્યની છાયા પડશે. આમ, બહેરશૂન્યની છાયા પડતાં શુદ્ધ વિચારયુક્ત ભાવનાનો નાશ થાય છે, માટે અંતર જાપ જપતાં લક્ષ્યબિંદુ ત્રિકુટિસ્થાને સ્થિર રાખીને અંતરનું

આલોચન કરવું. નાસિકાના અગ્ર ભાગથી લઈ ભ્રૂકુટિથી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી ભાવનાનું પરિવર્તન રાખવું. આમ કરવાથી ધ્યાનમાં નિંદ્રા તથા સ્વપ્ન ઉપસ્થિત થશે નહિ, પણ અમૂલ્ય આહ્લાદભર્યો આનંદ પ્રાપ્ત થશે. વળી એક વાત કહું છું કે જે વસ્તુ ઉપર લક્ષ્યબિંદુ જમાવવાનું છે તે વસ્તુરૂપ પ્રણવ છે. આ પ્રણવમાં શરીરનાં સઘળાં તત્ત્વો અંતઃકરણ અને અવસ્થાઓ વર્તે છે. જેની ક્રિયા થાય છે તે પ્રણવની સ્થિરતા એ દેખાશે. જુઓ, પ્રણવ એકલો નથી, પણ તેમાં અનેક તત્ત્વોના અર્ક મળેલા છે; તે પ્રણવ ઉપર સ્થિરતા લાવવાથી તેમાં રહેલાં ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ આદિના વિત્તરૂપ અર્કનું જ્ઞાન થશે. આમ, જ્ઞાન થતાં જડચૈતનનો નિવેડો કરતાં અડચણ પડશે નહિ. માટે હે ભક્તજન ! સર્વથા પ્રણવમાં સ્થિર થવું.

जुगलघडी जतमत सत रहेना, सुरतनुरत उन्मुनी चित्त देना;
जाप सप्तसे वीश जपाइ, जुगल घड़ी तब पूरन थाइ. ॥१९॥

આ પ્રમાણે ધ્યાનની સ્થિતિ પૂર્ણ બે ઘડી ભોગવવી. આ બે ઘડી તે જાગ્રત અવસ્થાની જોઈએ. આ અવસ્થા વિશે કિંચિત સમજ આપું છું તે, હે ભક્ત લક્ષમાં લેવી. જો, સવારે પ્રાતઃકાળે ઉઠીએ છીએ તે સમયે જે અવસ્થા વર્તતી હશે તે અવસ્થાનાં ચિહ્નો દેખાશે. જો ઉઠતી વખતે સ્વપ્નનું પરિવર્તન હોય તો સ્વપ્નના અંતે જાગ્રત અવસ્થા આવી છે એમ માનવું. કદાચ સુષુપ્તિ અવસ્થાના પરિવર્તનને અંતે જાગ્રત અવસ્થા આવી હોય તો જલદી આંખ ઉઘડે નહિ. તેવી જ રીતે તુર્યાને અંતે જાગ્રત અવસ્થા સ્ફુરી હોય તો આંખ ઉઘાડતા છતાં અંધાધુંધ દેખાય અને ઉન્મુની અવસ્થાને અંતે જાગ્રત સ્ફુરી હોય તો પથારીમાંથી ઊઠતાં સર્વાંગ શરીરમાં હોંશિયારી ભર્યો આનંદભેર સ્વચ્છ દિલથી જાગ્રત થાય છે. આ જાગ્રત અવસ્થા એ જ ખરી જાગ્રતવસ્થા છે. વળી ઉન્મુનીને છેડે જે જાગ્રત આવી છે. તે જ આ જાગ્રત છે. માટે ભજન વા ધ્યાનના શિક્ષકે આ પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક અભ્યાસે જાગ્રત શોધી કાઢી આ અવસ્થામાં કુંભવ્યવસ્થા આદિ બીજી હરકતો નડતી નથી અને સરળતાપૂર્વક નિર્વિઘ્ને ધ્યાન ધરી શકાય છે, આ ધ્યાનમાં સુરતા અને નુરતા એક કરી નચિંત અંતઃકરણવાળા ઘરમાં ઉન્મુની આવેલી છે ત્યાં સ્થિર થવું. આમ ઘણી સાવધતાથી બે ઘડી જતમત રહેવું. એ બે ઘડી દરમિયાન સાતસોને વીશ જાપ પૂરા થશે. આ જાપ જીભમુખ દ્વારા જપાય તેવો નથી માટે એથી કહું છું કે બાહ્ય મંત્ર આદિ ઉચ્ચાર કરવાથી આ બે ઘડી જપવાના જાપની સિદ્ધિ થશે નહિ, આ ગુપ્ત જાપ અખંડ તારા અંતરહૃદયમાં હરદમ ઊઠી રહેલો છે. આ હરદમ ઊઠતા જાપ સાથે ચિત્તવૃત્તિઓને સ્થિર કરવી.

एही परकार ध्यान नित्य धरही, तब हरिजन नरनार उधरही;

ओरु तीनसे पुनी सूक्ष्म टेकु, लघु हरिजन कहु ध्यानधरेकु. ॥२०॥

હે ભક્તજન ! આ પ્રકારે નિત્ય ધ્યાન ધરવું એથી જ કરી હરીજન સ્ત્રી-પુરુષનો ઉદ્ધાર થશે. આમ, ધ્યાન ધર્યા સિવાય બીજા કોઈ પણ રસ્તે ભક્ત સ્ત્રી-પુરુષનો ઉદ્ધાર નથી. હવે આથી વધારે સૂક્ષ્મ ટેકવાળો વધુ પડતો સહેલો માર્ગ જે લઘુ હરિભક્તોને ધ્યાન ધરવાનો છે તે બતાવું છું.

લઘુ હરિજનને વર્તવાના નિયમ.

सहेज स्वभाव चहाव गुरु चरना, कैवलकैवल जाप उचरना;

करी स्नान ध्यान उर गुरुका, सहेज दसा साधन हरुभरुका; ॥२१॥

હે ભક્તિની ઈચ્છાવાળા હરિજન ! ભક્તિ કરવાનો પ્રકાર કહું છું તે સાંભળ, સદા નિરંતરસહેજ સ્વભાવે ગુરુના ચરણની ચાહના કરવી અને મુખ વડે હરતાં ફરતાં કૈવલ કૈવલ આ જાપનો ઉચ્ચાર કરવો, હે ભક્ત ! સ્નાન શૌચ આદિથી પરવારી તારા ઉરમાં ગુરુનું ધ્યાન અખંડ રાખવું અને સહજ સ્વભાવિક સ્વરૂપે સદા રહેવું. આ પ્રમાણે સદા સાધન સાધવું.

ऊठत बेठत हरतां फरतां, संतनकी सेवा रहीए करतां;

सहेज उपासना सूक्ष्म जनकी, सोही पण पावत गति सरजनकी; ॥२२॥

હે હરિજન ! સંત મહાપુરુષોની સેવા હરતાં ફરતાં તથા ઊઠતાં બેસતાં અર્થાત્ ડગલે ને પગલે કરતા રહેવું. સૂક્ષ્મ હરિજનને આ સહજ ઉપાસનાનું રૂપ બતાવ્યું તે મુજબ રહેનાર હરિજનને તથા સંતને જે અંતિમપદ પ્રાપ્ત થાય છે તે તથા શ્રેષ્ઠ ભક્તને જે પદ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ પદ પ્રાપ્ત કરવાની ગતિ મળે છે અને સર્જનહારને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

काम क्रोध मोह तजी अहंकारा, हरख शोक अभिमान विकारा;

शीलवंत लक्षे निशदिनही, सो साचे हमेरे हरिजनही. ॥२३॥

હે હરિજન ! છેવટ કહું છું કે કામ, ક્રોધ, મોહ, અહંકાર. હર્ષ, શોક અને અભિમાન આદિ વિકારને સદંતર ત્યજી દઈને શીલવાન રહીને નિરંતર સદ્‌ગુરુલક્ષમાં રહેવું. આ પ્રમાણે આ લક્ષ મુજબ જે હરિભક્ત હંમેશ રહે છે તે જ મારો સાચો હરિજન છે.

ત્રણ પ્રકારના ઉપાસકોની રહેણી વિષે

त्रधा प्रकार उपासना बरनी, संत सहित ओरुजन नारी नरनी;

रहेश कहुं हरिजन संतनकी, जेही रहेशे गति होय अगमकी; ॥२४॥

હે ભગવત્. ભક્ત ! ઉપર અત્યાર સુધી જે ત્રણ પ્રકારની ઉપાસનાનું વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે સંત, ભક્ત અને હરિજન સ્ત્રી-પુરુષને ઉપાસના કરવાની છે. હવે મારા તરફ ખાસ ધ્યાન આપો. જુઓ. રહેણી આ ત્રણે ઉપાસકોને માટે એક જ છે. જે રહેણી વિષે કહું છું તે તેનું પાલન કરવાથી સકર્તા સત્‌કૈવલના અગમ્ય પ્રદેશમાં લઈ જશે.

झूठ प्रपंच चोरी ओरु हेरी, हरिजन सो उन रहे न नेरी;
जीवदशा वरतत जुग रीति, अलग रहे तींनसे तजी प्रीति. ॥२५॥

હે ભક્ત ! જૂઠ, પ્રપંચ, ચોરી અને હેરી (છૂપી રીતે જોવું તે) આ બધાથી ઉપાસકોએ દૂર રહેવું. વળી જીવદશાએ વર્તનારા તથા જગતની રીત પ્રમાણે રહેનારા સંસારી જીવનમાત્ર ઉપરથી પ્રીતિ ત્યજી તેમનાથી અલગ રહેવું.

साकुट संग न करही मेलापु, जीन संगे बढ़े शोक संतापु;
जीवकी शीख हरदे नवधरही, आपनो बोध ओरनकु करही. ॥२६॥

હે ભક્ત ! શાકુટોનો સંગ કે મેળાપ કરવો નહિ, કારણ તેમના સંગનાં શોક અને સંતાપરૂપ ફળ મળે છે. માટે કદીએ તેમના સંગમાં જવાની ભૂલ કરશો નહિ. વળી તે તમોને શિખામણ દેવા આવે તો તે હૃદયમાં ધારણ કરશો નહીં પણ તમારો પોતાનો બોધ તેમને કરવો.

बुरीभलीके निकट ना रहीए, हरिजनसंग सदा नीरबहीए;
साधन रहेस क्षेत्र धामनकी, कही उपास संतहरिजनकी. ॥२७॥

હે પરમપદના સાધકો ! સંસારી જીવની ભલી વાત હોય કે બુરી વાત હોય, ગમે તે હોય તો પણ તેમની પાસે રહેવું નહિ. માત્ર સંત અને હરિજનોના સંગમાં સુખનું અંતિમ ઠેકાણું છે એમ માનીને સદા નિરંતર તેમની સાથે હળીમળીને રસબસ થઈ રહેવું. જુઓ, સાધવાના સાધન વિષે તથા રહેવાની રહેણી વિષે તથા બ્રહ્મક્ષેત્ર. કેવલધામ તથા સંત હરિજનની ઉપાસના વગેરેનું આ અંગમાં વર્ણન કરીને તમોને સમજાવ્યું છે. માટે સદાય આ સમજાવ્યા પ્રમાણે સમજાવેલા પદમાં સ્થિર રહેવું, એમાં જ તમારું કલ્યાણ રહેલું છે.

अहोनिश रहे एही जन जतमतही, तब पावे कैवलपदगतही;
कहें कुवेर सुनो जन संतु, एही मम बोध रहो चितवंतु. ॥२८॥

આ પ્રમાણે અહર્નિશ જતમત રહેનાર સંતભક્ત સકર્તા સત્‌કૈવલના પરમપદની ગતિને પામે છે. સમર્થ કુવેર સ્વામીજી કહે છે કે અત્યાર સુધી હું જે બોધ - ઉપદેશ આપી ગયો છું તેમાં જ ચિત્ત રાખીને રહેજો.

ખટદર્શી સિદ્ધાંતની હદ દેખાડવા વિષે
અંગ ૮૩મું

आंन्य उपासना अति भवमांही; कैवलपदगत तीनसे नांही
जप तप तीरथ संजम सेवा, वरतदान फलदायक देवा. ॥१॥

હે ભક્તજન ! હવે પછી વિચાર કરવાને જ્ઞાન સમજાવું છું તે ઉપર લક્ષ આપજો. અત્યાર સધી જે ઉપાસનાનું વર્ણન કર્યું તે અને આ બાજુની અનેક ઉપાસનાઓ આ જગતભરમાં ભરાઈને રહેલી છે. આ બાજુની આ અનેક ઉપાસનાઓમાં સકર્તા સતકૈવલના પદનો પ્રકાશ કરે તેવી ગતિ નથી; કારણ કે આ બાજુની ઉપાસના તે જપ, તપ, તીર્થ, સંયમ, વ્રત, સેવા તથા દાન હોઈએ બધાં ફળ આપવાવાળાં છે એમ કહી તેમનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

सो सबही करतव तन करनी, भुगते अहीं के अहीं सब धरनी;
वेद पुराण शास्त्रगत व्यक्ता, सो भी पण तीन गुन चित्त रगता ॥२॥

હે ભક્ત ! આ બધીએ ઉપાસના કૃતવાળાં શરીરોને પામવાની કરણી છે. આ બધી ઉપાસનાની કરણીનાં ફળ પૃથ્વી ઉપર અહીંને અહીં ભોગવવાનાં છે. વળી વેદ, પુરાણ અને શાસ્ત્રની ગતિના જે વક્તાઓ થયા તેમણે પણ તેમનાં ચિત્ત ત્રણ ગુણ આદિ દેવોને આજીજી કરવામાં રોક્યાં છે.

करम भरम एम सकल द्रढाये, कैवलपदगत काहु ना गाये;
कैवलपदगत अकथ अनंतु, गति नहि पावत हदके जंतु. ॥३॥

હે ભક્ત ! જે વક્તાનાં ચિત્ત ગુણ આદિ દેવતાઓમાં રોક્યાં છે, તે વક્તા જગતના સર્વલોક આગળ કર્મનો ભ્રમ દૃઢ કરી બતાવે છે. એમાંના કોઈએ સકર્તા સત્‌કૈવલના પદની ગતિ ગાઈ હોય અથવા સમજાવી હોય એમ બન્યું નથી; કારણ કે કૈવલપદની ગતિ અકથ્ય હોઈ અંત સિવાયની છે, તે આ બાજુની હદમાં રહેલા જીવ કદીયે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

अब सुनीयो जीव हदकी गतियां, जेहे जांहां ल्यौं जिन जिनकी मतीयां;
कुलदरसीकी हद कुल देवा, आंन्य बोध समजत नहि भेवा. ॥४॥

હે સાધક ! જે જે જીવની જેની જેની સાથે ગતિ જોડાઈને રહેલી છે તે તે જીવની તે તે હદ મુજબ માપક ગતિ હોય છે તે વિષે કહું છું તે સાંભળ કુળદર્શી પુરુષોની ગતિની હદ કુળના દેવ સુધી હોય છે. તેઓ તેનાથી અધિક બોધ સમજાતનાર મળે તો પણ તેનો ભેદ

સમજી શકતા નથી.

आहारदरशी जंतु जीव जेही, आहार लगे हद करत सनेही;
देहदरशीकी हद गुन तीनु, तनमन देइ होइ रहे आधीनु. ॥५॥

જેટલા જીવજંતુ આહારદર્શી છે તે આહારની હદ લાગે છે ત્યાં સુધીનો પોતાનો સ્નેહ બાધે છે. વળી દેહદર્શી પુરુષોની હદ ત્રણ ગુણના દેવ સુધી હોઈ તે તેમને તનમન અર્પણ કરી આધીન થઈ રહે છે,

प्रकृतिदरशीकी परजा बरनु, करे चिंतवन उर शक्ति के चरनु;
जीवदरशीकी हद सद ज्योति, ओरलुज्ञान गनत सब छोती. ॥६॥

હવે પ્રકૃત્તિદર્શી પ્રજાનું વર્ણન કરું છું. આ પ્રકૃતિદર્શી પ્રજા શક્તિને ઉરમાં લઈ તેના ચરણનું ચિંતવન કરે છે. વળી જીવદર્શીની હદ સત્ય જ્યોતિનારાયણ સુધીની હોઈ એ સિવાયનાં બીજાં બધાં જ્ઞાન તેનાથી ઊતરતાં ગણે છે.

आत्मदर्शीकी हद ब्रह्मभावु, हारे निरख निरंतर सावु;
ए खट हदमही सब जुगबंधी, आप आपने देव रहे आरंधी. ॥७॥

આત્મદર્શી પુરુષની હદ બ્રહ્મ સુધીની હોઈ તેઓ પોતાને બ્રહ્મની હારમાં એટલે હું પણ બ્રહ્મ જ છું એમ ભાવ રાખી નિરંતર પોતાને સાવ બ્રહ્મરૂપ નીરખે છે. હે સાધક ! આ ન્યાયે આ છ દર્શીના છ દર્શનરૂપ સિદ્ધાન્તમાં જગતમાત્ર બંધનવશ થયેલું હોઈ દરેક પોતપોતાના દેવનું આરાધન કરે છે.

सो कैवलगत क्यौं करी पावे, जेही बंधे जीव हदके दावे;
सुनो हदके खट तन कहुं बरनी, जे जीनकु ग्रही करतहे करनी. ॥८॥

હે જાણકાર ભક્ત ! આમ હદવાળા સિદ્ધાન્ત સાથે રાખનાર ખટદર્શીઓ સકર્તા સત્કૈવલની ગતિને કેમ કરીને પામી શકે ? અરે ! જેનાં આખાંયે જીવન હદમાપક દેવતાઓની સાથે રોકાયાં છે તેમને પરમપદની ગમ ક્યાંથી હોય ! જુઓ, આ ખટદર્શી જે ઉપર કહી બતાવ્યા તેની ઉલટ તપાસ કરી બીજી વાર સ્પષ્ટ ખુલાસો કરી આપું છું તે તું સાંભળ. આ છ દર્શનના છ દેવ હોઈ જે જે દર્શનવાળા જે દેવને ગ્રહણ કરી તેને પામવાની કરણી કરે છે તે દર્શનના તે હદવાળા દેવના તનનું વર્ણન કરું છું તે સાંભળો.

कुलदर्शीके तन कुल नाती, हम सोइ बरन ठगोर कहे छाती;
आहारदर्शीके तन प्राणवाइ, हम सोइ प्राण इयु रहे द्रढाइ. ॥९॥

જેટલા કુલદર્શી જીવ છે તેમનો વિશ્વાસ અને દઢતા પોતપોતાની જ્ઞાતિમાં હોય છે એટલે તેઓ છાતી ઠોકીને કહે છે કે હું અમુક વર્ણનો છું આમ નાતજાતને જોનારાઓ

પોતપોતાની નાતને જ શ્રેષ્ઠ માનીને તેના સેવક થઈને રહે છે. બીજા આહારદર્શી જીવની દૃઢતા પ્રાણવાયુ ઉપર હોઈ હું પોતે એ પ્રાણરૂપ છું અને સર્વમાં પ્રાણ જ સર્વસ્વ છે, પ્રાણ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી એમ દૃઢ માની પ્રાણનો આહાર કરવા તેઓ તેની ઉપાસના કરે છે.

देहदर्शीके तन पंचभुता, अंतसकरण इंद्री समजुता,
औठ हाथ देहीके हम सोइ, सो गुनत्ये भये तांहां चित्तप्रोइ. ॥१०॥

દેહદર્શી જીવોનાં શરીર ઇંદ્રિયો અંતઃકરણયુક્ત પંચભૂતનાં હોઈ ત્યાં સુધીની તેઓની સમજણ અને માન્યતા છે. તેઓ કહે છે કે જોઈ લો હું પોતે સાડા ત્રણ હાથની લંબાઈવાળો અંતઃકરણ, ઇંદ્રિયોસહ નખશિખપર્યંત મનુષ્યરૂપે છું. એવા અહમેવવાળા આ જીવોએ ગુણથી ઉત્પન્ન થયેલા અવતારાદિ દેહધારી દૃશ્ય પુરુષોમાં તેમનાં ચિત્ત પરોવ્યાં છે. હે ભક્ત ! હવે તું જોઈ લે. જો, જે દેહના અભિમાનવાળા દેહદર્શી જીવ છે તે દેહની જ ઉપાસના કરતા હોઈ દેહધારી પુરુષોની ઉપાસના કરવામાં જ પોતે કલ્યાણ માને છે.

प्रकृतिदर्शीके तन विषयवरती, हम सोइ वीसे करी कहत आक्रती;
सोही वीसीये हम भये शक्तिनसे, तब भजहु शक्ति तनमनसे. ॥११॥

હે પાઠક ! પ્રકૃતિદર્શી જીવનાં લક્ષણ કહું છું તે સાંભળ. પ્રકૃતિ એટલે માયા. આ માયાના ઉપાસક જીવોની વૃત્તિ વિષય ઉપર હોઈ પોતે અભિમાનપૂર્વક કહે છે કે હું તથા જગતમાત્ર વિષયથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. વિષય સિવાય ઉત્પત્તિ છે જ નહિ. વળી કહે છે કે વિષયની આકૃતિ તો જુઓ ભલભલા નાનાથી મોટા સુધીના જે જે પુરુષો ઉત્પન્ન થયા તે તે તમામ વિષયથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. એ ન્યાયે અમે પણ માયાથી વિષયરૂપે ઉત્પન્ન થયા છીએ. એથી જ તનમન અર્પીને અમો શક્તિની ઉપાસના કરીએ છીએ. હે પાઠક ! ખ્યાલપૂર્વક વિશાળ દૃષ્ટિથી જો, આ વિષયી પુરુષોની લક્ષણા ઉપર કહ્યા મુજબ છે. હવે તમે ઠીક ઠીક સમજ્યા હશો કે આખાયે જગતમાં ઘણો મોટો ભાગ દેવી ઉપાસના પાછળ રોકાયો છે. ઘેરઘેર, ગામેગામ, દેશ કે પરગણે, જ્યાં જુઓ ત્યાં દેવીનું જ સામ્રાજ્ય દેખાય છે. જુઓ, ઝાડો જંગલોમાં વસતા જંગલી લોકોથી લઈ રાષ્ટ્રી પ્રદેશના રાજા-મહારાજાઓ સુધી ઠેર ઠેર દેવીની ઉપાસના થાય છે, વળી આફતકાળે કે સંપત્તિ કાળે હોમહવન કે યજ્ઞ આદિ દેવીઓના નામ પર જ થાય છે, તેમ જ જન્મ, લગ્ન અને મરણ આ બધીયે ક્રિયા દેવીઓની કૃપાથી થાય છે અને તે દરેકમાં દેવી હાજર હોય છે. સંસારી લોક ડગલે ને પગલે સારા માઠા બંને પ્રસંગે દેવીઓને પૂજે છે, અરે ! આ દેવીપ્રચાર માટે તો ઘણા ચિરકાળથી પંથો નીકળેલા છે તે ચક્રાંતિ પંથની આદ્ય લઈ દેવી પ્રચારની અનેક વ્યૂહરચના

રચે છે. આમ, વિધવિધ પ્રકારે દેવી પૂજાય છે અને તેને જ ખુશ કરવામાં તેના પૂજારીઓ તન, મન અને ધનનો ભોગ આપે છે. જુઓ, સર્વ ભૂમિમાં દેવીઓના અડ્ડા જામેલા છે હે પાઠક ! કોઈએ વિચાર કર્યો છે કે આ દેવીઓના દેવ કોણ છે ? કહે, જરાય નહિ. જો આમ જ હોય તો ખરા સર્જનહારને હવે કોણ ઓળખાવશે ? એ સમજવાનું તો અઘરું જ છે. પ્રકૃતિદર્શી જીવોનું વર્તન આ પ્રમાણે હોઈ દેવી ઉપાસનામાં જ તેઓ રચ્યાપચ્યા રહે છે.

जीवके तन सम वासना तेजु, सो ऊपजे निरंजनते हेजु
तब निरंजन तेही भजतही भावे, ओरलुं ज्ञान जब क्यौं चित्त आवे ॥१२॥

જીવદર્સી જીવની લક્ષણા આ પ્રમાણે છે. આદિપુરુષ નિરંજનના હેજથી જે અસંખ્ય લોકનો વિસ્તાર કરવાવાળી વાસના ઉત્પન્ન થઈ તેનું સ્વરૂપ નિરંજનના ઘરમાં શમરૂપ છે. આ શમરૂપ વાસનાના તેજમાંથી માયા ઉત્પન્ન થયેલી હોઈ આ માયા વડે અનેક જગત રચાયાં છે, એમ જીવદર્શીઓ માને છે અને એથી જ આદિપુરુષ નિરંજનનું ભાવપૂર્વક ઉપાસનાયુક્ત ભજન કરે છે. આ લોકોની દૃઢ માન્યતા છે કે નિરંજનથી પર કોઈ નથી અને વિશ્વાસને લીધે આ સિવાયના બીજા જ્ઞાનને ચિત્તમાં લાવતા નથી.

आत्मदर्शीके तन चैतन, रोमरोम चेतन समरन
सो चैतन कहे हम सब व्यापी, जीनके करता ब्रह्म अद्यापि ॥१३॥

હવે હે ભક્ત ! આત્મદર્શી પુરુષની લક્ષણા સાંભળ ! આ આત્મદર્શી પોતે તનરૂપ શરીરને ચેતન માને છે. આ ચૈતન્ય સર્વાંગ શરીરમાં રોમરોમ રરંકાર ઊઠે છે તે હોઈ તે સર્વત્ર વ્યાપક છે એમ ગણી તેનું સ્મરણ કરે છે. વળી તે કહે છે કે હું પોતે જ સાક્ષાત્ ચૈતન્યરૂપ હોઈ સર્વમાં વ્યાપક રહેલો છું અને એ ચૈતન્યનો કર્તા અદ્યાપિ સુધી બ્રહ્મ જ છે. આમ પરસ્પર એકસરખું ગણી હું બ્રહ્મ છું અને મારો કર્તા પણ બ્રહ્મ છે એમ બોલે છે.

ब्रह्मलक्ष ताते तेही रखही, शुद बोध परहरी सब पखही
एही खटके तनका कहे भेवा, सहित उपासन जीन जेही देवा ॥१४॥

હે સંત ! આ ન્યાયે આ આત્મદર્શી પુરુષો એટલા જ માટે બ્રહ્મલક્ષ રાખે છે; અને એ સિવાય બીજા કોઈ પણ ક્ષુદ્ર બોધ ઉપદેશથી લઈ જ્ઞાની પુરુષોના જ્ઞાન પર્યંતના જે જે ગ્રંથ રચાયા છે તે તમામને નીચા, હલકા ગણીને એ અમૂલ્ય હોય તો પણ તેના ઉપર અભાવ રાખે છે. હે જિજ્ઞાસુ ! ધ્યાન દઈને કહું છું તે સાંભળ. જો આત્મદર્શી પુરુષની આત્મલક્ષણા લક્ષપૂર્વક વિચારજે. તેમની દૃઢતામાં જે કંઈ ખામીઓ દેખાય છે તેને વિષે વિચાર કર. જો, બ્રહ્મ અભેદ્ય છે અને આત્મદર્શી લક્ષણા ભેદવાળી છે, પૂરું સમજતાં પહેલાં 'બ્રહ્મ સત્ય અને જગત મિથ્યા' ન બોલવું જોઈએ. અભેદ બ્રહ્મમાં આ પટ ક્યાં છે ? છતાં શા વડે

બોલો છો ! પાછા વળો, અંતરપટમાં જાવ અને વિચારમગ્ન થઈ વિચાર કરો કે બ્રહ્મના અભેદ ભાવમાં શબ્દરૂપ ગ્રંથની ગાંઠો નથી તો પછી બોલવાનું તો હોય જ શાનું ! જેનાં ગાત્રો અંતઃકરણ ઇંદ્રિયો સહ ઓગળી ગયાં છે તેને ભેદાભેદ સાથે શી નિસબત છે ? હું કહીશ કે તમે નામ માત્ર આત્મદર્શી છો. જો ખરી રીતે અને ચોક્કસ આત્મદર્શી થયા હોત તો 'બ્રહ્મ સત્ય જગત મિથ્યા' બોલત નહિ. વળી એક વાત વધારે કહું છું અને તે એ છે કે બ્રહ્મમાં વસ્તુરૂપ મુદ્દાઓનો આવિર્ભાવ નથી તો પછી તમારા દર્શનમાં ભાસ શાનો થયો ? કદાચ આમ ભાસ થવો એ અજ્ઞાન કેમ ન લેખાય ! વળી હું બ્રહ્મથી અને બ્રહ્મ મારાથી એમ ઓતપ્રોત છીએ તો પછી બ્રહ્મ જેવા વિશુદ્ધ, અક્રિય, બિનસંકલ્પી પરમતત્ત્વમાંથી આત્મદર્શી જેવું સ્વસંકલ્પી તત્ત્વ ક્યાંથી, વા કેમ સ્ફુર્યું ? હે ભક્ત ! ખોજપૂર્વક વિચારવા જેવો આ પ્રશ્ન છે. આ પ્રમાણે આ ખટદર્શીનાં શરીરનો ભેદ હે ભક્ત ! તારા આગળ ખુલ્લો કરી બતાવ્યો છે. વળી આ ખટદર્શીના જે જે દેવની જે જે ઉપાસના છે તે તને સ્પષ્ટ સમજાવી; તેમાં સત્યાસત્ય વિવેકદષ્ટિથી જોજો એટલે સમજવું સહેલું થઈ પડશે.

एही खट तन रहे देव खट साधी, आंहां ल्यौ सहु पदारथकी उपाधि
दीर्घ उपाध्य देख कहे देवा, लघु उपाध्य आप अहमेवा ॥१५॥

હે સમર્થની ઇચ્છાવાળા ! આ છ દર્શીઓ તેમના છ દેવને સાધે છે અને તેમાં જ તેઓ અટક્યા છે. હવે સમર્થ પરમગુરુ કહે છે કે અહીં સુધી દર્શીઓ તથા દર્શન વિષે જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું તે તમામ પદાર્થરૂપ હોઈ પદાર્થની ઉપાધિવાળાં છે. જેમાં દીર્ઘ ઉપાધિ દેખવામાં આવે છે તેને દેવ કહે છે અને પોતે લઘુ ઉપાધિવાળા હોવાને લીધે આ દીર્ઘ ઉપાધિવાળા દેવની માન્યતા રાખે છે; અને પોતે પદાર્થ સંપત્તિથી લઘુ છે એટલે તે દીર્ઘ ઉપાધિવાળા દેવો કંઈક આપશે એમ આશા સેવતા હોય એમ દેખાય છે.

दीर्घलघु हद कही समजाइ, आंहां ल्यौं सब तन परले जाइ
यौ अटके आप आपने ज्ञाना, परलेके पद सब पतीयांना ॥१६॥

હે સાધક ! દીર્ઘ ઉપાધિવાળા જીવો, આ બંનેની હદ તારા આગળ કહી સમજાવી. આ કહીને સમજાવેલા દેવતાઈ આદિ દરેક શરીરો પ્રલયકાળે ખપી જવાવાળાં છે છતાં એ લોકો પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે પોતપોતાના માનેલા જ્ઞાનમાં વ્યર્થ અટકેલા છે. અરે ! આમ જે પદનો પ્રલય છે તેમાં જ પ્રતીતિ લાવેલા છે.

यामे नहि कोहु लहे निज आपा, सब मीली आपा खट तन थापा
सो खट तन हम परले कीना, इष्ट सहित करके भिन्न भिन्ना ॥१७॥

હે સાધક ! આ ખટદર્શી પુરુષો પૈકી કોઈએ પણ નિજ આપનપુરુપ સ્વરૂપ જાણ્યું નથી; એ કારણને લીધે આ બધાઓએ મળીને છ દેવોનાં શરીરોને આપનપુરુપ ગણીને તેમની ઈષ્ટ તરીકે સ્થાપના કરી છે. આ છ ઈષ્ટદેવ જે ભિન્નભિન્ન કહ્યા છે તે સંબંધી હું કહી ગયો છું કે પ્રલયકાળે એમાંના કોઈ રહેવાના નથી.

बिनु परले आपना जेही आपा, सो चैतन निज परम अमापा
तेही आपना आप काहु न जांना, जडतन आपा दृढ करी मांना ॥१८॥

હે શ્રેષ્ઠ સાધુ ! ત્રણે કાળમાં જેનો પ્રલય નથી એવું નિજ ચૈતન્ય જે આપનપુ તે પરમ અમાપરૂપે છે, તે જ આપનપુરુપ ગણીને સ્વરૂપ હોઈ તેને આ જ પર્યંત કોઈએ જાણ્યું નથી. આમ આપનપુરૂપ સ્વરૂપ જાણવામાં ન આવ્યું એથી કરી દેવતાઈ જડ શરીરોની આપનપુ તરીકે સ્થાપના કરી તેમની માન્યતા દઢ કરી છે.

जड तनके कही देवु सब भेवा, खटलक्षी जेही उर अहमेवा
आहारदरशीके तन जड प्राना, कुलदर्शी जड नाति निदाना ॥१९॥

હે પરમપદના શોધક ! આ છ દર્શી પુરુષોના ઉરમાં જે જે દેવના લક્ષનો અહમેવ છે તે તે દેવનાં જડ શરીરો વિષેનો ભેદ હવે સંપૂર્ણ સમજાવું છું તે સાંભળ. અહારદર્શીનું શરીર પ્રાણ હોઈ તે જડ છે. જો નિંદ્રાકાળે અવસ્થાના ભેદે પ્રાણ ચાલતો હોવા છતાં તેને જ્ઞાન નથી, જો, પ્રાણમાં જ્ઞાન હોત તો ચોર આદિ ઘરમાં પ્રવેશીને ચોરી જાય છે. તે જાગ્રત થયા પછી કહી શકત પણ કંઈ પણ કહેતો નથી. એ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે કે આ જડ પ્રાણમાં જ્ઞાન નથી અને જાણ પણ નથી વળી કુળદર્શી પુરુષોએ જે જ્ઞાતિને નિશ્ચયાત્મક માની છે તે જ્ઞાતિ પણ જડ છે.

देहदर्शीके तन पंचभुता, सो सबसे जड अति अद्भुता
प्रकृतिदरश तन विषे सोइ, सोभी जड जाने सब कोई ॥२०॥

જે દેહદર્શી પુરુષો છે તેમની માન્યતા ગુણાદિ પંચભૌતિક શરીરની છે. આ ભૌતિક ઘાટોવાળાં ગુણાદિનાં શરીરો સર્વથી વિશેષ જડ હોંઈ તેમની જડતા વિષે બારીક તપાસ કરતાં આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય તેવી અદ્‌ભુત જડતા તેમનામાં દેખાય છે. પ્રકૃતિદર્શી પુરુષોના શરીર વિષયરૂપ છે અને સર્વ લોક જાણે છે કે આ વિષયરૂપ શરીર જડ છે.

जीवदर्शीतन तेज वासनाइ, सोभी जड तन सब जन गाइ
आत्मदरशके तन चैतनही, तेही पण जड हलवे जड तनही ॥२१॥

જીવદર્શી પુરુષની માન્યતા તેજસ્વી વાસનારૂપ શરીર છે. આ વાસનારૂપ શરીર

વિષે સર્વ કોઈ કહે છે કે તે જડ છે. હવે આત્મદર્શી પુરુષની માન્યતા ચૈતન્ય શરીર છે છતાં તે પણ જડ છે, પરંતુ આ જડતા હળવી હોઈ સાધારણ છે.

ए खट तन जड जड उनदेवा, निज चैतन आप लहत न भेवा
यौ जड जन जड देवकु आराधे, भये जड़से जड जडहीकु साधे ॥२२॥

આ છ દર્શી પુરુષોનાં શરીર જડ છે અને તેમના છ ઈષ્ટદેવ તે પણ જડ છે. તેમાંના કોઈએ નિજચૈતન્ય વિષેનો ભેદ જાણ્યો નથી. આ કારણને લીધે જડ જગતના લોકો જડ ઈષ્ટદેવનું વ્યર્થ આરાધન કરે છે. આમ, જડદેવનું આરાધન કરતાં કરતાં કાળે કરી વધુ જડ બનતા ગયા છે એથી જ જડ લોક જડનું જ સાધન કરે છે.

जडचैतन उभये जड अंगा, निज चैतन आप अकल अभंगा;
ज्यांहां लगी जीने तेही आपना चीना; त्यौलख हदबेहद रंगभीना. ॥२३॥

હે ગુરુભક્ત ! અત્યાર સુધી કહેલા જડ વિભાગ અને ચૈતન વિભાગ, આ બંને વિભાગનાં જડ છે. જો, હું જેને નિજ ચૈતન્ય કહું છું તે આ બંનેનો સાક્ષી હોઈ આપનપુરુપ છે અને તે અકળ અને અભંગ છે, જેના કોઈ અભ્યાસી થયા નથી. આ જગતમાં જે ડહાપણવાળા લોકો છે તેમની જેટલી જેટલી શક્તિ પહોંચી તેમણે તેટલું તેટલું જોઈને ચીનેલું હોઈ કેટલાકનો લક્ષ હદવાળા જડ ઈષ્ટદેવોમાં છે તો કેટલાક અનહદ ચૈતન્ય બ્રહ્મ આદિમાં તલ્લીન રહ્યા છે.

हदबेहद पर आपना आपा, तीनकी पर कैवलपद थापा;
तेही आपना आपही जेही जाने, सोही जन कैवलपद ही पहेचाने, ॥२४॥

હે ગુરુભક્ત ! હદવાળાં પદ અને અનહદ બ્રહ્મ, આ બંને પ્રકારનાં પદથી અલગ તારું નિજચૈતન્ય આપનપુરૂપ સ્વરૂપ છે; અને આ આપનપુરુપ સ્વરૂપથી પર સકર્તા સત્‌કૈવલનું પદ હોઈ સર્વ અંશો ઉપર પોતે વ્યાપક ગતિએ જુએ છે. આ પ્રમાણે અને આ ન્યાયે જે કોઈ હરિભક્ત આપનપુરૂપ સ્વરૂપને જાણશે તેજ પુરુષ કૈવલપદને ઓળખી શકશે.

जडचैतन दर्शीतन बरने, निज चैतनदर्शी कहुं नरने;
कहें कुवेर लक्ष कहुं तीनका, सकल सिद्धांत अन्त जेही भिन्नका. ॥२५॥

આ પ્રમાણે જગતના છ પ્રકારના દર્શી પુરુષોએ જડચૈતનનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે ઉપરાંત તેનાથી પર રહેલો. સમર્થ કુવેર સ્વામીજી કહે છે કે નિજ ચૈતન્યદર્શીનો પરમલક્ષ નિર્ણય કરીને કહું છું, આ લક્ષ સર્વ સિદ્ધાંતોથી ભિન્ન હોઈ આ સર્વના અંતે રહેલો છે, તેનો પ્રકાશ નીચેના પ્રકરણમાં કરું છું તે સાવધાન થઈને સાંભળો.

 પરમવિશેષ અંશ અને કર્તાનો નિર્ણય અંગ-૮૪

सुनो हरिजन होइ संत सचेता, निजदर्शी परमातम वेता;
सोही परमातम आप निज सबका, कैवलधाम पुरातन तबका; ॥१॥

(જુઓ, ઉપર પ્રમાણે ખટદર્શી મહાપુરુષો વિષે જે વ્યાખ્યા કરી તે બધીએ વ્યાખ્યા જડ દ્રવ્યોને ઉદ્દેશીને કરેલી છે, અને છે પણ એમ જ જે જે દર્શી પુરુષના અંતરમાં જે જે દેવનો આશય છે તે તેનો ઉપાસક હોઈ તેનું જ તે રટણ રટે છે. જુઓ, કોઈ પણ દેવનો મંત્ર જપવો વા તેનું આલોચન કરી ધ્યાન ધરવું તે બધીએ ઉપાસના બહિર્મુખવાળી હોઈ આ બધીયે ઉપાસનાને વાસનાએ ઉપસ્થિત કરેલી છે. આ છ દર્શી પુરુષો પૈકી એકેય નિજ સ્વયં ચૈતન્યદર્શી નથી. વળી જેનાં દિલ બહારની વસ્તુઓ વિશે આલોચન કરવા રોકાયાં છે તે તે નિજ ચૈતન્યદર્શી કેવી રીતે થાય ? વળી દેહથી લઈ આકાશના સઘળાય ખગાકાર શૂન્યમાં જે નાના-મોટા દેવો વસે છે તે પૈકી કોઈ તરફ જેનો લક્ષ જતો નથી, તેનું આલોચન જે કરતો નથી અથવા તેના અંતરમાં બ્રહ્માંડમાં વસતા સમૃદ્ધિવાળા દેવોનું સ્થાન પણ નથી એવા વિશુદ્ધ બુદ્ધિના મહાપુરુષો હશે તેઓ જ નિજ ચૈતન્યદર્શી થશે. એ વિષે ખુલ્લો ખુલાસો કરું છું તે લક્ષપૂર્વક શ્રવણ કરજો. હે સુજાણ જાણવાળા અંશ ! આ પ્રકરણમાં નિજ ચૈતન્યદર્શી સંબંધી પરમજાણ જણાવું છું તેનું અંતરમાં આલોચન કરવું. જુઓ, નિજદર્શી એટલે પોતાની નિજ જાણને જાણનારો. આ સ્થળે ભગવાન કરુણાસાગરે કહ્યું છે કે આ જાણનું નામ હંગ છે. આ હંગ વડે શરીરમાં રહેલી અનેક જાણ જણાય છે. દાખલા તરીકે ઇંદ્રિયોની જાણ વડે સ્થુલ પદાર્થો ઓળખાય છે. જેને એથી આગળ જાણ નથી તે આ પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવા પાછળ પરમદયાળુનો અહેશાન માની હરહંમેશ મંથન કર્યા કરે છે. એથી વધારે ઝીણી દૃષ્ટિવાળા પુરુષો પદાર્થનો ત્યાગ કરે છે અને એ પદાર્થ માત્ર ખોટું છે એમ સમજી અંતરમાં પાછા વળી ઇંદ્રિયો ઉપર શાસન (અમલ-હુકમ) કરવા ઈચ્છતા નથી. એટલે તેઓ બુદ્ધિના ઘરમાં રહી વિષ્ણુ આદિનું આલોચન કરવા રોકાય છે. એથી વધારે આગળ પડતા મહાપુરુષો બુદ્ધિપ્રાધાન્ય ગુણાદિ વિષ્ણુ પ્રદેશનો ત્યાગ કરી ચિત્તના ઘરમાં નિવૃત્તિ ભોગવવાની ઈચ્છા રાખે છે અને તેઓ ત્યાં જ રહે છે અને એ જ સિદ્ધાંત સર્વથા સત્ય છે એમ પ્રતીતિ લાવી તેમાં તલ્લીન રહે છે. આમ, અનેક પુરુષોની અનેક ઉપાસનાઓ જડ પદાર્થોને સંબોધીને હોઈ માત્ર વાસનાથી જ ઉપસ્થિત થયેલી છે; કારણ કે ચિત્ત નિવૃત્ત થતાં આ બાજુની સઘળીયે ઉપાસનાઓ નષ્ટ થાય છે. એ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે કે અંતઃકરણ યુક્ત તમામ ઉપાસનાઓ વાસનાયુક્ત હોઈ આ બાજુના જડ

પદાર્થોની છે અને તે નિજ ચૈતન્યજાણને જણાવવાવાળી નથી. આ વાસનાનો જન્મ પાંચમા પરમકારણદેહમાંથી થયેલો છે. જ્યારે પરમકારણ દેહમાં જશો ત્યારે આ વાસનાનું સ્વરૂપ ઓળખાશે. આ બાજુના સ્થૂલદેહથી લઈ મહાકારણદેહ સુધીના જાણકાર મહાપુરુષો હશે તો પણ તેમનાથી તે વાસના ઓળખાશે નહિ; પરંતુ તેઓ વાસનાઓની પાછળ જ તણાયા કરવાના છે. એટલે કે તેની પાછળ જ જવાના છે. આમ, સર્વ પ્રકારે દેહ ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણની આદ્ય લઈ એ વડે જે જે ઉપાસકો ઉપાસના કરે છે તે સર્વ ઉપાસનાથી નિજદર્શી મહાપુરુષો અલગ છે એટલે કે આવી કોઈ પણ ઉપાસના તે કરતા નથી; પણ પોતાના ચૈતન્ય સ્વરૂપને જાણી પોતાની સ્વયં જાણમાં જાણરૂપ થઈને તલ્લીન તદાકાર રહે છે. હું કહી ગયો છું છતાં કહું છું કે આ જાણ એ જ તમારું પોતાનું હંગ છે. આ હંગના બે પ્રકાર છે. તે પૈકી કીડીમહુરથી લઈ શિવબ્રહ્માવિષ્ણુ પર્યંત આદિપુરુષ નિરંજન સુધીના નાના-મોટા સર્વ ઘાટમાત્રમાં અંશોનું એક જ હંગ રહેલું છે, તથાપિ નાના-મોટા ઘાટમાં રહેલી ઓછી-વત્તી વિભૂતિને લીધે ચૌદે લોકના ઘાટ પૃથક્-પૃથક્ ઐશ્વર્યવાળા દેખાય છે; પરંતુ આ બધાય ઘાટમાં હંગ તો એક જ છે. હે જાણકાર અંશ ! આ વાતને દૃઢ કરજો અને આ હંગ એજ તારી પરમજાણ છે એ વાત નક્કી કરજો. આ જાણરૂપ જે હંગ તે હંગથી પર એક મહદ્ હંગ જે ચૌદ લોકને માથે પરમ સુજાણરૂપ રહેલું છે તે નીચેના ચૌદ લોકમાં વસતા સર્વ લોકના ઘાટોમાં જ એક જ હંગ રહ્યું છે તેને પોષણ અથવા જીવન આપે છે, તેમ જ આ મહદ્ હંગથી સર્વ લોકનાં હંગ સજીવ છે. હે પરમજાણની ઈચ્છાવાળા ! આ મહદ્ હંગ એ જ પરમાત્મા વા પરમગુરુ અગર સાક્ષાત્ કરૂણાસાગર પોતે છે એમ સમજવું. હે અંશ ! હવે તને સમજ પડી હશે કે તારું નિજ જાણરૂપ જે હંગ તે પરમાત્મારૂપ પરમગુરુના મહદ્હંગ સાથે એકમેક થઈને રસબસ થતાં સર્વ લોકથી શ્રેષ્ઠ એવું જે પરમપદ તે તને પ્રાપ્ત થશે. જુઓ, આ સ્થળે મંત્રાદિ કોઈ જાપ જપવાની અગર બાહ્ય ઉપાસના કરવાની કોઈ જગ્યા છે ? ના, નથી. જ્યારે આમ જ હોય તો દૃઢ થઈને નિશ્ચય પૂર્વક તું તારા નિજહંગરૂપ જાણ વડે મહદ્ હંગમાં તલ્લીન રહેજે. આ જ આપણા કાયમપંથીઓની શુદ્ધ સત્ય ઉપાસના હોઈ આ ઉપાસનાની બહાર કોઈ પ્રકારે ધ્યેય જવા દેવું નહિ; પરંતુ આ ધ્યેયરૂપ જે આશય છે તેને નિજ જાણરૂપ કરી દેવો, એથી કરી બહાર કોઈ પણ વિંટબણાઓ અડચણકર્તા થશે નહિ. આમ, આપણો આ જાણરૂપ આશય તે અલ્પજ્ઞ ચૈતન્યનો છે માટે મહદ્ સર્વજ્ઞ ચૈતનરૂપ જે પરમાત્મા છે તે જ સાક્ષાત્ પરમગુરુ રૂપ હોઈ એ પરમાત્માના વેત્તા એટલે જાણકાર થનાર તેજ ચૈતન્યદર્શી છે. આ નિજદર્શી સર્વ દર્શીઓમાં શ્રેષ્ઠ હોઈ તેની બરાબર બીજા નથી.)

હવે હે સંત હરીજનો ! શુદ્ધ અચેતન થઈને સાંભળો. આ નિજ ચૈતન્યદર્શી તે પરમાત્માના વેત્તા છે. એટલે કે તે પરમાત્માના જાણકાર છે. હે અંશ ! જે પરમાત્માનું વર્ણન કરું છું તે પરમાત્મા આપણા સર્વ અંશોને માથે હોઈ આપણા સર્વ અંશોના પોતાના છે. આ પરમાત્મા જેટલું પુરાતન કૈવલધામ છે તેટલા જ પુરાણા છે. જેમ કૈવલ આદ્યઅંતથી રહિત છે તેમ આ પરમાત્મા પણ છે. વળી આ પરમાત્મા અને કૈવલ સદા સદોદિત એકમેક છે.

परमातम दरसी निज तनही, कहुं वरनन करी सुनो हरिजनही;
हंसरूप तन अंश कैवलका, सो निज आप अकल सरवनका; ॥२॥

હે જાણકાર હરિજનો ! આ નિજદર્શી પરમાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કરું છું તે સાંભળો. જુઓ ! હંસરૂપ પરમાત્મા સ્વરૂપ જે છે, તે સ્વરૂપમાં પરમ સકર્તા સત્‌કૈવલનો પરમવિશેષ અંશ છે. આ પરમવિશેષ અંશ પોતે અકળ હોઈ આ બાજુના કોઈ તેમને કળી શક્યા નથી.

अकलही आप सकल घटरहीया, सोही चीना तीनसबकछु लहीया;
तेही हंसा हंग बोलनहारा, चैतनकु चैतन करनारा; ॥३॥

હે જરામરણ રહિત કાયમ પંથના પ્રેમીલા ! પરમવિશેષ અંશનું પરમાત્મા રૂપ જે શરીર છે તે શરીર ચૌદલોકમાં વસતા નાના-મોટા સર્વ ઘાટમાં રહેલું છે. કોઈ પણ ઘાટ આ અકળ શરીર સિવાય ખાલી નથી. હે ભગવત્‌જન ! આ સ્વરૂપ જે કોઈ ચીનશે તે જ સર્વ કંઈ જાણી શકશે. જેણે આ સ્વરૂપ ચીન્યું નથી તેમ જ ચીનવાની ઇચ્છા કરી નથી એવા વાતોડીયા પામર જીવો પરમ ગુરુના સ્વરૂપને ઓળખી શકશે નહિ, અને એ સ્વરૂપ ન ઓળખી શકે તો પછી સર્વ કંઈ શી રીતે જાણી શકે ? જુઓ, આપણા ઘાટોમાં પરમ વિશેષ અંશનું પરમસ્વરૂપ રહેલું છે તે સ્વરૂપની સત્તા વડે આપણે સર્વ અંશોના હંગ બોલે છે, એથી જ ચૈતન્ય અંશના હંગને સચેતન કરનાર પરમવિશેષ પરમગુરુનું સ્વરૂપ છે. અહો ! ધન્યભાગ્ય છે તેને જે આપણા હંગને સચેતન કરનાર પરમ સ્વરૂપને ઓળખી શકે !

सोही हंसातंन जेही जन धावे, निज कैवलपद समजही पावे;
यातो सब जीव जड तनदर्शी, सो क्यौं करी पावे पद अरसी. ॥४॥

હે અંશ ! તમારા દરેક ઘાટમાં પરમાત્મારૂપ હંસસ્વરૂપ છે. જો આ તમારામાં રહેલા સ્વરૂપના જાણકાર થશો તો જ નિજ સકર્તા સત્‌કૈવલના પદને સમજી શકશો અને તે પ્રાપ્ત કરી શકશો. જો એમ નહીં કરો તો આપણા પરમપદની પ્રાપ્તિ નહીં થાય; કારણ કે આ બાજુના સર્વ જીવ જડ શરીરોના દર્શી હોઈ તે મારું અંતરિક્ષ આવેલું પરમપદ કેમ કરીને પામી શકે ?

अरसीपद कैवल निजहेता, परसे हंस पुरातन वेता;
हंसरूप तन निज चैतनकु, ताते कहत संत मम जनकु; ॥५॥

હે પતિના જાણકાર અંશ ! અરસ એટલે અંતરિક્ષ કોઈના આધાર સિવાય આવેલા કૈવલપદમાં પુરાતન પરમવિશેષ અંશનું નિજ સદાય રહેલું હોઈ પુરાતન કાળથી તે પોતાના હંસસ્વરૂપે કૈવલ પદને સ્પર્શીને રહેલા છે, એથી જ પરમગુરુરૂપ પરમવિશેષ અંશ કૈવલપદના પુરાતન વેત્તા છે આથી મહદ્ નિજ ચૈતન્ય સ્વરૂપ કૈવલવેત્તાનું પરમાત્મારૂપ હંસશરીર કૈવલપદને સદાસદોદિત સ્પર્શીને રહેલું છે, એટલા જ માટે હે સંતજનો ! કહું છું કે કૈવલવેત્તાના આ પરમ હંસ સ્વરૂપને ઓળખશો એટલે કૈવલ પદ પ્રાપ્ત થશે.

सो तन हंसा सबे तुम चीनो, निरालंब लक्ष स्वाध सदीनो;
तेही हंसा चैतन लक्ष जेही, हम तुमकु कह्यो नहीं संदेही. ॥६॥

હે મહાભાગ્યવાન ! હું છેલ્લી વાત કહું છું તે લક્ષમાં લેવા ચિત્તને સ્થિર કરો, જુઓ, મારું (કૈવલવેત્તાનું) પરમ પ્રકાશમય પરમાત્મારૂપ સોહંગ શરીર અને મારું પરમવિશેષ અંશરૂપ શુદ્ધ નિજ ચૈતન્યસ્વરૂપ, આ બંને સ્વરૂપને ચીનીને ઓળખવાં એ જ નિરાલંબ લક્ષ હોય તે લક્ષને સિદ્ધ કરવા હંમેશાં અભ્યાસ રાખવો. વળી મારું પરમાત્મારૂપ હંસશરીર અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો ચૈતન્યલક્ષ, આ બંને પ્રકારની હકીકત કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહ રાખ્યા સિવાય ખુલ્લે ખુલ્લી વિગત તમોને કહી દીધી છે.

अब तुम तेही लक्ष रखो अभ्यासु, तो हम सदा तमारी पासु;
महोरमंत्र जेम वश होय सरपु, तेम एही जाप सकलमे समरपु. ॥७॥

હે ચૈતન્ય અંશ ! હવે ઉપર જે નિરાલંબ લક્ષ સમજાવ્યો તેનો તમે સદા અભ્યાસ રાખશો તો હું નિરંતર તમારી પાસે જ છું એમ તમોને દેખાશે. જેમ વાદીગરની મોરલીમાં મંત્રનો ધ્વનિ થતાં સર્પ વશ થાય છે તેમ મને પરમગુરુને વશ કરવા દરેકે દરેક ઘાટમાં આ નિરાલંબ લક્ષરૂપ જાપ સંપૂર્ણ સમર્પણ કરેલો છે. આ જાપ સંબંધી કંઈ પણ નવીન મેળવવાનું નથી, તે તો ઘટોઘટમાં ભરચક રહેલો છે, પણ તમોને તેની જાણ ન હતી એથી જ તમોને તે વિષેનો લક્ષ સમજાવ્યો છે.

हंसस्वरूप जाप मही जेही, सुनो हरिजन सहु संत सनेही;
ओ सो शिर हंग हंसा सोइ, निज चैतन तन आपनो ओइ. ॥८॥

હે મારા સ્નેહી સંતહરિજનો ! જાપમાં હંસસ્વરૂપનો જે નિરાલંબ લક્ષ સમજાવ્યો છે તે વિષે કહું છું તે લક્ષપૂર્વક સાંભળો. 'ઓ' ને માથે 'સો'ને માથે હંગ લગાડતાં ઓહંગ

અને સોહંગ થાય છે. આ ઓહંગ સોહંગમાંથી ઓ અને સો બાદ કરીએ તો બે હંગ ઊગરે છે તેમાં 'ઓ'ને માથે જે હંગ છે તે આપણા સર્વ અંશોનું અલ્પજ્ઞ હંગ છે અને 'સો'ને માથે જે હંગ છે તે સકર્તા પતિનું સર્વજ્ઞ હંગ છે. આ સકર્તા પતિનું જે સર્વજ્ઞ હંગ છે તે પરમાત્મારૂપ હોઈ પરમવિશેષ અંશનું શરીર છે અને જે અલ્પજ્ઞ હંગ છે તે આપણા નિજચૈતન્ય અંશસ્વરૂપનું શરીર છે. આ મહદ સર્વજ્ઞ હંગ સાથે સામાન્ય અંશો પોતાના અલ્પજ્ઞ હંગની એકતા કરે તો એ એકતા થતાંની સાથે જ પરમપદમય થઈ જવાય એમ છે.

सब जापन जापनके जापा, जब पावे आपना निज आपा;
सो आपा तुमकु कही दीना, हदबेहद जड़ तन करी भिन्ना, ॥९॥

હે સંત ! ઉપર પ્રમાણે જે પરમજાપ જપવા વિષે કહું છું તે જાપ સર્વજાપથી શ્રેષ્ઠ હોઈ તેની ગતિ અવિગત છે. આમ, સ્વરૂપાકારનો અવિગત જાપ જપતાં જપતાં આપણું નિજ આપનપુ પ્રાપ્ત થશે. આ આપનપુરૂપ સ્વરૂપ કેવું છે તે સંબંધી તમોને કહ્યું છે અને એ ચેતનમાંથી જડ વિભાગ ભિન્ન કરીને હદબેહદનો નિવેડો કર્યો છે.

निज चैतन तन जेही हम गाये, सोही लक्ष हम कैवलसे लाये;
तेही लक्ष हम तुम कुलखवाया, धन्य तुम संत शरन मम आया, ॥१०॥

હે અંશ ! કદાચ કોઈ કહે કે આ નિજ ચૈતન્ય સ્વરૂપનો લક્ષ જે તમે સમજાવ્યો તે ક્યાંથી લાવ્યા તો તે વિષેનો ઉત્તર એ છે કે આ પરમજાણને જણાવનારો જે નિરાલંબ લક્ષ તે સકર્તા સતકૈવલ પાસેથી હું લાવ્યો છું. આમ, જે લક્ષ સકર્તા પાસેથી લાવ્યો છું તે જ લક્ષ મેં તને લખાવ્યો છે. હે સંતો ! ધન્ય છે તને કે આ જન્મને વિષે મારું શરણ મળ્યું ! આ શરણને સાચવજો અને નિરંતર મારા આપેલા લક્ષમાં લક્ષરૂપ થઈને રહેજો.

जंबुद्वीप मध्ये खंडही भरथा, गुर्जर देश कथा एही ग्रंथा;
चौद तबक गत कही संकेतु, जीन जेतना हमसे कीया हेतु. ॥११॥

હે સંતજનો ! જંબુદ્વીપના મધ્ય ભાગે આ ભરતખંડ આવેલો છે. આ ભરતખંડની અંદર આવેલા ગુર્જર (ગુજરાત) દેશમાં રહીને આ ગ્રંથનું કથન કર્યું છે. તેમાં ચૌદ તબક્કા વગેરે દેવતાઈ લોકોમાં જેણે જેટલી મારા પરત્વેહેત પ્રીતિ રાખેલી, તેમને તે પ્રમાણે સંકેતમાં સકર્તા સતકૈવલનો ધર્મ ઉપદેશ કરેલો છે.

भिन्न भिन्न शून्यधाम सबनकी, सप्तद्वीप नरनाग लोकनकी;
विविधी भात करी सब कहीमोइ, सुनो संत हरिजन सबकोइ. ॥१२॥

હે સંત હરિજનો ! હું કહું છું તે સર્વ કોઈ સાંભળો; મહાન ખગાકાર શૂન્યમાં કેટલાક ભિન્ન ભિન્ન ધામ આવેલાં છે તે તથા સાતદ્વીપ તેમ જ પાતાળ આદિના નાગલોક વગેરે બધા ભુવનોમાં જઈને મેં વિધવિધ પ્રકારે ધર્મોપદેશ કર્યો છે.

ओर ज्ञान अद्‌भुत बहु कथीया, अकल बोध शुध परम अरथीया;
कर्मकांड सब सृष्ट आराधे, गुन तीनु शक्ति सुर साधे. ॥१३॥

હે સંત ! આ બાજુ આવી મેં ઘણું અદ્‌ભુત જ્ઞાન કથ્યું છે. આ બધો બોધ કળી ન શકાય તેવો, પરમ અર્થને આપનારો છે; પરંતુ જે દેશમાં આ અમૃત ધારારૂપ જ્ઞાનની વૃષ્ટિ કરું છું તે આખાય દેશના સર્વ લોક કર્મકાંડનું આરાધન કરી ત્રણ ગુણ, શક્તિ અને દેવતા આદિની સાધનામાં પદાર્થ-ફળની ઇચ્છા રાખતા જણાય છે.

तब हम मनमां कीया विचारा, जडदर्शी होइ गये संसारा;
रातदिवस जड तनकु जंखी, होशी थावर पशु ओरु पंखी. ॥१४॥

હે સાધક ! આમ, પદાર્થ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા પાછળ આખોયે દેશ રોકાયો ત્યારે પરમગુરુના મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ જડ જગત જડ પદાર્થ પ્રાપ્તિ માટેનો અભ્યાસ કરી રહ્યું છે, એથી તેમની ગતિ જડ થતી જશે. જ્યારે આ જગત રાત-દિવસ જડ શરીરોનો અભ્યાસ કરી પ્રીતિએ જડ થાય ત્યારે સ્થાવર પશુ અને પક્ષીઓમાં આ જડ ગતિના જીવો જન્મ પામશે.

जब सब जीव जडही तन पावे, ज्ञानभक्ति फेरी कुन द्रढावे;
बिन निजज्ञान भक्ति बिना भवही, अति अज्ञान घोर होय सबही. ॥१५॥

હે ચૈતન્ય અંશ ! આમ સમસ્ત સંસારના જીવ જડ શરીરોમાં જન્મ પામશે તો પછી જ્ઞાનભક્તિને કોણ દૃઢ નિશ્ચયાત્મક કરાવશે ? વળી આખોયે ભવ જ્ઞાનભક્તિ વિનાનો થાય તો, હે સાધક ! અતિ ઘોર અજ્ઞાન આખાયે દેશમાં છવાઈ જાય.

जब अज्ञान घोर भव थावे, उमंगे नहि नभ व्रखा न आवे;
बिनु बरखा परले जुग जाइ, फेरी रचतां प्रेहेतन बहु थाइ. ॥१६॥

આમ, જ્યારે આખુંયે જગત ઘોર અજ્ઞાની થાય ત્યારે જેમ ઉમંગ સિવાયના આકાશમાં વૃષ્ટિ વરસવી બંધ થાય. આમ વૃષ્ટિ બંધ થતાં આખાય જગતનો પ્રલય થઈ જાય, તો પછી ફરી જગતની રચના કરતાં પ્રયત્ન ઘણો પડે અને આનો ઉકેલ કરવો મુશ્કેલ થાય.

तांते हम मनुतन धरी आवा, लोक चतुरदशकु चेतावा;
करी टंकार कहत जब सबकु, चैतन बोधलक्ष आरंभकु. ॥१७॥

તેવી જ રીતે જ્ઞાનના અભાવે જડવાદ વધતાં માનુષ્યધર્મ મટી જાય અને સ્થાવર આદિ સૃષ્ટિનો વધારો થાય તો કર્તાનાં જગતમાં મનુષ્યધર્મ ન રહે એ ખામી દેખાય. આ કારણને લીધે અગમ્ય વિચાર કરી જ્ઞાનને આબાદ રાખવા તેમ જ ચતુર્દશ લોકને ચેતાવવા મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને હું આ પૃથ્વી ઉપર આવ્યો છું. આમ, પૃથ્વી ઉપર આવીને પ્રથમ પ્રારંભમાં જે ચૈતન લક્ષનો બોધ જ્ઞાનનો ટંકાર કરી સર્વલોક પરત્વે જાહેર કર્યો છે.

महा अनुभव गूढज्ञान हमारा, समजत नहि लघुबुध्य संसारा,
कोइक जवरलाजन गतिवंतु, सोही समज ही एही बोध अनंतु. ॥१८॥

આમ, અમારા મહાન ગૂઢ જ્ઞાનનો અનુભવ કરવા છતાં સંસારબુદ્ધિના લઘુ જીવ તે સમજતા નથી પણ તે પૈકી કોઈ વિરલ ભગવત્‌ભક્ત ગતિવાળા નીકળે છે. તે મારા અનંત બોધને સમજી પોતાના ઉરમાં રાખે છે.

जेही समजे तेही सत करी माने, तेही भूले नहि भरमके भाने;
चैतन दृष्ट चराचर देखे, जड दृष्टि वैभाग उवेखे. ॥१९॥

હે સંત ! આ પ્રમાણે જેણે મારો ઉપદેશ સમજીને સત્ય માન્યો છે તે આ ભવસાગરની ભ્રમણાત્મક ભૂલવણીમાં કદીયે ભૂલો પડશે નહિ; કારણ કે આ સંત વા હરિજન જડ દૃષ્ટિવાળા વિભાગને ઊખેડી નાંખી તે સ્થાવર - જંગમ પર્યંત સમસ્ત જગતને શુદ્ધ ચૈતન્ય દૃષ્ટિએ જુએ છે.

अडंग मतो अविगत गतिपावे, हदकी रध्यफेरी चित्त नहि चाहावे;
निज कैवलपद एक आराधे, आंन्य उपाध्य ब्राध नव साधे. ॥२०॥

આ પ્રમાણે દૃઢતાપૂર્વક રહેનાર સાધકને મારા અડગ મતવાળી અવિગત ગતિ પ્રાપ્ત થશે. જેને આ અવિગત ગતિ પ્રાપ્ત થઈ તે ફરી હદવાળા ચૌદલોકની રિદ્ધિસિદ્ધિના ચિત્તમાં પણ ચાહના કરશે નહિ; કારણ કે તેમના પોતાના સ્વરૂપથી નીચેની જે સમૃદ્ધિ છે તેને ઉપાધિરૂપ વ્યાધિ ગણીને તેને પામવાનું સાધન તેઓ કદી પણ કરતા નથી, પરંતુ એક સકર્તા સત્‌કૈવલનું જ આરાધન કરે છે અને તેમાં જ તેઓ સંપૂર્ણ તલ્લીન રહે છે.

सोही जन मम तन मन धन हेता, निज चैतनके भये जेही वेता;
ओर सकल सब जीव मतिमंदु, करमकांड जीन कीयो समंदु. ॥२१॥

હે સંત આ પ્રમાણે રહેનાર આ સાધકો પોતાનાં તન, મન અને ધન હેતુપૂર્વક મારા ચરણમાં ધરી દેતા હોઈ તેઓ નિજ ચૈતન્યના વેત્તા થાય છે. આ સિવાયના બીજા જેઓ

મને તન-મન આપી શક્યા નથી અને કર્મકાંડ સાથે સંબંધ રાખીને રહ્યા છે તે સર્વ જીવ મતીના મંદ હોઈ પદાર્થ પ્રાપ્તિ પાછળ રોકાયા છે.

पण मम बोध सकल सुखकारी, कुन हरिजन कुन जीव संसारी;
तीनको कहुं दृष्टांत अनुपा, जीनते समजो सकल निरुपा. ॥२२॥

હે પરમપદના ઉપાસક ! મારો બોધ સર્વ લોકને સુખી કરનારો છે. સંસારી જીવ હોય કે હરિભક્ત હોય આ બંને પ્રકારના લોકોને એકસરખા પ્રમાણમાં સુખી કરવાવાળો છે. એ વિષે એક અનુપમ દૃષ્ટાંત આપું છું. એ દૃષ્ટાંત વડે સર્વનું નિરૂપણ થશે અને સર્વ સમજમાં આવશે.

सुर विना भवमां अंधियारा, सुझत नहि कछु अवन आकारा;
ऊगे सुर सकल तव सूझे, विविधी भात वस्तु जब बूजे. ॥२३॥

જુઓ સૂર્ય વિના આખાયે જગતમાં અંધકાર હોય, જેથી પૃથ્વી આદિ કોઈ પણ દ્રવ્ય દેખાય નહીં; પરંતુ જ્યારે સૂર્ય ઊગે છે ત્યારે પૃથ્વીના સર્વ દ્રવ્યો દેખાય છે અને ત્યારે વિધવિધ ભાતની સર્વ વસ્તુઓને સમજી શકાય છે.

सुरभक्त कोइ कोइ भवमांही, बिनु दरशन भोजन नहि खांही;
पण दिनकर सबके परकाशी, कुन साकुट कुन सूरज उपासी. ॥२४॥

હે સાધક ! જોઈ લે. આ સૂર્યના ભક્ત જગતમાં કોઈક જ હોય છે. તે દર્શન કર્યા સિવાય ભોજન જમતા નથી; તો પણ દિનકર એટલે સૂર્ય તો સૂર્યનિંદક શાકૂટ હોય કે પોતાનો ઉપાસક ભક્ત ગમે તે હોય છતાં સર્વને પ્રકાશ આપે છે.

येसेही हम सबके सुख दाइ, हरिजन ओरु जीवलोक लुगाइ;
दिनकरकु ज्यौं तेज प्रकाशा, त्यौं मम ज्ञान उद्योत उजासा; ॥२५॥

જેમ સૂર્યપ્રકાશ સૂર્યભક્ત અને સૂર્યનિંદક બંને ઉપર સરખો પડે છે તેમ મારા સૂર્ય સમાન જ્ઞાનનો પ્રકાશ, હરિજન હોય કે સંસારી સ્ત્રી-પુરુષ હોય, સર્વને સરખો ઉજાસ કરવાવાળો છે. આ પ્રમાણે હમો સર્વલોકના સુખના ધામરૂપ છીએ.

उभे प्रकाश दो देवु देखाइ, एक पदारथ एक लक्ष लखाइ;
लक्ष ज्ञानसे पदारथ तजे, हमसे ज्ञान तेज सुरही जे. ॥२६॥

હે સંત ! હવે આ દૃષ્ટાંતમાં દર્શાવેલાં ઉભય પ્રકાશના દૈવતની ખૂબી તો જો. એક સૂર્યનો પ્રકાશ પદાર્થ બતાવે છે, ત્યારે બીજો પરમગુરુના જ્ઞાનનો પ્રકાશ નિજ ચૈતન્યનો લક્ષ લખાવી દે છે. હે સાધક ! નિજ ચૈતન્યનો લક્ષ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ્ઞાન હમો પરમગુરુથી થાય છે. જ્યારે પદાર્થ તેજથી દેખાય છે અને તેજ સૂર્યથી થાય છે. આ

સુંદર દૃષ્ટાંત લક્ષ સમજાવવા આપેલું હોય તમો એ દૃષ્ટાંત ઉપર ખૂબ વિચાર કરજો.

ए दोउ सुर हम जग परकाशी, सुर सुरके हम कैवलवासी;
सुनो हरिजन ममसंत समाजी, आद्यपुरुष हम आये तुम काजी. ।।२७।।

હે સાધક ! ધ્યાનપૂર્વક જો, આ જગતના પ્રકાશક સૂર્ય બે છે એક સૂર્ય પદાર્થ પ્રકાશક હોઈ દેવલોકનો વાસી છે અને બીજો સૂર્ય તે પરમગુરુ હોઈ તે કૈવલધામવાસી છે. હવે હે મારા સંત અને હરિજન સાંભળો. જે સૂર્ય કૈવલ ધામવાસી છે તે આદ્ય પુરુષ હોઈ તમારા કલ્યાણઅર્થે આ બાજુ આવેલા છે.

ताते कोइ जन करहो अंदेशा, निज कैवलपद लायेहु संदेशा;
सो तुमकु सब दीये देखाइ, विविधी भात निज अरथ बताइ; ।।२८।।

હે સાધક ! તમારા સત્ય હિતને સમજાવવા મારે આ બાજુ આવવું પડેલું છે, માટે કોઈ જાતનો અંદેશો લાવ્યા સિવાય મારા આપેલા લક્ષ સાથે વિચાર કરજો; કારણ કે નિજ સકર્તા સત્‌કૈવલને ત્યાંની હું પોતે એ સંદેશો લઈને આવ્યો છું અને એ સંદેશામાં જ સર્વથા તમારું કલ્યાણ સમાયેલું છે; અને તે વિષેની સંપૂર્ણ હકીકત વિધવિધ પ્રકારે નિજ અર્થના ખુલાસા સાથે તમો સર્વને કહી દેખાડી છે.

जीव ईश्वर ओरु आत्मदर्शी, उनकी हद तुमकु कही परसी;
जीवकी हद इश्वर अनुरागा, इश्वरकी हद जोत्य समागा, ।।२९।।

હે સાધક ! જીવદર્શી અને આત્મદર્શી, આ બંને પરોક્ષ સિદ્ધાંતની હદ ક્યાં સુધી છે તે તમોને કહી બતાવ્યું છે. જીવદર્શીની હદ ઈશ્વરમાં અનુરાગવાળી છે અને ઈશ્વરની હદ જ્યોતિનારાયણમાં સમાગમ કરીને સમાય છે.

आत्मदर्शीकी हद ब्रह्म, सो तुमकु पन कही दीयो म्रम;
निज कैवलगत काहु न पाइ, सब ओरले पद रहे अटकाइ. ।।३०।।

હે જાણકાર અંશ ! જો આત્મદર્શીની હદ બ્રહ્મ હોઈ એ બ્રહ્મ વિષેનો સઘળો મર્મ પણ મેં તમોને કહી દીધો છે. જુઓ આ આત્મદર્શી અને જીવદર્શી એ બંને પૈકી કોઈ પણ નિજ કૈવલગતિને પામ્યા નથી પરંતુ આ બાજુનાં ઓરલાં પદમાં સર્વ અટકીને રહેલા છે.

सोही कैवल कर्तापद सबके, गुन शक्ति जोति नहि जबके;
तेही कैवल करता पद परम, सो हम कीया तुमकु देही मरम. ।।३१।।
कहें कुवेर हम अकल नरेशा, भवतारन धारे तन भेशा. ।।३२।।

હે સાધક ! આ સકર્તા સત્‌કૈવલનું પદ એ સર્વનું કર્તાપદ છે. આ સકર્તા સત્‌કૈવલનું પદ ગુણ, શક્તિ અને જ્યોતિનારાયણ પણ ન હતા તે પહેલાંનું જ હોઈ આદિ અને અંત

સિવાયનું પુરાતન છે. એ જ સકર્તા સત્‌કેવલ કર્તા હોઈ પ્રરમપદરૂપ છે. તેનો સઘળો મર્મ મેં તમારા ભ્રમને ભસ્મીભૂત કરી સમજાવ્યો છે. સમર્થ કુવેર સ્વામીજી કહે છે કે હું કળી ન શકાય તેવો અકળ નરેશ હોઈ આ ભવસાગરના જીવોને તારવા શરીરરૂપ વેશ ધારણ કરીને આવ્યો છું.

અવિગત ગતિ દેખાવન. અંગ-૮૫ મું.

अब देखो निज नेन तुमारे, करो अनुभव कुन स्वरूप हमारे;
येसा हमहे पुरुषही आदु, बसु जांहां निजधाम अनादु. ॥१॥

હે સાધુ ! મેં ઉપર પ્રમાણે મને જોવાને તને નિજ જ્ઞાનનાં નેત્ર આપ્યાં છે, તે વડે તું મને જો અને મારું સ્વરૂપ કેવું છે તેનો અનુભવ કર. આ ન્યાયે હું આદિ સિદ્ધ પુરુષ હોઈ અનાદિ નિજ ધામમાં વસું છું.

अहो हरिजन धन्यभाग्य तुमारा, सो हमेरे तुम पायेहु देदारा;
अब तुम हमसे करो पतीयारु, बिनु प्रेहेतन निजधाम पहोंचारु. ॥२॥

હે હરિજન ! તમારાં અહોભાગ્ય કે તમોને મારા દેદારનાં દર્શન થયાં ! હવે તમે મારી સાથે પ્રતીતિ કરો એટલે વિના પ્રયત્ને નિજધામમાં પહોંચાડીશ.

जेहीजेही जन मोही करही मेलापु, तेहीतेही जनकु अभेकरी थापु;
ताते तुम मोही करो हो सनेसा, हरहु तिमिर हम पुरुष दनेशा. ॥३॥

જુઓ, જે જે ભક્ત મારો મેળાપ કરશે તે તે હરિજનને અભય કરી નિજપદમાં સ્થાપીશ. એટલા માટે જો મારી સાથે સ્નેહ બાંધશો તો જેમ સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર છવાયેલા અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ હું તમારા અંતરપટમાં લાંબા કાળથી છવાઈ રહેલા તિમિરરૂપ અજ્ઞાન અંધકારનો નાશ કરીશ.

मनुतन देख भूलो मत कोइ, भवतारन भीडभंजन मोइ.
हम तो पुरुष अलेख कहाइ, आद्य अंत कोइ पार न पाइ. ॥४॥

હે હરિભક્ત ! મારો દેહ મનુષ્યનો જોઈ કોઈ ભૂલા પડશો નહિ, કારણ હું તો ભીડભંજન હોઈ ભવને તારનારો છું વળી મારા આદ્યઅંતને કોઈ પાર પામી શકે તેમ નથી કારણ હું તો અલખ પુરુષથી ઓળખાઉં છું.

आद्य अंत मेरी किरतारा, सो तो निजपति अपरंपारा;
निकट न दूर न आरनपारा, सबके साक्षी हम किरतारा. ॥५॥

હે ભક્ત ! મારા આદિ અંત કિરતારમાં છે અને તે નિજપતિ પારાવાર છે, એટલે

મારાં આદ્યઅંત ક્યાંથી હોય ! જો, હું દૂર નથી અને પાસે પણ નથી તેમ જ આ બાજુ નથી અને તે બાજુ પણ નથી તેમ જ ઓતપ્રોત પણ નથી. હું તો સર્વ લોકનો સાક્ષી હોઈ કિરતાર છું.

माप न थाप न जाप न जोगा, जीव न शिव न भोगी न भोगा;

देह न वेह न गेह न ग्रागी, सुप्न ससोपति तुरीया न जागी. ॥६॥

હું માપરૂપ નથી, સ્થાપનરૂપ નથી, જાપરૂપ નથી અને જોગી પણ નથી; તથા જીવ નથી, શિવ નથી, ભોગી નથી અને ભોગરૂપ પણ નથી. હું દેહરૂપ નથી, વેશ રૂપ નથી, ઘરરૂપ નથી અને ગ્રહણ કરનાર ગ્રહણી નથી. વળી હું જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુર્યાવસ્થારૂપ નથી.

भेख न टेक न लेख न लाधु, सो हम तुम पइये सेहेज समाधु;

वेद न भेद न खेद नखेदा, विविधी दोष न सोसन कलेदा. ॥७॥

હું ભેખરૂપ નથી. ટેકરૂપ નથી, લેખરૂપ નથી અને કોઈ ઉપાધિથી લદાયેલો પણ નથી; આમ હોવા છતાં તમો મને સહજ સમાધિએ પ્રાપ્ત કરી શકશો. જુઓ હું વેદ નથી, ભેદ નથી, ખેદ નથી અને નખેદ પણ નથી. વિધવિધ પ્રકારના દોષરૂપ અપવાદવાળો નથી. શોષણરૂપ નથી અને ભેજરૂપ પણ નથી.

कर्म न धर्म न पाप न पुन्या, धेधाता नहि ध्यान ने धुन्या;

सरग न नरक नउंच न नीचा, आवनजावन इच न बीचा. ॥८॥

કર્મરૂપ, ધર્મરૂપ, પાપરૂપ કે પુણ્યરૂપ હું નથી; તેમ જ ધ્યેયરૂપ, ધ્યાતારૂપ, ધ્યાનરૂપ કે ધ્વનિરૂપ હું નથી. સ્વર્ગરૂપ, નર્કરૂપ, હું નથી તથા ઊંચ-નીચરૂપ પણ હું નથી. તેમ જ આવવા જવાની ઈચ્છા કે વિચારરૂપ હું નથી.

नारी न पुरुष न लिंग न भंगा, सब जीवन मम रहित असंगा;

हरख न शोक न मोख न मेला, काम न क्रोध न केली न केला. ॥९॥

સ્ત્રી-પુરુષરૂપ હું નથી તથા લિંગ આનંદના ભગરૂપ નથી. વળી સર્વ જીવથી રહિત હોઈ હું અસંગરૂપ એટલે સંસર્ગ રહિત છું. વળી હર્ષરૂપ, શોકરૂપ કે મોક્ષરૂપ હું નથી તેમ જ તેમાં મળીને રહેલો હોઉં તેમ પણ નથી. વળી કામરૂપ, ક્રોધરૂપ, ક્રીડારૂપ કે ક્રીડા કરનારરૂપ પણ હું નથી.

राग न द्वेष न ओर न आपा, सब वरजीत नहि थाप उथापा;

देश न काल न पाल न पापी, निज चैतन हम आद्य अद्यापि. ॥१०॥

રાગ કે દ્વેષરૂપ હું નથી અને બીજાઓનો આપનપુરૂપ હું નથી. આમ, સર્વથી વર્જિત

હોઈ સ્થાપનરૂપ કે ઉત્થાપનરૂપ હું નથી. દેશ કે કાળરૂપ હું નથી તથા પાલનપોષણરૂપ નથી તેમ જ પાપીરૂપ પણ નથી. હું તો આદિથી અદ્યાપિ સુધી નિજ સ્વયં ચૈતન્યરૂપ છું.

जात न भात न साथ न साथी, सब हमसे हम नहि कोइनाथी;

धरम न अरथ न मोक्ष न कामा, चतुर सो मुक्त न दाह न वामा ॥११॥

જાત કે ભાત, સાથી કે સાથ, એ બધું મારા પ્રણવથી નથાયેલું હોઈ જાતભાતવાળું દેખાય છે પરંતુ હું કોનાથી નથાયેલો નથી. વળી ચાર પ્રકારની મુક્તિ તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ હોઈ હું તે નથી તેમ જ ડાબા જમણા અંગરૂપ હું નથી.

आगे न पीछे न मध्य न मापी; निज साक्षी हम अकल अद्यापि;

एक न दोय न पक्ष न पाती, सोहंम पंद हम दिवस न राती. ॥१२॥

આગળ, પાછળ કે મધ્યના માપવાળો હું નથી. હું તો નિજલક્ષી હોઈ અદ્યાપિ સુધી કળી ન શકાય તેવો અકળ છું. વળી એક કે બેના પક્ષપાતવાળો હું નથી. હું એ પદનો નિવાસી છું કે જે પદમાં રાતદિવસ નથી.

दीरघ लघु नहि वृध न वनसु, वरजीत चिंत बुध अहंकारन मनसु;

जुवो हरिजन जंबुके संतु, येसी मम गत अकल अनंतु. ॥१३॥

દીર્ઘ, લઘુ કે વૃદ્ધિરૂપ હું નથી તેમ જ વિનાશરૂપ પણ નથી હું તો મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્તથી વર્જીત છું. હવે હે જંબુનિવાસી સંતહરિજન ! લક્ષ પૂર્વક જોશો તો આ પ્રમાણે ગતિ, અનંત, પારાવાર કળી ન શકાય તેવી અકળ દેખાશે.

सो गत तुमकु सकल लखाइ. ऊलटसूलट दीयो भेद बताइ;

निजानन्द लक्ष एक अजापी, सो चैतन चिद हम अद्यापि. ॥१४॥

હે સંત ! ઉપર પ્રમાણે મારી પરમ અકળ ગતિ જે છે તેનો લક્ષ ઊલટસૂલટ ભેદ સમજાવીને મેં તને કહ્યો છે. નિજ ચૈતન્ય આનંદને આપનાર જે અજાપજાપ છે તે ચૈતન્ય ચિદરૂપ અદ્યાપિ હું પોતે હોઈ તેજ મારો લક્ષ છે તેનું તમો ધ્યાન ધરજો.

अब तुम धरीयो तेही मम ध्याना, हम करहु ओर देश पीयांना;

अहो हरिजन सब संत समेता, लक्षज्ञान चिंतन करो हेता. ॥१५॥

હે સંત હરિજનો ! મેં તમોને જે ચિદ્‌રૂપ ચૈતન્યલક્ષ આપ્યો છે તેનું તમો ધ્યાન ધરજો અને સદાય એજ લક્ષમાં રહેજો. તમો સંતહરિજન સર્વ ભેગા મળીને મારા લક્ષજ્ઞાનનું હેતપૂર્વક ચિંતવન કરજો હું તમોને આ ધ્યાન ધરવાનું સોંપું છું તે ભૂલી જશો નહિ. હું તમોને સંપૂર્ણ સમજાવી શક્યો છું એટલે હવે પછી અહીં મારી જરૂરિયાત ન હોય એમ દેખાય છે; માટે હવે હું બીજા દેશમાં આ લક્ષજ્ઞાન આપવા જાઉં છું.

देहीको दरश चरमगति टारी, हम चिद चैतन लोहो निहारी;
देश गुर्जर हम कीयो टहंकारा, ज्ञानचक्षु जीवग्रही मम सारा. ॥१६॥

હે સાધકો ! દશ્યરૂપ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ આદિ જે ચાર દેહ છે તે દેહ ચર્મગતિના હોઈ એ જ દેહ અવસ્થાના આચ્છાદનરૂપ આવરણને લીધે હું ઢંકાયેલો છું, તે આવરણને દૂર કરીને જોશો તો ચૈતન્ય ચિદ્રૂપ મારા સ્વરૂપને નિહાળી શકશો. હે મારા ભક્ત ! આ જ્ઞાનનો ટંકાર મેં ગુર્જરદેશમાં કર્યો છે અને આ ગુર્જર-નિવાસી જે જ્ઞાન ચક્ષુવાળા છે તેમણે સુંદર રીતે મારા લક્ષને ગ્રહણ કર્યો છે.

चामचक्षु जीव उलट दुखाये, अरुढ़ ज्ञान मम समज न पाये;
करमकांड गत सब लेहे लागी, समजे नहि मम ज्ञान अभागी. ॥१७॥

હે જ્ઞાનચક્ષુવાળા સંત ! જ્યારે ગુર્જરદેશમાં ચૈતન્યલક્ષનો ઉપદેશ થવા લાગ્યો ત્યારે ચર્મચક્ષુવાળા પામર જીવોને ભારે દુઃખ થયું અને તેમનાં દિલ પણ ખૂબ દુભાયાં હોય એવું મને જણાયું. એનું કારણ એટલું જ છે કે મારું અરૂઢ જ્ઞાન તેમના સમજવામાં ન આવ્યું એથી કરી તેમને ઊલટું દેખાવાથી ખૂબ દુઃખ થયું. આમ, મારું જ્ઞાન જેઓ સમજ્યા નથી અગર જેમના સમજવામાં આવ્યું નથી એવા ચર્મચક્ષુવાળા ભાગ્યહીન પામર જીવોની ગતિ કર્મકાંડની પાછળ લાગી રહેલી છે.

समजा सोही रहे दृढ मत धारी, वरन अढारमे नर ओरु नारी;
जेहीजेही जीवशरन ममआये, विविधी भात करी लक्ष समजाये. ॥१८॥

હે સાધક ! અઢારે વર્ણનાં જે જે સ્ત્રી-પુરુષો મારા શરણમાં આવ્યાં તેમને વિધવિધ પ્રકારે મારો પરમ ચૈતન્યલક્ષ સમજાવ્યો છે જે જે જીવ આ પરમલક્ષ સમજ્યા તે તે સર્વ લોકો દઢતાપૂર્વક આ લક્ષને ધારણ કરીને રહ્યા છે. તેઓ કદી ડગ્યા નથી અને બાહ્ય વિક્ષેપોથી શંકાશીલ થયા પણ નથી.

शके नहि जीव शरन मम आइ, सो जीव सब अज्ञान रहाइ;
अब तीनकु समजैयो तुम संतु, वंची वंची मम ग्रंथ अनन्तु. ॥१९॥

હે સંત ! જે જીવ મારા શરણમાં આવી શક્યા નથી તે સર્વ જીવો અજ્ઞાની રહ્યા છે તેમને હવે તમો મારા ગ્રંથોને ખૂબ વાંચીને અને તેનો ખૂબ અભ્યાસ કરીને સમજાવજો.

विश्वबोध ओर ज्ञान अगादु, ग्रंथमांही सब समज समादु;
कोटिक प्रश्न पूछे जन कोइ, तेही परिउत्तर ग्रंथनमे होई. ॥२०॥

હે સંત ! આ ગ્રંથમાં સર્વ પ્રકારની શ્રેષ્ઠ સમજનો સમાવેશ કર્યો છે; તેમાં આખાય વિશ્વને બોધ કરી શકાય તેવું અગાધ જ્ઞાન ભરેલું છે. જો આ ગ્રંથના પૂર્ણ અભ્યાસી

આગળ કોઈ માણસ કરોડ પ્રશ્ન કરે તો તે સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આ ગ્રંથના જ્ઞાનમાં રહેલો હોઈ તે સહેલાઈથી તેનો જવાબ આપી શકે છે.

तातें तुमसब ग्रंथ अभ्यासो, विविधी विगतकरी अरथ विकासो;
जेही चैतन चिदसरूप हमारा, सोही ग्रंथनमें कीयो विस्तारा. ॥२१॥

હે સંત હરિજનો ! એટલા જ માટે તમો સર્વને કહું છું કે આ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરજો અને વિધવિધ પ્રકારે વિગત સમજીને તેની અંદર રહેલા અર્થને ખુલ્લા કરજો. જુઓ, મારું જે ચિદરૂપ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે તે વિસ્તારપૂર્વક આ ગ્રંથમાં સંપૂર્ણ રીતે સમજાવ્યું છે, તે અભ્યાસ કરતાં પ્રાપ્ત થશે.

ज्यौं कंचन परवत निज एकु, ताही तोड घडे घाट अनेकु;
सब घाटन कंचनमये सोइ, कंचन द्रष्ट जुवे जन कोइ. ॥२२॥

જેમ એકાદ સુવર્ણના પર્વતમાંથી થોડો ભાગ તોડી લાવી તેમાંથી અનેક પ્રકારના ઘાટ બનાવવામાં આવે છે, હે સાધક ! હવે આ દરેક ઘાટને જો એ બધા ઘાટ કંચનના હોઈ કંચનમય છે છતાં સર્વલોક તે કંચનના ઘાટને કંચનરૂપે નહિ પણ ઘાટરૂપે જુએ છે, કોઈ વિરલ પુરુષ જ તેને ઘાટરૂપે નહિ પણ તે સુવર્ણ છે એવી દૃષ્ટિએ જુએ છે.

त्यौं कंचन परवत मम गतीयां, ग्रंथ घाट नंग घडे रतीरतीयां;
मूल तोल जब तुमकरी जानो, सरुपानन्द मोही प्रगट पहेचानो. ॥२३॥

હે સંત ! ઉપરના દૃષ્ટાંત મુજબ મારી પોતાની ગતિ કંચનના પહાડ સમાન હોઈ આ પહાડ સમ ગતિમાંથી ગ્રંથોરૂપ ઘાટ ઘડેલા છે તેમાં અંગ, ચોપાઈ, દોહા વગેરે વિધવિધ નંગ ઘડીને અણુરેણુથી લઈ બ્રહ્માંડભરની તમામ તત્ત્વ સામગ્રીનો રતિએ રતિ હિસાબ આપ્યો છે. હે સાધક ! હવે જુઓ, તમે તેનો તોલ કરીને તેનું મૂલ્ય કરી જાણશો તો સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનંદરૂપ પ્રગટ પ્રત્યક્ષ મને તમો આ ગ્રંથમાં દેખી શકશો. (જેમ ખેડૂત ખેતરમાંથી મળે છે તેમ હું ગ્રંથરૂપ ક્ષેત્રમાંથી તમોને પ્રાપ્ત થઈશ, માટે ગ્રંથોમાંથી મને મેળવવા શોધખોળ કરો.)

सोही स्वरूपे हम अमर अनादु, कोटी कलप जुगकरहू समवादु;
ताते तुम धोखा मत धरही, हम जातां कलपंत न करही. ॥२४॥

ઉપર જે સ્વરૂપ કહ્યું તે સ્વરૂપે હું અજરામર હોઈ અનાદિસિદ્ધ છું. આમ, સ્વરૂપાકારે અનાદિસિદ્ધ રહીને કરોડો કલ્પ અને યુગ સુધી હું ચૈતન્યવાદનો સંવાદ કરતો રહીશ. માટે અમારા જવાથી હું નથી એમ માની કલ્પાંત કરશો નહિ અને દિલમાં કોઈ જાતનો ધોખો ધરશો નહિ; કારણ કે હું તો જરા મરણથી રહિત હોઈ અખંડ છું.

मेरो तन चैतन चिद्रुपा, सो तुमकु कह्यो लक्ष अनुपा;

अब तेही लक्ष रहो चित्त प्रोइ, चरम देही मम तजो सनेही. ॥२५॥

હે અંશ ! મારું સ્વરૂપ ચૈતન્ય ચિદરૂપ છે અને તે વિષેનો અનુપમ લક્ષ મેં તમોને કહ્યો છે. આ કહેલા લક્ષ ઉપર ચિત્ત પરોવીને રહેજો અને મારા ચર્મવાળા દેહ ઉપર જે મોહ છે તે મોહનો ત્યાગ કરી મારા અખંડ સ્વરૂપમાં સ્નેહ બાંધજો.

ज्ञानवंत अब भये तुम सबही, काहा काम आंहां मेरो अबही;

जीव सकल अब तुम चेतइयो, निज कैवलको ध्यान बतैयो. ॥२६॥

હે સંત અને હરિભક્તો ! તમે બધા જ્ઞાનવાન થયા છો. કહો, હવે અહીંયા મારું શું કામ છે ? હું કહું છું કે હવેથી તમે આ સંસારના સઘળા જીવોને ચેતાવજો. તેમને બોધ ઉપદેશ આપી સકર્તા સત્‌કૈવલનું ધ્યાન કેવી રીતે ધરવું તે બતાવજો.

अब हरिजन ओरु संत समेती, ज्ञानध्यान समजावही नेती;

दिवस एक मेळा तब मलीया, श्रीमंतकुवेर सबसु हलमलीया. ॥२७॥

હે સંત ! વળી સંત હરિજનના સર્વ સમૂહને વેદે જે પદની નેતિ પોકારેલી છે તે નેતિ પદના અર્થ સહ જ્ઞાનધ્યાન સમજાવજો. આ પ્રમાણે એક દિવસ મેળો ભરાયેલો. તે તકનો લાભ લઈ શ્રીમંત કુવેર સ્વામીજી સંતહરિજનના બધા સમૂહને હળીમળીને તે મેળામાં બેસી ઉપર મુજબ છેલ્લા દિવસનું જ્ઞાન આપતા હતા.

बोहोरु सब हरिजन संतनसु, सत् कैवल कीना सरवनसु;

सुनो हरिजन संतो सब काउ, ओर देश हमतो अब जाउ. ॥२८॥

येसे कही हरिजन संतनकु, सत कुबेर त्यागे देशनकु. ॥२९॥

આમ, જ્ઞાન આપીને સર્વ સંતહરિજનના સમૂહને સંબોધી દયાળુ પરમ ગુરુદેવે તે સર્વને સતકૈવલ કહ્યા આમ સંતહરિજનના સર્વ સમૂહને સત્‌કૈવલ કહી સમર્થ કુવેર સ્વામીજી અન્ય દેશમાં પ્રયાણ કરવા માટે આ દેશનો ત્યાગ કરી આદર્શરૂપે ચાલી નીકળ્યા.

અથ પ્રદેશ પ્રવેશ કરનકો અંગ ८९મું

देह सहित अंतरध्यान भइया, काशी देश प्रगट जइ थइया;

सब हरिजन मली कल्पांत मांडी, अहो क्यौं गये हमकु तुम छांडी. ॥१॥

ભગવાન કરુણાસાગર કહે છે કે હું દેહ સહિત અંતરધ્યાન થઈને કાશીપુરીમાં પ્રગટ થયો ત્યારે તમામ ભક્તજનોએ ઘણું કલ્પાંત કરવા માંડ્યું અને કહેવા લાગ્યા કે હે સ્વામી ! અમોને છોડી આપ ક્યાં ચાલ્યા ગયા.

केतेक तो अन्नजल तजी बेठे, कोहु मुदी आंख गगन जइ पेठे;

केतेक तो चित्तभ्रम तन भइया, सूधबूध ज्ञान विसर्जन गइया. ॥२॥

કેટલાક જનોએ અન્નજળનો ત્યાગ કર્યો જેથી તેમની આંખો ઘણી ઊંડી ઊતરી ગઈ કેટલાંકનાં ચિત્ત ભ્રમિત થયાં ને તેમની શુદ્ધિ જતાં તેઓ જ્ઞાન વીસરી ગયા.

केतेक तो मन भये अचेतु, केतेक श्वासा नाड संकेतु;

केतेक कर्ता कही पोकारे, छोड गये कुन अवगुन हमारे. ॥३॥

કેટલાક મનથી અચેત થયા. કેટલાકનો શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો અને કેટલાક કર્તાને પોકારવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે હમારા કયા અવગુણો થયા કે જેથી આપ હમોને છોડી ચાલ્યા ગયા.

केतेक तो चित्त करे पस्तावो, अहो कायम अब क्यांहांसे पावो;

केतेक हरिजन रुदनहीं करही, दीन वचन अहो नाथ ऊचरही. ॥४॥

કેટલાક અંતરમાં પસ્તાવો કરવા લાગ્યા કે હે કાયમ ધણી આપ હમોને ક્યાંથી મળશો. બીજા કેટલાક ભક્તો રૂદન કરવા લાગ્યા ને લાચારી પૂર્વક અહોનાથના પોકાર કરવા લાગ્યા.

केतेक कहे अवगुन अपनेका, बनी नहि मोय सेव विवेका;

केतेक कहे हम करता न जांना, मनुतनसे जन करी परमाना. ॥५॥

કેટલાક જનો પોતાના અવગુણો કબૂલ કરવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે હે દયાળુ હમારાથી આપની કંઈ સેવા થઈ નથી તો હમો અવિવેકી છીએ તેમ જ બીજા કેટલાક જનો કહેવા લાગ્યા કે હે કર્તા આપ પોતે પધાર્યા પણ હમો આપને ઓળખી ન શક્યા. હમોએ આપને મનુષ્ય સ્વરૂપ માની કોઈ જાતની સમજ વગર સેવા કરી શક્યા નથી.

केतेक लोक साकुट नरनारी, मन पस्ताने अधिक अपारी;

हम स्वामी निंदा बहु करही, अहो कर्ता हम क्यों करी तरही. ॥६॥

કેટલાંક સાકુટ સ્ત્રી-પુરુષો કહેવા લાગ્યાં કે હે સ્વામી અમે તમારી ઘણી નિંદા કરી છે તો હમે શી રીતે ભવસાગર તરી શકીશું એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરી પસ્તાવો કરવા લાગ્યાં.

ब्राह्मण बनीया बरन अढारे, गये पीछे कल्पे लोकही सारे;

हरिजन ओरु सब संत समेतु, भये दिलगीर हमसे धरी हेतु. ॥७॥

બ્રાહ્મણ, વાણિયા તથા બીજી અઢારે વર્ણ હમારા અંતરધ્યાન થયા પછી ઘણું કલ્પાંત કરવા લાગી સંતપુરુષો તેમ જ હરિભક્તો દિલગીર થઈ અંતરમાં હમારા માટે પ્રેમભાવ ધરવા લાગ્યાં.

यौं कल्पंत सब रहे निश्वासी, श्रीमंत कुवेर प्रगटे जइ काशी;

काशीदेस सब इष्ट उपासी, कर्मकांड नरनार विलासी. ॥८॥

આ પ્રમાણે સઘળા જનો નિસાસા મૂકી કલ્પાંત કરતા હતા. જ્યારે શ્રીમંત કુવેર સ્વામીજી કાશીપુરીમાં પ્રગટ થયા કે ત્યાંનાં સ્ત્રી-પુરુષો કર્મકાંડ અને દેવોની ઉપાસના કરતાં હતાં.

तेही देश लगे करनही बोधा; विप्र भेख मली वदत विरोधा;

करके विरोध लरत सबहारे, अरुढ ज्ञान सुनी मन पतीयारे. ॥९॥

ત્યાં મેં બોધ કરવાનો શરૂ કર્યો. જેથી વિપ્રો અને ભેખોએ એકઠા મળી હમારો વિરોધ કરીને લઢવા માંડ્યું પણ તેઓ હાર પામ્યા. તેમાંના કેટલાક સમજુ જનોએ મારું અરૂઢ જ્ઞાન સાંભળી અંતરમાં વિશ્વાસ લાવ્યા.

केतेक पंडित सभा कराई, कैंम कुवेर हंमसे लरे आई;

येसेही लरी गये हार अनेकु, समज समज मम ज्ञान विशेकु. ॥१०॥

કેટલાક પંડિતોએ એકઠા થઈને હમારી સમક્ષ સભામાં તકરારો કરી પણ તેઓ હારી ગયા. કેટલાક સમજુ જનો કહેતા કે આ પુરુષ મહાજ્ઞાની છે.

थोरेक दिवस तेही देश समजाई, तब बोहोरु हमकु दया आइ;

करी प्राणायाम ध्यान धरो मोई, देश गुर्जर जनकी गति जोइ. ॥११॥

હમો કાશીપુરીમાં ભાવિકજનોને સારો ઉપદેશ આપ્યો, અને હમારા અંતરમાં વિચાર્યું કે ગુર્જર દેશમાં હમારા હરિભક્તો શું કરતા હશે. આ પ્રમાણે વિચારી હમે પ્રાણાયામ કરી ધ્યાન કરી જોયું તો ગુર્જરદેશની ગતિ ઉપર પ્રમાણે માલુમ પડી.

अति कलपांत करत जब देखे, हम साथे अति प्रीत विशेखे;

जन कल्पांत सह्या नहि गयेउ, देश गुर्जर फेरी प्रगटही भेयेउ. ॥१२॥

ધ્યાન કરી જોતાં ત્યાં સઘળા હરિજનો તથા સંતો ઘણું કલ્પાંત કરતાં જોયા, તથા હમારા પ્રત્યે અંતરમાં આરતવાળા જોયા. આ પ્રમાણે જનસમૂહનું કલ્પાંત સહન ન થવાથી મેં ગુર્જર દેશમાં ફરીથી પ્રગટ થયો.

सत कुवेर सुध बुध लेइ साजु, देह सहित आये करन समाजु;

गुर्जर देश फेरके जब आये, संत सहित हरिजन हरखाये. ॥१३॥

શ્રી કુવેર સ્વામીજી પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિ લઈ દેહની વિભૂતિના સાજ સહિત

ભગવતીજનોનાં કાર્ય કરવા પધાર્યા. આ પ્રમાણે જ્યારે પરમગુરુ ફરીથી ગુર્જર દેશમાં પ્રગટ થયા ત્યારે સંત તથા હરિજનોને ઘણો જ આનંદ થયો.

खबर भइ सब देशके जनकु, दोर आये लेइ तनमन धनकु.
धइ धइ मोइ सब पाव लपटाये, अहो करता अब हम गत पाये ॥१४॥

હમારા પ્રગટ થયાના સમાચાર ભગવતિજનોને થતાં તરત જ તન મન ને ધન સહિત લઈને દોડી આવ્યા ને પગે પડવા લાગ્યા ને કહેવા લાગ્યા કે અહો હે કર્તા ! હવે હમારી ગતિ થશે.

केतेक दिन हम भरमही भूले, ज्ञानचक्षु हमेरे अब खोले;
संत सहित हरिजन मली सारे, धुपदीप मोइ आरती उतारे. ॥१५॥

ત્યાર પછી ભગવતીજનો કહેવા લાગ્યા કે હે સ્વામી ! કેટલાક દિવસો સુધી હમે ભ્રાન્તિમાં ભૂલા પડેલા હતા તો હવે તમે પધારવાથી હમારી આંખો ઉઘડી છે. સર્વે સંત હરિજનોએ ભેગા મળીને હમારી આરતિ ઉતારી પુજા કરી.

करी आरती सबने लेई, दीन बचन भये प्रेम सनेही;
करजोरी कहे सब जन ओरु संतु, स्वामी तुम गत अकथ अनन्तु; ॥१६॥

આરતિ ઉતાર્યા પછી સર્વે હરિજનો હાથ જોડી દીનતાભરી વાણીથી કહેવા લાગ્યા કે હે સ્વામી ! આપની અનંતા અનંત ગતિનું વર્ણન થાય તેમ નથી.

तुम कर्ता अविगत अविकारी, हम नहि जानी गति तुमारी;
अब स्वामी रखीयो करुणाई, टारो कुमति आये शरणाई. ॥१७॥

હે કર્તા આપનું વિગતવાર વર્ણન થાય તેમ નથી. આપ વિકાર રહિત છો જેથી આપની અગમ્ય ગતિને હમે જાણી શક્યા નહિ તો હે સ્વામી ! હમારા પર કરુણા દૃષ્ટિથી જોશો ને હમારી દુરમતિ ટાળી તમારા શરણમાં કાયમને માટે રાખશો.

अति अवगुण मति मलिन हंमारी, गुण अवगुण तुम लेहो समारी;
तुम सतगुरु दाता ओरु करता, चौदलोक उपजावत हरता. ॥१८॥

હે સ્વામી અમારામાં ઘણા અવગુણ ભરેલા હોવાથી અમારી મતિ મલિનતા વાળી છે. તો હમારા ગુણદોષો તરફ ન જોતાં આપના શરણે લો. આપ ચૌદલોકના ઉત્પાદન કરનાર તેમ જ નાશ કરનાર હોઈ ગુરુ જ્ઞાનના દાતાર છો.

येसेही कही साधु ओरु जनही, प्रेम करन लगे अति दिन दिनही;
देश गुर्जर सबही नरनारी, आये सकल सुनी कीरत हमारी. ॥१९॥

આ પ્રમાણે સંત અને હરિભક્તોએ કહ્યું અને વધુને વધુ પ્રેમ હંમેશ કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે ગુર્જર દેશનાં સ્ત્રી-પુરુષો હમારી સુકિર્તી સાંભળીને હમારે શરણે આવ્યાં.

करत दरश मम गये अंदेशा, सुनत ज्ञान सब लीये उपदेशा;
सकल देश मम जन भये सारा, भाव प्रीत बढ़ी भक्ति अपारा. ॥२०॥

ભાવિક ભક્તોએ હમારા દર્શન કરી વહેમ મુક્ત થઈ હમારું જ્ઞાન સાંભળી હમારા સેવક (શીષ્ય) થયા અને પૂર્ણ ભાવ સહિત ભક્તિમાં વધારો કરી રહ્યા.

हरिजन ओरु शाकूट समेता, करन लगे हमसे सब हेता;
जे जे जश जुगमहीं बिस्तरीया, अनन्तकोट जीवशरनही करीया. ॥२१॥

હમારા હરિભક્તો અને બીજા સાકુટો સહિત તમામ જનો હમારી સાથે હેત કરવા લાગ્યા. જે જે અનંત કોટી જીવો હમારે શરણે આવ્યા તે તમામનું મેં સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે.

ज्ञान ध्यान सब जन अनुरागु, निशदिन होय अति संत समागु;
आनन्दमये उच्छव अविकासा, राजा परजा सब भये दासा. ॥२२॥

સઘળા ભગવતિજનો જ્ઞાન ધ્યાનમાં એકતા કરીને હંમેશ સંત સમાગમ કરવા લાગ્યા ને રાજા તથા રૈયત દાસત્વભાવે જ્ઞાનમય બનીને આનંદ ઓછવ કરવા લાગ્યા.

मास मास पूनम जब होइ, दर्शनकु आवे सब कोइ,
मेला मले अपार अगाधु, करे हलीमली आनन्द जन साधु. ॥२३॥

દર મહિનાની પૂર્ણિમાના દિવસે સઘળા હરિજનો અને સંતો દર્શને આવતા અને આ રીતે મોટો મેળો ભરાતો કે જેમાં સંતો અને હરિભક્તો હળીમળીને આનંદ ઉભરાવતા.

एही परकार दिवस ओरु राती, बीते करत ज्ञान विक्षाती;
सब हरिजन भये ज्ञान विवेकी, सुनही सुनही गुण ग्रन्थ अनेकी. ॥२४॥

આ પ્રમાણે અહોરાત્રી જ્ઞાન ધ્યાનમાં સમય વીતાવતા હતા. જેથી હરીજનો અને સંતો ગ્રંથનું જ્ઞાન સુણી સુણીને જ્ઞાનિ ને વિવેકી થયા.

तारनतरन भये सब साधु, करत करत मम लक्ष आराधु;
केतेक हरिजन महीं भये एसे; संत समान ज्ञान भड तेसे, ॥२५॥

તમામ સંતો મારા ચૈતનમય લક્ષનું આરાધન કરતા હતા તેમાં તારણ તરણ પુરુષ થયા. તેમ જ કેટલાક હરિભક્તો સંતની બરાબરી કંરી શકે તેવા જ્ઞાનના અધિકારી થયા.

कैवलध्यान सबे उर धरही, आन देव आराधन ना करही;
चैतन दृष्ट भइ सब जनकी, संत सहित ओरु सब हरिजनकी. ॥२६॥

તમામ ભગવતિજનોએ હૃદયમાં કેવલકર્તાનું જ્ઞાન ધ્યાન રાખ્યું અને બીજા દેવોનું શરણું લીધું નહિ અને તેથી તમામ સંતોને સઘળા ઉત્તમ પ્રકારના હરિભક્તોની સ્વચૈતન દૃષ્ટિ થઈ.

दृष्ट तत्त्व गयो दरश दुराई, निज चैतन कैवल गम पाइ;
एसी भइ जव समज सकलकी, तव हम चेहेन लीये सव दलकी. ॥२७॥

જ્યારે નિજ ચૈતન અને કૈવલ કર્તાની યથાર્થ ગમગતિનો અનુભવ થયો ત્યારે તત્ત્વોની દૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ. આ પ્રમાણે સઘળાઓ સમજ્યા ત્યારે તેઓના અંતરની વાત હમોએ જાણી લીધી.

जब एक दिन हम कीयो विचारी, चेत्यो द्वीप देही देउ छटकारी;
बोहोत वरस लीला अब कीनी, जंबुद्वीप हलमल रंगभोनी. ॥२८॥

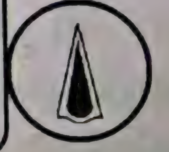
જ્યારે મેં જોયું કે આ જંબુદ્વીપ સ્વ-સ્વરૂપના જ્ઞાનમાં જાગ્રત થયો છે, ત્યારે દેહ છોડવાનો હમે વિચાર કર્યો. આ પ્રમાણે આ દીપમાં હળીમળીને ઘણાં વર્ષ સુધી હમે લીલા કરી.

सब हरिजन ओरु संत बोलाइ, ज्ञान कचेरी जबी जमाइ;
कहे कुबेर अकेहेर अवाजु, छेल्ले दिनके एही समाजु. ॥२९॥

તમામ સંતોને હરિજનોને બોલાવીને જ્ઞાન કચેરી ભરી શ્રી કુબેર સ્વામીજી એક અવાજે કહેવા લાગ્યા કે આ છેલ્લા દિવસનો જ્ઞાન સભાનો દરબાર છે એ પ્રમાણે જ્યારે કહ્યું ત્યારે સભાના સંત ભગવતીજનોને મહાન વીજોગનો આઘાત લાગ્યો જેથી અતિશય અફસોસ (નિરાસ) થઈ ગયા એ પ્રમાણે છેલ્લો અવાજ સાંભળીને સભાજનો શૂન્યવત્ થઈ ગયા.

અથ સક્ત મત શ્રી કુવેર કરુણાસાગર નિજધામ
સધાવનકો અંગ - ૮૭મું.

निज अनुभव करी कीयो पोकारा, समज लीयो हरिजन सबसार;
दिवस छेल्लु एही ज्ञान उचारु, अब हम कैवलधाम सधारु. ॥१॥

પોતાને અનુભવ થયો કે સઘળા સંત હરિભક્તો યથાર્થ જ્ઞાનને સમજ્યા છે. ત્યારે પોતે ઉગ્ર અવાજ કરી બોલ્યા કે આ મારો છેલ્લા દિવસનો ઉપદેશ છે. આ પ્રમાણે બોલી કૈવલધામ સીધાવવા તૈયારી કરી.

सुनो हरिजन संत मम दासा, आनंदमये तुम करो विलासा,
हम तो सब निज धाम सधावु, समाचार कैवलकु कहावु. ॥२॥

હે મારા સંતો ને હરિભક્તો સાંભળો. તમારું જીવન તમે આનંદમાં નિર્ગમન કરો. હવે હું મારા સ્વધામમાં જઈને કેવલ ધણીને તમારા સમાચાર જાહેર કરું.

तुम दीलगिर करो मत कोई, रहो निजपद निशदिन चित्त प्रोई;
अब दो दिन तुम करहो विलासी, तन छूटे फेरी निजपद पासी ॥३॥

હે ભગવતિ જનો ને સંતો તમો દિલગીર થશો નહિ. પણ અહોનિશ સ્વ-સ્વરૂપમાં લક્ષ જોડી રહો. હવે તમો બધા ટૂંકું જીવન વિલાસમાં (મોજમાં) ગાળી શરીર છોડતી વખતે નિજપદને પ્રાપ્ત કરવા ચૂકશો નહિ.

जेही हम धाम कह्येउ देवनके, नाम नवेस सबे जीन जीनके;
जेही धाम रहो मत अटकाई, भिन्न भिन्न तब कही समजाइ. ॥४॥

તમારા સમક્ષ મેં જે દેવોનાં ધામો નામ નિશાન સહિત દરસાવ્યાં છે તથા જેની જુદી જુદી ગતિ સમજાવી છે તેમાં અટકશો નહિ.

निज कैवल छेल्लुं पद जेही, जब तुम पावो नहीं संदेही;
येसे कही संतन ओरु जनकु, सतकुबेर त्यागे जब तनकु. ॥५॥

હદ બેહદથી પર છેલ્લામાં છેલ્લું કેવલપદ છે તે તમે જરૂરથી પ્રાત કરશો. એમાં કોઈ પ્રકારનો સંદેહ રાખશો નહિ. ઉપર પ્રમાણે સંત અને હરિભક્તોને કહીને શ્રી કુવેર સ્વામીજી શરીરનો ત્યાગ કરવા તૈયારી કરી.

सतकैवल सर्वनकु कहीया, श्रीमंत कुबेर निज धाम सधइया;
सब देखत तन दीयो छटकाई, निज व्यापक पद रहे लोकाइ. ॥६॥

શ્રી કુવેર સ્વામીજી સર્વ સંત હરિભક્તોને સત્‌કૈવલ કહીને નિજધામમાં ગયા અને બધા જન સમુહ સમક્ષ સ્થુલ શરીર છોડી દીધું. પોતે નિજ સ્વરૂપે થઈ વ્યાપક ગતિમાં લીન થઈને કર્તાની હજુરમાં ગયા.

जेतने लोक ओलंगी आये ते, फेर गये ओलंगही ते ते;
कुल कर्ता कैवल निज धामु, हंस रूप धरी भये विरामु. ॥७॥

અમે જે જે ધામમાં જે જે લોકોને ઉપદેશ આપતા અત્રે આવ્યા હતા તે સઘળાં ધામો ઓળંગી સમસ્ત લોકના ઉપાદાન કર્તા કૈવલની સાંનિધ્યમાં હંસ સ્વરૂપે થઈને વિરામી ગયા.

सब हरिजन मन भये उदासु, अहो कर्ता कही छोरे निसासु;

केतेक जन मूरछांगत भयेउ, केतेकको सुधबुध चित गयेउ. ॥८॥

બધા હરિભક્તો ઉદાસ થયા ને નિસાસા નાખવા લાગ્યા. કેટલાકની શુદ્ધિ જતી રહી અને બેશુદ્ધ થયા.

केतेक तो करे विकल विलापु, छोड़ देई तन मन धन आपु;

केतेक गदगद कंठही रोवे, अहो कर्ता अब कुन गत होवे. ॥९॥

કેટલાક જનો શોકને લીધે રડીને ગાંડા જેવા બન્યા. કેટલાકને અંતરથી તન, મન અને ધન ઉપરથી મમત્વ છૂટી ગયું ને ગળગળા થઈ કહેવા લાગ્યા કે હવે અમારી શી ગતિ થશે.

केतेक केहे हमकु लीयो खींची, केतेक परे धरनी नेन मींची;

आकुलव्याकुल एम सब जन भइया, तब संते ज्ञाने समजइया. ॥१०॥

કેટલાક હરિભક્તો કહેવા લાગ્યા કે હમોને આપની પાસે ખેંચી લ્યો. કેટલાક આંખો મીચી પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા, આ પ્રમાણે તમામ ભગવતિજનો બેબાકળા બન્યા ત્યારે સઘળા સંતોએ ભેગા મળી જ્ઞાન સ્વરૂપ સમજાવ્યું ને શાન્ત કર્યા.

अहो हरिजन जुओ लक्ष विचारी, जेही सतगुरु सदकीयोहे पोकारी;

श्रीमंत कुवेर अविगत अविनाशी, अजर अमरपद परम निवासी. ॥११॥

હે હરિભક્તો ! લક્ષનો વિચાર કરો કે સત્‌ગુરુએ છેવટ સુધી પોકાર કરીને સમજાવ્યું છે કે શ્રીમંત કુવેરસાહેબ કે જે ગતિમાં ન આવે તેવા તથા જેમનો નાશ ન થાય તેવા જન્મથી રહિત, અમર સ્વરૂપવાળા પરમનિવાસી થયા છે.

तो तुम क्यौ कल्पांतही करहो, अब तीनको निज ध्यानही धरहो;

निज करता सतगुरु तन धारी, श्रीमंत कुबेर आइ विश्व उधारी. ॥१२॥

માટે તમે કલ્પાંત શા માટે કરો છો, તમે તેમનું ધ્યાન ધરો. શ્રીમંત કરુણાસાગર જગતમાંના અંશોનો ઉદ્ધાર કરવા નિજ પરમ વિશેષ રૂપે અવિગત ગતિએ સ્થૂલ શરીર ધારણ કરીને આવ્યા હતા.

सोही कर्ता सदचिद् निद्य अद्यापि, साक्षीवंत अंशनके अद्यापि;

तो तीनके तनकु क्यौं कलपो, निज चैतनके तन क्यौं जलपो. ॥१३॥

કર્તા પોતે ચિદ્ અંકુરને બ્રહ્મની આદ્યથી સાક્ષી સ્વરૂપ અંશોની પણ આદ્ય છે, તેમના શરીરની કલ્પના કેવી રીતે કરી શકશો. તે નિજ ચૈતન સ્વરૂપને ભૌતિક શરીરવાળા

કેમ જલપો છો.

तब हरिजन सबने शीख मानी, श्रीमंत कुबेर तन ज्ञान निद्यानी;

जब ज्ञाने चित्त सब जन लाये, तब तन विलसंन शोक समाये. ॥१४॥

ત્યાંના સઘળા હરિભક્તોએ સંતોની શીખામણ માન્ય કરી શ્રીમંત કુવેર સ્વામીનું શરીર જ્ઞાનમય છે. જ્યારે ભગવતિ જનોનાં ચિત્ત અંતકરણમાં જ્ઞાનનો લક્ષ સમજાયો ત્યારે પરમગુરુએ સ્થૂલ શરીર છોડ્યું તેનો ખેદ (શોક) નાશ પામ્યો.

शोक शमे सब जनके जबही, करन लगे स्तुतही तबही;

अहो नाथ गति अकल तुमारी, ब्रह्मादिक भव अगम पोकारी. ॥१५॥

જ્યારે તમામ ભગવતિજનોનો શોક નાશ પામ્યો ત્યારે તેઓ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા કે હે નાથ ! તમારી ગતિ કળી ન શકાય તેવી છે કે જેને શિવ બ્રહ્માની આદ્ય લઈ કોઈની ગતિ પહોંચતી નથી. તેમ જ જેને માટે બ્રહ્માએ નેતિ પોકારેલી છે, તો આવા તે પરમ પદની ગતિના તમો વેત્તા છો.

तो मनु तन गत हम क्यौ जाने, अटक रहे चरीतर गुन ज्ञाने;

हुये स्वामी तुम परम दयालु, मनुतन कीयो हमेरो प्रतिपालु. ॥१६॥

અમે મનુષ્ય શરીરની ગતિવાળા હોવાથી આપની મહદ્. ગતિને ઓળખી નહિ શકવાથી સ્થૂલ શરીરના ગુણો અને ચારિત્રમાં અટકી રહ્યા છીએ. માટે હે સ્વામી તમે પરમ દયાળુ છો અને મનુષ્ય શરીર ધારણ કરીને હમારુ પાલન-પોષણ કરો છો.

जान्ये हम सबसे अविनाशी, तन पलटी प्रगटे जइ काशी,

जये जये जये अहो अंतरजामी, परम दया कर समरथ स्वामी. ॥१७॥

જ્યારે તમે શરીર સહિત અંતરધ્યાન થઈને કાશી પ્રગટ થયા ત્યારે અમોએ આપ અવિનાશી પુરુષ છો એમ જાણ્યું. જેથી હે અંતરયામી આપની જય હો. તો હે સામૃથ સ્વામીજી અમારી ઉપર દયા કરશોજી.

सकल देवनके देवा तुमही. परम गति अब जानी हमही;

जक्ततात तुम नाथ सबनके, काज करन आये ते जनके. ॥१८॥

હે પરમગુરુ દેવ આપ તમામ દેવોના દેવ છો અને તમારી ગતિ અને મરમ અમોએ જાણ્યો. તમે જગતના પિતા તથા તમામના નાથ રૂપે જગતના જીવોનાં કાર્ય કરવા માટે મનુષ્ય શરીર ધારણ કરીને આવ્યા છો.

अरुढ अनुभव नहींतर क्यांहांथी, सकल शास्त्र गत पार वेदांथी;

कायम पंथमत अति करडाइ, अहो कर्ता तुम गये चलाइ. ॥१९॥

આપ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ન હોય તો આવો અરૂઢ અનુભવ ક્યાંથી હોય ? તમને શાસ્ત્ર અને વેદોની ગતિથી પારનો અનુભવ છે અને આપની ગતિ મહાદ છે. જેથી હે કર્તા કરડાઈ ભર્યો કાયમ પંથ તમે ચલાવી ગયા.

ओर पंथ सर्वनके देखे, कोहु नहि तुम तोल विशेखे;
अमलपति कर्ता करी गाये, गुन करतव सब पंथ चलाये. ॥२०॥

બીજા ઘણાક પંથો જોયા પણ તમારી બરાબરી કરી શકે એવો વિશેષ ગતિનો કોઈ પંથ નથી. ગુણોનેકર્તા તરીકે સ્થાપન કરીને તેના ગુણ ગાયા છે.

निज कर्ता गत काहु न जानी, सब ओरले पद गये बखांनी;
हे कर्ता कैवलपद आदु, सो देइ गये तुम हमकु आराधु. ॥२१॥

નિજપતિની ગતિને કોઈ જાણી શક્યા નથી, જેથી તમામ લોકો આ બાજુના સ્થાપિત કરેલા પદનાં વખાણ કરે છે. હે કર્તા 'કૈવલ' આપનું આદ્ય પદ છે કે જેનો લક્ષ પરમગુરુ આપી ગયા છે તો તેનું આરાધન કરીએ છીએ.

ताते भइ गत अटल हमारी, श्रीमंत कुबेर तुम लक्ष विचारी;
अहो स्वामी हंम शरन तुमारे, कोटी कलप टरीये नहीं टारे. ॥२२॥
यौ स्तुति करत सब रहीये, श्रीमंत कुबेर धणीधाम सधइये. ॥२३॥

શ્રીમંત કુવેર સ્વામીજીના લક્ષનો વિચાર ઘણો જ મનનપૂર્વક કરવાથી અમોને અટલ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ. અહો હે સ્વામી અમોને તમારા શરણમાં કાયમને માટે રાખશો. ને કરોડો કલ્પ વિતી જાય પણ અમોને તમારાથી જુદા પડવા દેશો નહિ.

આ પ્રમાણે ભગવતિજનો સ્તુતિ કરતા હતા અને શ્રીમંત કુવેર સ્વામીજી કર્તા કૈવલના ધામમાં સીધાવી ગયા.

અગાધ બોધ ગ્રંથની સાખીઓ

एही निजबोध आगाधहि, ग्रंथ विलोकही कोय,
तेही परमपद पावही. जो शुध चितसे जोय. ॥१॥

હે અંશ ! અગાધ જ્ઞાનને આપનાર એવા જે મારા ગ્રંથો તે ગ્રંથો પર તમારું લક્ષ્યબિંદુ યથાર્થ શુદ્ધ ચિત્ત વડે ઠેરવશો અને તેનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરશો તો હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે તમને પરમપદની પ્રાપ્તિ થશે.

मोक्ष मले मनवांच्छित, कर्ता संबंधी ज्ञान;
छते पिंड सद् चिद् पर, समजहि पद परमान. ॥२॥

વળી હે અંશ ! એના વડે સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મથી પર એવા સકર્તા સત્‌કૈવલનું જે પરમપદ છે તેનું મનના ધાર્યા પ્રમાણે યથાર્થ જ્ઞાન થશે. અને પરિણામે આ સદેહે મનના ધાર્યા પ્રમાણે મોક્ષપદને પમાશે. માટે તું નિત્ય ચૈતન્ય લક્ષનું પ્રતિ પઠન-પાઠન કરજે અને તેમાં રહેલા જ્ઞાન વડે પરમપદને પ્રાપ્ત કરજે.

कोटी यगन तप तीरथही, हये हस्ति गौआद्य;
तिनते श्रेष्ठ मिले फल, सुने ग्रंथ अहलाद. ॥३॥

હે કાયમપંથી ! જો તમે આ ગ્રંથનું નિત્ય પ્રતિ પઠન-પાઠન; મનન અને એકાગ્રતાપૂર્વક અભ્યાસ કરશો તો કરોડો યજ્ઞ, તપ અને તીર્થ તેમ જ કરોડો ઘોડા, કરોડો હાથી તથા કરોડો ગાયોનાં દાન-દેવાથી જે ફળ મળે છે તેનાથી પણ વધુ શ્રેષ્ઠ ફળ આ ગ્રંથનું મનન કરવાથી પ્રાપ્ત કરશો.

उदय अस्त अवनि पर, और करही व्रत-दान.
तिनको मिले सकल फल, गावही ग्रंथ निदान. ॥४॥

સૂર્યના ઉદયથી લઈને તેના અસ્ત પામતા સુધી સમસ્ત પૃથ્વી પર જે કંઈ વ્રત-દાન થાય છે અને તે સર્વનું જે કંઈ ફળ મળે છે તે સર્વ ફળના પરિણામરૂપ નક્કી કહું છું કે, આ ગ્રંથનું જ્ઞાન ધ્યાન અને ગાન કરનારને પ્રાપ્ત થાય છે.

इन्द्रादिक अज भव लहु, जजे जो विष्णु समेत;
तिनके फलको फल मिले, सुने जो ग्रंथ सहेत. ॥५॥

ઇંદ્રની આદ્ય લઈને દેવો તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ જેની યજન-ભજન યુક્ત ઉપાસના કરે છે અને તેમ કરતાં જે ફળ મળે છે; તે ફળના મૂળ ધ્યેયરૂપ જે ફળ-અર્થાત્ સકર્તા સતકૈવલનું જ્ઞાન, આ ગ્રંથ સાંભળનારને પ્રાપ્ત થાય છે. (માટે હે અંશ ! તારા હૃદયથી યજન-ભજનના લક્ષ અને આ ગ્રંથને સહેજ પણ દૂર કરીશ નહિ.)

ओरु कइ सने सुनावहि, एही ग्रंथके भाव;
सकल सिद्धांत मतंतके पावही दाव सफाव ॥६॥

અરે અંશ ! તને શું કહું, જે કોઈ મારા આ ગ્રંથને સાંભળે અથવા બીજાને સંભળાવે તેને સમસ્ત જગતના સિદ્ધાંતો યથાવત્ દૃષ્ટિગોચર થાય તથા તેમાંથી તરી આવતા તારતમ્ય વડે પોતાનો દાવ સરળતાપૂર્વક પાર પાડી શકે એવી અદ્‌ભુત શક્તિ આ ગ્રંથમાં છે.

तबते निर्णित उत इत, दिव्य दृष्ट गति थाय
सार असार नवेरके बादल देही बहाय ॥७॥

ઉપર પ્રમાણે મૃત્યુલોક આદિ આજુબાજુનાં સઘળાં તત્ત્વોનો નિર્ણય થતાં અને

સ્વર્ગલોક આદિ પરમતત્ત્વનો નિશ્ચય થતાં હે અંશ ! તારી દિવ્ય દૃષ્ટિ થશે. આથી કરી સાર અને આસારનો તું યથાયોગ્ય નિવેડો લાવી શકીશ. જેથી કરીને એ મહાન પતિની પ્રાપ્તિમાં અંતરાયરૂપ નડતા એવા બાદલા-અર્ધદગ્ધ સિદ્ધાંતરૂપ વિઘ્નોને દૂર કરવા સમર્થ થઈશ.

जबि उपजे आरत अति, ताय नवीन पति चहाय;
तिनु मिले गुरु परमहि, लखवे निज कीरताय ॥८॥

આ પ્રમાણે માર્ગમાં આવતાં વિઘ્નોરૂપ અંતરાયોને દૂર કરતાં નવીન પતિની પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયત્નમાં આગળ વધતાં જેમ જેમ વધુને વધુ ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થતી જશે, તેમ તેમ ગુરુનું ઓળખાણ થતું જશે. આ પતિની પ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં જે પરમગુરુનો સાથ શોધશે, તેજ સકર્તા સત્કૈવલનું પરમલક્ષ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થશે.

सुने सुनावन ग्रंथके, जिनको एही फल सोय
सुरनर मुनिजन पंडिता जहां न पोचत कोय ॥९॥

હે અંશ ! અનેક કષ્ટો સહન કર્યા પછી પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓ વા મહાન સંકટો સહન કરીને મેળવેલા અનુભવો વડે જે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેજ સુખરૂપ ઉત્તમ ફળની, આ ગ્રંથને સાંભળનાર વા સંભળાવનારને પ્રાપ્તિ થાય છે. અહો ! જ્યાં દેવતાઓ મુનિજનો, તથા પંડિતોની પણ ગતિ પહોંચી શકતી નથી તે ગતિ આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરનાર વા તેનું પારાયણ કરનાર મેળવી શકે છે. માટે હે અંશ ! સદાસર્વદા આ પુસ્તકને હાથમાં રાખી યથાર્થ લક્ષ્યપૂર્વક વારંવાર નિત્ય પ્રતિ તેનું પારાયણ કરજે.

पुनहि पुनहि एही ग्रंथके, करही पठन अभ्यास;
होहु सरळ सर्वज्ञ ही, पावही परम हुलास. ॥१०॥

હે ભગવતિજન ! હે પરમગુરુને પામવાની ઈચ્છા રાખનાર ! આ ગ્રંથનું પઠન-પાઠન તેમ જ વારંવાર અભ્યાસ કરનાર સરલતાપૂર્વક સર્વજ્ઞ ગતિનો જાણકાર થાય છે અને પરિણામે અતિ આનંદ યુક્ત જે પરમ તત્ત્વ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે આ ગ્રંથનો મનનપૂર્વક ખૂબ અભ્યાસ કરજે.

और विविध गतिगम सबे, अगम निगम दरशाय;
कोटि प्रश्न परि उत्तर, देवत नही अटकाय. ॥११॥

હે અંશ ! આ પ્રમાણે નિત્યપ્રતિ અભ્યાસપૂર્વક પઠન-પાઠન કરનારને સર્વ પ્રકારે વિધવિધ ગતિ પ્રાપ્ત થતી હોય અગમ નિગમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. વળી હે અંશ ! આ ગ્રંથના મનનપૂર્વકના અભ્યાસ વડે તને કરોડો પ્રશ્નો પૂછનારને પણ જરાય અટકાયા

સિવાય જ ઉત્તરો આપી શકે એવી ગતિ તને પ્રાપ્ત થશે.

और पारस जिन महीं, रिद्ध सिद्ध रही छपाय;
मिले आगु गुरु परमहि, देवत सब दरसाय. ॥१२॥

જેમ પારસરૂપ પરબ્રહ્મમાં રિદ્ધિસિદ્ધિઓ ગુપ્તપણે છુપાઈને રહેલી છે, તે જો આગળ-પરમ સ્વસંવેદના જાણકાર પરમગુરુ મળે તો જ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ એવા પરમગુરુ વિના તે પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. જેને પારસનું ઓળખાણ નથી, તેવાના હાથમાં કદાચ પ્રસંગવશાત્ પારસ જઈ પડે તો પણ શું ? પારસ શબ્દને જ માત્ર જાણનારો ખરા પારસની કિંમત કરી શકતો નથી. તેમ માત્ર શબ્દ વડે ઓળખેલું પરબ્રહ્મ-ઉપરચોટિયું જ્ઞાન સાચા પરબ્રહ્મને ઓળખાવનારું કહી શકાય નહીં. એટલે બ્રહ્મની ખરી લહેરીનાં સુખો બ્રહ્મના અતંરપટમાં ગયા સિવાય મેળવી શકાતાં નથી. માટે હે અંશ ! ઉપાસના કરવા યજન-ભજનનું સેવન કરજે.

ज्यौं कंचन करनन जडी, समल वनस्पति मांह्य;
तिनके आगु रसायनी, मिले तो देही दरसाय. ॥१३॥

જેમ સુવર્ણ બનાવનારી જડીબુટ્ટી વનસ્પતિની અંદર મળીને-ઓતપ્રોત રહેલી છે, તે જો કોઈ જાણકાર રસાયણી મળે તો જ બતાવી શકે. રસ્તે જતાં એ વનસ્પતિને અનેકવાર સ્પર્શ કરવા છતાં તેનાં સ્પર્શ કરનારને ક્યાં ખબર હોય છે કે તેનાથી સોનું બને છે ? તેમ તમો તમારા બ્રહ્મરૂપ ક્ષેત્રમાં સદા વસવાટ કરીને રહેલા છો છતાં તમને એ બ્રહ્મની ખબર જ ક્યાં છે ?) માટે જેમ વનસ્પતિની એ બુટ્ટીના ખરા જાણકાર સિવાય અન્ય કોઈને પ્રાપ્ત થતી નથી, તેમ ચૈતન્યના જાણકાર સિવાય દેહના તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. (માટે પરમગુરુના આશ્રિત થાઓ અને તેમણે નિર્ણિત કરેલા સિદ્ધાંતો લક્ષમાં લઈ તેનું નિત્યપ્રતિ મનનચિંતન-નિદીધ્યાસન કરો.)

पुनि सिद्धांत वेदांत के, सत् चित् आनन्द सोंय;
सुने ग्रंथ एही सब मिले, ओरली गतके ओय. ॥१४॥

વળી પુનઃ પુનઃ કહું છું કે, સચ્ચિદાનંદ જે તત્ત્વવસ્તુ છે તેનું વેદે પ્રતિપાદન કરેલું છે. તે સર્વ સિદ્ધાંતથી પર હોઈ પારસરૂપ છે, આ પારસવત્ બ્રહ્મનું વેદે પ્રતિપાદન કરેલું હોઈ આ ગ્રંથનું શ્રવણ-મનન કરનારને તે પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે આ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મસિદ્ધાંત સકર્તા સત્કૈવલના માર્ગ દરમિયાન આવે છે.

अब जिनु सुने मिले फल, कोउ न करम पुनि ताय;
ज्यौंते दाम दीरघमनी, कुन दरबसे पाय. ॥१५॥

આ પ્રમાણે પરમગુરુની યજન-ભજનની આદ્ય લઈ ગ્રંથોનું શ્રવણ કરતાં ઉપર પ્રમાણે ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે. જેને આ પ્રાપ્ત થયું તેને કોઈ પણ પ્રકારના કર્મની જરૂર નથી. જેમ મહાનમાં મહાન કિંમતી અમૂલ્ય દ્રવ્યનું નામ ચિંતામણી છે, તેને ખરીદવા માટે તેની તુલનાનું કોઈ દ્રવ્ય નથી એવી એ અમૂલ્ય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા માટે કયું દ્રવ્ય આપશો ! એને માટે તો આ મહાન ગ્રંથનું પારાયણ જ કરવું જોઈએ. એજ અમૂલ્ય વસ્તુ છે.

महिमा बोध अगाधके, को बरने मुख एक;
लहे न सरसत अहिपति, जिनके वदन अनेक. ॥१६॥

હે અંશ ! આ મારા એક મુખ વડે અગાધ બોધના આ મહિમાનું હું કેમ કરીને વર્ણન કરું ! હજાર મુખવાળા શેષ તેમ જ સરસ્વતિ પણ એના પ્રતાપને પૂર્ણ રીતે વર્ણવી શકતા નથી.

गुरु शिष्य ज्ञान जथारथ, सुने ग्रंथ एही पाय;
संशे रहित सदोदित, तेही सत् पद दरशाय. ॥१७॥

હે અંશ ! ગુરુ પાસેથી શિષ્યને આ જ્ઞાન સાંભળવા મળે તો જ તેને યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય; માટે હે શિષ્ય ! ગુરુમુખી થઈ, ગુરુના મુખેથી નિકળતા એ ઉત્તમ શબ્દોનું તું મનન કરજે, અને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરજે. તેમ કરવાથી તારા અંતઃકરણનો વિકાસ થશે - અર્થાત્ અંતરની સમસ્ત સંકુચિતતા નાશ પામી જશે અને સર્વ સંકટો નષ્ટ થશે.

अब जीनु संत सकलजन मिलि, हरिजन सहित संमेत;
सुनी ग्रंथमनि कामधेनु, कल्प तरुवत् जेत. ॥१८॥

હવે ભગવાન પોતે કહે છે કે, તમો સર્વ સંતસમૂહ તેમ જ હરિજન સમૂહ મળીને મારી પાસે આવ્યા છો. (તમને સૌને કહું છું કે,) હે મારા સર્વ પ્રેમીજનો ! આ ગ્રંથ ચિંતામણીરૂપ છે. વળી આ સર્વ અર્થને આપનારી કામધેનુરૂપ છે. તેમ જ તેનો મહિમા ઈચ્છિત ફળ આપનાર કલ્પતરૂ સરખો છે. જેમ કલ્પવૃક્ષ નીચે બેસતાં ગમે તે કલ્પના કરવામાં આવતાં તે પ્રાપ્ત જ થાય છે. કામધેનુ પાસે જે કંઈ માગીએ કીંવા ચિંતામણી સમક્ષ જેનું પણ ચિંતન કરીએ તે તમામ રિદ્ધિસિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી જ રીતે મારી યજન-ભજન યુક્ત જે જે ગ્રંથો છે. તે ચિંતામણિ, કામધેનુ અને કલ્પવૃક્ષ સમાન છે એમ માનજો.

परम कृपाळ परमपति, सक्रत धरी सहेत;
पठवायेहु तुम कारन, परम गुरु भव खेत. ॥१९॥

હે અંશો ! આપણા સર્વના પરમકૃપાળુ પરમપતિ સકર્તા સત્‌કૈવલે પરમ દયાયુક્ત

હેત લાવીને આ જગતરૂપ ખેતરમાં તમારા કલ્યાણાર્થે ખરા કીરતારને જણાવવા તમને મોક્ષસ્થિતિ આપવા મને અહીં મોકલ્યો છે.

विश्वकाज करनन जिनु, किये दरस तनु भेष;
अगम आद्य अनुभव गति, करन बोध उपदेश. ॥२०॥

હે પરમપદની ઇચ્છાવાળા અંશજનો ! જગતમાત્રનું કલ્યાણ કરવા હું અદૃશ્ય છતાં દૃશ્યરૂપ શરીર ધારણ કરી આ અવનિ પર આવ્યો છું. મારું આગમન અહીં શા કારણે થયું છે તેમ જ મારે શું કહેવાનું છે તે સાંભળો. હું આદિ અગમ અનુભવની ગતિનો પ્રકાશયુક્ત ઉપદેશ આપવા આવ્યો છું.

संशे हरन मति शुद्ध करन दहन दीर्घ भवरोग;
कृपासिंधु कैवलतणो, देइ गये लक्ष अमोघ. ॥२१॥

હે અંશ મારી આ વાણીના શ્રવણથી તમારામાં આદિ અગમ અનુભવ ગતિનો ઉપદેશ થશે. એથી કરી તમારું અંતઃકરણ ઓજસભર્યું થતાં જ્ઞાન પ્રકાશ ફેલાશે અને તેના પરિણામે તમારા સર્વ સંશયો નિર્મૂળ થઈ જશે વળી બુદ્ધિ-વિશુદ્ધ બનશે, તેમ જ વારંવાર આ ભવસાગરમાં આવાગમનરૂપ જન્મ-મરણનો જે મહાન રોગ તેનો પણ નાશ થશે. કૃપાસિંધુ ભગવાન કરુણાસાગર સકર્તા સત્‌કૈવલનો એ અણમૂલ પરમ લક્ષ્ય આપી ગયા છે તેનું નિત્યપ્રતિ મનન કરતા રહો.

भ्रांतिभंज अनुभव जिनु, सुनेहु सुझही पदपुंज;
पूरन पद परमातमा, मिलही बालगत कुंज. ॥२२॥

આ અનુભવ જ્ઞાન સાંભળતાની સાથે જ એ પરમપદની સૂઝ પડે છે અને ભ્રાંતિનો નાશ થાય છે. દાખલા તરીકે કુંજ નામનું પક્ષી પોતાના અણસેવાયેલાં ઇંડાને ત્યજી દઈ ગમે ત્યાં ચારો ચરવા ચાલી જાય છે અને તે ગમે ત્યાં ચારો ચરવા છતાં તેનું લક્ષ્ય તો તેના ઇંડામાં જ ચોંટેલું હોવાથી એ ઇંડું સેવાય છે. વળી એમાંથી નીકળેલા બચ્ચાં પણ પોતાની માતાને શોધી કાઢે છે. તે જ પ્રમાણે તમારી દૃષ્ટિ આ ગ્રંથને સાંભળવામાં તન-મન પરોવવાથી જેમ ઇંડામાંના બચ્ચાંને તેની માતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ, હું તમને પ્રાપ્ત થઈશ.

अकल पंथ अद्‌भुत मत, कढेहु कठन कलि मांह्य;
जेही जेही जीव सरनन गत, भयेहु तेहुने भये नांह्य. ॥२३॥

હે અંશ ! મારો આ પંથ અકળ હોઈ અદ્‌ભુત મતવાળો છે; છતાં કઠિન કળિકાળના સમયમાં મેં તેને પ્રગટ કર્યો છે. જે જે જીવ આ અદ્‌ભુત સિદ્ધાંતવાળા દિવ્ય પંથનું શરણ શોધશે, તેને જન્મ-મરણનો લેશમાત્ર પણ ભય રહેશે નહિ, એમ નિશ્ચય માનજો.

निगम चतुर खट मत वटी, कथे ज्ञान अति गूढ.
परम मोक्ष समजे नहीं, जीव मंद मति मूढ. ॥२४॥

વળી ચાર વેદ અને છ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને પણ વટાવી જઈ અતિ ગૂઢ જ્ઞાનનું મેં કથન કર્યું છે. પરંતુ ગૂઢ મતિવાળા જીવો મારા પરમ મોક્ષને સમજી શક્યા નથી.

पर उपकार परमपद, कहेहु काहु नहीं चिह्न;
कहो सतगुरु तब कया करे, भवकी टळे न भीन. ॥२५॥

એટલા માટે હે અંશ ! પરમપદ આપવારૂપ પરોપકાર કરવા હું આવ્યો છું. આમ છતાં હું કહું છું કે આ મુદ્દાની વસ્તુને કોઈ ઓળખી શક્યા નહિ ! તમે જ કહો; હવે સદ્‌ગુરુ શું કરે ? તમારી ગતિ ભવરૂપ થઈ ગઈ છે, અર્થાત્ જગતરૂપ થઈ ગઈ છે. એથી તમારી આ ભિન્નતા ટળતી નથી, અને અભેદ વસ્તુ વિષેની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

तदपि ताय भवकी भल, अपने कुन परी;
पण साचा हरिजन पर, कहनकी दाव ख़री. ॥२६॥

ભલે તેમ હો, એમાં મારે શું ? છતાં કોઈ સાચા અધિકારી હરિજન હોય તો તેને આ પરમપદ સમજાવવાનો મારો દાવો છે જ. તે નીચે પ્રમાણે શ્રવણ કરો.

कहु दावे मम संतकी, राखन पेज परम;
स्वाचारनपत्री मही, उचरे जेही मरम. ॥२७॥

હે અંશ ! હું જે દાવો રાખું છું તે વિષેનો મર્મ હે મારા સંતો ! અને ભગવતજનો ! સાંભળો. પરમપદને પ્રાપ્ત કરવાની જે યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ-કળ-કૂચીઓ છે તેના વિધિનો સઘળો મર્મ સ્વાચારપત્રિકાની અંદર પૂર્ણ રીતે વર્ણવેલો છે.

एहीं मरम मेरो तन, जवलगि रखो रखाय;
तब न टळु तम पाशथी, रहू अखंड सदाय. ॥२८॥

અર્થાત્ પોતાના સ્વસ્વરૂપ સંબંધી આચારરૂપ જે રહેણી તેનું સ્વતંત્ર એક માત્ર સ્વરૂપ તે હું છું. તેને તમે સ્વાચારપત્રિકામાં જણાવ્યા મુજબ અનુસરી તદ્‌નુસાર વર્તન રાખશો તો જ ઓળખી શકશો અને ત્યારે જ હું તમારાથી સહેજ પણ અળગો ન રહેતાં તદ્દન નિકટવર્તી રહીશ; બલ્કે સદાકાળ અને હરહંમેશ તમારી પાસે ને પાસે જ રહીશ.

सदा रहनकी एही ध्वज, पावन प्रचा पुरेश;
काय बिना कारज करु, जिनु निज साच उरेश. ॥२९॥

હે મારાં નિજસ્વરૂપો ! જો તમારે મને પાસેને પાસે જ રાખવો હોય તમારાથી મને સહેજ પણ દૂર ન થવા દેવો હોય - તો આ સ્વાચારપત્રિકામાં દર્શાવ્યા મુજબની રહેણીથી

રહો. એમાં જ મારો સાચો ધર્મધ્વજ છે. એ સ્વાચારપત્રિકામાં દર્શાવ્યા મુજબ વર્તન કરશો તો તમારાં સઘળા મનવાંચ્છિત કાર્યો પાર પાડીશ. કદાચ એમ કહો કે, "આ-શરીરથી રહિત એવા તે વળી શું કાર્યકલ્યાણ કરવાના હતા ?" આ શરીરથી રહિત એવા તે વળી શું કાર્યકલ્યાણ કરવાના હતા ?" આ વિષે એક જ ઉત્તર છે કે, હરકોઈ સંત વા ભગવત્જનનાં અંતરનાં સત્યાચરણ હું જોઈ શકું છું. એથી જેમનામાં સત્કૈવલના જ્ઞાનનો ઉદય થયો હશે તેનું હું હર કોઈ કાર્ય વા કલ્યાણ જરૂર કરીશ.

साच उरेश सदोदित, रखो जो सत व्रत नेम;
स्वाचारन पत्रीयनसे, जबी तुम कुशळ-क्षेम; ॥३०॥

હે આત્મન્ ! તમારા ઉરમાં સદા સદોદિત સાચને સાચવી રાખશો અને સત્યવ્રતના નિયમને પાળશો તો સદાને માટે તમારાં યોગક્ષેમ-શ્રેય અને પ્રેમનો ભાર હું ઉપાડી લઈશ. આ બધો જ પ્રતાપ સ્વાચારન પત્રિકાનો છે.

पण जो कियो मेरो तन, सत् व्रत नेम नरेश;
तिनकु जो तुम ना तजो, तोहु हम अभर भरेस. ॥३१॥

હે સંતજન ! હે ભગવતજન ! મેં જે જે મારા અંગભૂત શરીર સંબંધી સત્યવ્રતના જે નિયમો સ્વાચાર પત્રિકામાં નાયક ગ્રંથમાં વર્ણવ્યા છે તે પ્રમાણે તમે વર્તશો - અર્થાત્ ભૂલે ચૂકે પણ તેનાથી વિમુખ નહિ થાઓ તો અભર વસ્તુરૂપ મૂળ મુદો હું તમારા હૃદયમાં ભરપૂર ભરી દઈશ.

साधनकु अभरन किये, भरे सो कुन रकम;
तिनके मरम लखावहु, में निज अंश परम. ॥३२॥

(ઉપર પ્રમાણે અભર વસ્તુ રૂપે મુદો ભરવા વિષે ગુરુદેવે જે કહ્યું તે સાંભળી શિષ્યને શંકા થતાં તે પૂછે છે કે હે ગુરુદેવ !) જે વસ્તુ અભર ભરશો એવું જે આપે કહ્યું તે શું છે ? (આ પ્રમાણે શિષ્યનો પ્રશ્ન સાંભળી પરમગુરુ વદે છે કે) હું નિજ સકર્તા સત્કૈવલનો પરમ વિશેષ અંશ છું. આ કારણને લીધે આ વિષયનો મર્મ જણાવું છું તે તું સાંભળ.

रहेनी करननकी कम, जप तप ध्यान समेत;
एही अभरन निजसंतकु; पुनि विनु आप सवेत. ॥३३॥

જપ, તપ અને ધ્યાન સહિતની રહેણી-કરણીની જે કંઈ ત્રુટિ ખામી મારા સંતમાં વા હરિભક્તમાં રહી ગઈ હશે અથવા તેનામાં મને નહિ ઓળખી શકવાનું અજ્ઞાન રહી જવા પામ્યું હશે તો તે પણ; તેના અંતરમાં મારા સ્વરૂપનું સ્થાપન કરીને એ બધી જ ત્રુટિઓ દૂર કરી તેના (અંતરને) પરમોક્ષ્વલ બનાવી દઈશ અને એ પરમોક્ષ્વલ અંતરવાળાને

પોતાના ખરા સ્વરૂપનો યથાર્થ વેતા-જાણકાર બનાવી દઈશ.

अब जेहि भरननकी कहु, सुनियो संत सबेह;
भागे क्षुधा फरन भव, जो चित्त चखो तबेह. ॥३४॥

હવે ભગવત્‌જનનાં ઉરમાં જે રકમ ભરવાની છે. તે હે સંતજનો ! સાંભળો. આ રકમ જો ભરવામાં આવે તો ભવના ફેરા ફરવાની જે ભાવટ છે તે હમેશને માટે ભાગી જશે. પરંતુ તે માટે એક ખાસ શરત છે અને તે એ કે, એના માટે તમને ઉત્કંઠા જાગવી જોઈએ - એના પ્રત્યે તમારા અંતરમાં અનુરાગ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ.

जोग जुगत सुभ संजम, शुध गुरुवचन सलोक;
पावन प्रणव करीत हठ, सो निज रकम अलोक. ॥३५॥

વળી શુદ્ધ સંયમપૂર્વક જો ગુરુવચનોનું આલોચન કરવામાં આવે અને યથાર્થરૂપમાં જોગ જોગવી શકાય તો અમૂલ્ય એવી જે મારી રકમ તે - પ્રણવ સોહંગસ્વરૂપનો પરમસ્વાદ ચાખવા મળશે. કારણ કે મન-ઈંદ્રિયોની ચેષ્ટા એ જ પ્રણવને અળગા કરનાર છે, જ્યારે સ્વાચારપત્રિકાના નિયમ મુજબ વર્તનાર જે પુરુષો હોય તેમનો ક્રમશઃ મારી સાથે સંયોગ થાય છે. આ સંયોગ એ જ ખરો યોગ છે અને આ પ્રકારનો યોગ તે પાતંજલ શાસ્ત્રના નિયમ મુજબના અષ્ટાંગ યોગથી પર છે. એ યોગ અનુસાર વર્તનાર જ ખરો યોગી છે.

पुनहि वदे गुरु परमही, सीखके जेही वचंन;
हरदे पात्र भरी राखिए, तनमन करी सचंन. ॥३६॥

માટે પરમગુરુ પુનઃ પુનઃ શિખામણનાં જે જે વચનો વદે છે તે તે સર્વ. હે ભગવત્‌જનો ! હૃદયરૂપ પાત્રમાં સંપૂર્ણ તન મનને સચેત રાખી - કાળજીપૂર્વક ભરી લેજો.

तेही वचन स्वाचारन ज, पत्रमें लखे सकोय,
रहेणी करणी करांमल, कही सकल विधि मोय. ॥३७॥

આ રહેણી-કરણીની કરામતનાં વચનો સ્વાચાર પત્રિકામાં જણાવેલાં છે. એમાં દર્શાવેલો સર્વ વિધિ મારો કહેલો છે.

पथ पालन के सोइ सद, ज्यौ सरोवरकु पाल;
निर न जात वहीत तबे, रखे जदीपसे ख्याल. ॥३८॥

જેમ સરોવરનું પાણી વહી ન જાય તે માટે પાળ બાંધવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે આવાં મહાન પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે આ પથ્યનું પાલન કરવાનો જો પૂરો ખ્યાલ રખાય તો જ તે સદે છે અને તેને પથ્ય આવે છે.

त्यौं साधन प्रणव रहेणी अप, समदम जोग समेत;
तिनकी पाल पथन हुसे, भर्या रहत तन खेत. ॥३९॥

આ જ રીતે પ્રણવરૂપી પાણીને સમદમ યોગની રહેણીથી રહેવા વડે જે ભગવત્જનવા મારા સંત આ પથ્યનું પાલન કરતા હશે તેમનાં શરીરરૂપ ખેતરો સંપૂર્ણ ભરેલાં જાણજો.

तबते पथ मेरो तंन, जीवन अंश लक्ष ज्ञान;
सो मम सरूप रहु सदा, तुम्हारी पास निदान. ॥४०॥

હે અંશ ! ઉપર હું જે કહી ગયો છું - અર્થાત્ પથ્ય પાળવારૂપ જે આજ્ઞા આપી છે તે જ મારું તન છે. એટલે કે એ અંશના પથ્ય જીવન, અંશ અને લક્ષ્યજ્ઞાન - એ ત્રણે રૂપ હું છું. મારાં આ ત્રણ સ્વરૂપે હું મુખ્યત્વે હમેશાં તમારી સમીપ જ રહીશ (અર્થાત્ પરમ લક્ષ્યરૂપે મારું સદાકાળ રટણ કરજો. જીવનરૂપે પણ મને જોજો અને શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્વરૂપરૂપે પણ મને જ ઓળખજો.

पण जेहि जेहि मम वचनकु, पाली शके नर लोइ;
तंत सहित मेरो खप, पास रखन जिनु सोइ. ॥४१॥

હે સંતજનો ! હે ભગવત્જનો ! તત્ત્વયુક્ત એવા મારા સ્વરૂપની નિકટતાને જે કોઈ ઈચ્છતા હોય તેઓ સઘળાએ મારાં ઉપર જણાવેલાં વચનોને પાળવાં જોઈએ.

तव ते ते अब लग रहु, जेहि जेहि किये उचार;
सत् सत् करी मानजो, कहे कुवेर पोकार. ॥४२॥

પ્રથમથી અત્યાર સુધીમાં મેં જે જે ઉચ્ચાર કર્યો છે - જે કંઈ કહ્યું છે તે સઘળા ઉચ્ચારો સમર્થ કુવેર સ્વામીજી પોકાર કરીને કહે છે કે, તેને સાચા કરી માનજો.

ओरु जेही करुणासागर, तेही पण नाम हमार
जिनने किये सुपत्रिका, करीके लियो विचार. ॥४३॥

વળી કરુણાસાગર એવું જે નામ છે તે પણ મારું પોતાનું જ નામ છે જેણે સ્વાચાર પત્રિકા રચી છે તેનો સંપૂર્ણ વિચાર કરજો.

बरज बांधके बचनकुं, आग्रह कियो कबूल;
जो तरननको खप करो, कबहु न जइओ भूल. ॥४४॥

આ ઉપરાંત મારાં વચનરૂપી બુરજ બાંધીને આગ્રહ યુક્ત - ખાત્રી પૂર્વક જ કબૂલત આપું છું કે, જો તરવાની ઈચ્છા હોય તો આ માર્ગને કદાપિ ભુલશો નહિ.

अब धीरज धरियो तुम, हरिजन संत समेत;
मेरे वदन वचंन पर, राखी सकल सब हेत. ॥४५॥

હવે સઘળા સંતસમાજ સહિત તમે સૌ હરિજનો મારા મુખથી નીકળેલાં વચનો પર હેતપૂર્વક દ્રઢતા ધારણ કરો.

वारंवार किये जेही, तेहीं रखियो तुम ज्ञान;
अब हम धाम सधावहु, पुनि धरियो मम ध्यान. ॥४६॥

જે જ્ઞાન મેં તમને વારંવાર સમજાવેલું છે તેને યુક્તિપૂર્વક તમારા અંતરમાં ધારણ કરજો. હવે હું મારે ધામ સિધાવું છું. માટે તમે મારું ધ્યાન ધરજો.

समाचार लेइ सबनके, कहु एही भवके भाव;
चौद तबक चर अचर ल्यौं, जेहि जिनु चाह सभाव. ॥४७॥

વળી આ જગતના સઘળા સમાચાર-સર્વ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને લોકોનો જે પ્રકારનો ભાવ છે તે બધું જ મેં મારા ગ્રંથોને વિષે કહ્યું છે. તેમ જ સ્થાવર-જંગમ પર્યંત ચર-અચર ચૌદે તબક્કાઓમાં જેની જેવી ચાહના ભાવના છે તેનું મારા ગ્રંથ સ્વસંવેદમાં વર્ણન કર્યું છે.

सिख हमेरी सबनकु, छेवट देही सुनाय;
केर नसीबे देखसो, कायम कुबेर पुनाय. ॥४८॥

હવે હું સૌને મારી અંતિમ શિખામણ કહી સંભળાવું છું કે જેને કુવેર કહેવામાં આવે છે એવું કાયમ સ્વરૂપ (અત્યારે તો પ્રત્યક્ષ છે પરંતુ પછી તો) નસીબ હશે તો જ ભાગ્યયોગે પ્રાપ્ત કરી શકાશે.

एही छेल्ले दिनकी तमु, देइ आशिष सबेह;
सतकैवल करीके भये, कायम कुवेर विदेह. ॥४९॥

એટલે હું તમો સર્વને આ છેલ્લા દિવસે સત્‌કૈવલનો આશીર્વાદ આપી મારા કુવેર સ્વરૂપને કાયમને માટે વિદેહ કરું છું.

निज कैवल कर्तातणु, धाम अलौकिक ज्हांय,
ब्राजे पुरुष पुरंजन; गये कुबेर तेही ठांय. ॥५०॥

જે સ્થળે નિજકૈવલ એવા સકર્તા સ્વામીનું અલૌકિક રહેઠાણ છે. કે જ્યાં પુરુષ પુરંજન બિરાજે છે તે સ્થળે શ્રી કુવેરસ્વામી પહોંચી ગયા.

परम पुरुष हरखी कियो, अहो अंश मम आय;
सहादर करी उरमां लिये, करी करुणेश सहाय. ॥५१॥

ભગવાન કુવેરસ્વામી નિજ સ્થાન એવા પરમ ધામમાં પહોંચતાં જ પરમ પુરુષરૂપ સકર્તા સત્‌કૈવલને અત્યંત હર્ષ ઉત્પન્ન થયો. તેમણે સહાયપૂર્વક આદરસહિત તેમને પોતાના

અંતરમાં સ્થાપ્યા તથા ઘણા જ ખુશ થયા કે, અહો ! મારો અંશ - મારું સ્વરૂપ આવ્યું !

अति सन्मान सहेतर, जेहि जनके अधिकार;
फेरी दिये जांही आसन, आनी दृष्ट मोझार. ॥५२॥

વળી (નિજધામમાં) કરુણાસાગર ભગવાનને એ પરમ પુરુષે એમને યોગ્ય એવું - એમના અધિકારને અનુરૂપ - અત્યંત સન્માન આપ્યું; તેમજ તેમને પોતાની નજરમાં લાવીને કાયમનું એવું નિવાસસ્થાન આપ્યું કે જે સ્થળ એમનું ચિરકાળનું નિવાસસ્થાન હતું.

तेही सन्मानकी संतकु, सूझ परी सब कोय;
चकित हुते मम बिछरन, तेही दृष्टिनसे जोय. ॥५३॥

એ પરમપુરુષ ભગવાન કરુણાસાગરનું સકર્તા સતકૈવલે જે સન્માન કર્યું તે સૌ સંતોમાંથી અત્યંત વિયોગપૂર્વક છૂટા પડીને જેમણે અંતરલક્ષ વડે-આંતરિક જ્ઞાનપૂર્વક આશ્ચર્ય પામતાં જોયું તો તેમને જણાયું.

पीछे संत हरिजन जे, करन लगे अस्तुत;
रोइ रोइ हियो ठगोरत, मिली मिली जूथ संजुत. ॥५४॥

(આ પ્રમાણે ભગવાન કરુણાસાગરના વિદેહ થયા પછી) જે જે સંતો અને હરિજનો હતા તેઓ સૌ પ્રાર્થનાપૂર્વક અનેક પ્રકારે કલ્પાંત કરવા લાગ્યા અને ટોળે વળી રોકકળ કરવા લાગ્યા. આ રીતે રડી રડીને તેમણે તેમના હૈયાંનો ભાર હલકો કર્યો.

यौ कलपंत कलप कर, सबकी गई सधीर;
परम गुर बिछरनकी, कुन मिटावही पीर. ॥५५॥

આ પ્રમાણે કલ્પાંત કરતાં કરતાં સૌની ધીરજ છૂટી ગઈ અને બેભાન બની ગયા, પરંતુ પરમ ગુરુના આ વિયોગની પીડાને મટાડી શકે તેવું કોણ હતું ?

तब जेहि संत शिरोमणी, उचरे धरी सधीर;
छांने रखे सबनहीकु, रखी गुपत उर पीर. ॥५६॥

આ બધા સંતોમાં જે અગ્રગણ્ય-સંતોના શિરોમણિરૂપ હતા તેઓ ધીરજ ધારણ કરી, પણ દેખાવ દીધા સિવાય - સૌ કોઈને છાના રાખવા લાગ્યા.

अब सुनियो जन संतहि, मेरो बचन विलोक;
परम गुरु आयेहुते, जेही निज पुरुष अलोक. ॥५७॥

तीनकु जेही तुम किम रुवो, कहु दृष्टांत अचंब;
ज्यौं खेलत शशिकु शिशु, पात्रनके प्रतिबिंब. ॥५८॥
बेरबेर प्रतिबिंबकु, ग्रही कर करे विलास;
पण न मिले शशि बालकु, पात्रनके होय नाश. ॥५९॥

(તેમણે કહ્યું :) હે સંતજનો ! મારું વચન સાંભળો અને તેનું આલોચન કરો કે, પરમગુરુ જે પોતાના અલૌકિક મૂળસ્વરૂપમાંથી અંશાવતારરૂપે અહીં આવ્યા હતા તેઓ તેમના પોતાના અસલ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થતાં તમે શા માટે રૂવો છો ? આ વિષે હું એક આશ્ચર્યકારક દૃષ્ટાંત કહું છું. જેમ એકાદ પાત્રની અંદરના પાણીમાં ચંદ્રના પ્રતિબિંબને જોઈ કોઈ એક નાનું બાળક રમતું હોય અને એ પ્રતિબિંબને જોઈ તેને પકડવાનો આનંદ માને, છતાં ખરી રીતે એ પાત્રનો નાશ થતાં એ બાળકને ચંદ્રમા મળતો નથી.

तिनकु रुवे जो बालक, भरी भरी श्वास सहुर;
तोहु मिले नहीं तेहुनकु, चंद्रभुवन बड दूर. ॥६०॥

(આ પ્રમાણે પાત્રનો નાશ થતાં ચંદ્રમા નહિ મળવાથી) એ બાળક જો શ્વાસ ભરી ભરીને-નિઃશ્વાસ નાખીને રૂવે તો પણ તેને તે ચંદ્રમા મળવાનો નથી; કારણ કે તેનું સ્થાન ચંદ્રભુવન તો કરોડો જોજન દૂર છે.

तेही परकार परमगुरु, अति अपरंपर ताय;
दरस गये तन पात्रमें, अबकोउ कितसे पाय. ॥६१॥

એ જ પ્રમાણે આપણા પરમ ગુરુ પોતાનું અપરંપાર સ્વરૂપ કુવેરસ્વામીના પંચભૌતિક શરીરરૂપ પાત્રમાં આપણને દર્શન દઈ ગયા. હવે એ શરીરને કયા ઉપાય વડે મેળવી શકાય તેમ છે ? - અર્થાત્ હરકોઈ ઉપાયે પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ.

अपने काज करंन धन, आयेहु भवतनुधार;
अजर अमर अविगत गति, तेही तन जुओ निहार. ॥६२॥

તેઓ તો પોતાનું પરમ કાર્ય કરવાને શરીર ધારણ કરી આ સંસારમાં આવ્યા હતા. પરંતુ તેઓ તો અજર, અમર અને અગમ્ય ગતિવાળા હતા. તમે તેમના અસલ સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરો. (એટલે તમને એ સમજાશે.)

तब न रुवो तुम तेहीनकु, जेही अखंड उद्योत;
पंचतत्त्वकी तेहुनकु, ज्यां न लागत कछु छोत. ॥६३॥

માટે હે ભગવત્જનો ! તમે રુદન ન કરો, પરમગુરુ તો અખંડ અસ્ખલિત પ્રકાશવાળા

છે, તેઓ કંઈ પંચતત્ત્વથી બનેલા શરીરવાળા નહોતા; એટલે કે પંચ તત્ત્વો પૈકી કોઈ પણ તત્ત્વ તેમના સ્વરૂપને સ્પર્શ કરી શકે તેમ નથી. તેમને તો કંઈ જ લાગતું વળગતું નથી - અર્થાત્ તેઓ તો તદ્દન નિર્લેપ હતા.

तेही तन जुओ सबे जंन, रखी निरंतर ध्यान;
बोहोरु वचन तिनु उर धरो, पावो परम विराम. ॥६४॥

માટે હે સંતો ! તમે સૌ સજ્જનો એ મૂળસ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરો અને તેનું જ તમારા અંતઃકરણમાં ધ્યાન રાખ્યા કરો. વળી તેમનાં વચનોને તમારા દિલમાં કોરી રાખો. એટલે તમે પણ પરમ વિરામ-પરમ ધામને પ્રાપ્ત થશો.

स्वांति करी सरळचिते, दिव्य दृष्टि कर जोय;
कह्यो आपनकु आगम, तेही तनसे चित्त प्रोय. ॥६५॥

એકાગ્ર એવી દૃષ્ટિ વડે મેં જે જોયું તે તમને તમારા ચિત્તને શાંત પમાડવા માટે ખુલાસાવાર કહ્યું. તમે એ સ્વાચારપત્રિકારૂપ ગ્રંથમાં ચિત્ત પરોવો-સરળતાપૂર્વક તમારા ચિત્તને એકાગ્રતાપૂર્વક શાંત કરી દિવ્ય દૃષ્ટિ વડે જોજો અર્થાત્ એમાં કહ્યા મુજબ તમે વર્તન કરો.

तबते स्थूल तनुको जेही, छूटे मोह महाज;
परम गुरु पति परमके धामे रह्यो बिराज. ॥६६॥

આ પ્રમાણે વર્તશો એટલે આ સ્થુલ શરીર પરનો મહાન મોહ છૂટી જશે અને તે પરમ ગુરુ પોતાના મહાન પતિના ધામમાં બિરાજેલા જણાશે. (માટે હે સંતજનો ! હે ભગવત્જનો ! તમે એ મહાન ગ્રંથ-સ્વાચાર પત્રિકાનું અધ્યયન મનન કરી તેમાં કહ્યા મુજબ વર્તન રાખશો.)

तबते मत दिलगीर रह्यो दृष्ट दरश जोइ नाश;
गये पावना आपनसे, निजघर किये निवास. ॥६७॥

એટલા માટે હે હરિજનો ! તમારી નજરે દેખાતું આ નાશવાન દશ્ય શરીર જોઈને હવે જરાપણ દિલગીર થશો નહિ. તેમણે તો પોતાના ધામમાં નિત્યનિવાસ કર્યો છે. હવે તેમના એ સ્થૂલ શરીરને પામી શકાશે નહિ.

तिनके धोखा क्यौं धरो, वसे जो अपने ग्राम;
तुम जावन तांहां चहा करो, तजो जो तनकी हराम. ॥६८॥

આથી કરીને હે પ્રભુના પ્યારાઓ ! તેઓ પોતાના નિજસ્થાને જઈને બિરાજમાન થયા છે તેમના માટે શોક શું કામ કરો છો ? અર્થાત્ શોકનો ત્યાગ કરો. જો તમે પણ એ

સ્થાનમાં પરમ ગુરુના એ મહાન ધામમાં જવા ઇચ્છતા હો તો તમે પણ આ શરીરમાં રહેલી ઇંદ્રિયોની હરામખોરીનો ત્યાગ કરો.

अब रोवन जो उर धरो, गुरु परमके हेत;
तो पालो तिनु वचनकु, जीवन सरन संमेत. ॥६९॥

આપણા પરમગુરુ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે જો તમે રોતા હો તો તમે તેમના વચનનું - તેમણે આપેલા અનુપમ આદેશોથી ભરપૂર સ્વાચાર પત્રિકામાં જે રહેણી-કરણી કહેલી છે તેનું પાલન કરો.

नहितर मचलो क्यौं करो, हरदे हेत बिनु साच;
एही देखावन ओरनकु, उपले रोइ सराच. ॥७०॥

બાકી, હૃદયના આંતરિક હેત વિના ખાલી આંખો શા માટે મચમચાવો છો ? આ પ્રમાણે ઉપર ઉપરથી રોઈને-ઉપલક દેખાવ કરી રોઈને બીજાઓ પ્રત્યે દેખાવ શા માટે કરો છો ?

तबते जो रुवो साचके, तो पथ करो परोज;
नहीं तो मिथ्या रोइ क्यौ, कमलो नैन सरोज. ॥७१॥

માટે જો સાચેસાચ-ખરેખરા અંતરથી રૂદન કરતા હો તો પરમ ગુરુએ દર્શાવેલા પરમપંથે-માર્ગે પ્રયાણ કરો; નહિ તો પછી મિથ્યા રોઈ રોઈને આંખો શા માટે ખરાબ કરો છો ?

निजगुरु परमके उपर, वार्यु होय तन मन;
और परमपद पावन, जो होय भाव समंन. ॥७२॥
तो हम तुमकु तेही पथ, करवा वहु करम;
परम गुरु जेही कही गये, वारमवार धरम. ॥७३॥

જો તમે સૌ પોતાના પરમ ગુરુ પર તમારાં તન-મન વારી જતા હો તેમ જ ભાવપૂર્વક-ખરા અંતઃકરણથી પવિત્ર એવા પરમ પદના ઇચ્છુક હો તો પરમ ગુરુએ પોતાના ધામમાં જતી વખતે જે ઉપદેશ આપ્યો છે તેનું વારંવાર અનુસરણ કરો-કરુણાસાગરે બતાવેલા એ મહાન માર્ગે ચાલો.

तेही धरम तुम दृढ चिते, रहो वचन चितलाय;
तो गुरु परम गये जहां, तेही परमपद पाय. ॥७४॥

તેમનાં વચનોને ચિત્તમાં દૃઢતાપૂર્વક ધારણ કરી એ જ ધર્મને અનુસરો તો જ પરમગુરુ જે માર્ગે ગયા તે માર્ગે પરમપદને પ્રાપ્ત થશો.

अति आग्र करिके किये, परम गुरु सत् नेम;
स्वाचारन पत्रियनमें, धरि सकल जेही फेम. ॥७५॥

પરમગુરુએ સત્ નિયમપૂર્ણ જે ઉપદેશો આપ્યા છે તેનું અતિ આગ્રહપૂર્વક કાળજી રાખીને પાલન કરો. એ આદેશ તેમણે સ્વાચારપત્રિકામાં સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવ્યા છે.

संत हरिजन सबनकु, एही परकारकी एह;
छांने रखे सबनहीकु, निज गुरु कही सदेह. ॥७६॥

સર્વ સંતો અને હરિજનોને આ પ્રમાણે સાંત્વના આપીને છાના રાખ્યા શાંત પાડ્યા તથા પોતાના ગુરુનું પરમ સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

आरतीदास गोवर्धन, ज्ञानदेव लालदास;
रामदास आदि सबे, सनमुख रखी समास. ॥७७॥

ओरु हरिजन सहीतम, तीनु पण करी समोह;
नारणदास तेही सबनकु, निजगुरु किये अमोह. ॥७८॥

આ પ્રસંગે સંત નારણદાસે આરતીદાસ, ગોવર્ધનદાસ જ્ઞાનદેવ, લાલદાસ તેમ જ રામદાસ વગેરે સૌ સંતજનો તેમ જ અન્ય હરીજન સમૂહને પોતાની સન્મુખ રાખી, પોતાના પરમ ગુરુના શરીર પરનો મોહ છોડાવ્યો.

गुरु अमोह अचल अज, आद्य मध्य अंत सोह;
तीनु करो उर चितवन, होहु सकल नरदोह. ॥७९॥

આ પ્રમાણે તેઓ સૌને ગુરુનું અચલાયમાનપણું, અજન્માપણું, તેમ જ આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પણ મોહ-રહિત એકધારું અસ્તિત્વ સમજાવી પરમગુરુના શુદ્ધ સ્વરૂપનો સાચો ખ્યાલ તેઓ સૌના અંતરને વિષે દઢ કરાવ્યો; અને નિર્દોષતાનો સાચો ખ્યાલ આપ્યો.

नरदोषित होहु सबे, हरिजन संत समेत;
कहे नारण स्वांति रहो, निज गुरु करो सहेत. ॥८०॥

વળી સંત નારણદાસે સૌ હરિજનો તેમ જ સંતસમૂહ જે નિર્દોષ થયા હતા તેમને પરમગુરુ પ્રત્યે હેતપૂર્વક શાંત રહેવા જણાવ્યું.

एतनी कथा कही जेही, सुनो ताय अभिप्राय.
एतो हमने छल कीया, साच न परम पराय. ॥८१॥

ઉપર પ્રમાણેની જે કથા કહી સમજાવી તેનો ભાવ સમજાવું છું કે, હમને આ વખતે પણ છેતરપિંડી કરી ગયા છે એમ સાચી વાત જણાવું છું.

आग्ये एक दीन लेवनकु, हरीजंन संत प्रतीत,
मिथ्या करी तंन त्यागंन, कीये सकल भयेभीत. ॥८२॥

પહેલાં પણ એક વખત આપ આ પ્રમાણે અંતરધ્યાન થયેલા અને તેથી સઘળા હરિભક્તો અને સંતો બેબાકળા બની ગયા હતા.

अंतर ध्यान थइ रहे, केतेक दीन तंन गोय,
तेही दीनकी अस्तुत ए, जन संतनकी सोय, ॥८३॥

આ પ્રમાણે ઘણો વખત સુધી અદૃશ્ય થઈ શરીરને ગુપ્ત રાખી રહ્યા હતા અને તે વખતે પણ સઘળા સંતો અને જનસમુદાય આ પ્રમાણે જ પ્રેમભાવથી સ્તુતિ કરતા હતા.

ओरु नीज धाम गये हंम, तेही होवन अब पीछ,
करी अकल गत्य अदबीच, देखन सबकी इछ, ॥८४॥

અંતરધ્યાન થઈ હું મારા પોતાના નિજધામમાં ગયો હતો અને તે બાબતની જાણ મને પાછી થઈ. પણ અકળ ગતિ કે જેમાંથી નીકળી ન શકાય તેવી અદબદ હમારી ગતિ થઈ અને જેથી ત્યાંથી અમને સર્વેની અંતરભાવના સમજાઈ.

तेही अकल गतकी अती, संत कीयेहु बहु सोच,
ओर हरिजन सबनको, सोच भयो नहि मोच. ॥८५॥

આવી મારી અકળ ગતિને (કળી ન શકાય તેવી) સમજવા સાધુ સંતો ઘણું જ વિચારપૂર્વક મનન કરતા. વળી બીજા સઘળા હરિભક્તો ના મનનો વિચાર સમજાયો નહિ.

तेही सब सोच सुसंतने, मोच कीयो देइ ज्ञान,
नारणदास दलकी लही, हुये सकल अभीरांन, ॥८६॥

સઘળા જનોને જે સોચ ન સમજાયો તે શોચ સાચા સંતને હોવાથી મનન પૂર્વક જ્ઞાની સંત શિરોમણી નારણદાસે અંતરથી જણાવી જેથી સઘળા જનો સમજી શાન્ત થયા.

समजे संत सकल जेही, नीसे करी नीरुप,
पंचीकरण बिना जेही, तेही समजे नीज रूप, ॥८७॥

જે જે સંત સત્ય સ્વરૂપને સમજેલા હતા તેમણે અંતરમાં નિશ્ચયપૂર્વક તપાસ કરી નક્કી કર્યું હતું, પણ જેમને પંચીકરણનો અભ્યાસ નહોતો તે સ્થૂલ શરીરને જ ગુરુ રૂપ સમજતા હતા.

पण अचरत हठ ना तजी, करीतब ज्ञान सबेह,
जीनु सुरत तंन उपर, तेही कांहां मीले अबेह, ॥८८॥

આ પ્રમાણે સઘળા સંતો જ્ઞાન આપી રહ્યા હતા છતાં જેની સુરત પરમગુરુના શુદ્ધ ચૈતન સ્વરૂપ પર હતી તેમણે પોતાની હઠ છોડી નહિ અને વિચારવા લાગ્યા કે પરમગુરુ તુરંત જ મળવા જોઈએ.

तब तीनु दरस देवन हुते, पुनी प्रगटे हंम आय,
तब ते ते अब लगल्यौं बोहोरु दीये नहि जाय. ॥८९॥

આ પ્રમાણે માત્ર અચરત સત્ય સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી પરમગુરુને નિહાળતાં હતાં અને તેથી તેમને દર્શન આપવા માટે પરમગુરુ ફરી પ્રગટ થયા હતા, ત્યારથી તે અત્યાર સુધી હવે હું અદૃશ્ય થયો નથી.

अब जेही दीन सद जावहु, नीजपति धांम हंमार,
पीछे जन ओरु संतही, होहुसो कीयो सकार. ॥१०॥

હવે જે દિવસે હું પોતે સ્વસ્વરૂપે મારા પતિના અવિગત ધામમાં જઈશ ત્યારે સઘળા જનો મારા ગયા પછી મારી વાતનો સ્વીકાર કરશે.

पण तीनकु कछु ना रही, नवीन करन अस्तुत,
एहीकी एही सब तेहुनके, राखन रही मजबूत, ॥९१॥

હવે મને નવીન પ્રકારની વિનંતી કરવાની તેમની પાસે રહી નથી. આ પ્રમાણે હવે બધાના મનને મજબૂત દૃઢતા થઈ હતી.

करी मजबूत रहे सबे, जेही आगम कही सोय.
बोहोरु विनये वीकल हुइ, करीत हुसे सब कोय. ॥९२॥

ઉપર પ્રમાણે સઘળા જનો મન સાથે મજબૂત ડગે નહિ તેવો નિશ્ચય કરી રહ્યા, વળી જે અગમ્ય ગમ સમજાવી હતી તેનાથી નમ્રતા પૂર્વક વ્યાકુળ દશાવાળા સર્વે થઈ રહ્યા.

पुनी पस्तावनकी अति, हरीजन संत समेत,
वदसे वचंन आधीनसे, हमसे करी सहेत. ॥९३॥

ફરી હરિભક્તોને સંતોને પસ્તાવો ઘણો થયો હતો પણ તેઓ તાબેદારી નીચે રહી વચન બોલતા હતા કે હે કૃપાળુ ! હમારા પર હેતભાવ વાળી દૃષ્ટિથી નિહાળજો.

पीछे हरीजन संतही जेही बरन वसे सोय.
तेही हंम धांम संखेपे कही, अगम गतिसे जोय, ॥९४॥

પાછળથી સંત અને હરિજનોનું જે વર્ણન કહ્યું તે હમોએ ટૂંકમાં જ જણાવ્યું છે. તે મારી અગમગતિ વડે જોઈ વર્ણવ્યું છે.

अब हम धांम सधावहुं, जांहां कुल परम ठेकांन,
होसी कही जेही आगमसे, तेही के तेही सनमांन. ॥९५॥

હવે હું મારા પરમ ધામમાં જાઉં છું. ત્યાં મારો આદરસત્કાર જેમ મેં પહેલાં વર્ણવ્યો હતો તેવો જ ફરીથી થયો.

नीज घरके सनमांनकी, अगम कही हम आंहांय,
तेही की तेही विध तांहां हुसे, बोहोरु करनकी नांहांय. ॥९६॥

નિજધામ એ મારું મૂળ સ્થાન છે. ત્યાં પહેલાંની માફક જ મારો આદર સત્કાર થયો. બીજી કોઈ નવી રીતે નહિ.

एही विधसे कही सबनकु, हरीजन संत समेत,
केहं कुबेर कलपतजी, रखीयो सकल सहेत. ॥९७॥

આ પ્રમાણે સંતોને, હરિભક્તોને તથા બીજા સઘળાઓને ખરી હકીકત કહી સંભળાવી, શ્રીમંત કુવેર સ્વામીજી કહે છે કે સઘળા જનો પ્રત્યે સમાન હેત રાખી કલ્પને અંતે હું મારા નિજ ધામે જઈશ.

छेहेली संघनकी जेही, तुमकु कहु पोकार,
अब हम धांम सधावहु, जांहां नीजपति हंमार. ॥९८॥

છેવટની સંધિની વાત તમોને પોકાર કરીને જણાવું છું કે હું મારા નિજ ધામમાં જાઉં છું કે જ્યાં મારા સ્વયંપતિ રહે છે.

तांहांकी तुमकु कहु जीनु, तदीप अपरम गति माहाद;
बरनी सकु नहीं बाबज, जीनकी आद्य अनाद्य. ॥९९॥

હવે ત્યાંની (નિજધામની) વાત કહું છું તે સાંભળો. તે પદની મહદ્ ગતિ હોઈ તેનું વર્ણન વિગતવાર વાણીથી વર્ણવાય તેવું નથી, કારણ કે તેની આદ્ય કે અંત નથી.

अति अपरम परकी पर, नेती नेती कही नेट,
स्त्रष्टी रची जीनु अब लगे, सके नहीं कोहु भेट. ॥१००॥

તે મારા પરમપતિનું સ્થાન છે. વળી તે અપરમ બ્રહ્મથી પણ પર, અને અવિગત શૂન્યથી પર સાક્ષી સ્વરૂપે કાયમ છે. જે પદની વેદોએ નેતિ પોકારી છે તે વાત નક્કી જ છે, આ ચૌદ લોકની સૃષ્ટિ રચાઈ ત્યારથી અત્યાર સુધી તે પદની સાથે કોઈ એકતા કરી શક્યું નથી.

अति अजमाल अकल रथ, सक्रत्त पद परमेश,
निगम चतुर खट साहास्तर, जीनमे लखे नरेश. ॥१०१॥

હમારા પતિનું પદ વારપારથી પર કોઈએ અનુભવ્યા વગરનું છે. જે પદ કળી ન શકાય તેવું સઘળા કૃતના ઉપાદાન કારણ સ્વરૂપે પરમ ઐશ્વર્ય સ્વરૂપે હોઈ જેનું વર્ણન ચાર વેદ કે છ શાસ્ત્રોમાં લેશમાત્ર વર્ણવેલું નથી.

लखी सके जो निगमही, न्येतिना करे पोकार.
सास्तर तो तीनके ससु, तोहु न लहे तीनु सार, ॥१०२॥

સકર્તા પતિને વેદ વક્તાઓએ યથાર્થ અનુભવ કર્યો હોત તો વેદ વચનોમાં નેતિ પોકારત નહિ અને શાસ્ત્રો તો વેદોમાંથી ઊપજેલાં છે તો તેમાં પરમપતિનું સચોટપણું દેખાતું નથી.

येसे जेही पद अकलीत, सब ते श्रेष्ठ समेर;
तेही घरसे हंम आयेहु, सत सत केहं कुबेर. ॥१०३॥

આવું ન કળી શકાય તેવું એ પદ સર્વ પદોથી ઉત્તમ શિરોમણી છે, તે નિજ ઘેરથી હું પોતે આવ્યો છું એમ શ્રી કુવેર સ્વામીજી સત્યતા પૂર્વક કહી સમજાવે છે.

बोहोरु तेही के तेही घर कीयो तमनकु टेर.
अब तेही धांम सधावहु, कही के गये कुवेर. ॥१०४॥

તે ઘરનું લક્ષ ફરી વાર તમોને યથાર્થ સમજાવ્યું ને તે ઘરને તારવી બતાવ્યું (જાદું કહી બતાવ્યું). હવે હું તે ધામમાં સીધો જાઉં છું એમ શ્રી કુવેર સ્વામીજી કહે છે.

તા.ક.

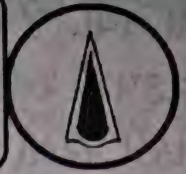
અગાધ બોધ ગ્રંથમાં અંગ ૮૭ અને તેની સાખીઓ છે તેમાંથી છેલ્લાં અંગ ૮૧થી ૮૭ સુધી છાપ્યાં છે અને સાખીઓ પણ છાપી છે. બાકીના અંગ ૧ થી ૮૦ સુધી જોવાની ઈચ્છા રાખનારે સદર પ્રકાશકે છપાવેલું ભગવાન કરુણાસાગરની અગાધ ગતિના નામના પુસ્તકમાં બીજો ગ્રંથ અગાધ બોધ નામનો છે તે મંગાવીને જોઈ લેવું.

પ્રકાશક :
મહંત શાન્તીદાસજી ગુરુ વિષ્ણુદાસજી
મુ.પો. ઉમરા, વાયા જિ. સુરત

સક્ત ચિંતામણિ ગ્રંથ

ભવ ઉત્પન્ન વિષેનું અંગ ૧લું

ऊँ परम सक्रत सांप्रत पत, निज कैवल करुणेश;
एक अखंड स्वराज जेहुनके, स्वयं प्रकाश सधेस. ॥१॥

આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં ભગવાન શ્રી કરુણાસાગરે ૐ શબ્દનો ઉચ્ચાર પ્રથમ કરેલો છે. તે શબ્દ બહુ પ્રકારે વપરાય છે. એ શબ્દના ઓમ્, ઓમ્કાર, ઓહંગ એમ પૃથક્ ઉચ્ચારો થાય છે. તો પણ એકંદરે ત્રણેય શબ્દોનો ભાવ એક જ છે, તથાપિ ઓહંગ શબ્દ; શબ્દાર્થરૂપે નથી પણ ઘટઘટ પરત્વે રહેલા અંશોનાં હંગ છે. હંગ એટલે અંશની જે સજાણ જાણ વૃત્તિ તેનું નામ હંગ છે. જે હંગે કરીને પ્રાણાયામ ચૈતન થયો છે અને પ્રાણાયામ ચૈતન થવાથી ગુણ ગણ અંતઃકરણ ઈંદ્રિયો આદિ શરીરનાં સર્વ તત્ત્વો એક બીજાના સ્પર્શ તત્ત્વના ગુણે કરીને ચૈતન થયાં છે.

સદરહુ તત્ત્વોનો અધિપતિ પ્રાણાયામ છે અને તે પ્રાણાયામ ઉપર અંશની સજાણ જાણવૃત્તિ આવેલી છે, તે વૃત્તિને હંગ કહેલી છે તે હંગ સક્રિય છે. એટલે સર્વ તત્ત્વો તેનાથી જ ક્રિયાયુક્ત થાય છે.

હવે ગ્રંથની પ્રથમ ચોપાઈમાં ૐ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાનું કારણ (ભાવ) એટલા જ માટે છે કે ભગવાન કરુણાસાગરે ગ્રંથોમાં જે વાણી વિલાસ કરેલો છે તે ઉચ્ચાર અંતર હંગના અવાજથી જ કર્યો છે. કારણ કે પુરુષ પ્રકૃતિ બંનેનો સંચાલક પ્રાણાયામ છે એટલે સર્વ તત્ત્વ તીર પ્રાણાયામ કહી શકાય અને અંશની જે સજાણ જાણ વૃત્તિ તે તો માત્ર દૃષ્ટા રૂપે જ સર્વે તત્ત્વોને પોતાના ભાસ વડે કરીને ચલાયમાન કરી રહેલી છે.

વળી હંગનો બીજો ભાવ એવી રીતે કે નીકળે છે કે, ગમે તે મનુષ્યના અંતરઆત્માનો ગેબી અવાજ મનુષ્યની કોઈ પણ સ્થિતિમાં અચાનક બોલાવતાં, હું શબ્દ રૂપે નીકળી જાય છે. એ ઉચ્ચાર સ્વભાવિક છે. ગમે તેવી નિંદ્રામાં સુતેલો મનુષ્ય હોય અને તેને કોઈ બોલાવે તો તે હું કહીને જ ઉઠશે. હું વિષેનો ભેદ જાણનારા ઘણા જ થોડા છે. કારણ સર્વ પ્રકારની પદાર્થ યુક્ત જાણથી હું શબ્દ પર રહેલો છે. તેમ જ હું શબ્દ ગમે તે દશામાં નષ્ટ થતો નથી કારણ પાંચ પ્રકારની અસ્મિ પૈકી જે તે અસ્મિને ધારણ કરનારો હું શબ્દ છે. એ ઉપરથી હું શબ્દ વિષે ઘણો જ વિચાર કરવા જેવો છે. જો હંગ સક્રિય તો હું પણ સક્રિય કહેવાય અને એ બંને વિષે ગમે તેટલો વિચાર કરીએ તો તે પણ ઓછો છે.

આ ઉપરથી એકંદરે ભગવાન કરુણાસાગર અંતર સ્વરૂપમાંથી બહાર આવીને

બોલેલા નથી. જેથી ૐ પરમસક્ત સાંમ્રત પત, એ વિજ્ઞાનનો અનુભવ ઉચ્ચાર પોતાના નિજસ્વરૂપમાં રહી હંગ દ્વારા કરેલો છે અને તે જ દશામાં રહી અનંત બ્રહ્માંડોના માલિકના નામ નક્કી કરેલાં છે તેમ કરવાનું કારણ એ છે કે અત્યાર સુધી ભવ ભરમાં માલિક વિષે જે નામ યોજવામાં આવ્યાં છે. તે નામ આત્માને ઉદ્દેશીને પડેલાં છે. કારણ કે ઈશ્વર એટલે પ્રાણાયામનો ધણી તેમ જ પરમાત્મા એટલે મહાદ આત્મા એમ અનેક નામ છે. તે નામ માલિક ધણીને પહોંચી શકતા નથી, તેમ જ જેટલાં ઈશ્વર વાચક શબ્દો છે તે માયા યુક્ત છે.

ઉદાહરણ તરીકે :- વિશ્વંભર એટલે વિશ્વનું ભરણપોષણ કરનાર જે તત્ત્વોના યોગે જ થાય તેવું આપણે સર્વ મનુષ્યોનું જીવન બહારથી આવે છે અને જે ગતિ દ્વારા શરીરનું જીવન પોષાય છે તે જીવન અવ્યક્ત છે. તે વ્યક્ત શરીરને જીવન આપી સશક્ત રાખે છે. માટે નાનાનું જીવન મોટાને આશરે છે. તે જીવનને ખુદ માલિક કહેવાય નહિ. કારણ કે જીવનનો સંચાલક જીવનથી ન્યારો છે. એટલા જ માટે વિશ્વંભર ખુદ માલિકનું નામ નથી કારણ કે શરીરરૂપી વિશ્વનું ભરણપોષણ તત્ત્વોના યોગે જ થાય છે.

હવે નાથ શબ્દનો વિચાર કરીએ. નાથ એટલે ધણી. તે પણ શરીરને નાથનારો નાથ કહેવાય માટે જે નાથમાં શરીરનાં સઘળાં તત્ત્વો નથાયાં છે તે નાથ સોહંગ છે અને તે સોહંગ દ્વારા પ્રાણાયામ રૂપી નાથે નથાઈ જતમત રહેલાં છે એ ઉપરથી ખુદ માલિકનું નામ નાથ નથી.

વળી પ્રાણપતિ તે પણ શ્વાસોનો પતિ કહેવાય, શ્વાસનો પતિ એટલે જેનાથી શ્વાસ ચૈતન થાય છે. તેનું નામ અંશ છે. ખુદ માલિક અંશની પાર છે.

હવે અનંત બ્રહ્માંડના માલિકને કયા શબ્દોથી યોજવા જેથી તે તેમને જ પહોંચી શકે કારણ કે ભવ ભરમાં જે જે નામો માલિક ધણી (કર્તા) ને માટે પાડવામાં આવેલાં છે. તે તે નામો આત્મા વિષેની કલ્પના કરીને ઘટાવેલાં છે.

હવે ભગવાન કરુણાસાગર ખુદ માલિકને જે વિશેષણો આપીને નીચે પ્રમાણે નામનો પ્રકાશ કરે છે તે સાંભળો.

આદ્ય, સક્ત, સ્વરાજ્ય કરુણેશ અને કૈવલ.

આદ્ય એટલે સમસ્ત સૃષ્ટિની આદિમાં જે હોય તે આદ્ય ગણાય, વળી આદ્ય એટલે સર્વથી પહેલાં કે જેની પાર કોઈ હોઈ શકે જ નહિ, એટલે ચૌદલોક રૂપી સામગ્રીનો સર્વ મસાલો જેનાથી બનેલો હોય તે જ સર્વની પાર અને સર્વની આદિમાં જે રહેલા હોય, તેનું જ નામ આદ્ય છે.

સક્રત એટલે જેના સંકલ્પથી જ સર્વ તત્ત્વ સ્ફુરાયમાન થઈ ચૌદે લોક સ્ફુરી ઊઠેલું છે તે, જેનાથી ચૌદ લોક સ્ફુરાયમાન થયું છે, તે ધણીનું નામ સક્રત છે.

સ્વરાજ્ય એટલે ચૌદ લોકમાં વસતા સર્વ જીવો ઉપર જેનું સામ્રાજ્ય હોય તેને જ સ્વરાજ્ય કહેવાય છે.

કરૂણેશ એટલે ચૌદલોક રૂપી વિશ્વમાં જેની એકસરખી કરૂણા હોય તેને જ કરૂણેશ કહી શકાય છે.

કેવલ એટલે જેનામાં કોઈ જાતનો વળ ન હોય તેને જ કેવલ કહેવાય છે. નામ, રૂપ અને ગુણ એ વળથી જ ભરેલાં છે, જેથી જે તે કાળે અચાનક નષ્ટ થઈ જાય છે અને કેવલ એ તો વિશેષણ છે. વિશેષણ એટલે સંજ્ઞા, વસ્તુ તો સંજ્ઞાથી પર છે માટે નામ-રૂપ ગુણની કોઈ પણ સંજ્ઞા મૂળમાં ઘટતી નથી એ કારણે જગત ભરના એટલે ચૌદે લોકના નિવાસીજનોને જાણ થવા માટે નામ રૂપ વિશેષણો વસ્તુસ્થિતિ જોઈને ઘટાવેલાં છે, તેમ જ તેજ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરવાથી કેવલ ધણીમાં સંજ્ઞા ઘટે છે, માટે કેવલના પરમ પ્રેમાળુ જનોએ હર વખત 'આદ્ય', 'સક્રત', 'સ્વરાજ', 'કરૂણેશ', 'કેવલ' એ પરમ પિતાનો પરમલક્ષ છે. એમ સમજીને તે કદી પણ વિસરવો જોઈએ નહિ.

तेही पतने निज सृष्ट रची जब, बोहोत जतन कर जाशे;
तीनकी सहाय करन सुर सरजे, इन्द्र चन्द्र रवि तासे. ॥२॥

સકર્તા સતકેવલે ઘણા પ્રકારના વિચાર સંયુક્ત જતમત રહી શકે, તેમ જ સંકલ્પ પૂરો થતાં સુધી ફરી વાર ઉત્પન્ન ન કરવા પડે એવાં અખૂટ તત્ત્વોની સામગ્રી ઉત્પન્ન કરી છે. તે સામગ્રીના ભોક્તા અંશોની મદદે બીજા દેવલોકો ઉત્પન્ન કરી હર વખતે મદદગાર થવા સર્જેલાં છે. સુર એટલે દેવ, તેમ જ ઈંદ્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય વગેરે મનુષ્યના સુખને માટે સર્જાયેલાં છે.

अरु रज तम गुण सात्विक सरसत, पुरुष शक्ति जेही आदु;
कीन धरा चर अचर धरनकु, अविकासन गगनादु. ॥३॥

પરમ દયાળુ કેવલકર્તાએ સર્વબ્રહ્માંડમાં પ્રાણી માત્રને એક સરખુ સુખ મળી રહે તેટલા માટે રજો, તમો અને સાત્ત્વિક ગુણ તેમ જ પુરુષ અને આદ્યશક્તિ ઉત્પન્ન કરી, મહીમંડ ઈંડને ધારણ કરી રાખવા અચળ કદી ડગે નહિ એવું જતમત બંધારણ બાંધેલું છે, જેની અંદર હરવા-ફરવા ચૌદે લોકમાં વસતા દેવ દાનવ અને માનવને જોઈ તો અવકાશ તેમ જ વિસ્તાર સંપૂર્ણ આપેલો છે.

सुरके तेज प्रकाश परमते, हरही सकल सीत लाई;
जाते सकल भवके जीव तनकु, अतही होत अकुलाइ. ॥४॥

જ્યારે બ્રહ્માંડના પતિદેવ કેવલ કર્તાએ મહદ્ અગ્નિનો અંશ સૂર્ય ઉત્પન્ન કરી વિશ્વમાં મૂક્યો ત્યારે સૂર્યના પ્રચંડ કિરણના અતિ તાપને લીધે ભવભરની શીતળતાનો નાશ થયો. જેના પરિણામે જગતભરના સર્વ જીવો ગભરાઈ ઉઠ્યા.

कृपावंत तब अगम विलोकीत, कीनेहु पवन प्रसारा;
जीव सकल तन अचर चरनके, शान्ति करनकु सारा. ॥५॥

કૃપાળુ પરમપતિ કેવલે સર્વ જીવો ઉપર દયા લાવીને, તેમ જ અગમ ગતિનો વિચાર કરીને બ્રહ્માંડભરમાં અદશ્ય રહેલાં વાયુ તત્ત્વને ગતિ આપીને પવનનો પ્રસારો કર્યો જેથી સર્વ જીવને સુખપૂર્વક શાન્તિ મળી.

पुनी खट रस रसके रस लेवन, देवन दीन दयालु;
खान पांन अमरत रत भोजन, पुरीत तात प्रतिपालु. ॥६॥

દયાળુ કેવલકર્તાએ ખટરસ ઉત્પન્ન કર્યા છે અને તે ખટરસમાંથી રસ લેવાને માટે ખટ ઋતુઓ ઉત્પન્ન કરી છે. જેથી જુદી જુદી ઋતુમાં જુદા જુદા રસ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપરાંત ખાંનપાંન આદિ અમૃતમય ઋતુ ઋતુનાં ભોજનો પ્રતિપાળ પિતાએ પૂરાં પાડેલાં છે.

ओरु खटरत गत कीयेक्रतारन, लागत सकल सकामु;
उलट पुलट सुख नविन नविन के, जीवकु करन विरामु. ॥७॥

છ ઋતુઓ તે પણ એક બીજાથી જુદાં જુદાં સ્વભાવની છે અને ઉલટ સુલટ નવિન સુખો આપવાવાળી છે. જેની પરમ છાયા નીચે સર્વ જીવો વિરામ પામેલાં છે.

ओर मोज में केतिक बरनु, मनुस जात धर धरकी;
गजवाहन हय सुख पालन सुख, एक एकते सर सरकी. ॥८॥

કેવલ કર્તાની અનંત મોજનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. કારણ મનુષ્ય પરત્વે અને ઘેરે ઘેર સુખની અનંત સીમાઓમાં અત્યાર સુધી કોઈ સુખનો છેડો લાવી શકેલું નથી. કારણ કે કોઈને હાથી, કોઈને ઘોડા, કોઈને સુખપાલ એમ અનેક મોજ શોખ તેમ જ જુદાં જુદાં

પ્રકારના ભોગો ભવમાં ભરેલા છે અને તે એક બીજાને તપાસતાં અધિકાધિક દેખાય છે.

जेही जीनके सुक्रित सरभरही, देत पीतु प्रभुताइ;
ओर सकल समद्रष्ठ चराचर, कोउसे नहि कटु काइ. ॥९॥

જે જે જીવનાં જે જે સુકૃત્ય છે તે તે પ્રમાણે તે તે જીવને દયાળુ કૈવલકર્તા પ્રભુતાવાળી સમૃદ્ધિ આપે છે. તેમ જ જેઓનાં સુકૃત્ય નથી તેવા જીવો પરત્વે દયાળુ કૈવલ કદી પણ સમદૃષ્ટિને છોડી દઈને વિષમ દૃષ્ટિથી જોતા નથી.

ऐसे परम दयाल निहालन, अखिल अंश रज तजके
लेत संभाल सकल तन तनकी, अपने करत उपजके ॥१०॥

આવી રીતે પરમ દયાળુ કૈવલકર્તા પોતાની પરમ અલૌકિક નિઘા દૃષ્ટિથી રજતજથી લઈને અખિલ લોકનાં સર્વ શરીરોની રોમેરોમે સંભાળ રાખે છે. કારણ કે પોતાના સક્ત સંકલ્પથી જ સર્વ જીવો ઉત્પન્ન કરેલાં છે. એથી જ સર્વ જીવોને નિહાળવાનું મુખ્ય કારણ છે.

याविध निजके नीगा निरंतर, अंतर रहित सपेखी,
छुपी रहत नहि आद्य अंतमध, जीनते कछु अपेखी, ॥११॥

નિજ કૈવલ કર્તાની પરમ અલૌકિક અખંડ નિઘાદૃષ્ટિ અંતર રહિત શુદ્ધ રહેલી છે, જેથી આદ્ય, અંત અને મધ્યમાં સર્વ જીવનાં સુકૃત દુષ્કૃત જાણે છે. કોઈ પણ જીવનાં કોઈ પણ કર્મ દયાળુ કૈવલથી છૂપાં રહી શકે તેમ નથી.

तेही पतके निज परम पसारन, कारन अंश समेतु;
अपने कीये सकल कुल आलम जानीत रखत सहेतु ॥१२॥

તે પરમ પતિનો પરમ પ્રસારો અને તે પ્રસારાનું મૂળ કારણ અંશ આદિ સર્વ વિશ્વ સર્જાયેલું છે. એમ જાણી પરમ દયાળુ કૈવલકર્તા સર્વ જીવો પરત્વે શુદ્ધ હેત રાખે છે.

ऐही परकारन के जीनुं अंतर, प्रीये भव परम पराइ,
जदपी न होई निज प्रिये पतिनकु, तदपी न रचे रचाइ. ॥१३॥

એ જ પ્રમાણે કૈવલકર્તાના અંતરમાં પરમપરાથી ભવ પરત્ત્વે પ્રિયતા છે. જો કદાચ પ્રિયતા ન હોય તો જગતભરના સર્વ લોકોની રચના કરત નહિ છતાં રચના કરેલી છે, જેથી ધણીને જગત પ્રિય છે.

તા.ક.

સક્ત ચિંતામણી ગ્રંથમાં ૧૮ અંગ છે તેમાંથી ૧લું અંગ છાપ્યું છે. બાકીનાં અંગ ૧૭ છાપ્યાં નથી. માટે તે ૧૭ અંગ જાણવાની ઈચ્છા રાખનારાઓએ ભવતિમિર ભાસ્કર નામનો ગ્રંથ મંગાવી તેમાં ૧લો ગ્રંથ સક્ત ચિંતામણી છે તે સદર પ્રકાશકે છપાવેલો છે તે મંગાવી જોઈ લેવો.

પ્રકાશક :
મહંતશ્રી શાન્તિદાસજી ગુરુ વિષ્ણુદાસજી
મુ.પો. ઉમરા.
વાયા. જિ. સુરત

(અનુસંધાન પાન નં. ૧૬૧થી ચાલુ)

બંનેએ ભગવાન કરુણાસાગરને પોતાનાં તન, મન અર્પણ કરી દીધેલાં હતાં. જેથી ભગવાન કરુણાસાગરે તેમના પ્રેમને આધીન થઈને પોતે સ્વમુખે પોતાના રચેલા અઢાર ગ્રંથો તથા પદ વિભાગ વગેરેની શુદ્ધ મહારાષ્ટ્રી (દક્ષિણી) ભાષામાં લખ્યા હતા કે જે હાલમાં ગામ ઉમરા (જિ. સુરત)ના ભગવાન કરુણાસાગરના મંદિરમાં 'પંચમ શ્વસંમ વેદ' તથા 'અગાધ બોધ' નામના ગ્રંથો હસ્ત લેખિત પ્રતો હયાત છે જોવાની ઈચ્છા રાખનારે ત્યાં જઈને જોઈ આવવું. ભગવાન કરુણાસાગર કૈવલ ધામવાસી થયા બાદ બંને ભાઈઓ પોતાની જન્મભૂમિ વ્યારા (જિ. સુરત)માં રહ્યા હતા. અને ભગવાન કરૂણાસાગરના અંશ અંશી પદની ઐક્યતાના લક્ષમાં રહીને પોતાનું જીવન પૂરં કર્યા બાદ કૈવલ ધામ નિવાસી થયા હતા. ભીખુભાઉ તથા રામભાઉની હકીકત વ્યારા નિવાસી મગનલાલ ભગવાનદાસ ભાવસારે પ્રકાશકને બીના જણાવી હતી.

તે વખતે ભગવાન કરૂણા સાગરને પોતાની મિલકત અર્પણ કરીને બંને ભાઈઓ-ભીખુભાઉ તેમ જ રામભાઉ ભગવાન કરુણાસાગરના શિષ્યો બન્યા હતા અને ભગવાન કરુણાસાગરની સાથે રહી પોતાનું જીવન નિર્ગમન કરવા લાગ્યા અને ભગવાન કરણાસાગર જ્યાં જ્યાં ઉપદેશ કરવા જતા ત્યાં ત્યાં બંને ભાઈઓ સાથે જતા અને ભગવાન કરુણા સાગરના જ્ઞાનામૃતનો લાભ લેવા ભગવાન કરુણા સાગરની અનહદ કરુણાના અધિકારી થયા બાદ તેમણે ભગવાન કરુણાસાગરના ગ્રંથો દક્ષિણી ભાષામાં રચ્યા હતા. જે હાલ મોજૂદ છે.

ભીખુભાઉ અને રામભાઉ ભગવાન કરુણાસાગરના દેહાંત સુધી તેમની પાસે રહ્યા ને ત્યાર બાદ તેઓ વ્યારામાં આવ્યા અને બાકીનું જીવન ભગવાન કરુણાસાગરના લક્ષમાં

નિર્ગમન કરીને કૈવલધામ નિવાસી થયા. તેમણે પોતાની હયાતીમાં જ પોતાની મિલકતનું મંદિર બનાવ્યું હતું, પણ બંને ભાઈના કૈવલધામ નિવાસી થયા પછી મંદિર નષ્ટ થયું. આ બાબતની વિગત ભાવસાર મગનલાલ ભગવાનદાસ તરફથી જાણવા મળી છે.

આ બંને ભાઈઓની સાથેના બીજા અધિકારી ખાસ કરીને ભાવસાર ભગવાનદાસ હતા તેઓએ પોતાના તનમન ભગવાન કરુણાસાગરના ચરણમાં અર્પણ કર્યા હતા. સદર ભગવાનદાસના વંશજોમાં તેમના પુત્ર મગનલાલ છે અને તેમના વારસોમાં મોહનલાલ છે અને તે પણ હાલમાં કાયમ પંથના તમામ સંતોની ઉપર સારામાં સારો ભાવ રાખે છે અને આવનાર જનાર સંતો તથા હરિભક્તોનો સારી રીતે આદર-સત્કાર કરે છે અને ભગવાન કરુણાસાગરના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરે છે.

લિ. પ્રકાશક

મહંતશ્રી શાન્તીદાસજી ગુરુ વિષ્ણુદાસજી

મુ.પો. ઉમરા, જિ. સુરત

કર્તા કૈવલ અભિપ્રાય સક્ત સિદ્ધાંત દેખાવન

કંદ-૩

अकरत ओरु अद्वैत पदे, कछु न उपजत काज.

पुनि द्वैता पतिसे बने, क्रतके करत सकाज, ॥१॥

અદ્વૈત પદ વા અકર્તા બ્રહ્મથી કાજરૂપ જગત કદી પણ ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. પણ દ્વૈત રૂપ પતી નિજ કર્તાના કરેલા કૃતમાં સકાજ એટલે જેમાં કંઈ આશા રહેલી છે. તેવાં આ બાજુનાં કામ કરી શકે છે.

एहि उभय निरगुण गुण, अद्वैत ईत द्वैताय.

प्रकृति पुरुष गुण ईश्वर, ईतके सकल पसाय, ॥२॥

ઉપરનાં બંને પૈકી એક જે નિર્ગુણ રૂપ અદ્વૈત તે તે બાજુ આવેલું છે, અને બીજું ગુણ યુક્ત દ્વૈત પદ જે પ્રકૃતિ, પુરુષ, ગુણ અને ઈશ્વર તે આ બાજુ આવેલું હોઈ આ બંને જગતના કાજરૂપ પ્રસારા પૈકીના છે.

ईत ईतसे कछुना बने, तितके कीये बिनाय.

ज्यौं क्रत भंड कुलाळी के भंडे भंड न थाय, ॥३॥

જેમ કુંભારથી થયેલાં ભંડરૂપ પાત્રોથી અન્ય ભંડરૂપ પાત્ર બની શકતાં નથી, તેવી જ રીતે નિજ કૈવલ કર્તાના કર્યા સિવાય ઈત ઈતસે એટલે ચૌદલોકના ઘાટ રૂપ પાત્રોથી

બીજાં નવીન પાત્રો બની શકતાં નથી. કારણ કે અદ્વૈત સર્વજ્ઞપદ છે, ક્રિયારૂપ સંકલ્પ સિવાયનું હોવાને લીધે તેમાં ઉત્પત્તિ માર્ગનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. ત્યારે બીજી બાજુ ચૌદલોક રૂપ જગત ક્રિયા યુક્ત છે ખરું પણ પોષણ પામેલી ક્રિયા ઉપરાંત નવીન ક્રિયા કરવામાં અલ્પજ્ઞ છે.

ओर कटोरा गंजके, द्रष्ट पडत एक ताय.
खोलत ईत निकसत बहु, तित किन्या जेत नाय, ॥४॥

વળી વાડકા રૂપ કટોરાનો ઢગલો એકતાપૂર્વક એક એકની અંદર ગોઠવેલો નજરે પડે છે અને તેને ખોલતાં ઘણાં પાત્રો નીકળે છે, પણ તે તેના કર્તા કુંભારે કે કંસારાએ બનાવીને ગોઠવ્યાં હોય તેટલાં જ નીકળી શકે છે. તેમાંથી તે પાત્રો તરફથી વધારો પામીને બીજાં વધારે નીકળી શકતાં નથી.

ते माटे कछु ना बने, ईत ईतसे अणुंवंत.
सकल जांहांन तितके किये, शक्ति जोत प्रजंत, ॥५॥

એટલા જ માટે આ બાજુ આવેલા પુરુષ પ્રકૃતિ વગેરે ઈશ્વરોથી આ બાજુ આવેલા જગતમાં નવીન કરવાના પક્ષમાં અણુમાત્ર પણ થઈ શકે નહિ. કારણ કે અખિલ બ્રહ્માંડની સામગ્રી રૂપ કૃત શક્તિથી લઈને જ્યોતિનારાયણ પર્યંતનું સર્વ લોકથી પર રહેલા સકર્તા સત્કેવલથી થયેલું છે, એટલે તેમના સિવાય કંઈ બની શકે તેમ નથી.

उत ईत के ओरु तितनके, करता कारण कंद.
जीनके करी सकल कुल, रचना रची कसमंद, ॥६॥

આ બાજુ અને તે બાજુ આવેલા સર્વના મૂળ કારણના કંદરૂપ બીજના કર્તા તીત (જગતથી પર) રહેલા સકર્તા ધણી છે. તે સકર્તા ધણીએ જ ઉતઈત સર્વ રચના કસમંદ એટલે ઘણાં ઊંચા પ્રકારના વિત્તવાળી એક બીજાની સાથે જકડાઈને બંધાયેલી હોઈ એવા પ્રકારની રચેલી છે.

पिछे दिये पसारन, सब देवन अधिकार.
जेहि जीनसे जीतना बने, तितना लिये सकार. ॥७॥

ત્યાર બાદ કેવલકર્તાએ સૃષ્ટિકર્મનો પ્રસારો કરવા જુદા જુદા દેવતાઈ દૈવી તત્ત્વોવાળાને અધિકાર આપ્યો. એથી જેનાથી જેટલું બની શકે તેણે તેટલું કામ સ્વીકારી લીધું છે. તે ઉપરાંત વધારામાં હવે પછી તેઓ કંઈ કરી શકે નહિ.

करत काज तब सुर सबे, जेही शिर लीये सबंध.
भये सकल यौंबंधन, करता रह्यो अबंध; ॥८॥

જે જે દેવતાઓએ કાજરૂપ કાર્ય કરવા સંબંધી જે જે અધિકારો સ્વીકારી લીધાં છે તે તે પ્રમાણે તે તે કાર્ય કરે જાય છે. એથી જ સર્વ દેવદેવતાઓ બંધન પામેલા છે, અને નિજ કેવલ કર્તા અબંધ એટલે કોઈ પણ જાતના બંધન સિવાય રહેલા છે.

बंधन पण अधीकारीके, रीझ करीत सब लीन.
जोर जबर सीर कोहुनके, करता कहेर न कीन; ॥९॥

વળી જે તે દેવતાઓ જે તે અધિકાર રાજીખુશીથી જ લીધેલો છે. તેમાં કર્તા કેવલે જબરદસ્ત તરીકે કહેર (કેર) વર્તાવીને જોર જુલમ કરી કોઈના શિરે બંધન પામવાનો અધિકાર આપ્યો નથી. પણ દેવતાઓ પોતે પોતાની મેળે સ્વીકારેલા અધિકારને લીધે જ બંધાયેલા છે.

या विधिके न्याविक नीज, करता कैवल छेक.
सोपति चिन परे बीनुं, पायन परम ववेक; ॥१०॥

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ન્યાયના બાંધનાર ન્યાયી નિજ કેવલકર્તા છે અને તે જ સર્વ લોકની છેવટે આવેલા છે. તે પતિને ચીન એટલે જાણ્યા સિવાય તેમનો અલૌકિક પરમ વિવેક પ્રાપ્ત થાય નહિ.

जीनकी पेज परमपर, चालत सकल सु छंद.
करत केल कही कालके, भरीत सहित आनन्द; ॥११॥

તે નિજ કેવલ કર્તાની પેચયુક્ત યુક્તિઓની પરંપરા પ્રમાણે એટલે એક પછી એક શ્રેણી પ્રમાણે ગોઠવેલી યુક્તિઓ પ્રમાણે જ સર્વ લોકો સુછંદ એટલે સારી રીતે ચાલતા હોઈ આનંદ ધારણ કરી કંઈક કાળથી તે આનંદપૂર્વક ક્રીડા કરે જાય છે.

आनन्द तीन प्रकारके, ताय सुनावहु मर्म.
भजनानन्द वीषीयानन्द, ब्रह्मानन्द न्हे क्रम; ॥१२॥

વિષયાનંદ, ભજનાનંદ અને ન્હેં કર્મરૂપ બ્રહ્માનંદ, આ ત્રણ પ્રકારના આનંદનો મર્મ કહું છું તે સાંભળો.

बीसीयानन्द वहीतल जग, भजनान्द हरीदास.
ब्रह्मानन्द कहे ब्रह्मअसी पोते स्वयं प्रकाश; ॥१३॥

વિષયભોગનો જે આનંદ છે તે આનંદ જગતભરમાં વહીતલ (વહી ગયેલા) હોઈ આ વિષયાનંદ ભોગવનારા વિતંડા વાદીઓ વાસના પાછળ તણાઈ ગયા છે. બીજો જે ભજનાનંદ તે ભોગવનારા પ્રભુના દાસ હોઈ તે ભક્તિ રસમાં આનંદ માની સદાને માટે હરિરસમાં તલ્લીન થઈ રહ્યા છે. ત્રીજો બ્રહ્માનંદ તે ભોગવનારા 'અહંબ્રહ્માસ્મિ' પોતે

સ્વયં સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છે. એમ માની તેમાં એક રૂપે તલ્લીન-રસબસ રહે છે. વળી :-

तेही नीज स्वयं प्रकाशके, राखत उर अभीमान.
ज्यौं नरपतके दोसती, नरपत नहीं निदान; ॥१४॥

તે સ્વયં બ્રહ્મરૂપ પ્રકાશનું પોતાના ઉરમા અભિમાન રાખી હું પોતે બ્રહ્મ છું એમ કહે છે, પણ જેમ કોઈ માણસ રાજાની દોસ્તી (મિત્રતા) વાળો હોય તો તેથી તે માણસને રાજા કહેવાતો નથી. તેવી જ રીતે :-

त्यौं ब्रह्मा असमीयंनके, कहनहार नहीं ब्रह्म.
सकल करम करता थका, वरथा कहे न्हें क्रम; ॥१५॥

'બ્રહ્માસ્મિ' કહેનારા અગરતો બ્રહ્મને ઓળખનારા કે બ્રહ્મની સાથે દોસ્તી બાંધનારાઓ પોતે બ્રહ્મરૂપ છે એમ કહેવાય નહિ; વળી તે દુનિયાભરનાં કર્મ કરવા છતાં હું ન્હેં કર્મરૂપ બ્રહ્મ છું એમ વૃથા કહે છે.

कुकरम करतां नव डरे, असमी धरी उमेद.
अन्तर गत उनमतपणे, गणतन वीधी नखेद; ॥१६॥

ઉમેદ પૂર્વક 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' ધારણ કર્યા છતાં તે કુકર્મ કરતાં ડરતા નથી. વળી વેદમાં કહેલાં વિધિ યુક્ત સારાં કર્મ અને નિષેધરૂપ નઠારાં કર્મ એ બંને કર્મ પૈકી યોગ્ય કર્મનો વિવેક ભૂલી જઈને નિષેદ્ધ કર્મ કરવા છતાં અંતરની ગતિમાં બ્રહ્મની ઉન્મત્તતા એટલે અભિમાન રાખીને ફરે છે.

समरण केहेनुं नव करे, आपे थई अद्वैत.
वदे वचन वेदांतके, नीजगम न्यायन लहीत; ॥१७॥

પોતાના નિજ ગમરૂપ ન્યાયને જાણ્યા સિવાય વેદાન્તના વચન ઉપર આધાર રાખી પોતે અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્મ છું એમ કહી તેઓ કોઈનું સ્મરણ કરતાં નથી.

सो नीज न्याय लहेगम, जम छे तम तनु म्होय.
तो अल पगने आप छे, आद्य अन्त गति न्हांय. ॥१८॥

નિજગત ન્યાયના લક્ષ વડે પંચભૂતાદી શરીરમાં રહેલું પોતાનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જાણે તો તે આદ્ય અંતની ગતિ સિવાયનું અલ્પજ્ઞ છે એમ જરૂરથી દેખાશે, પણ ઉપલક દૃષ્ટિથી જોનારને આ પ્રમાણે દેખાવું મુશ્કલ છે.

ओर लहत नहि मधकी, जेही विचरत तनु हाल,
वरध हाण्यके सुखदुःख, हाणी आज के काल. ॥१९॥

વળી બ્રહ્માસ્મિવાળાને આદ્ય એટલે પ્રથમની ગતિ અને અંત એટલે છેવટની ગતિ,

એ બંને ગતિ જાણવી એ તો મહામુશ્કેલ છે, પણ હાલ વર્તમાન કાળમાં જે વિચરતું શરીર છે તે શરીરના સુખદુઃખની વૃદ્ધિ કે હાનિ આજે થશે અથવા કાલે થશે, તે પણ જાણતા નથી અને અદબદ વર્ત્યા જાય છે.

पुनी लहत नहि ओरनकी, तन तनकी भिन्न भिन्न;
अखील ब्रह्म खलक तणी, गति परत नहि भिन. ॥२०॥

'હું બ્રહ્મરૂપ છું' એવું કહેનાર કહે છે કે અખિલ સંસાર બ્રહ્મરૂપ જ છે. છતાં તે સમસ્ત બ્રહ્માંડની ગતિને જાણીને કહી શકતા નથી. તેમ જ સંસાર ભરના સઘળા જીવોની ઘટ ઘટ પરત્વે રહેલી ભિન્ન ભિન્ન ગતિને પણ તેઓ ઓળખી શકતા નથી (માત્ર અંતર પટમાં ઉતર્યા સિવાય વેદાન્તનાં ઉપલક વચનોને આધારરૂપ માની તે બોલતાં જ શીખેલા હોય એવું સમજાય છે.

जो कहे सो हमकु भये, आव्रणसे अज्ञान;
नही तर तो हुं सतंतर, अंतर रहित नीदान. ॥२१॥

હે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ ! કદાચ કહેશો કે હમોને આવરણરૂપ પડદા વડે અજ્ઞાન થયું છે. નહીંતર તો હું અંતર રહિત એટલે આવરણના પડદા સિવાય એકમેક સંતતર એટલે એકતારૂપે રહેત.

येसी जो कहो तो सुनो, कहु दृष्टांत अनुप;
जेही विधिसे तुमकु परे, जीनकी सकल जनुप. ॥२२॥

આ પ્રમાણે કહેતા હોય તો એ વિષે ઉત્તમ પ્રકારનું દૃષ્ટાંત જેના વડે તમોને સર્વ સમજરૂપ જાણ પડે તે કહું છું તે સાંભળો.

ज्यौ कोई पुरुष पटंतर, एक अंगतीनुताय;
बाहरके एकतायकी, पटके नहीं वीसराय. ॥२३॥

જેમ મેસ્મેરીઝમવાળો પડદાની અંદર કોઈ માણસને સુવાડી તેના ઉપર પોતાને અનુકૂળ આવતો ભાવ ભરે છે. એથી સદરહુ માણસના તત્ત્વો ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવી સ્થિરરૂપ ગતિ સિવાયનો હોય એવા દેખાવવાળો તે માણસને કરી દે છે. ત્યાર બાદ પોતે શરીરે જુદો છતાં ગતિએ એકમેક રહી બહાર બીજા લોકો સાથે વાતચીત કરતો લોકોની સાથે એકતાવાળો દેખાય છે છતાં પટરૂપ પડદા પાછળ રહેલા માણસને વીસરી શકતો નથી.

बाहेर तंन ओरु पटनके, एकता ज्ञान सतंत;
ज्यौं ज्यौं चितवे बाहेरके, सो पटी लहे मतंत. ॥२४॥

હવે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બહારનું શરીર અને પટનકે એટલે પટમાં રહેલું શરીર આ બંને શરીર જ્ઞાનથી સતંત એટલે જોડાયેલાં એકતાવાળાં છે; એ કારણને લીધે બહાર રહેલો માણસ જે જે ચિંતવન કરે તે તે ચિંતવનનો મત પડદા પાછળ રહેલો તરત સમજીને તેવો જ ઉત્તર આપે છે. (આ દેખાવને જગત ચમત્કાર તરીકે જુએ છે. જો કે એકંદરે બહાર ઊભેલા માણસનો ભાવ બીજા રૂપે પડદા પાછળ રહેલા આદમીમાં ભરેલો છે એથી જ પોતાનો સ્વયં ભાવ પડદાવાળો કહાડે છે.)

तेही विधि तुम पटके तनु, बाहर ब्रह्म के अंग;
तीनके चीतवनकी तुम, क्यौं नहीं समझ सुचंग. ॥२५॥

હે બ્રહ્મવેત્તાઓ ! તમે કહો છો કે 'એકોહમ બહુ સ્યામ' રૂપ બ્રહ્મ વિલસ્યુ છે. એથી જ જગત બ્રહ્મરૂપ છે એટલે બ્રહ્મથી જગત જુદું નથી, એમ કહેનારાઓને હું ઉપર પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત આપી નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાંત સાબિત કરી આપું છું, તે એવી રીતે કે તમારા કહ્યા મુજબ આવરણથી અજ્ઞાન થયું એમ તમારું માનવું છે. તો ઉપરના દૃષ્ટાંત મુજબ પટમાં રહેલાં શરીરરૂપ તમે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ છો અને જે પટરૂપ છે તેને તમે આવરણ માનેલું છે. પણ બહાર રહેલું બ્રહ્માંડભરમાં સંપૂર્ણ ભરેલું જે એક અદ્વૈત બ્રહ્મ તેના અંગ વડે જે જે ચિંતવન થાય છે. તેની તમોને સુચંગ એટલે સુંદર ચોખ્ખી અથવા અતિશુદ્ધ સમજ કેમ પડતી નથી ? (બકવાદે કરીને બાકી રાખનાર ભવભરમાં જોઈએ તેટલા મળી આવશે, પણ ઉપર પ્રમાણે એક એકની સાથે એકતાવાળો એક પણ માણસ ધોળે દિવસે બત્તી લઈને શોધીશું તો પણ મળશે નહિ. કારણ કે જેનામાં અંતર નથી એ જ બ્રહ્મરૂપ થયો ગણાય; પણ અંતર સિવાયનો કુદરત તરફથી રચાયેલો માણસ જ નથી. તો પછી તે ક્યાંથી મળી આવે તેમ છે ?)

अब तीन के चितवन कहु, जीनुं गति अपरमपार;
विविधी भात भिन्न भिन्न रचे, जीनुं आ सकलपसार. ॥२६॥

હવે જેણે આ ચૌદ લોકરૂપ જગતનો પ્રસારો કરેલો છે. તેના ચિંતવનની ગતિ પારાવાર હોઈ તેની રચના વિધવિધ પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન રચાયેલી દેખાય છે. એથી આ બહુરૂપી જગતનો છેડો લાવવો મુશ્કેલ છે. (ઊંડા ઉતરીને બારીકાઈથી શરીરની થતી ભિન્ન-ભિન્ન ક્રિયાઓની શોધખોળ પાછળ જિંદગી પૂરી થતાં સુધી મહેનત લેનારાઓ પણ સંપૂર્ણ સમજી શકેલા નથી. તો પછી લક્ષાવધિ ઉપરાંત અગણિત ઘાટોની રચના જાણવા બ્રહ્માદિક જેવા સમર્થ નથી તો મનુષ્ય તો કોણ માત્ર છે ?)

ओर लहत हे सबनकी, अंतर गत्यकी एह,
खान पान जीनकु जेही, तेही सकलकु देह. ॥२७॥

વળી જેણે આ જગત માત્ર ચીતવ્યું છે તે દરેકના અંતરની ગતિને જાણે છે. વળી તે પ્રાણી માત્રને પોત પોતાના કર્મ પ્રમાણે ખાનપાન આપ્યા જાય છે.

येसी जो तुम दई सको, होहु सब घटके जाण;
तो ब्रह्म असमी कहो, नहीतर रहो अजाण. ॥२८॥

આ પ્રમાણે હે બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ ! સર્વને ખાનપાન આપી શકો અને ઘટઘટ પરત્વે રહેલી ગતિને જેમ છે તેમ જાણી શકો તો જ તમો 'અહં બ્રહ્મઅસ્મી' કહી શકવા સમર્થ છો. અને જો આમ ન બની શકે તો 'હું અલ્પજ્ઞ હોઈ અજાણ્યો છું.' એમ કહેવું એ જ વધારે દુરસ્ત (સારું) છે.

पण तुमसेतो नां बने, अविगत्यकी गत्य कोय;
साम्रत तो करे चाहेसो, पण तुमसे क्यौं होय. ॥२९॥

હે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ ! 'અહં બ્રહ્માસ્મિ'નું અભિમાન છોડી દેવું એ જ સલાહકારક છે. કારણ કે અવિગતની ગતિને ન કોઈએ જાણી અને ન કોઈ જાણી શકે તેમ છે. વળી તે ગતિના જે પ્રેરક-કર્તા છે. તે તો સમર્થ છે અને ચાહે તે કરી શકે તેવા છે. પણ તમો અલ્પજ્ઞ ગતિના હોવાથી કંઈ પણ કરી શકશો નહિ અને થશે પણ નહિ.

एही विधके अज्ञानसे, कहत मुखेहु ब्रह्म;
अल्पज्ञे सरवज्ञ कहे, ए मोटो अधरमं. ॥३०॥

આ પ્રમાણે અજ્ઞાનને ધારણ કરનારા મુખ વડે 'હું બ્રહ્મ છું' એમ કહે છે. એવા 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' વાળા અલ્પજ્ઞ હોવા છતાં સર્વજ્ઞનો દાવો કરે છે, એથી બીજો વધારે મોટો અધર્મ કયો હોઈ શકે ?

जीनु चितवनसे जुग भये, ओरु रगे रगकी जाण;
तीनकी सरभरतायतु, क्यौं करे अधम अजाण. ॥३१॥

જે કર્તાના ચિંતવનથી ચૌદ લોકરૂપ જગત થયું છે તેમને જગતના ઘટેઘટ, રોમેરોમ અને રગેરગની જાણ છે. તેવા સુજાણજાણવાળા સર્જનહારની બરોબર થવા, ઓ અલ્પજ્ઞ અધમ ! 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' કહેનાર ! તને શરમ કેમ નથી આવતી.

सरभर करे जो तायकी, सुण्य तीनकी गति सोय;
सोले अचरत जीने कीया, कही समजावहु मोय. ॥३२॥

હે બ્રહ્માસ્મિ વાળાઓ ! તમારે સર્જનહાર બરોબર થવું હોય તો જે સર્જનહાર છે

તેમની ગતિનું અતિ પ્રૌઢપણું દર્શાવનાર આ પછી આવતા ચોથા કંદમાં આશ્ચર્યચકિત કરે તેવા સોળ પ્રશ્ન પૂછું છું. જે ઉપરથી તેમની ગતિનું વિકસિતપણું દેખાશે. એટલે તે ઉપર વિચાર ચલાવી સોળ આશ્ચર્યનો મર્મ શું છે અને કેવી રીતનો છે તે કહી સમજાવો.

तीनमे जो तुमसे बने, एकही अचरत तंत;
जो ना बने तो लही सके, तदपी तोय मांहांत. ॥३३॥

હું આશ્ચર્યચકિત કરે તેવા સોળ પ્રશ્ન પૂછીશ, તેમાંના એક પ્રશ્ન પ્રમાણે પણ જો તમારાથી બની શકશે અથવા તો છેવટે તે જાણી શકશો તો પણ તમો મોટી ગતિવાળા છો એમ કહીશ.

लही न सके तुमही जबी, तो ना लहो करतार;
जब करननकी क्यौं बने, तुमतो कहनही यार. ॥३४॥

હે 'બ્રહ્માસ્મિ' વાળાઓ ! જ્યારે પૂછેલા પ્રશ્નની હકીકત જાણી ન શકો ત્યારે તો આ દુનિયાના ખરા કર્તાને ઓળખી શકશો પણ નહિ. તો પછી સર્વ જગતના કરનાર કર્તાના જેવા કેમ કરીને બની શકશો ? તમો માત્ર મુખથી કહેણીઓ કહેવા પૂરતા યાર રૂપ ધણી થવા માગો છો.

केहेनेकी पण कल नहीं, जेही विधि रचे रचाण;
तो तुमसेती क्या कहु, जीनके उते पीयांण. ॥३५॥

નિજકેવલ કર્તાએ જે પ્રમાણે આ જગત રચ્યું છે તે પ્રમાણે કહેવાને પણ તમારામાં કળરૂપ ગતિ નથી. અને તમો કોના છો ? અને શાથી અહીં આવવા પીયાણ (પ્રયાસ) એટલે ગમન કર્યું છે ? તે વિષેની તમોને ખબર નથી તો પછી હું તમારી સાથે વાત કેવી રીતે કરી શકું ? અને તમોને કહું પણ શું ?

- કંદ ૩ જો સમાપ્ત -

ખટદશ આશ્ચર્ય દેખાવન સક્રત સિદ્ધાન્ત

- કંદ ૪થો -

(નાસ્તિકવાદીઓને વા બ્રહ્મવાદીઓને પ્રશ્નો)

सोले अचरत संचकी, सुणतां खुले कपाट
तुमको समझ परे असी, बाबज बके अटाट. ॥१॥

ગ્રંથના આ અંગમાં શરૂ થતા સોળ પ્રશ્નો જે કર્તા કેવલની અનંત વિભૂતિને

ઓળખાવનારા છે તે બુદ્ધિને સ્થિર કરી સંપૂર્ણ સાંભળનારને ગુણ યુક્ત પંચતત્ત્વથી ઊભું થયેલું જે આ વૈરાટરૂપ કબાટ છે, તેમાં વિધવિધ પ્રકારે ગોઠવેલા જે સંચ છે તે આ વૈરાટરૂપ કબાટની અંદર રહેલા સંચને ખોલવાની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે એ જ કારણે હે બ્રહ્માસ્મિવાળાઓ ! હું તમોને સરસ સમજ પડે તેવી રીતે કહું છું જે સાંભળતાંની સાથે જ અટાટ એટલે દરેક 'બ્રહ્માસ્મિ' વાળા મહાપુરુષોના મસ્તકમાં જે બિન ઉપયોગી કચરો પેસી ગયેલો છે. તે તદ્દન નિર્મૂળ થઈ જશે અને સત્ય વસ્તુ સમજાશે.

तत्त्वर रहो सुणवा तेही, रहो बचन चित लाय.
करता कीन जेही अचरत, सकल सुनावहु ताय. ॥२॥

કેવલ કર્તાએ આશ્ચર્ય પમાડે તેવા ઉત્પન્ન કરેલા જગતના અચરત વિષે ચિત્ત વૃત્તિને સ્થિર કરીને સાંભળવા તૈયાર થઈ રહો, એટલે હું સર્વ પ્રકારનો મર્મ સમજાવું.

અચરત-૧લો (પ્રશ્ન-૧લો)

अविगतसे गत नभ कीये, जीनके शब्द आकार.
शब्द हुसे सपरस भये, जीनत्ये अगन पसार. ॥३॥

પ્રથમ નિજ કેવલ કર્તાએ અવિગત રૂપ આકાશ (અવકાશ)માં શુદ્ધ અહંકાર ભર્યો. એથી નભ આકાશ. એટલે શબ્દ આકાશ થયું. એનું જ નામ ગત નભ અર્થાત્ ગતિવાળું આકાશ, તે અવ્યક્ત આકાશમાંથી કર્તાએ ઉત્પન્ન કર્યું છે. તે શબ્દરૂપ આકારમાં બંધાઈ જ્યારે વૈરાટરૂપ ખગાકાર શૂન્યમાં અથડાયું ત્યારે તેના યોગે કરી સ્પર્શ વાન વાયુ ઉત્પન્ન થયો. તે વાયુનું અતિ જોરપૂર્વક ગતિવાળા આકાશની સાથે ઘર્ષણ થવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે.

अग्नि तत्त्वसे अप भये, अप ते अवनी नीरूप.
एहि सब प्रजा अरुपकी, क्यौं करी कीये स्वरूप. ॥४॥

તત્ત્વરૂપ ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિથી પાણી અને પાણીથી પૃથ્વી રચાઈ છે. હવે હે 'બ્રહ્મ અસ્મિ' વાળાઓ આ તત્ત્વરૂપ સામગ્રીનાં તત્ત્વો અરૂપ હતાં જે સ્વરૂપવાળા કેવી રીતે અને કેમ કરીને થયાં ? તમારા મત પ્રમાણે કર્તા અક્રિય છે તો પછી આ ક્રિયા કોણે અને કેવી રીતે કરી ? વળી તત્ત્વ ચેતનરૂપ નથી કે તે સ્વયં પોતે વૃદ્ધિ પામવાનો પ્રભાવ પાડી શકે, તો પછી જડરૂપ જગત જે અનેક પ્રકારે વિકસેલું છે તે વિલાસનો સંચાલક ન હોય તો જગતભરમાં અવરનવર યોગ્યતા કદી પણ બની શકે નહિ.

अरस परस एक एकनसे, प्रसरन करन परम,
बोहोरु लींन करे तेही विधि, ए मोटो अदभूत मर्म. ॥५॥

ઉપર કહેલાં પાંચે તત્ત્વોની જુદી જુદી વિભૂને યોગ્યતા પ્રમાણે વધઘટ કરીને તે ભેગાં કરી જે દેહરૂપ ઘાટ રચવામાં આવેલા છે તે દરેકે દરેકની અંદર તેમાંથી પસારા રૂપ વૃદ્ધિ પામવાની પરમ વિભૂ (વિભૂતિ) રહેલી છે, જેની અનહદ પ્રકારે ખોજ કરવા છતાં તે પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ છે. વળી, આ પંચ તત્ત્વરૂપ શરીરના ક્ષેત્રમાં દરેકે દરેક તત્ત્વો એક બીજાનાં વિરોધી છે, જે એક સાથે રહી શકે તેવાં નથી. જો વાયુનું જોર વધી જાય તો અગ્નિનો નાશ થાય તથા અગ્નિનું જોર વધે તો જળનો નાશ થાય; તેમ જ જળનું જોર વધી જાય તો પૃથ્વીનો નાશ થાય, આમ, પરસ્પર એક બીજાની સાથે મળીને રહી શકે તેવાં તે નથી તથાપિ આ જગતનાં નિયંતાએ તેવાં જ તત્ત્વોનું શરીરરૂપ ક્ષેત્ર રચેલું છે અને તેજ શરીરરૂપ ક્ષેત્રમાં અંશે આવીને સ્થાન લીધેલું છે. તેમાં પોખેલી તત્ત્વરૂપ સામગ્રીને અનંત કાળથી સદરહુ અંશ કાઢતો જાય છે, તથાપિ તેમાં વધઘટ નહિ થતાં જગત પારાવાર વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. આવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલા જગતનો છેવટે નાશ પણ તેવી જ રીતે થાય છે. અર્થાત્ જેવી રીતે ઉત્પત્તિનો ક્રમ કહ્યો તેવી જ રીતે પૃથ્વી જળમાં, જળ અગ્નિમાં, અગ્નિ પવનમાં પવન ગતિરૂપ નભ-આકાશમાં અને તે આકાશ અવિગત આકાશમાં એમ ઉત્તરોત્તર એક બીજા તત્ત્વની સાથે લય પામે છે. જગતના મહાન ખેલનો આ મર્મ અતિ અદ્ભૂત દેખાય છે. આમ, અતિ અદ્ભૂત મર્મવાળી વિભૂતિને જોવા છતાં, હે બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ ! કર્તા છે એવું કેમ બોલતા નથી ?

अरुपे सरूप समावत, छेवट कलप प्रजंत
पुनही रचत तेही तेहुनसे जीनकी शक्ति अनंत. ॥६॥

જ્યારે આ જગત માત્રનો છેવટ દિવસ આવે છે ત્યારે તમામ સ્વરૂપ રૂપ તત્ત્વ સામગ્રીના પદાર્થો અરૂપમાં સમાઈ જાય છે અને ફરીથી બીજી વાર રચવાની કર્તા ઘણી ઈચ્છા કરે ત્યારે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જગત રૂપ ભવનો ખેલ ઉત્પન્ન કરે છે; કારણ કે તેઓ (કર્તા) અનંત શક્તિવાળા હોઈ અનંત પ્રકારના ખેલ રચી શકે છે.

पंच तत्त्व जीनकु नहि, नहि गुण इन्द्रिमाय
दिव्य देह एतने बीनु, एहि अचरत गति ताय. ॥७॥

જેને હું કર્તારૂપ સંકેત-વિશેષણ લગાડું છું તે વિશેષણ જેને ઘટે છે તે પંચ તત્ત્વ તથા ગુણ, ઈંદ્રિયો અને માયા સિવાયના છે. આમ પંચતત્ત્વ, ગુણ ઈન્દ્રિયો અને માયા સિવાયના

હોવા છતાં તે દિવ્ય દેહધારી હોઈ અલૌકિક ગતિવાળા છે જે આશ્ચર્ય ચકિત કરે છે.

ऐसे निर्मल तन मही, काहांथा एही सब कोय

वीनु रकमनसे सबकीया, प्रथमो अचरत सोय. ॥८॥

આવી રીતના નિર્મળ શરીરમાં અખિલ બ્રહ્માંડની સર્વ તત્ત્વરૂપ સામગ્રી કેવી રીતે રહી શકેલી હશે ! તથા આ બધું ક્યાંથી આણ્યું હશે ! આ કોયડાનો ઉકેલ મર્મ ભરેલો હોઈ સમજવો મુશ્કેલ છે. વળી આ રકમો તેમની પાસે ન હોવા છતાં તેમનાથી આ સર્વ જગત રચાયેલું છે જે આ પ્રથમ અચરતને ધ્યાનપૂર્વક જોનાર જોઈ શકે તેમ છે.

અચરત રજો (પ્રશ્ન રજો)

एही सर्व अखिल उपाधकु, छीनमे करे समेट;

रखत छुपाय अरुपमे, रूप सकलकु मेट. ॥९॥

ઉપર કહેલી અખિલ બ્રહ્માંડની સર્વ ઉપાધિ પળમાત્રમાં સકર્તા સમેટી લે છે અને અરૂપમાં છુપાવી રાખે છે એટલે દૃશ્યમાન પદાર્થો અદૃશ્ય થાય છે.

आपे तो तत्त्वातीत, अविगत देह अतंत;

कवन देशत्ये लाये हु, ए सब दुरघट तंत. ॥१०॥

હે સકર્તા ! આપ તત્ત્વરહિત, અનંત અવિગત દેહરૂપે છો; તો પછી અખિલ બ્રહ્માંડની ઉપાધિ રૂપ તત્ત્વ રકમોની આ સર્વ સામગ્રી એવો કયો દેશ છે કે જેમાંથી લાવીને તે ખડી કરેલી છે ! એ વાત સમજવી દુર્ઘટ એટલે મુશ્કેલ છે.

प्रगट करे तांहां नही हुत्ये, नहि पुनी आपनी पास;

कहो कांहांशे उपजावत, ए कोई अकल विलास. ॥११॥

જ્યારે ચૌદલોક રૂપ ક્ષેત્ર રચાયું ન હતું ત્યારે આ જગતની તત્ત્વ સામગ્રી હતી નહિ તથા આપના પરમ ધામને વિષે પણ એ હતી નહિ તો પછી કહો ક્યાંથી અને કેવી રીતે ઉપજાવી છે ! આ વિધ વિધ પ્રકારનો વિલાસ કળી ન શકાય તેવો છે.

अकल विलास करन जीनु, कीनु न पावही भेद;

एही अचरत द्वितीयो पुनी, क्यौं न नेती कहे वेद. ॥१२॥

આ જગતરૂપ અકળ વિલાસ જેના તરફથી રચાયેલો છે તે રચનારનો ભેદ અત્યાર સુધી કોઈ પામેલું નથી. આ બીજું અચરત (આશ્ચર્ય) છે જેને માટે વેદ નેતિ કેમ ન કહે ?

અચરત ૩જો (પ્રશ્ન ૩જો)

वेद वदित इतकी सबे, चीतकी करी चराक;
उपजेकु अरथावत, नीपजे तांहा नहीं ताक. ॥१३॥

આ બાજુ આવેલા ચૌદલોક રૂપ જગતનો નિર્ણય કરવા વેદે ચિત્તવૃત્તિ રૂપ ચરાક એટલે મશાલ વડે જોઈને ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ દશ્ય અદશ્ય પદાર્થોનું યથાર્થ વર્ણન કરેલું છે. પણ તે ક્યાંથી અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા તે વિષે વેદ તાક (નેમ, ચોટ) લગાવી શક્યા નથી.

वीनु चित्तसे चितवन जीनु, द्रष्टाद्रष्ट सहोय;
एही मरम मसरीत अति तृतियो अचरत ओय. ॥१४॥

જે ચિત્તથી જગત ઉત્પન્ન થયું છે તે ચિત્ત ચિંતવન સિવાયનું હોઈ માત્ર દષ્ટાની દષ્ટિથી જ ચૌદલોક રૂપ જગત ઉત્પન્ન થયેલું છે, આ ત્રીજા અચરતનો મર્મ મિસરીવત્ ભાવવાળો હોઈ સમજવો મુશ્કેલ છે.

અચરત ૪થો. (પ્રશ્ન ૪થો)

एही त्रिये अचरतकी कथा, जथा लहे जन कोय;
कर्ता कीये सोही करतकु, अति अपरम कहे सोय. ॥१५॥

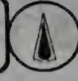
ઉપર કહેલા ત્રણ અચરતની કથા જો કોઈ ભગવતી જન જાણે તો કર્તાનું કરેલું મહાન કૃત અપરંપાર છે એમ કહ્યા સિવાય રહી શકશે નહિ.

दृष्टा तेही पण निरमल, मल वीनु अमल अखंड;
तिनमे कांहां छुपा हुसे, कोटीक पिंड ब्रह्मांड. ॥१६॥

હે સકર્તા કેવલ ! આપ ચૌદ લોકના નિર્મળ એટલે અવિકારી, અખંડ અમલ ચલાવનાર દષ્ટા રૂપે છો. તથાપિ આપના પવિત્ર ધામમાં વિકારવાળાં આવાં અનેક બ્રહ્માંડો ક્યાં છૂપાવી રાખ્યાં હશે !

तबत्ये तिनमे नहि हुते. एही सब अखिल उपाध
अकलीत रची अचानक, एही अचरत चौं महाध. ॥१७॥

એટલા માટે કહેવું પડે કે અખિલ બ્રહ્માંડની સઘળી ઉપાધી સકર્તાના ધામમાં ન હતી પણ જગત્‌ની રચના કળી ન શકાય તેવી અચાનક ઉત્પન્ન કરેલી છે. કર્તાની મહદ્ ગતિને જણાવવાવાળો આ ચોથો અચરત છે.

 અચરત ૫મો (પ્રશ્ન ૫મો)

बीनुं देखे बीनु श्रवण ही, प्रथम नाही कछु तंत
आपनी अगम विलोकीत्ये, किन्येहु घाट अनन्त. ॥१८॥

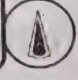
ચૌદલોક રૂપ સૃષ્ટિની રચના થતાં પહેલાં કંઈ પણ તત્ત્વો ન હતાં અને કોઈનું જોયાં સિવાય અને સાંભળ્યા સિવાય જ પોતાની અગમ ગમની ગતિ વડે વિલોકન કરીને અનંત ઘાટ ઉત્પન્ન કરેલા છે.

विविधि भात त्रेहे त्रेहेतणा, कहो कोउ कळसे कीन,
प्रथक प्रथक भिन्न भिन्न भव, अलग अलग तनु चिन. ॥१९॥

વિવિધ ભાતનું, તરેહ તરેહનું પૃથક પૃથક ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ અને ઘાટવાળું, એક બીજાની સાથે સંબંધ સિવાયનાં અલગ અલગ ચિન્હો યુક્ત શરીરોવાળું જગત કોણે અને ક્યારે બનાવ્યું તે કહો.

जल थल अग्नि पवन सुन्य, तांहां तीनु कीये तेहीवंत;
जहां ज्यम जीनुं आनन्दमये, पंचमो एहि अचरंत. ॥२०॥

જળમાં જળ પ્રમાણે, સ્થળમાં સ્થળ પ્રમાણે, અગ્નિમાં અગ્નિ પ્રમાણે; વાયુમાં વાયુ પ્રમાણે, જે તત્ત્વોનાં શરીરો તે તે તત્ત્વો અનુસાર ઉત્પન્ન કરેલાં હોઈ તે તે તત્ત્વોમાં તે આનંદમય રહે છે. આ પાંચમો અચરત છે.

 અચરત ૬ઠ્ઠો (પ્રશ્ન ૬ઠ્ઠો)

थावरकु थीरता किये, अस्थिर जंगम जंत;
एक मसाला दोहुनके, धन्य विगतव गुणवंत. ॥२१॥

સ્થાવરનાં વૃક્ષાદિ સ્થિર અને જંગમના મનુષ્યાદિ જીવમાત્ર અસ્થિર રચેલાં છે, પણ એ બંનેનો મસાલો તો એક જ છે. આ પ્રમાણે ગુણયુક્ત વિગતવાર રચના કરનાર સકર્તા, તમોને ધન્ય છે.

विगतव मे विगतव अति, गति सूक्ष्म गम सोय;
डाल फुल फळ पत्रहि, फरक रंग सब कोय. ॥२२॥

વિગતમાં અતિ વિગતવાર સૂક્ષ્મ ગતિરૂપ ગમ આવેલી છે. જે ડાળ ફૂલ, ફળ અને પત્ર એ સર્વ કોઈના રંગ જુદી જુદી તરેહના છે.

पादु पाण्य मुख श्रवणही, नेन नासा गुद ताय;
ओर उपस्त त्वचा रग, अस्त मांस रोम छाय. ॥२३॥

પગ, હાથ, મુખ, કાન, આંખ, નાક, ગુદા, ઉપસ્થ, રગો, હાડકાં અને માંસ, આ સર્વ રૂવાંટીયુક્ત ચામડીથી ઢંકાયેલા હોઈ જુદી જુદી તરેહનાં છે.

चंडु डसण रसना रस, न्हर नख पुछ ने पंख;
एक बींदुके चर तनु, कुदरत कीन असंख. ॥२४॥

ચર જંગમના શરીરોમાં આવેલ ચાંચ, દાંત, રસ લેવા જીભ તથા સિંહ આદિને નહોર, મનુષ્યાદિને નખ, પશુ આદિને પૂછ તથા પક્ષી આદિને પાંખ વગેરે એક જ બિંદુથી બનેલા હોઈ સ્વભાવ ગુણથી ન્યારા ન્યારા અગણિત પ્રકારના રચાયેલાં છે.

मिष्ट मधुर खट चरपरा, तीक्षण, फिका सवाद;
एहि अनुकरम कारन जीनु, कुन करही प्रतिपाद. ॥२५॥

મીઠો, મધુર, ખાટો, ચરપરો, તીખો અને ફિક્કો આ છ પ્રકારના રસનો જે અનુક્રમ રચાયો છે, તેનું પ્રતિપાદન કરનાર મૂળ કારણ કોણ છે ?

आप आपनेही सजातीमे. न्यारे नीरत सभाव;
तीनमे पण एकता नहि, चर जंगम के भाव. ॥२६॥

જંગમની પોતપોતાની સ્વજાતિમાં પણ નિરંતર ન્યારો ન્યારો સ્વભાવ હોઈ તેમાં કોઈ કોઈની સાથે એકતા નથી.

या विधको अविगत गति, करन जेही कीरतार;
एही अचरत वत अवनवो, खटमो खेल अपार. ॥२७॥

આ પ્રમાણે અવિગત ગતિનો નવાઈ ઉપજાવે તેવો અવનવો અપાર ખેલ કિરતારે રચેલો છે તે છઠ્ઠો અચરત છે.

અચરત - ૭મો. (પ્રશ્ન-૭મો.)

एही खट अचरतको नीज, देखो करीत बिचार;
ईनमे तुमसे क्या बने, न्यारे कोई करनार. ॥२८॥

ઉપર કહેલા છ અચરતનો પોતે જાતે વિચાર કરી જુઓ કે એમાંનું તમારાથી શું બની શકે તેમ છે ? એનો કરનાર કોઈ ન્યારો છે એમ કહ્યા સિવાય ચાલશે નહિ.

ओरु पुनि जेही चरअचरके, कीयेहु बीज अंकुर;
प्रथम पोखेहु एकदम, समलीत संच अपुर. ॥२९॥

વળી સ્થાવર અને જંગમનાં જે બીજ અંકુર રચાયેલાં છે. તેમાં પ્રથમથી જ એક બીજાં તત્ત્વોને સાથે મેળવી એકદમ અપૂર્વ સંચ રચાયેલા છે.

जबी प्रसवत एक एकनसे, अगनीत प्रजा अनन्त,
पारन पाही परंतको, चकीत भये चितवंत. ॥३०॥

જેથી કરીને જે તે જાતિમાં જે તે પ્રકારવાળી એવી અનંત પ્રકારની અગણિત પ્રજા જન્મ પામે છે; જેનો પાછા વળીને ચિત્તવૃત્તિથી નિરખતાં પાર પામી શકાતો નથી અને ચકિત થઈ જવાય છે.

थावरसे थावर बने, जंगमसे होय जंग,
चले सकल परनालीका, अबीरल धार अभंग. ॥३१॥

સ્થાવરમાંથી સ્થાવર અને જંગમમાંથી જંગમ જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે અભંગ રીતે અવિરલ ધારારૂપ પ્રણાલિકા ચાલી આવે છે.

बोहोरु करनकु नव परे, करताकु कछु कांय;
पोखेहु कलप परजंतहो, एक एकके घटमांय ॥३२॥

કેવલ કર્તાએ જગતમાંના સર્વ ઘાટોમાં તત્ત્વ સામગ્રી એવી રીતે પોખેલી છે કે કલ્પ પર્યંત તે શરીરોમાંથી બીજાં અનેક શરીરો નીકળ્યાં જાય તો પણ કદી ખૂટે નહીં અને બીજી વાર કર્તાને કંઈ પણ કરવું પડે નહીં. આ પ્રમાણે કલ્પ પર્યંત પહોંચે એવી રચના સકર્તાએ રચેલી છે.

थलचर जलचर अगनीचर, मारुतचर आकास;
जेही जहां जम तम उपजत, तन तनसे तनु तास. ॥३३॥

સ્થળચર (સ્થળનાં પ્રાણી), જળચર (જળનાં પ્રાણી), અગ્નિચર, મારૂતચર અને આકાશચર - આ સર્વ પ્રાણીઓ જે તે તત્ત્વમાં તે તે તત્ત્વ પ્રમાણે એક શરીરથી બીજું એમ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્થળનાં પ્રાણી સ્થળનાં શરીરોથી, અને જળનાં પ્રાણી જળનાં શરીરોથી, આ પ્રમાણે પાંચે તત્ત્વનાં પ્રાણીઓ તે તે તત્ત્વમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

हीरण गर्भवत गत सबे, चुवत चतुर दस लोक;
झरीत झरीत यौ जुग भये, एही क्रत कीयेहु अलोक. ॥३४॥

દરેકે દરેક તત્ત્વની ગતિ હિરણ્ય ગર્ભરૂપ હોઈ એકબીજામાંથી ઝરી ઝરીને (પ્રસવ પામીને) ચૌદલોક રચાયા છે આ પ્રમાણે અલૌકિક રીતે કર્તાએ કૃતની રચના રચેલી છે.

गुण इन्द्रि अंतःकरन, तत्त्व सहित कुल तंन;
एक एकसे निकसत बहु, सरखां सकल समंन. ॥३५॥

ગુણ, ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ તથા તત્ત્વો યુક્ત સર્વ શરીરો-એક શરીરથી તેના જેવાં જ બીજાં એમ અનંત શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે.

तनक तनक बीजग मही, भरे खलक नहीं अंत;
अजब कला अविरल गत, अहो धन्य भगवंत. ॥३६॥

તનક તનક એટલે નાજુક નાની-નાની રકમો ખલકભરનો ખેલ ચલાવવા બીજની અંદર અંત ન લાવી શકાય તેટલી ભરેલી છે. આ કળા તપાસતાં તે અજબ હોઈ તેની ગતિ અવિરલ છે. આવી અવિરલ ગતિની અજબ કળા રચનાર સકર્તાને ધન્ય છે.

बीजग जलकी बींदुमे, हाथ पावथा अंग,
कीत अंतर नहीं एकतये, ए कोई इलम उतंग. ॥३७॥

વૃક્ષાદિ સર્વ સ્થાવરના બીજમાં અને મનુષ્યાદિ સર્વ જંગમના બિંદુમાં હાથ, પગ વગેરે સર્વ અંગો કંઈ પણ અંતર સિવાય રચાયેલાં છે. આવો અટપટો કળાવાળો જાદુઈ જગતરૂપ ઈલમ સકર્તા સતકૈવલે કરી બતાવ્યો છે.

नीर चतुर खट कुपके, भरीत एक घट सोयः
कहो कोई न्यारा करी शके, जेही जीनका होय तोय ॥३८॥

દશ કૂવાનું જુદા જુદા સ્વાદવાળું પાણી લાવી એક ઘડામાં ભરી તે જે તે પાણીને જુદું પાડી શકે એવો કોઈ સમર્થ છે ? આમ નિજકર્તાની કુદરત તપાસતાં બુદ્ધિ હેરત પામી જાય છે !

त्यौ इन्द्रि दसकुपही, जीनु बींदु एक निर;
जेही जीनका न्यारा किया, चौंबीस चीन सरीर ॥३९॥

ઉપરના દૃષ્ટાંતનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે દશ કૂવારૂપ દશ ઇંદ્રિયો જાણવી અને એ દશે પાણીના સત્વરૂપ એક બિંદુ તૈયાર થાય છે. તે બિંદુ સ્ત્રીના ગર્ભસ્થાનમાં જવાથી શરીર તૈયાર થાય છે. તે વખતે જે તે ઇન્દ્રિયનું અર્ક રૂપ પાણી જે તે બિંદુમાં ભેગું આવેલું હતું તે તેમાંથી તૈયાર થયેલા શરીરની દશે ઇંદ્રિયોમાં દશ પ્રકારે વહેંચાઈ જઈ જે તે ઇંદ્રિયના સ્થળ પર પોત પોતાનો સ્વભાવ જણાવે છે. જેમ કે નાસિકાનો અર્ક ગંધરૂપે નાસિકામાં રહી સારી નરસી ગંધની પરીક્ષા કરે છે. આવી રીતે ઇંદ્રિયોનાં ચોવીશ અંગ (તત્ત્વો) જુદા જુદા પ્રકારે શરીરમાં ગોઠવાયેલાં છે.

तेही करनन केसा हुसे, जीनको ज्यौ बलीहार:

आन्य कोहु नही करी शके, बीन कैवल किरतार. ॥४०॥

આ પ્રમાણે શરીર તત્ત્વોથી રચાયેલી રચના રચનાર સકર્તા સત્‌કૈવલ કેવા હશે ? તેમની અનંતવાર બલિહારી છે ! તેમના સિવાય બીજા કોઈથી આમ બની શકે તેમ નથી.

चर बीजगकी एही कही, थावर एही परकार;

ओरु सकल रज तज लहु, एकही सरजनहार. ॥४१॥

આ મનુષ્યાદિ જંગમના બિંદુની જે હકીકત કહી તેવી જ રીતે સ્થાવરના બીજની રચના છે. તે સિવાય રજ તજથી લઈ બાકીના સર્વને સર્જનારો સર્જનહાર એક જ છે.

आगे ज्यौ ज्यौ पांगरे, त्यौं त्यौं पीछे परलाय;

मध्य मध्यमे महालत, जुगन जुगन वही जाय. ॥४२॥

આગળ જેમ જેમ વધતાં જાય છે, તેમ તેમ પાછળ તેનો નાશ થતો જાય છે. માત્ર મધ્યમાં તેમને આનંદથી મહાલવાનો વખત મળે છે. આમ જગતનું પરિવર્તન યુગોના યુગથી વહી જાય છે.

यौं केतेक समायेहु, एक एक मांही अनंत;

निकस निकस करे तदीपसे, तोहु ना पावत अंत ॥४३॥

આવી રીતે તત્ત્વના દરેકે દરેક બીબામાં તત્ત્વ સામગ્રીનો મસાલો અનંત ઘણો ભરેલો છે. એ કારણે સૃષ્ટિ રચાઈ ત્યારથી જ આજ પર્યંત તે નીકળતો આવેલો છે અને હવે પછી પણ નીકળતો જશે, તો પણ આ સામગ્રી કેટલી અને ક્યાં સુધીની ભરેલી છે તેનો પાર આવી શકે તેમ નથી.

कही न जात अब क्या कहु, अकल कला गत ओय

क्यौ करी कीये करतारने, एही अचरत मम सोय ॥४४॥

ઉપર પ્રમાણે તત્ત્વ સામગ્રીની રચવાની ગતિની કળા કળી ન શકાય તેવી હોવાથી તે કહી શકાય તેમ નથી તો પછી હવે તે વિષે બીજું શું કહું ! કર્તાકૈવલે એ કેવી રીતે કરી હશે એ આશ્ચર્ય પમાડે તેવું અચરત છે.

अरुढ अवल भल सप्तमो, अचरत कीन कराल

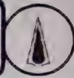
परम पेच परतक्षही, देखो द्रष्ट निहाल ॥४५॥

અરૂઢ એટલે પ્રચલિત ન હોય તેવી અવલ (ઉત્તમ), કરાલ (તીવ્ર ઉગ્ર) જેમાં જ્ઞાનગતિ રહેલી છે તેવા આ સાતમા અચરતમાં પરમ પેચ રૂપ પરમ યુક્તિઓ પ્રત્યક્ષ રહેલી છે

તે સારી રીતે સમજાય તેમ કહી છે તે દૃષ્ટિ રાખીને નિહાળો.

एही अचरत चौं त्रीये तणो, नरणीत करो नरेस;
तब आपनपु नव धरो, सीरपति परस पुरेस. ॥४६॥

હે ઉત્તમ પુરુષો ! આ સાતમાં અચરતનો નિર્ણય કરો તો હું (આપનપુ) પોતે સર્વજ્ઞ છું એમ અહંમપણું ધારણ કરી શકશો નહિ, અને સર્વેથી તટસ્થ આવેલા સકર્તા કૈવલને સ્પર્શ કરવાનો પૂરેપૂરો લાભ મેળવવા ઈચ્છા થશે.

 અચરત-૮ મો. (પ્રશ્ન-૮મો)

अबके अचरत अष्ठमो, सुनहो सकल सभेव;
चक्रभेद स्वर संधीत, तीनके कहु अहंमेव. ॥४७॥

હવે આઠમાં અચરતની મતલબ કહું છું તે તમો સર્વ સાંભળો. કૈવલકર્તાથી રચાયેલાં સર્વ શરીરોના દરેકે દરેક શરીરમાં છ ચક્રો આવેલાં છે. તે દરેક સ્વર (પ્રણવ)થી સંધાયેલાં હોઈ તેના જુદા જુદા ભેદનો અહંમેવ એટલે માન્યતા કેમ અને કેવી છે તેનો પ્રકાશ કરું છું તે તમો સાંભળો.

जेही निज प्रणव सकल घट, श्वासो श्वास अबंध;
सरुपे सरुप अरुपके, क्यौं करी कीये समंध. ॥४८॥

હે સકર્તા સત્ કૈવલ ! તમારાથી રચાયેલા સર્વ ઘાટમાં નિજ પ્રણવ શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા કરે છે છતાં તે પ્રણવ બંધનરૂપ નથી. તો પછી સ્વરૂપે સ્વરૂપવાળાં શરીરોમાં અરૂપરૂપે રહેલા પ્રણવને કેવી રીતે સંબંધ જોડી આપેલો હશે ! એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે.

जे तने भर जीवन लगे, तेतन्ये भरके श्वास;
रोम रोम रगरग मही, बंधे करत विलास. ॥४९॥

જે મનુષ્યનું જેટલું જીવન ભોગવવાનું છે, તેટલો જ તેનામાં શ્વાસ ભરાયેલો હોઈ તે રોમે રોમ અને રગે રગ બંધન પામી વિલાસ કરે છે.

जदीप होय वीनु बंधन, तनमे श्वास सरोज;
वही जात सब एक समे, उलटे कुन परोज. ॥५०॥

જો કદાચ શરીરમાં આવેલાં છ ચક્રોમાં પ્રણવ બંધન પામ્યો ન હોય તો એક જ વખતે બધો શ્વાસ વહી જાય. વળી પછી તે પ્રણવને ઉલટીને પાછો વળવાનું શું પ્રયોજન છે ?

जो उलटे कछु वृत्ति हुसे, तेही न ताय कछु जाण;

बीनहु जाण अनुबंधन, क्यौं रहे प्रणव पुरांण. ॥५१॥

આપણે માની લઈએ કે કદાચ પ્રણવને પૂરક થવાની ક્રિયા રૂપ ઈચ્છા હશે પણ તેને તે વિષેની જ્ઞાનરૂપ જાણ જરાયે નથી. તથાપિ એ જાણ સિવાય અણુ અણુમાં બંધન પામી કયા કારણે પ્રણવ પૂરાઈ રહેલો છે ?

तेही बंधन दरसावहु, सुनहो सकल सुसंतः

चक्र चक्रसे जेही विधि, तंते जुरे अतंत. ॥५२॥

હે સંત દશાના સંત જનો ! પ્રણવ જે કારણથી બંધન વશ થયો તે કારણ હું તમો સર્વને કહું છું તે સાંભળો. પ્રણવ અતંત એટલે તત્ત્વો રહિત હોવા છતાં તત્ત્વોવાળા ચક્રોની સાથે બંધન પામી જે વિધિ પ્રમાણે જૂરે એટલે રેચક પૂરક થઈને ક્ષીણ થતો જાય છે તે વિશેની હકીકત કહું છું.

सप्त कंदके प्रणवही, जाग्रत वृक्ष जहुर;

छसें सहस्त्र एकवीसही, एतने जीनके मुर. ॥५३॥

પ્રણવના સાત કંદરૂપ ગાંઠો છે જે ચક્રોના નામથી ઓળખાય છે. તેમાંથી નીકળતો પ્રણવ કલ્પવૃક્ષ રૂપ અખંડ જાગૃતિ ભોગવતો જહુર એટલે સર્વ પ્રકારના વિત્તથી ભરેલો હોઈ જેનાં એકવીશ હજાર અને છસો મૂળ છે.

ओरु तन सप्त सरोजमे, फुरे तंत एतनाय;

ज्यौं पुष्प मकरंदके, जल कमला गत्य न्याय. ॥५४॥

વળી આ શરીરમાં આવેલાં સરોજરૂપ સાત ચક્રોમાંથી ઉપર કહેલાં તત્ત્વરૂપ મૂળ સ્ફુરણા પામે છે તે સ્ફુરણા એ જ પ્રણવઃ જેનું બીજું નામ અજંપા જાપ છે. તે જાપ સાત કમળ રૂપ ચક્રોમાંથી કોઈથી પણ ક્રિયા કર્યા સિવાય આપોઆપ નીકળે છે. તે ચક્રોરૂપ કમળ જાણવું અને મકરંદ એટલે ભમર રૂપ પ્રણવ જાણવો. તે જળ કમળના ન્યાયે રહેલો છે. જેમ ભમર કમળની સુગંધી લેતાં મુગ્ધ થઈ કમળ વશ થાય છે તેવી જ રીતે સપ્ત સરોજ રૂપ કમળમાં પ્રણવ સુગંધીવત્ ભાવથી આકર્ષાઈને રહેલો છે,

जेही तंतु तनु चक्रके, कीये प्रणवतरू झाड;

तीनु मुरतेही तंतसे, ग्रंथी दीये घाहाड. ॥५५॥

મેં (પરમ ગુરુએ) કહ્યું છે કે પ્રણવરૂપી વૃક્ષ જે તત્ત્વરૂપ શરીરમાં આવેલાં ચક્રોમાં સ્ફુરણા પામ્યું છે તેનાં મૂળ તે ચક્રો દ્વારા પ્રકૃતિરૂપ તત્ત્વ સાથે ગ્રંથિ રૂપ કઠણ ગાંઠથી

જોડાયેલાં છે, જેથી પ્રણવ છટકી ન શકે એવી રીતે બંધાયેલો છે.

पुनही सक्त आकर्षण, समलीत सप्त सरोज;
उलट पुलट करनन दंम, रही जीनुं तेही परोज. ॥५६॥

ફરીથી કહું છું કે સરોજરૂપ સાતે કમળમાં શક્તિનું આકર્ષણ સમલિત એટલે સેળભેળ મળીને રહેલું છે. એથી પ્રણવ અધો ઉર્ધ્વ (ઉલટ, પૂલટ) શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા કરે જાય છે. એટલે કે સાતે કમળના આકર્ષણને લીધે પ્રણવ છટકી શકતો નથી. એ જ પ્રયોજનને લીધે પ્રણવને બંધનમાં રહેવું પડેલું છે.

एतने कबज करी रखे, तनमे श्वास समीर.
तदपी जाय क्यौं एक समे, वहत धारणा धीर. ॥५७॥

ઉપર કહેલાં સાતે ચક્રોએ આ શરીરમાં શ્વાસ રૂપ સમીર એટલે પવનને કબજે કરી રાખેલો છે. એથી જ તે એકદમ વહી ન જતાં ધારણાપૂર્વક ધીરે ધીરે ઉલટપુલટ ક્રિયા કર્યે જાય છે.

चक्र तंत एक एकनसे, खट खट उठे प्रणाव,
गुप्त सदा घट भीतर, जेही धरण धडकाव. ॥५८॥

દરેકે દરેક ચક્રરૂપ તત્ત્વોમાંથી છ છ અજંપા રૂપ પ્રણવ ઉઠે છે અને તે તે એટલા તો ગુપ્ત હોય છે કે જેના અજંપાને ચિત્તવૃત્તિમાં લેવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. વળી શરીરની અંદર ચક્રરૂપ ધમણમાંથી સૂક્ષ્મ રીતે ધબકારા થાય છે, જે સ્થિર ચિત્તવાળા કદાચ ધ્યાનમાં લઈ શકે તો તે બનવા જેવું છે.

ओरु नाडय करकी पुनी, वैद जुवत पुलकार;
तेसेही सप्त सरोजसे, उठत एही एह परकार. ॥५९॥

જેમ વૈદ દરદીના રોગની તપાસ કરવા હાથના કાંડાની પાસે નાડીમાં રહેલા પોલાણને લીધે લોહીની ગતિ અનુસાર ઉઠતા ધબકારા ઉપરથી કોણ અને કયો રોગ છે એ સમજી લઈ પરીક્ષા કરે છે, તેવી જ રીતે સાતે કમળના પોલાણને લીધે તેમાંથી ઉઠતા પ્રણવના ધબકારા કમળમાં દેખાય છે અને તે સ્થિર ચિત્ત વૃત્તિવાળા જાણી શકે છે.

कोईक समे कालज मही, सूक्ष्म दम दरसंत;
सकल ठोर गत्य एही विधि, अनुचीत जाप जपंत. ॥६०॥

પ્રણવના મહાન અભ્યાસકોને કોઈક કાળે સૂક્ષ્મ રીતે પ્રણવ દશ્યમાન થાય છે, તેવા પ્રસંગે ઉપર કહેલી વિધિ પ્રમાણે સાતે ચક્રોમાંથી અણચિંતવ્યા જાપ જપાતા જોઈ શકે છે.

ओरु जगे नहीं दरसही, अस्त सहित जांहां भोम;
प्रसीध होय क्यौं परणव, संकीरणवत व्योम. ॥६१॥

શરીરના સાતે ચક્રો સિવાય પ્રણવ દશ્યમાન થતો નથી. કારણ કે બીજી જગ્યાએ હાડકાંની આજુબાજુ માંસથી વીંટાયેલી હોઈ કઠણતા પામેલી છે, એટલે પ્રણવનું પ્રસિદ્ધપણું જણાય નહિ. કારણ કે માંસની કઠણતાને લીધે અંદર રહેલું આકાશનું પોલાણ સકીર્ણ એટલે સંકુચિત થઈ ગયેલું છે.

अदरस दम कीनु गम नहीं, जीनके कहु समार,
सवालक्ष खटसें जीनु, उठत चतुर हजार. ॥६२॥

આ શરીરમાં અદશ્ય રૂપે રહેલા પ્રણવની કોઈને ગમ નથી. તેનો શુમાર કહું છું તે એ છે કે ચોવીશ કલાકમાં જોઈ ન શકાય એવા એક લાખ ઓગણત્રીસ હજાર અને છસો પ્રણવ ઉઠે છે.

तेही खट दमसे संचित एक, महाद प्रणव होय सार;
उरध गति नीकस जेहीं, नासा वदन द्वार. ॥६३॥

ભ્રૂકુટિ સ્થાને આવેલા પ્રકૃતિના ચક્ર સિવાય બાકીના છ ચક્રોમાંથી દરેકને એક એક મળી સંચિત થયેલો મહદ્ પ્રણવ એક નાભિથી ઉર્ધ્વ ગતિવાળો નાસિકા અને વદન દ્વારા નીકળે છે.

यौं खटके एक प्रणवही, सुनीयो ताय गनीत;
सप्त सप्त त्रीये सहेस्त्र, ओरु खटसे उपरीत. ॥६४॥

આ પ્રમાણે દરેક ચક્રોનો એક એમ છ ચક્રોના અજંપા મળી એક મહદ્ પ્રણવ થયો છે તેની એકવીશ હજાર અને છસોની ગણતરી થાય છે, તે વિષેની વિગત નીચે પ્રમાણે કહું છું.

खट जपके एक प्रणवही, खटसे एक हजार;
चक्र चक्र जेतना जपे, सुनीयो कहु अनुसार. ॥६५॥

જે છ જાપ મળી એક પ્રણવ હોય એવા એકવીસ હજાર અને છસો પૈકી કયા કયા ચક્રમાંથી પ્રણવ ઉઠે છે તે, તે ચક્ર અનુસાર કહું છું તે સાંભળો.

ब्रह्मरुंध्र भ्रगुटी मही, कंठ कमल लहु सार;
तीन चक्र मही तीनही, उठत जाप हजार. ॥६६॥

બ્રહ્મરંધ્ર, ભ્રકુટિ અને કંઠ કમળ આ ત્રણ ચક્ર પૈકી દરેક ચક્રમાં એક એક હજાર જાપ ઉઠે છે.

हृदये नाभ उपस्त ल्यौं खट खट सहेस्त्र जपीत;
मुल चक्र खटसे पुनी, गवरी पुत्र समीत. ॥६७॥

હૃદય નાભિ અને ઉપસ્થ આ ત્રણ ચક્રના દરેકે દરેકમાંથી છ છ હજાર જાપ ઉઠે છે અને ગુદા સ્થાને આવેલા મૂળ ચક્રમાંથી છસો જાપ ઉઠતા હોઈ તે ચક્રમાં ગૌરી પુત્ર ગણપતિ રહેલા છે.

जपत जाप जेही चक्रके, करही दांन जीनुं देव;
सावित्री पत श्रीपति, उमियापति महादेव. ॥६८॥

જે જે ચક્રમાંથી જે જે જાપ ઉઠે છે, તે તે ચક્રના દેવને અર્પણ કરવા જોઈએ, તે દેવ સાવિત્રી પતિ બ્રહ્માજી, શ્રીપતિ (વિષ્ણુ) તથા ઉમિયાપતિ મહાદેવને અર્પર્ણ કરવા જોઈએ.

विद्या अविद्याके पति, कंठ कमल दल जीव;
भ्रगुटी शक्ति ब्रह्मरुंद्रमे, जोति परम सदैव. ॥६९॥

વિદ્યા અવિદ્યાના પતિ કંઠ કમળ દળને વિષે જીવ શિવ તરીકે રહેલા છે. ભ્રકુટિ સ્થાને શક્તિ રહેલી છે અને બ્રહ્મરૂંધ્રમાં પરમજ્યોતિનારાયણ સદૈવ રહેલા છે.

कमल सप्तके देवही, कीये सकल संकेत;
विविधि विगत कर क्या कहु, जानत संत सखेत. ॥७०॥

સાત કમળમાં રહેલા સાત દેવને સંકેતથી કહ્યા છે. કારણ કે સંત દશાના મહાપુરુષો પ્રણવ વિષેની ઘટના જાણે છે. એથી જ મેં વિવિધ પ્રકારે કરીને વિગતવાર કહેલું નથી.

एही प्रकार प्रणव एक, करत सकल तनु मुल;
जड चैतन एक तायको, जीनेकीया अनुकूल. ॥७१॥

કર્તા કેવલના કૃત માત્રનાં સર્વ શરીરોનું મૂળ માત્ર એક જ પ્રણવ હોઈ જડ ચેતનની એકતા કરી તે પ્રણવ અનુકૂળતાથી શરીરોને ચલાયમાન કરી રહ્યો છે.

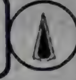
तंतु तंतु ग्रंथी दई, प्रणव पंड कीये एक;
जीनके कर बारीक हुसे, तीनके सरीर कसेक. ॥७२॥

શરીરના દરેક અવયવ રૂપ તત્ત્વને પ્રણવ સાથે ગાંઠીને એક શરીર તૈયાર કર્યું છે. આ રચના કેટલી ઝીણી હશે ! અને તેનું શરીર કેટલું બારીક હશે ! એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

अविगतसे अविगत्य अति, मम गति गये हेराय;
एही अचरत अति अष्टमो, क्यौं करी शकु सराय. ॥७३॥

ઉપર કહેલી હકીકત અવિગતથી પણ વધારે અવિગત છે, જેને સમજાવતાં મારી

ગતિ પણ હેરાઈ જાય છે. આ આઠમો અચરત અતિ કઠણ હોઈ અતિ નવાઈ ઉપજાવે તેવો હોવાથી કેમ કરીને તેની પ્રશંસા કરી શકું !

 અચરત ૯મો (પ્રશ્ન ૯મો)

अबके कहु नवमो निध्य, अचरत अरस अमीत;
जीनके दल दरसावहु, नीरसतके बिनुवित. ॥७४॥

હવે વીત્તવગરના આકાશમાં અંતરિક્ષ માપ સિવાયનું વાદળનું દળ એટલું તો ઉત્પન્ન થાય છે કે જેથી સમસ્ત આકાશ વાદળથી ઢંકાઈ ગયું હોય એમ લાગે છે. તે વિષેની હકીકત આ નિધિ સમાન નવમાં અચરતમાં કહું છું.

निराकार नीज नभनसे, आभ्र घटा घन होय;
निरविद्युत ग्रजना जीनु, सहित भईत क्रत सोय. ॥७५॥

નિરાકાર એવું જે આકાશ તેમાં વાદળો રૂપ અભ્રઘટા ઘનઘોર ઉત્પન્ન થઈ હોઈ તેના કાર્યરૂપ પાણી વિદ્યુત અને ગર્જના થતાં દેખાય છે.

पादु पाण्य मूख श्रवनही, नेंन नास बीनु वेस;
परवर्तही उपजा पीछे, जावही देस विदेस. ॥७६॥

પગ, હાથ, મુખ, કાન, નેત્ર અને નાસિકા સિવાયનાં વેશરૂપ ઘાટોવાળાં પર્વત જેવાં વાદળો ઉત્પન્ન થઈ એક પછી એક હારબંધ દેશ-વિદેશમાં જતાં જણાય છે. આમ, આ બધા વાદળો થવાનું કારણ શું હશે !

ईच्छा परेतो बरसही, नहितर रहे अचुन,
बीनसी जाय जाहांके तांहां, फेरी सुन्यके सुन्य. ॥७७॥

ઇચ્છા હોય તો તે પૃથ્વી ઉપર અઢળક પાણી ફેંકી દે છે અને ઇચ્છા ન હોય તો એક બિંદુ સરખું પણ પડવા દેતાં નથી. વળી અભ્રઘટાથી છવાયેલાં વાદળાં પળમાત્રમાં વીખરાઈ જાય છે કે જેની નિશાની માત્ર પણ જોવા રહેતી નથી, અને ફરીથી પાછું શૂન્ય તદ્દન નિર્મળ થઈ જાય છે.

कीत जामनसे जमाईये, बीखरे कुन अमान,
कुन सकस करुणा मय, सरजन उभे सजान. ॥७८॥

કયા સંજોગોથી વાદળાંનો જમાવ થયો અને કયા અપમાનથી વીખરાઈ ગયાં ? આ બંને ક્રિયા કરનાર (જમાવનાર અને વીખેરનાર) કરૂણાવાળો સજાણ પુરુષ કોણ હશે ?

जो कहेसो रुतुसे बने, रतुके कोन करनार,

कुन वस्त कहांसे कीये, आपेतो अविकार. ॥७९॥

કદાચ તમે કહેશો કે ઋતુઓના ગુણે કરી આ બધું તોફાન ઉત્પન્ન થાય છે, તો હું પૂછીશ કે ઋતુઓ કોણે બાંધી છે ? અને કઈ વસ્તુ ક્યાંથી લાવીને કરી છે ? અને મુદ્દારૂપ વસ્તુ શું છે ? કારણ કે પોતે વિકાર રહિત શુદ્ધ અવિકારી છે. તો પછી આ બધું ક્યાંથી અને કેવી રીતે આવ્યું ?

लोकिकमे इंद्रादिक, वरसावत घन सुर,

सुर सहित इन्द्रननके, करनहार कोई दुर. ॥८०॥

લૌકિક એટલે જગતની કહેતી છે કે ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ વરસાદના રાજા હોઈ દરેક પ્રસંગે વરસાદ વરસાવે છે, પણ આ વાત તદન જુઠી હોઈ બિન પાયાદાર છે; કારણ કે દેવતાઓ તથા ઇંદ્રને બનાવનાર કોઈ જુદો જ છે.

ज्यौं करषी कण नांजके, देई मसागत हाथ,

पण नहि करतल बीजके, वृथा कहन कणनाथ. ॥८१॥

જેમ ખેડૂત કણરૂપ અનાજને હાથ વડે પૃથ્વી સાથે મસાગત કરી પકવે છે. જેથી અનાજની વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી કણબી કહેવાય છે, પણ તે હાથ વડે મહેનત કરનાર ખેડૂત બીજનો કર્તા નથી. છતાં તેને વૃથા કણનાથ (કણબી) કહેવામાં આવે છે.

त्यौं बीजगवत बादल, तडीत न्याद अपसेत,

करषी काज वत इन्द्रकु, दीये हाथ घन खेत. ॥८२॥

તેવી જ રીતે બીજરૂપ વાદળ સમજવું તે વાદળરૂપ ક્ષેત્રમાંથી વિદ્યુત તથા ગર્જના ઉત્પન્ન કરી વરસાદ વરસાવવા કરખીરૂપ ઇંદ્ર હાથ વડે મસાગત કરે છે. આમ, ઘનરૂપી ખેતી કરનાર ઇંદ્ર છે. જેથી વરસાદ વરસાવનાર ઇંદ્ર તેનો કર્તા કહેવાય નહિ.

करन करामत आभ्रकी, तबत्ये रही अबाज,

एही नवमो अचरत मम, जीने सजा एही साज. ॥८३॥

ઉપરની આકાશમાં થતી વાદળની સઘળી કરામત જાણ સિવાય રહેલી છે. જેણે આ બધું સાજ સર્જેલું છે. તે સર્જનહારની શક્તિ અદબદ રહી ગઈ અને લોકોએ ઇંદ્રને હાથે વરસાદ થાય એમ કહી દીધું. એ વાતનો પ્રકાશ કરનાર આ નવમો અચરત છે.

नव अचरत नरणाईये, एक एकत्ये अकलीत,

सुरत छ्वे जो छेकमे, तो चक्रीत होय चलीत. ॥८४॥

આ જે નવ અચરત કહ્યા તે એક એકથી અધિક હોઈ કળી ન શકાય તેવા છે. વળી તે તે અચરતની છેવટે જો સુરતા પહોંચે તો ચકિત હોઈ આગળ ખોજ કરવાને પ્રેરાય એમ છે.

અચરત-૧૦મો (પ્રશ્ન ૧૦મો)

अबके कहु खट चतुरमो, अचरत अवीरल वांण्य,
जड तन ओरु नीज जीवनको, जीनमे उभे अजाण. ॥८५॥

પંચ ભૂતાદિ જડ શરીર અને તેની અંદર રહેલો નિજ આત્મા એ બંને પરસ્પર એક બીજાથી જાણ સિવાયનાં રહેલાં છે. એ બાબતનો અવિરલ વાણીથી આ દશમા અચરતમાં ખુલાસો કરું છું.

सोही अजाण्य जनावहु, सुनो सकल ब्रह्म वेत,
अद्वैत कहेण्यकी कही रहे, क्रतासेती होय हेत. ॥८६॥

હે સર્વ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ ! ઉપર કહેલા જડ શરીર અને અંદર રહેલા જીવની પરસ્પર જે અજાણતા રહેલી છે તે હું તમોને જણાવું છું, એથી તમો અકર્તા અદ્વૈત કહેણીઓ (વાતો) કહી રહ્યા છો તે અયોગ્ય છે એમ સમજશો અને કર્તા સંબંધી હેત ઉત્પન્ન થશે.

पण साची जो उर धरो, आपु रखी दुराय,
दंभी बोलन जो तजो, करता छेक सराय. ॥८७॥

હે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ ! મારાં કહેલાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ રાખી આપા રૂપ અભિમાનને દૂર કરી સત્યને ધારણ કરો અને દંભ ભરેલા તર્કવાદને છોડી દો તો જ સર્વ લોકની છેવટે આવેલા સકર્તાને ઓળખી શકશો અને ત્યારે જ સમજશો કે કર્તા સિવાય અણુમાત્ર પણ બનેલું નથી.

सो करता करुणा मये, तीनके हो तुम अंश,
अद्वैत जो उरमे धरो, नीज पतिसु नर वंस. ॥८८॥

જેને કરુણામય કર્તા કહું છું તેના જ હે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ ! તમો વંશ જ છો. પણ આમ નહિ માનતા માત્ર 'હું અદ્વૈત છું' એમ માનશો તો નિજપતિના વંશ સિવાયના છો એમ કહેવું પડશે.

वंश नहि कहो तो सुणो, तुमहो तुनकी वंश.
बीनही वंश तो वेसकी, केसे धरो आकंश. ॥८९॥

વળી પતિવંશ સિવાયના અમો સ્વતંત્ર એક બ્રહ્મરૂપ છીએ એમ કહેતા હોય તો તમે જ કહો કે તમે કોની વંશના છો ? તથા વંશ સિવાય બ્રહ્મવેત્તાનો સ્વાંગ કોના માટે સજ્યો ? અને તેમ કરવાનું શું કારણ ઉત્પન્ન થયું ? તથા આકંશ એટલે તમારા દિલમાં કંઈ આકાંક્ષા પૂરી પાડવા જગતથી ઇતરાજી ધારણ કરી છે ?

करता करेसो ना बने, ओरु नहि तिनकी जाण्य,
करणी करन कछु ना परे, तबत्ये बको बकांण्य. ॥९०॥

હે બ્રહ્મવેત્તાઓ ! તમોને કર્તા કેવલની જાણ હોત તો કર્તાએ જગત બનાવ્યું નથી એમ કહેત નહીં. વળી મારા ધારવા પ્રમાણે જગતમાત્ર નિધણીયું છે એમ કહેવામાં તમોને એક ફાયદો છે. તે એ કે કોઈ જાતની રહેણીકરણી ન પાળવાને હરકત નડે નહીં. એથી જ સ્વતંત્ર નહિ પણ સ્વચ્છંદપણે માત્ર ખોટો બકવાસ બક્યા કરો છો.

जब देखो निज न्यायकु, कही सुनवायेहु सोय,
अबके अचरत अनुभवे, एक लगे हे दोय. ॥९१॥

મેં તમોને જે હકીકત સંભળાવી તે તમારા નિજ ન્યાયથી ખોજ કરીને જુઓ કે આ ચાલુ અચરતમાં એક અદ્વૈત બ્રહ્મ સાબિત થાય છે ? કે જગત અને કર્તા કેવલ એ બંને સાબિત થાય છે ?

અચરત-૧૧મો (પ્રશ્ન ૧૧મો)

जीव अंश करतारके; घट घट परत्वे भिन्न,
पण करता चिने नहि, उत ईत रहो आधीन. ॥९२॥

જેને જીવ કહેવામાં આવે છે તેજ કર્તા કેવલનો અંશ હોઈ ઘટે ઘટ પરત્વે ભિન્ન ભિન્ન રહેલા છે, પણ તે અંશ કર્તાને નહિ જાણવાને લીધે જ્યાં ત્યાં ગોખી મારેલા કાલ્પનિક સિદ્ધાન્તને આધીન થઈ વળગી પડેલા છે.

को घरसे आये हंम, पुनी जे घरही जांन,
अब कहो तनमे मम, यो गत्य सकल अयान. ॥९३॥

ઉપર કહેલા કારણને લીધે જગત ભરના સર્વ જીવો, (અંશો) અજાણ્યા હોઈ 'હું ક્યાંથી આવ્યો અને ક્યાં જઈશ અને આ શરીરમાં હું કોણ છું અને ક્યાં છું' એ ગતિ જાણવામાં અજાણ્યા રહેલા છે.

करता क्यौं जाणी शके, पण न लहे नीज आप,
आप लहे बीनु ओरनके, वृथा करे विलाप. ॥९४॥

બ્રહ્મજ્ઞાનીઓની આદ્ય લઈ જગતભરના સર્વ અંશો પોતે પોતાના નીજ સ્વરૂપને જાણી શકેલા નથી તો પછી કર્તા કૈવલને કેવી રીતે જાણી શકે ? વળી પોત પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યા સિવાય ભળતા જ માની બેઠેલા ઈશ્વરો પાસે વિલાપ એટલે દિનતાપૂર્વક જે માગણીઓ કરે છે તે વૃથા છે.

आपनपु जाणे नहि, तो पर केही अयांन,
जो जो जपे सो रूपकु, रुपेश्वर नहीं जांन. ॥९५॥

જ્યાં સુધી આપનપુરૂપ અંશોને જાણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે અંશના કર્તા કૈવલને જાણવામાં આવશે નહિ, તથા તે જાણ મેળવ્યા સિવાય જે તે રૂપનો જાપ જપશો ખરા પણ તે રૂપનો રૂપેશ્વર કોણ છે તે જાણી શકશો નહિ.

जो जो जपे सो कुनहे, इष्टदेव जेही जीन.
नाम रूप तीनकी लहे, नामी परेनां चिंन. ॥९६॥

જે જે જાપ જપે છે તે તે જાપને જપનારો કોણ છે અને તેને તેઓ ઓળખ્યા સિવાય જેના જે ઈષ્ટદેવ માની લીધેલા છે તેમના તે ઈષ્ટદેવને તેઓ નામ માત્રથી જ ઓળખે છે, પણ તે નામને ધારણ કરનાર નામીને ચીન્યા એટલે જાણ્યા નહિ.

नाम रूप तीनकी पण, गति न जानत कोय,
रोम रोम घट अंदर, होणी होयसो होय. ॥९७॥

જગતના જનોએ નામ રૂપવાળા જે પરમેશ્વરો માનેલા છે તે પરમેશ્વરો પોતપોતાને જાણી શક્યા હોય એમ લાગતું નથી; તો પછી જગતં માત્રમાં ખામીઓ હોય તો તે બનવા જેવું છે જ. કારણ કે રોમ રોમ અને ઘટ ઘટની અંદર જે હાનિ થવાની છે તે હાનિ જગતના એક જીવથી લઈ માનેલા પરમેશ્વરો સુધી સર્વને થતી જ જાય છે.

ओरु आरबलकी नवलहे, तंन त्यांगनके अंत,
जब तब जाये अचानक, ब्रह्मा कीट प्रजंत. ॥९८॥

વળી પોતાના આયુષ્ય વિષે આ શરીરને ત્યાગવાનો અંત દિવસ જાણી શકેલા નથી. પણ કીટ-પતંગથી લઈ બ્રહ્માદિક સુધી સર્વ જીવન પરિવર્તનનો પ્રકાશ કર્યા સિવાય જ્યારે ત્યારે અદબદ અચાનક ચાલ્યા ગયા છે.

वैद धनवंतरि मर गये, जौंथा रग रग जाण,
आप जीवनकी नव लही, तनके ओही अजाण. ॥९९॥

દૃષ્ટાંત તરીકે રગ રગને જાણનાર દેવોના વૈદ્ય ધન્વંતરિ પણ પોતાના જીવનને જાણી શક્યા નથી. તે પણ પોતાના શરીરનો અંત ક્યારે અને કેવી રીતે આવશે તેનાથી અજાણ

રહેલા હતા, જેથી ઠામ ઠેકાણા સિવાય માર્ગમાં જ અચાનક મૃત્યુ પામ્યા હતા.

जोत सरोदे जो लहे, साची जुठ समोय,
महाद पुरुष कहेली कहे, जीब न जानत कोय. ॥१००॥

બીજું ભવિષ્યવાદી પુસ્તક જે સ્વરોદય અને જ્યોતિષના નામથી ઓળખાય છે તે મહદ્ પુરુષોની કહેલી સાચી વા જુઠી વાતો છે તે પણ જીવ બુદ્ધિના અજ્ઞાનીજનો તેમાંનું કંઈ પણ જાણી શકે તેમ નથી.

सुरनर मुनिजन पंडिता, नरपत आद्य जहांन,
गया पीछे नव बाहावडे, ए कोई घोर भयांन ॥१०१॥

દેવતાઓ, મુનિજનો, પંડિતો અને નૃપતિઓની આદ્ય લઈને જગતભરના સર્વ લોકો આ દેહરૂપ શરીરને છોડ્યા પછી બાહા વડે એટલે પાછા ફરીને કોઈ આવ્યા નથી. તેમ જ ત્યાર પછી તેમનું શું થયું તે વિષેની સત્ય હકીકત અત્યાર સુધી કોઈ કહી શકેલું નથી. આ વિષય ભયાનક હોઈ ઘોર અંધકારમય છે.

जे जीनकी करणी जम, तेही तीनका फल पाय;
तीतकी ईत कोउ नव लहे, मोहोघम महाद सदाय. ॥१०२॥

જે જેની જેવી કરણી હશે. તેને તેવા જ ફળ મળશે એ વાત ખરી છે, પણ અનુમાનથી કહેવાય છે કારણ કે મૃત્યુલોકમાં કરેલાં સુકૃતનું ફળ ભોગવવા સ્વર્ગે ગયો હોય પણ સ્વર્ગ અને મૃત્યુલોક વચ્ચે વાત કરવાનું કોઈ સાધન નથી તથા ત્યાં શું બને છે તેમાંનું કંઈ પણ અહીં કોઈ જાણી શકતું નથી. આ એક મહાન મુદ્દો સદાને માટે મોહોગમ (ઉકલ્યા વગરનો) રહેલો છે. છતાં બીજી બાજુ જગત સ્વર્ગફળની આશા પાછળ અનેક પ્રકારના કર્મ કરે છે. વિચારપૂર્વક જોતાં આ વાત શોચનીય છે.

ब्रह्म सुदन कैलासही, वैकुंठ ओरु गौ लोक,
अवध परे तेही बीनसही, सोनहि अमर अलोक. ॥१०३॥

વળી સ્વર્ગનાં સુખ ભોગવવાનાં મુખ્ય સ્થળો બ્રહ્મપુરી, કૈલાસ, વૈકુંઠ અને ગૌલોક એ પણ અવધિ આવતાં નાશ પામવાવાળાં છે. એમાંનું કોઈ અમર રહી શકતું નથી.

यांहां लयौ सहु मृतलोकहै, आभवकी कुण मात,
आंहां वांहां सबएक सरीखा, तो अदकी कुन बात. ॥१०४॥

ઉપર કહેલા સર્વલોક સુધી મૃત્યુલોક છે. તો જગતના લોકો જન્મે અને મરે એમાં શું નવાઈ જેવું લેખાય ? આ ઉપરથી એમ જ સમજાય છે કે મૃત્યુ લોક અને સ્વર્ગલોક જન્મમરણવાળા હોઈ એમ સરખા છે. તો પછી સ્વર્ગની મોટી મોટી વાતો કરવા છતાં

તેમાં વિશેષપણું શું છે ?

जबत्ये आहां के तांहां मरो, मुवा पीछे क्यांहां जाय,

तेही जावनकी अदबद, कहो कीनसे सुनी पाय. ॥१०५॥

જગતના લોકો મૃત્યુલોકમાં મરણ પામે વા સ્વર્ગલોકમાં મરણ પામે, ગમે ત્યાં મરે પણ મરણ બાદ ક્યાં જાય છે એ માર્ગ નિશ્ચયપૂર્વક કોઈએ શોધેલો નથી; તો પછી આ અદબદ રહેલો માર્ગ કોનાથી પ્રાપ્ત કરશો ?

जो कहेसो त्रिये लोक ल्यौ, जांहां लग मरत कहाय,

सोही आगे हम कही गये, भरमीक भेद बताय. ॥१०६॥

જો કદાચ તમે કહેશો તો ત્રણ લોક સુધીની જ વાત કરી શકશો. પણ મેં પ્રથમથી જ કહેલું છે કે ત્યાં સુધી તો મૃત્યુલોક છે જ. જેથી એ વિષે જગતને ભ્રમ થયેલો છે, પણ તેમાંનું કંઈ પણ સત્ય નથી.

जो ब्रह्मास्मी कहे, बेद अंतके ज्ञान;

तेही न लहे अंत कालको, को हंम कीतसे जान. ॥१०७॥

વેદના અંતરૂપ વેદાન્ત જ્ઞાનને જાણી 'બ્રહ્માસ્મિ' કહેનારા બ્રહ્મવેત્તાઓને પણ એ ખબર નથી કે, 'હું કોણ છું અને આ શરીરના અંતકાળે ક્યાં જવાનો છું.' આવા મહાન જ્ઞાનીઓને પણ આ બાબતની ખબર નથી.

जाणो तो व्यापक वीत, जीवन मुक्त को मांन;

पण जीनके बीत व्यापक, तीनके एही अजान. ॥१०८॥

જીવન મુક્તના માનનો બોજો લઈ ફરનારા માત્ર વ્યાપક વિતને જ જાણે છે, પણ જેનાથી એ વિત્ત વ્યાપક છે તે કર્તા ધણીથી તેઓ અજાણ્યા રહેલા છે.

रहेणी करणीसे कहे, उभये करके ईस;

पण अंतर अज्ञानही, जीवको वसवा वीस. ॥१०९॥

અંતરનું અજ્ઞાન ટળ્યું નથી છતાં જગતભરના જીવોને વિશ્વાસ બેસાડવા માટે તેઓએ રહેણીકરણી પાળીને કંઈક ઐશ્વર્યતા મેળવેલી છે એમ માનવાને હરકત નથી. પણ ઐશ્વર્યતાવાળાઓને ઈશ્વર કહેવાય નહિ.

करणी करेसो दासहे, जावन हरी हजुर,

तो करणीसे क्यौं कोहो, ईश्वर भव भुर. ॥११०॥

વળી હરીની હજુરમાં જવા માટે જેટલા પ્રકારની કરણી કરવામાં આવે છે તે કરણી

કરનાર હરિના દાસ તરીકે ઓળખાય છે. તો પછી કરણી કરનાર તે અજ્ઞાનીઓને તેઓ ભવરૂપ જગતના ઈશ્વરો છે એમ શા માટે કહો છો ?

उत्तम मध्यम करणीकी, ईसकु नहीं जरुर;
ए तो अंस वीसेसही, रहेवन क्रता हजुर. ॥१११॥

તમો જેને ઈશ્વર કહો છો તે વિશેષ અંશ હોઈ કર્તાના હુકમી દાસ છે. તેમને ઉત્તમ મધ્યમ કરણીની જરૂર રહેતી નથી.

साम्रतकु करणी कैसी, जेही जुग तारणहार,
बीन करणी जहां तहां भये, हरीके दश अवतार. ॥११२॥

જે જગતના તારણહાર સમર્થ મહાપુરુષો છે તેમને કરણી કરવી પડતી નથી. કારણ કે દશ અવતારો ગમે તેવી સ્થિતિમાં અને ગમે તે યોનિમાં કરણી કર્યા સિવાય પણ જન્મેલા છે. તથાપિ તેઓ પોતાની નિજ જાણને ચૂકેલા હોય એમ જણાયું નથી.

साम्रथ द्वे परकारके, सुनो तायके मरम,
एक करम करके हवे, एक सदा न्हे करम. ॥११३॥

મહા સમર્થ પુરુષો બે પ્રકારના છે. એક કરણી કરીને થાય છે. ત્યારે બીજા ન્હેં કર્મરૂપ (કર્મ કર્યા સિવાય થયેલા) હોય; છે. તે વિશેનો મર્મ કહું છું તે સાંભળો.

करमे हवे सो दास हे, जीव सामान्य समोय,
न्हे करमी नीज अंशहे. विशेष विरला कोय. ॥११४॥

સામાન્ય જીવોના સમૂહમાંથી જેઓ કર્મ કરીને મોટા પુરુષો થયા છે તેઓ હરિના દાસ તરીકે ઓળખાય છે અને ન્હેં કર્મરૂપ કર્મ કર્યા સિવાયના જે મહાપુરુષો છે તે વિશેષ કોટિના કોઈ જ વિરલા અંશ હોય છે.

तीनकु करणी हुकमकी, पठवावनकि सोय,
करे सोही बकसीसकी, बोहोरु करत नहि कोय. ॥११५॥

ન્હેં કર્મરૂપ જે વિશેષ અંશો છે તે, તેમને મોકલનાર નિજપતિ જે હુકમ કરે તે હુકમ પ્રમાણે જગતમાં આવીને તેનો અમલ કરે એ જ તેમની કરણી છે વળી તેમને ઐશ્વર્ય રૂપ સમૃદ્ધિ જેટલી બક્ષિસ કરી હોય તેટલું જ કામ તે કરી શકે, સિવાય કરી શકે નહિ.

जो बकसा अदकी करे, निज पति परम रीसाय,
अल्प मोज गुने गारमे, खुदकु क्यौं बीसराय. ॥११६॥

આ જગતમાં આવનાર અવતારાદિક વિશેષ અંશોને જેટલી બક્ષિસ કરેલી હોય તેનાથી તેઓ વધારે પડતું કરવા જાય તો નિજ પરમપતિ તેમના પરત્વે નારાજ થાય છે. જ્યારે ખુદ નિજપતિના આપેલા હુકમને વીસરી જઈ અલ્પ મોજને ખાતર પણ કંઈક વધારે પડતું કરવામાં આવે ત્યારે હુકમનો ભંગ થવાને લીધે તેઓ ગુનેગાર થાય છે.

तबत्ये अवतारादीक, निज पति दास सहाच,

करता सहे ना अकरत, देवे तुरत तमाच. ॥११७॥

આમ અવતારાદિક પુરુષો નિજપતિના સાચા દાસ છે. તથાપિ કર્તા અકૃતને સહન કરી શકતા ન હોવાને લીધે તેમનો ગુનો નિવાજ નહિ કરતાં તરત જ સમાચો લગાવી દે છે.

रामनकु रावण दुःखे, कृष्ण पारधी बाण,

कांइक करी अदकाईके, देखो एही निरवाण. ॥११८॥

દાખલા તરીકે શ્રી રામચંદ્રજીએ રાવણ તરફનું દુઃખ દૂર થશે એમ જાણી વાલીને વિના અપરાધે માર્યો એ જ કારણે કૃષ્ણાઅવતારમાં તે પારધીના બાણે મરાયા હતા. કર્તા તરફથી મળેલી બક્ષિસ ઉપરાંત જે કંઈ વધારાનો ગુનો કરેલો તેટલા જ માટે તેમના બીજા અવતારમાં પારધીના હાથે મરાયા એ કલંક શ્રી કૃષ્ણને ચોટેલું છે. આ ઉપરથી અદ્‌લઈન્સાફ કરનાર સકર્તાનો સત્ય ન્યાય તરી આવે છે તે જુઓ.

दासनकु करणी भली, पावन निज करतार,

जेतने भर ब्रह्म ज्ञानिया, वाचक वीनु भरथार. ॥११९॥

હરિના દાસ ભગવતી જનને નિજપતિ પદ પ્રાપ્ત કરવા જે કરણી કરવામાં આવે છે તે ઘણી ઉત્તમ છે અને તેનાથી પ્રભુપદ મળે છે, પણ જેટલા વાચાળ બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ છે તે જિંદગીભર ધણી સિવાયના રહેશે.

यांहां लौं सहु अज्ञानही, नीज पति ओरु आपनोय,

विशेषकु वरजीत धरी, ओर सकल सव कोय. ॥१२०॥

અવતારાદિ વિશેષ અંશો સિવાયના બ્રહ્મજ્ઞાનીઓથી લઈને જગતભરના સર્વ લોકો નિજપતિ અને આપનપુ એટલે પોતાનું સ્વરૂપ નહિ જાણવાને લીધે અજ્ઞાની રહેલા છે.

जे अज्ञानी आपनपु, निजकु लखे न लोय,

तो क्यौं लहे उत ईतनको, भवके भरम समोय. ॥१२१॥

જે ભગવતી જન પોતાના સ્વરૂપથી અજ્ઞાની રહ્યો છે. તે નિજકર્તાનો લક્ષ કદી પણ

જાણી શકશે નહિ, તો પછી આ બાજુ અને તે બાજુની હકીકતને તે કેમ કરીને જાણી શકે ! અને ન જાણી શકે તો તે ભગવતીજનો અને ભવભરના અજ્ઞાનીજનો બંને સરખા જ છે.

जेही जेही भरम कीया एही, जीनुं जग जीव अजाण,
एही अचरत खट पंचमो, कोउकु नहीं पहेचांण. ॥१२२॥

નિજ કેવલ કર્તાથી જગતભરમાં જે જે જીવો અજાણ્યા રહ્યા છે તે તે જીવો ઉપર કહેલા ઈશ્વરોમાં ભ્રમવશ થયેલા હોવાથી તેમને જ માને છે. એથી જ તેઓને ઉપર કહેલી સત્ય હકીકતની ખબર નથી. આ અગિયારમો અચરત છે.

અચરત-૧૨મો. (પ્રશ્ન-૧૨મો)

अबके द्वादसमो कहु, अचरत अदभुत अंग,
आद्य अंत मध्यकी मही, खडतल खडो अडंग. ॥१२३॥

આદ્ય અંત અને મધ્યમાં ખડતલ ખડો જરા પણ ડગે નહિ એવો અડગ તથા અદ્‌ભુત અંગવાળો આ બારમો અચરત શરૂ થાય છે.

जमी आसमान अधर सदा, पंच तत्त्वके पेड,
शेष सहित दादुरकच्छ, आद्ये अधर रहेड. ॥१२४॥

કર્તા કેવલનો સંકલ્પ પહોંચે ત્યાં સુધી સદાને માટે પૃથ્વી અને આકાશ અધ્ધર રહેલાં હોઈ તેના મૂળ રૂપે પાંચ તત્ત્વો જામેલાં છે. વળી શેષજી દાદુર (મેંડક દેવ) અને કાચબ વગેરે પણ સદર વૈરાટરૂપ પુરુષને આકર્ષી રાખવા અધ્ધર રહેલાં છે.

बीन टेके कीत धारणे, एही सब नाटक घोर,
जुगन जुगन कही कालके, ठरी रहे एक ठोर. ॥१२५॥

આ ઉપર કહેલું વૈરાટરૂપ નાટક કોઈના ટેકા કે ધારણા સિવાય ઘનઘોર દશામાં યુગોના યુગો અને કાળના કાળ વહી ગયા છતાં એક જ જગ્યાએ સ્થિર રહેલું છે.

शक्ति आकर्षणसे, कोई कहे रहे जमाय,
कुन तत्त्वकी ते हुसे, दो मोई भेद बताय. ॥१२६॥

કોઈ કહેશે કે આ બ્રહ્માંડ આકર્ષણ શક્તિને લીધે જામી રહેલું છે તો હું પૂછું છું કે ક્યા તત્ત્વની એ શક્તિ હશે અને એને શાથી ઓળખી શકાય તે ભેદ બતાવી આપો.

करनहार तीनके कहो, रकम कहांसे लाय,
ए स्थल आसे अटपटो, कोहु मरम नहि पाय. ॥१२७॥

વળી કહો કે આ બ્રહ્માંડ અને તેને આકર્ષી રાખનાર શક્તિ એ બંનેનો કરનાર કોણ

છે ? અને એ રકમો ક્યાંથી લાવી એની રચના કરેલી છે ? આ સ્થળનો આશય અટપટો હોઈ તેનો મર્મ કોઈ પામ્યું નથી.

ज्ञानी ध्यांनी धर सबे, वेदांती वीद वेत,
यांहां नहि लाग लगे कीनु, सबकी द्रष्ट थकेत. ॥१२८॥

વેદાન્તરૂપ વિત્તના વેત્તાઓ તેમ જ જ્ઞાની ધ્યાનીની આદ્ય લઈને જેટલા વિદ્વાનો હોય તે સર્વ પૈકી કોઈનો પણ આ મર્મનો ખુલાસો કરવામાં લાગ લાગી શકે તેમ નથી. કારણ કે આવા ગહન વિચારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં સર્વની દૃષ્ટિ થાકી ગઈ છે.

कहनहार हम ब्रह्म हे. तेही तांहां पामे हार,
उभये खट अचरत एही, लहेन बीन करतार. ॥१२९॥

જેઓ 'હું બ્રહ્મ છું' એમ કહેનાર છે તેઓ પણ ઉપર કહેલાનો ખુલાસો કરતાં હારી જાય છે. આમ, કર્તા સિવાય જેને કોઈ જાણી શકતું નથી એવો આ બારમો અચરત છે.

અચરત ૧૩મો (પ્રશ્ન ૧૩મો)

कहत सुणो दस त्रिये तणो. करम भरम अनुसार,
जेही अचरतमे आवत, अंधाधुंध अपार. ॥१३०॥

જગતભરના જીવોની એવી માન્યતા છે કે કર્મ અનુસાર જે કંઈ થવાનું હોય તેજ પ્રમાણે તે થાય છે. આવા ભ્રમ ભરેલા પારાવાર અંધકોનો (અજ્ઞાનીઓનો) પ્રકાશ કરવા આ તેરમો અચરત શરૂ થાય છે.

जीव करतहे करमकु, जेही पापके पुन,
जलम दुसरे ताहीको, जोग मेलावत कुन. ॥१३१॥

જગતના જે જીવો કર્મ વડે પાપપુણ્ય કરે છે તેમને બીજા જન્મે પાપ પુણ્યનો યોગ કોણ મેળવી આપે છે ?

करनहार नही जानत, करीया करम अचेत,
उभयेकु अनुभव नहि, कहो तिनको कुण देत. ॥१३२॥

કર્મ કરનાર જાણતો નથી કે પોતે કેટલાં અને કેવાં કર્મ કર્યાં છે, તેમ જ ક્રિયા વડે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કર્મ જડ છે. આમ, ક્રિયાનો કરનાર અને કર્મ એ બંનેને એક બીજાનો અનુભવ નથી; તો પછી તમે કહેશો કે કર્મનો બદલો આપનાર કોણ છે અને કેવી રીતે આપે છે ?

दुनियामे यौं कहतही, गति पुरान पराय;
बिधि लखतहे लेखही, जोग मेलावत माय. ॥१३३॥

દુનિયામાં આ વિશે કહેતી ચાલે છે કે પરાપૂર્વથી બ્રહ્મા (વીધી) લેખ લખે છે અને તે લેખનો યોગ વિધાત્રી નામની માતા (માયા) મેળવી આપે છે.

मायाभि तो जड़ कहे, ज्ञानी सकल सकोय;
जीव अचेत करम जड, जड जडसें क्या होय ॥१३४॥

દુનિયાના સર્વ જ્ઞાનિઓ કહે છે કે માયા જડ છે ત્યારે બીજી બાજુ કર્મ કરનાર જીવ અચેત છે અને તેનાં કરેલાં કર્મ પણ જડ છે. આ બંને જડે જડ વસ્તુ એક બીજાનો યોગ કેવી રીતે મેળવી શકે ? એ વિચારવા જેવું છે.

जो नां भुगते करमकु, ताही करे कोहु कुण;
उत्तम मध्यम चाहकी, वरती होय अलुण. ॥१३५॥

જો કરેલાં કર્મનું ફળ ભોગવવાનું ન હોય તો કોઈ કર્મ કરે નહીં. વળી ઉત્તમ મધ્યમ ફળની ઇચ્છાઓ વિષે અભાવ થઈ જાય, પણ તેમ બનતું નથી; પણ જેનાં જે કર્મ હોય તે તેને ભોગવવાં જ પડે છે.

पुनही सुनो वधेतायकी, केतकी लखे अनेक;
उदे अस्तल्यौ जीवकी, अंत न आवत छेक. ॥१३६॥

વિધાતાના વિષે ફરીથી કહું છું કે સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત થતા સુધીમાં જેનો અંત ન આવી શકે તેટલા જીવો જગતભરમાં જન્મ પામે છે. આમ, અનેક જીવોનું સારું નરસું ભવિષ્ય કેવી રીતે લખી શકે છે ?

लखण हारके शीरे कीने, लखीया लेख लखन;
तीनु आद्य सब जीवके, लखन हार कोई अन्य. ॥१३७॥

વળી બીજું પૂછું છું કે બ્રહ્માંડ ભરના જીવમાત્રના લેખ લખનાર જે વિધાતા છે તે વિધાતાના લેખ લખનાર કોણ હશે ! કે જેથી તેને જગ઼ત ભરના સર્વ લોકોના લેખ લખવા જવું પડે છે ? આમ, વિચારતાં વિધાતા સહિત સર્વ જીવોના લેખ લખનાર કોઈ બીજા જ છે.

आन्य कही तीनकी तांहां, आंहाकी कही सुनाय;
जीव करमके संजम, कारन कोहु न पाय. ॥१३८॥

બ્રહ્માંડ ભરના જીવમાત્રનું ભાવિ લખનાર જે હું બીજો કહું છું તેને અહીં કોણ કહી સંભળાવે તેમ છે ? એટલા જ માટે જીવને તેના કર્મનો યોગ કરાવનાર જે કારણ છે તે કોઈ

જાણી શકેલું નથી.

ओल गोल गत्य गरभीत, जावत जक्त पसाय;
आध्य अंतकी मध्यमे, उतपत्य थाय विलाय. ॥१३९॥

કર્મની ગર્ભિત ગતિ સ્પષ્ટ સમજાય નહિ તેવી હોવાને લીધે જગત ફસાઈ ગયું છે, એથી આદ્ય અંત અને મધ્યમાં વખતોવખત કર્મવશ થઈ જન્મ-મરણ ભોગવે છે. આમ, કર્મની ગતિની સમજ ન પડવાને લીધે જીવમાત્રના લેખ લખનાર વિધાતા છે એમ કલ્પી કાઢેલું છે.

हाल होय तीनकी लखे, फेरी उपजे तीनु तांहांय;
बीच अंधेरी सबनकु, कोउ कीनु सुझत नांहांय. ॥१४०॥

કદાચ જગતમાં હાલ જે જે જીવ છે તેમનાં સુખ-દુઃખ વિધાતા લખે છે અને તે તે જીવો મરણ પામ્યા પછી જ્યાં જ્યાં જન્મે ત્યાં ત્યાં જઈને લખે; પણ મરણ થયા પછી અને જન્મતા પહેલાંના વચલા વખતમાં જીવોનું શું થાય છે. એ વિષેનો ખુલાસો કરવાનું વિધાતા કેમ ભૂલી ગયા હશે !

जनमे तांहां आवी लगे, करम कर्या होय पीछ;
अंधेकु जड जायके, मले, कुनकी इच्छ. ॥१४१॥

જીવ બુદ્ધિના અજ્ઞાની જનોએ પાછલા જન્મે કરેલા કર્મ તેનો બીજો જન્મ થતાં આવી લાગે છે. વળી આ બાબતમાં કર્મ કરનાર અંધ છે અને કર્મ જડ છે. તો પછી આ બંનેનો પરસ્પર સંબંધ કોની ઈચ્છાથી પ્રાપ્ત થાય છે ? એ સમજવું મુશ્કેલ છે.

अंधे अंध अनाद्यके, जीव करम उभयेव;
एही अचरत खट सप्तमो, अनुगत्य वरत सबेव. ॥१४२॥

જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ કાળથી આંધળે આંધળો ચાલતો આવેલો છે. એથી જ સર્વ લોકો કર્મની ગતિના જ્ઞાન સિવાય આંધળે આંધળું વર્તન વર્તતા આવેલા છે, એ વાતનો ખુલાસો કરનાર આ તેરમો અચરત છે.

અચરત-૧૪મો (પ્રશ્ન-૧૪મો)

त्रीये दस अचरतकी कही, विगत सकल सुनाय;
अबके कहु दस चतुरमो, चीतवो त्यौ चीतवाय. ॥१४३॥

તેરમાં અચરતની સર્વ હકીકત તમોને સંભળાવી. હવે જેમ ચિંતવન કરી શકાય તેવો આ ચૌદમો અચરત કહું છું.

आभव केतके दीनहुते, रचे हुसे कीरतार;
बोहोरु रचही तेही कहां लग, जीनके वारन पार. ॥१४४॥

આ ભવરૂપ જગત કેટલા દિવસથી કર્તાએ રચ્યું હશે ! અને જે જગત રૂપ રચનાનો વારપાર નથી અને તે રચના ક્યાં સુધી રહેવાની હશે !

केतेक कलप विते हुसे, केतेकही ब्रह्माय;
अब केतेकही वितही, करी तव नीज करताय. ॥१४५॥

કર્તાના કરેલા જગતના કેટલા કલ્પ વહી ગયા ? બ્રહ્મા કેટલા ગયા ? અને હવે પછી કેટલા જશે ?

आद्य अंत एही दोहुनकी, विधि लहत नहि वेद,
ओरनकी गनती कसी, जीनके अलपवा उछेद. ॥१४६॥

ઉપર કહેલા બંનેના આદ્ય અને અંતને વિધિ (બ્રહ્મા) તેમ જ વેદ પણ જાણતા નથી. તો તે સિવાયના બીજા અલ્પ ઉપદેશ કરનારાની ગણતરી જ શું હોઈ શકે ?

अव्याकृत जीनु अवीनवे, पुरुष न पावही पार,
नेती नेती सबकी जहां, बीनुं जंतर रचनार. ॥१४७॥

અવ્યાકૃત એટલે સ્પષ્ટ કહી ન શકાય તેવાં અવનવાં એટલે નવી નવી જાતના વિચિત્ર અદ્‌ભુત કર્મનો પાર કોઈ પણ પુરુષ પામી શક્યો નથી. આ સમજવામાં જગતરૂપ જંતર (યંત્ર)ના રચનાર સિવાય સર્વ લોકોને નેતિ પોકાર્યા સિવાય ચાલશે નહિ.

कोहु न था जीनकी कने, मंडा जद मंडाण;
एही अचरत खट अष्टमो, तवत्ये सकल अजाण. ॥१४८॥

જગતરૂપ મંડાણ માંડતી વખતે તેમની પાસે કોઈ હતું નહિ. એથી આ ચૌદમો અચરત જણાવે છે કે સર્વલોક તેનાથી અજાણ્યા રહેલા છે.

अचरत एही अपारको, सुन्य समोवड सोय;
लगे नहीं दृष्टांतही, या विनते कीनु कोय. ॥१४९॥

આ અચરત એટલો તો વિશાળ ગતિનો છે કે તેને સમજાવવા દૃષ્ટાંત પણ મળતાં નથી. એથી જ શૂન્ય સમોવડ એટલે શૂન્યના જેવી વિસ્તૃત શક્તિવાળો છે.

 અચરત ૧૫મો (પ્રશ્ન ૧૫મો)

जेही अचरत दस पंचमो, नीजमे रहत अचंत;
तीनकु जो जाणी शके, कोईकज बिरला संत. ॥१५०॥

મનુષ્યોના નિજ શરીરોમાં નિશ્ચિતરૂપે જે કંઈ રહેલું છે. તેને કોઈક વીરલા સંત જનો જ જાણી શકે છે.

तेही संत करतारके, संघी सदा हमेस;
बुझ लखी होय पतिनसे, तेही जांने जीनुं देस. ॥१५१॥

આ સંસારમાં ફરતા રખડતા કે રઝળતા હોય તે અને 'હું સંત છું' એવો દાવો કરતા હોય તેવા સંતોને મેં આ ગ્રંથમાં સંત કહ્યા નથી, પણ જેઓ હર હંમેશ સદાને માટે કર્તા કેવલના સંઘમાં રહેતા હોય અને જેની સુજાણ જાણ પતિમાં લાગી હોય તેવાને જ મેં સંત કહેલા છે. કારણ કે તેમને જ પતિની જાણ હોય છે અને તેજ ખુદ ધણીની બક્ષેલી બુદ્ધિ વડે ખુદ ધણી સંબંધી, તે દેશનો પ્રકાશ કરે છે.

आ तन मांही चतुर रहे, मन बुध चित्त अहंकार;
क्रीया हुत्ये जानत सबे, जीनका कुन देदार. ॥१५२॥

મનુષ્ય માત્રનાં સઘળાં શરીરોમાં મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત આ ચતુર અંતઃકરણો રહેલાં છે. તેમાંથી ક્રિયા થયા બાદ સમજાય છે. તે પહેલાં મુદ્દારૂપ કંઈ દેખાતું નથી; તો પછી તે તે અંતઃકરણનું સ્વરૂપ કેવું હશે !

मनकी करीया संकल्प, बुद्धि घडत जेही घाट;
परले करत अहंकारही. असुझ अंधवत नाट. ॥१५३॥

મનની ક્રિયા સંકલ્પ, બુદ્ધિની ક્રિયા ઘાટ ઘડવો તે, અને અહંકારની ક્રિયા પ્રલયની માફક નાશ કરવો તે છે. આ અહંકારની ક્રિયારૂપ નાટ્ય રચના ઘોર અંધારી રાત્રિના જેવી સૂઝ કે સમજ ન પડે એવી છે.

शान्ती करे सकल चित्त, वितको रहे विभास;
अंधकार अहंकारको, समरस होय समास. ॥१५४॥

ચિત્ત અંતઃકરણ બીજાં ત્રણે અંતઃકરણોને શાન્તિ કરે છે એટલે કે પોતાના વિશેષ ભાસ વડે કરીને અહંકારના અંધકારને પોતામાં સમરસ કરીને તેનો સમાવેશ કરે છે. આ ત્રણે અંતઃકરણથી ચિત્ત અધીક બળવાળું હોઈ આખા શરીરનાં તત્ત્વોને ચલાયમાન કરી રહ્યું છે અને અંતઃકરણોમાં પણ તેનો જ ભાસ આવેલો હોઈ જે તે અંતઃકરણ તેની સત્તા પામીને જ ક્રિયા કરે છે.

संकल्प ते जागृत सफुरे, सुपने घाट घडंत;
परले करे ससोपती, दरसत नहीं कछु तंत. ॥१५५॥

સંકલ્પથી જાગૃત અવસ્થા સ્ફુરે છે અને સ્વપ્નાવસ્થાથી ઘાટ ઘડાય છે. તથા આ બંને

અવસ્થાઓનો સુષુપ્તિ અવસ્થા એવો તો નાશ કરે છે કે રજ માત્ર પણ દૃશ્યમાન થતું નથી.

तुरीया अवस्ता शांतसे, चीत नीरव्रत रहेत,
अंतसकरण क्रीया जीनुं, कहीत अवस्ता सेत. ॥१५६॥

તુરીયા અવસ્થાની અતિ શાન્તિને લીધે ચિત્ત નિવૃત્ત રહે છે. આ પ્રમાણે અંતઃકરણની તથા અવસ્થાની ક્રિયા કહી છે.

जाग्रतमे हुकमी मन, ईंद्रि आद्य नरेस,
एकल अमल अचराचर, जीनको परस परेस. ॥१५७॥

જાગૃત અવસ્થામાં દશે ઇંદ્રિયોની આદ્ય લઈને સર્વ ઉપર મન રાજારૂપે હોઈ અમલ ચલાવે છે. તેવી જ રીતે સ્થાવર જંગમનાં સઘળાં શરીરોમાં મનનો પ્રસારો હોઈ મન જ અમલ ચલાવે છે. સિવાય બીજાનો અમલ કે અધિકાર જાગૃત અવસ્થામાં ચાલતો નથી.

बुध चित्त ओरु अहंकारही, वरते थई दिवान,
परकरतीकी को गने, येसे नये सहान. ॥१५८॥

જાગૃત અવસ્થામાં જ્યારે મનનું રાજ્ય ચાલે છે ત્યારે બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર દિવાન જેવા થઈને વર્તે છે; એ પ્રકૃતિની ગણતરી રેખમાત્ર રહેતી નથી. આવી રીતે કૌતુક ઉત્પન્ન કરે એવું એનું રાજ્ય છે.

एही परकार चतुर दश, लोकमांही निरवाण,
जाग्रत जाग्रतमे जीनुं, फरत मनुकी आण. ॥१५९॥

આ પ્રમાણે ચૌદલોકમાં વસ્તા દેવ, દાનવ અને માનવ, દરેકે દરેકની જાગૃત અવસ્થામાં ચોક્કસ રીતે મનની જ આણ ફરે છે.

राजा राज करत मने, रहत दिवान समेत,
देव दनुज अवतार लयौं, विचरत मनके केहेत. ॥१६०॥

રાજા રાજ્ય કરે છે તે પણ મન વડે, તેમ જ રૈયત તથા દિવાન તે પણ મન વડે જ વર્તે છે તથા દેવ દાનવની આદ્ય લઈ રામ, કૃષ્ણ આદિ અવતારો થયા તે પણ મનના કહ્યા પ્રમાણે જ વિચરે છે.

जीव सहित जेतने तनु, अणुंनी आद्य ब्रह्मांड,
हलण चलण सब मन बड़े, जेतने भर भब मंड. ॥१६१॥

અણુ રેણુથી લઈને જીવ સહિત બ્રહ્માંડ ભરના હલન ચલન કરવાવાળા જેટલાં

શરીરો છે તે તમામ ભવરૂપ મંડાણ મંડાયું ત્યારથી તે આજદિન પર્યંત મન વડે જ વર્તે છે.

मन आगवा हे अंसके, मनहे कुनका अंश,
करीया काज करम लगे, सरवज्ञे सरवंश. ॥१६२॥

મન એ અંશનો આગવો એટલે અગ્રહી (આગેવાન) ભોમિયો છે. આમ જે મન વડે ચૌદ લોક ક્રિયા, કાજ અને કર્મ કરે છે. તે મન કોનો અંશ છે ? વળી ક્રિયા, કાજ અને કર્મ સુધી સર્વ મન વડે થતું હોઈ ત્યાં સુધી મન સર્વજ્ઞ છે.

चैतनसे चैतन थई, तंन नावनके कीर,
बुरी भलीकी लेत हे, आपने शीर तकशीर. ॥१६३॥

મન અંશની સત્તા પામી શરીરરૂપ નાવને ચલાવનાર હોઈ ભલાઈ તેમ જ બૂરાઈની તકસીર પોતાને શિર લેનાર છે.

सबके घट घट में रमें, आद्य थकी लहु अंत,
कोहु न परखत तायकु, कैसा उनका तंत. ॥१६४॥

આદ્યથી અંત સુધી સર્વ લોકના ઘટે ઘટમાં મન રમણ કરે છે. તે મન કયા તત્ત્વનું છે. તેને અદ્યાપિ સુધી કોઈ પારખી શકેલું નથી.

कुन तत्त्वके मन किये, कांहांसे उपजे सार,
तेहेकीत करो सकल जन, मनका कुन आकार. ॥१६५॥

હે સર્વજનો ! મનની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થયેલી છે અને તે કયા તત્ત્વનું બનેલું છે. તે તથા મનનો કેવો આકાર છે તે હકીકત એટલે ચોક્કસ કરીને જાહેર કરો.

श्री-पतसे नहीं मन भये, ब्रह्मासे न उमेस;
शो भी विचरत मन वडे, मनका सकल सभेस. ॥१६६॥

લક્ષ્મીના પતિ વિષ્ણુથી, બ્રહ્માથી તેમ જ ઉમેશ એટલે શિવથી પણ મન ઉત્પન્ન કરાયેલું નથી. કારણ કે તેઓ પણ મન વડે જ વિચરે છે. આ બધો વેશ મનનો જ છે.

तीनके मन कीनका हुसे, उतपत सक्त समेत,
जीनकी आद्य सकल ईत, मनके कीये सखेत. ॥१६७॥

શિવ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ તથા જગતભરમાં સર્વ લોકોના શરીરોને ક્ષેત્ર બનાવી તે ક્ષેત્રનો માલિક બની જે મન મહાલે છે, તે મન તથા તેની શક્તિની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થયેલી છે ?

तीनके मरम न पावत, रहत सदा जेही लाहार,

तो तुमही केसे लहो, निज पति सरजनहार. ॥१६८॥

શિવ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ જેવા મનનો મર્મ પામી શકતા નથી, પણ મનની લહેર સાથે તણાઈ જાય છે. તો પછી તે મન જેનાથી સર્જાયું છે તે નિજપતિ સર્જનહારને તમારા જેવા ઉપલક દૃષ્ટિથી જોનારા કેવી રીતે ઓળખી શકશો ?

मन अंतस तो करणही, चहीतन भुज हथिहार,

जेसे डंड कुलालीके, सांनसी हाथ लुहार. ॥१६९॥

જેમ કુંભાર ડંડ પકડી જુદા જુદા પ્રકારના ઘાટ ઉતારી શકે છે તથા લુહાર સાંણસી વડે લોઢું પકડી ઘાટ ઘડે છે તેમ મન અંતઃકરણ ચૈતન્યના હાથનું હથિયાર હોઈ કર્મ કરવાનું સાધન છે.

तेही जानत हे तेहुनकी, लुहा काष्टकी होय,

त्यौं मनकी करता लहे, जीन कीया होय सोय. ॥१७०॥

કુંભાર ડંડની હકીકત અને લુહાર સાંણસીની હકીકત જાણે છે તેવી જ રીતે મન જેણે કરેલું છે તે કૈવલકર્તા જ મનની હકીકત જાણે છે.

मन मनकु नहि जानत, मेरा कवन शरीर,

एही अचरत नव षष्टमो, कोउकु नहीं तदबीर. ॥१७१॥

મન પોતે પોતાને સમજી શકતું નથી કે મારું (મનનું) શરીર કેવું છે. આ પંદરમા અચરતના તબદીર એટલે યુક્તિને સમજવી મુશ્કેલ છે.

અચરત-૧૬મો (પ્રશ્ન-૧૬મો)

खट दस अचरतकु अब, सुणवा रहो सचेत,

महा गंभीर गत्य उचरहु, क्रता अंश तुम हेत. ॥१७२॥

હે કર્તાના અંશો ! તમારા ઉપરના હેતની ખાતર આ સોળમાં અચરતને વિષે મહાન ગંભીર ગતિવાળી વાણીનો ઉચ્ચાર કરું છું તે શુદ્ધ જાગૃત થઈને સાંભળો.

गुण इन्द्रि अंतस बीनुं, पोते परम पराय,

आपन्ये अंश कारन जीनुं, पीछे दीये बनाय. ॥१७३॥

સર્વ શિર શ્રેષ્ઠ પરમ સકર્તા સત્‌કૈવલ પોતે પરંપરાથી ગુણ ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ સિવાયના છે. તથાપિ પાછળથી પોતાના અંશોના વસવાટ માટે તત્ત્વ સામગ્રીવાળું શરીર રચી આપ્યું છે.

अंश पुरुष प्रकृति पुनी, ब्रह्मा विश्नु महेश;
ओर सकल सब जीबही, मुनिजन सुर सुरेस. ॥१७४॥

પુરુષ, પ્રકૃતિ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ વગેરે વિશેષ કોટિના અંશો છે અને તેમના સિવાયના બીજા મુનિજન અને દેવી-દેવતાઓ વગેરે સર્વ જીવ કોટિના અંશો છે.

दीया सबन एतनेयकु, तनके साज सजन,
अधिक नुन्य विविधी विध, जीनका जेसा तन, ॥१७५॥

ઉપર કહેલા સામાન્ય અંશો અને વિશેષ અંશો એ બંનેને સકર્તા સત્કેવલે શરીરરૂપ તત્ત્વ સામગ્રીનું સાજ સજીને તેની અંદર વસાવ્યા છે. વળી તે શરીરો વિધવિધ પ્રકારનાં હોઈ અધિક ન્યુન એટલે નાની-મોટી વિભૂતિવાળા રચેલાં હોવાથી જે અંશનું જેટલી વિભૂતિવાળું શરીર છે તેટલી જ ઐશ્વર્યતા તે ભોગવી શકે છે, એટલા જ માટે ચૌદ લોકના અંશો વિભૂતિએ કરીને નાના મોટા દેખાય છે.

जेतने अंश विशेषही, तीने दीया तेही माप,
ओर सकल सब अंसकु, जेही चराचर व्याप. ॥१७६॥

જેટલા વિશેષ કોટિના અંશો છે તેમનાં શરીરો વિશેષ વિભૂતિના માપવાળા રચાયાં છે અને તેમના સિવાયના બીજા વ્યાપકરૂપે રહેલા ચરાચર સામાન્ય અંશોના શરીર સામાન્ય માપવાળાં સકર્તા સત્કેવલથી રચાયાં છે.

एही परकारन जीवनकु, दीये सकल तनु साज;
गुण इन्द्रि अंतःसक्रण, तत्त्व सहित महाराज. ॥१७७॥

આ પ્રમાણે સર્વ લોકોના અંશોને પરમ કૃપાળુ મહારાજે પંચભૂતાદિ ગુણ, ઈંદ્રિયો અને અંતઃકરણ યુક્ત સર્વ સાજવાળું શરીર આપીને તેમાં વસાવ્યા છે.

परके दीये प्रभाविक, ओरके मेहेल समान;
निज रचनारन संचकु, वसनारंन नहीं जान. ॥१७८॥

કેવલકર્તા તરફથી તત્ત્વ સામગ્રીથી રચાઈ તૈયાર થયેલું શરીર અંશને પરભાર્યું મળ્યું તેમાં અંશે વસવાટ કર્યો, જેથી જેમ બીજાથી તૈયાર થયેલા બીજાના મહેલમાં આવીને કોઈ રહે તો તે તે, મહેલ બનાવનારે તેમાં ગોઠવેલા સંચાઓને તે જાણી શકતો નથી તેવી જ રીતે કર્તા કેવલથી રચાયેલા આ શરીરમાં જે સંચાઓ ગોઠવાયેલા છે તે સંચની(કળની) તેમાં આવીને રહેનાર અંશને કંઈ ખબર નથી.

तब तन मनकी को लहे, निजके कीया विनाय;
सकल अंशकु पर तंनु, जीनके बसे बसाय. ॥१७९॥

આ શરીર આપણું પોતાનું બનાવેલું ન હોવાને લીધે આપણે આ તનમનને ઓળખતા નથી. કારણ કે જગતભરના સર્વ અંશોએ નિજકૈવલ કર્તાથી રચાયેલાં આ પારકાં શરીરોમાં તેમના વસાવવાથી જ આવી વસ્વાટ કર્યો છે.

इन्द्रि बीन इन्द्रि कीये, वीन गुणसे गुण सार;
बीन अंतस जीने मन कीये, कुनसे करी विचार. ॥१८०॥

સકર્તા સત્‌કૈવલે પોતાને ઇંદ્રિયો ન હોવા છતાં ઇંદ્રિયો બનાવી તથા પોતે ગુણ રહિત હોવા છતાં અંશોને માટે ગુણ બનાવ્યા; પોતાને અંતઃકરણ નથી છતાં મન બનાવેલું છે. આ બધો વિચાર કોની સાથે મળીને કર્યો હશે ?

विनु विचार जीनु संकल्पे, कीये सकल सब तंत;
अंशनकु आव्रण धरी, आपे रहये अतंत. ॥१८१॥

સકર્તાએ વિચાર કર્યા સિવાય સંકલ્પ વડે તત્ત્વોની સઘળી સામગ્રી રચેલી છે અને તે તત્ત્વોનું આવરણ અંશો ઉપર નાખેલું છે; છતાં પોતે અતંત એટલે તત્ત્વ રહિત રહેલા છે.

संकल्प तो मन ते हवे, सो तो मन नहि ताय;
तो संकल्प केसे बने, आवत नहि चित न्याय. ॥१८२॥

સંકલ્પ તો મન વડે થાય છે. તે મન સકર્તાને નથી; તો પછી સંકલ્પ કેવી રીતે કર્યો હશે ! આ વાત ચિત્તના ન્યાયમાં આવી શકતી નથી.

तीनके लक्ष लखावहु, ज्ञाता सुनो गनेह;
मन अंतस विनु संकल्प, जीनके देह विदेह. ॥१८३॥

હે જ્ઞાતાઓ ! મન અંતઃકરણ સિવાયનો જે સંકલ્પ છે તે સંકલ્પનું સ્વરૂપ વિદેહરૂપ છે. તે વિષેનો જાણવા જેવો જે લક્ષ છે તે લખાવું છું તે સાંભળો.

मन तो संकल्प विकल्प, उभ्ये सहित अनुराग;
संकल्प ते उदभव करे, विकल्पत्ये होय त्याग. ॥१८४॥

સંકલ્પ વિકલ્પ બંનેના અનુરાગવાળું મન હોઈ તે સંકલ્પથી ઉદ્‌ભવ (ઉત્પત્તિ) કરે છે અને વિકલ્પથી ત્યાગ કરે છે.

तबते मनके संकल्पे, करत न होय प्रकास;
सामृत बिन संकल्पनसे, पिछे करे विनास. ॥१८५॥

મનના સંકલ્પથી કૃતિનો પ્રકાશ થઈ શકતો નથી. જે સંકલ્પમાં સમર્થ પણું નથી તેવા સંકલ્પની પાછળ વિકલ્પ લાગેલો જ છે જેથી વિનાશ થાય છે.

निज पति के संकल्प जेही, विकल्प रहित अकेल;
ईच्छंता तुरतही बने, कल्पो कल्प सखेल. ॥१८६॥

નિજ સકર્તા પતિનો જે સંકલ્પ છે, તે સંકલ્પ, વિકલ્પ સિવાયનો હોઈ એક અદ્વૈત છે. જેથી તે સંકલ્પ સાથે જે ઇચ્છાઓ ધારણ કરે તે તમામ તરત બની જાય અને કલ્પ પર્યંત પણ ખુટે નહીં એવી સામગ્રીનું ક્ષેત્ર તૈયાર થાય છે.

नास्ति करे तो संकल्पे, कोई काले कलपंत;
बिकल्पसो केसे धरे, जीनका कीया होवंत. ॥१८७॥

કોઈ કાળે કલ્પના અંતે જ્યારે જગત માત્રનો નાશ કરવો હોય ત્યારે તે સંકલ્પ વડે નાશ કરે છે. આમ જે સંકલ્પ વડે ધારણા પ્રમાણે કરી શકે છે તે વિકલ્પ કોના ઉપર ધારણ કરે !

सुरपणुं संकल्प मही, विकल्प काहेर सोय;
अण सामृतको आदर, क्रत्ता करे नहि कोय. ॥१८८॥

શૌર્યતા સંકલ્પમાં રહેલી છે અને કાયરતા વિકલ્પમાં રહેલી છે. સકર્તા સત્‌કેવલ સમર્થ હોઈ શક્તિ સિવાયનો આદર કરી શકતા જ નથી.

निंद्रा काल सकल तनु, सम दम होय समाध्य;
जदपी लगे ससोपति, रहत न कछु उपाध्य. ॥१८९॥

મનુષ્ય માત્રનાં સર્વ શરીરો નિંદ્રાકાળને વખતે જ્યારે શમ દમ રૂપ સમાધિવત્ હોય ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થા લાગી જાય છે; તેવા પ્રસંગે કોઈ જાતની ઉપાધિ રહેતી નથી.

मन बुद्धी लीन ससोपती, आपना आप रहाय;
सो आपनासे कोउ कछु, तरण न हाले ताय. ॥१९०॥

જ્યારે મન અને બુદ્ધિ બંને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં લીન થઈ જાય છે ત્યારે આપનું આપ પોતે (અંશ) જ રહે છે, અને તે આપના આપથી કોઈ પણ પ્રકારે કંઈ પણ તરણું સરખું પણ હલાવી શકાતું નથી.

तो गुण इन्द्रि मन बिना; करता क्यौंहु कीयेह;

नवखट अचरत को जेही, पति पद अचरत एह. ॥१९१॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ્યારે અંશથી ગુણ, ઇંદ્રી અને મન સિવાય કંઈ પણ થઈ શકતું નથી. તો પછી ગુણ, ઇંદ્રિયો અને મન સિવાયના કર્તા કેવલે આ જગતની રચના કેવી રીતે કરી હશે ! આમ સકર્તા પતિની ગતિ વિષે આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવો આ સોળમો અચરત છે.

एही सोल अचरत नीज, माहागत धोर गंभीर;

सरस्वति सुर निगमादिक, कोहुन पावही तीर. ॥१९२॥

આ આપણને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવા અતિ ભયંકર ગંભીર અને મહદ્ ગતિ જણાવનાર સોળ અચરત પૂરા થાય છે. આ સોળે અચરતની ગતિનો પાર સરસ્વતિ, દેવતાઓ અને વેદ વગેરે પણ પામી શકે તેમ નથી.

અશ્ચર્યે અસ્મિ બ્રહ્મ અભાવ દેખાવન સકૃત સિદ્ધાન્ત

- કંદ-૫મો -

ज्ञानी मुनी सुर कवि, सामृत ईस अवतार,

तेहु न जानत तद्वत, येसे अपरमपार. ॥१॥

જ્ઞાનિઓ, મુનિજનો, દેવતાઓ, કવિઓ અને અવતારાદી સમર્થ ઇષ્ટ દેવો પણ ઉપર કહેલા અચરતની ગતિને જાણતા નથી; એવા તે અપરંપાર ગતિના છે.

सो नीज पार पये विनु, कहे हंम ब्रह्माकार;

तिनकी गनति कांहां लगे, उनमत किये उच्चार. ॥२॥

ઉપર કહેલા જ્ઞાની, મુનિ વગેરે નિજ પરમપદનો પાર પામ્યા સિવાય જ 'હું બ્રહ્મ છું' એમ કહે છે. આ પ્રમાણે ઉન્મત્ત (અહંકારી; ગર્વિષ્ટ, ઉદ્ધત) વચનો બોલનારની ગણતરી ત્યાં સુધી ક્યાં પહોંચી શકે તેમ છે.

उनमत कहोतो भले कहो, पण नहि क्रता सहोड;

अल्पज्ञे सुन्ननारमे, कुन लगावत खोड. ॥३॥

હે બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ ! ઉન્મત્ત એટલે ગર્વિષ્ટ વચનો બોલવાં હોય તો ભલે બોલો, પણ કર્તાની સાથે હોડ બાંધી શકશો નહિ, કારણ કે તમારાં વચનો અલ્પજ્ઞ જીવ સાંભળવાવાળા હોવાથી આ તમારું બોલવું ખોટું છે એવું કેમ કરીને કહી શકશે ?

जे जे अचरतकी अति, गतिलहे सोई संत;

नहितर अल्पज्ञे सबे, बाजो भले महंत. ॥४॥

મેં જે જે અચરતો કહ્યા તે તે અચરતની મહાન ગતિને જાણી શકે તે જ સંત છે અને તે ગતિ ન જાણી શકે તે તમામ કહેવડાવતા સંતજનો અલ્પજ્ઞ જીવ દશાના છે. હે અલ્પજ્ઞ જીવ દશાના મહંતો ! તમારે અંદર અંદર 'હું મોટો છું, મારું જ્ઞાન ઉત્તમ છે.' આમ, ગર્વિષ્ટ વચનો બોલી લડવું હોય તો ભલે લડો ! પણ એથી કંઈ તમારી અલ્પજ્ઞતા જવાની નથી.

गति लहे तो क्यौ लहे, जीनके अपरमपार;

अथाह थईने यौं कहे, अहो धन्य करतार ॥५॥

તમો સકર્તાની પારાવાર ગતિને કેમ કરીને અને કેવી રીતે જાણી શકો ! વળી જાણવાની ઉમેદ રાખો તો પણ મુશ્કેલ છે. આ પદ મહાન અથાહ છે, અને મારી (તમારી) ગતિની બહારનો વિષય છે, એમ જાણી નમ્રતા પૂર્વક કહો કે અહો ! સકર્તા ધણી, તમોને ધન્ય છે.

एही विधि हार हरि थकी, थईने करे आराध;

रखो सदा सरणांगत, कहे सो कहीये साध. ॥६॥

આ પ્રમાણે દિનતાપૂર્વક અનિન્યપણે થઈ (કાલાવાલા કરી) હાર પામીને સકર્તાનું સદાને માટે શરણ ગ્રહણ કરી જે ભગવતી જન આરાધના કરતો હોય તેને જ સાધક તરીકે વા સાધુ તરીકે જાણવો.

पण अचरत तोये नही, सबते रहे सनात;

जो अचरत ईतके लहे, तो कुन चहे तीत तात. ॥७॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ભગવતી જન રહેતો હોય તો પણ તે અચરત કહેવાય નહિ, કારણ કે સનાતન ધર્માવલંબી જનો પણ આ પ્રમાણે પોતાના પદમાં સ્થિર રહે છે. આમ, આ બાજુની વિભૂતિને અચરત જાણી જો તેમાં સ્થિર થઈ જાય તો પછી તીત આવેલાં સકર્તાને કોણ કેવી રીતે ચાહશે ! અર્થાત્ આ બાજુ રહેલા મનુષ્યોમાં ગમે તેવી દૈવી સંપત્તિ કે વિભૂતિ હોય અને તેના વડે તેનાં કૃત્ય અચરત પમાડે તેવા હોય તથાપિ તે અચરત નથી, કારણ કે સર્વથી તીત રહેલા સકર્તાને જાણે વા તેને મેળવવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તો જ તેને અચરત લેખી શકાય.

तात चहनकी तलबकु, अचरत दीये देखाय;

तीनकु जेही अविलोकही असमी ईस न थाय. ॥८॥

સકર્તા ધણીને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ચાહના રૂપ તાલાવેલી આ ગ્રંથના અચરતે

બતાવેલી છે. તેનું દષ્ટિપૂર્વક અવલોકન કરો તો 'અહં બ્રહ્માસ્મી' કહી સર્વ લોકોનો હું ઈશ્વર છું એમ કદી પણ બોલી શકશો નહીં.

ईस थयेकी आसक, पीछे रखे न रंच;
अखील थईने अस्तवे, शीर सरजनकी अंच. ॥९॥

આ પ્રમાણે અચરતનું અવલોકન કર્યા પછીથી ઈશ્વર થવાની આસક્તિ રંચમાત્ર રહી શકતી નથી. કારણ કે માથા ઉપર સર્જનહારની આંચ (દીપ્તીશેહ, પ્રકાશ) છે એમ માનીને તે અખિલ બ્રહ્માંડના પતિનો થઈ તેનું સ્વતન કરે છે.

सरल स्वभाविक संतही, समझी एम सहाय;
अहमपणुं ईश्वरतणुं, अचरत देख पलाय. ॥१०॥

સરળ સ્વભાવના સંત જનો આ પ્રમાણે સમજી કર્તાની સહાયતા મેળવે છે. કારણ કે ઈશ્વર થવાનું જે અહમ્‌પણું હતું તે અચરતને જોઈ પલાયન થઈ ગયું છે. એટલે નાસી ગયું છે.

जीने अचरतके अनुभव, करी न देख्या कोय;
परम पुरुष जाने बिना, असमी कहे सो ओय. ॥११॥

'બ્રહ્માસ્મિ' કહેનારાઓ 'હું બ્રહ્મ છું' એવું ત્યાં સુધી જ કહેશે કે જ્યાં સુધી તેમણે આ ગ્રંથના અચરતનો અનુભવ કર્યો નથી અને પરમ પુરુષ (પરમગુરુ)ને જાણ્યા નથી.

तीनकी असमी कहतही, जीनके सरभर तोल;
भांड भेषके नरपत, वेष लगे बक बोल. ॥१२॥

ભાંડ ભવૈયા નૃપતિનો સ્વાંગ સજીને જ્યાં સુધી વેશને ધારણ કરી રાખે છે ત્યાં સુધી 'દરિયામાં દશ હજાર વિઘા જમીન આપું છું તે ખેડી ખાજો'. આમ, મર્યાદા સિવાય બકવાદ કરે જાય છે. તેવી જ રીતે 'અહ બ્રહ્માસ્મિ' કહેનારાઓ હું ઈશ્વર હોઈ સર્વજ્ઞ છું તથા સર્વજ્ઞનો દષ્ટા છું એમ બોલે છે; પણ વિચારની દષ્ટિએ આ બંને સરખા દેખાય છે.

निराकारकु नरणवी, अक्रत कहे अमस्त;
करता चिन परे विनु, बके सकल मन मस्त. ॥१३॥

નિરાકારનો નિર્ણય કરીને અકર્તા 'બ્રહ્મરૂપ હું છું' એમ અમસ્તા જ કહે છે. કારણ કે સકર્તા સત્‌કૈવલને જાણ્યા સિવાય જ મનના મસ્ત પુરુષો આ પ્રમાણે મિથ્યા બકવાદ કરે છે.

खटदस अचरत महीजीनु, एकके नही न वेत;
सो ब्रह्मा अस्मि कहे, वरथा वदे अचेत. ॥१४॥

સોળ અચરત પૈકી એક પણ અચરતના વેત્તા હોતા નથી તેઓ જ અચેતન પણાને લીધે "હું બ્રહ્મ છું' એમ વૃથા બોલે છે.

ताते तुम कोई मत कहो, ब्रह्मा अस्मि आप;
पुसली सुतवत सब लगो, परस परे बीनु बाप. ॥१५॥

જેમ વેશ્યાના પુત્રો બાપને જોઈ તથા જાણી શકતા નથી. તેમ 'અહં બ્રહ્માસ્મી' કહેનારાઓ પોતાના ખરા માલિકને ઓળખી શકતા નથી. એટલા જ માટે હવે પછી 'હું બ્રહ્મ છું' એમ કોઈએ કહેવું નહીં.

सकरत सामृत एकहे, सब कारनके कंद;
ता बीन सब अचरत ईत, तीत कहन मति मंद. ॥१६॥

સર્વ લોકના કારણરૂપ કંદ સમર્થ સકર્તા ધણી એક જ છે તે સિવાયનું સર્વ આ બાજુનું અચરત હોઈ મંદ મતિવાળા જ તેને તાત એટલે કર્તા ધણી કહે છે.

मंदमति वांहां सवनकी, लखे न बीन करतार;
ताते ते तीनकी लहे, उतईत पार समार. ॥१७॥

જ્યાં સુધી કર્તા કેવલને જાણી શકે નહીં ત્યાં સુધી સર્વ મંદમતિવાળા જ છે. જેથી તે જેનો પાર અને શુમાર કાઢી શકાય છે તે ઉત ઈતને જ જાણી શકે છે.

सोले अचरतकी जेही, लहे सो ईश अवतार,
लहे दहे ओरु करी शके, सो निज खुद कीरतार. ॥१८॥

આ ગ્રંથમાં જે સોળ અચરત કહેલા છે તેને સંપૂર્ણ જાણી શકે એવા જે હોય તેમને ઈશ્વરના અવતાર તરીકે માનવા; અને જે ઉત્પત્તિ પ્રલય અને નાશ કરવાનું જાણે છે તે જ આ જગતના ખુદ નિજકર્તા છે એમ જાણવું.

पण जो करे तो संकल्पे, बीनुं संकल्प नव होय,
संकल्प बिनु निरगुण पदे, कछु न उपजत कोय; ॥१९॥

વળી તે સકર્તા ધણી જગતની રચના સંકલ્પથી રચે છે. સંકલ્પ સિવાય રચના બની શકે નહિ. કારણ કે સંકલ્પ સિવાયના નિર્ગુણપદે રહેતા હોવાથી તેમનાથી કંઈ પણ ઉત્પન્ન થતું નથી. (સૃષ્ટિની છેવટે જગતનો લય કરી સકર્તા સંકલ્પ સિવાય એક અદ્વૈતરૂપે રહે છે તેવા પ્રસંગે તેઓ અવ્યક્તરૂપે હોઈ જગત ઉપાધિરૂપ સંકલ્પ બીજ સિવાયના છે.)

तिनके सुनो सकलजन, कहुं दृष्टांत समोय;
बीनु संकल्प संकल्पीनके, दरस परही पद दोय. ॥२०॥

ઉપર કૈવલ વિષે જે સંકલ્પ સિવાયનું નિર્ગુણપદ કહ્યું છે તે વિષે અને સંકલ્પવાળા સંકલ્પી રૂપે જ્યાં સુધી રહે છે તે વિષે સ્પષ્ટ સમજ પડે એટલા માટે એક દૃષ્ટાન્ત આપું છું; તે સર્વજનો સાંભળો.

तांदुल साल उभये जीनु; एकही वस्तु निहाल;
बीन छ्लकायन तांदुल; छ्लक सहित निज साल. ॥२१॥

તાંદુલ (ચોખા) અને સાલ (છોડાવાળા ચોખા) આ બંનેને જોતાં તે એક જ વસ્તુ દેખાય છે. છોડા સિવાયનો તે તાંદુલ અને છોડાવાળો હોય છે ત્યારે તેને સાલ (ડાંગર) કહેવામાં આવે છે.

साली ते उद्‌भव संभवे; प्रसरन प्रजा अनंत;
तांदुलसे कछु ना बने, द्वीतियो तंते तंत. ॥२२॥

હવે સાલી (ડાંગર)થી ઉત્પત્તિ થતી હોય તેનાથી અનંત પ્રજાનો પ્રસારો સંભવે છે. અર્થાત્ ડાંગરના એક દાણાથી બીજા અનંત દાણા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પણ તાંદુલ એટલે ચોખાથી બીજા ચોખા ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી.

तेसेही निरगुन ब्रह्मसे, भवको भवति न होय;
छ्लकांवत संकलपनसे, क्रता करत सब कोय... ॥२३॥

આ પ્રમાણે સંકલ્પ સિવાયના કર્તા તાંદુલવત્ હોઈ જેમ કંઈ કરી શકતા નથી તેવી જ રીતે વેદાન્તીઓનું માનેલું નિર્ગુણ બ્રહ્મ સંકલ્પ સિવાયનું હોવાથી કંઈ પણ કરી શકતું નથી, પણ કર્તા છોડારૂપ સંકલ્પ યુક્ત હોય છે તે ત્યારે સર્વ કૃત કરી શકે છે.

तांदुल सम नही, ब्रह्मही निज कण वतसे न्यार;
एक देसी दृष्टांतसे, किये क्रता गत सार. ॥२४॥

જેને વેદાન્તીઓ બ્રહ્મ કહે છે તે તાંદુલ એટલે ચોખા જેવું પણ નથી, તે તો નિજ કણરૂપ કૈવલ કર્તાથી જુદું છે, કારણ કે તે વિત્ત સિવાયનું હોઈ નિરાકારરૂપે છે. એ નિશ્ચય કરવા તથા કર્તાની ગતિનો સાર જણાવવા એક દેશી દૃષ્ટાન્ત આપી બ્રહ્મ તથા કર્તા વિષે ખુલાસો કર્યો છે.

साल द्रोह तांदुल बने, निजपति द्रोह न होय,
ब्रह्म प्रकाश उपर छलो, क्रता बीच नहीं कोय. ॥२५॥

સાલ એટલે ડાંગરને છડવાથી તાંદુલરૂપ ચોખા થાય છે, પણ નિજપતિમાંથી ક્રિયા કરીને કંઈ કાઢવાનું હોતું નથી. વળી પ્રકાશરૂપ જે બ્રહ્મ છે તે કર્તાની ઉપર છલો હોઈ કર્તાની વચ્ચે કંઈ નથી.

क्रता तो एक अखंडित, खंडित कबहु ना होय;
आद्य अंत मध्य त्रियपदे; जीनु संकल्पत्ये सोय ॥२६॥

કર્તા એક અખંડ હોઈ કદી પણ ખંડિત થતા નથી, વળી આદ્ય, અંત અને મધ્ય, એ ત્રણે પદ તેમના સંકલ્પથી રચાયાં છે.

प्रथम पुरष प्रकृति गुन, अंतसकरण समेत;
विविधि तंत चर अचर ल्यौ, सहु संकल्पे भवेत. ॥२७॥

પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલાં પુરુષ, પ્રકૃતિ ગુણ અંતઃકરણ વગેરે તથા વિધવિધ પ્રકારનાં સ્થાવર જંગમ આદિ સર્વ સકર્તાના સંકલ્પથી રચાયેલાં છે.

बीनु संकल्प केशे बने, ए सब भवके भेस;
क्रता बिना एही क्रतनके, कोहु न दुसरे देस. ॥२८॥

આ ચૌદલોક રૂપ ભવનો વેશ કર્તાના સંકલ્પ સિવાય કેવી રીતે બની શકે ? આ કૃતનો કર્તા સિવાય બીજો કોઈ દેશ નથી એટલે કે આ ભવરૂપ કૃતમાં એવો કોઈ પણ દેશ નથી કે જે કર્તા સિવાય બનેલો હોય.

जो कहे सो बीनु संकल्पे, अपनी आपो आप;
तीनके कहु दृष्टांतही, समजो सकल अबाप. ॥२९॥

કદાચ કહેશો કે જગતભરની રચના સંકલ્પ સિવાય આપોઆપ ઉત્પન્ન થયેલી છે. જો આમ હોય તો આ બાબતનું એક દૃષ્ટાંત આપું છું. એ ઉપરથી સમજી જશો કે તમો (બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ) બાપ સિવાય રહેલા છો.

ज्यौं बिजग ते थावर, उपजत जेही अंकुर;
पत्र फुल फल कंटक, होवत सहेज सफुर. ॥३०॥

જેમ બીજથી સ્થાવર જાતિનાં જે જે અંકુરો ઉત્પન્ન થયાં છે તે તે અંકુરો પ્રમાણે પત્ર, ફુલ, ફળ, કંટક વગેરે આમ સહેજાસહેજ સ્ફુરે છે અને એનો કોઈ કર્તા નથી એમ તમો માનતા હશો. પણ :-

जेही जीनके बीजग मही, हुते सो निकसे आय;
बंबुर बोर न लागही, अंबे आक न थाय. ॥३१॥

કર્તા તરફથી જે બીજની અંદર જે પ્રમાણે રકમો પોષાયેલી હતી તે જ પ્રમાણે તે નીકળી આવે છે. છતાં જો કર્તા સિવાય બીજ અંકુરો આપોઆપ બનેલાં હોય તો બાવળને બોર અને આંબે આકડાના ફળ લાગવાં જોઈએ. પણ તેમ બનતું નથી.

तबतौ तुमरे ब्रह्ममे, व्यापक भर्यो विकार;
ज्यौं बीजग ते उदभवे, त्यौं होवत संसार. ॥३२॥

જેવી રીતે બીજથી સ્થાવર ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ રીતે સંસાર પણ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જો તમારું માનવું હોય તો વ્યાપક ઠસરસ બ્રહ્મમાં વિકાર ભરેલા છે એમ કહ્યા સિવાય ચાલશે નહિ. કારણ કે કારણ સિવાય અચાનક ઉત્પન્ન થાય એવો વિકાર બ્રહ્મમાં ભરેલો હોવો જ જોઈએ. નહિ તો તેમ બને નહિ.

सहजे उपजकी एही कही, जो अंतर होय व्याध;
तेही उमडी आवत ईत, बीजवत न्याय उपाध. ॥३३॥

જેમ બીજની અંદરથી જે કંઈ સ્ફુરી આવે છે તેં બીજનો ઉપાધિવાળો વિકાર છે. તેવી જ રીતે સર્વ વ્યાપક બ્રહ્મમાં રહેલી માયારૂપ વ્યાધિને લીધે સંસાર અચાનક સહેજા સહેજ ઉપજી આવે છે. આમ, સહેજા સહેજ આપોઆપ ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહેનારાઓની માન્યતા છે.

जो कहेसो खलु ब्रह्म है, समलीत सहित उपाध;
अलंकारवत जक्त हे, समता सकल अनाध. ॥३४॥

જો કદાચ કહેશો કે 'ખલુ ઈદં બ્રહ્મ' જગતરૂપ ઉપાધિવાળું અલંકારે કરીને દેખાય છે, તે એવી રીતે કે એક જ સોનામાંથી જે જુદા જુદા ઘાટવાળા દાગીના થાય છે તેનાં નામરૂપ જુદાં જદાં હોય છે. પણ મૂળ વસ્તુએ તો તે સોનું જ છે અને ઘાટ ગળી જતાં આખરે સોનું જ રહે છે તેવી રીતે સંસારરૂપ જગતના અલંકારો સમી જતાં છેવટે અનાદિ બ્રહ્મ એકલું જ રહે છે.

एही विधिसे कहोतो सुनो, अनित सदा जेही खेत;
उत्पत् परले पुनि जड, ओरु अज्ञान समेत. ॥३५॥

આ પ્રમાણે જો તમારું માનવું તથા કહેવું હોય તો હું કહું છું તે સાંભળો. આ ભવરૂપ ક્ષેત્ર અનિત્ય હોઈ જડ અને અજ્ઞાની છે તથા વખતોવખત તેની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય થાય છે. આ ઉપાધિ બ્રહ્મમાં ઘટતી નથી.

सो तो घटे न ब्रह्मकु, अग जग उपज न मेट;
ज्यौं को त्यौं कहो तेही कही, न्याव लग्यो नहि नेट. ॥३६॥

અવ્યક્ત અકર્તા બ્રહ્મમાં અજ્ઞાન દશાવાળા જગતની ઉત્પત્તિ થાય અને નાશ થાય એ બાબત ઘટતી નથી, કારણ કે જેમાં ઉત્પત્તિ અને પ્રલયની ઉપાધિ હોય તે મુક્ત લેખાય નહિ. છતાં જો આ પ્રમાણે માની લઈએ તો બ્રહ્મ બંધન યુક્ત વિકારવાળું ગણાય. તો પછી જગતમાં અને બ્રહ્મમાં ફેર દેખાતો નથી. આમ, તમારા કહ્યા પ્રમાણે તપાસતાં કંઈ પણ ન્યાય લાગતો નથી.

अबके जेही परी उत्तर, पुछहु एक अबाप;
अलंकार कीनने कीये, तिनके देहो जबाप. ॥३७॥

કર્તા બાપને નહિ માનનાર હે બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ ! તમારા કરેલા પ્રશ્નના પ્રતિ ઉત્તરમાં પૂછું છું કે જગત માત્રના નામ, રૂપ અને ગુણવાળા અલંકારો કોના તરફથી કેવી રીતે થયેલા છે તેનો જવાબ આપો. કદાચ કહેશો કે નામરૂપ ગુણવાળા ઘાટ પ્રકૃતિથી થાય તો પુરુષની સહાયતા સિવાય એકલી પ્રકૃત્તિ કંઈ પણ કરી શકતી નથી. અગર તો કહેશો કે પુરુષ પ્રકૃતિ મળીને ઘાટ ઘડે છે, તો પુરુષને પ્રકૃતિની અપેક્ષા અને પ્રકૃતિને પુરુષની અપેક્ષા આમ પરસ્પર એકબીજાના સંબંધવાળાં શરીરો છે. નહિ તો અપેક્ષા કરત નહિ. જો આમ જ હોય તો પુરુષ પ્રકૃતિના શરીરોરૂપ અલંકારની રચના કોના તરફથી થઈ ? તમે કહેશો કે એ સિવાય ઈશ્વર છે અને તે આ બધા ઘાટ રચે છે, આમ કહેવું તે બ્રહ્મને લજ્જિત કરવા જેવું છે. કારણ કે આ વિકારવાળો ભાવ બ્રહ્મમાં નથી.

सेहेज उपजकी कहेण्यसे, ब्रह्मे लगे विकार;
तो निरगुणसे क्यौं बने, गुणके खेल अपार. ॥३८॥

એથી જ જગતની ઉત્પત્તિ સહેજા સહેજ થઈ છે એમ સાબિત કરવા કહેણીઓ કહેશો તો બ્રહ્મમાં ભરપૂર વિકાર ભરેલો છે એમ સાબિત થશે. વળી બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે જેથી તેનાથી વિકાર ઉત્પન્ન થાય એ વાત માનવી મુશ્કેલ છે. ત્રણે કાળમાં જે કંઈ પણ ન કરી શકે એનું નામ નિર્ગુણ, એના કરતાં તો સગુણ ઘણું સારું હોઈ તેનાથી સુરમ્ય પારાવાર જગતરૂપ ખેલ રચાયો છે. આમાંથી શું સાચું માનવું અને શું ખોટું માનવું એ સમજવું કઠણ છે.

जो कहेसो ईश्वर कीये; ईशके को करनार;
अबके न्याय न लागही, बीन सत कीयें करतार. ॥३९॥

હે બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ ! આ બાબતમાં જો એમ કહેશો કે આ બધું એ જગત ઈશ્વર રચે છે તો હું પૂછીશ કે એ ઈશ્વરનો કરનાર કોણ છે ? કારણ કે બ્રહ્મથી ઈશ્વર જુદો છે, એટલે તે ઈશ્વર નિરાકાર નથી એમ સાબિત થાય છે. કદાચ કહો કે તે ઈશ્વર નિરાકાર છે તો

આમ કહેવાથી બંને નિરાકારનો પરસ્પર અપવાદ ઊભો થાય છે. એટલે આ પ્રમાણે કહી શકો નહિ. ત્યારે ઈશ્વરરૂપ કોઈ પાત્ર જુદું છે. એમ કહો તો તે પાત્રની રચના કોણે કરી કે જેને તમો ઈશ્વર તરીકે કહો છો ? વળી જગત અને બ્રહ્મની વચ્ચે એક બીજો કાલ્પનિક ઈશ્વર ઊભો કરી કર્તા તરીકે સાબિત કરવો એ સત્યને ધકેલી મૂકવા જેવું છે. આમ, તમારા ધર્મનું તત્ત્વ તપાસતાં ન્યાય સિવાયનું બિન પાયાદાર દેખાય છે.

छांड हो सेहेज उपज मत., जीनसे बने न रंच;
बीन करता क्यौं करी हवे, विधविध भांतके संच. ॥४०॥

એટલા જ માટે જગતભરની ઉત્પત્તિ સહેજાસહેજ થઈ છે. એવા પ્રકારનો ખોટો મત જાહેર કરવાનું છોડી દો. કારણ કે તેનાથી રંચમાત્ર બની શકે તેમ નથી કેમ કે વિધવિધ પ્રકારે ભાત ભાતનાં શરીરોમાં ગોઠવાયેલા સંચકર્તા સિવાય કોણ કરી શકે તેમ છે ?

सेहेज उपज तांहां तो भलु, संकल्प ते होय सार;
परभारु पर भव करे, मही तो नहीं विकार ॥४१॥

આ સારરૂપ જગત સંકલ્પથી વિના પરિશ્રમે સહેજાસહેજ થયું છે એમ કહોતો શું ખોટું છે ? વળી કર્તા સંકલ્પ વડે આમ, બારોબાર (પરભાર્યું) જગત રચે છે, પણ જગતરૂપ રચનાનો વિકાર તેમના પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં જરાયે નથી.

तिनके कहु दृष्टांतही, जीनमें सकल उकेल;
ज्यौं कोई पुरुष बनावत, बाजीगर नट खेल. ॥४२॥

સકર્તા સત્‌કેવલ સંકલ્પ વડે પરભાર્યું જગત રચે છે તે વિષે એક દૃષ્ટાન્ત કહું છું જેમાં સર્વ ખુલાશો થશે જેમ કોઈ પુરુષ બાજીગરનો ખેલ રચે છે.

मंतर तंतर संकल्पे, सरप बिछु ओरु म्होर;
तिनकी आद्य विविधी विध्य, उपजावत वहु ओर. ॥४३॥

તે બાજીગરના ખેલમાં મંત્ર-તંત્ર વડે સર્પ વીછું અને મોરની આદ્ય લઈને વિધવિધ પ્રકારનો વિચિત્રતાવાળો ખેલ બાજીગર પોતે દૂર રહી સંકલ્પથી રચે છે.

पण आपाथी अलगही, सब विधि करे सफुर,
सरपु बिछु ओरु मोरके, जीनमें नहि अंकुर. ॥४४॥

તે બાજીગર પોતે અલગ રહી સર્વ પ્રકારે બાજી રચે છે. તે ખેલમાં ઉત્પન્ન કરેલા મોર વિંછુ અને સર્પ વગેરેના બાજીગરમાં આ અંકુર ન હતાં.

जो कहेसो तिनु जाणही, अंतर रही मोझार,
तिनसे बाजी बाहर, रचत विचार विचार. ॥४५॥

કદાચ કહેશો કે બાજીગરના અંતરમાં બાજી રચવાની જાણ હતી એથી જ કરી એણે વિચારી વિચારીને બહાર રચના કરેલી છે.

एहि विधि कहो तिनकी कहु, मेरी सुनो सुवाण,
खोड लगावत जाणकी, जो होय ब्रह्म अजाण. ॥४६॥

હે બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ ! ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તમે કહેતા હો તો તે વિષે હું સર્વોત્તમ વાણી બોલું છું તે સાંભળો, જેમ જેમ બાજીગર બાજીમાં ચિંતવનથી પોતાના અંતરનો ભાવ પ્રદિપ્ત કરતો ગયો તેમ તેમ બાજી રચાતી ગઈ તેવી જ રીતે જગતભરનો ખેલ ચિંતવ્યા સિવાય બની શકતો નથી. એ ન્યાયે બ્રહ્મ અજાણ હોઈ જાણપણાની ખામીવાળું છે. તો પછી આ જગતની રચના કોના ચિંતવનથી થયેલી છે ? વળી જે જેને જાણતો નથી અને જેની તેને કલ્પના પણ નથી તેના વિષે તે કંઈ પણ કરી શકતો નથી, તો પછી આ અજાણ બ્રહ્મથી જગતની રચના કેવી રીતે થઈ શકે ?

अजाणसे कछु ना बने, सुन्य समोवड सार,
निज पति क्रत्ता सजाणहे, सब विधि सरजनहार. ॥४७॥

- જાણ સિવાયના શુન્ય જેવા બ્રહ્મથી રેખ માત્ર પણ બની શકશે નહીં પણ નિજ સકર્તા પતિ સુજાણ જાણવાળા હોઈ સર્વ પ્રકારની રચના વિધિ પૂર્વક રચી શકે છે. એથી જ તે આ જગતના સર્જનહાર છે.

सृजे सुद्ध संकल्पनसे, ज्यौं कोई घाट बनार,
संकल्प वत हथियारसे, घडे सो बाहारोबार. ॥४८॥

જેમ કોઈ સોની પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે સુવર્ણના દાગીના બહારના હથિયાર વડે ઘડી બારોબાર તૈયાર કરે છે તેમ સકર્તા સત્‌કૈવલ પોતાના શુદ્ધ સંકલ્પ રૂપ હથિયાર વડે ચૌદલોક રૂપ જગતનાં પાત્રોના ઘાટ ઘડે છે.

त्यौं करता निज करतही, संकल्पके हथियार.
ज्ञाननके कर ग्रहीतव, उपजावत संसार. ॥४९॥

આ પ્રમાણે સકર્તા સત્‌કૈવલ નિજ કૃતરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ કરવા સંકલ્પરૂપ હથિયારને જ્ઞાનરૂપ હાથ વડે ગ્રહણ કરીને સર્વ સંસારની ઉત્પત્તિ કરે છે.

तिनके संकल्प मिटनकु, तुमेरी कुन तगात,
ज्यौं रंके नरपतिनकी, लेत न बने जगात. ॥५०॥

જેમ નૃપતિની જગાત લેવાનું રંકને માટે મુશ્કેલ છે. તેમ આવા સમર્થ સત્‌કૈવલના શુદ્ધ સંકલ્પને મટાડવા; હે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ ! તમારી તાકાત કોણ માત્ર છે ?

जब तुमेरे ब्रह्म ज्ञानकी, पोंचन कर्ता हजुर,

ज्यौं मारुत बबुरायकी, रबकु लगे न धुर. ॥५१॥

જેમ વા વંટોળીયો ગમે તેટલો તોફાને ચઢી, જોઈએ તેટલી ધૂળ ઉડાડે તથાપિ તે સૂર્યને પહોંચતી નથી. તેવી જ રીતે સકર્તા સત્કૈવલની હજુરમાં હે બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ ! તમારું બ્રહ્મજ્ઞાન કદી પણ પહોંચતું નથી.

त्यौं ब्रह्म ज्ञाने तेहुनके, संकल्प नहि दुराय,

नेंन मुदे तम तेहुनकु, रविको तेज न जाय. ॥५२॥

જેમ કોઈ આંખને બંધ કરે એટલે તેનાથી સૂર્ય જોઈ શકાતો નથી એથી કંઈ સૂર્યનું તેજ મટી ગયું છે ? એમ કહેવાય નહિ, તેવી જ રીતે 'અહં બ્રહ્માસ્મીવાળા કહે છે કે અમોને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું છે એટલે અમો બ્રહ્મરૂપ છીએ; એમ માની બેઠા હોય તથાપિ પંચભૂતાદિ શરીરના ધર્મ પ્રમાણે ઉઠતા સંકલ્પ વિકલ્પ જરા પણ દૂર થઈ શકતા નથી. કદાચ કહે કે અમોને સંકલ્પ ઉઠતો નથી તો તે વાત માનવા જેવી નથી વળી નેત્ર બંધ થયાં અને અજવાળું ન જોયું તથા જગત ન દેખાયું એથી કાંઈ અજવાળાનો તથા જગતનો નાશ થયો છે એમ કહેવાય નહીં.

तेही विधि तुम नहि देखत, निज पतिके क्रतकोय,

ससोपति जाग्रत लही, मुदे नेंन निज ओय. ॥५३॥

સકર્તા પતિનું કૃત કોઈ બ્રહ્મજ્ઞાનીએ યથાર્થ દૃષ્ટિ નાખીને જોયું હોય એમ જણાતું નથી, કારણ કે જાગૃત અવસ્થામાં સુષુપ્તીવત્ દૃષ્ટિ નાખીને જોયું એટલે કે જાગ્રતરૂપ નેત્રો બંધ કરી સુષુપ્તિ અવસ્થારૂપ ભ્રાન્તિ વશ થઈને બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ કહેવા લાગ્યા કે ત્રણે કાળમાં જગત સત્ય નથી.

पण जीनु लगे न देखही, ओरकु सब दरसंत,

जदपी जगे तो तेहुनकु, दरसे तंते तंत. ॥५४॥

વળી આંખો બંધ કરેલી હોય તેવા પ્રસંગે બીજું સર્વ જોઈ શક્યા નહીં, વળી પાછો આંખો ઉઘાડે અને જાગ્રત દશામાં રહી જાગીને જુએ તો જગતરૂપ સર્વ પદાર્થો જેમ છે તેમ તેવાને તેવા દેખાયા સિવાય રહેશે નહીં.

ससोपति तनु समझकी, तुमकु सुझ न कोय,

अरध मात्रीका सुपनकी, ससोपति निज सोय. ॥५५॥

હે બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ ! તમો 'બ્રહ્મ સત્ય અને જગત મિથ્યા' એમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં બોલેલા છો. એટલે જ જગત વિષે સત્યવાતની સમજ તમોને પડેલી નથી. જ્યારે

સ્વપ્નાઅવસ્થાની અર્ધમાત્રા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં લીન પામે છે. ત્યારે તે અવસ્થાને શુદ્ધ સુષુપ્તિ અવસ્થા લેખાય છે. તેવી અવસ્થામાં તમારી બાહ્યવૃત્તિ લીન પામી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તે વૃત્તિનો આભાસ પડ્યો છે. એથી જ શરીરની આધ્ય લઈને કોઈ પણ પદાર્થને તમો જોઈ શક્યા નથી એથી જ તે દશામાં જઈને જગત મિથ્યા છે એમ બોલેલા છો, પણ તે વૃત્તિરૂપ આભાસ પાછો જાગ્રત અવસ્થામાં પડે તો દુનિયાના તમામ પદાર્થ જેમ છે તેમ દેખાશે વળી અવસ્થાના ભેદે કરી ભિન્ન ભિન્ન ગતિવાળું જે કંઈ તત્ત્વ દેખાય છે, તે ઉપર નિશ્ચિયાત્મક વાત કરી શકાય નહીં, પણ નિજ જાણરૂપ ગતિથી યથાર્થ જોઈને તુલના કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અવસ્થાના ભેદે ઘડી કાઢેલો વિષય દુરસ્ત દેખાય નહિ.

तिनकी पर तुरीया तन, जहां कछु दरस न तंत;
उनमुनि जागृत आदिने, ओरु निंद्राके अंत. ॥५६॥

સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળા શરીરની પર તુરીયા અવસ્થારૂપ શરીર આવેલું છે; જેમાં નીચેની ત્રણે અવસ્થા પૈકી એકે અવસ્થાના પદાર્થો આદિ તત્ત્વો દેખાતા નથી. એવી તે તુરીયાઅવસ્થા છે તેના પર ઉન્મની અવસ્થા આવેલી છે અને તે અવસ્થા પાંચમા પરમ કારણ દેહમાં રહેલી છે. જાગ્રતની આદિમાં અને નિંદ્રાની છેવટે તે અવસ્થાનું ઘર આવેલું છે તે અવસ્થાનું બ્રહ્મજ્ઞાનિઓને રેખમાત્ર જ્ઞાન નથી.

एही अवस्ता त्रिये तणु, अनुचित अंग तुमेर;
उनमुनि तुरी ससोपति, मुदी आंख्य केहेर. ॥५७॥

સુષુપ્તિ, તુરીયા અને ઉન્મની આ ત્રણે અવસ્થારૂપ શરીરોની પરમ વિભુને યોગ્ય રીતે ઓળખ્યા સિવાય તથા તેનું જ્ઞાન મેળવ્યા સિવાય જે કંઈ કહ્યું છે તે આંખ મીંચીને બોલેલા છે.

तीनमे तुरी सो स्वांतकी, साक्षी करण समेट;
तांहां नहि समज परे तुम, मुदी आंख्य ते नेट. ॥५८॥

ચારે અંતઃકરણના સાક્ષી રૂપ તુરીયાવસ્થા જ્યારે શાંત થઈ જાય ત્યારે તે દશામાં કોઈ પણ પ્રકારની ભાગત્યાગની લક્ષણાઓ રહી શકતી નથી. તથા તે ઘરમાં કહેવરાવતા બ્રહ્મજ્ઞાનિઓને કિંચિત્ માત્ર સમજ પડતી નથી. એથી જ તે તે અવસ્થાની સમીપ જતાં જાણરૂપ આંખ બંધ કરી દીધી છે. અર્થાત્ તે અવસ્થાના મહાત્મ્યને જાણ્યા સિવાય બોલેલા છે.

मुदो आंख अंधेरके, सब विधि ज्ञान तुमार;
अंधके अनुभवनको, केसे होय निरधार. ॥५९॥

આંધળો જગતનો નિશ્ચયાત્મક અનુભવ કરી શકતો નથી. તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનિઓનું જ્ઞાન જાણરૂપ આંખ સિવાયનું હોઈ સર્વ પ્રકારની વિધિથી આંધળું છે.

अंधे अंध अनाद्यके, ससोपति के ज्ञान;
नारी पुरुष बिन तत, जीनको क्या अवीलान. ॥६०॥

પાંચે અવસ્થા પૈકી સુષુપ્તિ અવસ્થા નિર્માલ્ય, નિઃસત્વરૂપ તથા વ્યંડળ રૂપ હોઈ નપુંસક છે અને તેજ અવસ્થાને બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ ઉત્તમ માનેલી હોઈ તેમાં જ ઘર કરીને બ્રહ્મ સત્ય અને જગત મિથ્યા' એમ બોલેલા છે. આવા અનાદિકાળથી ચાલતા આવેલા વેદાન્તના આંધળે આંધળા માર્ગમાં લક્ષાવધિ બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ રોકાઈ રહેલા છે. વળી તે અવસ્થા નપુંસક હોવાથી તેમણે બ્રહ્મત્વ તે પણ નપુંસક નક્કી કર્યું છે. એ ઉપરથી બ્રહ્મ અકર્તા; નિષ્ક્રિય અને સંકલ્પ સિવાયનું અખંડ અમર છે એટલે બ્રહ્મ ન તો સ્ત્રી રૂપે ગણાય અને ન તો પુરુષરૂપે ગણાય. એવી હાલતવાળા બ્રહ્મને બ્રહ્મજ્ઞાનિઓએ અતિ શ્રેષ્ઠ પદવી આપી તેનું વંદન કરેલું છે.

जब तुम नरनारी मही, नहीं तो बिंदल समोय;
तुम पति पण तुम सारीखे, सुन्य सुसक वत ओय. ॥६१॥

જ્યારે તમો સત્વ સિવાયની સુષુપ્તિના સંગે કરી પુરુષ અને સ્ત્રી પૈકી એકેય નથી તો પછી વ્યંઢળ જેવા તમે હોઈ તમારા સિદ્ધાન્ત રૂપ પતિ બ્રહ્મને પણ અમારા જેવા હોઈ શુષ્ક શૂન્ય રૂપ છે એમ કહેવાને હરકત દેખાતી નથી.

उभयेकु आनंद नहि, पति पतनीको कोय;
अविलोकन मनको जीनु, अही रसनावत ओय. ॥६२॥

હે બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ ! તમે પત્ની હોઈ બ્રહ્મ તમારો પતિ છે, પરંતુ બંને નપુંસક હોઈ તમો બંનેને પરસ્પર આનંદ ક્યાંથી હોય ! વળી તમારા મનથી બ્રહ્મ પરત્વે જે અવલોકન કરો છો તે જગતની કહેતી પ્રમાણે સાપ સાપને ઘેર જાય અને જીભ ચાટીને પાછો આવે તેના જેવું છે.

तब तुमेरे ब्रह्मज्ञानिको, सुन्यवत लगे सकारः
बोधक बोधन को जेही, सुणत कुण गमार. ॥६३॥

હે બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ ! તમારા શિક્ષકરૂપ તમારું બ્રહ્મજ્ઞાન શુન્ય જેવું છે. એવો કોણ ગમાર હોય કે જે આવા પ્રકારનો બોધ કરનાર બોધકના જ્ઞાનને સાંભળે ?

आपे आप अचेतमे, दुसर विना कुण वेत;
चतुर लक्ष वेदांतकु, कथे सो कुनके हेत. ॥६४॥

જગતની આદ્ય લઈ તેમના સિવાય બીજા કોઈ વેત્તા નથી એમ માની બ્રહ્મજ્ઞાનિઓ પોતપોતાની મેળે સુષુપ્તિવત્ અચેત દશા ભોગવે છે, તો પછી વેદાન્તના ચાર લાખ શ્લોકો કોના હિતની ખાતર લખ્યા હશે ?

ज्यौं रणमे एकल जन, भुल गयेकु सेर;
और बिना उलटायके, लगवे कुन सुसेर. ॥६५॥

જેમ સહરા જેવા (મહાન) રણમાં રસ્તો ભુલા પડેલા વટેમાર્ગુને એવા પ્રસંગે બીજા સિવાય ઉલટાવીને ખરા માર્ગ ઉપર કોણ ચઢાવે ? તેવી જ રીતે તમારા અદ્વૈત બ્રહ્મ લક્ષમાં બીજો કોઈ નથી તો પછી વટેમાર્ગુના જેવું થતાં તમોને સત્ય માર્ગ ઉપર કોણ ચઢાવશે ?

ઈતિશ્રી અચરત સાગર ગ્રંથ કંદ ૫મો સમાપ્ત.

તા.ક. અચરત સાગર નિધિ ગ્રંથમાં કંદ ૧૨ છે, તેમાંથી કદ ૩, ૪, ૫ સુધી છાપ્યા છે. બાકીનાં સ્તુતિ, મંગળાચરણ અને કંદ ૧, ૨, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨ છાપ્યા નથી માટે જે છાપ્યા નથી તે જાણવાની ઈચ્છા રાખનાર ભગવતિજનોએ ભવ તિમિર ભાસ્કર નામનો ગ્રંથ મંગાવી તેમાં ગ્રંથ ૪થો છે તે જોઈ લેવો; જે સદર પુસ્તકના પ્રકાશકે છપાવેલો છે.

પ્રકાશક
મહંત શાન્તીદાસજી ગુરુ વિષ્ણુદાસજી
મુ.પો. ઉમરા જી. - વા. સુરત

નવ બુધ વિસ્તાર દેખાવન સિધ્ધાંત. ૪૭ મો નિર્ણય

अबकी कहु नव बुधकी नरणीत, प्रणवीत जीनुं ज्यां लगही;
नरख परख करी जोवंता जीनुं, नीज नेननसे जगही. ॥११८॥

નવ પ્રકારની બુદ્ધિનો નિર્ણય કરૂં છું. તે જે જે બુદ્ધિનું જે જે પરિણામ જ્યાં જ્યાં સુધીનું છે તે નરખ પરખ એટલે જોઈને પરિક્ષા કરજો. જેથી નીજ ક્ષેત્રે કરીને જોશો તો શુદ્ધ જાગ્રત થશો.

प्रथम बुध थीर थावर तनके, पंचीकरण प्रचंडु;
भव उत्पन्न जबत्ये अब लगल्यौं, कोउने कीये नकंडु ॥११९॥

પહેલી બુદ્ધિ – હવે નવ પ્રકારની બુદ્ધીમાં પહેલી બુદ્ધીનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તે અઢારભાર સ્થાવર જાતિનું પ્રચંડ મહાન પ્રભાવવાળું અતી ઉત્તમ પ્રકારે પંચીકરણ રચેલું છે. જેમાં ઘાસનાં તરણથી લઈને તમામ વૃક્ષોનાં રોમે રોમ અને રગે રગની વિભક્તી કરીને છીનભીન કરીને વસ્તુઓની રકમો જણાવી છે; એવી રીતનું અત્યાર સુધી કોઈએ કહેલું નથી.

दुतीये बुध देवन तंन द्वीयन, जेही जीनुं लगे विभागु;
तेही तीनके तत पोखीत तीनमे, भीन भीन करीत सलागु. ॥१२०॥

બુદ્ધિ બીજી – દેવ તનુના દ્રવ્યો વિષે ન્યારી ન્યારી રહેલી વિભક્તી જે જે દેવમાં જે તે પ્રકારે પોસાએલી હતી તે તે પ્રમાણે તત્ત્વોની વહેંચણી કરીને તેત્રીસ કરોડ દેવ શરીરોની વિભક્તી વહેંચેલી છે, તથા તે તે દેવમાં તત્ત્વના બળે કરી જે જે ઐશ્વર્યતા હતી તે પણ જણાવેલું છે. તથા દેવનાં શરીરો, કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયાં ? અને દેવતાઈ તત્ત્વો કેવી રીતે પોષાયાં છે ? તથા આપણા કરતાં અધીક દૈવ્ય ગુણો કયા કારણે આવેલા છે ? તથા તે ગુણ તત્ત્વોમાં શું શું દૈવત છે ? તથા દેવ શરીરો ભિન્ન ભિન્ન શા માટે દેખાય છે ? તથા દેવ કોટીમાં પણ નાના મોટા શાથી થયા ? અને તેમ થવાનું કારણ શાથી થયું ? એ વિગેરે અનેક દીવ્ય તત્ત્વો જેમાં જે પ્રમાણો રહ્યાં છે ? તે પ્રમાણે સઘળી હકીકત બીજા પ્રકારની બુદ્ધિમાં સંપૂર્ણ વર્ણન કરેલું છે, તથા તે જ પ્રમાણે દેવાંગના શરીર દેવ તત્ત્વની માફક ઘટાવી લેજો.

पण अहंमपद तजी जुवो जगतसे, तो दरसे होय जमही;
नीगम शास्त्र पुरानन पढीया कोउकु परी न गमही. ॥१२१॥

ઉપર પ્રમાણેના દેવ તનુનું પંચીકરણ અહંપણાની મમેતી લક્ષણોને તજી દઈને જોશો તો જેમ છે તેમ દેખાશે નીગમ શાસ્ત્ર અને પુરાણનાં ભણેલાઓને આ વાતની કોઈને ગમ

નથી.

त्रीतीये बुध बाबजकी बरणीत, कीट पतंग पशु पंखी;
जीनमै नीगम निरुप न लायक, जेही अल्पज्ञ असंखी. ॥१२२॥

બુદ્ધિ ત્રીજી – કીટ જાત એટલે પેટે ચાલવાળા તમામ પતંગ, પશુ, પક્ષીનું પંચીકરણ એટલે એની પણ જુદી જુદી વિભક્તી વહેંચીને તે તનુની ઉત્પતી સ્થીતી અને પ્રલય કેમ અને કેવી રીતે થાય છે ? તથા જુદી જુદી ગતીનાં તથા પ્રકાર પણ જુદા જુદા છે, તેમ થવાનું કાર્ય કારણ સાથે વર્ણન કરેલું છે. જેમાં અમારો રચેલો "પંચમ સુક્ષ્મ વેદ"માં તમામ તેમની હકીકત જણાવી છે, જેમાં અસંખ્ય અલ્પજ્ઞ જાતિઓ વર્ણવેલી છે.

बुध चतुरथन वैराटन तत, पोखीत महाद्य परमही;
जो अनुभवसे जुवो तपासीत, जानीत जीनु मरमही. ॥१२३॥

બુદ્ધી ચોથી – મહાદ વૈરાટ રૂપી શરીરમાં મહાદ પરમ રકમો પોખેલી છે. તે અનુભવ દ્વારા તપાસીને જુઓ તો જ તેના મરમની સમજ પડશે.

जुग असंखन के वैराटन, नीज पति रचे कलेदु;
जीनके पंचीकरन विवरनन, नीगम लहत नहि भेदु. ॥१२४॥

અસંખ્ય જુગો વહી જાય તો પણ નીજ પતિની પોખેલી રકમો ઓછી વધતી થતી નથી. તથા તે વૈરાટનું 'કલેદ' એટલે કળી ન શકાય તેવું રહસ્ય તેમાં રહેલું છે. જેના પંચીકરણનું વર્ણન યથાર્થ અમોએ કરેલું છે કે જે વેદને પણ જરાએ ખબર નથી.

अबकी बुध पंचम परी करनन, अवरन बरन अलोकी;
सक्रत भास ग्रंथमे जनवीत, सुक्ष्म जोवन बिलोकी. ॥१२५॥

બુદ્ધિ પાંચમી – જે બુદ્ધિનું વર્ણન ન થઈ શકે તેવું હોવાથી અવર્ણીય છે. અને તેની સઘળી હકીકત, સક્રત ભાષ નામના ગ્રંથમાં જણાવેલી છે. (જે ગ્રંથ કેવલ પ્રકાશ નામે છાપી આ પુસ્તકના લેખકે બહાર પાડેલો છે) તે સુક્ષ્મ દ્રષ્ટીથી જોઈને તેનું વિલોકન કરજો.

असंख लोक रचनन ओरु रचना, उभे करीत एकताइ;
ज्यौं ज्यौं हवे केहेणकी गम गत, त्यौं त्यौं समज पराई. ॥१२६॥

અસંખ્ય લોકની રચના અને તેનો રચનાર આ બાબતનો નિત્ય પ્રતી વિચાર કરનાર તથા રચના જોઈ રચનારની ઉપર દ્રષ્ટી નાંખનાર બંન્નેય વસ્તુઓ સાથે નિરિક્ષણ કરનાર મહાદ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા અમે જે જે કહેણીઓ કહી છે તે તે કહેણીઓ રચનામાં જરૂર દેખાશે. તે પ્રમાણે જેમ જેમ જોશો તેમ તેમ સમજમાં વધારો થતો જશે. એ ગતિ એટલી

તો બારીક છે કે, જેનું સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ થઈ શકતું નથી. તો પણ સકર્તાને માત્ર રમત છે.

चलीत चरन महुरनके जदवीत, तदवीत क्रता सवेंतु;
जालंतर अणु भाग त्रीसमे, सरलल समन सचेतुं. ॥१२७॥

તે રમત એટલી બધી પ્રબળ છે કે ઝીણામાં ઝીણા મહુર જંતુનો ચાલતો પગ તાદ્રશ્ય જોઈ શકે છે તથા રોમે રોમને જાણનાર વેત્તા છે, તેમજ "જાલંતર" એટલે સૂર્યના કિરણથી પડેલું હેરીયું, તેમાં ઉડતાં અનંત જંતુઓ પૈકીનો એક અણુના ત્રીસમા ભાગ સુધી રગે રગ જાણવાની સરલ રીતે મહાદ સચેતનપણું છે.

अंसनके आवरण तज अनुसुत, जनीत पणे एकतारु;
गती अनंत तंत वित सलगित, अळगीत अकळ विचारु. ॥ १२८॥

તે પરમાત્માને જાણનાર અંશ આવરણ રહીત થાય છે. ત્યારે અનુસ્યુત રૂપે રહી ઉપરની ગતિને જાણી શકે છે કે કર્તા કીડી મહુરના પાઉને (પગ) ચાલતો જોઈ કેવી રીતે દેખી શકે છે? તે અંશ સ્વરૂપે થયા પછી યથાર્થ સમજે છે, તથા કર્તાની અનંત ગતી તત્ત્વ તત્ત્વ પરત્વે અળંગ સળંગ ઓત પ્રોત કળી ન શકાય તેવી રહેલી છે પણ ઉપલક દ્રષ્ટિનો વિચાર કરનાર સમજી શકશે નહીં. એક એક તત્ત્વના પ્રભાવમાં કર્તાની મહદ ગતિ ઉતરેલી છે. એ તે નહી જણાતી હોવાને લીધે અકળ ગતિ કહેવામાં આવેલી છે. છતાં અંશ સ્વરૂપે થાય તો અળંગ સળંગની ઐક્યતા દ્વારા સઘળાં તત્ત્વોનો વેતા થઈ શકે છે.

अकळ विचारनकी जेही गम गत, नीज तन न्याय लखावुं;
ईंद्री अंतसकरण पंचतत, ओरु गुण गण विस्तावुं. ॥१२९॥

અકળ વિચારની જે ગમ ગતિ છે તે શરીરના નીજ ન્યાયે કરીને સમજાવું છું. તે ઇંદ્રીઓ અંતઃસકર્ણ પંચ તત્ત્વ તથા ગુણ ગણનો વીરતાર કરીને સમજાવું છું.

एही सब रहत सकल अंगीक्रत, व्रत विलास तंन सेती.
हवीतव चरल अंश जीनु वितसे, इतसे कोउन जनेती. ॥१३०॥

ઉપરના તત્ત્વોની રકમો અંશને અંગીકૃત રહે છે એથી સંસાર ભરનો વિલાસ કરી શકે છે. તે તત્ત્વના વિતે કરીને અંશ ચેષ્ટા કરે છે. પણ એ બાબત વિષે ભવભરનાં વિદ્વાનોને જાણ નથી.

इत सोइ अंतसकरण आघ गुण, तींत नीज अंस अलेखी;
जीनुं सतायन सकल चरल हुत, तीनु कोउ सकेन पेखी. ॥१३१॥

આ બાજુ અંતઃસકરણની આદ્યે ગુણ ગણ છે અને તે બાજુ અંશ અલંગ અલેખી એટલે લખી ન શકાય તેવો છે પણ તેની સત્તાએ કરીને તત્ત્વ સામગ્રી ચલાયમાન થયેલી છે. તેને

કોઈ જોઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે કોના વડે કેવી રીતે હલણ ચલણ થાય છે ? તે હલણ ચલણ જગત દ્રષ્ટિથી અંતઃસકરણ દ્વારા થાય છે. એમ માને છે. પણ તેમ નથી. કારણ અંતઃસકરણનો પ્રેરક અંતઃસકર્ણથી ન્યારો છે. વળી જગત તત્ત્વો સાથે ચૈતન સેળભેળ માને છે; એટલે આ ગતીની તેમને ખબર નથી. જો તત્ત્વ સામગ્રીથી અંશ ન્યારો છે એમ માની નીજ વિચાર શક્તીમાં આવે તો યતકીંચીત સમજ પડી શકે તેમ છે.

एही प्रकारण क्रता अकळगत, सवीतव विमळ विचारी,
ज्यौं न लहत तनुं देव अंश वित, त्यौं नीज क्रता अपारी. ॥१३२॥

એ પ્રમાણે સકર્તા અકળ ગતીએ રહેલા છે. જેની અકળ ગતીમાં શુદ્ધ વીત રહેલું છે, તે અતી વીમળ વીચારવાળું છે. તે વીતને દેવતાઈ શરીરો ધારણ કરનારાઓ જાણી શકે તેમ નથી. એવી રીતે કર્તા વારાપાર વગરના અપાર રૂપે રહેલા છે.

अपरंपारनकी नीज पति गत, अति अनंत अपरमही;
परम गुरु विन परम पतिनके, कोउ न लहे मरमही. ॥१३३॥

જેની ગતીનું શું વર્ણન કરી શકું ? જેનો થાહ અથાહ કે છેડો જ નથી. આવી રીતે મહાન ગુહ્ય પદ રહેલું છે. જેને પરમ ગુરૂ સીવાય કોઈ જાણી શકે તેમ નથી.

मरम लहे क्यौं सबीत बुध विन, विभग बुधके वेता,
एकही बुधके अनन्त भाग गत, तबते सकल अचेता. ॥१३४॥

આવી રીતે અતી ઉત્તમ પ્રકારે રહેલો મર્મ ક્યાંથી જાણી શકે ? ભવ ભરના કોઈ પણ વીદ્વાનની બુદ્ધી સાબીત ક્યાં રહેલી છે ? કારણ કે શરીરના સઘળા તત્વોના અંકુરનું સત્વ એકત્ર થવું એનું નામ બુદ્ધી છે. પણ તે સત્વ ઇંન્દ્રિઓ દ્વારા એ નષ્ટ થઈ જતું હોવાથી બુદ્ધિમાં ખોટ પડે છે. એ કારણે બુદ્ધિ ખરી પણ સત્વ વગરની કંઈ પણ કરી શકે નહીં. એટલે વહેવાર તંત્રોના તવા ગોઠવવામાં મજબુત, પણ શહીરવિતવાળી બુદ્ધિની ઐક્યતા સિવાય અંશ પદ જાણવામાં કદી પ્રવેશ કરી શકતી નથી. એ કારણને લીધે ભાગલી (તુટી ફાટી) બુદ્ધિનાં વેતા થએલા છે તથા શહીરવાળી એક બુદ્ધિના અનંત વિભાગ પડતાં ડાહ્યા ગણાતા પુરૂષોમાં મહુર જંતુના પગ જેટલી બુદ્ધિનો વિભાગ આવેલો છે. તે પણ જયાં ત્યાં વહેંચાઈ ગઈ છે. એ જ કારણે તેઓ મુળ વસ્તુમાં અચેત રહેલા છે.

अखंड एक अद्वैत विना बुध, सुध गम गति न परही,
ज्यौं बीजग पीचांण बोहीतसे, उदभव नही न अचरही. ॥१३५॥

તે બુદ્ધિનું સૌરક્ષણ કરવા અખંડ બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન તથા બીજાનો સ્પર્શ કર્યા વગર એક જ નિશ્ચયમાં રહેનાર બુદ્ધિમાન ગણવામાં આવે છે અને આવા પ્રકારે બુદ્ધિ ના હોય તો

શુધ ગમ ગતિની સમજ પડી શકશે નહીં. જેમ બીજગને પીલીને પૃથ્વીમાં નાંખવામાં આવે તો સ્થાવર જાતિ ઉદ્દ્ભવ પામતી નથી.

जीनकी नीगा महाद सचराचर, अंत परल लग न्यारु,
चोरासी लख तंन एकतायन, देखहुं विगत बिसारु. ॥१३६॥

શ્રી પરમ ગુરૂદેવ કરૂણાસાગર ભગવાનની નીઘા દ્રષ્ટી સચરાચર તે એવી રીતે પ્રસરી વરેલી છે કે મહા પ્રલયવાલા વખત સુધીના છેવટના ન્યાય સુધી સઘળી રકમો નિહાળવાનું પ્રબળ દીવ્ય તત્વ રહેલું છે. તથા ચોરાશી લાખ પ્રકારના તત્ત્વોની ઐક્યતા વીગતવાર જોવાની વિશાળ બુદ્ધિ છે.

आपनी सुरत रोम एकतायन, करीत सकल तंन रोमे,
तेहुते लहत सबनको करणी, कछुन रहत अभोमे. ॥१३७॥

આપની (પરમગુરુ) સુરત બ્રહ્માંડ ભરમાં રોમે રોમ એકતાવાળી હોવાથી ભવભરના સઘળા શરીરોની રોમે રોમ જાણું છું, અને એજ કારણે સર્વ લોકોની સર્વ કરણીઓને ઓળખું છું. મારી જાણ બહાર કોઈ રકમ છે જ નહીં.

मोही पण लहत परम पतकी अत, करुणा मेहेर हवीतसे,
नव बुधके परताप पुनीतसे, अंस अधीक गत वितसे. ॥१३८॥

મારા પર કરૂણેશની પરમ મહેર હોવાને લીધે અમો પરમગતિની અંત વગરની ગતી હોવા છતાં જાણીએ છીએ. તથા તે પરમ પતીએ જ્યાં જ્યાં સુધી વીસ્તાર રચેલો છે ત્યાં ત્યાં સુધીની સઘળી રકમો ઓળખીએ છીએ એક તો નવ પ્રકારની બુદ્ધિનો પ્રતાપ અને બીજા પરમ વિશેષ અંશ, જે સર્વ અંશોથી પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા તે આ બે પ્રકાર એકત્ર થવાથી અધીકા અધિક ગતિનો વધારો થયેલો છે.

बुध पंचम लग व्रणीत वीगतकर, जीनु कोउ नहिन गतिनके.
अवकी कहत षष्टनी बुधकी, जीमे अनुकुळ पतिनके. ॥१३९॥

બુદ્ધિ છઠ્ઠી – પાંચ પ્રકારની બુદ્ધિનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું, જેમાં કોઈની ગતિ પહોંચી શકેલી નથી હવે છઠ્ઠી બુદ્ધિ કહું છું કે જેમાં પતિનું જ અનુકુળ કહેવામાં આવશે.

सकल तंतकी ग्रभ जोनी गत, अजणीत अजभव लगहो;
ओरु सतो गुन गण सहीत समेतन, जीनके पागन पगही. ॥१४०॥

બ્રહ્માંડ ભરનાં યાવત તત્ત્વોની સર્વ વાત સર્વ લોકોથી ગર્ભ વિષેની અજાણી છે. જે ગર્ભની સંપૂર્ણ વાત કોઈ જાણતું નથી. એવું તે બારીકી ભરેલું છે. મ્રત લોકોના વિદ્વાનો તો ન

જાણે એમાં નવાઈ શી ? પણ શીવ, વિષ્ણુ તથા બ્રહ્મા જેવા પણ જાણતા નથી, તથા ગુણગણ આદી દેવતાનો પણ ત્યાં પગ પહોંચ્યો નથી.

जेही विधि गुप्त ग्रभकी घडीतव, पडीतव गति न कुनकी;
जेही रचना रचनार विहुनके, कोउ न लहे सुन मुंनकी. ॥१४१॥

એવી તો ગુપ્ત વાત ગર્ભ વિષેની મજબુત ઘડેલી છે કે જેમાં ભલભલાઓની ગતિ પહોંચી શકી નથી. એ તો રચનાર પરમ પતીજ જાણે છે. એ ગતિ જાણવાનું જ્ઞાન કોઈના હાથ પર છે જ નહી અને જાણવા જાય તો શૂન્યમાં મુન્ય થઈ જાય.

हे करता करुणेश तमनकु, बोहोरु बुजनको सोइ;
ए भव भरके लोक सकलको, तन तजके सब कोई. ॥१४२॥

હે કરુણેશ ગર્ભ વિશે મને સમજ નહીં પડવાથી આપને પુછેલું અને તમે તેનો ઉત્તર આપેલો તે બાબત, "સત્તરમાં સિદ્ધાંતમાં વર્ણવેલી છે" તથા આ ભવ ભરના સઘળા લોકો શરીર છોડીને ક્યાં જાય છે ? તેની કોઈને ખબર નથી.

इतसे तीत जावनकी को गत, तीतसे इत आवनको;
ए दोनुं जाननकी अदबद, ब्रंह्मादीक भव तनको. ॥१४३॥

અહીંથી ત્યાં જવાની અને ત્યાંથી અહીં આવવાની આ બન્ને બાબત શીવ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ જેવાને પણ જવા આવવાની અદબદ ખબર છે.

एही उत इत कोई नहीं न घवाइक, तुम विन जनीतन कुनही;
तेही जाननकी आप जनावन, नहीतर कोउन जनुनही. ॥१४४॥

જવા આવવાની બાબતમાં કોઈ ચોકસાઈ ભર્યો (ઘવાઈ) એટલે સાક્ષી નથી. હે સકર્તા આ બાબત તમારા વગર કોણ જાણે તેમ છે ? કદાચ તમો જણાવો તો જ અમો જાણી શકીએ તેમ છીએ. નહીતર તો કોઈ જાણતું નથી.

एही भव भर तुम रचीत आद्यसे, जबसे अब लग सोइ;
महोधम मोदीत सदोदीत चलीतव, आंहां बांहां जनीतन कोई. ॥१४५॥

જ્યારથી ભવ ભર રચાયું છે, ત્યારથી આજ સુધી સઘળી રચના માંધમે માંધમ સદા સદોદીત ચાલી જાય છે. પણ અહીંની ત્યાં અને ત્યાંની અહીં જાણનાર કોઈ નથી.

एक तुमही एही भव रचनारन, कोहुं कीनुं नही जन वितके;
आपनी करतमे आपही माहेर, तो जनीतवको कीतके. ॥१४६॥

તમારા રચેલા ભવમાં તમોએ કોઈને આ વીત જણાવ્યું નથી એટલે તમારૂ કૃત તમે જ જાણો તો પછી બીજા કોણ જાણે ?

एही पुछनके जबाप बाप तुम, देहो सरल करी सबही;
जीनमे अजणीत हवेन हमकु, संसे न उपजीत कबही. ॥१४७॥

હે પરમ પિતા પરમેશ્વર, ઉપર પુછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર સર્વ પ્રકારે સમજાવો. જેનાથી મને કંઈ પણ અજાણ્યું રહે નહીં. તથા ફરીવાર સંશે પણ ઉત્પન્ન થાય નહીં.

एकी परकारन कहो करुणेशर, सब विधी समज सराई;
आपनी रचीत आपकु मालम, कोउ नही करीत पराई ॥१४८॥

એ પ્રમાણે હે કરૂણેશ સર્વ વિધી સમજ પડે તે પ્રકારે કહો, કારણ આપનું રચેલું આપ જ જાણો છો કોઈ બીજાનું કરેલું નથી.

एही करतारनकी नीज बुज गत, बुध चतुर द्वे ताई;
तेही पण लहो आप अवीरल अत, ओरु कोउ जनीतन काई. ॥१४९॥

આ પ્રમાણે નીજ કૈવલ કરતાની બુજ ગતિ રહેલી છે. છઠ્ઠી બુદ્ધિનું વર્ણન ઉપર મુજબ કર્યું છે. તે બુદ્ધિની ગતિ આપ જ જાણો છો. તથા "અવીરલ" એટલે વારા પાર વગરની અખંડધારા કદી ના તુટે તેવી, પરમ પરાથી ચાલે છે. જે જરા પણ કોઈ જાણતું નથી. "અવીરલ" એટલે વીરલ નહીં. એવું, ઘટ, ભરચક, અને અખંડ એમ અવીરલના અર્થો થાય છે. એ ઉપરથી એમ સમજવાનું કે કર્તાની તત્વ સૃષ્ટી અવીરલ છે. જે કોઈથી તોડી શકાય તેમ નથી.

अबकी कहत सप्तमी बुधकी सुधकी, क्रता पुछन ही;
चतुर खाण घाटनके अंकुर, कुण ततके सजीतवही. ॥१५०॥

બુદ્ધિ સાતમી — હે સકરતા કૈવલ, ચાર ખાણ ઘાટના અંકુરો કુણતત્ત્વથી સરજેલાં છે ? તે કૃપા કરીને કહો.

पंच तत्व करीत निराक्रण, जीनमे उदीतन कोई;
एतो सब अंकुर उदभवके, गति परत नही मोई. ॥१५१॥

પાંચ તત્ત્વનું નિરાકરણ કરીને જોઉં છું તો, કોંઈ પણ તત્વ કોઈ રીતે ઉદે થાય તેમ જણાતું નથી. આ તો બધું અંકુરથી ઉદ્‌ભવ પામે છે ? તેમાં મારી ગતિ પહોંચી શકતી નથી ?

अंकुर सबके देख परत हे, वीनुं ततसे नव दरसे;
पंचभुत दरसीत विन अंकुर, लायेहु कुन अपरसे. ॥१५२॥

સર્વમાં અંકુર દેખાય છે. પણ તત્ત્વ વગર દર્શ સ્પર્શ થતાં નથી તથા પાંચ તત્વ તે પણ વસ્તુતાએ અંકુરમાં દેખાતાં નથી, તો અપર એટલે કયા દેશમાંથી લાવ્યા છો ? કે જેની સમજ પડતી નથી.

एही अमुज सुज विनु संसीत, कळन परीत हंम सेती;
एक तुम न विन पुरुष प्रकृती लग, कौउन शकत जीनु वेती. ॥१५३॥

આ અમુજણ સુજ વગર સંશેથી અમોને રહેલી છે. કારણ આ તમારી કળને અમો સમજી શકતા નથી એવો તમારો કઠણ માર્ગ છે કે, તમારા વગર પુરુષ પ્રકૃતી જેવા આ જાણ્યના વેતા નથી.

वेती सकत क्यौं अतही गुपत गत, बिनुं संकल्प हवीतवके;
ते क्यौं लहही आंन्य अविरल वित, कुन गनींत भव भीतके. ॥१५४॥

પુરૂષ પ્રકૃતિ જેવા વેતા કેમ કરીને થઈ શકે ? આ વાત અતિ ઘણી ગુપ્ત ગતિ વાળી છે કે સકર્તાએ સંકલ્પ કર્યો ન હતો, તે પહેલાની ગુહ્ય બાબત છે ? તે આ બાજુના અવીરલ વીતને કેમ કરીને જાણી શકે ? તો પછી આ ભીંત જેવા ભવની ગણત્રી કયાં ચાલે તેવી છે ?

एही करीया विना आन्य करत तुम, करीत नही भव भरमे;
जीनते हवीत पसार सकलको, रचना सजीत सभरमे. ॥१५५॥

નીજ સકર્તા તમોએ આ અવીરલ તત્ત્વો સિવાય અને તેની વિધવિધ પ્રકારની રચના સિવાય બીજું કાંઈ કર્યું નથી ? અર્થાત તમારા રચેલા અંકુર સિવાય બીજી બાબત તમોએ કરેલી નથી. કારણ એ અંકુર એવી ઉંચ કોટીનું છે કે જેમાં અનંત બ્રહ્માંડનો સઘળો પસારો ઠસરસ ભરાયેલો છે.

आपनी ईच्छ विना जेही हवीतव, पण उपजीत आपनसे;
एही चोज विनुचीत चितवंनकी, जपीतन कोउ जापनसे. ॥१५६॥

આપની ઉપજણ ઈચ્છા વગર થએલી છે. છતાં તે ઉપજણ તમારી જ છે. તથા "ચોજ" એટલે વસ્તુ વાળી રકમ ચિંતવન વગરની હોવાથી, જેનો જાપ જપવા કોઈ સમર્થ નથી.

नेती नेती च्यौ नींगम पोकारत, तेही पण आगम जानीतकी;
आतो नेतीन पर परनेती तत, लहीन सकत कोउ जीतकी. ॥१५७॥

તે કારણે આપની અપાર ગતિને જોઈ વેદોએ નેતી પોકારેલી છે. તે પણ અનુમાન પણ કંઈક છે. એમ જાણીને આખરે નેતી બોલેલા છે. પણ આ તો તેનાથી પારની વાત હોવાને લીધે નેતીની પણ પરનેતી અને તેનાથી ન્યારૂ તત એટલે તમામનું કારણ રૂપ રહેલું છે. જેની ગતિ આવી રીતે હોવાથી કોઈ જાણી શકતું નથી. (જેમના રચેલા અંકુરોની ગતિનો પ્રકાશ સોળમાં સિદ્ધાંતની અંદર થઈ ચૂકેલો છે.

अबकी कहत अष्टमी अजणीत, मजणीता महाध मरमकी,
अती अचंत बुधकी बाबज, पुछन क्रता परमकी. ॥१५८॥

બુદ્ધિ આઠમી — જે બુદ્ધિએ કરી હું કરતા કરૂણેશને પુછી શકું છું તે મહાન અજણીત જેને અત્યાર સુધી કોઈ જાણી શકેલું નથી. છતાં મજણીત એટલે તે બુદ્ધિને હું જાણીને કહું છું કે તેના વિષયનો મહાદ અતિ મરમ વાળી અચંત એટલે ન જીતી શકાય તેવી તે બુદ્ધિની બાબજ યાને રકમો છે.

अहो आद्य तुम परम परमेश्वर, समळो समल सृष्टही;
के सरजो तुम सुघ संकल्पसे, के कछुं करीक कष्टही. ॥१४९॥

એવી રીતે એટલે તેજ બુદ્ધિથી પતિ પદનો નિશ્ચયાત્મક થઈ શકે છે. અને અંતર ગતિના મહાન ઝીણા આનંદથી અહો હે પરમેશ્વર, તમો સર્વની આદ્ય છો તથા સર્વ સૃષ્ટીને, સમરો એટલે (સંકેતથી) સરજો છો અને સંભાળ રાખો છો. તથા ફરીથી કહું છું કે સમરો એટલે તમારા સુધ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન કરો છો ? કે કોઈ પણ જાતની કષ્ટી ભોગવીને કરો છો ?

फेरी समरीत तुंम फना करत हो, पीछे रहो एकलही,
अहां लगही मोइ प्रश्न करीतके, क्रता समीप होय जनही. ॥१६०॥

બીજી વાર તમારૂ સંકેતથી સમરેલું, સંકેતથી ફના કરી એકલમલ રહો છો. ત્યાં સુધી એટલે સૃષ્ટિના પ્રલય કાળના અંત સુધી મને પ્રશ્ન કરવાની બુદ્ધિ છે. અને તે કરતાના સમિપમાં જે હતું તે હું સઘળું જાણું છું.

फना करन पीछे स्वहाण करनकु, क्यौं नहि रहो बेकलही,
चीत चीतवंनकी पांण जुरीनके, करीतव सुरती समनही.
॥१६१॥

સમસ્ત સૃષ્ટિના પ્રલય કાળના અંત દિવસે "સ્વહાણ" એટલે આપના સહેવાસમાં કોઈને કેમ રાખતા નથી ? હે કરૂણેશ હું આપને જે પુછું છું તે ચીતના ચિંતવન રૂપી હાથ જોડીને તથા સુરત નુરત સમ ઘરમાં સ્થીર કરીને પુછું છું. "સમ" એટલે અદ્વૈતની અધ્યાત્મ દશાનું મૂળ છે. તેજ ઘરમાં રહીને આપને પ્રશ્ન કરૂં છું.

एतने लग मोइ बुधकी बाबज, साबज हवीत सवेती,
पण करतार बक्षकी बरजीत, मोड़ शीर बोज धरेती. ॥१६२॥

અહીંયા સુધી મારી બુદ્ધિની રકમો જણાવી છે. અને તે બુદ્ધિ સર્વ પ્રકારે સાબિત તથા સચેતન હતી. તથા સર્વ વિતના શુધ્ધ વેત્તા છે તો પણ આ બુદ્ધિની રધ કર્તા કરૂણેશે બક્ષીસ કરેલી છે, એ જ કારણે "બરજીત" એટલે કહું છું. આ બુદ્ધિનો પ્રકાશ હું કરું છું, તેમ નહીં પણ હું તો બોજારૂપ થઈ તેમની આપેલી બુદ્ધિના માર્ગે જ ચાલું છું.

जो करतार बक्ष विन हंमकु, हवेन गति अगमकी,
ज्यांहां अजके अनुभव नही लागीत, पुनही पहोच नीगमकी. ॥१६३॥

જો કરુણેશ બક્ષીસ ન કરે તો અમારામાં અગમ નિગમ જાણવાની ગતી ક્યાંથી આવે ? તથા જે પદમાં બ્રહ્માજી જેવાનો અનુભવ પહોંચી શક્યો નથી, તેવી ગુપ્ત ગમ ગત તમોએ બક્ષીસ કરેલી છે.

जीनकी गति चराचर व्यापक, नीगम सेती अज सहीतुं,
एकही बुधकी गंम विस्तारन, उपर छली गत लहीतुं. ॥१६४॥

બ્રહ્માજીની ગતી ચરાચર વ્યાપક છે. તે એક જ બુદ્ધિની અંદર ઉપર છલી ગતિથી વેદે વિસ્તાર કરેલો છે.

जो गत उपर छली नब होय तो, पतकी क्यौं कहे नेती,
कोटी अनन्त लोक तंन कळीतब, नीज पद सके न वेती. ॥१६५॥

જો ઉપરછલી ગતીનું વર્ણન ન હોય તો પતિ પરમાત્માનો નિશ્ચયાત્મક કરવામાં નેતિ શા માટે બોલ્યા છે ? અનંત કોટી લોકોનું વર્ણન કર્યું તથા જાણ્યું તો પણ નીજ પદના વેત્તા નહી થતાં નેતી પોકારી છે.

तेही माटे अल्पज्ञ सकलको, नीजपति पद पेखनके,
नाम रुप गुण द्रष्ट पदारथ, यांहां ल्यौ जेही देखनके. ॥१६६॥

એ જ કારણે નીજ પતિપદ જાણવામાં સર્વ લોકો અલ્પજ્ઞ છે. તથા નામ રૂપ ગુણના પદાર્થો સુધી તેઓ દેખી (જાણી) શકે છે.

एही अष्ट बुधकी जेही बरीया, करीया करीत समेती,
एतने भर बुज न हंमकी, बुध, उत्तर क्रता पखेती. ॥१६७॥

ઉપરની આઠ બુદ્ધિઓ તે "બરીયા" એટલે મહાન બળવાન બુદ્ધિની ક્રિયા જેની જે પ્રમાણે હતી તે કહી છે. તથા નિજ કર્તાના અંતિમ પદ સુધી જે અમારી મૂળ જાણ હતી. તે બુદ્ધી દ્વારા કહી છે હવે તે પ્રશ્નનો ઉત્તર કર્તા પાસે છે. (સિદ્ધાંત ૨૯ થી ૩૦ સુધીમાં કરુણેશના ઉત્તરો જોઈ લેવા)

ओरु मोइ बुजन गत अंतर रही, करीतव क्रता सजानु,
जदीप सकल अनुभव उचरनके, धरीतन हंम अभीमानु. ॥१६८॥

મારી "બુજ" એટલે અંતર ગતીમાં રહીને કરુણેશનું સજાણપણું પ્રેરીત થવાથી મેં સર્વ પ્રકારની વસ્તુનો ઉચ્ચાર કરેલો છે. એ કારણે હું અભિમાન ધારણ કરતો નથી.

क्यौं करी धरू मान हंम इतसे, उचरीत क्रता प्रेरकसे,
अंश सहीत अनुसुत उनहुनसे, उबरीत कुन तरकसे. ॥१६९॥

હું અભિમાન તથા માન આ બાજુ રહીને કેવી રીતે ધારણ કરી શકું ? કારણ મારો ઉચ્ચાર કરતા કરૂણેશની પ્રેરણા દ્વારાથી થયેલો છે વળી મારો અંશ "અનુસુત" એટલે ઓત પ્રોત કરુણેશની સાથે મળેલો છે. એટલે તેના સિવાય ઉગરતી કોઈ વસ્તુ ન હોવાને લીધે તર્ક, વીતર્ક કેમ કરીને કરી શકું ? અર્થાત્ કોઈ પણ તર્ક કરવાને હું બચી શકતો નથી.

अब जेतनी अजणीत हंम चवीतव, हवीतव क्रता सवीतके;
ओर जनीत जुग जाहर सहीतम, लहीतव जेही उत इतके. ॥१७०॥

હવે જે વાત અજાણી હતી તેજ અમોએ કહી છે. તે પણ જે કહ્યું છે. તે કર્તાના વિત્તથી થયેલું છે. તે અર્થાત્ કર્તાના સ્વ અંગથી બનેલી રકમો જ વર્ણવી છે અને તેજ રકમો જગતમાં જાહેર મુકી છે. તેજ આ લોકે અને પરલોકે જાણેલી છે.

बुद्धि सप्स द्वे सहीत सवेतन; प्राक्र त भाष भनेती;
वयाकरण उलजी सुलजावत, जबते अर्थ जनेती. ॥१७१॥

બુદ્ધિ નવમી – નવેય બુદ્ધિના અમો રોઉ રોઉ વેત્તા છીએ, તથા વ્યાકણ પ્રાકત તથા કોઈપણ દેશની ભાષા તેમજ જન, જનાવર, પશુ, પક્ષીએ દરેકની ઉલટી સુલટી વાણીનો અર્થ અમો જાણીએ છીએ, તથા વ્યાકણ "ઉલજી" એટલે ઉલટાનું સુલટુ કરી અર્થ સમજાવવો પડે છે, ત્યારે જ તેની મતલબ સમજાય છે.

अधीक वेर उचरनकी परीतव, हवीतव समज सवेती;
पण प्राक्रत एक बेर वदीतसे, सब विधि कुवेर जनेती. ॥१७२॥

વળી ઉચ્ચાર કરતાં વાર ઘણી જ લાગે છે. તથા મહેનત ભરેલું ઘણી વાર સમજાવવું પડે છે, ત્યારે જ બોલેલા શબ્દોની સમજ પડે છે, પણ પ્રાકૃત તો એક જ વખતમાં ઘણી જ ત્વરાથી સમજી શકે છે એમ જાણીને શ્રી કુવેર સ્વામીજીએ અટપટી વાણી નહીં બોલતાં પાકત ભાષા કથેલી છે, છતાં હું બંને ભાષાનો વેત્તા છું.

ઈતિ શ્રી મહા પરમ વિશે, અંશ નવ બુદ્ધિ નીરણય નામ
૪૭ મો સિધ્ધાંત સંપૂર્ણ

પંચ મહેલ રમણ ભુમિ નીરુપણ નામ સિદ્ધાંત ૫૦ મો નિર્ણય

કૃપાનિધિ ઉવાચ

प्रथम सृष्टि सरजनने सरजीत, सुघ संकल्पसे जगही;
लख चोरासी जीव जंतके, एकदम सजे बीजगही. ॥४५॥

પ્રથમ સકર્તા કેવલના શુધ્ધ સંકલ્પથી લખ ચોરાસીની સૃષ્ટિનાં બીજગ એકદમ સરજેલાં છે.

जादीन प्रकृति पुरुष नहि हुते, ब्रह्मा विष्णु माहेशु;
तादीन इस अवतारन हुते, ओरु नहि सुर सरेशुं. ॥४६॥

જે દીવસે શુધ્ધ સંકલ્પ સરજાએલો ન હતો ત્યારે શીવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા પુરૂષ પ્રકૃતી તથા ઈશ અવતારો તેમજ દેવતાઓ વિગેરે કોઈ હતુ જ નહીં,

एतो सृष्टि सकल पसरनमें हवीतव, अवतारादीक ओई;
नीज पति प्रथम संच सरजीत विन, आद्य न उपजीत कोई. ॥४७॥

આ બધો અવતારાદીકનો પસારો સૃષ્ટી ક્રમ ચાલુ થયા પછીથી થએલો છે, તથા નીજ પતિના પ્રથમ સંચમાં રકમો સરજ્યા વગર આદીથી કોઈ ઉત્પન્ન થએલું નથી, અર્થાત આદ્યમાં કોઈ હતું જ નહીં પણ કર્તાના સરજ્યા પછીથી પસારો થએલો છે.

लोक चतुरदश सकल जेहुंनसे, ताई जनीत नहि कोइ;
तेही जनावहु प्रसिद्ध प्रेमसे, अति अग जनीतन सोई. ॥४८॥

એથી જ ચૌદેઈ લોકમાં કર્તાને કોઈએ જાણ્યા નથી, તે તમોને પ્રસિધ્ધ રીતે પ્રેમ યુક્ત જણાવું છું, કારણ અતિ અજ્ઞાનના અંધકાર ને લીધે ઈશ્વરના પરમ તત્ત્વને કોઈ સમજી શકેલું નથી તે કારણ હું તમોને જણાવું છુ.

नाथ सकल तंनके रमणीक नथ, अणुनी आद्य भव भरही;
ओर थावर जंगम सहीतमगम, जेतने भर स्वर धरही. ॥४९॥

અણુથી લેઈ ભવ ભરનાં સ્થાવર જંગમ આદ્યે સુરમ્ય શરીરોને પ્રાણાયમ રૂપી નાથથી નાથેલાં છે. તે તમામ શરીરોને સ્વરે (શ્વાસા) એ ધારણ કરેલાં છે.

स्वर धर कर सरभर तन तंतु, अधीक नुन्य बिनुं जेही;
तेही परम लख देवनके पत, लख लखवावहुं हंमही. ॥५०॥

સ્વરથી ધારણ કરવા બદલ સર્વ શરીરો ભવ ભરનાં સરખાં છે. એક પણ અધિકનૂન્ય નથી. કારણ શ્વાસ વગરનું હોય તો જ અધીકનુન્ય ગણવામાં આવે. પણ શ્વાસ વગરનું ચૌદઈ લોકમાં કોઈ દેખાતું જ નથી. તે માટે તેમાં રહેલો જે પરમ પતિનો લક્ષ છે. તે હું તમોને જણાવું છું.

जीनमे न उबरीत नही कछु कंचीत, इस अवतार समेतु;
अज भव ओरु विष्णव तंनके लग, प्रणवे जनीत सचेतुं. ।।५१।।

જે વસ્તુનો હું ખુલાસો કરૂં છું તેમાં યતકીંચીત કોઈ વસ્તુ ઉગરશે નહીં. ઈશ્વરી અવતાર, શીવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વિગેરેનાં શરીરો પ્રણવથી જ સચેતન રહેલાં છે.

लोक चतुरदश नानथकेनथ, प्रसीद्ध प्रणव परमेशुः
नीज गुरु ज्ञाननके गमकी दम, अविगत गत उपदेशुं. ।।५२।।

તેવી જ રીતે ચૌદેઈ લોકના નાથને નાથવાવાળો ધણી જે પ્રણવ છે. તેને જ નીજ ગુરૂ જ્ઞાનની ગમ કહેલી છે. તે ઉપદેશ અવિગત રૂપે હોવા છતાં ગુરૂ ગતિમાં લાવીને આપણા સર્વને સમજાવે છે. નાથ એટલે વસ્તુમાં નથાવવું તે, તથા નથાએલી વસ્તુને કબજે થઈ જવું તે, તેમજ પ્રણવ રૂપી દોરીથી સર્વ શરીર ઓતપ્રોત કરી નાશીકાદ્વારા પ્રણવ ગમન કરે છે, એટલે નાક નાથવું, એ ઉપરથી નાથ નામ પડેલું છે. દાખલા તરીકે બળદને નાથવાથી બળવાન પશુ હોવા છતાં આધીન થાય છે, જો નાથ ન હોય તો ધણીને વશ થઈ શકે નહી, તેવી જ રીતે ચૌદેઈ લોકના સઘળાં શરીરો પ્રણવ રૂપી નાથથી નાથેલાં છે, અને તે નાથ સકર્તાના હાથમાં છે, એ ઉપરથી નાથેસ્વર એટલે નાથને નાથવાવાળો એવું નામ પડેલું છે. આવી રીતે નાથ વગરનો એટલે પ્રણવ વગર કોઈ છે જ નહિ.

इश्वर तेही पण स्वरथकी सब, जीनते जीवत जनाई;
स्वर छुटे कुन रहीत अमर अज, तो जीव इस समदाइ. ।।५३।।

જેને આપણે ઈશ્વરો કહીએ છીએ, તેઓ પણ સ્વરથી (પ્રણવ) જેમનાં જીવન જણાય છે, વળી સ્વર છુટી જાય તો, તેઓ બળવાન હોવા છતાં મરણ પામે છે. ઈશ્વરનાં મોટા શરીરો છે, એમ જાણી રાખી મુકે તો પણ સ્વર વગરનાં ગંધાઈ ઉઠે છે. અર્થાત અમર રહી શકતાં જ નથી, જ્યારે એમ જ હોય તો જગતના અલ્પજ્ઞ જીવો અને મોટા વિશેષ વિભુતીવાનમાં સ્વર ગયા પછી શો ફેર છે ?

समदायनमे कोउ कीनुं लायक, सायक भजन भवेतु;
तीनमे क्यौं विलमाएहु जग, जीव अंध निरंध अचेतु. ।।५४।।

બંને સમદાય ઠરે તો તેમાંથી લાયક કોને ગણવો ? કે જેથી સહાયક થશે, એમ જાણી તેનું ભજન કરવું. અર્થાત એ બધી વાત ખોટી છે. એ તો નાના મોટાં ખરાં પણ શરીરની ગણત્રીએ ગણીશું તો મૃત શરીર છે, તેમાં કોઈ કોઈનો સહાયક નથી, છતાં તેમાં શા માટે વિરામ પામીને ખોટો આનંદ માની રહ્યા છે ? તમો બન્ને અંધ, નીરંધ અને અચેત છો કે જે સત્ય વસ્તુની સુજ પડતી નથી.

जीव ओरु इश्वरके तंन स्वरते, रज तज सकल सराइ;
ओर विप्र विनुं वेतनकी गत, जोयुं न परम पराइ.॥५५॥

જીવનું શરીર અને ઈશ્વરનું શરીર એ બધાં સ્વરથી રહેલાં છે, તથા રજ તજ વિગેરેની સરાયના વિપ્રોએ જોયા વગર અદબદ જેમ ફાવે તેમ સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી કરી છે, પણ પરમ પરાની દ્રષ્ટીથી જોયું નથી, જો જોયું હોત તો જુઠું બોલત જ નહિ કે ભવ ભરના સરખા જીવો પૈકી નાના મોટા કોને ઠરાવત ?

परम परायनके लख जनीतन, प्रणव सेती परमेसु;
सो नीज लख तुम वितके विसरीत, भजीतव तंन उपलेसुं. ॥५६॥

પરમ પદનો પરમ લક્ષ જાણ્યા વગર પ્રણવ તેજ પરમગતિ છે. એમ સમજવાનું છોડી દઈ તથા તેનું વિત સમજ્યા વગર વિસરી ગએલા છો, એ કારણે પ્રણવ વગરનાં ખાલી પડેલાં શરીરો (મુરતી) રૂપી નકલોનું ઉપલક ભજન કરાવો છો અને કરો છો.

सो उपले कुल तन जेही वितसे, जीतसे सकल आधारु;
जीनके नाम नाथ नीज नरणीत, धरहीत सकल सकारु. ॥५७॥

જે ઉપલક વીતના કુલ શરીરો છે, તે તમામનો આધાર પ્રણવ છે, તેમના જ નામને નાથ તરીકે વર્ણવી સાહાકાર રૂપ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું છે અર્થાત પ્રણવવાળા શરીરોનું આધારરૂપ સકર્તા દેવથી પોષાયેલું છે. તે પોષાયેલાં શરીરને સાહાકાર રૂપ ભગવાનનું માની લોકો ભજન કરે છે.

खट शास्त्र ओरु वेद वदीतकी, जीतकी गम यांहां लगही;
विना परम गुरु परम पति लग, कोउकी पागन पगही. ॥५८॥

તેમજ છ શાસ્ત્ર તથા ચારવેદની ગતિ પ્રણવના આખર સિદ્ધાંત સુધી છે. અને ડાહ્યા ગણાતા જુના જમાનાનાં વિદ્વાનો પ્રણવના આખર સિદ્ધાંત સુધી પહોંચેલા છે. તેમજ ગાયંત્રીનું મુળ ધ્યેય ત્યાં જ સુધી છે. તે ઉપરાંત સકર્તા પતિનું પરમ પદ પરમ ગુરૂ વગર કોઈનો પગ ત્યાં – પહોંચે તેમ નથી.

पाग पगे क्यौं परम पुरुष लग, नीगम कहीत जीनुं नेती;
तेही जांन जनवुं हंम तुमकु, जबते हवो सवेती. ॥५९॥

પાગ પરમ પુરૂષ સુધી કેમ ન પહોંચી શક્યો ? તેનું કારણ એ જ છે કે નીજ ગમનું વર્ણન કરવામાં વેદે નેતી પોકારેલી છે, તે નેતી પોકારવાનું કારણ તમોને જણાવું છું, જેથી તમો વેતાવાળા થશો.

जेही सकलके नाथ कहीत हीत, सब साधन एही गमही;
ओरु जेतने ज्ञांनी स्वर साधन, जीनके लख सम दमही. ॥६०॥

અમો પ્રથમ કહી ગયા છીએ સર્વ લોકોને નાથવાને જે નાથનું હીત છે. તેમાં જ સર્વ સાધનની ગમ રહેલી છે. કારણ કે પ્રણવ એ શરીરનું સર્વોપરી વીત્ત છે એ વિત્તને સમજનારને પોષણ ક્યાંથી આવે છે ? તે ઘરમાં રહેનાર સમજી શકે છે, શરીરમાં રહેતો પ્રણવ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ચીજ છે અને તે ચીજને સમજવા જગતભરના જેટલા અધ્યાત્મ પુરુષો છે તે તેનું સર્વ વિત્ત સમજે છે તથા તેમનો લક્ષ સમદમ સાધને સર્વોપરી છે.

तेही स्वर नाथन थापनके पत, अविगत गत अकलेदु;
तेही नीज पति पुरातनकी गत, जुगधर जनीत न भेदु. ॥६१॥

ભવ ભરના સઘળાં શરીરોને પ્રણવ રૂપી નાથને નાથનારા નીજપતિ સકર્તા અવિગત છે. જેની ગતીને કોઈ કળી શક્યું નથી. એ કારણે પુરાંના પતિની ગતિને જગત માત્રે ભેદને જાણ્યો નથી.

नीज करतार सकल भवके भर, अज एकलमल अंतु;
जो जीनमे भव आघ जनीत नही, अखील महाध मेहेमंतु. ॥६२॥

નિજ કેવલ કર્તા સર્વ ભવને ભલી રીતે પેદા કરવાવાળા છે. એને પોતે એકલમલ અંત વગરના ગુહ્ય રહેલા છે. એ કારણે ચૌદ લોકરૂપી ભવમાં રહેનારા અખિલ મહાદના મહેમંત પુરૂષને જાણતા નથી. .

एही परकार अकल गत नीजपत, अखील लोक अजणीतके;
देव दनुज ओरु मनुस सहीत इत, उपासक जीनुं वीतके. ॥६३॥

એ પ્રમાણે નિજ પતિની અકળ ગતી છે. જેને અખિલ બ્રહ્માંડના લોકો જાણી શક્યા નથી, એ કારણે દેવ દનુજ અને મનુષ્ય વિગેરે વિત્ત રૂપી પ્રણવના ઉપાસક થયા છે.

तेही वितसे तंन अचर चराचर, प्रोइतव परम पुरेसु;
आ भवमे जीतने तत दरसी, जीनके एही उपदेशु. ॥६४॥

પરમ પુરુષ પરમાત્માએ પ્રણવ રૂપી વિત્ત ચર અને અચરમાં પરોવેલું છે. એથી સર્વ શરીરો સજીવન વૃત્તિવાળા દેખાય છે. તથા આ ભવને વિષે જેટલા તત્ત્વ દર્શી પુરૂષો છે તેમનો લક્ષ પ્રણવ છે અને જગત પરત્વે ઉપદેશ પણ તેનો જ છે.

सबने थपे जो नीज नाथनकु, जीनते सकल चलेहुं;
जीनकु पण कोइ कोई जानीतके, ओर कीनु नहि कलेहुं ॥६५॥

જે પ્રણવ રૂપી વિત્તથી સર્વ લોક હાલતા ચાલતા થયા છે, એ જ વિતની તત્ત્વ દરસીઓએ નીજ નાથ સમજી સ્થાપના કરેલી છે. છતાં તેને પણ કોઈ એક જ જાણનારા હોય છે. અને બીજાઓ તો કોઈ જાણતા જ નથી કે પ્રણવ રુપી વિત કોને કહે છે ?

तेही नाथ पण नही नीज करता, हरता नही कीनेहुं;
सकल चराचर व्याप खरा पण, नही नीज जांण जीनेहुं ॥६६॥

સર્વ શરીરને જત મત રાખનાર પ્રણવ રૂપી વિત છે. તે નાથે સ્વર હોવાથી નાથ ખરો પણ નીજ કર્તા નથી કારણ કર્તા હરતાની જે ગતિ છે. તે પ્રણવ રુપી નાથમાં નથી સર્વ ચરાચર બ્રહ્માંડ ભરમાં વ્યાપક છે. એ વાત ખરી પણ જેને નિજ જાણ કહેવામાં આવે તે એમાં નથી.

जीनकु जाण जो हवे अहंमकी, तो भव भर समपुरी;
सकल अचेत वेत विनुं विचरत, नीजकी कोउन सबुरी. ॥६७॥

પ્રણવ રુપી વિત્તમાં જો અહંમ પદની જાણ હોત તો ભવભર સંપૂર્ણ ગણાત પણ તેમ નથી. કારણ ભવ તો અચેત અને વસ્તુગતિના વેત્તા વગરનો વિચરે છે. નીજ વસ્તુથી કોઈ સબુરી પામેલો નથી.

तबते एही करतार नहि कुल, भुल जीनकु भव भरही;
एही विधके नीज जाण विहुनके, जीनसे क्रता अपरही. ॥६८॥

જગતના તત્ત્વ વેત્તાઓએ જે પ્રણવરૂપી વિત માન્યુ છે. તે નીજ કર્તાના કુળનો (અંશ) નથી. છતાં મોટામાં મોટી ભવ ભરમાં ભારે ભુલ ભરાઈ રહેલી છે. આવી રીતની નીજ જાણ વગર કર્તા પદ "અપરહી" એટલે અલગ રહી ગયું છે.

नीज करता तो एही फरकसे, अनुभव करन विचारु,
एक अजणीत एक जनीत सकलघर, भव भर लग विस्तारु. ॥६९॥

નીજ કર્તા પ્રણવ રૂપી વીતથી ન્યારા છે. તે વિચાર કરીને જુવો એજ પ્રણવ રૂપી વીત હોવા છતાં સર્વ પ્રકારે અજાણ્યો છે કારણ કે પ્રણવ રૂપી વિત્ત ખરુ પણ જડ છે. પણ તેમાં વિશેષ અંશની સત્તા પામવાથી જ જાણવાળો થઈ સર્વ શરીરો ધારણ કરેલાં છે. એથી જ ભવ ભરનો વિસ્તાર થએલો છે.

अजनीत सो अज भव स्वरके लग, जडतन कुन गनीतमे;
तदीप खलकके कुन उपावंन, जनीत विनायन जीतमें. ॥७०॥

"અજણીત" એવું પ્રણવનું વિત શીવ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ સુધીના શરીરોમાં સ્વર થકી ઓળખાય છે, તે વિત જડ છે અર્થાત્ જ્યાં સુધી પ્રણવ છે, ત્યાં સુધીના સર્વ લોક નીજ ગતિના અજાણ્યા છે. અને જ્યારે તે શરીરો નીજ ગતિથી અજાણ્યા હોય તો, તેમની ગણત્રી તરીકે શું કહી શકાય તેમ છે ? તો પછી આ ખલકનો ખેલ કોણે ઉત્પન્ન કર્યો હશે ? કારણ જે શરીરો જગતમાં ગણત્રી તરીકેનાં ગણાય છે. તેમાં નીજ જાણ જાણવાની ગતિ તો છે જ નહિ.

बहु विधकी कुदरत कळ अकळीत, कळीत विनां कुन रचही;
जे न कळीत कारन ओरु क्रतकु, तेही सरभर भव पचही. ॥७१॥

બહુ પ્રકારે કળ અકળ કળી ન શકાય તેવી કરૂણેશની કુદરત છે, તે કુદરતને જાણી નથી કે આ રચનાર કોણ છે ? તથા તે ક્રતનું મૂળ કારણ અને તે કારણથી થએલું ક્રત આ બન્નેની વિભક્તિ કરી નહી જાણનાર જગતની દ્રષ્ટિએ ગમે તેટલા મોટા હોય તો પણ ભવના જીવ ગતી જેવા છે. અને ભવમાં જ પચેલા છે. જેથી નીજ વસ્તુનો નિવેડો કરી શક્યા નથી.

तेही माटे करतार सकलके, अतही सुजाण सचेतु;
रोम रोम रग रग कंचीत लग, सकल चराचर वेतुं. ॥७२॥

સર્વે બ્રહ્માંડના કર્તા અતી સુજાણ તથા રેમે રોમ અને રગે રગ સચેતન છે. તથા ચર અચર આદ્ય સર્વના વેતા છે.

तेही वेतने विश्व सकल कुल, सुद्ध संकल्पत्ये सरजी;
ओर सकल इश्वर सब अगबग, नहि सक्रत कोहु धरजी. ॥७३॥

તેજ સર્વના વેત્તા છે. તથા તેમના શુદ્ધ સંકલ્પથી સર્વ વિશ્વને સરજ્યું છે. તે સિવાયના કહેવાતા નામધારી ઈશ્વરો બધા અગલ બગલીયા છે. જેમાંના પ્રથમથી કોઈ કર્તા નથી, અર્થાત "ધર" એટલે પ્રથમ જે સર્વ જગતને ધારણ કરતા હોય તેવા કોઈ છે નહિ.

तेही सुघ संकल्पी सकल पत, अतिगत अपरंपारी;
जेतने भर दोसापत लगीतव, जीनुं रहीत अविकारी. ॥७४॥

તેજ શુદ્ધ સંકલ્પી સર્વના પતિ છે. તથા અતી ગતીના વારાપાર વગરના છે. જેટલા પ્રકારના દોષો લાગી શકે છે. તે તમામથી ન્યારા છે, અર્થાત્ વિકાર વગરના છે.

सकल नाथ जडके नथनारन, नीज चैतन आपनही;
जीनुं दृष्टांत लगीतके कहीतम, तीनके जेही जवापनही. ॥७५॥

સર્વના નાથ જે નાથે સર્વ લોક નાથાયા છે. તે નાથ પ્રણવ છે તે નાથ જડ છે. અને તે નાથે જે નથાયું છે. તે સાજ રકમો તે પણ જડ છે. તેમાં નીજ ચૈતન્ય નથી. જેનું દ્રષ્ટાંત આપીને પ્રણવ રૂપી વિતની આગળ જે વાત કહેલી હતી તેનો ઉત્તર આપું છું તે સાંભળો.

ज्यौं गौके छोना नथीतव हीत, करखी केद खनही;
जीनुं जड जेवरीसे नथीतव नथ, तंन पण जडके पखनही. ॥७६॥

ખેડૂત બળદને કબજે રાખવા "જેવરી" એટલે દોરીથી નાથે છે. બળદના શરીરનું સાજ જડ છે. અને દોરી પણ જડ છે, એટલે ખેડૂત રુપી ચૈતને જડે જડ નાથેલાં છે,

तेही परकारन इश्वर सरभर, नथे सकल जड तनही;
जीनसे चलीतव सब अचराचर, सो नीज क्रता सबनही. ॥७७॥

એ જ પ્રમાણે ઈશ્વર સાથે સર્વ શરીરો એટલે સ્થાવર અને જંગમ માત્ર સર્વ પ્રણવ રુપી દોરીથી નાથ્યાં છે. તે પ્રણવ શરીરમાં વ્યાપક રૂપે રહીને સર્વ શરીરોને ચલાવે છે. તેજ સર્વનો કર્તા છે કે જેણે આ તમામ ભવ ભરનાં લોકોને ચલાયમાન કર્યા છે.

माटे सक्रत आद्य सबनके, कारण जड कारनके;
छेवटके छेवट सब अंतु, जेही साम्रथ सारनके. ॥७८॥

એજ કારણે સકર્તા સર્વની આદ્યે છે, તથા ભવ ભરના જડ ખાતાનું કારણ પ્રણવ રૂપી વીત છે અને તેનું મૂળ કારણ કર્તા છે, તે કર્તા સર્વની છેવટના છેવટે તથા સર્વની અંતે તે દરેકના સારરુપે સમરથ સરજનહાર છે.

या विघके कोहु नहि दुसरन पत, आघ अंत मघमांही;
अतही अंतके अंत अजायल, जायल रहीत सदाही. ॥७९॥

આવી રીતે વિચાર કરતાં આદ્ય અંત અને મધ્યમાં સકર્તા વગર બીજા કોઈ પતિ નથી. તથા વારાપાર વગર સર્વ લોકના અંતના પણ અંતે "અજાયલ" જન્મ મરણના ભય વગર નિર્ભયથી અખંડ, અમર, અચળ, અક્ષય, અચ્યુત, દ્રીગન, રૂપે ગુહ્ય રહેલા છે. જેને ભવ ભરતમાં કોઈએ જાણ્યા નથી.

जेही सकल अंशन उपजावन, रहहीत आघ अनादु;
आपही आप बिना कोउ दुसरन, कुवेर न करन प्रमादु. ॥८०॥

તેજ સકર્તા ઉપર કહ્યા મુજબ સ્થળમાં રહીને સર્વ અંશોને ઉપજાવીને પોતે આદ્ય અનાદ્ય રૂપે રહે છે, ત્યાં પોતે એકીલા અદ્વેત બીજા સીવાય રહે છે "પ્રમાદ" એટલે ગફલત તથા આળસ એ બન્નેય નીજ પતિના દ્વારમાં નથી એમ શ્રી કુવેર સ્વામીજી કહે છે.

ઈતિ શ્રી પંચ મહેલ રમણ ભૂમિ નીરૂપણ નામ
પંચાશત્તમ સિદ્ધાંત નિર્ણય સમ્પૂર્ણ.

તા.-ક. વિશ્વ ભ્રમ્ર વિધ્વંસ નિધી ગ્રંથમાં સિદ્ધાંત ૫૬ છે તેમાંથી ફક્ત સિદ્ધાંત ૪૭માં મહાન પરમ વિશેષ અંશની નવ બુદ્ધિનો વિષય છે, તેમાંની ચોપાઈ નંબર ૧૧૮ થી ૧૭૨ સુધી તથા સિદ્ધાંત ૫૦ માં પંચમહેલ રૂમણ ભુમી નિરુપણનો વિષય છે, તેમાંની ચોપાઈ નંબર ૪૫ થી ૮૦ સુધી છાપી છે. એ સિવાય બાકીના સિદ્ધાંતો જાણવાની ઈચ્છા રાખનાર ભગવતીજનોએ સદર પુસ્તકના પ્રકાશકે છપાવેલો વિશ્વભ્રમ વિધ્વંસ નિધી ગ્રંથ મંગાવીને જોઈ લેવો.

પ્રકાશક
મહંત શ્રી શાન્તીદાસજી ગુરૂ વિષ્ણુદાસજી
મુ.પો. ઉમરા, જી. વા. સુરત

શ્રી કુવેર સ્વામીજીનું સોળ વીભુતી સહ જમ્બુ દ્વીપમાં આગમન

છપ્પા ૧૯

हावे कहुं उतपन सुनो मम तन अंदेशा;
हंसहे पुरुष अनाद्य उपाद्यि ते वरजीत वेशा. ॥१॥
कोटी कल्प परजंत अंत नहि व्यापत माया;
हाड मांस नहि रुद्र उद्र हंमही नहि आया. ॥२॥
उपन्यो आपोआप व्याप मोइ सकल सहीरा;
अविगत अंग हमार बिंदुके नहि शरीरा. ॥३॥
बिंदुके नहि शरीर धीर ध्रड पुरुष पुरांना;
रुप अरुपी खेल कुवेर अकेल निदाना. ॥४॥

હવે મારા પોતાના શરીરની ઉત્પતિ વિષે જગતને જે સંશય છે તે વિષેનો હું ખુલાસો કરૂં છું તે સાંભળો. હું અનાદીનો પુરૂષ હોઈ વેશરૂપ ઉપાધિથી રહિત છું વળી કરોડો કલ્પના અંતે પણ મને માયા વ્યાપી શકે તેમ નથી.મારૂં શરીર હાડ, માંસ તથા રૂધિરવાળું નથી, કારણ કે ઉદરવાળા ગર્ભમાં હું જન્મ્યો નથી. પણ હું પોતે આપોઆપ ઉત્પન્ન થયેલો હોઈ મારું પોતાનું જ સહીર (વિભૂતીરૂપ ગતી) વ્યાપક રહેલું છે, તેમજ આ મારું અંગરુપ શરીર અવીગતરુપ હોઈ બિંદુથી બંધાયેલું નથી. હું અનાદીનો દઢ ધૈર્યવાન પુરાણો પુરુષ હોઈ આ પ્રમાણે બિંદુના શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલો નથી. સમર્થ કુવેરસ્વામીજી કહે છે કે રૂપ અને અરુપ આ બંને ખેલ

છે. પરંતુ આ ખેલના મૂળ કારણ રુપે હું એકલો જ છું.

છપ્પા - ૨૦

प्रथम अचानक सोय मोय बालक तन भयेउ;
वनखंडी के मध्य सदमाताकु पयेउ. ॥१॥
सुत अपनेकु लेइ पियेर आती एक माई;
लागी प्यास अपार तांहां एक आइ तलाइ. ॥२॥
सुत छोड्यो जलदूर पीवन नीर चाली मइया;
जब उनकी भइ पूठ्य बालक नाहेर लइं गइया. ॥३॥
लेइ गये नाहेर बाल बालमाता शिर तोरे;
रोवत चली नीहोर कुवेर दरश्या तेही ठोरे. ॥४॥

એક વનખંડીમાં પ્રથમ બાળક સ્વરુપે અચાનક પ્રગટ થયો. તે વનખંડીની મધ્યમાં કોઈ માતાને હું પ્રાપ્તથયો. આ હકીકત નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે છે. એક માતા પોતાના બાળકને લઈ પિયેર જતી હતી. રસ્તે જતાં વનખંડી આવે ત્યાં થઈને જતાં તેને ઘણી જ તરસ લાગેલી તેવામાં એક તળાવ આવ્યું. તે તળાવના કિનારે પુત્રને મુકી દૂર રહેલા પાણીને પીવા ગઈ. આમ પાણી પીવા જતાં માતાની પૂઠ થઈ તે દરમ્યાન કોઈ નાહેર (વરુ) આ બાળકને લઈ ગયું. જ્યારે પાણી પી માતા પાછી આવી ત્યારે તેને પોતાના પુત્રને જોયો નહી અને તેને નાહેર લઈ ગયો હતો આ દ્રષ્ય જોતાની સાથે જ માતા માથાના વાળ તોડતી નિશ્વાસભેર રુદન કરતી શોધવા લાગી. આમ કરૂણાજનક સ્થિતિમાં આ માતા ચાલી જતી હતી તે વખતે સમર્થ કુવેરસ્વામીજી કહે છે કે હું બાળસ્વરૂપે તેની નજરે પડ્યો.

છપ્પા - ૨૧

देखत कीया विलोच कहे आ बालक कीनका;
सेहेजे मील्यो संजोग योग मही बीजके दिनका. ॥१॥
केहे मेरे सुत साट माट दीनो किरतारा;
येसो धरी मनमोद बोध उर करे विचारा. ॥२॥
हम बोले क्यौं बेर लगावत धर्मकी माता;
लेइ जा तोड़ मोड़ घेर जगतमे करुं विक्षाता. ॥३॥
करुं विक्षाता जगत विगत विधविध के ज्ञाना,
कहें कुवेर जुगमांही कछु नहि रखु अयांना. ॥४॥

જ્યારે મને જોયો ત્યારે વિચાર કરવા લાગી અને મનમાં કહેવા લાગી કે આ બાળક કોનું છે ? આમ મને જોવાનો માતાને સહેજાસહેજ સંયોગ મળ્યો. આ સંયોગનો પ્રસંગ (સંવત ૧૮૨૯ ના) મહા સુદી બીજને દિવસે બન્યો હતો. મને જોઈ માતા વિચારવા લાગી કે આ બાળક કોનું હશે ? મારા આ અતિ રૂદનને લઈ મારા બાળકના બદલામાં મને કદાચ કિરતારે તો નહિ આપ્યું હોય એમ મનમાં ને મનમાં અંતરમન સાથે આનંદપૂર્વક વિચાર કરવા લાગી. આમ માતાના હૃદયમાં વિતારોની ગડમથળ ચાલતી હતી તે પ્રસંગે હું બોલ્યો, હે ધર્મની માતા ! વાર શા માટે લગાડો છો ? મને તારે ઘેર લઈ જા. હું જગતમાં તને વિખ્યાત કરીશ અને વીધવીધ પ્રકારના જ્ઞાનને વિગતવાર પ્રસિદ્ધ કરી જગતભરમાં કોઈપણ વસ્તુ અજાણી રાખીશ નહિ.

છપ્પા - ૨૨

बोहोरु कीयो हंम बेंन येंन अविगत गत धरके,
हुते अकेले रांन ज्ञान घर अजर अमरके. ॥१॥
हे माता जेही मरम कहुं सुण सुरत धरीनके,
पूरवके तप तोय कीन अति कष्ट करीनके. ॥२॥
दीप पालकी मांही तांही तुम हुते जदनके,
सल्लारट शहेर सुवास तास तन ब्रह्म सदनके. ॥३॥
करीत जोग तजी भोग शोक नहि धरीतही मनमे,
तज्ञ थई तद्रूप कुबेर दोउ गये जु वनमे, ॥४॥

હે માતા ! અવિગત ગતિને ધારણ કરી અદલ વચનો બોલેલો છું. આ રાનમાં હું એકલો છું એમ તમોને દેખાય છે પણ મારૂં નિજઘર અજર અમર છે જેનું મને જ્ઞાન હોઈ ત્યાં રહીને જ બોલું છું. હે માતા ! તેં પૂર્વ જન્મમાં અતિ કષ્ટ ભોગવીને જે તપ કર્યું છે તેનો મર્મ કહું છું તે સુરતા ધરીને સાંભળ. તમારા પૂર્વજન્મમાં તમે પાલકીદ્વીપના સલ્લારટ નામના શહેરમાં એક બ્રહ્મસદનમાં ઉત્તમ પ્રકારે વાસ કરીને રહેતાં હતાં. તે ભુવનના સર્વ સુખને છોડી નિજપદ પ્રાપ્તિ અર્થે તમે મનમાં કોઈ જાતનો શોક ધારણ કર્યા સિવાય યોગ સાધવા તજજ્ઞ તદરૂપ થઈને તમો બંને વનમાં ગયાં હતાં.

છપ્પા - ૨૩

नर नामे हरदेव सोमंता मात सह्यांनी;
गुंजारक्र वनमांही तंही बेठे तप ठांनी. ॥१॥

हम हुते तेही बेर सेर आवत निज घरसे,
पठयेहु निजपति जवन गवन कीये अरस अधरसे. ॥२॥
बिन जननी तन पाक वाक वेतरही अलखकी,
और सकल सब देह मातु-तन-ग्रभ खलककी. ॥३॥
सहित आचारज समेत वेत जेही शास्त्र निगमके;
जनुनी उद्रके जनम कुबेर अनुभव न अगमके. ॥४॥

તમારા ધણીનું નામ હરદેવ હતું અને હે શાણી માતા ! તમારૂં નામ સુમતા હતું. તમો બંને ગુજારન નામના વનમાં તપ કરવા બેઠાં હતાં તે પ્રસંગે હું પણ સહેલ કરવા નિજઘેરથી પાલકી દ્વીપમા આવી રહ્યો હતો ! કારણ કે મને મારા નિજપતીએ આ તરફ આવવા ફરમાન કર્યું હતું. એથી જ હું અરસમાં થી અદ્ધર રસ્તે આવતો હતો. આ મારૂં શરીર જનનીથી જન્મ પામ્યા સિવાયનું છે, એથી સદાને માટે પાક છે અને એથી જ હું અલખની સર્વ જાણનો વેત્તા છું. મારા સિવાય આ બાજુના સર્વલોકોના દેહ માતાંના ગર્ભમાં બંધાયેલા છે. આચાર્યોની આદ્ય લઈ શાસ્ત્રો અને નિગમ આદીના વેત્તાઓ જનનીના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાને લીધે તેમને અગમગતિનો અનુભવ નથી.

છપ્પા - ૨૪

जाते सकल जांहांन ज्ञान निज करतारन बिन,
आद्य थकी अबनंत कंथ तेही रहे अकल इन. ॥१॥
तबते दीये हुकम आवन हमकु भव तबही,
न्याय सहित निज लक्ष कहेण्य कर्ताको सबही. ॥२॥
दीप पंच ओलंग आये हंम पालकी दीपा,
तीनकी सरव सुजाण लेही मम सहित समीपा. ॥३॥
आसन कीयेहु बाग लाग एकांत जमाइ,
कमल शेठकी जाग भाग तीनु कुबेर जनाइ. ॥४॥

આજ કારણને લીધે જગતમાત્ર નિજકર્તા સંબંધીના જ્ઞાન સિવાયનું છે. એટલા જ માટે આદ્યથી લઈ આજ–દિનપર્યંત જગતના ખરા ધણીને કોઈ ઓળખી શકેલું નથી આ અજ્ઞાન દૂર કરવા અને ખરા પતિને જણાવવા આ તરફ આવવાનો અને નિજ સકર્તાએ હુકમ કર્યો એટલે ન્યાય સહિત નિજલક્ષ અને સકર્તાની કહેણ શું છે તે સર્વ લઈને પાંચદ્વીપ ઓળંગી તે પાલકીદ્વીપમાં આવી કમળશેઠના બાગમાં જ્યાં એકાંત હતું ત્યાં આસન જમાવીને બેઠો હતો,

હે માતા ! પૂર્વની જાણ આ પ્રમાણે હોઈ તે મેં તમોને જણાવી.

છપ્પા - ૨૫

एक दिन करनकु सहेल गये गुंजारन बनही,
हुते तांही नरनार विप्रगृहे तजे जों जनही. ॥१॥
उठी तुरत तेहीवार हमनकु कीये सनमांनु,
धरित भेठ फल फूल दीन होइ तजी गमांनु. ॥२॥
देखी अनीन अस्तुत त्यौ ते हम भये आनंदु;
कृपा सिंधु कही दोय कीन भव करो पारंदु. ॥३॥
तबते करी कटाक्ष पाक्ष तीनके तप राचे,
माग्य माग्य कीयो मोय कुवेर देखित जन साचे. ॥४॥

આ બાગમાં હું ઘણો વખત રહેલો, ત્યાં મને એક દિવસ સહેલ કરવાની ઈચ્છા થઈ એટલે હું ફરવા નીકળ્યો, ફરતાં ફરતાં જ્યાં ગુજારન વન હતું ત્યાં સુધી પહોંચ્યો. આ વનમાં સંસારના ભોગને ત્યજીને ઉપર જણાવેલાં બંને સ્ત્રી પુરુષ તપ કરતાં હતાં, તેણે મને જોતાંની સાથે જ ઉઠીને મારૂં સન્માન કર્યું અને અભિમાનને તજી દીનતાપૂર્વક ફળફુલ આદિ ભેટ ધરી પગે લાગ્યાં આ બંનેની અનીનપણાની સ્તુતી જોઈને હું ઘણો આનંદ પામ્યો. આ બંનેએ હાથ જોડીને હે કૃપાસીંધુ અમોને ભવપારંગત કરો એમ મને કહ્યુ. મારી તેમના ઉપર દ્રષ્ટી પડી એટલે તેમનું તપ જોઈ હું ખુશ થયો. તેમની સાચી ભક્તી જોઈને ઈચ્છા હોય તે માગો એમ મેં તેમને કહ્યું.

છપ્પા - ૨૬

तदीप लीये तीनु माग्य भाग्य तुम मीले हमनके,
करो स्वामी कल्याण त्रास तन मीटे जनमके. ॥१॥
चीत चंचल तेही वखत हुता हमकु जीत जावन,
समटी सकल समाज दीप जंबु इत आवन. ॥२॥
तुमही पण तेही दीप जावो हमसे आगु जन,
एही तन तजी अवतार लेहु घर क्षत्रिनके तन. ॥३॥
समरगढ सर तुल्य तुल्य नहि कीनु रजताइत,
करन व्याह तीन ताय कुवेर दिललीपत जाइत. ॥४॥

તે વખતે તેઓ કહેવા લાગ્યા કે હે સ્વામી ! તમો અમારા અહોભાગ્યને લીધે અમોને

મળ્યા છો, માટે કલ્યાણ કરી આ જન્મ મરણના ત્રાસથી મુક્ત કરો, આ પ્રમાણે તેમણે માગણી કરી તે વખતે પાલકીદ્વીપમાં ઉપદેશનું કામકાજ સમેટી લઈ ત્યાંથી બીજા જંબુદ્વીપમાં આવવા અમારૂં ચિત્ત ચંચળ થયેલું હતું, એટલે મેં તેમને કહ્યું કે તમો આ શરીરને છોડી હમારી આગળ જંબુદ્વીપમાં જાઓ અને ક્ષત્રિને ઘેર જન્મ લો. ત્યાં હું તમારું કલ્યાણ કરીશ. હું તમોને જે ક્ષત્રિય કુળમાં અવતાર લેવાનું કહું છું તે ક્ષત્રિયકુળનું નીચે પ્રમાણે ઓળખાણ આપું છું, સમરગઢના ક્ષત્રિય રાજા કે જેની તુલ્ય બીજા કોઈ ક્ષત્રિય નથી તે રાજાના પુત્ર સાથે દીલ્હીના બાદશાહે પોતાની શાહજાદીનું વેવીશાળ કરવા માંગણી કરેલી.

છપ્પા - ૨૭

फेर दीये तीनु माग जाग नहि उते दीयनकी;
सकल क्षत्रीकी जोन वंक्ष क्या रही धीयनकी. ॥१॥
तो तुमेरे तरकान गेहकी ग्रहु लुगाई;
तब कोप्ये तीनु ताय शाह दलीन पत साइ. ॥२॥
करी कलकाइन कटक लेइ दल चढयो समरपर;
घेरी लीयो गढ सकल विकल नरनार जपितहर. ॥३॥
कीये जंग जुध जोर शोर भव भये हलाहल;
जीत्ये तब पतसाइत कुवेर दल हुते अतलीबल. ॥४॥

આ અયોગ્ય માગણીનો ઉત્તર દેવાની જગ્યા ન હોવાથી તે રાજાએ બાદશાહની આ માગણી પાછી ઠેલી અને કહ્યું કે શું આ સર્વ ક્ષત્રિયોની યોની વંઝ છે ? શું પુત્રી સિવાયની છે કે તમારા તુર્કના ઘરની કન્યા ગ્રહણ કરૂં ? આમ માગણી ન સ્વીકારવાને લીધે દીલ્હીનો બાદશાહ તે ક્ષત્રિય રાજા ઉપર કોપ્યો અને શૂરભરી કીલકારી કરી સૈન્ય લઈ સમરગઢ ઉપર ચઢાઈ કરી ને તેણે તે ગઢને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધો, ત્યારે આ બાજુ ગઢમાં રહેલા ક્ષત્રિયો સ્ત્રી પુરુષો સહિત હરહર ધ્વની પોકારતા જંગમાં ધસ્યા. અને તેમણે ખૂબ જોરથી આ જંગમાં યુદ્ધ કર્યું. આ વીર પુરૂષોની રણગર્જના સાંભળી હલાહલરૂપ અતિ તીવ્ર ભય દેશમાં પ્રસરી ગયો. આમ મરણીયા થઈ યુદ્ધ કરવા છતાં દીલ્હીના બાદશાહનું મોટું લશ્કર હોવાથી છેવટે તેણે જીત મેળવી.

છપ્પા - ૨૮

जब लीने शिर काट समरपतके पतसाइत;
तीनसे करी बेहाय जाइकु सनमुख मेलाइत. ॥१॥

फेर दीयो शिर तुरत शाहकी सुता न न्यालीत;
देखो एही अकडाइ मूवे शिर करी न मेलाइत. ॥२॥
तीन कुलकी जेही वैश बिखर गइ होय जनीत जीत
तीनकी शाख्य निहाल भाल भव करीत जाइ हित ॥३॥
तांहां तुमही विपु धार रहो जेही नगर सारसत;
तब हम आवहु त्हांय कुवेर तुम कहीत अकलगत ॥४॥

દિલ્હીનો બાદશાહ સમરગઢના રાજાના પુત્રનું માથું. આ જંગમાં જીત મેળવી આખરે કાપી ગયો. આ કાપેલા માથાને મંડપમાં પધરાવી શાહજાદીને લગ્ન કરવા તેની સામે લાવીને બેસાડી. આ પ્રસંગે શાહજાદીનું મુખ ન જોતાં તે રાજપુત્રનું કપાયેલું માથું અવળું ફરી ગયું. હે માતા ! આ ક્ષત્રિય વીરની કેટલી અકડાઈ તે જુઓ, તે મરી ગયેલું માથુ હોવા છતાં શાહજાદી સાથે મેળાપ કરતો નથી. આ કુળમાં આમ કેટલી કેટલી વીરતા રહેલી છે તે જુઓ ઉપરના જંગ પ્રસંગે આજ રાજવંશના જે ક્ષત્રિયોવીરો વીખરાઈ ગયા તેની મને જાણ છે. તે વંશની શાખાની આ ભવમાં ભાળ મેળવી તમે ત્યાં જાઓ, તેમાં જ હીત રહેલું છે. આ સીસોદીયાવંશ સારસા નામના ગામમાં છે. ત્યાં જઈને દેહ ધારણ કરો એટલે હું ત્યાં આવી મળીશ. તમારે જન્મ લેવાની આ અકળગતી બતાવી છે.

છપ્પા - ૨૯

देहु अचानक दरस बालतन धरित आइतवन,
एही विधके वरदान देइ हम कीये तांही जन. ॥१॥
तेही आये एही दीप लीप विनु रहे मायनके;
हम कीना जेही जहांय तांहांय तन कीये जायनके ॥२॥
ते तुम विप्रणी सोय मोय वरदान देवनही;
दीप पालकीमांही तुमे कीयो जु वनही ॥३॥
जेही तुमसे हम कीन मीलु वनखंड मोजारीत;
तेही तुम हम मीले आज कुबेर जुवो काज विचारीत ॥४॥

હું બાળક સ્વરૂપ ધારણ કરીને અચાનક વનમાં આવી મળીશ. હે માતા ! આ પ્રમાણે વરદાન મેં તને પાલકીદ્વીપમાં ગુંજારન વનમાં આપેલું હતું. એટલા જ માટે હું માયા આદીના આવરણથી રહિત હોઈ આ જંબુદ્વીપને વિષે આવેલો છું મેં તમોને જે સ્થળે જન્મ લેવાનું કહેલું હતુ ત્યાં જ આવીને તમે જન્મ લીધેલો છે. પાલકીદ્વીપમાં ગુંજારન વનમાં જેણે તપ

કરેલું અને ત્યાં જેને મેં વરદાન આપેલું તેજ વિપ્રાણી તમો પોતે છો. હે માતા ! મેં તમને વરદાન આપેલું કે હું વનખંડીમાં મળીશ. એથી જ હું આજે તમોને આવી મળ્યો છું આ પાછળના કાર્યને વિચારી જુઓ.

છપ્પા - ૩૦

कहे हुते कल्याण वाण्य वदितव आरंनमे;
तेही तुम रही के नांही जाण के गइ सुपनमे. ॥१॥
तब बोली तेही मात बात क्यौ लहु अगमकी;
परे न हमकु सूझ ओर अवतारन गमकी; ॥२॥
तुम तो पुरुष परम मरम मालम उतइतकी;
में तो अल्पज्ञेय गति क्यौ परे ते हीतकी ॥३॥
अब तुम दीयो जो कोल काज तेही करो करांमल;
मीले तुम महाराज कुवेर हाजर हस्तांमल. ॥४॥

હે માતા ! એ અરણ્યમાં હું તમારું કલ્યાણ કરીશ. એવું મેં તને વચન આપ્યું હતું, તેની તને જાણ રહી છે ? કે આ બધી વાત સ્વપ્નની માફક જતી રહી છે ? ત્યારે માતા બોલી, "અરે ! એ અગમગતીની અગમ્ય વાત હું કેમ કરીને જાણું મારા બીજા અવતારની સમજ મને પડતી નથી તમો પરમ પુરૂષ હોવાથી તમે તો જગતભરના સર્વ લોકો નો મર્મ જાણો છો; પરંતુ હું તો અલ્પજ્ઞગતીવાળી છું, એથી મને આ શરીરની ગમ કેવી રીતે પડે ! હે મહારાજ ! તમે મને પ્રત્યક્ષ હાજરાહજુર હસ્તામલક એટલે હાથોહાથ મળ્યા છો માટે તમે મને જે કોલ આપ્યો છે તેનો અમલ કરવા ગતિ આપીને કલ્યાણ કરો !"

છપ્પા - ૩૧

अब बाकी कीनु कोय रही शरनन जावनकी;
भइ अचानक भेठ पुरुष तुम पती पावनकी. ॥१॥
अहो धन्य तुम मोय पुन्य पूरवनके पाइत;
सरम करे विनु सहेल सहेजमे हवो मेलाइत. ॥२॥
भले लेइ गये बाल नाहेर तुम सटे मेरेकु;
एककी कुन चलाय वारु सुत शिर अनेकु. ॥३॥
तदीप त्होय क्यांहां पाय तमनसे पुरुष हमनकु;
तेही मीले मोही आज कुवेर वाही एही तनकु. ॥४॥

આમ તમે મને પ્રત્યક્ષ હાથો હાથ મળ્યા છો. તો પછી હવે મારે કોઈના શરણમાં જવાનું બાકી રહેતું નથી. હે પરમ પુરુષ ! તમો પતિતપાવન છો. અને તમારી મને અચાનક ભેટ થઈ છે અહો ! તમોને ધન્ય છે, કે તમો મને મારા પૂર્વ પુણ્યના યોગે આવી મળ્યો છો, તેમાં મેં કોઈ જાતનો શ્રમ કર્યો નથી, પણ આ મેળાપ સહેજાસહેજ સહેલાઈથી થયો છે. માતા બોલી કે મારા બાળકને નાહેર લઈ ગયું તો ભલે, પણ તમારા જેવા મને ક્યાં મળવાના હતા ! અરે ! મારૂં એક બાળક તો કોણમાત્ર ! હું અનેક બાળકો વાંરી નાખું તો પણ તમારા જેવા પુરૂષ મને ક્યાં પ્રાપ્ત થાય તેમ છે ! ધન્ય છે. આ શરીરને કે મને એજ પુરુષ મળ્યા છે કે જેનું હું વર્ણન કરૂં છું. !

છપ્પા - ૩૨

परम पुनित एही तन कीये करता करुणेशर;
पाहे पाहे तुम शरण रखेवु परम परमेश्वर; ॥१॥
क्या बरनुं मुख एक आवत मोइ बिन बरनन;
क्षत्रिकुल करडेश तने बिन बनेन करनन; ॥२॥
तब जेही तेही परकार उधार करो तो करो हर;
ज्यौ कोइ ओट रहाय विहंगम पंगु विना पर. ॥३॥
तीनको करे निरवाह शाह कोइ शरन परनके;
त्यौ मेरे मन पांगु कुवेर तुम सेव करनके. ॥४॥

સકર્તા સત્‌કેવલ જે કરુણાઓના ઈશ છે તેમણે જ આ પરમપુનિત પરમગુરુના શરીરને સર્જેલું છે. હે પરમપુરુષ પરમેશ્વર ! પાહિ મામ્ પાહી મામ્ ! મને શરણાંગત કરી મારૂં રક્ષણ કરો ! હું મારા એક મુખ વડે આપનું શું વર્ણન કરૂં ! મને તો વર્ણન કરતાં આવડતું જ નથી. હે પરમપુરૂષ ! આમ ક્ષત્રિયકુળનાં કરડા શરીર સિવાય તમારો પરમલક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું બની શકે નહિ. એટલા જ માટે જે તે પ્રકારે મારો ઉદ્ધાર કરો તો અત્યારે જ કરો. હે પ્રતાપી પુરૂષ ! જેમ કોઈ પાંખ તથા પગ સિવાયનું પક્ષી કોઈ શાહના આશ્રયે આવી શરણે રહ્યું હોય તો તે તેનો (આશ્રયે આવનારનો) નિર્વાહ કરે છે તેવી જ રીતે હે સમર્થ ! મારું મન પાંગળું છે અને તમારી મહદ્‌ગતિને સમજી શકે તેમ નથી. તો શું સમજીને હું તમારી સેવા કરી શકું ! વળી તમારી પરમ મહત્તા ક્યાં ઘટમા આવી શકે તેમ છે !

છપ્પા - ૩૩

तो तुमसे कहुं कहाय हाय न बनी तुम सरखी;
लहु विवेक न रेख शकु उपले तुम नरखी. ॥१॥
एतनी कही गद कंठ थइ मम चरन ग्रहेवु;
तब कीनी हम सात मात मुज धरम कहेवु ॥२॥
तुम पालक सुत मोय गोय गम रखो आवनकी;
जबते सकल विभूत सहित तुजके कहुं मनकी ॥३॥
एही विधि करी करार सार तबते हम आखे;
जेही मम बालक बचन कुबेर सुनी मात दिलाखे ॥४॥

અરે હાય! શું કહું! તમો જેવા સ્વરૂપે છો તેવા સ્વરૂપને સમજી મારાથી સેવા ન બની અરે ! તમારા આ પરમ મહદ સ્વરૂપને સમજવા રેખ માત્ર વિવેકને જાણતી નથી. માત્ર તમારા ઉપલક શરીરને નીરખીને જોઉં છું. આટલું બોલતાં બોલતાં માતાએ ગદગદ કંઠે થઈ મારા ચરણ ગ્રહણ કરી લીધા એટલે હું બોલ્યો હે માતા ! શાંત થા. મારો જે ધર્મ છે. તે તને કહું છું તે સાંભળ. હે માતા ! તમે મારાં પાલક માતા છો અને હું તમારો પુત્ર છું, હે માતા ! અત્યાર સુધી આપણે આ વનમાં જે વાતો કરી. તે વાતની ગમને ગુપ્ત રાખજો. અને આ વાત કોઈને કહેશો નહી હવે પછી હું કોણ છું તે વિષેનું ઓળખાણ આપી તને સમજાવવા મારામાં રહેલી સોળ વિભૂતિઓનું વર્ણન કરૂ છું તે સાંભળ આ પ્રમાણે આ ગુપ્ત વાતનો પ્રકાશ કોઈ પરત્વે નહિ કરવાનો કરાર કરીને પછી સારરૂપે મારી વિભૂતિઓનું વર્ણન કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે મારા બાળસ્વરૂપનાં વચન સાંભળી માતા અતિ આનંદ પામી આશ્ચર્ય ચકિત થઈ.

છપ્પા - ૩૪

हम कीना घ्रड राख चाक चीत हवे न चक्रित;
सुनी अगमकी बात मात मन करीत न वक्रीत ॥१॥
मात कहे अकेल बेल क्यौं रखो न स्वामी;
करन काज इतिहास पास क्यौं अंतरजामी ॥२॥
हम कीना तेही मात बात सुन ले एक मेरी;
रखु कला मोइ साथ सोल कर्तापत पेरी, ॥३॥
तीनते रहु सफुर नूर भर फरक सदा भव;
जाहर फरीत जहुर कुवेर नहि रोकी शके तव ॥४॥

મેં કહ્યું. હે માતા ! દૃઢ થાઓ. ચગડોળે ચઢેલા ચિત્તને શાન્ત કરો - હે માતા ! મારી અગમ્ય વાતો સાંભળીને મનને વકરી જવા દેશો નહિ. ત્યારે માતા બોલી અરે ! આટલી બધી અલૌકિક અપાર ગતિવાળા હોવા છતાં, હે સ્વામી ! તમે એકલા હોઈ બીજા કોઈને સાથીદાર તરીકે પાસે કેમ રાખતા નથી ? હે અંતરયામી તમારા સ્વમુખે ઉચ્ચાર કરવો પડે છે તો તમારા વતીની હકીકત કહેવા બીજા સાથીદારોને પાસે કેમ રાખતા નથી ? મેં કહ્યું હે માતા ! મારી એક વાત સાંભળો. મારા સકર્તા ધણીએ મારામાં સોળકળા પ્રેરેલી છે તે કળાને મારી સાથે રાખું છું. આ સોળકળાના નુરવડે હું જગતને સ્ફુરાયમાન કરૂં છું. પરંતુ હું તેનાથી સદાને માટે અલગનો અલગ રહું છું. સમર્થ કુવેર સ્વામીજી કહે છે કે આ સોળે વિભૂતિને લીધે જગતભરમાં જાહેર ફરીને જણાવું છું છતાં મને કોઈ રોકી શકતું નથી.

છપ્પા - ૩૫

तेही विमूति परताप ताप कोउ तप नहि तन;
करन साहे करतार शिर सरजन सांमृथ घन ॥१॥
विचरुं विश्व नचिंत मित मोइ कहे सुनाइत;
तबते नहि अकेल बेल एतने अनुराइत. ॥२॥
सोल कला संपूर मात में पुरुष परमही;
कही आज तुज काज मोइ गत देन मरमही. ॥३॥
कहुं कला करनाम विभू भवभर प्रभुताइ;
सुमता घरीत सुनेह कुवेर चीत रखीत रोकाइ. ॥४॥

વળી આ વિભૂતિઓના પ્રતાપે કરીને કોઈ પણ પ્રકારનો તાપ મારા તનને વિષે તપતો નથી અને મને સહાયતા કરનાર મારા શિરપર સઘન ઘનરૂપ સમર્થ સર્જનહાર છે. એ કારણને લીધે વિશ્વમાં નિશ્ચિંતપણે વિચરૂં છું કારણ કે મને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે ત્યારે તે મને મારી જરૂરિયાત પ્રમાણે કહી સંભળાવે છે, એટલા જ માટે હું એકલો નથી વળી સોળ વિભૂતિરૂપ મારા અનુયાયી હોઈ મારા શિષ્ય છે. તેમને મારી બેલરૂપે રાખેલા છે. હે માતા ! હું સંપૂર્ણ સોળ કળાયુક્ત પરમ પુરુષ છું. મારી ગતિનો મર્મ મેં આજે તને તારા કલ્યાણ માટે કહી સંભળાવ્યો છે. હવે મારી કળા જે ભવભરમાં ભરપુર ભરાયેલી છે તે કળાનાં નામ કહું છું તે હે માતા ! ચિત્તને રોકી રાખી સ્થિર કરીને ઉત્તમ મતિ ધારણ કરી સાંભળો.

છપ્પા - ૩૬

अव उचरत मोइ वांण आगु जेही कही विभूतकी;
सब विधि परे पहेचाण जांण जीमे सकल सहुतकी; ॥१॥
प्रथम कहुं निज परम मरम करतारनके कुल;
जीनके सकल सबेह तेह गति गनीत गये भूल; ॥२॥
बरनी गये सब ब्रात दुला कोउ कीने न नरणीत;
निगम कही निरवांण जांण ते रही अवरणित. ॥३॥
नेति कहेणकी नेट ठेठ नहि करी खराखर;
लहे न शास्त्र पुराण कुवेर गम रही नेतिपर. ॥४॥

ઉપર જે વિભુતિઓ કહી તેનું વર્ણન હું વાણી વડે ઉચ્ચાર કરીને કરૂં છું, એથી સર્વ વિધિની સંપૂર્ણ જાણયુક્ત સમજ જેમાં રહેલી છે તે જણાઈ આવશે. પ્રથમ સકર્તા સંબંધીની પરમજ્ઞાન વિભૂતિ કહું છું. જેમાં નિજ સકર્તાનો સમસ્ત મર્મ રહેલો છે. તે ગતિને અત્યાર સુધીના સમસ્ત લોકો આ બાજુની ગણતરીમાં પડવાથી ભુલી ગયા છે, જગતમાં આજદિન પર્યંત જ્ઞાનીઓ, પંડિતો, વિદ્વાનો, કવીઓ વગેરે જે જે મહાન પુરૂષો થયા તે તમામ ચૌદલોકરૂપ બરાત (જાનૈયા)નું વર્ણન કરી ગયા છે, પરંતુ દુલ્હા (પતિ, વર)ને ઓળખી કોઈએ તેમના વિષે નિર્ણય કર્યો નથી. નિગમે છેવટે નિર્વાણ પદની સ્થાપના કરી પણ તેના ઉપર કંઈક જાણવાનું છે જેનું તે વર્ણન કરી શક્યા નહિ એથીજ આ પદનો ઠેઠ સુધીનો આખર નિર્ણય સત્ય રીતે કર્યા સિવાય નેતિ કહેલી છે. સમર્થ કુવેર સ્વામીજી કહે છે કે આ પદની ગમ વેદે પોકારેલી નેતિથી પર રહેલી છે તો પછી આ વેદની પાછળ રચાયેલાં શાસ્ત્રો તથા પુરાણોને તો તે ગમની ખબર શાની જ હોય ?

છપ્પા - ૩૭

पीछे अज अहंमेव भेव भल कीये भवाटीक;
वेता सहित आचार्य तेही पण पचे भूनांटीक; ॥१॥
रहे जेही अजमाल अरस अज पुरुष परमपर;
तीनु करन जुग जाण कुवेर पदघरे पोमीपर; ॥२॥
द्वितीये कहुं अनभेव देव करतारनके निज;
जीनके कीये सबेव अखिलके अंश अमित बीज. ॥३॥

तीनके करन नवेरअंश ओरु कर्ता कारन पद;
घटके व्योमवत् अंश कुवेर निजकर्ता शून्य महद; ॥४॥

ઉપર પ્રમાણે જગત માત્ર નેતિનો અર્થ સમજી શકેલું નથી એથી જ વેદની મહત્તાનો વધારો થયો અને તેને અનુસરીને શાસ્ત્રો રચાયેલાં છે. એથી ભિન્ન ભિન્ન માન્યતા ઉભી થઈ છે. આમ અભેદ મુદ્દો જગતના હાથ પર આવ્યો નહિ. આમ બ્રહ્માથી રચાયેલા વેદનો અહંમેવ એજ સત્ય છે એમ માની તેને અનુસરી ભલભલા આચાર્યો પણ એજ અહંમેવમાં પચી ગયા છે અને જગતને પચાવી દીધું છે. એ કારણને લીધે પરમપુરૂષ જગતના સર્જનહાર હોઈ તે સર્વલોકથી અરસ (ન્યારા, અંતરિક્ષ) આવેલા હોઈ ગુપ્ત રહી ગયેલા છે. આ સકર્તા સત્કૈવલની સુજાણ જાણ જ જગતથી ગુપ્ત રહી ગઈ છે તેને જણાવવા સમર્થ કુવેરે આ પૃથ્વી ઉપર પગ ધારણ કર્યો છે. હવે હું મારી બીજી વિભુતી કહું છું કે જેનું નામ અનુભવ છે. આ અનુભવ વડે ન્યાય સહિત દેવથી લઈને અંશ પર્યંતનું તેમજ કર્તા સંબંધીનું નિજજ્ઞાન કહું છું અને જેણે આ ચૌદલોકરુપ જગત રચી તેમાં આ અખિલ બ્રહ્માંડના અમાપ અંશોરૂપ બીજ પકવેલાં છે તે સકર્તાપદનો તથા આ અંશપદનો નિર્ણય કરૂં છું. સમર્થ કુવેર સ્વામીજી કહે છે કે ઘડામાં રહેલા આકાશવત્ અંશ હોઈ મહદ્શૂન્યવત નિજકર્તા છે.

છપ્પા - ૩૮

कर्ता संबंध विभूत हुत त्यौं कीये निराक्रण;
तुमसे छपी न कांय तेही तुम लहीत पराक्रण. ॥१॥
त्रितीये धीरज घिभूत जुथके जुथ मली जब;
खट दरशन लेइ आद्य वाद्य करीतव रीते सब; ॥२॥
विभू चतुरथी सोय सहनशक्ति समदायक.
कोउसे कटुक न भाख्य राख्य जीनके जीनु लायक. ॥३॥
पंचमी जीत सभा विभूतिनसे कोउसे हारन होइ.
छठ्ठी अभे भवसेती डरपकी कुवेर गनीत नहि कोई; ॥४॥

હે માતા ! કર્તા સંબંધી વીભુતીનું જે જ્ઞાન હતું તેનું મેં નિરાકરણ કર્યું. તમારાથી કંઈ પણ ગુપ્ત રાખ્યું નથી. એથી તમે આ પરાક્રમ જાણ્યું હશે. હવે મારી ત્રીજી વિભૂતિનું વર્ણન કરૂં છું જે વીભૂતીનું નામ ધીરજ છે. આ ધીરજ વિભૂતીને લીધે ખટદર્શનની આદ્ય લઈ ઘણા મતાવલબીઓનાં ટોળે ટોળાં મલી અમારી સાથે ઘણો વાદવીવાદ કર્યો અને હજી પણ કર્યા જાય છે, તેમાં તેઓ વિચિત્ર પ્રકારનું સંબંધ સીવાયનું ઉલટાસુલટી બોલેલા છતાં પણ હમે

હમારી ધીરજ છોડી નથી અને ન્યાય પ્રમાણે જ પ્રતિઉત્તર આપેલો છે. મારી ચોથી વિભૂતિ જેનું નામ સહનશક્તિ છે. તેને લીધે બાર પંથ અને બાવનદ્વારવાળા વિપ્રો અને સંન્યાસીની આદ્ય લઈને જે બધા મનમાં દ્વેષ રાખી મારી વિરૂદ્ધ જેમ ફાવે તેમ બોલી ગયા વા બોલે છે તો પણ તેમાંના કોઈને મેં કડવું વચન કહેલું નથી. પણ જેનો જેવો પ્રશ્ન હોય તેને તેવો જ ઉત્તર આપું છું. મારી પાંચમી વિભૂતિ જેનું નામ સભાજીત શક્તિ છે તેને લીધે કોઈ પણ જગ્યાએ કોઈ પણ સભામાં કોઈનાથી પણ મારી હાર થતી નથી. મારી છઠ્ઠી વિભૂતિ આ સમષ્ટિ ભવમાં અભયશક્તિ નામે છે જેને લીધે આપણા સકર્તા સંબંધી જ્ઞાન પ્રવર્તાવતાં સર્વ કોઈ અમારા વેરી થઈ ચુક્યા હતા પણ કોઈના પણ ભયને અમોએ ગણકાર્યો નથી, અર્થાત્ અમોને કોઈનો પણ ભય ઉત્પન્ન થતો જ નથી.

विभु सप्तमी योंगकला जतमत ॐकारन आदि,
वृत्ति समेट नेट करी निजमे धरी तव अलग उपाधि. ॥१॥
अति आक्रांतशक्त विभूतिनकी कहुं जीनु कला जनाइ,
मांडी शके नहि कोउ भवकी भर अनुभव कीनहु न ताइ ॥२॥
सकल सिद्धांत अंतके उर हीत निरवित कीये नकलही,
करीत फना पेमाल पोमी धर निजपत रखे एकलही ॥३॥
सो निजपति परायन परमीत इत आवन नहि जनके,
अटल अनाद्य आद्य अवधि बिन अखिल कुबेर सब तीनके. ॥४॥

મારી સાતમી વિભૂતીનું નામ યોગકળા છે, યોગકળા એટલે અતી જતમત રહી ૐકારની આદ્ય લઈ સઘળી વૃત્તિઓને સમેટીને મારા નિજ અંતર સ્વરૂપમાં સ્થીર કરું છું ત્યારે આ બાજુની તમામ ઉપાધી દૂર રહે છે, એટલે કે જડચૈતન્યરૂપ જે આ શરીર તેમાં ઓહંગ પ્રેરાઈને હીરણ્ય-ગર્ભરુપ ૐકાર થઈને રહેલો છે. ચાર અવસ્થા, ચતુષ્ટય અંતઃકરણ અને ચાર દેહની આદ્ય લઈ એ બધાં આ ૐકાર પ્રણવમાં પ્રણવરૂપ થઈ રહેલાં છે તે દેહ આદી અવસ્થાઓનું પરીવર્તન સકર્તા સતકૈવલથી પોષાયા પ્રમાણે થયું જાય છે. આ અવસ્થાઓ અંતઃકરણ આદીથી થતાં તમામ પરીવર્તનોને બંધ કરી શુદ્ધ ઓમકાર સ્વરુપવત્ ચીદ્રુપે અદ્વૈત થઈને દ્રષ્ટારૂપે સર્વ ઉપાધીથી અલગ રહુ છું વળી આ યોગકળાના યોગે કરી શરીરનાં સાત ચક્રોની આદ્ય લઈ રોમેરોમ અને રગેંરગની કળકુંચીઓનું શોધન કરીને મેં તમો સર્વને સપ્તભુમિકાનો લક્ષ ગ્રંથોને વીષે દેખાડેલો છે. આ અનુભવ અદ્યાપી સુધી કોઈએ મેળવેલો નથી હવે હું આઠમી વીભૂતી કહુ છું જેનું નામ આક્રાંતશકતી છે. ભવભરના બ્રહ્માદીકથી લઈ નીરંજન સુધીના કોઈ આ કળાને અનુભવી શકયા નથી વળી આ આક્રાંત

શક્તીની અતિ શુરાતનવાળી કરડાઈને લીધે અનેક વીઘ્નો આવી પડે તો પણ જરાય નીર્માલ્યતા વા કાયરપણું બતાવ્યું નથી. પણ સદાય-કાળ આકૃતીરૂપ રહેલો છું. મારી નવમી વિભૂતી જેનું નામ સહામશક્તી છે તે શક્તી વડે જગતના વિધવીધ સિદ્ધાંતો તપાસ્યા તથા તેમના ઉરનું હીત શું છે તે પણ જોયું. પણ આ બધા સિદ્ધાંતો તપાસી જોતાં તે નિર્વિત્ત દેખાયા છે, માત્ર જ્યાં ને ત્યાં નકલોની જ સ્થાપના કરેલી છે. ભગવાન કહે છે કે હું આ પૃથ્વી ઉપર પગ ધરી આ બધી નકલો જે પરમેશ્વરના નામ પર સ્થાપેલી છે તે તમામને ફના કરી પાયમાલ કરીશ એટલે કે તેમાં કોઈ જાતનો માલ કે વીત્ત નથી એવું કોઈના પણ સિદ્ધાંતનો આશ્રય લીધા સિવાય સહામ એટલે મારી પોતાની હીંમતે સમજાવી માત્ર એક અદ્વૈત સકર્તા સત્‌કૈવલની સ્થાપના કરી બતાવીસ, તે નિજપતી પરંપરાના હોઈ તે આ બાજુના પરીમિત એટલે માપવાળા, અલ્પ, મર્યાદીત, પૃથ્વી આદીથી લઈ દેવતા સુધીના સર્વ લોક પૈકી કોઈ પણ ઘાટમાં આવતા નથી. કારણ કે તે પરમ સકર્તા અટલ, અનાદિ હોઈ આદીરૂપ અવધી સિવાયના છે. જ્યારે ચૌદલોકરૂપ બધુંયે જગત અવધીવાળું હોઈ તેમનાથી જ સર્જાયેલું છે.

છપ્પા - ૪૦

षष्ट चतुरथी शक्त विभु नरवेद निराक्रण;
शिव सुनकादिक आद्य परंतहु त्यागत माहरण. ॥१॥
तेही लायेहु हंम धरन करन जीनु परम पसारन.
प्रथम कीये अंगीकार पुरुष भवके जेही कारन. ॥२॥
सप्त चतुरथी सरल विभू परकाश परमवित.
द्वादशमी महा दीरघ विभू विभक्ति करन इत, ॥३॥
त्रियोदशमी प्रारब्ध विभु रध्यसिद्धकी दायक;
चतुरदशी निरलेप कुवेर भव फरक रहायक ॥४॥

હવે દશમી નરવેદ – શક્તિ વિભુતી વડે જે નિરંજન પુરુષે ચૌદલોકના સિંહાસનને છોડી વૈરાગ ધારણ કર્યો હતો તે વૈરાગ્યનું અદ્‌ભુત નિરાકરણ એટલે છેવટનો નીવેડો કર્યો છે. શિવ સનકાદીકોની આદ્ય લઈને અતી ઉગ્ર વૈરાગ્યને ધારણ કરનાર પણ આ નરવેદ વિભુતીરૂપ વૈરાગ્યને ધારણ કરી શક્યા નથી. આ નરવેદ વૈરાગ્ય તમાહરણ એટલે પ્રકૃતિ યુક્ત ચૌદલોકની મહદ્ ગ્રંથીઓથી લઈને ઝીણી ઝીણી ગ્રંથીઓ સુધીનાં દશ્ય-અદશ્ય જે કંઈ માયાનાં રુપ દેખાય છે, તે તમામને ભસ્મીભુત કરે છે. આવા અતી ઉગ્ર નરવેદ વૈરાગ્યને સાથે લઈને હું આ પૃથ્વી ઉપર પરમ સકર્તાનો પ્રસારો કરવા આવ્યો છું. આ વૈરાગ્યને પ્રથમ ભવના આદિ કારણરુપ નિરંજને ધારણ કરેલો છે. આવા વૈરાગ્યને ધારણ કરનારા આ

ભવાટી (ભવાટવિ) રૂપ જગતને છોડીને નિજસકર્તાને ત્યાં જલદી જઈ શકે છે. હવે અગિયારમી પ્રભાવ પ્રકાશ વિભુતિ જે પરમ વિત્તથી ભરેલી છે. તેનાથી અમે જ્યાં જ્યાં ઉચ્ચાર કરીએ છીએ ત્યાં ત્યાં ગંગાના પ્રભાવ જેવી ધારા બાંધીને સરલતા પૂર્વક ન્યાય સહીત અર્થયુક્ત નીજ સકર્તાનો પ્રકાશ કરીએ છીએ. બારમી મહાન દીર્ઘ વીભૂતીયુક્ત સ્મૃતિ વીભુતી હોઈ તે વડે આ બાજુ આવીને જ્યારે અનેક ગ્રંથો રચીએ છીએ ત્યારે તે ગ્રંથોનાં ન્યારાં ન્યારાં અંગોમાં ઘણા પ્રકારે વિભક્તી દ્વારા જે જે વીષયનો નીર્ણય કરીએ છીએ તે તે વીષયની પુનરાવૃત્તી થવા દેતા નથી. તેરમી પ્રારબ્ધવીભુતી સર્વ પ્રકારની રીદ્ધી-સીદ્ધીના ભંડારરૂપ છે. અને તે અમારી સાથે છે, જેથી કોઈના આગળ હાથ લંબાવી યાચના કરવાનો પ્રસંગ આવતો જ નથી. અમારી ચૌદમી વીભુતીનું નામ નીર્લેપ-વીભુતી છે. આ વિભુતી વડે જગતભરના અઢળક વૈભવ મળતાં છતાં તેનાથી લલચાયા સીવાય અમો ભવથી અલગ રહીએ છીએ.

છપ્પા - ૪૧

पंचदशी विभूवेत सिधांत सबेत सुमारन,
विविधीभात विगतंग अंग जीनके जेही कारन. ॥१॥
करीत करामल खोज प्रोज निज क्रता शरन सिद्ध;
जीनते सरीत हरेक वेख विनु वेख अमित रिद्ध, ॥२॥
विभू अष्ट उभयेव देव सम सेव सरावन,
निर्मित निराजण लक्ष पक्ष परमित जुग पावन. ॥३॥
विभू सोल सेहेव रत करत लेइ धरीत पोमीपद,
निजकी निघा निहोर पोर पतिकेही कुवेर सद, ॥४॥

મારી પંદરમી વીભુતી જેનું નામ દ્રઢ વીભુતી છે, તે વડે વીધવીધ પ્રકારના સર્વ સીદ્ધાંતોનો સુમાર લાવી, જે અંગરૂપ સીદ્ધાંન્તની જે માન્યતા છે. તેની તે માન્યતાનાં વીધવીધ કારણોની વિગત વીધવીધ પ્રકારે જણાવી. આ તત્વયુક્ત જગતરૂપ કરામતની વીધવીધ પ્રકારે ખોજ કરીને તે સર્વના હેતુરૂપ સર્વના પ્રેરક નીજસકર્તા સત્કૈવલ હોઈ તેમનું શરણ જ સીદ્ધ છે.અને તેમનાથી આ જગતના દરેકે દરેક વેશધારી ઘાટોનો પ્રસારો થયેલો હોઈ ગતીવાળા થયેલા છે. અને સકર્તા પોતે ઘાટ સીવાયના અમાપરુપે રહેલા હોઈ આ સઘળી સમૃદ્ધી તેમની જ છે. એમ ન્યાય સહીત નીર્ણય કરી આ દઢ વીભુતી વડે દ્રઢ કરાવેલું છે. મારી સોળમી વીભુતી જે નીરાજણ ઐશ્વર્યવિભુતી છે તેને લઈને તમામ દેવતાઓ અર્ઘ વડે મારા પાદ આદીથી લઈ સર્વાંગ શરીરની સેવા કરે છે આ નીરાજણ વીભુતી વડે જગતના સર્વ મર્યાદીત પક્ષોનો નિર્ણય કરી

સર્વથી શ્રેષ્ઠ નીજ સકર્તાના લક્ષની સ્થાપના કરી જગતને પાવન કર્યું છે, આ સોળ વિભુતિરૂપ સેવકો આરતપૂર્વક સેવા કરનાર હોઈ એ બધાને લઈ આ પૃથ્વી ઉપર મેં પગ મૂક્યો છે. નીજસકર્તાએ મારા ઉપર નીગાહ કરીને પ્રેરેલી આ સઘળી વીભુતીઓ તેમની જ છે.

છપ્પા - ૪૨

आप्नी सरजीत स्त्रष्ट अंश शाख देन पठये पत;
भूल गये मुज सरज स्त्रष्टकु करन कारन गत. ॥१॥
तदीप आय तन धार लई केहन सकलकु;
असल अजोनी पुरुष परख देई तोरे नकलकु. ॥२॥
निजगम करी नवेर हेर हत फेर देखाइत;
कंकर पारस पोर परम वित वरध वेताइत; ॥३॥
न्याय मुकर करलाय ताय तुम जुवो विलोकित;
देख परे दिव्य द्रष्ट कुवेर निज इष्ट अलोकित. ॥४॥

હે માતા ! સકર્તા સત્કેવલે પોતાના અંશો વડે સરજાયેલી સૃષ્ટિમાં શીખામણ દેવા માટે આ સોળકળારૂપ વિભુતિઓ આપીને મને અહીં મોકલ્યો છે. આ જગતના સર્જનહાર કોણ છે અને તેનું મૂળ કારણ કોણ છે તેમજ તેમની ગતી કેવી છે. તે આ જગત ભુલી ગયું છે. આ ભુલ દૂર કરી સત્ય માર્ગ સમજાવી છેવટ આવેલો મુદો સર્વને જણાવવા, હે માતા ! આ નકલરૂપ શરીરને ધારણ કરી હું અસલ અયોનિ (યોનિદ્વારા ન જન્મેલા, અનાદિ) પુરૂષ છું, છતાં સારસામાં પ્રગટ થયો છું તેની તને પરીક્ષા કરાવી. હે માતા ! તું તારી નિજગમમાં જા અને પછીથી આ આપેલી ગતિ વડે નિવેડો કરી જો એટલે સત્ય રૂપ શું છે તે દેખાશે. વળી હે માતા ! મેં તારા આ કંકરરૂપ શરીરમાં પારસરૂપ પરમવિત્તને અંદર પ્રેર્યું છે એથી તારી ગતિ વૃદ્ધિ પામશે અને તું વેત્તાં થઈશ. હે માતા ! ન્યાયરૂપ મુકુર એટલે આયનો હાથમાંલઈને વિચારપૂર્વક વિલોકન કરીને જોશો તો ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે આ દિવ્ય દ્રષ્ટિ વડે મારા નિજ ઈષ્ટના અલૌકિક સ્વરૂપની જાણ થશે.

છપ્પા - ૪૩

सुनी मम बालक वचन मात अचरज भई जबहो;
डरपत लीयो उठाय सहाय कीनी हम तबही. ॥१॥
अब जन डरपे मात बात सुनले एक मेरी;
आ हकीगत उर राख्य कहो मत कोइकु फेरी. ॥२॥

तब पलटु तन वेश सूरत हम सुत तेरेकी;
देना नहि एह भेद मुरत अविगत मेरेकी. ॥३॥
अविगत मेरी मुरत हुरत कीनी सुत उनसी;
करके कोल करार कुवेर रही गइ मुखमुनसी. ॥४॥

આ પ્રમાણે મારા બાળસ્વરૂપનાં વચનો સાંભલી માતા આશ્ચર્ય પામી ત્યારે મેં તેને સહાય કરી એટલે તેણે મને ડરતાં ડરતાં ઉઠાવી લીધો; તે વખતે મેં કહ્યું, હે માતા ! હવે તું ડરીશ નહિ. મારી એક છેવટની વાત સાંભળી લે, તે એ કે આ હકીકત તું તારા ઉરમાં ગુપ્ત રાખજે અને કોઈને કહીશ નહિ. હવે હું મારા આ શરીરની સૂરત પલટીને તારા મરનાર પુત્રજેવી સૂરત ધારણ કરૂં છું. મારા આ અવિગત શરીરનો ભેદ કોઈને આપીશ નહિ. આમ કહી માતાના મરનાર પુત્રનું સ્વરૂપ જેવા રૂપરંગવાળું હતું. તેવા રૂપરંગવાળું મારા અવિગત શરીરનું સ્વરૂપ બનાવી દીધું. આ પ્રમાણે કોલકરાર કરી મુખ બંધ કરી મૌન ધારણ કર્યું.

છપ્પા - ૪૪

लेइ गइ अपने घेर जबी भई धरमकी जननी;
सुत भावे अति नेह कही नहि कोहुसे मननी. ॥१॥
दिन दिन प्रेम अधिक नेक बीछरत नहि मनमे;
भूल गइ वा ध्यान ज्ञान कीनो जे वनमे. ॥२॥
उर माया लपटाय काय अंतसक्रण अंजी;
भवना जेसो भाव साव थई सुत सुरंजी. ॥३॥
सुत सुरंजी साव चहाव चीतमे नहि ओरु;
येसे भई अचेत कुवेर बोले नहि बोहोरु. ॥४॥

જ્યારથી તે પોતાના ઘેર મને લઈ ગઈ ત્યારથી તે મારી ધર્મની માતા થયેલી છે. તે પુત્રભાવે અતિ સ્નેહથી મારી સાથે વર્તવા લાગી અને અત્યાર સુધી બનેલી વાત તેણે મનમાં રાખી પણ કોઈને કહી નહિ. વળી દીવસે દીવસે અધિકાધિક પ્રેમ રાખતી હોઈ મારા પરત્વેનો તેના મનનો સ્નેહ પળમાત્ર પણ તે વીસરતી નહિ. આ પ્રમાણે માતાનું જીવન મારા પરત્વે પ્રેમમય બની ગયું, એ કારણને લીધે આ વનને વિષે જે જ્ઞાન કર્યું હતું તે ધ્યાનમાં રહ્યું નહિ અને ભુલી ગઈ. એથી મને તે શરીરરૂપ સમજવા લાગી અને તેનું ઉર માયામાં લપટાવાથી તેનાં અંતઃકરણ આદિ અંજાયાં અને ભવના લોકોનો પુત્રો પરત્વે જેવો ભાવ હોય તેવો મારા ઉપર પણ રાખી મને પુત્રવત ગણી સારા રંગરાગથી ઉછેરવા લાગી. આમ પુત્ર વત ભાવથી

રંગરાગમાં પડી મારી ચાહના કરવા લાગી અને તેના ચિત્તમાં બીજી ત્રીજી કોઈ વાત રહી નહિ. આ પ્રમાણેના હાવભાવને લઈ નિજ્જાણ જણાવી હતી તે સર્વ ભૂલી ગઈ અનેઅચેતરૂપ મારી સાથે વર્તવા લાગી. સમર્થ કુવેર સ્વામીજી કહે છે કે હું પણ તેની સાથે નિજ જાણ સંબંધી કોઈ પણ વાત ફરીથી બોલ્યો નહિ.

છપ્પા - ૪૫

पण अंतर अविकाश अनुभव अखंड विलोकु;
गुप्त रहु घनघोर ओर नहि चीनत मोकु. ॥१॥
उपर सर्वसे सोय भीतरसे रहुं भरपूरा;
इंड पिंड ब्रह्मांड सूत्र मम हाल हजूरा. ॥२॥
वर्ष पंच द्वे सोय सकल विधि चेतन भयेउ;
हुतां पुरातन ज्ञान जहांनमे प्रगट कहेउ. ॥३॥
प्रगट कहेउ जहांन मान सद्गुरु शिर धारी;
कृष्न स्वामी जीन नाम कुवेर कहे ज्यौं बलिहारी. ॥४॥

આ પ્રમાણે હું માતા સાથે બોલેલો નથી પણ મારા અંતરમાં અવિકાશરૂપે રહી અનુભવનું અખંડ અવલોકન કર્યા કરતો. વાદળમાં વરસાદ જેમ ગુપ્ત રહેલો છે તેમ હું મારા નિજ સુજાણજાણરૂપ સ્વરૂપમાં ગુપ્ત રહું છું. બીજું કંઈ ચિંતવન કરતો નથી અને ઉપલક ભાવે સર્વ લોકો જેવો થઈને રહું છું પણ મારા અભ્યંતર સ્વરૂપમાં સંપૂર્ણ રીતે ભરપૂર રહું છું. વળી ઇંડપિંડથી લઈ બ્રહ્માંડ સુધી સૂત્રવત્ પરોવાયેલો હોઈ સર્વમાં હાજરાહજુર રહું છું. આ પ્રમાણે મારૂં અંતરસ્વરૂપ છે, પણ પ્રગટ થઈ માતા મળ્યા પછીથી સાત વર્ષે સર્વ પ્રકારે ચેતન થઈ મેં મારા પુરાતન અલૌકિક જ્ઞાનને આ જગતમાં પ્રગટ કર્યું છે. (જ્યારે આ વિજ્ઞાન સક્રતમણિદીપ ગ્રંથની મેં રચના કરી ત્યારે મને પ્રગટ થયે સાત વર્ષ થયાં હતાં. આ પ્રસંગે જગતમાં જે ગુરૂધર્મ પરંપરાથી ચાલતો આવે છે તે પ્રમાણે મેં દીક્ષા લઈ ગુરૂધર્મ સ્વીકારેલો નહિ, એટલે મેં વિચાર્યું કે ગુરૂધર્મ એ પરંપરા નો હોઈ અધાપિ સુધીના દરેકે દરેક ગુરૂધર્મમાં રહીને વિચરેલા છે અને જગતને છેવટ સુધી ગુરૂધર્મમાં જ રહેવાનું છે. ફેર એટલો જ કે જગત આ ગુરુધર્મને સમજ્યું નથી. જેને ગુરુધર્મ કહેવામાં આવે છે તે ગુરૂધર્મ અખંડ, અમર, અચળ, ઠસરસ, અકળ અને અનાદિ સિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે ગુરૂનું અનાદી સ્વરૂપ અકથ્ય હોઈ વર્ણવી શકાય તેવું નથી. આ ગુરૂના ધર્મ જગતભરમાં ઠસરસ ભરાયેલા છે. તે કેવી રીતે ઓળખાય અને કયા પ્રકારે ઓળખવા અને તેમાં જઈ સ્થિર થઈ ધ્યાનાકાર કેવી રીતે થવું એવું સમજાવનાર નથી એ કારણને લીધે મનુષ્ય ધર્મમાં આ અપાર ગુરુધર્મ ઘટાવી માપક બનાવી વ્યાપક

ગુરૂધર્મનો નાશ કર્યો છે, એથી જ ગુરુઓ વિષે અનેક પ્રકારની ભિન્નતા ઉભી થઈ અને જગત આ ભિન્નતારૂપ ગુરુઓની ડાળીઓએ વળગેલું છે,એથી જ અદ્યાપી સુધી ગુરુનું નીજ હાર્દ કોઈના હૃદયમાં ઠર્યું નથી. અરે ! જ્યાં માનસીક ધર્મગુરુ તરીકે પૂજાતો હોય ત્યાં નીજગતીનો પ્રકાશ કેવી રીતે પડે ! અને કયા પ્રકારે સમજે ! જો કે આમ સમજીને જગત અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું છે. અને પરમશ્રેષ્ઠ પરમગતીનો લાભ મેળવવાને કોઈ ભાગ્યશાળી બન્યું નથી, તથાપી આમ માનવધર્મને ગુરૂધર્મ સમજી જે પરંપરાથી આ પ્રમાણે ચાલતો આવ્યો છે. તે નીયમને અનુસરી તે વખતે મેં પણ તેવો જ વીચાર કર્યો કે હું પણ ગુરુ કરું ! જો આમ હું ગુરુ ન કરુ તો આ અજ્ઞાની જગતને શંકા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ઉભું થશે તો આ મારા સત્ય માર્ગ પ્રવર્તાવવાના કાર્યમાં હરકત થશે જો કે હું સર્વજ્ઞ છું તથા રોમે રોમની ગતિને જાણું છું તો પણ મારો એક જ હેતુ હતો કે સકર્તા સત્‌કેવલના અદ્વૈત ધર્મને પ્રવર્તાવવો છે, એમસમજી આ ઉપલક ધર્મના નિયમ મુજબ ગુરુ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે કોને ગુરુ કરવા જઈએ એમ વીચારી અંતર સ્વરૂપમાં સ્થીર થઈ વ્યાપક દૃષ્ટી વડે સર્વત્ર જોતાં એક ઓડ નામક ગામ છે તે ગામમાં એક સમર્થત્યાગી જે યોગબળના અતી વીદ્વાન હતા અને સેંકડોથી પણ વધારે વર્ષની ઉંમરના હતા. તેઓ યોગનાં પરમતત્ત્વ મેળવી સમાધીવત્ સ્થિર રહેતા હતા. તેમનું નામ કૃષ્ણ સ્વામી હતું. તેમની પાસે હું ગયો એટલે તેઓ તરત મને ઓળખી ગયા મેં ગુરુદીક્ષાની માંગણી કરી. તેમણે મને ના કહી કહ્યું કે હું તમારા ગુરુ થવાને લાયક નથી અને તમને ઉપદેશ પણ આપી શકું નહી. કારણ કે મારા યોગના તત્વોના પરમ બળે કરીને જોઉં છું તો તમારી ઘટના અલૌકીક દેખાય છે. આજ પર્યંત આટલા સંકટે અને આ યોગશોધનની ખોળે જે પદ હું નથી મેળવી શક્યો તે પદરુપ તમે જ હોય એમ મને ભાસે છે હે અલૌકીક પુરુષ ! તમે એવા છો તો પછી હું ઉપદેશ કેવીરીતે આપી શકું ! આ પ્રસંગે આ બંનેને નીજ સંબંધી જ્ઞાનની વાટાઘાટ ખૂબ ચાલી છેવટે પરમપુરૂષરુપ કુવેર સ્વામીજીએ જગતના ધર્મ મુજબ બરાસની માફક બંધાએલા આ પંચભુતાદિના ઘાટરૂપ શરીરને ગુરૂ કરવાની જરૂર છે એમ કહી ગુરૂ દીક્ષા લીધી.) આ પ્રમાણે આ જહાનરૂપ જગતમાં સદ્‌ગુરૂને શિરપર ધારણ કરેલા છે. તેમનું નામ કૃષ્ણસ્વામી હોઈ સમર્થ કુવેર સ્વામીજી કહે છે કે તેમને અનેકવાર ધન્યવાદ છે.

તા.ક. વિજ્ઞાન સકત મણી દીપ (છપ્પા) ગ્રંથમાં ૯૬ છપ્પા છે તેમાંથી છપ્પા ૧૯ થી ૪૫ સુધી છાપ્યા છે. છપાયા સિવાય બાકી રહેલા જોવાની ઈચ્છા રાખનાર ભગવતિજનોએ સદર પુસ્તકના પ્રકાશકે છપાવેલો પંચમ શ્વસંવેદનો ગ્રંથ મંગાવી તેમાં જોઈ લેવો.

પ્રકાશક મહંત શાન્તીદાસજી ગુરુવિષ્ણુદાસજી
મુ.પો. ઉમરા,તા. જી. સુરત

રવેણી પદ

પદ - ૧

પુરણ ભાગ્ય મનુષ્યાતનું પાયા, જાકુ ઇચ્છત સુરિનર દેવરાયા.

ચારખાણ ચોરાસી ફેરી, ઘટ ઘટ ગર્ભ વાસના ઘેરી...(૧)

પરમ વિશેષ, પરમ શ્રેષ્ઠ, પરમ દયાળુ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે, દેવોને દુર્લભ એવો મનુષ્યદેહ દુર્લભ છે. કારણ કે મનુષ્યદેહ દ્વારા જ્ઞાન, ભક્તિ ને વૈરાગ્યને ધારણ કરી, કૈવલ કર્તાના પદને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પરંતુ ચાર ખાણના ચોરાસી લાખ ઘાટો ધારણ કરીને તેની વાસનામાં વશ પડી અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવ્યા છે. તેને મહા દુઃખી થતો જોઈને નિજ સકર્તા પતિએ દયા કરીને ફરી મનુષ્યા દેહ આપ્યો છતાં જન્મ મરણનાં મહા દુઃખમાંથી મુક્ત થવા સકર્તા પતિની ઉપાસના કરતો નથી. અને અધોદષ્ટિ એ માયાનાં મિથ્યા ભોગ ભોગવવામાં આશક્તિ રાખીને વિષયોને વશ પડી વરતે છે.

બહોત જતન એહી અવસર આયા, સોહી મુરખ સારા જનમ ગુમાયા,

ભાગ્ય વિના ભગવંત ન જાણ્યા, નિંદ્રા સુપન સુખ સત્ કરી માન્યા. (૨)

પરંતુ બહુ પ્રકારના જપ, તપ, તિર્થ, વ્રત, હોમ, યજ્ઞ, પુણ્ય દાન આદિ કરવાથી મનુષ્યા દેહનો અવસર પ્રાપ્ત થયો છતાં નિજકર્તાની ભક્તિ કર્યા વિના માયાના મોહમાં વશ પડી મનુષ્યા દેહને વ્રથા ગુમાવી દીધો. ઉત્તમ ભાગ્ય વિના ભગવાન ઓળખાતા નથી. ભગવાન ન ઓળખાય ત્યાં સુધી નિદ્રામાં આવેલા સ્વપ્નાનું સુખ જોઈ તેને સાચું માને છે.

હરિગુરૂ સંતની સેવા ન ઠાની, સૂત વિત દારસું મન પ્રિતી આની,

ગ્રથ ભંડાર ઘોડાને હાથી, તામે નહીં કોઈ સંગને સાથી.. (૩)

મિથ્યા સુખને સાચું માનવાવાળા મનુષ્યો શુદ્ધ ભાવથી હરિની ભક્તિ કદાપિ કરી શકતા નથી. અને હરિની ભક્તિ નહી કરનારા સંતની સેવા કરીને સત્સંગનો લાભ લઈ શકતા નથી. તેવા મનુષ્યો સ્ત્રી, પુત્ર અને પૈસામાં મોહ પામીને વશ થઈ વર્તે છે. જેના ઘેર પૈસાના ભંડાર ભરેલા છે. તેમ જ ઘોડા, હાથી સહિતની માઇક સંપત્તિ ઘણી હોવા છતાં દેહનાં અંતે તેમાંથી કંઈ પણ તેની સાથે જઈ શકતું નથી.

અંતકાળે જાવું કરઝારી, સંગ ચલે ન કોઈ તેરી લહારી,

તાતે સમજ સમજ મન મેરા, આ જુગમેં હેજુ નહીં કોઈ તેરા. (૪)

એવા સમૃદ્ધિવાન માણસને મૃત્યુકાળ આવે છે. ત્યારે હાથ ખંખેરીને ખાલી હાથે

જાય છે. પરંતુ કંઈ સાથે લઈ જતો નથી તેથી હે મન સાચું સમજ ને વિચાર કરીને જોઈ લે કે અત્યાર સુધી તારું કોઈ થયું નથી અને થનાર પણ નથી.

વારંવાર ખોજો ઘટ માંહી, આદ્ય અંત મધ્યે સાચા સાંઈ,
કહે કુવેર સતગુરૂ બલિહારી, ઠાડી બાંય સો કહત પોકારી.. (૫)

એટલા માટે વારંવાર તું તારા હૃદયમાં વિચારીને તપાસ કરીને જો તો તને જણાશે કે આદ્ય મધને અંતમાં સાચા એક સરજનહાર છે. મહાન સમર્થ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે સદ્ગુરૂને વારંવાર ધન્યવાદ છે કે હાથ પકડીને પોકાર કરીને સાચા સરજનહારનું પદ તે પરમ પદ દર્શાવે છે.

સાખી

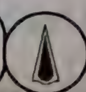
સતગુરુ દાતા મોક્ષકા, જાહેર જુગમાં જાણ
શરણ ગયે જે જે જન, પાયે પદ નિર્વાણ...(૧)

મહાન સમર્થ સર્વ શિર શ્રેષ્ઠ સદ્ગુરુ અપાર કરૂણામય સોહમ સ્વરૂપે સર્વ વ્યાપક હોય, અલગના અલગ અને સંલંગનાસલંગ છે. તે સદ્ગુરુ સર્વ જીવોનું કલ્યાણ કરવાના હેતુથી સ્વેચ્છાએ દિવ્ય મનુષ્ય દેહ ધારણ કરી જગતમાં જાહેર નિજકર્તાની જાણને જણાવે છે. તેમના અલૌકિક વચનો ઓળખીને જે જે આરતવાન જિજ્ઞાસુજન શરણે ગયા, તેઓને ગુરુગમ આપી વાણી રહિત નિર્વાણ કૈવલ પદે પહોંચાડ્યા છે.

સાખી

બોધ અગાધ ટહંકાર કરી જુગસુ કહે જરૂર,
સત કુવેર ઉર જો લહે, તાસુ હરિ હજુર...(૨)

તે પરમ દયાળુ પરમ કૃપાનીધિ નિજકર્તાને ઓળખવાના હેતુથી જગતમાં પધારી પોતાની દિવ્ય અનુભવ વાણી દ્વારા ટહંકાર કરી સર્વને અગાધ લક્ષ બોધ આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે. ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે જે કોઈ અધિકારીજન અંતર હંગમા લખી રાખશે તેને સજાણ સકર્તા પતિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થશે.

 રવેણી પદ - ૨

સત્ગુરુ ચરણ શરણ લહે લાગી, પાંચ પચીસ પ્રકૃતિને ત્યાગી
આશા તૃષ્ણા દો વિકટ વિરોધી, હરખ શોક મોહ કરત ઉપાધી. (૧)

પરમ વિશેષ, પરમ દયાળુ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે, કે જે યોગ્ય અધિકારી

જિજ્ઞાસુ અધિકારીનાં અંતર હંગમાં સત્ગુરુનાં નિત્ય સત્ય સ્વરૂપનાં શરણે થવાની અંતર આરત ઉત્પન્ન થઈ છે. તેણે શરીર રચનાનાં પાંચ તત્ત્વની પચીસ પ્રકૃતિનો ત્યાગ કર્યો છે. છતાં પ્રકૃતિનાં ભોગોથી હરખ, શોકને મોહ ઉત્પન્ન થઈ દુઃખરૂપ નિવડે છે.

સોહી સકલ સબગુરુગમ જીત્યા, કરંત રહ્યા તબ કામ અનિત્યા,

જ્ઞાન ખડગ ગુરુ કે મત લીના, શત્રુ સકલ એકુ રહેન ન દિના. (૨)

ઉપરોક્ત જણાવેલા માયા પક્ષના તે શત્રુઓ છે. તે સર્વેને ગુરુગમના શસ્ત્ર વડે જીતી લઈને વશ કરી લીધા, ત્યારે અનીતિના કર્મો અટકી ગયા, અને સત્ગુરુના મત અનુસાર જ્ઞાન ખડગ ધારણ કરીને સર્વે શત્રુઓને સંહારી નાશ કરી દીધા.

ખોજ ખોજ સબ ઘાયલ કીના, ઊઠી શકે ના એકુ આતમ વિના,

દુરમતી દ્વેશ ટેક સબ ખોઈ, અંતર્ગત આતમને જોઈ.. (૩)

ત્યારે આત્માના ચિંતવન સિવાય વિજાતી તત્ત્વની કોઈપણ આકાંક્ષા ઉઠતી નથી અને દેહભાવની મમતાએ દ્વેષભાવ થતો હતો તે પણ દૂર થઈ ગયો હવે અંતર દૃષ્ટિએ સર્વે ઘાટોમાં સલંગ સુત્રવત એક આત્મા દેખાવા લાગ્યો.

કામ ક્રોધ મદ દીના ડંડા, અનભેરાજ અમલ નવખંડા,

ધાતા ધ્યાન માન સબ લોપ્યા, સત કૈવલ કા ઝંડા રોપ્યા,

કહે કુવેર લીયા ગઢવંકા, મીટી કાલ ઝાળકી શંકા (૪)

મહાન સમર્થ પરમગુરુના તત્ત્વ જ્ઞાન અમલે કરી કામક્રોધ મદ આદિ સર્વે શત્રુઓને અભય જ્ઞાનના ડંડા મારીને ઘાયલ કરીને ભગાડી દીધા, ધ્યાન ધરનાર જીવ અને જેનું ધ્યાન ધરે છે તે ઈશ્વરની માનંદીનો લોપ થયો ત્યારે સગુણ નિર્ગુણથી પર અંશના સજાતી સકર્તા સત્ કૈવલના ધર્મધ્વજનું સ્થાપન કર્યું. મહાન સમર્થ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે સગુણ નિર્ગુણથી પર સકર્તા પતિ સત્ કૈવલનો મહાવિકટ દેશ પ્રાપ્ત થયો, અને કાળજાળનો ભય હતો તે સદાના માટે દૂર થયો.

સાખી

કાળડરપ કાયા લગી, નામરૂપ ગુણગ્રાજ,

ઉબરે હમ ચૈતનવત, કુવેર કાળ શિર તાજ (૧)

કાળનો ભય પંચ તત્ત્વના શરીરો ઉપર રહેલો છે, તે નામરૂપ અને ગુણનો જ્યાં સુધી પસારો થયેલો છે. ત્યાં સુધી સર્વે કાળનો ગ્રાસ હોય કોઈપણ બચી શકતા નથી. મહાન સમર્થ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે મારું ઉગરતું નિજ ચૈતન્ય સ્વરૂપ પંચ

તત્ત્વના શરીરોથી પર આવેલું હોવાથી કાળના શિર ઉપર હું છત્રરૂપે રહેલો છું. ત્યાં કાળની ગમ ગતિ પહોંચતી નથી.

હમ કાળન કે કાળ હૈ, અવ્યાકૃત શિર ઈશ,
કહે કુવેર કૈવલ પદ, સો ગાજત મમશીશ. (૨)

હું નિરંજન રૂપ કાળનો પણ મહાકાળ હોય અવ્યાકૃત એટલે કોઈ દૃષ્ય આકૃતિ વિનાનું સમરૂપ સોહંગ પ્રણવનું વ્યાપક સ્વરૂપ તેના શિર ઉપર હું સજાણ જાણ ઈષ્ટરૂપ કિરતાર છું. ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે સકર્તા પતિનું છેલ્લું કૈવલ સ્વરૂપ મારા શિર ઉપર ગાજી રહેલું હોવાથી, તે અભય પદની મોજની મસ્ત દશામાં એકમેકપણે અખંડ રહું છું.

રવેણી પદ - ૩

સત્‌ગુરુ શબ્દ સકલ વિધિ જાણે, કર્તાકી ગતિ સોહી પરમાણે,
અનભે જ્ઞાન ધ્યાન લેહે લાગી, સત સંગત સદા મન અનુરાગી. (૧)

સદ્‌ગુરુ શબ્દ સત્યે નિત્યે કાયમ અખંડ હોવાથી સમસ્ત ઘાટોમાં નિવાસ કરીને રમી રહેલા છે. એ સદ્‌ગુરુ શબ્દને યથાર્થ સમજીને સંત કે સજ્જન અધિકારી થયો છે. એ સકર્તા પતિ સત્ કૈવલની ગતિને જાણી યથાર્થ ઓળખી શકે છે. એવા સંત અભય જ્ઞાનના અધિકારી થઈને તેમનું મન કૈવલનાં ધ્યાનમાં અખંડ અનુરાગ ધારણ કરીને એકમેક થઈ રહે છે.

આપા રહિત બાણી વિધિ બોલે, પર ઉપકાર જગતમાં ડોલે,
દશ ઇંદ્રિ મન સહિત દેખાવે, કામ પરે એકુ અરથ ન આવે. (૨)

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે સંત સજ્જને કૈવલ કર્તા સાથે એકતા કરી છે. એવા અધિકારી સંત કે ભક્ત કોઈની સાથે વાત કરવાનો યોગ મળે ત્યારે પોતાના દેહનું અભિમાન ત્યાગીને સહેજ સ્વભાવે વાણી ઉચ્ચાર કરે છે. પર ઉપકાર અર્થે જગતમાં આત્મ કલ્યાણનો બોધ કરે છે. એવા ગુરૂમુખી સંત જગતમાં જ્યાં જ્યાં વિચરણ કરતા હોય, ત્યાં પોતાના શરીર ઉપયોગ માટે કોઈપણ વસ્તુની ઈચ્છા કરતા નથી. એવા સંતનું શરીર દશ ઈન્દ્રિયો સહિત મન અંતઃકરણવાળું દેખાય છે. છતાં જગત વહેવાર કરવા સંબંધમાં ઈન્દ્રિયો કે મન અંતઃકરણનો ઉપયોગ કરતા નથી.

જૈસે રજ્જુ અગનમેં જરાઈ, બટક સહિત પુનિ દૃષ્ટ દેખાઈ,
નખશિખ સકલ દિસે બિન જરહી, બંધન બાંધત પરખા પરહી. (૩)

દૃષ્ટાંતે કાથીની દોરડીને જેમ અગ્નિમાં સળગાવી દીધેલી જ્યારે જોઈએ ત્યારે સળગી જ નથી તેવી સંપૂર્ણ જેવી છે. તેવી દેખાય છે. પરંતુ જ્યારે તેને પકડીને કોઈ વસ્તુ બાંધવાના ઉપયોગમાં લઈએ ત્યારે પકડવા જતાંની સાથે હાથમાં આવતી જ નથી. પરંતુ છૂટી પડી જાય છે.

જીવન મુક્ત ચૈસે કર દેખો, દગ્ધ જેવરી દૃષ્ટાંતને પેખો,

હલણ ચલણ સબ જક્ત સરેખા, અંતર અવિગત રહત અપેખા. (૪)

જે સંત પુરુષ જીવતા જાગતા હોવા છતાં દેહ રચનાના સર્વો તત્ત્વોથી વૃત્તિને ઉપરાંત કરી સર્વજ્ઞ પ્રભુના સર્વાતિત સ્વરૂપમાં જોડી દીધી છે. એથી તે સંત પુરુષો જીવન મુક્ત દશા ભોગવે છે. તે બળી ગયેલી દોરડીનાં દૃષ્ટાંતે સમજી લેવું. તે સંત પુરુષોનું હાલવું ચાલવું જગતના લોકો જેવું જ દેખાય છે. પરંતુ તેમની અંતર વૃત્તિનો લક્ષ સકર્તા પતિની સાથે લાગેલો હોવાથી જગતના લોકો તેમને જોવા છતાં પારખી શકતા નથી.

આઠે પહોર આતમ અનુરાગી, સહેજ સ્વરૂપમેં સુરતા લાગી,

સત્ કુવેર ડગે નહીં કોઈ, જીવન મુક્ત જોગેશ્વર સોઈ. (૫)

તે સંત પુરુષો આઠે પહોર આત્મા સ્વરૂપમાં અંતર હંગની આરતપૂર્વક પરમાત્મા સાથે સંબંધ જોડીને સહેજ સ્વભાવે અતિ ઉજાગ્રત દશા અનુભવે છે. મહાન સમર્થ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે, એવા સંત પુરુષો સકર્તા પતિની સાથે સ્નેહ જોડીને સમર્પણ થઈ સદા સદોદિત કૈવલ આનંદ ભોગવે છે. તે જ જીવન મુક્ત જોગેશ્વર કહેવાય છે. તેવા મહાન વિદેહી પુરુષોને કૈવલ પદમાંથી કોઈ ડગાવી શકે તેમ નથી.

સાખી

ચિંતવન નિજ ચૈતનતણું, ગુણાતિત ગુલતાન,

લક્ષમતે નિશદિન રહી, કરત કુવેર અવિલાન. (૧)

ગુણ પ્રકૃતિથી પર મારું નિજ શુદ્ધ ચૈતન સ્વરૂપ ન્યારું રહેલું છે. તેનું તમો એકાગ્ર ચિત્તે ચિંતવન કરવામાં દેહનું ભાન ભૂલી ગુલતાન થશો, ત્યારે તમોને રાતને દિવસ ગુરુલક્ષના મતમાં રહેવાની ગતિ પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે, તે અધિકારી જન મારા નિત્ય સ્વરૂપનું નિરંતર અવલોકન કરી શકશે.

સ્થૂલ સુક્ષ્મ કારણ કહીએ, મહાકારણ જે દેહ,

જીવન મુક્ત તે વરજીત, છતે પંડ વિદેહ. (૨)

ઉપર કહી બતાવ્યા પ્રમાણે સ્વરૂપાકારે થયેલો અધિકારી અંશ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કારણ

અને મહા કારણ સુધીનાં ચારે દેહોથી અલગ રહી, દેહ છતાં પરમ કારણ દેહમાં સ્થિતિ કરી જીવન મુક્ત દશા ભોગવે છે. તેથી તેને કાળ માયાના કર્મનો કોઈપણ દોષ લાગી શકતો નથી.

રવેણી પદ - ૪

સંત વિજોગ જોગ કોઈ ઠાને, તાકી પ્રતિત કરતા નવ માને,
દશ ઇંદ્રિ દમિ સમિર સમાવે, વંકનાળ ચઢી શુન્ય બસાવે. (૧)

કોઈપણ મનુષ્ય સંતને છોડી દઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો એવા ઉપાસકોનો વિશ્વાસ કૈવલ કર્તા રાખતા નથી. ભલે તે માણસ અષ્ટાંગ યોગને સાધવા, એવા જાણકાર યોગીને મળીને અભ્યાસ કરતો હોય, છતાં આત્મદર્શી થઈ શકતો નથી. દશ ઈન્દ્રિયોનું સંયમ કરી સમદમના અભ્યાસે સમીર એટલે પ્રણવને સમ કરી વંકનાળ દ્વારા શુન્યમાં જઈને વસે છે.

કાળ અજીત જીત કર બેઠા, અનભે ઘરમેં જઈને પેઠા,
અનહદ નાદ ઝલકે જ્યોતિ, રૂમ ઝુમ રૂમ ઝુમ બરખે મોતી. (૨)

કાળ પુરુષ અજીત હોવાથી જીતી શકાય તેમ નથી, છતાં એવા કાળને જીતી અભય ઘરમાં જઈને બેસે છે. તે અનભે ઘરમાં દશ પ્રકારનાં અનહદ નાદ ગર્જી રહ્યા છે. અને ત્યાં નિર્મળ જ્યોતનો પ્રકાશ પ્રકાશી રહેલો હોય, ત્યાં રૂમઝુમ રૂમઝુમ મોતીઓનો વરસાદ વરસે છે.

સ્વે પ્રકાશ ઉદ્યોત ઉજેશા, મૃત્યુ ન વ્યાપે અમર દેશા,
એસો સુખ સદાય સરાવે, જોગી જોગ જુગત સબગાવે,
ગુરૂ કિરપા વિના કૈવલ ના ભાષે, સત્ કુવેર તાતે ગુરુ અભ્યાસે. (૩)

જ્યાં ચૈતન્ય આત્માનો સત્ય પ્રકાશ - પ્રકાશી રહેલો હોય, ત્યાં મૃત્યુનો ભય લેશ માત્ર રહી શકતો નથી, એવો એ અજર અમર દેશ છે. એવું સુખ યોગી પુરુષો કાયમ ભોગવતા હોવાથી તે યોગની યુક્તિઓની યોગી પુરુષો પ્રશંસા કરતા હોય છે. ઉપર વર્ણવી બતાવેલા યોગી પુરુષો અષ્ટાંગ યોગનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા છતાં કર્તા કૈવલને ઓળખીને પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી. એટલા જ માટે ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે, હે આત્મ કલ્યાણની આરતવાળા સંત સજ્જનો તમો પરમગુરુની કૃપા મેળવો, તો કૈવલ પદને પામી શકશો.

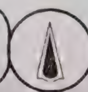
સાખી

ગુરૂમેરા ચૈતન ચિદ્, આપેહુ મનુ તન ધાર,
જનમ મરણ ભયે ભવ તણો, સંશે દિયો નિવાર. (૧)

સર્વ અંશોના શિરછત્ર પરમ શ્રેષ્ઠ મહાન સમર્થ પરમગુરુનું ચૈતન ચિદ્ એટલે સોહંગ સ્વરૂપ સર્વ વ્યાપક હોઈ સમસ્ત લોકનાં કારણ રૂપે રહેલું છે. તે અભય પદના દાતા જીવ માત્ર ઉપર કરૂણા કરીને મનુષ્યનો દિવ્ય દેહ ધરી આપનપુ અને પતિપદનું અલૌકિક જ્ઞાન આપવા જગતમાં પધાર્યા છે. તે પ્રભુનાં શરણમાં જે જે જિજ્ઞાસુજન આવ્યા તેઓનો જન્મ અને મરણનો દુઃખ રૂપી ભવનો મહાન ભય ભાંગી, અંશ ક્યાંથી આવ્યો ? અને ક્યાં જવાનો ? તે સંશય મટાડીને ગુરુગમ આપી નિજઘેર પહોંચાડ્યા છે.

ભવ તારણ કે કારણે, કર્તા ભયે સકાય,
કુવેર અનુભવ જ્ઞાનસે, દિના અલખ લખાય...(૨)

ભવ તારણ એટલે સંસાર રૂપી સમુદ્રમાં ડુબતા સર્વે જીવોને તારવાના હેતુથી, નિજ સકર્તા પતિએ સ્વજાતીય અંશો ઉપર કરૂણા દૃષ્ટિ પસારીને સ્વેચ્છાએ સકાય એટલે અવ્યક્ત વિભૂતિનો દિવ્ય દેહ ધારણ કરીને, સ્વામી શ્રીમંત કુવેર સાહેબના નામે પ્રગટ થયા છે. તેઓ ભૂલેલા સ્વજાતિય અંશોને અંશી પદની એકતાનું અનુભવ જ્ઞાન આપી બાવન અક્ષરનાં લેખમાં આવી શકતા નથી એવા અલખ સકર્તા પતિને અંતર લક્ષ દ્વારા લખાવી પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

 રવેણી પદ - ૫

ગુરૂ પરતાપ આપ સબ ખોજા, એહી તન પાની પવનકા મોજા,
ત્રિતિયો તેજ તત્ત્વ ઝલકાઈ, ભોમી ભંડમે લહેર સમાઈ....(૧)

પરમ વિશેષ પરમ શ્રેષ્ઠ દયાળુ મહાન સમર્થ પરમગુરૂના પ્રતાપથી જે અંશને નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું તે નિશ્ચય કરીને નીચે પ્રમાણે જણાવે છે કે પરમગુરૂના મહાન પ્રતાપે શરીર રચનાનું જે જ્ઞાન થયું છે. તેનું વર્ણન કરીને જણાવું છું. આ દૃશ્ય શરીર મૂર્તિમાન દેખાતું પાણી અને પવનના મોજા સમાન છે. ત્રીજું તત્ત્વ તેજ એટલે અગ્નિ પોતાનાં પ્રકાશે જગ જગી રહ્યું છે. ચોથું પૃથ્વી તત્ત્વનું શરીર તેમાં પવનની લહેર પ્રેરક થઈ સમાઈ રહી છે.

વ્યોમ પંચમો આદ્ય કહાવે, ચારૂ તત્ત્વ બીચ સહેજ સોહાવે,
પંચતત્ત્વ મિલકે મઠ ખાસા, તા મધ્યે આત્માકા ભાસા....(૨)

પાંચમું તત્ત્વ આકાશ હોય તે ચારે તત્ત્વોની આદ્ય ગણાય છે. અને ચારે તત્ત્વોમાં સહેજા સહેજ વ્યાપક સમાઈને રહેલું છે. મનુષ્ય શરીર રૂપે મઠ બનાવી અંશને વસાવ્યો છે. તે શરીરની મધ્યમાં આત્માનો પ્રકાશ વ્યાપક રહેલો છે.

જયૌ દિપક મંદિર મધ્ય જ્યોતિ, ઘટ ભિતર યૌ આત્મા ઉધોતિ,
રોમ રોમ રરંકાર ઉજેસા, આસપાસ દશ દ્વાર સુરેશા....(૩)

જેમ દેવળની મધ્યે દિપકની જ્યોત પ્રકાશ વ્યાપક થઈને રહેલો છે. તેવી જ રીતે ઘાટ માત્રમાં ચૈતન્ય આત્માનો પ્રકાશ વ્યાપક પ્રસરી રહ્યો છે. તે રોમે રોમ અને રગેરગમાં રહી રરંકાર ધ્વની શરીરની સઘળી નાડીઓને ચાલુ રાખે છે. ઘાટમાં પાંચ જ્ઞાન ઈન્દ્રિ અને પાંચ કર્મ ઈન્દ્રિય એ દશે દ્વારે દેવોનાં અંશો વસાવેલ છે.

મૂળ ચક્ર ગણપતિકા વાસા, મળ ઝાડત દ્વાર કરત ખુલાસા,
દુજે દ્વાર કમળ સુત ઠાન્યા, વ્રિજ અસુત અપ તજત વિજ્ઞાના...(૪)

હવે મૂળ ચક્ર પર ગણપતિ આવીને વસેલા છે. તે મૂળ કમળ દ્વારા મળ કાઢીને ગુદા દ્વારને સ્વચ્છ રાખે છે. બીજું સ્વાધિષ્ટાન ચક્રમાં કમળ સૂત એટલે બ્રહ્માજી આવીને વસેલા હોય વિર્ય અને પેશાબનો યુક્તિપૂર્વક ત્યાગ કરે છે.

ત્રીતિયો દ્વાર બંધ જે નાભિ, સકલ જાપકે વિષ્ણુ જબાપિ,
હરદે નિરંજન જ્ઞાન દ્રઢાવે, શ્વાસ સકલ કો ઘાટ ઘડાવે....(૫)

ત્રીજું મણીપુર ચક્ર તે નાભીબંધ નાભી દ્વારે આવેલું છે. જેમાં વિષ્ણુ દેવ આવીને વસેલા છે. એ સર્વે પ્રકારનાં જાપની જવાબદારીપૂર્વક ક્રિયા કરાવે છે, ચોથું અનાહદ ચક્ર હૃદયસ્થાને આવેલું છે, ત્યાં નિરંજન દેવ આવીને વસેલા છે. જેટલા શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરવાનો હોય તેનું જ્ઞાન આપી નક્કી કરાવીને તેટલા જ શબ્દોનો ઘાટ કરાવરાવે છે.

કંઠ સ્થાન શિવ સુખકારી, બાણી અરૂપકી રૂપ ઉચ્ચારી,
વરૂણ અનલ અવિકાસ કે વાસી, શબ્દ ઉચ્ચારે સકલ રસ પ્રાશી....(૬)

આ પાંચ તત્ત્વનાં દેહી દેવળમાં કંઠ સ્થાન પર શિવજી આવીને વસેલા છે. તે શિવજી જે વાણી અરૂપ રૂપે રહેલી હતી તેને રૂપ વાળી કરીને વાણીનો ઉચ્ચાર કરાવે છે. હવે વરૂણ દેવ અને બીજા અગ્નિ દેવ એ મુખના અવિકાસમાં આવીને વસેલા છે. વરૂણ દેવ રસની પરીક્ષા કરે છે અને અગ્નિ દેવ વાણી ઉચ્ચાર કરાવે છે.

ગ્રાહક દ્વારે રહે અશ્વિનીકુમારા, સ્વાદ પહોંચાવે સુગંધીકા સારા,
ચંદ્ર સુરજ દગ દ્વાર રહાવે, સકલ રૂપકો નિરૂપ લખાવે....(૭)

નાસીકા દ્વારે અશ્વિનીકુમાર નિવાસ કરીને રહેલા છે. ને સર્વે પ્રકારની સુગંધનો સ્વાદ ચૈતન્ય આત્માને પહોંચાડે છે. તેમ જ ચંદ્ર સુરંજનાં અંશો ચક્ષુ દ્વારે આવીને વસેલા છે. તે સર્વ પ્રકારનાં રૂપ રંગને નિહાળી જેનું જેવું રૂપ હોય તે પ્રમાણે ઓળખાવે છે.

કરણવાસો દિગપાલહી દેવા, શબ્દ સકલ કો પહોંચાવત ભેવા,
એ દશ દેવ સેવકુ ઠાના, મધ્ય આપ આત્મ ભગવાના....(૮)

કાન દ્વારે દિગપાલ દેવ વાસ કરીને રહેલા છે. તે સર્વ પ્રકારનાં શુભ અશુભ શબ્દો સાંભળીને તેનો ભેદ ચૈતન્ય આત્માને પહોંચાડે છે. ઉપર પ્રમાણે જણાવેલા દશ પ્રકારના દેવો સેવકો બનાવીને, ચૈતન્ય આત્માની સેવા કરવા દેહ રૂપી દેવળમાં અલગ અલગ સ્થાને વસાવેલા છે. તેમાં દશે પ્રકારના દેવોને પોતાની ઈચ્છા અનુસાર સેવા કરાવે છે.

મન બુધ ચિત અહંકાર હજુરી, તાકે આગે કરત મજુરી,
પાચ પચીસ સંગે પટરાની, સોઈ સકલ જાકી કરત ગુલાની....(૯)

મન બુદ્ધિ ચિત્ત અને અહંકાર તે અહોનીશ આત્માની હજુરમાં રહે છે. તે આત્માની ઈચ્છા પ્રમાણે જેવી આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે કાર્ય કરે છે. પાંચ તત્ત્વો અને એક એક તત્ત્વની પાંચ પાંચ પ્રકૃતિ એટલે પચીસ પ્રકૃતિ મળી એ સર્વે ચૈતન્ય આત્માના સંગમાં રહીને તેની આજ્ઞા અનુસાર કામ કરે છે.

એ સબ રૈયત રાયકુ છાજે, શુન્ય સિંઘાસન આત્મ બિરાજે,
સકલ દેવકે શિર પર સાંઈ, તુરયાતિત અલખ લક્ષ જાંઈ....(૧૦)

આ જગતની અંદર રહેલા સર્વે મનુષ્ય શરીરોની અંદર ઉપર જણાવેલા સર્વે દેવો આવીને વસેલા છે. તે ચૈતન આત્માની રૈયત હોવાતી આત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વે દેવો કામ કરે છે. એ આત્મા શરીરોમાં રહેલા મસ્તકની અંદર બ્રહ્મરંધ્રના વિશે શુન્ય સિંહાસન ઉપર બિરાજે છે. ઉપર જણાવેલા સર્વ દેવોના શિર ઉપર ધણી એટલે માલિક હોવાથી તુરયા અવસ્થાની પાર બાવન અક્ષરોના લેખમાં આવી શકતો નથી. એવો અક્ષરાતિત ચૈતન્ય અંશ સર્વનો પ્રકાશક અલગનો અલગ હોવા છતાં ગતિ દ્વારા સળંગ રહીને ચૈતન દૃષ્ટિની એકતાયે સર્વ તત્ત્વને સંભાળે છે.

ઝલમલ જ્યોત ઉધોત અપારા, અનહદ નાદ હોત ઝનકારા,
સુરત નિરત સોહાગણ થાકી, નિરખત રૂપ શોભા ઘર વાકી....(૧૧)

બ્રહ્મરંધ્રની મધ્યે જ્યોત સ્વરૂપે પરમ કારણ દેહ આવેલો છે, તે અખંડ જ્યોત સ્વરૂપે હોવાથી તેનો પ્રકાશ કોઈની સાથે ન સરખાવી શકાય તેવો હોવાથી વાણી દ્વારા વર્ણન થઈ શકતું નથી. અને દશ પ્રકારના નાદ કાયમ ગર્જી રહ્યા છે. સુરતા તે ચૈતન્ય અંશની બાહ્ય દૃષ્ટિને નુરતા તેની અંતર દૃષ્ટિએ આવેલા છે. છતાં ચૈતન્ય અંશના સ્વરૂપનું વર્ણન વાણી દ્વારા સુરતા નુરતા કરી શકતી નથી.

નીગમ ચાર બરનન કરી હારે, ઓમકાર શક્તિ જાકે દ્વારે,
કોટી શશિ સુર તેજ લચે તાહી, આરતિ ઉતારે શ્વસંવેદ જાહી....(૧૨)

ચાર વેદ પણ જ્યાં ચૈતન્ય અંશ બિરાજે છે. તે ભૂમિકા અને ચૈતન અંશનું વર્ણન કરી શકતા નથી. ઓમકાર અને આધ્ય શક્તિ જ્યાં ચૈતન અંશ નિવાસ કરીને રહે છે. તેનું વર્ણન કરીને વાણી દ્વારા કહી શકતા નથી. કરોડો સૂર્યને કરોડો ચંદ્રનો એક સાથે ઉદય થાય છતાં જે સ્થાન પર ચૈતન અંશ નિવાસ કરીને રહે છે. ત્યાં તેનો પ્રકાશ પહોંચી શકતો નથી. ત્યાં પરમ વિશેષ પરમ શ્રેષ્ઠ પરમગુરુ અખંડ બિરાજે છે. ત્યાં તે કેવલ ધામમાં સકર્તા પતિ સત કેવલની સાથે કાયમ એકમેકપણે રહેલા છે. એવા પરમપદ દાતા પરમગુરૂની કાયમ શ્વસંમવેદ આરતી ઉતારે છે.

સત્ કુવેર સોઈ પદ ચિન્યા,
આવા ગવન તે ભયા હે નચીના ૧૪

મહાન સમર્થ સર્વજ્ઞ શ્રીમંત કુવેર સાહેબ કહે છે કે એ પદમેં યથાર્થ ઓળખીને જાણી લીધું છે. જેથી મારે આવા ગમનની લેશ માત્ર ચિંતા રહી નથી.

સાખી

લોક ચૌદ વિવિધિ વિધ, આપ આપને સ્થાન
કરત અહોનિશ ખુશામત, ચૈતનસુ અવિલાન...(૧)

કેવલ કર્તાયે વિશાળ વૈરાટની રચના કરીને ચૌદ લોકના દેવોને અલગ અલગ સ્થાન પર વસાવ્યા છે. તે દેવો કેવલ કર્તાની આજ્ઞા પ્રમાણે જે જે કામ કરવાનો અધિકાર આપેલો છે. તે કામ અત્યાર સુધી કરતા આવેલા છે. તે કર્તા કેવલની આજ્ઞાને અનુસરીને આધીન રહી સર્વજ્ઞ કેવલ કર્તાને વંદન કરે છે.

સો ચૈતન પરમાત્મા, સકલ ચરાચર વ્યાપ,
કહે કુવેર દરશ્યા જબી, ગુરૂમુખ જ્ઞાન પ્રતાપ...(૨)

કેવલ કર્તાએ પોતાના શુદ્ધ સંકલ્પ દ્વારા જ્યાં સુધી જગતની રચના કરી છે. ત્યાં

સુધી સ્થાવર જંગમના સર્વે ઘાટોમાં સોહંગ સ્વરૂપ વ્યાપક થઈને રહેલું છે. જે જિજ્ઞાસુ જન સંત કે ભક્તજન ઉપર સર્વજ્ઞ પરમગુરૂની કૃપા થાય તે યથાર્થ જાણીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

રવેણી પદ - ૬

આદ્ય પુરુષ અગમકી બાની, જાની શકે કોઈ વિરલા જ્ઞાની,

ખટ દરશન મત પુરાણ અઢારા. નામ રૂપ લગે કરત વિસ્તારા..(૧)

જે કેવલ કર્તાએ પોતાના શુદ્ધ સંકલ્પ દ્વારા સમસ્ત જગતની રચના કરી છે. એવા સરજનહાર માલિકને કોઈક વિરલા જ્ઞાની સંત જાણી શકે છે. હું કોણ અને મારા સ્વજાતિ કર્તા કોણ એવું યથાર્થ જ્ઞાન જેને નથી એવા બાના ધારી સંતો જગતમાં ઘણા છે. તે નામધારી ઈશ્વરો ગુણોની વિભૂતિવાળા છે. તેમને જ જગત કર્તા સમજીને ભજી રહેલા છે. છ દર્શનના મતવાળાને અઢાર પુરાણનાં મત અનુસાર ઉપાસના નામ રૂપ ગુણની કરી રહ્યા છે.

નિગમ ચાર પોકારત નેતિ, પચાસ કરોડ દ્દિગનકી રેતિ.

સાત સાહેર જાકુ પરસ પરેસા, ચેહેન રટત થકીત ભયે શેષા. (૨)

પરંતુ ચાર વેદ જે પદની નેતી પોકારે છે. છતાં જેમ છે તેમ યથાર્થ સમજાવીને નિર્ણય કરાવી શકતા નથી. દૃષ્ટાંતે જેમ પૃથ્વીનો વિસ્તાર પચાસ કરોડ જોજન સુધીમાં આવેલો છે. તે પૃથ્વી ઉપર રહેવાવાળા સર્વે મનુષ્ય મળીને આખી પૃથ્વીના રજકણો ગણવા એકત્ર થાય છતાં પૃથ્વીના રજકણો ગણી શકતા નથી. એ દૃષ્ટાંતના ન્યાયે ચાર વેદ રચનારે, સરજનહારની નેતી પોકારી છે. છતાં કયા ? ને કેવા સ્વરૂપે છે ? તેને જેમ છે તેમ સમજાવીને નક્કી કરાવી શકેલા નથી. પચાસ કરોડ જોજન આવેલી પૃથ્વી કે જેમાં મહાન સાત સમુદ્રો તેને સ્પર્શીને રહેલા છે એવી પૃથ્વીને શેષનાગ પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરી રહ્યા છે, એવા મહાન વિભૂતિવાન શેષ નારાયણ એક ક્ષણ વિરામ લીધા સિવાય જગત રચનાર કૈવલ કર્તાનો અખંડ જાપ જપે છે. છતાં અવિગત અને અકળ સ્વરૂપે કૈવલ કર્તાને જેમ છે. તેમ જાણીને ઓળખી શકેલા નથી. અને થાકીને હિંમત હારી ગયેલા છે.

તેત્રિસ ક્રોડ ને નવ લખ તારા, અર્ક અનેક એક રોમ ઉજીયારા,

વ્યોમ સકલ અવિકાસમે વાસા, શક્તિ સહિત ઉદરમે ઉપાસા. (૩)

તેત્રીસ કરોડ દેવો અને નવલખ તારાઓ તેમ જ અનેક સૂર્ય એ સર્વ સાથે મળીને પ્રકાશ પાડે તો પણ કર્તા કૈવલના એક રોમના તેજ સાથે બરાબરી કરી શકતા નથી. વ્યોમ

એટલે આકાશ જ્યાં સુધી જગતની રચના સરજનહારે કરેલી છે ત્યાં સુધીના વિસ્તારને ગત આકાશ કહેવામાં આવે છે. આદ્ય શક્તિ સહિત ગત આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એમ જાણવું.

બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ્વર દેવા, દેવકી સંગે જગત કી હેવા,

અદ્‌ભુત મૂરત સુરત જહાંહારી, શકે નહિ કોઈ બાની ઉચ્ચારી. (૪)

બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહાદેવજીની હદ જ્યાં સુધીની છે ત્યાં સુધી જગતના લોકોનો વિશ્વાસ અને વહેવાર આવેલા છે. પરંતુ સકર્તા સત કૈવલ જ્યાં નિવાસ કરીને અખંડિતપણે બિરાજે છે. ત્યાં સુધી ગતિ કે મતિ કોઈની પહોંચી શકેલી નથી. પરંતુ કૈવલ કર્તાનું અતિ અદ્‌ભુત અને અલૌકિક સ્વરૂપ હોવાથી ચાર વેદ નેતિનો પોકાર કરીને હારી ગયેલા છે. તેથી બ્રહ્માજીની આદ્યથી લઈ વેદ મતના જેટલા સંત મહાપુરુષ થયા. તે કર્તા કૈવલને યથાર્થ જાણીને કોઈ જગતના લોકોને જણાવી શકેલા નથી.

અકલ અરૂપ રૂપ નહીં રંગા, થાયે નહિ સ્થાપ સ્વરૂપ નિસંગા,

પંચતત્ત્વકા નહિ પરવેશા, બીન શશિ સુર તેજ ઉજેશા...(૫)

તે સર્જનહાર અતિ અકળ અને અરૂપિ હોવાથી એમને કળીને કે જાણીને એમનું સ્વરૂપ કોઈ રૂપની સાથે સરખાવી શકાય તેવું નથી. તો પછી જગતના વિદ્વાનો જાણ્યા કે જોયા વિના એમનું નામ કેવી રીતે પાડી શકે, જ્યાં સકર્તા પતિ બિરાજે છે. ત્યાં પાંચ તત્ત્વો પરવેશ કરી અને પહોંચી શકતા નથી. જ્યાં ચંદ્ર કે સૂર્ય નહિ હોવા છતાં અતિ નિર્મળ પરમ પ્રકાશ પ્રકાશી રહ્યો છે.

બીન તન ચેહેન નેન બીન દેખ્યા, અપરંપાર અવિગત પેખ્યા,

કહે કુવેર એહી પદ હે અઘાદા, વેદ ભેદ એક શબ્દ કે આદા. (૬)

જે જગત રચના કરનાર આદ્ય સકર્તા પતિને શરીર નહીં હોવા છતાં અલૌકિક ચિન્હ ધારણ કરેલા છે. જે સંત કે ભક્ત ઉપર સર્વજ્ઞ પરમગુરૂની કૃપા દૃષ્ટિ પડી છે. તે ચર્મ દૃષ્ટિ નહિ હોવાથી સકર્તા પતિને દિવ્ય દૃષ્ટિએ જોઈને દર્શન કરી શકે છે. મહાન સમર્થ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે કૈવલ પદ અગાધ એટલે અથાહને અપરંપાર હોવાથી પાર લાવી શકાય તેમ નથી. વેદનો ભેદ એક શબ્દ એટલે ઓમકારની પાર આવેલો હોય વાણી દ્વારા એનો પાર પામી શકાય નહિ.

સાખી

વેદ કતેબ ન જાણહી, વા ઘરકો અભિપ્રાય,

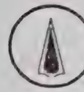
ગુણ તિનું સુરલોક લ્યો, મુનિજન મરમ ન પાય...(૧)

ચાર વેદ અને કિતાબો સાર નહિ જાણવાથી પરમપદનું વર્ણન કરી શકતા નથી. ત્રણ ગુણ ને ચૌદ લોકના દેવતાને મોટા મુનિજનો એ પદને જાણીને પાર પામી શકતા નથી.

મહામત જ્ઞાન અઘાદ હે જાકો આદ્ય ન અંત,

કહે કુવેર ગતિ લહત હે, કોઈ કોઈ વિરલા સંત...(૨)

તે સ્વસંવેદના જ્ઞાનનો મત મહાન અને અગાધ હોવાથી જેનો આદ્યને અંત લાવી શકાતો નથી પરમ દયાળુ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે એ જ્ઞાન કોઈ કોઈ વિરલા સંત જ જાણી શકે છે.

 રવેણી - પદ ૭

પંડિત પુરાણી તમો સબ કછુ જાનો, તો સત શબ્દકુ સ્થિર કરી ઠાનો,

જીવ શિવ વેદ કથા પરમાનો, કર્મ ધર્મકુ સત કરી માનો...(૧)

પરમ વિશેષ પરમ શ્રેષ્ઠ મહાન સમર્થ સર્વજ્ઞ પરમગુરૂ પૂછે છે કે હે પંડિતો ને પુરાણીઓ જે કંઈ જાણવા જેવું છે તે સર્વે તમે જાણી શકો છો. તો સત્ શબ્દ કોને કહેવામાં આવે છે, તે તમારા મન સાથે નિશ્ચય કરીને કોઈ પ્રકારનો સંશય કે શંકા રહે નહીં, એવી રીતે યથાર્થ ઉત્તર આપીને શંકાનું સમાધાન થાય એવો ખુલાસો કરી બતાવશો ? હે પંડિતો ! વેદોમાં વર્ણન કરીને જે સમજાવવામાં આવ્યું છે તેની કથાઓ કરીને જગતમાં જિજ્ઞાસુજનોને બોધ કરીને, જીવ શિવના બે પ્રકાર બતાવીને કર્મને ધર્મના સંબંધમાં વિશ્વાસ આવે તેવી રીતે ભ્રમ જાળમાં નાખી દીધા છે. તે કારણને લઈ જડ કે ચૈતનને કોઈ જેમ છે તેમ સમજી શક્યા નથી.

ઉત્તમ કર્મ સરસ કરી સેખા, મધ્યમ કર્મ કા કરત ઉવેખા,

તાકા ભેદ બતાવું મોઈ, ઉત્તમ મધ્યમ કરમકા દોઈ...(૨)

હે પંડિતો તમે જગતમાં ધર્મ જિજ્ઞાસુ મનુષ્યને સારા ઉત્તમ કર્મ કરવાનો ઉપદેશ આપો છો. અને મધ્યમ એટલે અશુભ કર્મ નહિ કરવા જેવા કર્મો ભૂલથી પણ કરશો નહિ. સર્વજ્ઞ પરમગુરૂ કહે છે કે તેનો ભેદ તમને સારી રીતે સમજાવું છું જેને ઉત્તમ કર્મ અને મધ્યમ કર્મ કહેવામાં આવે છે. તે બંને કર્મનો ખુલાસો કરી બતાવું છું.

સુવર્ણ શલ્યા ઉત્તમ કર્મ જાણો, પાષાણ શલ્યા મધ્યમ પરમાણો,
તાકુ કંઠે બાંધો મત કોઈ, જળ ન તારત ડુબાવત દોઈ...(૩)

જેને ઉત્તમ કર્મ કહેવામાં આવે છે એ સોનાની શલ્યા સમાન છે. અને મધ્યમ કર્મ તે પથ્થરની શલ્યા જેવા જાણવા. એક માણસે સોનાની શલ્યા બનાવી છે. ત્યારે બીજા માણસે પથ્થરની શલ્યા માની લીધેલી છે. આ સંસાર રૂપી સાગરને પાર ઉતરવા પુણ્ય દાન જપ તપ કરવાથી આત્મા કલ્યાણને પ્રભુ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવું માનવાવાળા મનુષ્યે સોનાની શલ્યા કંઠે બાંધી છે. એમ જાણો અને મધ્યમ કર્મ એટલે અશુભ કર્મ કરવાવાળા એ પથ્થરની શલ્યા સમજવી ઉપર બતાવેલા દૃષ્ટાંતના ન્યાયે આ સંસાર સાગર તરીને પ્રભુ પદની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો ઉપર જણાવેલા શુભ કર્મરૂપી સૂર્વણ શલ્યા અને મધ્યમ એટલે અશુભ કર્મરૂપી પાષાણ શલ્યા એ બંને સંસાર સાગરમાં ડૂબાડનારા છે જેથી તેનો ત્યાગ કરવો.

કરમધરમ તે પરમ પદ ન્યારા, સોઈ જાણત કોઈ જાણનહારા,
પૃથ્વી પાવક પવન જળ ન હતા, તા દિન કર્મ ધર્મ કયાંહાં હતા...(૪)

ઉપર કહી બતાવેલા દૃષ્ટાંતના ન્યાયે કર્મ ને ધર્મ તે બંનેથી પરમ પદ ન્યારું આવેલું હોય. તેને કોઈ વિરલા સંત જાણીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પૃથ્વી પાણી અગ્નિ અને પવન ન હતા તે સમયે કર્મ ધર્મ હતા જ નહિ.

ચંદ્ર સુર પ્રકાશ ન જાહિ, બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ્વર નાંહિ,
તા દિન જીવ શિવકા કાંહા વાસા, નિશ્ચયે બતાવો મોહિ કરી પ્રકાશા...(૫)

જ્યારે ચંદ્ર સુરજ અને તેનો પ્રકાશ હતો જ નહિ, ત્યારે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ્વર પણ હતા નહિ, તે સમયે હે પંડિતો જીવ અને શિવ ક્યાં નિવાસ કરીને રહેતા હતા તેનો નિશ્ચય કરી ખુલાસો કરી જણાવો.

રૂપ રંગ રેખા કછુ નાંહિ, જીવ શિવ લીન ભયે કિન માંહિ,
તા દિનકી મોહી કહો સમજાઈ, કોણ સ્વરૂપ રહે રઘુરાઈ...(૬)

રૂપ રંગ અને કોઈપણ પ્રકારનો આકાર હતો નહિ તો તે સમયે જીવ અને શિવ કોણ અને કઈ વસ્તુમાં સમાઈને રહેલા હતા. તે સમય પર રઘુરાય કોણ અને કયા સ્વરૂપે રહેતા હતા.

સોઇ સ્વરૂપ ચેહેનચિત્ત લાવો, કર્મ ધર્મકા ભરમ નસાવો,
તબ જાણું પંડિત પરમાના, જા ઘટ પ્રગટે એસા નિજ જ્ઞાના..(૭)

તે સ્વરૂપ કોનું અને કેવું ક્યાં રહેલું છે. તે યથાર્થ સમજાવશો તો કર્મ ધર્મની શંકા દૂર થાય ત્યારે જ હું જાણું કે તમો યોગ્ય પંડિત છો, તેથી આત્મા જ્ઞાન જે યથાર્થ જાણીને પ્રાપ્ત કર્યું છે.

પંડિત સો જો પુરાણી બતાવે, જુગમે ભયે સો તો સબ કોઈ ગાયે,
કરમ ધરમ કા દિપક બુઝાવે, આત્મા અરક ઉજેશકુ પાવે..(૮)

યોગ્ય પંડિત તેને કહું છું કે પિંડ અને બ્રહ્માંડની પારનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે, જગત રચના થયા પછીનું જ્ઞાન સર્વે કોઈ કહી બતાવે છે. પરંતુ તેનાથી હું કોણ અને મારા સજાતી કર્તા કોણ તે યથાર્થ જાણીને એકતા થઈ શકતી નથી, એટલા જ માટે કર્મ ધર્મનું જ્ઞાન દીવા જેવું હોવાથી આત્મા રૂપી સૂર્યને જોઈ શકાતો નથી.

સો પંડિત જે પદસે નવ ડોલે, તત્ત્વ સાંખ્ય વિના અન્ય ન બોલે,
કહે કુવેર અગમ લેહે લાયા, ગુરૂ પરતાપ પરમપદ પાયા..(૯)

સાચો પંડિત તેને કહું છું કે પોતાનું જે નિજ સ્વરૂપ જેને ચૈતન અંશ કહેવામાં આવે છે. તે ચૈતન્ય અંશની દષ્ટિ પડવાથી પ્રણવ અને પાંચ દેહો ચૈતન અને સક્રિય ગતિવાળા થયા છે. ચૈતન્ય અંશ પાંચ દેહને પ્રણવની પાર બ્રહ્મ ભૂમિકા પર બેઠેલો છે. ત્યાં બેસીને પોતાની ચૈતન દષ્ટિ દ્વારા ચૈતન્ય સક્રિય ગતિવાળા અને સજીવન કર્યા છે. એવા ચૈતન્ય અંશને જાણનાર તેમ જ ઓળખનારને સાચા પંડિત કહેવામાં આવે છે. મહાન સમર્થ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે જે પંડિતોને અગમ્ય પદ પ્રાપ્ત કરવાની લગની લાગી છે. તેને જ ગુરૂના પ્રતાપે પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સાખી

પંચ તત્ત્વ ઓર ગુણ નહિ, અવ્યાકૃત નહિ જ્યોત,
વા દિન કર્તા જો હતા, સો નહિ લખીયા દોત...(૧)

જે સમય પર પાંચ તત્ત્વને ત્રણ ગુણ હતા જ નહિ, અવ્યાકૃત મહામાયા આદ્ય શક્તિને જ્યોતિનારાયણ નિરંજન પણ હતા નહિ તે સમયે કર્તા કૈવલ પોતે એકલા જ હતા. તે કર્તાને શાહિના બાવન અક્ષર દ્વારા કોઈ જાણીને લખી શકે નહિ, એવા હોવાથી કોઈપણ જાણી શકેલા નથી.

તેહી કર્તા પહેચાન હો, તો નિજ જ્ઞાન પ્રમાણ,
નહિ તો પંડીત પચી મરો, પઢી પઢી વેદ પુરાણ. (૨)

એવા કર્તાને યથાર્થ ઓળખીને જાણી શકો તો તમારું જ્ઞાન યોગ્ય પ્રમાણવાળું કહી શકાય, ને તમને જ્ઞાનીની ગણતરીમાં લેવામાં આવે, નહિ તો હે પંડિતો વેદ અને પુરાણ ભણી ભણીને મરી જશો તો પણ પરમપદની પ્રાપ્તિ થશે નહીં.

રવેણી પદ - ૮

જકત સકલ જુઠે પ્રતિ આયા, કર્તા કી ગતિ કોઈ નવ પાયા,

ભૈરવ ભૂત પ્રેતકુ પુજે, આત્મ તત્ત્વકુ કોઈ નવ બુઝે....(૧)

જગતના સર્વે મનુષ્યો હું કોણ અને મારા સ્વજાતિ કર્તા કોણ તે નહિ જાણી શકવાથી જ્યારથી અંશની અધો દૃષ્ટિ થઈ, ત્યારથી તત્ત્વના સંગદોષે માયાના વિલાસમાં વશ પડીને વિજાતી દેવોની અત્યાર સુધી ઉપાસના કરી રહ્યા છે. તેથી કર્તા કેવલની ગતિને કોઈ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. તે સત્ય જ્ઞાનના અભાવે કોઈ ભૈરવ ભૂત અને પ્રેત સહિત ઘણા પ્રકારના દેવ દેવીઓ અને અવતારી ઈશ્વરોની ઉપાસના કરવા લાગ્યા, તેથી અત્યાર સુધી કોઈ આત્મા સ્વરૂપને જાણીને ઓળખી શક્યા નથી.

પાષાણકી એક પુતળી બનાઈ, પંચ મિલકે શક્તિ ઠરાઈ,

ધૂપ દીપ નૈવેદ્ય ધરાવે, બિન ચૈતન કહો કેસેહી પાવે...(૨)

એવા આત્મા જ્ઞાન વિના જડ દૃષ્ટિએ જડ બુદ્ધિ થઈ જવાથી જે દેવ કે દેવીઓ ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો, ત્યારથી તેમની પથ્થરની મૂર્તિઓ બનાવીને, માણસોનો સમુદાય મળીને શક્તિના નામે સ્થાપના કરીને, શ્રદ્ધાવાન ઘણા માણસો ધૂપદીપ નૈવેદ્ય એટલે થાળ ધરાવે છે. પરંતુ તે મૂર્તિમાં ચૈતન્ય આત્મા નહિ હોવાથી ગ્રહણ કરીને જમી શકતી નથી.

વારંવાર આરતી ઉતારે, ફલ ઇચ્છા અંતર ઉર ધારે,

શલ્યા શક્તિ બોલે નહિ કોઈ, અંધ નિરંધકી ફૂટી દોઈ...(૩)

એ ઉપાસક જન પૂજારી પ્રસાદ ધરાવીને વારંવાર આરતી ઉતારે છે. અને જે ફળની ઈચ્છા હોય તે વારંવાર માગણી કરે છે. છતાં શલ્યા એટલે પથ્થરની મૂર્તિ બોલીને એક પણ ઉત્તર આપી શકતી નથી. તો પણ અંતર દૃષ્ટિનાં અંધ હતા, છતાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ જોઈને જાણવા છતાં જડ એટલે પથ્થરની મૂર્તિ આગળ વારંવાર ફળની માગણી કરે છે.

ચૈતન આપ અચેતકુ ધાવે, વેદ વિધિમાં સબ જુગ ભરમાવે,

દેવી દેવલકો કર્તા પોતે, જ્ઞાન ન બૂઝે બીન આત્મા ઉધોતે....(૪)

મનુષ્ય શરીરમાં વસેલા ચૈતન અંશને સાર અસાર અને નિત્ય અનિત્યનું જ્ઞાન હોવા છતાં જડ મૂર્તિ સામે પ્રાર્થના કરીને ફળની માગણી કરે છે. તેનું કારણ વિદ્વાનોએ લોકો વેદના પુસ્તકોમાં લખી જણાવ્યું છે કે મૂર્તિને પ્રસાદ ધરાવવાથી તે ગ્રહણ કરી શકે છે. વેદમાં લખેલા લેખને જોઈને જગતના લોકો કરતા આવ્યા છે. છતાં મનુષ્યને પોતાના

આત્મા સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી એક બીજાનું જોઈને અંધ શ્રદ્ધાથી દેવ દેવીઓને માની તેમના નામથી દેવળો બંધાવીને દેવ દેવીઓની મૂર્તિઓ બનાવી, એનું સ્થાપન કરનારા પોતે સત્ય સમજના (જ્ઞાન)ના અભાવે જડ મૂર્તિઓમાં ભાવ રાખી સેવા પૂજા કરવા લાગ્યા.

શક્તિ સે મુક્તિ કહો કીન પાઈ, પિપા સાંખ્ય દેખો તુમ જાઈ,
ખાન પાન સુખ દેહી ડેહકાવે, અંતકાળકુ નરક લેઈ જાવે...(૫)

શક્તિની સેવા પૂજા કે ઉપાસના કરવાથી અત્યાર સુધીમાં કોની મુક્તિ થઈ છે, એ વાતને કદાચ ન માનતા હોય તો ભૂતકાળમાં પિપા રાજા થઈ ગયા તેનું જીવન ચરિત્ર તપાસી જોવું. શક્તિની સેવા પૂજા કરવાથી તે દેવીની ઉપાસના કરનાર માણસને ખાન પાન વસ્ત્ર આદિ ધન સંપત્તિ અને ભૌતિક વૈભવ આપીને છકાવી દે છે. તેથી છકી ગયેલા માણસો અનર્થને અનીતિનું આચરણ કરી નર્કમાં જઈ પડે છે.

જેસે કસાઈ પશુકુ પાળે, હરિયા ચારા આન્ય ચરાલે,
પશુ જાણત એહી પતિ મેરા, શિર કાટત નવ લાગત બેરા...(૬)

જેવી રીતે કસાઈ ઘેટા બકરા પાળીને રાખી એનું પાલન પોષણ કરે છે. ને લીલો ચારો ખવરાવે છે. જેથી તે પશુ, પાલન પોષણ કરનાર કસાઈને પોતાનો ધણી માને છે. પરંતુ જ્યારે એ કસાઈનો સમય આવે ત્યારે એ પાળેલા પશુનું મસ્તક કાપી નાખતા વાર લગાડતો નથી.

શક્તિ સેવાકો એહી ફલ જાણો, અજા દ્દષ્ટાંતને સત્ કરી માનો,
તાતે તું સેવા છાંડ અનીતિ, નિરગુણ સંતસુ કરી લેને પ્રીતિ...(૭)

ઉપર જણાવેલ દ્દષ્ટાંતના ન્યાયે જે કોઈ મનુષ્ય શક્તિની સેવા પૂજા કરે છે. તેનું પરિણામ જેવી રીતે કસાઈ ઘેટા બકરાનું મોત કરી નાખે છે. તે જ પ્રમાણે શક્તિની સેવા કરનારની હાલત થાય છે. એટલા માટે હે મનુષ્ય તું શક્તિની સેવા કરતો હોય તો, તે અનીતિવાળી હોવાથી તેનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ કર અને નિર્ગુણ સ્વરૂપે સંત છે. તેમની કૃપા દ્દષ્ટિ સામાન્ય વિશેષ સર્વ અંશો ઉપર પડેલી છે. તે પરમ વિશેષ પરમ શ્રેષ્ઠ પરમ દયાળુ ભગવાન કરૂણાસાગર પોતે જ છે. તેમના શરણમાં સંત કે સજ્જન કૈવલધામને પ્રાપ્ત કરવાની અંતર આરતવાળા જે કોઇ આવે છે તેને કૈવલ લક્ષ જ્ઞાનનો યથાર્થ ઉપદેશ આપીને સર્જનહાર સાથે અખંડ એકતા કરાવે છે. તે અખંડ એકતાવાળા સંત કે સજ્જન કૈવલ ધામમાં નિવાસ કરીને પરમ આનંદનું સુખ કાયમ ભોગવે છે.

ભક્તિ વિના ભગવંત નવ રીઝે, સાચ વિના સાહેબ ન ધીજે.
ધન્ય ભાગ્યે જો સતગુરુ પાવે, તારક મંત્ર કહાનમાં સુનાવે. (૮)

એવી અનીન ભક્તિ તન મન સમર્પણ કરીને અંતરની આરતપૂર્વક ભગવાન કરૂણાસાગરની કરવામાં આવે તો કૃપાવાન થઈને ભગવાન કરૂણાસાગર પોતાના શરણમાં લે છે ત્યારે સકર્તા પતિ અતિ પ્રસન્ન થઈને કૈવલ ધામમાં વસાવી પોતાની હજુરમાં કાયમ રાખે છે. જે કોઈ મનુષ્ય એક હજાર જન્મથી ભક્તિ કરતો કરતો આવ્યો હોય તેને જ સાચા સતગુરુ મળે છે. સતગુરુ ઉપદેશ લેવા આવેલા જિજ્ઞાસુ મનુષ્યને અધિકારી જોઈ જાણીને તારક મંત્ર તેના કાન દ્વારે સંભળાવીને આત્મા કલ્યાણની રહેણી કરણીના નીતિ નિયમો સમજાવે છે.

તબ અંતર હોવે ઉજીયારા, ખોલે જ્ઞાન કપાટકા તારા,
કર્તા અંશ તનુ સબ ઘટ દરશે, નિરમલ દૃષ્ટ રહિત ભવ ભરસે..(૯)

સતગુરુએ સમજાવેલ રહેણીમાં રહીને લક્ષ ભજનની કરણી કરી શકે એવા ઉપાસકના અંતરમાં જ્ઞાન કપાટ રહેલું છે. તેને અજ્ઞાનનું લાગેલું તાળુંખુલ્લી જાય છે. ત્યારે એવા ઉપાસક જનસંત કે ભક્તજનના અંતર હંગમાં અનુભવનું અખંડ અજવાળું થાય છે. ત્યારે કૈવલ કર્તાના સ્વજાતિ અંશો સમસ્ત વિશ્વના ઘાટોમાં વસેલા છે તે સર્વે અંશોને દિવ્ય દૃષ્ટિએ જોઈને મહા અનુભવનો આનંદ પ્રાપ્ત થવાથી પરમ સંતોષ પામીને સર્વજ્ઞ પરમગુરૂનો શરણાંગત થઈને રહે છે. ત્યારે ભવભરમાથી નિર્મળ એટલે પરમ પવિત્ર દૃષ્ટિ થવાથી સ્થાવર જંગમની આદ્યે સમસ્ત જગતમાં જેટલા ઘાટો છે તે સર્વેની અંદર કર્તા કૈવલના સ્વજાતિ અંશો વસીને રહેલા છે.

સ્થાવર જંગમ જળ થળ જાંહી, અંશ અજાત અખિલ ભિન્ન માંહી,
તબ શલ્યા સબ સહીત અકામા, બીન ચૈતન જડ જગ અભીરામા.(૧૦)

કર્તા કૈવલની રચેલી સ્થાવર અને જંગમ તથા જળને થળ પર જેટલા ઘાટો ઉત્પન્ન કરેલા છે. તે વિવિધ જાતના ઘાટમાં એક જ અંશ મૂકીને દરેક ઘાટને ચૈતન કરેલા છે. છતાં પણ તે ચૈતન અંશ ઘાટની જાતિનો નથી, તેવી રીતે ચૈતન અંશ સિવાય જગતમાં જેટલા ઘાટ (મૂર્તિઓ) છે. તેમાં વિશ્વના મનુષ્યો જ્ઞાનના અભાવે અંધ શ્રદ્ધા રાખીને તેમના મન વિરામ પામેલા છે.

ચૈતન સહીત અચરચર જેતા, વિશ્વ વિલાસ સકલ ભવ ખેતા,
જેહી ભવ ખેત રહીત બીનઅંશુ, પરલેકાળ હવિત નિરવંશુ...(૧૧)

ચૈતન અંશો જેમાં આવીને વસેલા છે. એવા અચર ચર એટલે સ્થાવર જંગમના સર્વે ઘાટો વિશ્વ કહેતા જગતનો વિલાસ, જ્યાં સુધી વિસ્તાર છે ત્યાં સુધી જગત કહેવામાં આવે છે. ભવ એટલે જગતરૂપી ક્ષેત્રમાં જ્યાં સુધી વિસ્તાર પામેલું છે. તે ચૈતન અંશ વિના અંત આવી જતો હોવાથી પરલેકાળમાં નાશ પામે છે.

નિજ ચૈતન હરિ અંશ અનાદી, આદ્ય અંત મધ્ય સચલ સનાદી,
તેહી આપનું નિજ આપ અખરહી, યાહી તે સકલ ભીન તંત વિખરહી, (૧૨)

જેમને નિજ ચૈતન કહેવામાં આવે છે તેજ પોતે હરી સ્વરૂપે હોય આદ્ય અંતને મધ્યમાં આવતાં જતાં નથી. પરંતુ પોતાના નિજ સ્વરૂપે જ્યાં છે ત્યાંના ત્યાં અખંડ રહે છે. પરમ વિશેષ સર્વજ્ઞ કહે છે કે, તેજ મારું આપનું આપ નિજ સ્વરૂપ હોય અખરહી એટલે કોઈ કાળે ખરી જઈને નાશ પામતું નથી. જ્યાં હું અખંડ સ્વરૂપે કાયમ રહેલો છું. તેથી મારા જ વડે સર્વે પ્રકારના વિજાતી તત્ત્વો ઉત્પન્ન થઈને વિસ્તાર પામેલા છે.

એહી ક્ષર અક્ષર પર નિજ કરતા, અલગ થકા ઉપજાવન હરતા,
તેહી કરતા ઓરૂ આપનું સોઈ, અરસ પરસ એકતાજીનું હોઈ. (૧૩)

ક્ષર એટલે તેજ શરીર. અક્ષર એટલે ઓમકાર એ બંનેની પાર નિજ કૈવલ કર્તા આવેલા છે, સમસ્ત જગતની રચનાથી અલગ રહેલા હોવા છતાં પોતાના સંકલ્પ દ્વારા જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. અને સંકલ્પના અંતે સમેટીને નાશ પણ કરે છે. ઉપર જણાવેલા તેજ નિજકર્તા અને આપનું આપ નિજ અંશ સ્વરૂપ એ બંને સ્વજાતિ હોવાથી એકતા જ્યારે થાય છે. ત્યારે અંશ કૈવલથી અલગ રહી શકતા નથી.

તેહી કરવાવન હમ નિજ હંસા, પરમ વિશેષ પતિન કે અંશા,
અંશ ઉબાર કરન ભવ આયે, સત્ કુવેર ધરી તન દરશાયે. (૧૪)

ઉપર પ્રમાણે જે આપનું આપ અંશનું નિજ સ્વરૂપ છે. તેની પરમપતિ સાથે અખંડ એકતા હું જ કરાવી શકું છું. એમ પરમ વિશેષ પરમ શ્રેષ્ઠ સર્વજ્ઞ પરમગુરૂ કહે છે. કૈવલ કર્તાના અંશો જગતમાં આવ્યા પછી માયાના વિલાસમાં વશ પડીને પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી ગયા, ત્યારે શુભા-શુભ કર્મ કરીને કર્મના બંધનમાં બંધાઈ ગયા, તેથી

વિધ-વિધ પ્રકારના દુઃખો ભોગવવા લાગ્યા, ત્યારે અંશોને દુઃખી થતા જોઈ માયાના બંધનમાંથી અંશોને છોડાવી કેવલ ધામમાં પહોંચાડવા, દિવ્ય વિભૂતિઓનું શરીર ધારણ કરીને હું આ જગતમાં આવ્યો છું.

સાખી

ભિન્ન ભિન્ન સકલ ભવ, અંશ સુજાત સુવસ્ત,
કહે કુવેર પુરણ પદે, ઉદે નહીં જહાં અસ્ત. (૧)

આ ભવ રૂપ સંસારને જ્ઞાન દૃષ્ટિએ તપાસીને જોઈએ તો રૂપ, રંગ, સ્વભાવ અને પ્રકૃતિ વર્તન કોઈ કોઈની સાથે મળતું આવતું નથી, પરંતુ અંશ સ્વરૂપનો વિચાર કરીને જ્ઞાન દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે કેવલનું જે પુરણ પદ છે. ત્યાં ઉદય કે અસ્ત થતા નથી, તે કારણને લઈને તે પરમ-પદ જેમ છે તેમનું તેમ કાયમ રહે છે.

ઉદે અસ્ત જ્યાંહા લ્યૌ લગે, માપ થાપ ગુણ ગાન,
કહે કુવેર કારણ નિધે, જોતાં નહિ પદ આન. (૨)

જ્યારે જે જે સમયે જે જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના ગુણ ગાન માપક હોવાથી સ્થાપના પણ થઈ શકે છે. મહાન સમર્થ કુવેર સ્વામીજી કહે છે કે, જેમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોય તે કારણ મહાન સાગર સમાન હોવાથી તેની સાથે સરખાવીને જોતાં, એક પણ પદાર્થ ઉગરી શકતું નથી.

રવેણી પદ - ૯

સંત સકલ કે ધરી ચિત ચરણું, બ્રહ્મવિલાસ ઉપાસકુ બરણું,
અદ્વૈત બ્રહ્મ અખંડ અલેખા, અરૂપ તે રૂપ નિરંજન લેખા. (૧)

મહાન સમર્થ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે, જ્યારથી આ જગતની રચના કરવામાં આવી, ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં જે જે સંતોને સાધુઓ, યોગીને, વૈરાગીઓની આદ્ય લઈને જે જે કંઈ મહાપુરુષો થયા તે સર્વેનું ચિત્ત એક અદ્વૈત બ્રહ્મમાં લગાવેલું છે. તે અધિકારી જિજ્ઞાસુ જનોને વર્ણન કરીને જણાવું છું, જેને અદ્વૈત બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે. તે કાયમ સદા સદોદિત અખંડ હોવાથી કોઈ પણ અક્ષરના લેખથી લખવામાં આવતું નથી, એવા અરૂપી બ્રહ્મમાંથી રૂપવાળા નિરંજન પુરુષ લેખથી લખી શકાય એવા ઉત્પન્ન થયેલા છે.

પુરુષ નિરંજન આધ કહાયા, તાતે અંજન પ્રગટી માયા,
મહંમાયા બલ અકલ અનેરા, પંચ તત્ત્વ તાતે ભયે ચેરા...(૨)

તે નિરંજન પુરુષ જગતની રચના પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેથી આદ્ય નિરંજન પુરુષ કહેવામાં આવે છે. તે નિરંજન પુરુષની ઈચ્છાવૃત્તિમાંથી મહામાયા ઉત્પન્ન થયેલી છે. એ મહામાયાનું બળ અકળ અને અનેરું હોવાથી પાંચે તત્ત્વ તેની અંદરથી ઉત્પન્ન થઈને વિસ્તાર પામ્યા છે.

આગે શુન્ય મુન્ય તે પવનાં, પવન તે પ્રગટી અગન તેજ રવના,
તેજ તે તોય અપતે અવની, જા પર કરવા સ્થિતિ વિશ્વ સર્વની (૩)

પાંચ તત્ત્વમાં પ્રથમ આકાશ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયેલું છે. તે આકાશ તત્ત્વમાંથી પવન પ્રગટ થયેલો હોય, તે પવનમાંથી અગ્નિ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. અને અગ્નિમાંથી જળ તત્ત્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે. જળ તત્ત્વમાંથી પૃથ્વી તત્ત્વની રચના થયેલી હોવાથી, તે પૃથ્વી ઉપર ચોરાસી લાખ પ્રકારનાં ઘાટોની ભિન્ન ભિન્ન રચના કરીને સમસ્ત વિશ્વનો વિસ્તાર કરેલો છે.

એહી વિધિ પંચુતત્ત્વ પસારી, ત્રિગુણ રૂપ લીયો તબ નારી,
તમ પદ સાત્ત્વિક રાજસ બ્રહ્મા, નિગમ ચાર બંધે કર્મ ધર્મા. (૪)

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, વિશ્વનો વિસ્તાર કરીને પંચ મહાભૂત અને ત્રણે ગુણની વિભૂતી સહિત આદ્ય શક્તિએ, અદ્‌ભુત રૂપ ધારણ કરીને સામાન્ય, વિશેષ, સર્વે અંશોને પોતાના તાબામાં રાખેલા છે. તે આદ્ય શક્તિએ અગમ ગતિનો વિચાર કરીને સમષ્ટિ તમોગુણમાંથી મહેશ્વર અને સમષ્ટિ સત્ત્વગુણમાંથી વિષ્ણુદેવ અને સમષ્ટિ રાજસ ગુણમાંથી બ્રહ્માજીને ઉત્પન્ન કરેલા છે. તે ત્રણે મહાદેવોએ પરસ્પર મળીને ત્રણે લોકની રચના કરી છે. ત્રણે ગુણના તત્ત્વોને આધીન થઈ સામાન્ય, વિશેષ અંશો જેવું જેવું વર્તન કરે છે. તે ચારે વેદોમાં વર્ણન કરીને, જેમ છે તેમ જણાવેલું છે. ઉત્તમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મનું વર્ણન કરીને ચાર વેદમાં જણાવેલું છે. કનિષ્ટ કર્મનો ત્યાગ કરવો, વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે લૌકિક સુખ અર્થે મધ્યમ કર્મ કરવા, આત્મા કલ્યાણ કરવા સદ્‌ગુરુના શરણે જઈ આત્મા જ્ઞાનનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરીને ગુરૂના વચન અનુસાર રહેણીમાં રહીને જીવન દાતા સર્વજ્ઞ પ્રભુનું સ્મરણ ધ્યાન ધરવું.

અબ વરણું મે સૃષ્ટ સુરેસા, આગે સ્થાપન મૂળ ગણેશા,
તા પર શેષ સહસ્ત્ર મુખ રાજે, તાકે ઈશ વિષ્ણુ શિર છાજે..(૫)

મહાન સમર્થ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે હું સૃષ્ટિના સર્વ દેવોનું વર્ણન કરીને જણાવું છું, તે સંત અને ભક્તજનો તમે સાવધ થઈને સાંભળો, આ જગતમાં કોઈ પણ મનુષ્ય શુભ કાર્યનો પ્રારંભ કરે ત્યારે પ્રથમ ગણપતિ દેવનું સ્થાપન કરે છે. તે ગણપતિના મસ્તક ઉપર હજાર મુખવાળાં શેષ નારાયણ બિરાજે છે. એવા જે શેષનારાયણના ઈષ્ટદેવ તેમના મસ્તક ઉપર વિષ્ણુદેવ બિરાજમાન થઈને રહેલાં છે.

ચોથા દેવ વિરંચી વિચારો, ઘાટ સકલકો બાંધે ધારો,
પંચમા શિવ ધ્યાન કે ધાતા, દ્દઢ આસન સદા મદમાતા...(૬)

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, વિષ્ણુ દેવના શિર ઉપર વિરંચી એટલે ચોથા દેવ બ્રહ્માજી બિરાજમાન થઈને રહેલા છે. તે જગતમાં આવેલા સ્થાવર જંગમની આદ્ય લઈને સર્વે પ્રકારના ઘાટો બનાવવાનું કામ બ્રહ્માજી કરે છે એમ જાણવું. પાંચમા દેવ શિવજી એટલે મહેશ્વર જગતના જીવન દાતા સર્વજ્ઞ, સર્વ અંશોના સરજનહાર સકર્તા પતિના અખંડ ધ્યાનમાં જ રહે છે. તે અખંડ ધ્યાનનું ગૌરવ ધારણ કરીને નિજાનંદનાં આનંદમાં મસ્ત રહે છે.

કાળ જાળ વ્યાપે નહીં જાહી, મહા વિષ્ણુ તાકે શિર સાંઈ,
શુન્ય સિંઘાસન આસન ઠાના, રહત સદા જહાં બાસ વિજ્ઞાના.. (૭)

તેથી તેમને ત્યાં કાળનો ભય લેશમાત્ર વ્યાપી શકતો નથી. કારણ કે મહા વિષ્ણુ તેમના શિર પર ઈષ્ટ રૂપે બિરાજમાન થઈને રહેલા છે. જેને મહાશુન્ય કહેવામાં આવે છે. તેજ તેમનું અખંડ સિંઘાસન હોવાથી તેના ઉપર બિરાજમાન થઈને રહેલા છે. ત્યાં જેને વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એવું વ્યાપક બ્રહ્મ પરમ પ્રકાશ રૂપે અખંડ પ્રકાશી રહ્યું છે.

મહાનિધિ તાપર પરમાણો, તાકે કરતા નિરંજન જાણો,
એ અષ્ટદેવ સૃષ્ટિકા કહાવે, જહાં જાકી પ્રતિત ત્હાં તાકુ ગાવે. (૮)

ઉપરની ચોપાઈમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અવ્યક્ત ગતિના વિષ્ણુદેવની ઉપર મહાસાગર સમાન અદ્‌ભુત ગતિ રહેલી છે. તેના કરતા નિરંજન પુરુષ છે એમ જાણવું. ઉપર વર્ણન કરીને જણાવેલા આઠ પ્રકારનાં ઈષ્ટો તે જગતના મહાન દેવો કહેવાય છે. જગતના લોકોને

જે દેવ ઉપર વિશ્વાસ હોય તેનું જ સ્મરણ ધ્યાન કરે છે, અને તેની ઉપાસના કરી ગુણ પણ તેના જ ગાય છે.

તેત્રીસ ક્રોડ ઇષ્ટકે અંશા, બ્રાહ્મણ શુદ્ર ક્ષત્રિ વંશા,
કીટ પતંગ વિહંગ વિલાસા, તરૂવર ભાર અઢાર ઉપાસા...(૯)

ઉપર ચોપાઈમાં કહી બતાવેલા આઠ પ્રકારના જે ઈષ્ટો તેમના જ વંશના તેત્રીસ કરોડ દેવો થયેલા છે. તે દેવોનો વંશ બ્રાહ્મણ, શુદ્ર, ક્ષત્રિ વંશની આદ્યે કીટ, પતંગ, વિહંગ તથા જલચર સ્થાવર જંગમ સહિત સમસ્ત સૃષ્ટિનો વિસ્તાર થયેલો છે. તરૂવર એટલે વૃક્ષ જાતીના બીજ અઢાર ભાર છે.

એ સર્વ સૃષ્ટિ સકલ કે ચિંન, જીવ ચોરાસી ભિન્ના ભિન્ન,
સહુનો સાક્ષી સદા આતમ, આદ્ય, અંત મધ્ય જેમનો જેમ...(૧૦)

ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે જેવી રીતે કેવલ કર્તાએ સમસ્ત જગતની રચના કરી છે. તેમાં ચોરાસી લાખ પ્રકારનાં ઘાટો બનાવીને સામાન્ય વિશેષ સર્વ અંશોને વસાવ્યા છે. તે ચૈતન્ય આત્મા જેને જેવો ઘાટ પ્રાપ્ત થયો હોય તે ઘાટનો સાક્ષી થઈને આદ્ય, મધ્ય અને અંત સુધી, પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે, વર્તન અને વહેવાર કરે છે. છતાં આત્મા જેવો છે તેવો ને તેવો જ કાયમ રહી શકે છે.

ગુરૂ પ્રતાપ પુરાતન પેખ્યા, અંતર રહીત સતંતર દેખ્યા,
કહે કુવેર અગમ અવિધારા, બ્રહ્મ વિલાસ ઉપાસ ઉચ્ચારા...(૧૧)

જે કોઈ મનુષ્ય એક હજાર જન્મોથી ગુરૂ સંતની સેવાને ભક્તિ કરતો કરતો આવ્યો હોય, તે જ યથાર્થ બ્રહ્મને ઓળખીને બ્રહ્મ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એવા અધિકારી જન બ્રહ્મ સાથે એકતા કરીને બ્રહ્માનંદ ભોગવી શકે છે. ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે તે ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ દ્વારા, ઓળખી શકાય તેવું નથી. એવું અગમ ગતિનું બ્રહ્મ તેની અવિરલ ધારા કોઈ કોઈ વિરલા ગુરૂ, સંતની કૃપાથી યથાર્થ ઓળખીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એવા અદ્વૈત બ્રહ્મને ગુરૂ ગમ દષ્ટિએ જેમ છે તેમ ઓળખીને અખંડ ઉપાસના કરી બ્રહ્માનંદને પ્રાપ્ત કરવા સત્ય વર્ણન કરી જણાવેલું છે.

સાખી

બ્રહ્મ ભવાટવી બરણ હી, પસરણ દ્વૈત વિનોધ,
કહે કુવેર તિનકી પરે, હે કૈવલ નિજ બોધ. (૧)

વ્યાપક બ્રહ્મરૂપી મહાન મોટું એક વન છે. તેનું વર્ણન કરીને જણાવું છું, કે જેના વિષે અનેક પ્રકારનાં આનંદ અને મોજ કરાવનાર વિશ્વરૂપી વિલાસ ઉત્પન્ન થયેલો છે. મહાન સમર્થ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે, સર્વ પ્રકારના વિશ્વ વિલાસોની પાર કૈવલ કર્તાને પ્રાપ્ત કરવાનો લક્ષ બોધ રહેલો છે.

ઉપજ ખપજ જુગ બ્રહ્મ લ્યૌ, લોક ચતુર્દશ ભાત,
કહે કુવેર સો પદ વટી, કોઈ કોઈ હંસા જાત...(૨)

જગતની ઉત્પત્તિ અને નાશ બ્રહ્મ ભૂમિકામાંથી થાય છે. ચૌદ લોકની તમામ તત્ત્વ સામગ્રી અને દેખાતી વિધ વિધ પ્રકારની ભાતો પણ બ્રહ્મમાં જ લીન થાય છે. મહાન સમર્થ શ્રી કુવેર સ્વામીજી કહે છે કે આ અવાચ્ય અક્રિય, અને સંકલ્પ રહિત, બ્રહ્મ ભૂમિકાને વટાવીને સકર્તા સત્ કૈવલના ધામમાં કોઈ કોઈ વિરલા હંસ ગતિના નિજ ચૈતન્યદર્શી મહાન પુરુષો જ જઈ શકે છે. તેમ જ આવા અતિ ઉત્તમ પરમપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

રવેણી પદ - ૧૦

ગાવું શુન્ય સકલકા ભેવા, આદ્ય પુરુષ રસના રસ લેવા,
શ્યામ શુન્ય અનેક અપારા, વિવિધી ઘાટ વિરંચી વિસ્તારા. (૧)

અગણિત બરનુમેં શુન્ય સપેતા, જામે ઈશ વિષ્ણુકા હેતા,
રક્ત શુન્ય અપાર અલેખા, જામે વાસ શિવકા ભેખા...(૨)

સંખ્યા રહીત શુન્ય પ્રકાશા, હરિયા રંગ જાંહાં શક્તિકા વાસા,
સુવર્ણ શુન્ય અનન્ય અભેવા, જામે કરતા નિરંજન દેવા...(૩)

બરનુ શુન્ય સકલ કે સોહાગી, રરંકાર રટણ ધુન્ય લાગી,
તાપર અદ્વૈત શુન્ય અનુપા, રરંકાર તારના જહાં કુપા...(૪)

તામે વાસ અવાચહી બ્રહ્મ, અગમ અગોચર ગોચર મર્મ,
તાપર અધર અબુબ મહેબુબા, જામે વાસ સસ્વપતિ સુબા...(૫)

પુરુષ પુરાતન વાપર આગી, જાની શકે કોઈ સંત સોહાગી,
તાપર પરમ ધામ પરકાશા, શુન્ય સકલ પતિ અંત નિવાસા..(૬)

અવિગત આસન બેઠે બહુનામી, કરૂણામયે કૈવલ નિજ ધામી,
નૈન અનંત અનંતહી બાહુ, ઉપમા યોગ દુજો નહી કાહુ...(૭)

સો પદકી મોઈ ભઈ પ્રતીતિ, તત્ત્વ વિચાર પાર પર પ્રીતિ,
સહેજ સમાસ બાસ તાંહી ઠાના, અડંગ મતા મન તાંહી પિયાના..(૮)

ચિન્યા મરમ મતા મલતાના, ગુરૂગમ ગ્યાન ધ્યાન ગલતાના,
સત્ કુવેર ગગન ગત્ય પાયા, જીવત હંસ વંશમેં મેલાયા...(૯)

સાખી

હમ હંસા ઉસ ધામકે, બસે જહાં કૈવલ,
અરૂઢ મતા ગત પાવહી, કોઈ વિરલા જન ભલ...(૧)

જો ભેદુ ઉસ ધામ કે, અટકણ નહીં આદેશ,
વાર પાર પ્રકાશીત, દુતિયો કુવેર સુરેશ....(૨)

રવેણી પદ - ૧૧

હંસા અગમ સુગમગત ગાવું, સત-ગુરુ શબ્દસે ભેદ બતાવું,
પંચતત્ત્વ મિલકે ભઈ ઓરી, મહંમાયા મધ્ય કાજલ ઘોરી...(૧)

તામે અંશ હંસકા પેઠા, ચતુર નિમસ ભર ટક કર બેઠા,
પેઠત ઉજવલ બેઠત કારો, એહી વિધિ શિવકા જીવ વિચારો...(૨)

કાજળ ભીંજે પંખી નવ ચિંન, ચાંચ પાંખ ચરણે ખટ ભિન,
જીવ પંખી ચહે ન વાસના અત્વ, માયા કાજળ ભીંજે નવ તત્ત્વ..(૩)

તાંતે નિકસ આન્ય ઘટહી બેઠાવે, બિન ખર પાંખ કાલચ નવ જાવે,
ગુરૂ ગમ જ્ઞાન વરધ વિધિ જાગે, તો ચાંચ, પાંખ, પર અવધિ લાગે. (૪)

તબ કાલચ જાવે સબ જેતી, પર પટલે હંસ હોય સપેતી,
હંસા હંસ ગતિ સંગ ડોલે, મન મુગ્તા બિના ચાંચ ન ખોલે...(૫)

સંસાર છીલર મીંડક પાવે, સો હંસા કો અરથ ન આવે,
ઉડ ઉડ હંસા જાંહા કરી લેને વાસા, માન સરોવર મુગ્તા ખાસા..(૬)

મન માન્યા મુગતા ફલ ચરહી, હંસા હંસ સંગ હલમલ ફરહી,
સંત સરોવર મુગ્તા બાની, સત્ કુવેર એહી પ્રતિ આની...(૭)

સાખી

તારણ તરણ ઉજાગરન, અભય કરન ધન્ય સંત,
કહેં કુવેર ભવજળ માંહી, સત્ગુરુ નાવ મહંત...(૧)

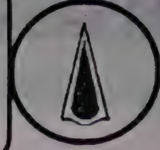
હે કૈવલ છેલ્લું પદ, અખે અમર પદ થાપ,
કહેં કુવેર સોઈ પાઇએ, સત્ગુરુ સંત પ્રતાપ...(૨)

નોંધ : સંજોગવશાત બે અંગની ટીકા બાકી રહી છે.

ખટ દરશન મત દેખાવન પદ

પદ - ૧

(રાગ : ટોડીની દેશી)

લાવનાજી લાવનાજી લાવનાવે,
ગુરૂ ચરણ કમળ ચિત્ત લાવનાવે...ટેક.

પરમ શ્રેષ્ઠ પરમ વિશેષ પરમ દયાળુ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે, આત્મ કલ્યાણની જીજ્ઞાસા રાખનાર જગતના મનુષ્યો તમે અંતરની આરત પૂર્વક શુદ્ધ ઉજાગ્રત રહીને, સદ્‌ગુરુના ચરણ કમળમાં તમારા ચિત્તને લાવીને સ્થિર કરો.

તન મન દેહી સમરપન કરનાવે,
રાત-દિવસ ગુણ ગાવનાવે...ગુરુ...૧

હે ગુરુ ઉપાસક જન ભવબંધનમાંથી મુક્ત થવા તારા તન-મન પરમગુરૂના શરણમાં સમર્પણ કરી દેવા જોઈએ. નામ-રૂપ ગુણ પરથી દૃષ્ટિને ઉપરામ કરી પરમગુરૂએ આપેલા ચૈતન લક્ષમાં, પરમગુરૂના શરણનો શુદ્ધ ભાવ ભરીને ઉજાગ્રતપણે રાતને દિવસ, પરમગુરૂની સાથે અખંડ પ્રીતિ રાખીને નિરંતરપણે યશોગુણ ગાવા.

આ સંસાર સકલ જુગ ફંદાવે,
તામે તે નહિ લપટાવનાવે...ગુરુ...૨

ચૌદેય લોક સુધીનો સંસાર નર-નારીના સંબંધવાળો હોય જ્ઞાન દૃષ્ટિથી જોતા એ સર્વે માયાનો જ પ્રપંચ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે જ્યારથી અંશોની અધોદૃષ્ટિ થઈ ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં અનેક જન્મો થવા છતાં, માયાના ભોગ ભોગવનાર જીવ હું કોણ અને મારા કર્તા કોણ એ જાણી શકેલા નથી. તેટલા જ માટે પરમગુરૂ કહે છે કે, તમારા નિજ સ્વરૂપને ઓળખી કૈવલધામને પ્રાપ્ત કરવું હોય તો માયાના મિથ્યા ભોગોમાં પ્રીતિ રાખશો નહીં.

સરધા સહિત રહો મન નિશદિનવે,
કીલમીસ કબહું ન આવનાવે...ગુરુ...૩

ભગવાન કરૂણાસાગરની શુદ્ધ અને સાચી ઉપાસના કરનાર અધિકારીજન પુર્ણ શ્રદ્ધા રાખીને, શુદ્ધ પ્રેમથી તન-મન સમર્પણ કરીને સચેતનપણે ઉપાસના કરે છે. સુરત-નુરતની એકતાયે પરમગુરૂના ચરણ કમળનો અનુરાગી થઈ રાતને દિવસ પરમગુરૂના નિત્ય સત્ય સ્વરૂપના યશોગુણ ગાય છે. જેથી તેની અતિ નિર્મળ દૃષ્ટિ થયેલી હોવાથી વિશ્વમાં કોઈની સાથે દ્વેષ કે ખેદ લેશમાત્ર આવતો નથી.

કામ ક્રોધ મોહ શત્રુ શરીર નાવે,

બ્રહ્મ અગ્નિમે દહાવનાવે...ગુરુ...૪

કામ ક્રોધ અને મોહ આદી પ્રકૃતિ પક્ષના શત્રુઓ આ શરીરમાં રહેલા છે. તેનો નાશ કરવા ગુરૂના જ્ઞાને ધ્યાન ધરીને બ્રહ્મ અગ્નિને પ્રગટ કરવાથી બળીને તેમનો નાશ થઈ જાય છે.

અગમ-અગોચર ગોચર આ ઘટવે,

સતગુરુ લક્ષ લખાવનાવે....ગુરુ...૫

ચૈતન્ય આત્માનું સ્વરૂપ અગોચર એટલે ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણથી ઓળખી ન શકાય તેવું અગમ્ય રહેલું છે. છતાં મહાન સમર્થ સત્ગુરુ કૃપાવંત થઈને અધિકારી જિજ્ઞાસુજનને અલખ લક્ષ આપી આત્મા સ્વરૂપને ઓળખાવે છે. માટે આત્મ જ્ઞાનના જીજ્ઞાસુજનોએ ગુરૂ ચરણમાં ચિત્ત લાવવું જોઈએ.

ચતુરધા મુક્તિ-જુક્તિ જુગ વાંછિતવે,

શ્રેષ્ઠ સાયોજ્યપદ પાવનાવે...ગુરુ...૬

આ જગતમાં ઘણા મનુષ્યો અને સંત-સાધુઓ ભક્તિ કરે છે, તે મુક્તિની આશાએ જ કરતા હોય છે. પરંતુ વેદમાં મુક્તિના ચાર પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. તેમાં સાયોજ્ય મુક્તિને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવેલી છે. તે શ્રેષ્ઠ સાયોજયં મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવાની અંતરઈચ્છા સર્વ ઉપાસકજનોને હોવાથી તેની જ ચાહના જુક્તિપૂર્વક કરે છે. વળી ધારણાપૂર્વક માને છે કે મને સાયોજ્ય મુક્તિ મળશે અને મારું આત્મ કલ્યાણ થશે.

સત્ કુવેર સંતોષ ગુરુ તનવે,

સકલ તીરથ ઘેર આવનાવે...ગુરુ...૭

આ જગતમાં ઘણાં મનુષ્યો સિર્ગુણ કે નિર્ગુણની અનેક પ્રકારે ઉપાસનાઓ કરે છે.

છતાં આત્મકલ્યાણનો હેતુ સફળ થતો નથી. પરંતુ કોઈ નિત્ય-અનિત્યનો નિર્ણય કરનાર સાચો જિજ્ઞાસુજન સત્‌ગુરુના શરણમાં આવે છે. ત્યારે સત્‌ગુરુ તેને યોગ્ય અધિકારીજન જાણીને આત્મ લક્ષનો બોધ આપે છે. એ લક્ષ ગ્રહણ કરીને આત્માને ઓળખી જીવન મુક્ત થવાથી સર્વ તિર્થો કર્યાના ફળનો સંતોષ થવાથી, ગુરૂનો શરણાંગત બનીને હંમેશા ગુરૂને નિજકર્તા સમાન માને છે.

પદ - ૨

દેખો - દેખો વા દેશ ફકીરંદા,
દેખો દેખો....ટેક

જેમણે માલિકને મળવાની ફકીરી ધારણ કરી છે, એવા ધર્મચુસ્ત ફકીરો જે સ્થાન પર ખુદ માલિક રહે છે તે દેશમાં નિવાસ કરીને, સર્વજ્ઞ પ્રભુને સમર્પણ થઈ રહ્યા છે.

તન તકીયા મધ્ય હે મન મુલ્લાવે,
શુદ્ધ ચૈતન ચેતન બંદા...દેખો દેખો...૧

તન રૂપી સ્થાનમાં મન અંતઃકરણરૂપી મૌલવી રહે છે. તે શુદ્ધ ચૈતન પરમાત્માની પ્રાર્થના અતિ સાવધતા પૂર્વક શુદ્ધ ચૈતન થઈને કરે છે.

દમ કી દોર શબ્દ સત દાનાવે,
અજંપા તસમી જપે જાલમ જંદા...દેખો દેખો...૨

દમ રૂપી દોરીમાં સત્‌ગુરુના સત શબ્દરૂપી મણકો પરોવીને ઉર્ધ્વગતિના માર્ગે ગમન કરવાના સમયે, અવરોધ કરવાવાળા શત્રુઓનો નાશ કરીને અજંપા જાપની માળા જપવામાં ચિત્તને જોડી સ્થિર કરે છે.

ઝકરકા ઝુંબા રહેસ મત કુંડીવે,
સહેજ સંસાર ચેતાવંદા...દેખો દેખો...૩

આ તન-મન ને જતમત કરી જગત કર્તાને પ્રાપ્ત કરવાની શુદ્ધ રહેણીની કુંડીમાં સ્નાન કરી, અતિ પવિત્ર બનીને વેદ વચન પ્રમાણે સંસાર ભરના જિજ્ઞાસુજનોને સહેજ સ્વભાવે લક્ષ જ્ઞાનનો બોધ આપી ચેતાવીને જાગ્રત કરે છે.

તજ્ઞકા ટોપ કથન લીયા કુદકાવે,

સંશે સ્વાન ભગાવંદા...દેખો દેખો...૪

પ્રકૃતિ પક્ષના રજોગુણી વિષયોનો ત્યાગ કરવા રૂપી ટોપીને માથે ધારણ કરી છે. આત્મ જ્ઞાન બોધના શબ્દોના ઉચ્ચાર રૂપી ડંડા વડે જિજ્ઞાસુજનોના સંશયરૂપી સ્વાનને ભગાડી દે છે.

દોજખ ભસ્ત અસ્ત ગત ઉદયેવે,

ફના કીયા ફારગત ફંદા...દેખો દેખો...૫

આત્મજ્ઞાન થયું ન હતું ત્યાં સુધી સ્વર્ગ અને નર્કનો ભય હતો. પરંતુ સત્‌ગુરુની કૃપા દૃષ્ટિએ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી ઉદય અને અસ્ત થનારા સ્વર્ગ અને નર્કનો ભય સદાના માટે દૂર થઈ ગયો છે.

ઓહંગ આપ સોહંગ શિર સાંઈયાવે,

નિરભે નિવાજ ગુજારંદા...દેખો દેખો....૬

ઓહંગ પ્રણવ ઉપર અંશની ચૈતન દૃષ્ટિનો ભાસ પડેલો હોવાથી ઓહંગ ચૈતન અને સક્રિય ગતિવાળો થયેલો છે. તે પ્રમાણે સોહંગના શિર ઉપર સકર્તા પતિની સર્વજ્ઞ દૃષ્ટિનો ભાસ પડેલો છે. તેને પરમગુરૂના શરણોનો અધિકારીજન નિજ લક્ષ દ્વારા સોહંગ સાથે એકતા કરી અતિ ઉજાગ્રત પણે નિર્ભય થઈને સકર્તા સ્વામીની પ્રાર્થના કરે છે.

સત્ કુવેર સાહેબ પરાપરવે,

જાનત નહીં ગાફલ ગંદા....દેખો દેખો...૭

ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે, સર્વ અંશોના સજાતિ સકર્તા સત્ કૈવલ પરાની પાર રહેલા હોવાથી, અધો દૃષ્ટિવાળા ગાફલ મનુષ્યો અજાણ રહેલા હોય સકર્તા પતિને ઓળખી શકતા નથી.

પદ - ૩

અટપટા ખેલ અવધુંતાંકા,

અટપટા....ટેક

જેને અબધુત પુરુષો કહેવામાં આવે છે. એવા સંતોનો ખેલ બહુ અટપટો એટલે

મહા કઠણ હોય, તે માર્ગે ગમન કરવાવાળા સંત પુરુષો જ જાણી શકે છે.

તાકત ભોમ્ય વ્યોમ સર લાગતવે,

સુરતી સંધાણ સંજુતાકા...અટપટા...૧

તે અગમ ગતિને જાણવાવાળા સંત, નાભિ કમળની ભૂમિ પર નિશાન તાકીને આત્મા રૂપી આકાશમાં તીર લગાવે છે. તે સુરતા રૂપી તીર આત્મા સ્વરૂપમાં લાગવાથી મળીને તે આત્મા રૂપ બની જાય છે.

ચૈતન રૂપ લક્ષ તન વરજીતવે,

અટકણ નહીં પંચભુતાકા...અટપટા...૨

જે ચૈતન સ્વરૂપનો અલખ લક્ષ દેહની રચનાથી પર આવેલો હોવાથી, પાંચ તત્ત્વો પૈકી એક પણ તત્ત્વનો આધાર લઈને તે ચૈતન્ય પ્રદેશમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી.

પાંચ પચ્ચીસ પકર પરકરતીવે,

કાંટે એ મુલ કપુતાંકા...અટપટા...૩

પાંચ તત્ત્વો અને પાંચેય તત્ત્વોની પચ્ચીસ પ્રકૃતિ તેની સાથે સંબંધ રાખવાથી અધર્મનું આચરણ કરાવે છે. એટલા જ માટે એ કપુતોના મુળ કાપી નાખવાથી શુદ્ધ ચૈતન સ્વરૂપે થવાય છે.

સહેજ સમાધ આરાધ અલખ લક્ષવે,

ડરપ નહીં જમ દુતાંકા...અટપટા...૪

જે જે સંત પુરુષો સદ્‌ગુરુની સેવા કરીને ચૈતન્ય લક્ષના અધિકારી થયેલા છે. એવા સંતોને સદ્‌ગુરુની કૃપાએ ચૈતન્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ છે. દેહની કસોટી કર્યા સિવાય જાગ્રતમાં અતિ ઉજાગ્રત રહીને સોહંગ સ્વરૂપમાં નિજ સુરતાને સ્થિર કરી અલખ લક્ષને અહોનિશ આરાધે છે. એવા સંત પુરુષોને કદાપિ જમદુતોનો ભય રહેતો નથી.

આસન માર સમેર કીયા સમવે,

પાચે ઇલમ અમરૂતાંકા...અટપટા...૫

એવા જે સંતપુરુષ આસન લગાવીને શરીરને અતિ શાંત સ્થિર કરી દે છે. ત્યારે મેરુદંડ દ્વારા સહસ્ત્રદળ કમળમાં પ્રવેશ કરી યુક્તિ વડે અમૃતપાન કરે છે.

મઢી મેદાન ધ્યાન મત ધુનીવે,

જરાયે કાષ્ટ કરમુતાંકા...અટપટા...૬

અગમ ગતિના અનુભવી સંત ગગન મઢીના મેદાનમાં જઈને બેઠા છે. તેમની દિવ્ય દૃષ્ટિ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું નિરીક્ષણ કરવા લાગી, ત્યારે અનેક જન્મના કર્મો રૂપીકાષ્ટ બળીને ભસ્મીભુત થઈ ગયા.

ઉજાગર મત આગર અદ્‌ભુતવે,

અસક નહીં અનહુતાકા...અટપટા...૭

જે તત્વાતિત થયેલા સંતોનો અનુભવ મત અતિ અગમ્ય ગતિનો હોવાથી, જગત રચનાના માયિક પદાર્થોની ઈચ્છા લેશ માત્ર થતી નથી.

સત્ કુવેર સોહી સિદ્ધ પુરાવે,

ઢાયે કોટ કરતુંતાંકા...અટપટા...૮

મહાન સમર્થ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે, જે સંતનું વર્ણન કરી જણાવ્યું તે સંતે અગાધ જ્ઞાનની વિભૂતિ પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી પ્રકૃતિ પસારાના કોટને તોડી, પર થઈ ગયેલા સંત પુરુષો સદાના માટે નિર્ભય પદમાં નિવાસ કરે છે તેથી તેમને પૂરા સિદ્ધ કહેવાય છે.

પદ - ૪

ગમ જ્ઞાની અકલ અદ્વૈત મતા,

ગમ જ્ઞાની....ટેક

જે જે બ્રહ્મજ્ઞાની સંતો થયા, તેઓ યથાર્થ બ્રહ્મને જાણીને ઓળખી શક્યા છે. તેથી તેમને માયાના દ્વૈત પદાર્થોનો સંકલ્પ કે ઈચ્છા થતી નથી. એવો બ્રહ્મ જ્ઞાનીઓનો અકળ, અકર્તા, અદ્વૈત મત હોય એક બ્રહ્મ સિવાય તેમને બીજું કાંઈ ભાસતું નથી.

ખાવત પિવત બોલત ચાલતવે,

વરતત હે જુગ દેહ છતાં...ગમજ્ઞાની...૧

એવા બ્રહ્મજ્ઞાની સંત ખાતા-પિતા બોલતા-ચાલતા જગતમાં હરે-ફરે છે. અને દેહના વહેવારનું વર્તન પણ કરે છે. છતાં અદ્વૈત બ્રહ્મમાં તલ્લીન રહે છે.

જેસે મિન ઇંદુ ગનત આપ સમવે,

ચંદ્ર રહત જ્યમ વ્યોમ વતા...ગમજ્ઞાની...૨

જેમ નદીનું માછલું સદાને માટે નદીમાં રહે છે. તે નદીમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડે ત્યારે માછલા પ્રતિબિંબને પોતાના સમાન ગણે છે. પંરતુ ચંદ્ર તો ગગન ગામી હોય કાયમ આકાશમાં જ રહે છે.

તેસે જગતમેં દીસત જન ભુગતાવે,

નિજ સમજણ નિધ્ય લક્ષ રતા....ગમજ્ઞાની...૩

તેવી જ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાની સંત જગતમાં રહે છે. છતાં તેમનો લક્ષ અદ્વૈત બ્રહ્મની પ્રીતિવાળો હોય બ્રહ્મ સિવાય બીજું કાંઈ પણ તેમને દેખાતું નથી.

ચૈતન રૂપ ચરાચર વ્યાપકવે,

અહં બ્રહ્મેતી ક્રત કેલલતા...ગમજ્ઞાની...૪

જે ચૈતન્ય બ્રહ્મ સ્થાવર જંગમમાં વ્યાપક રહેલ હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞાની સંતોએ જેમ છે તેમ જાણીને પ્રાપ્ત કરેલું છે. તેથી તે બ્રહ્મ જ્ઞાનીઓ હું પણ બ્રહ્મ જ છું, એવું સમજીને બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન રહે છે.

જનક સુક કૃષ્ણ વશિષ્ટ દુર્વાસાવે,

ચિન્ન ભિન્ન સાંન એક રતા...ગમજ્ઞાની....૫

ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષો તેમના દેહવહેવારના વર્તન જુદી જુદી પ્રકારના હોવા છતાં બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી બ્રહ્મનો આનંદ ભોગવતા હતા. તે જનક, સુકદેવ, કૃષ્ણચંદ્ર, વશિષ્ટ મુનિ અને દુર્વાસા હોય તે જક્ત પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલા હોવાથી સંત-સાધુ અને ભક્તજનો સર્વ કોઈ તેમને વખાણે છે.

ત્યાગ ન દીસત ગ્રેહે ન ગ્રાહકવે,

રેણી કર્મ ધર્મ ગતિ ન ગતા...ગમજ્ઞાંની...૬

જે માયિક પદાર્થો કયા ગ્રહણ કરે છે અને કયા પદાર્થનો ત્યાગ કરે છે તે પણ જોતા જણાતું નથી. તે કેવા પ્રકારની રહેણીમાં રહે છે અને ધર્મ આચરવામાં કેવા કર્મ કરે છે. તે પણ જણાતું નથી.

વેદ કતેબ કુરાન પુરાનાવે,

ઓરલા વહેવાર મત કરત કતા...ગમજ્ઞાની...૭

વેદમાં, કિતાબોમાં, કુરાન અને પુરાણોમાં જેના જે વહેવાર છે તે વર્ણવી બતાવ્યા છે. તે વહેવારો આ બાજુના હોય બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તેમાંથી કાંઈ પણ કરતા નથી.

પિંડ બ્રહ્માંડ છાંડ સમ સુરતીવે,

ગજ્ઞ તજ્ઞ ગુલતાન ગતા....ગમજ્ઞાની...૮

તે બ્રહ્મજ્ઞાની સંતોની સુરતા પિંડ-બ્રહ્માંડને છોડી આકાશને પણ ત્યાગી દઈ, અવિગત શુન્યમાં બ્રહ્મના વિશે ગુલતાન તદ્રૂપ થઈ ગઈ છે.

કોહુ ન જાનત મરમ જ્ઞાની ગતવે,

અટક રહે સબ ઘે ને ઘાતા....ગમજ્ઞાની...૯

એવા જ્ઞાની પુરુષોના મર્મની ગતિ જગતના કોઈપણ મનુષ્યો જાણી શકતા નથી. એવા જગત પક્ષના મનુષ્યો જીવ-શિવની માનંદીમાં અટકી રહ્યા છે.

સત્ કુવેર નવેર કીયા નિજવે,

એહી સમ કે બ્રહ્મ જ્ઞાન મતા...ગમજ્ઞાની...૧૦

મહાન સમર્થ શ્રીમંત કુવેર સાહેબ કહે છે કે, નિજ બ્રહ્મનો નિર્ણય કરીને મેં જણાવ્યો તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મનો અદ્વૈત મત છે તેમ જાણવું.

પદ - ૫

સો સંન્યાસી સકલ ભ્રમ ત્યાગ ફરે,

સો સંન્યાસી....ટેક.

જેને સંન્યાસી કહેવામાં આવે છે, તે સંન્યાસી સર્વે પ્રકારની ભ્રમણાનો ત્યાગ કરી મુક્તપણે જગતમાં વિચરણ કરે છે.

દેહન ગેહન વેહ વિલોકીતવે,

નારાયણ રણ ઉર ધરે....સો સંન્યાસી...૧

જે યથાર્થ સમજીને સંન્યાસી થયા હોય તે પોતાનો દેહ તેમ જ રહેવાનું ભોવન અને

ધારણ કરેલો સંન્યાસીનો વેશ તેનું પણ લેશમાત્ર અભિમાન રાખતા નથી. પરંતુ આત્મ કલ્યાણ અર્થે નારાયણ નામનો મંત્ર ગ્રહણ કરેલો તેમાં પ્રીતિ રાખીને અહોનિશ જાપ કરે છે.

આસ ન પાસ નિરાસ નિરાલંબવે,
આન્ય મેલાપ કોહુસે ન કરે...સો સંન્યાસી...૨

તે સંન્યાસી પુરુષો માયિક પદાર્થની કોઈની પાસે આશા રાખતા નથી. પરંતુ આશા રહિત થઈને નિરાલંબ એટલે કોઈનો આધાર કે સંબંધ રાખ્યા સિવાય બીજા ભવના લોકો સાથે મેળાપ કરતા નથી.

દંડ કમંડલ પિંડ પાહાદુ પાણ્યવે,
સહેજ આઇ મિલે ઉદ્દ ભરે....સો સંન્યાસી...૩

એવા સંન્યાસી પુરુષોને પોતાના પિંડમાં એટલે શરીરમાં પ્રભુએ આપેલા હાથ અને ચાલવા માટે પગ તેમ જ ડંડ અને કમંડલની જગ્યાએ હાથોનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. જ્યારે ભિક્ષા વૃત્તિ કરતા સહેજ સ્વભાવે મળે તે ગ્રહણ કરીને ઉદર નિરવાહ કરવો.

સત્ કુવેર સંન્યાસી સોઈ સતવે,
ભવજલ સહેજ પાર પરે...સો સંન્યાસી...૪

ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે, તે સંન્યાસી સતનું આચરણ કરવાવાળા હોય, સહેજે સંસાર સાગર તરીને પાર થઈ જાય છે.

પદ - ૬

ધર્મ અતિ દયાપાલ જીન જતી,
ધર્મ અતિ....ટેક.

જૈન ધર્મના સાધુ પુરુષોને જતી કહે છે, તે વિશેષ દયાને ધારણ કરવાવાળા હોવાથી નાનામાં નાના જીવ માત્ર ઉપર દયા રાખે છે.

ઇન્દ્રિજીત જતમત સત્ રાખતવે,
જડ ત્યાગીને ચૈતન મતિ...ધર્મ અતિ...૧

જૈન ધર્મના સાધુઓ ઈન્દ્રિયોને જીતેલા હોવાથી ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં મનને જવા

દેતા નથી. પરંતુ જેમ છે તેમ સમજીને ઈન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખે છે. જેટલા માયાના પદાર્થો છે તેને ત્યજી દઈ સર્વેને ચૈતન દૃષ્ટિએ આત્મ સ્વરૂપે જુએ છે.

સ્થાવર જંગમ વિશ્વ વિલાસીતવે,

સકલ જીવોનું જીવન લહે ગતિ....ધર્મ અતિ...૨

સ્થાવર જંગમની આદ્યે જેટલો વિશ્વનો વિલાસ નિજ કિરતારે નિર્માણ કરેલો છે. તે વિલાસને નહીં જોતાં સર્વ જીવોનું જે જીવન (પ્રણવ) છે તેને જ જ્ઞાન દૃષ્ટિએ જુએ છે.

તજે મલિન દીન દલ ભિતરવે,

અક્ત કરત ન એક રતિ...ધર્મ અતિ...૩

પોતાના તન-મન અને વચનથી અશુદ્ધ કર્મનો ત્યાગ કરે છે. અને સત્ય ધર્મને યથાર્થ સમજી પોતાના હૃદયમાં રાખે છે. જે નહીં કરવા જેવા અશુભ કર્મો એક રતિ ભાર પણ કરતા નથી.

કહેં કુવેર સેવડા સોઈ સત્વે,

ખોજ કરે પિંડ આપ પતિ....ધર્મ અતિ...૪

મહાન સમર્થ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે, આત્માના પતિની યથાર્થ ખોજ કરી યથાર્થ જાણી લીધા છે. તે જ સેવડા સાચા હોય આત્મ કલ્યાણ કરી શકે છે.

પદ - ૭

સો વૈરાગી સકલ સુખ છાંડ સજે,

સો વૈરાગી...ટેક.

સંસાર ભરના જેટલા ભૌતિક પદાર્થોના સુખ મનથી માનવામાં આવ્યા છે તે સર્વેને ત્યાગી દઈને નિર્મળ વેરાગને ધારણ કરી શકે તેને જ સાચા વૈરાગી કહેવાય છે.

ઘાત ન છીવત હાથ હથોહથવે,

અષ્ટ પ્રકાર ત્રિયા નેહ તજે...સો વૈરાગી...૧

જેણે શુદ્ધ વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો છે. એવા વૈરાગી પુરુષ બીજા કોઈ પણ મનુષ્ય પાસેથી રૂપિયા-પૈસા સોનું-ચાંદી હીરા-માણેક મોતી કોઈ પણ પદાર્થ હાથોહાથ ગ્રહણ કરતા નથી. એવા વૈરાગવાન પુરુષોએ સ્ત્રી સાથેનો આઠ પ્રકારનો પ્રેમ ત્યજી દીધો છે.

નૈનોનૈન તાલી હસન આલીંગનવે,
સુપન શ્રવણ મિથુન મન ન ભજે...સો વૈરાગી...૨

સ્ત્રીઓ સાથે આંખથી આંખ મેળવવી, હાથેથી તાલી લેવી, હસવું, સ્પર્શ કરવો, સ્વપ્નમાં વિહાર કરવો, સ્ત્રીઓના સૌંદર્યનું વર્ણન સાંભળવું, સ્ત્રી સાથે સંસારીક કર્મ કરવું તેમ જ મનમાં સંકલ્પ કરવો, એ આઠ પ્રકારનો સ્ત્રી સાથેનો પ્રેમ, શુદ્ધ વૈરાગીઓ ત્યજી દે છે.

શાહ સુલતાન ગોપીચંદ ભરથરીવે,
રાજ રજોગુણ રહ્યો ન રજે...સો વૈરાગી...૩

બાદશાહ સુલતાન, મહારાજ ગોપીચંદ અને મહારાજ ભરથરી મોટા ભાગ્યના યોગે અઢળક સંપત્તિવાળા હોવા છતાં પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવા અને પ્રભુ પદને પામવા સર્વને ત્યાગી દઈ રાજપાટ છોડીને મહા વૈરાગ્યને ધારણ કર્યો. ત્યારે રજ માત્ર રજોગુણ તેમના મનમાં રાખ્યો નથી. એવા ઉત્તમ વૈરાગીઓને લાખોવાર ધન્યવાદ ઘટે છે.

પંચ પ્રકાર વૈરાગ કહત વેદવે,
તિવ્ર શ્રેષ્ઠ પાવે ભાગ્યગવજે...સો વૈરાગી...૪

પાંચ પ્રકારે વૈરાગ્યનું વર્ણન કરી વેદમાં જણાવેલું છે. છતાં આવા ઉત્તમ પ્રકારના તિવ્ર વૈરાગ્યને અનેકવાર ધન્યવાદ ઘટે છે કે મહાન મોટા ભાગ્યના યોગે શ્રેષ્ઠ વૈરાગ ધારણ કરી પ્રભુપદને પ્રાપ્ત કર્યું છે.

કહેં કુવેર વૈરાગ વિના નરવે,
ભવદુઃખ ભુગતે અમર અજે...સો વૈરાગી...૫

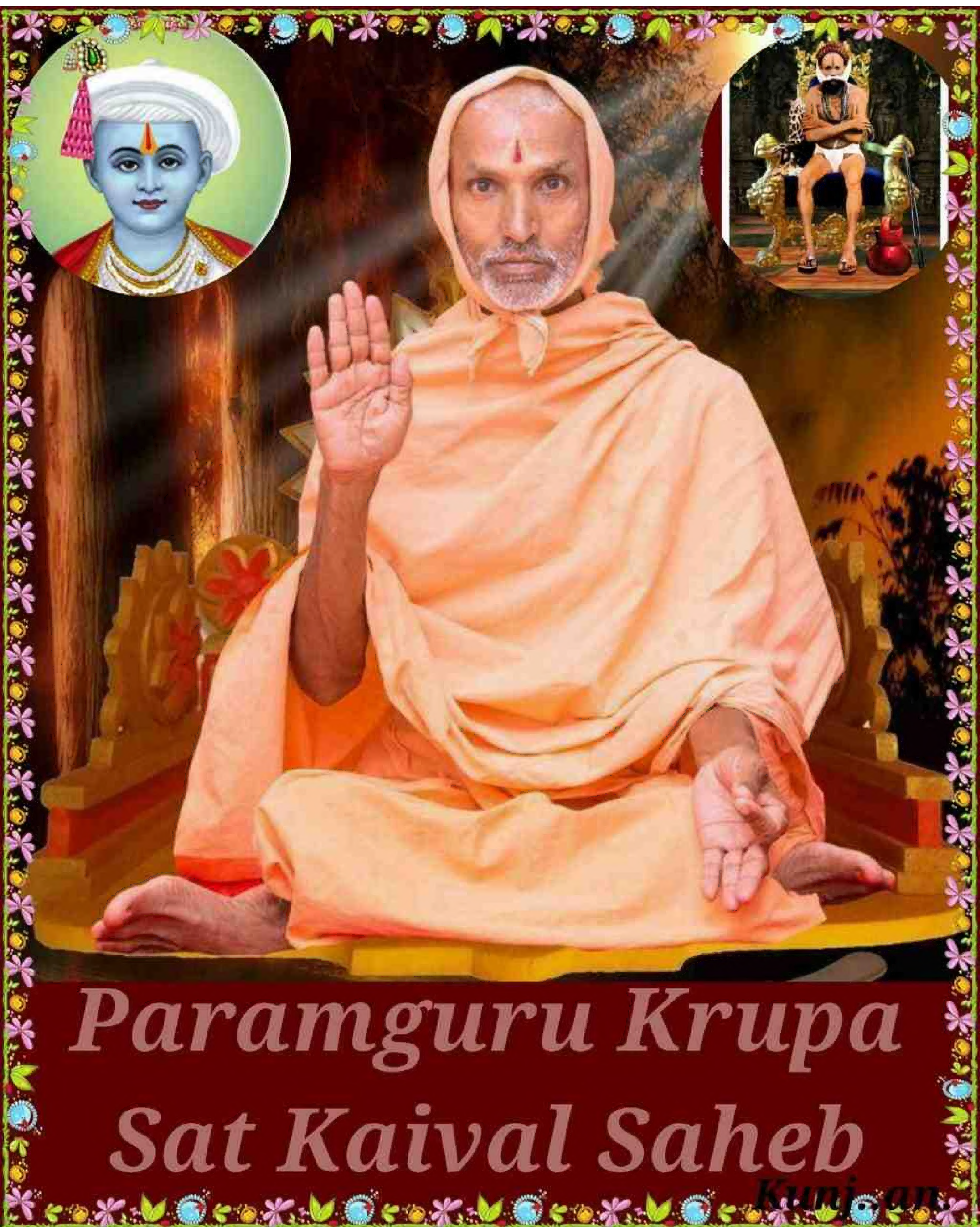
મહાન સમર્થ પરમદયાળુ ભગવાન કરૂણાસાગર કહે છે કે, વૈરાગ્ય વિનાના જે જે મનુષ્યો આ જગતમાં છે. તેઓ જુગોજુગ કલ્પના અંત સુધી જન્મ-મરણનું મહાદુઃખ ભોગવે છે.

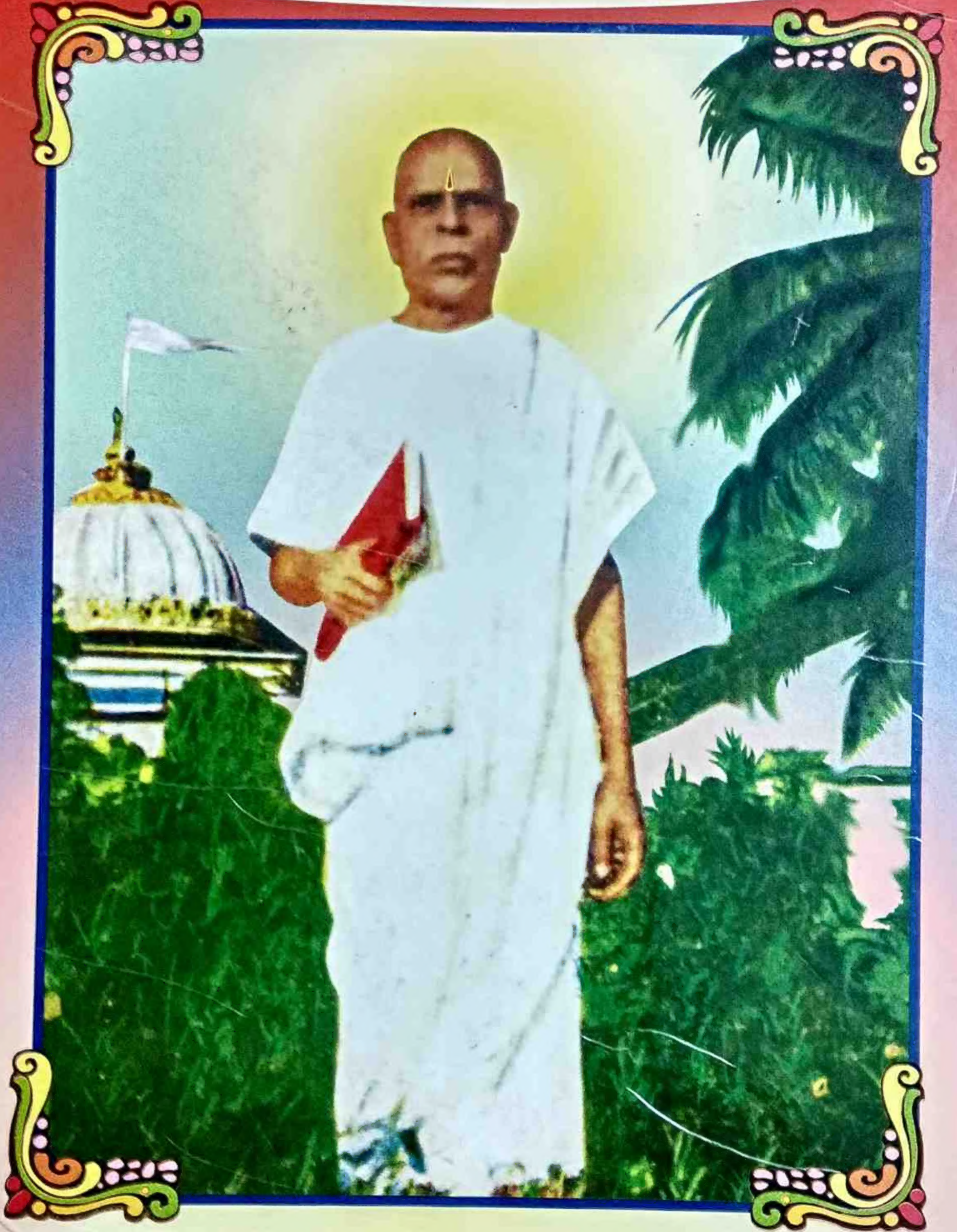
સત્ કૈવલ સાહેબ

Paramguru Krupa
Sat Kaival Saheb

મહંતશ્રી મોહનદાસજી ગુરૂશ્રી લક્ષ્મણદાસજી

સંધી મેળવી સ્વરૂપકી, અરૂપ હતી જેહી વાત;
ગુરૂ ગમ વાળા સમઝશે, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સાક્ષાત

સુક્ષ્મ દ્રષ્ટિ પસારતા, જ્ઞાની સમઝે ભેદ;
અણ સમજુને અજાણ છે, કરે શબ્દ ઉછેદ

મોહન મરમ સમજી ગયો, લહ્યો ગુરૂ ગમ સાર;
ગુરૂ લક્ષ્મણ લક્ષે કરી, ઉતરવા ભવ પાર